

אביהו רונן
נידונה לחיים

יומניה וחייה של חייקה קלינגר

אביהו רונן

נידונה לחיים

יומניה וחייה של חייקה קלינגר

הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה

ידיעות אחרונות • ספרי חמד

Avihu Ronen
Condemned to Life
The Diaries and Life of Chajka Klinger

ספר זה זכה במענק הוקרה לכתבי־יד פורץ גבולות לשנת 2011,
תרומתה של הקרן ע"ש יעקב בהט

Hebrew Rights Reserved © 2011
University of Haifa Press &
Miskal — Yedioth Ahronoth Books and Chemed Books
P.O.B 53494, Tel-Aviv 61534, Israel

כל הזכויות בעברית שמורות © 2011
להוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה
ולמשכל – הוצאה לאור מיסודן של ידיעות אחרונות וספרי חמד
ת"ד 53494, תל אביב 61534
E-mail: info@ybook.co.il

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם,
לאחסן במאגר מידע, לשרד או לקלוט,
בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני
או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה
אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

עריכת לשון: גבריאלה אביגור־רותם
התקנה והגהות: ענת גולדנברג
עריכת מפתחות: אפרת רייק, אפרת דוידוב
עיצוב העטיפה: רעיה טפלא־גלבווע
צילום העטיפה: אימג'בנק / Gettyimages ישראל
סדר ועימוד: גרינהויז – הרצליה

דאנאקורד 362-4299
מסת"ב: 978-965-545-208-2
Printed in Israel 2011 בישראל

לאמא ובני דורה

תוכן העניינים

9	מעין מבוא	פרק ראשון
19	בת החסיד	פרק שני
29	אל תשמע בני מוסר אב	פרק שלישי
39	מנגינה של הצטערות	פרק רביעי
52	ובכן, זוהי המלחמה	פרק חמישי
64	ואחר כך נרגע הכול	פרק שישי
77	צו התנועה	פרק שביעי
91	עמוד השדרה נזקף	פרק שמיני
104	ביתניה בבנדין	פרק תשיעי
125	מאבקים בצל המלחמה	פרק עשירי
144	מרדכי אנילביץ'	פרק אחד עשר
162	הפונקט הגדול	פרק שנים עשר
186	רעיון המרד	פרק שלושה עשר
208	משחק המחותרת	פרק ארבעה עשר
234	תקווה נכזבת	פרק חמישה עשר
256	צלה של וארשה	פרק שישה עשר
277	תחושות קץ	פרק שבעה עשר
295	מותו של דוד	פרק שמונה עשר
313	הבונקר האחרון	פרק תשעה עשר
341	לאושוויץ לא אסע	פרק עשרים
357	היומנים	פרק עשרים ואחד

371	פרק עשרים ושניים	הניצולה
384	פרק עשרים ושלושה	המבשרת
403	פרק עשרים וארבעה	העדה
424	פרק עשרים וחמישה	חייקה ר'
450	פרק עשרים ושישה	אמא
475	פרק עשרים ושבעה	התפיסות
480		תודות
483		הערות
587		ביבליוגרפיה
610		מפתח שמות
626		מפתח מקומות

פרק ראשון

מעין מבוא

בפרדס, 19.4.1958

אנחנו נוסעים במשאית לפרדס הישן. בקבינה יושב בועז או יענקלה, אבא של אחד הילדים בקבוצה. בנו יושב אתו. אולי ייתן לו אביו להחזיק מעט בהגה. אני יושב מאחור עם שאר הילדים. הספסלים הם ספסלי העץ המונחים על ה"רמפה" של הרפת בימים שהמשאית מובילה את תוצרת המפעל לתל אביב. החברים מרכיבים אותם על המשאית בכל פעם שיוצאים לטייל או נוסעים לים. עכשיו אנו נוסעים לטייל לפרדס במין שעה משונה שכזו, שעת אחרי הצהריים שבה צריך היה ללכת בעצם הביתה, להורים. שלחו אותנו לטייל, כי בקיבוץ קוברים את אמא שלי. רצו להרחיק אותנו משם, או סתם לא ידעו מה לעשות אתנו. הלוויה היא לא עניין לילדים.

אני בן תשע. אני בקבוצת "אורן", הקבוצה הרביעית של קיבוץ העוגן. המורה הוא יאיר והמטפלת היא שרה. הבוקר, באמצע הלימודים, באה דודה יפה וקראה לי לבוא אתה הביתה. יאיר המורה הסכים. זה היה קצת משונה שדודה יפה באה פתאום, אבל שמחתי לקראתה ובדרך פטפטתי אתה בעליזות. לפני הבית ישבו כל הדודים מתל אביב על כיסאות נוה כמו לפני חודשיים כבר מצווה של צבי. גם זה היה משונה. אחד הדודים קרא לי אליו ונתן לי אולר במתנה. מה פתאום אולר, הרי אין לי יום הולדת. אחר כך שמעתי את אבא קורא לי מתוך הבית. דילגתי על שתי המדרגות כרגיל, ובדרך עוד קראתי אליו ושאלתי אם אמא כבר חזרה מבית החולים. אבא אמר שהוא רוצה לספר לי משהו. הוא החזיק אותי בזרועותיו וסיפר לי שאמא מתה.

אחר כך היה מין יום מוזר כזה, שבו הכול היה כרגיל, ובכל זאת שום דבר לא היה כרגיל. אחרי שבכיתי אצל אבא, ואפילו מבין הדמעות, כבר התחיל אבא לדבר אתי על הטיול השנתי לשער העמקים ועל כל מיני דברים אחרים. איך אפשר להמשיך לדבר על דברים רגילים כשהכול משתנה. ואז בא צבי מהמוסד החינוכי במעברות, ואני הלכתי לחדר השני ושמעתי איך אבא מספר גם לו, ואיך גם הוא בוכה.

בצהריים חזרתי לבית הילדים והתרחצתי; הייתי לבד במקלחת, כי כל הילדים כבר התרחצו. התחלתי שוב לבכות, והדמעות נמהלו בטיפות המים, ונדמה היה לי שאני רואה את הדמעות שלי זולגות על מרצפות החרסינה. בחדר, על המיטה המוצעת לקראת מנוחת הצהריים, גיליתי הפתעה שהכינו לי כל הילדים. הם אספו המון "תמונות חלקות" (בעיר קראו להן "פרסים") וביניהן כאלה שרצייתי במיוחד ולא הצלחתי להשיג, ונתנו לי אותן במתנה.

ואחרי הצהריים, במקום ללכת להורים, נסענו לטיול בפרדס עם בועז או יענקלה, אחד ההורים. לא היה הרבה מה לעשות בפרדס. הסתובבנו בין העצים והתאמנו בזריקת אבנים. אברי מקבוצת "רימון" לימד אותי כיצד לזרוק רחוק יותר. אם זורקים את האבן בזווית של ארבעים וחמש מעלות, היא מגיעה הכי רחוק שאפשר, כך אמר. קבוצת "רימון" הייתה מבוגרת מקבוצת "אורן" בשנתיים, וחשתי גאווה שאברי מתייחס אלי כאל ידידו. ובינתיים, בחלקת פרדס אחרת, בפרדס הצעיר שליד הקיבוץ, קברו את אמא.

הספר, 1960

אמא נפטרה ב-18.4.1958, בערב יום הזיכרון החמישה עשר למרד גטו וארשה. כך כתוב על מצבת הקבר, שאליו הגעתי בפעם הראשונה עם כל הקבוצה ביום השנה השני למותה. הקבר ניצב בפרדס הצעיר, הקרוב לקיבוץ, לשם העבירו את המיקום הסופי של בית הקברות. רק קבר אחד ניצב לידו באותה עת. הלכנו בפרדס, ולראשונה הוצפתי בניחוח פריחת ההדרים שילוהו אותי בדרך הזו מדי אביב עוד שנים רבות. כל קבוצת "אורן" באה, וגם אבא וצבי. את סבתא הסיעו בטנדר בדרך העפר העוקפת. יאיר המורה הוציא ספר קטן שעל כריכתו צוירו פסי דיו שחורים והחל לקרוא בקול מתוך הספר. אני כבר ידעתי, אלה הם יומניה של אמא שלפני שנה הוצאו לאור. קולו נחנק לפתע, ואני תהיתי מדוע. גם סבתא, אישה קטנה שכבר אז הייתי בגובהה כמעט, ניגבה את עיניה. גם זה היה מתמיה; הרי סבתא כמעט לא הבינה עברית.

ביום השלושים למותה של אמא הוציא הקיבוץ חוברת. בפתח החוברת שובץ תצלום של אמא יושבת על כיסא נוח, מעלעלת בעיתונים, ופניה מביעים שלווה. זה היה התצלום שאבא בחר לשים במסגרת ולהעמידו על השידה שבחדר. ביום השנה למותה יצא לאור ספר שכתבה. על הכריכה היה כתוב: **חייקה קלינגר – מיומן בגטו**. בלעתי את הספר מתחילתו ועד סופו, בבת אחת. זה לא היה יוצא דופן; בגיל עשר הייתי שטוף בקריאה, ולפעמים צריך היה אבא לגרש אותי מהחדר כדי שאלך לשחק עם שאר הילדים. ודווקא אהבתי לשחק.

במיוחד "מחניים עם הדגל" וכדורגל. את תוצאות המשחקים סיכמתי ביומן שקיבלתי, וטרחתי לציין בגלל מה ניצחנו, ובגלל מי הפסדנו. התמלאתי תחושה של שביעות רצון כשמספר הניצחונות גדל והלך. אבל כשעשו "בחירות" לפני המשחק, העדפתי תמיד להיות עם החלשים. לנצח עם החזקים זאת לא חכמה. גם אמא הייתה עם החלשים ולא פחדה. היא הייתה גיבורה.

מהספר מיומן בגטו למדתי שאמא הייתה אחת מלוחמי הגטאות, אלה שעליהם מדברים החברים בהערצה ובקדושה. היא חייתה בעיר בנדין שבפולין, ובתקופת הנאצים הייתה במחתרת. מרדכי אנילביץ' הגיבור בא לבקר את אמא וחבריה וקרא להם ללחום בנאצים, והם מרדו. מעטים מול רבים, חלשים מול חזקים. קראתי בספר כיצד נתפסה אמא ואקדח בידיה ועונתה על ידי הגסטאפו. אמא כתבה שהיא לא נשברה, אף שכמעט הרגו אותה בעינויים. הייתי גאה בה. הייתה לי אמא גיבורה בספר, ומותה התחבר איכשהו אל הזוועות שעברה.

אמנם היו רגעים שהיה לי קשה מאוד בלי אמא. אבא דווקא אמר שמותר לבכות וגם הוא בוכה לפעמים, אבל לא היה לי נעים לבכות ליד הילדים. מצאתי לי בונקר שנשאר בקיבוץ מימי מבצע סיני והלכתי לשם לבכות לפעמים. לא תמיד בגלל אמא; לפעמים איזה ילד הרגיו אותי או שסתם הפסדנו במשחק. פעם בכיתי בשעת ה"הקמה" שלאחר מנוחת הצהריים, ואבא של אחד הילדים שהיה תורן ה"הקמה" באותו יום אמר לי שלא צריך לבכות. גם לו נהרגו ההורים בשואה, והוא למד איך לא לבכות. זה לא עזר לי הרבה.

והיו לילות ארוכים בבית הילדים. אבא היה נשאר לפעמים על יד מיטתי אחרי שכל ההורים כבר הלכו ומנגן במפוחית פה. אבל אחרי שהלך התקשיתי להירדם ושכבתי באפלה מנסה להבין כיצד נראה המוות. פחדתי להעיר את שאר הילדים, אולי אגלה שאינם אנשים אלא אשמדאים קטנים עם רגלי תרנגולת כמו בסיפור אגדת שלושה וארבעה של ביאליק. הייתי הולך לשירותים, ששם ניתן היה להדליק אור, או מחכה בפתח בית הילדים לשומר הלילה. כשהגיע לבסוף, היה מביט בי בעין תמהה ומלווה אותי בחזרה למיטה. פעם אחת לא עצרתי כוח עוד ורצתי בחושך הביתה. זה היה מעשה יוצא דופן בקבוצה: רק אסתר הייתה נוהגת לעשות זאת לפעמים. לא העזתי להגיע לחדרו של אבא. בית אחד לפניו גרה שרה המטפלת. העדפתי להעיר אותה, והיא החזירה אותי לבית הילדים. לימים תאמר: "אם הייתי מוותרת לך אז, הייתי צריכה להסכים לכולם".

שרה הייתה מטפלת קפדנית. לא אחת הרימה את קולה עלינו כשהתרחלנו בתורנות ניקוי החדרים או המטבח. אך הייתה לה התייחסות מיוחדת אלי. בכיתה ד' החליטה לגמול אותי ממציצת האגודל שבה דבקתי, כאשר ידי השנייה מסלסלת בתלתלים. היא הבטיחה לי מתנה אם לא אמצוץ אצבע במשך שבוע,

ואני פקפקתי אם תעמוד בכך. אך כשעבר שבוע ללא מציצת אצבע (חוץ מפעם אחת) הופיעה ובידה כדורגל שולחני, מושא תשוקותינו אז. כשהייתי בכיתה ו' עשתה מעשה שלא היה מקובל באותם ימים, חיכתה לי בשעת מנוחת הצהריים עם זר פרחים ביד ולקחה אותי לבית הקברות. "חייקה הייתה גם חברה שלי", הסבירה.

גם לאבא היה קשה. הוא נותר עם שלושה ילדים. כשאמא מתה היה צבי בן שלוש עשרה, ארנון בן שלוש ואני בן תשע. במשך תקופה מסוימת עוד המשיך לנסוע לתל אביב לעבודה ב"מחלקת הבנייה" של הקיבוץ הארצי. אחר כך חזר לרכז את הבניין בקיבוץ. לפעמים הייתי יוצא אל שער הקיבוץ להמתין לו ולעיתון הספורט שהיה מביא מהעיר. היה לו טנדר מהמחלקה, ובכביש הכניסה לקיבוץ היה מושיב את ארנון על ברכיו ונותן לו לאחוז בהגה. באמצע הדרך הייתי מתחלף עם ארנון בברכיו של אבא ובהגה. פעם ארנון סירב להתחלף ו"נהג" כל הדרך עד לשער הקיבוץ. תחנוני לא הועילו, ואילו אבא שתק. אך לאחר ה"השכבה" של ארנון לקח אותי לסיבוב נוסף, והפעם אני נהגתי לאורך כל הדרך.

אבא לא הלך אתי לקבר. הוא מצא לו דרכים משלו לעזור לי להתמודד עם מותה של אמא. כשהייתי בכיתה ה' הוא לקח אותי לסרט בנתניה. זו הייתה נסיעת ערב מיוחדת של החברים במשאית הקיבוץ, וילדים לא הורשו להשתתף בה. החברים הביטו בי תמהים. הסרט היוגוסלבי נקרא "עמק השלום". היו בסרט שני ילדים שאיבדו את הוריהם במלחמה ונדרו בהרים כדי להגיע לעמק פלאי שבו, כך סופר להם, שורר שלום נצחי. בדרכם פגשו חייל אמריקאי שחור ושמחו בו: הם סברו כי הגיעו לעמק השלום. אך עתה הופיעו על המסך שנתות של משקפת רובה גרמנית. בתמונה הבאה נורה החייל השחור ומת. הילדים המשיכו בדרכם. עמק השלום לא נמצא. למחרת, בשיעור הראשון, הפטיר יאיר המורה כי יש הורים הסבורים כי סרטי מבוגרים מתאימים גם לילדים. דעתו לא הייתה נוחה מהנסיעה החריגה שלי. מן הסתם הייתה זו גם דעת ועדת החינוך בקיבוץ, ששללה כל נסיעה של ילדים שלא על פי אישורה.

אך גם הקיבוץ השתדל לעזור בדרכו. בחדר של אבא הופיעו הרבה צעצועים, כאלה שלא היו לאף אחד מהילדים. נראה שאבא קיבל תוספת גדולה ל"תקציב ילדים". גם סידרו שחברה אחת תעזור לאבא לטפל בשלושתנו בשעות אחר הצהריים. היה לנו חדר נוסף ל"ארוחות הארבע". הימים עברו, ודמותה של אמא היטשטשה והלכה. בכל פעם שהגעתי לחדר הייתי מעיף מבט חטוף לעבר התמונה הקטנה שעמדה על השידה; פחדתי לשכוח איך היא נראית.

המשפט, 1963

בכיתה ז' עברתי ללמוד במוסד החינוכי בקיבוץ מעברות. חיי נגדשו בהתרגשויות חדשות ולא מוכרות עד כה: להיות עם הגדולים, להיכנס לתנועה, ללמוד עם ילדים חדשים. עכשיו קראו לנו קבוצת "מעייין". התיידדתי עם עופר ממעברות. שנינו אהבנו לשחק שח. המיטות שלנו היו קרובות, וביניהן, על כיסא קטן, הנחנו קופסת כלי שחמט כדי שנוכל לשחק מתי שנרצה. ערכנו דו-קרב סימולטני כמו זה שבין טל לבוטביניק. קראנו ביחד את אפרים קישון והתפקענו מצחוק. בשיעורים הסתכלתי כל הזמן לעבר בת אחת והשתדלתי מאוד שהיא לא תרגיש. כבר היה זוג אחד בקבוצה, אבל אני עוד התביישתי; מאוד הביך אותי כשגורא ממעברות שאל אותי מי הכי חשקן אצלנו בקבוצה. מה זה בכלל חשקן.

בכיתה ז' עדיין היה מקובל שנוסעים פעמיים בשבוע להורים בקיבוץ העוגן. בכיתות מבוגרות יותר נסעו הביתה רק בשבתות בגלל העבודה ובגלל הפעולות בתנועה. צבי, שהיה ב"א, הגיע הביתה רק בשבת. בכית, בהעוגן, כבר היה אתנו מלכה, שנישאה לאבא. היא ירעה לאפות עוגות, וסרגה סוודרים לכולנו. אהבתי את ארוחות הארבע המשפחתיות שלנו. היו תמיד קפה ועוגות טריות על השולחן, ודיברנו על נושאים חשובים; לפעמים על פוליטיקה, לפעמים על "השומר הצעיר" במוסד, לפעמים על הלימודים. צבי ואבא שוחחו על פונקציות טריגונומטריות. לא הבנתי את פשר המילים המוזרות אבל השם היה יפה בעיני. אחרי הארוחה עבדנו לפעמים בגינה. עישבנו את ה"ג'ונגל" של אבא. תוך כדי עבודה היה אבא מספר סיפורים מהמלחמה הגדולה. הסיפורים שלו היו מצחיקים – הוא הרבה לברוח ממשטרות במהלך המלחמה. שמה של אמא לא נזכר עוד. גם תמונתה נעלמה מהשידה.

בכיתה ח' הגיעה תזכורת. המשאית, המסיעה את ילדי המוסד לעבוד בהעוגן, נעצרה ליד חדר האוכל של מעברות. קראו לי לרדת. מלכה מחכה לי שם. שאלתי אותה מה קרה, אבל היא לא הסבירה לי דבר וביקשה שאגש ללינה לשיחה. לינה הייתה המחנכת, והייתי בקשרים טובים אתה. שמחתי לגשת אליה לחדר, למרות הצורה המשונה של ההזמנה. ישבנו בחדר של לינה והיא שאלה אותי אם שמעתי על משפט ברנבלט. אמרתי שכן, קראתי. ידעתי שברנבלט היה מפקד המשטרה היהודית בבנדין, מקום מגוריה של אמא. באותם ימים הוא עמד למשפט בעוון שיתוף פעולה עם הנאצים. ובכל זאת, למה הדבר כל כך חשוב עד שקראו לי לשוחח על המשפט באמצע היום ועוד על חשבון העבודה? לינה סיפרה לי לאט ובעדינות שהיום התפרסמה ידיעה ב"על המשמר" על אודות המשפט. בגוף הידיעה הוזכרה חייקה קלינגר ז"ל, חברת קיבוץ העוגן

שהתאבדה. ההורים ידעו שאני נוהג ללכת מדי בוקר לחדר המטפלת כדי לקרוא את העיתון הטרי. הם חששו שייודע לי מהעיתון איך מתה אמא. רצו לרכך את העניין.

לא. לא קראתי את הידיעה ההיא בעיתון, ורק כאן, עכשיו, בחדר של לינה, נודע לי לראשונה שאמא שמה קץ לחייה. לינה שאלה אותי להרגשתי. קשה היה לי לענות. הייתי מבולבל. אחרי ששוחחנו מעט היא הציעה שאוותר היום על העבודה ואחזור להעוגן.

הלכתי להעוגן ברגל, לבדי, מרחק שני קילומטרים, נסער, קודח ממחשבות. כיצד לא ראיתי את הידיעה בעיתון? הרי קראתי הרבה ובעיון. לפני שנה, כשהגעתי למוסד, ניגשתי קודם כול לספרייה וסקרתי את המדפים מתוך חשש שאקרא את כל הספרים הללו בתוך שנה, ושוב אצטרך לקרוא ספרים פעם שנייה ושלישית. המבוגרים שתהו על מהירות קריאתי טענו שמי שקורא כל כך מהר בוודאי מרפרף ואינו זוכר. הם היו בוחנים אותי, אך זכרתי תמיד. ודווקא הפעם לא שמתי לב. איך חמק שמה של אמא מעיני? לימים סיפרה לי ניצה, בת הקבוצה, כי העיתון הועלם באותו בוקר מחדר המטפלת.

כמה דברים התבררו פתאום. בעיקר מותה של אמא בדיוק ביום הזיכרון למרד הגטאות. קורותיה בגטו ויום מותה נראו לי תמיד קשורים זה בזה. יותר מזה: התאריך העניק משמעות מיוחדת לעובדת היותה מלוחמי הגטאות. לא עלה ברעתי מעולם שצירוף מקרים כזה אינו יכול להיות אקראי.

בבית שוב חיכה לי אבא, אבל הפעם לא היו דודים בחוץ. ישבנו ושוחחנו בבגרות על הנושא. הפעם לא בכיתי. עוד לפני שנה החלטתי שרק ילדים קטנים בוכים, ובמוסד אסור לי לבכות. בכיתה ז' ספרתי רק חמישה מקרים שבכיתי, ובכיתה ח' אף לא אחד. הייתי גאה שעמדתי בהחלטתי. לא חשתי כעס או טינה על כך שאבא לא סיפר לי על נסיבות מותה של אמא. אבל הייתי מזועזע מחדש. לא אמרתי זאת לאבא, כי הרגשתי שגם הוא לא במצב רוח טוב. הלכנו לאכול ביחד. בחדר האוכל כבר היו תלויות המודעות לחגיגת פורים. שאלתי אותו בזמן הארוחה למה יתחפש השנה. לפני שנה זכה בהצלחה גדולה בתחפושת שוטר אנגלי. אבא אמר שהשנה לא יתחפש. לא שאלתי יותר.

היומנים, 10.2.1985

בפברואר 1985 נסעתי לאזכרה של אהוד בשריד. כשהרהרתי בו בדרך, נדהמתי לגלות שגם את העבר שלי אני כבר מונה בעשרות שנים. חמש עשרה שנים כבר מונח לו הג'ינג'י שלנו מתחת לעצי החורשה. אהוד נהרג במלחמת ההתשה,

ויפתח שב אלינו כדי לספר על נסיבות מותו. הוא עמד בתצפית בזמן התקפה אווירית ונהרג מהדף הפצצות. במלחמה ההיא הייתה תחושה שכל הדור שלנו הולך וכלה: בכל יום הופיעה תמונה חדשה בעיתון, והעיניים חששו להיתקל שוב בשם מוכר. גם כרם שלום תרמה את חלקה; קודם זאביק ואחר כך אהוד. ב-1970 היה כרם שלום כולו הבטחה לעתיד. הגרעין הטוב ביותר, הנקודה היפה ביותר, הקיבוץ הרדיקלי ביותר. הייתה תחושה של שינוי באוויר, של צעידה קדימה. ואהוד, הג'ינג'י הצוחק תמיד, שסימל את העליזות והאופטימיזם, את תחושת האפשר – נפל לפני המאבקים המרירים, לפני האכזבות, לפני העזיבות. כשעלינו לפקוד את קברו, רק ארבעה מאתנו הגיעו מכרם שלום. אני באתי מתל אביב.

עופר אמר דברים יפים על הקבר. מזכיר את אמונת העבר ומתייחס גם לאכזבות ההווה. עם עופר שיחקתי שח בכיתה ז', ואתו הקמתי את הגרעין, אתו הלכתי לצבא, אתו בנינו את כרם שלום. רק לפני שש שנים נפרדו הדרכים. עופר חזר למעברות, אבל אני לא רציתי לחזור להעוגן. עברתי לתל אביב ללמוד היסטוריה ופילוסופיה. על הקבר, עופר לא אמר לג'ינג'י ולנו "חברה, נכשלנו". אולי משום שהוא עצמו ממשיך לחיות בקיבוץ, אולי משום שהוא חי יותר בשלום עם עברו.

לתל אביב חזרתי בשעה מאוחרת. אילת כבר ישנה. היא הייתה בת ארבע והלכה למעון יום. אהבה מאוד את שרהלה הגננת. בזמן האוכל סיפרה לי רעיה שאכלה היום עם הדוד יוסף. יוסף הוא בן דוד זקן של אמא. בשנה האחרונה התחדשו הקשרים בינינו. הוא צלצל ושאל למה איננו באים, במיוחד עכשיו שאנחנו גרים קרוב כל כך. הלכנו. הוא קנה בובה לאילת ובאופן מפתיע זכה גם באהבתה. הקטנה אימצה לה אותו כסבא נוסף. ולה הרי לא חסרו סבים. אלא שאף סבא לא גר בתל אביב, ולאף סבא לא הייתה דירת קסמים עם חלונות חשמליים ותיבה מנגנת.

והיום הייתה אצלו רעיה. הם סעדו יחד מתוך סרוויס מהודר ובסכום כסף, ויוסף חזר רגע להיות מארח אדיב בעל גינונים מזרח אירופיים. ודיברו על אמא, כלומר על חייקה. ויוסף הראה לרעיה, לראשונה, את חוברת הזיכרון שהוציא קיבוץ העוגן ביום השלושים למותה. מילה אחת נרשמה על עטיפת החוברת על רקע שורות צפופות של כתב יד פולני – "חייקה".

אמא, כך עלה מסיפוריו של יוסף, הייתה קשורה אליו מאוד. היא אהבה לבוא אליו לתל אביב לנפוש מעט מחיי הקיבוץ האינטנסיביים. לישון במיטה הגדולה והרכה, לצאת לקולנוע, להצגה. יכול להיות שמצאה בו פיצוי על משפחתה הקרובה יותר, שאבדה כולה אי שם בפולין. יוסף לא סיפר הרבה לרעיה. גם

לא זכר הרבה. אבל אני, שהייתי שרוי במצב רוח מיוחד מאז האזכרה, עיינתי בחוברת המוכרת והרהרתי לי פתאום כמה מעט אני יודע בעצם על אמא, על משפחתה, על חייה ומותה.

זיכרונה הפרטי של אמא לא נשמר במשפחה. המילה "אמא" נעלמה עוד לפני שנים מלקסיקון המשפחה. בכל שנה הייתי עולה אל הקבר, לפעמים עם אבא. אך מעולם לא עשינו זאת כולנו יחד. מקצת מהקרובים וכיניהם הדוד יוסף המשיכו לבקר בקיבוץ העוגן, אך הם לא נבדלו מאורחים אחרים. לא שוחחנו אתם על פרטי חייה ומותה של אמא. אלה היו לסוד משפחתי גלוי. עניין שכולם יודעים אותו, אך אין מדברים בו.

זיכרונה של אמא השתייך למרחב הציבורי: ביום השנה העשירי למותה נערך יום עיון לזכרה מטעם הקיבוץ בנושא "הגנה והצלה בתקופת השואה", ובאו לחלוק לה כבוד לוחמי הגטאות האגדיים, אנטק צוקרמן וחייקה גרוסמן. במודעה שנתלתה על לוח המודעות של הקיבוץ הוזכר בסוף רשימת המשתתפים גם אחד "אביהו ר." ללא ציון שייכותו לנושא. ואכן לא הייתי שייך. הדוברים עסקו בכובד ראש בניסיונם האישי מתקופת השואה והמחתרת, ואני שהקדשתי את "הרגילה" הראשונה שלי מהצבא לקריאה בספרות ההיסטורית נאלמתי דום. לא היה לי מה להוסיף לחוויותיהם המסעירות. עיני היו נעוצות בדלת אולם התרבות, אולי תופיע החיילת אדומת השער שהבטיחה לבוא. היא לא הגיעה. והיה הספר. אך גם הספר לא היה הכול. אבא סיפר לי לפני כמה שנים שבספר נכללו רק חלק מהיומנים, ותהא אם לא נכון יהיה להוציא את היומנים בשלמותם ביום מן הימים. זאת ועוד; זה כמה שנים הדהדה בזיכרוני פסקה קצרה ומזורה שקראתי בספר בעל שם ארוך ותמוה, **הציונות הפוסט אוגנדיית במשבר השואה**:

"קרבן אחר של צנזורה באותה מסגרת של 'השומר הצעיר' הייתה חייקה קלינגר (רוזנברג), ניצולה מן השואה, שהגיעה ארצה מלאת ייאוש ורצון לספר. שנים אחדות היא ניסתה לפרסם בכמות שונות... ב־18 באפריל 1958, סמוך ליום השנה למרד גטו וארשה היא שלחה יד בנפשה. אחרי מותה פורסם בהוצאת 'ספרית הפועלים' וקיבוץ העוגן, ספרה 'מיומן בגטו', המבוסס בעיקרו על חומר שכתבה בצד ה'ארי'. הספר מזעזע בגלוי הלב שלו ובאותנטיות שלו, אך עבר צנזורה חמורה. מבקר שהיה עד בשעתו לכתובת 'היומן' מציין שבגלל הפסילות, המחיקות והשינויים שעשו בו העורכים, מן הדין שה'חוקר' לא יסתפק ב'יומן' כפי שנערך ונתפרסם, אלא יפנה אל המקור".

מיהו אותו ש"ב בית צבי הכותב דברים אלה? מיהו הקורא האלמוני הקובע כי הספר צונזר? האם יש ממש בטענותיו? בשעתו, כשנוכחתי לדעת שספר זה

גורס שהציונות בגדה בעם היהודי בתקופת השואה, משום שהתמקדה, מאז משבר אוגנדה, לא בהצלת העם היהודי, אלא ביישוב היהודים בא"י, הנחתי לספר. אך כשרעיה סיפרה לי על הפגישה עם דוד יוסף, שכתה להרהר בטענותיו הטורדניות של בית צבי.

הג'ינג'י של כרם שלום, דוד פולני זקן, ספר פולמוסי נרגן. קצות חוטים המציצים מתוך פקעת סבוכה. את הסבך שהחלה רעיה לפרום לא גלגלתי מעולם. מה בדיוק קרה לאמא. מדוע צונזרו היומנים. מדוע התאבדה. מה היו חייה. אולי הגיע הזמן לברוק.

אילת ועופר, 1.5.2007

עופר, בני, מוצא את מיומן בגטו באחד משיטוטיו בחנויות הספרים המשומשים בירושלים. הוא קונה שני עותקים, אחד בשבילו ואחד בשביל אילת. שניהם סטודנטים עכשיו, הוא בירושלים והיא בתל אביב. אילת קוראת פעם נוספת בספר של סבתא שלא הכירה. הפעם הראשונה הייתה במסע שורשים שערכנו לבנדן לפני שתיים עשרה שנים. עכשיו, בשיחה טלפונית, היא מספרת על חוויותיה בקריאה חוזרת. דבר אחד מפריע לה במיוחד: חייקה כמעט אינה מספרת על עצמה. לשונה היא לשון "אנחנו".

אני מופתע שהיא מופתעת: "בוודאי, הרי זו רוח התקופה, הרי כבר כתבתי על כך לא מעט, ובפרט בספר הראשון הגדול שכתבתי עליה." "איזה ספר?" רק בהדרגה חודרת אלי ההכרה כי מעולם לא הראיתי לבתי את האוגדן הגדול המונח מאובק על הכוננית הגבוהה שבחדר העבודה שלי. מאות הדפים המודפסים במכונת כתיבה שהסיטו אותי לפני שנים רבות מהמסלול האקדמי הבטוח שהלכתי בו. גם רעיה כבר אינה זוכרת את כתב היד והיא כועסת: "מדוע לא הראית לנו".

הספר. כמה זמן חלף מאז אותה תקופה סוערת, שבה התמכרתי למחקר ולכתיבה. מראיין עשרות עדים, אוסף בשקיקה עוד ועוד מסמכים, מפליג בספרים כה רבים, חומס ממשפחתי הקטנה את השעות המועטות שיכולתי להיות עמה. הספר ששימש בסיס לדוקטורט, למאמרים, להרצאות. אמא הייתה שם תמיד, כמקור אותנטי, כנקודת מוצא לפיתוח תובנות, כבסיס לתפיסות היסטוריוגרפיות ואף למחלוקות ולמאבקים לא מעטים. ובכל זאת שכחתי אותה. את הספר שבו היא הייתה הדמות המרכזית לא סיימתי מעולם.

רעיה היא הכוח המניע לשיבה המחודשת ליומנים ולספר. מרגע שדבר קיומו של הספר התגלה מחדש, היא לוקחת על עצמה להקליד אותו שוב. אילת

ועופר מסייעים לה. התכנית היא להפתיע אותי ביום ההולדת. שבעה פרקים מוקלדים במהירות, הגם שההתרחשות בבית שוב אינה בגדר הפתעה. לאחר מכן המבצע המשפחתי תופס תאוצה. את המשך ההקלדה כבר עושה קלדנית מקצועית, ובחופשת הקיץ אני מתיישב לערוך ולשכתב. העריכה קשה לי מאוד. בשעתו, ניסיתי להבין את אמא, את יהודי זגלמביה, את שואת יהודי פולין, את השואה כולה. עתה היה עלי להחזיר את הסיפור אליה. אל יומניה. אל מותה; לכתוב את הפרקים האחרונים, הקשים מכול, על חייה בקיבוץ. על האשפוז. על ההתאבדות. בשעתו עצרתי שם. עשרות עדים שהכירו את אמא ראינתי במהלך המחקר, אבל את חברי העוגן שליוו אותה לא העזתי לשאול עליה. בינתיים כבר נפטרו מרביתם. את מי אראיין עתה. ועוד, עלי להתעדכן בספרות שיצאה מאז, חלקה אמנם כבר בהשפעת מאמרי, אך בחלקה עדויות שרק בשנים האחרונות ראו אור, מחקרים חדשים שנערכו בנושא. וכמובן, הערות השוליים הבלתי נמנעות, האפרט המדעי שיש לבססו ולעדכנו.

בשיחות עם רעיה, אילת ועופר, אני מעלה את ההתלבטויות הרגילות לגבי צורתו הסופית של הספר: ספר היסטורי במתכונת מדעית, ביוגרפיה, ספר אישי. אני מחליט לשמור אמונים למתכונת של 1986: ביוגרפיה של אמא, שבמרכזה עומדים יומניה, ובה משולבים קטעי המסע שלי אליה. אני כבר יודע: אם יצא הספר לאור, ההיסטוריונים יעקמו את האף בשל הקטעים האישיים, קוראי הספרות יוטרדו בשל ריבוי הערות השוליים, הניצולים החיים עדיין ייפגעו בשל קטעי היומן החושפים באכזריות כל מחדל ופגם אנושי בגיבורים, וכן, גם בקרבנות. ייתכן שגם אבא ומלכה, החיים עדיין, לא יראו בעין טובה חיטוט מחודש זה בעבר.

אך זוהי אמא, וזה אני. וזה העבר שלה ושל חבריה, המסרב לגווע.

פרק שני

בת החסיד

דוד פולני, 1985

דירתו של הדרוד יוסף נמצאת ברחוב השופטים, לא הרחק מאבן גבירול. פעם נחשב האזור לצפון העיר. היום כבר ברח הצפון אל מעבר לירקון, אך קטע זה של רחוב השופטים נשאר כשהיה: קטן, שקט ומהוגן. מקום מגורים נאה לבורגנות הפולנית שבנתה את העיר.

יוסף היה ונשאר עבורי דוד פולני. אדם זקן, בעל כרס ופנים חרוצי קמטים עמוקים. העברית שלו מעולם לא השתחררה לגמרי מהידיש, והוא נוהג לנשק על שתי הלחיים. בימי הילדות הוא היה הדרוד מהעיר. בשבתות היה מגיע במכוניתו הגדולה לקיבוץ, ואני זקפתי חוטמי בגאווה: רק למעט ילדים היו דודים עם מכונית. בבוקר היינו נוסעים במכוניתו לים, ואחר הצהריים היה יוסף משתרע על הספה ונרדם בנחירות קולניות.

ועכשיו זקן יוסף, זקן מאוד. אפילו חשבון שנותיו אבד לו. לדבריו הוא כבן שמונים ואחת, שמונים ושתיים, לדברי בתו – מעט יותר. הוא חי לו לבדו בדירה הבורגנית גדושת הפורצלן והקריסטלים. הוא עלה לארץ כחלוץ צעיר, עבד זמן מה כנהג גמלים בחולות, ואחר כך התקדם ופתח לו עסק משלו – נגרייה קטנה. בתחילת מלחמת העולם השנייה כמעט פשט את הרגל, אחר כך בעקבות הפרוספריטי, התאושש; העסקים עם הצבא הבריטי שנתנו את הדחיפה הראשונה לתעשייה העברית, דחפו גם אותו קדימה. הנגרייה הפכה למפעל תריסי עץ, וכשהגיע עידן הפלסטיק, קנה אקסטרוורר ועבר לחומר החדש. יוסף הימר נכון וזכה פעם נוספת. ליד המפעל הישן צץ החדש. הנכסים התרחבו. נולדו ילדים ונכדים.

חייו של יוסף היו עשויים עסקים ומשפחה. לפעמים היו המשפחה והעסקים נוגעים זה בזה, לפעמים מתערבבים וכמצופה גם מתנגשים. להפסקת צהריים היה בא הביתה לאכול, וציפורה הכינה לו תבשילים שאהב. היה אוכל וממשיך בחישובים. כשציפורה הייתה שואלת "יוסף, מה אכלת?" לא ידע להשיב לה. וגם בלילה היה ראשו ממשוך לעבוד. כששנתו נדרה היה קם מהמיטה והולך

לסלון, עושה חישובים על פיסת נייר. עד שבאה ציפורה ונלחצה אליו בגופה החם להזכירו, "יוסף, יוסף – בלילה אתה שייך לי". אבל עכשיו ציפורה בין המתים, ובתי החרושת מנוהלים מכבר על ידי הבנות והנכדים.

את אמא זוכר הדוד יוסף היטב, אבל לזיכרונו אודקק רק בהמשך. אני רוצה לגלות משהו על אודות משפחתה הקרובה. דווקא בנקודה זו אין יוסף יכול לסייע הרבה: את פולין עזב ב־1924, ואף לא גר בבנדין. ובכל זאת הוא מספר לי שתי אנקדוטות על אודות אביה ואחיה של חייקה.

האב, לייבל קלינגר, היה ידוע כתלמיד חכם גדול. באו אליו פעם והציעו שיתמנה לרב. לייבל דחה את ההצעה באומרו "מה אעשה אם תבוא אלי בערב שבת אישה ענייה, ובידיה תרנגולת 'טרייפה'? כיצד אוכל לפסלה בידועי כי זו ארוחת השבת של המשפחה הדלה? לא אוכל להיות רב". וכך לא נעשה לייבל קלינגר לרב בישראל. האומנם היה מעשה כזה? ואם היה, האם היה סבי לייבל קלינגר גיבורו? אינני יודע. יותר מזה, כפי שיתברר לי אחר כך, יש סיבות רבות לפקפק באמיתותו. ובכל זאת יפה הסיפור בעיני, בעיקר משום שהוא לוקח אותי לחיים ולמצוקות רחוקים כל כך.

סיפור שני הוא על אהרן־שמיל אחיה הבוגר של חייקה. אהרן־שמיל אף הוא היה תלמיד חכם וגדול בתורה, אלא שעוד בגיל צעיר נתפקר ויצא לתרבות רעה, כלומר נעשה לסוציאליסט. אך גם כסוציאליסט עשה לו שם גדול. לרוע המזל לא האריך אהרן־שמיל ימים ומת בצעירותו. בהלווייתו של אהרן־שמיל, כך זכר הדוד יוסף, השתתפו כל גדולי הסוציאליסטים של זגלמביה ופולין. אלפים מילאו את הרחובות, ועל הקבר נישאו הספדים לוהטים שביכו את מותו ללא עת של הסוציאליסט הצעיר.

יותר מזאת לא זכר דוד יוסף על אודות הקלינגרים. רק זאת שמראה פני מזכיר לו לעתים את חזותו של אחיה של חייקה, הסוציאליסט הצעיר. הוא מציע שאפנה לענף השני במשפחה המתגורר אף הוא בארץ, ובמיוחד אל שלמה שווינקלשטיין,¹ המבוגר בין ארבעת דודניה של חייקה. אני פונה אל שלמה, אל שייע ואל אחרים. לאט לאט אני בונה תמונה משברי הזיכרונות. אך התמונה מטושטשת: איש לא נשאר מהקלינגרים עצמם.

הקלינגרים

לייבל קלינגר, אביה של חייקה, היה בן למשפחה חסידית בת עשרה ילדים שהתגוררה בווארשה. הוריו היו אסתר ואשר־זליג קלינגר, ופרנסתם הייתה על מסחר בגרוטאות ברזל.² על קורות המשפחה בפולין לא נודע הרבה,

אך לפי רישום נדיר של מרשם אוכלוסין בבנדין בשנת 1939, נולד לייבל (ליבוש-איציק) בשנת 1880.³ לייבל, שהיה אחד מהבנים הבוגרים, נעשה לתלמיד חכם המסתופף כל ימיו בבית המדרש. אך לא כל אחיו המשיכו בדרך האבות. אחדים מהם היו לחילונים, ובהמשך היגרו שניים מהבנים, יוסף ושמואל, לפלסטינה, ובת אחת הרחיקה עד לאמריקה.⁴

את אמה של חייקה, פרל (רבקה-פרלה) לבית שווינקלשטיין, נשא לייבל באמצעות שידוך. פרל, אף היא ילידת 1880,⁵ השתייכה למשפחה חסידית מפשדבורז'. הוריה ניהלו במקום אכסניה לחסידים הרב. השידוך נעשה אף הוא דרך חצר הרב, והזוג הצעיר בא להסתופף בחצר זו, שמקומה היה בעיר רוספשה. יכול להיות שעובדה זו קשורה לכך שפרל עצמה הייתה מצאצאי הרב ישעיה' פשדבורז', מייסד השושלת החסידית.⁶ על הרב של לייבל קלינגר, רבי אברהם-משה ולטפריד מסופר כי "יצא לו שם ובקי בעניני העולם, ואף אצילי הפולנים הרבו לבקר אצלו. כן היה חובב נגן מופלא, והראה כוח בהלחנת נגנים, והיה עובר לפני התיבה כבעל תפילה מובהק וניגוניו הושרו גם בחצרות צדיקים אחרים, בהם ניגונים מעשה חושב ואמנות".⁷

בחצר זו, שהייתה אולי מעט פתוחה ועליזה יותר מחצרות חסידים אחרות, חיו לייבל ופרל מספר שנים. פרנסתם הייתה תלויה אף היא בחצר הרב. הרב ניהל "לוטריה", כלומר מפעל לוטו, שזכויותיו נקבעו בהתאמה לזכויות במפעל ההגרלה הממשלתי, ולייבל קלינגר היה אחראי לאותה "לוטריה".⁸ הייתה זו מן הסתם דרך מתאימה לפרנסת תלמיד חכם צעיר, שאפשרה לו שלא לבטל זמן רב מדי מלימודיו. ככל הנראה עלו הדברים יפה.

במלחמת העולם הראשונה נדר הרב מרוספשה אל פיטרוקוב ומשם חזרה לפשדבורז', ששם נפטר בשיבה טובה בשנת 1918.⁹ ייתכן שנדודי הרב, ואולי מותו, גרמו להשתקעותם של לייבל ופרל קלינגר בבנדין. משיוכיו ועיסוקיו ניתן ללמוד בנקל עד כמה היה גורלו של החסיד המתבגר תלוי בגורל הרב. ובכל מקרה, בבנדין ישב אחיה של פרל, הוא אביו של שלמה שווינקלשטיין.

האם הייתה הישיבה בבנדין בבחינת ירידה במעמד הזוג קלינגר? קשה לקבוע בפסקנות.¹⁰ אך כל מי שהכיר את משפחת קלינגר בבנדין מדווח על חיי דלות וצער.¹¹ העניינים היו יגעים. לייבל קלינגר היה עתה רחוק מחצרו של הרב, והקלוזי של חסידי פשדבורז' בבנדין (או רוספשה כפי שנקרא כאן) היה קטן ובלתי נחשב, אף על פי שהמשיך לקיים את מסורת הניגונים של הרב.¹² במשך השנים עזב לייבל קלינגר את הקלוזי שלו ופנה לזה של חסידי אמישנוב, קלוזי נחשב יותר וכנראה גם אמיד יותר. כאן היו מתפללים כמה מנכבדי העיר, ביניהם ר' בונם בונהרט ונטה לונדנר.¹³

הקלינגרים השתכנו ברחוב מודו'יובסקה 61,¹⁴ ופרנסת המשפחה הייתה עתה על חנות מכולת קטנה, שאותה ניהלה פרל. הרחוב אמנם היה אחד מרחובותיה הראשיים של בנדין, אך חזיתו הנאה הסתירה חצרות אחוריות ובהן בתים דלים בני קומה אחת.¹⁵ אל פתח חנות המכולת הובילו מספר מדרגות,¹⁶ אך רק מעט קונים עלו בהן אל החנות הרלה.¹⁷ לדברי שייע שווינקלשטיין, גם השם "מכולת" אינו הולם אותה חנות קטנה ועלובה. לדבריו היו הקלינגרים "אביונים בלב ונפש".¹⁸ אך העוני לא פגע בתלמודו של לייבל קלינגר, ואולי אף דחף אותו להשתקע בו יותר. הוא הגיב בעצבנות בכל פעם שנתבקש להטות כתף בענייני החנות, כלומר לעזוב את ספריו לרגע. אפילו שאין סימוכין לסיפורו של יוסף על הרבנות, הרי שכל הדיווחים מצביעים על כך שאמנם היה גדול בתורה.¹⁹ לדעת שייע שווינקלשטיין היה לייבל גאון ועילוי וידע את כל התלמוד על בוריו: "אליו היו באים החסידים הגדולים ביותר, כדי לגזול מזמנו על מנת שילמד אותם תורה".²⁰

ואולי גם שימשה למדנותו של לייבל טריז בפני הצער והשכול; לפי המסופר, שישה ילדים נולדו לו ולפרל, ושלושה מהם נפטרו עוד לפני מלחמת העולם השנייה, בנים כולם. לפי עדות שלמה שווינקלשטיין, הבכור היה אברהם.²¹ כאשר הגיע זמנו להתגייס לצבא הפולני, כרתו את אחת מאצבעותיו על מנת להטיל בו מום ולעשותו פסול גיוס. הייתה זו דרך יהודית מקובלת להתחמק מדינה של מלכות, אלא שבמקרה של אברהם קלינגר משהו השתבש, והוא נפטר מהרעלת דם. יוסף ספינקלשטיין סיפר שגם בו רצו להטיל מום במצוות סבו, אלא שהוא סירב ובסופו של דבר עלה לארץ.²²

הבן השני היה אהרן-שמיל המוכר לי מסיפורו של דוד יוסף. שלמה שווינקלשטיין מאשר אף הוא את היותו סוציאליסט מסור ואת מותו בגיל צעיר. לדבריו היה אהרן-שמיל פעיל במפלגת "פועלי ציון שמאל". להלווייתו באו נציגים מכל רחבי זגלמביה, הספרדים נישאו בידיש, וספריות נקראו על שמו. מותו של אהרן-שמיל בטרם עת פגע קשה בלייבל קלינגר. הנער, אף על פי שפנה עורף למנהגי אביו ולדרך חייו, לא שכח את תלמודו. גם לאחר שהיה לסוציאליסט היה בא לשבת עם אביו כדי לתלמוד דף גמרא בצוותא. כשהיו גומרים והנער פנה לעיסוקיו, היה האב מקונן: "הלוום אבד לי".²³ לגבי האח השלישי, מנחם-מנדל, לא נמצא מידע ברור. נראה כי נפטר גם הוא מעט לפני מלחמת העולם השנייה.²⁴

שלוש הבנות גרמו להוריהן מעט יותר נחת. שלושתן שרדו למרות העוני והכאב. ואם כי לא שמרו אמונים למסורת החסידית של הבית, הרי לפחות מצאו את דרכן בחיים. האחות הגדולה, הרביעיית למניין הילדים – שרה (שרה-מינדלה,

ילדת (1908),²⁵ נישאה בתחילת שנות השלושים ל"שטעפער" יעקב מגלה. להיות "שטעפער" פירושו להתמחות בהתקנת העור העליון בנעליים, כך סיפר לי הרוד יוסף, ובאותם ימים היה זה מקצוע טוב ומקובל מאוד בפולין.²⁶ נראה שפרנסת הזוג הצעיר עלתה יפה: צילום פרופיל משנות השלושים של שרה קלינגר מתעד צעירה מעודנת ששערה מסולסל בדרך מודרנית.²⁷ לזוג נולדו שתי בנות, הגדולה – מלכה-חנה, נולדה בשנת 1933,²⁸ והקטנה, אשר ייתכן שנקראה בשם העברי תמר²⁹ ובשם החיבה "תמוסיה"³⁰ – נולדה כנראה מעט לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה.

אחרי שרה נולדה בשנת 1917 חיה-נחה, שכונתה בשם חייקה, ובשנת 1919 נולדה בת נוספת, חנה-מלכה, או כפי שיכירוה חברותיה בתקופת המלחמה – מניה.³¹ שתי הבנות הצעירות שרדו למרות קשיי מלחמת העולם הראשונה והשנים שלאחריה ועתידות היו להתפתח יפה ולהשכיל. בצער מות הבנים נמסכה גם מעט גאווה בבנות שדרכן צלחה.

אף על פי שהקלינגרים שבעו מעט נחת מבנותיהן, נראה שהבית יצר אצל חייקה משקעים עמוקים של מרירות ואולי גם טינה. ביומניה מתקופת המלחמה, יומנים אישיים וחושפניים ביותר, היא ממעטת להזכיר את משפחתה. גם מעדויות המתתייחסות לתקופת לימודיה בגימנסיה וחברותה ב"השומר הצעיר" עולה שהיא לא אהבה להזכיר את הבית, שלא לדבר על אירוח חברות.³² מן הסתם, זו אחת הסיבות לכך שכה מעטים הפרטים הידועים על ילדותה ועל משפחתה. והסיבה השנייה והבלתי נמנעת היא שאיש מבני משפחתה הקרובה לא שרר להעיד.

ידוע רק זאת: חייקה נולדה ב־25 לספטמבר בשנת 1917³³ בעיר בנדין שבפולין, בת חמישית למשפחת חסידים אביונה. הידידות המועטות שהזדמנו לביתה בשנות השלושים יתארו את האב כיהודי חרדי בעל זקן מלבין והולך ואת האם כעקרת בית טרודה ועצבנית. חנות המכולת הייתה דלה וקונים כמעט לא הזדמנו אליה. האווירה בבית הייתה עגומה, כך התרשמו הידידות.³⁴

נראה ששרר בבית עוני דומה לזה שתיארה קדיה מולדובסקי בשיריה: "בוארשה, בפרבר נידח, / ביצה, גדר ובית שח. / שם דרה הילדה אילת, / ויש לה שמשיה כחלחלת..." ("ווינט דארט אלקע / מיט דער בלויער פארסאלקע").³⁵ אלקע (אילת) של קדיה ברחה מעבודות הבית הקשות שהטילו עליה הוריה קשי היום לחלומותיה; הכפתורים שהיה עליה לתפור הפכו לגלגלי רכבת, והיא "הוי, נוסעת / למרחקים, למרחקים, / אל ארץ לא נודעת". אך קדיה, שניסתה להצהיל את ילדי ישראל העניים בשיריה, לא סיפרה מה חשה הילדה כלפי הוריה. נראה כי מציאות יומיומית דומה יצרה בחייקה מרירות גדלה והולכת כלפי הבית וכלפי הוריה שהולידו אותה למציאות זו.

הגימנסיה "פירסטנברג"

בחייה של חייקה חל שינוי רב-משמעות בשעה שהתחילה את לימודיה בגימנסיה. באותם ימים זה היה צעד בלתי צפוי, כמעט מהפכני, שבת למשפחת חסידים אביונה תשתלב במוסד מודרני שכל כולו ניגוד לחברה המסורתית שממנה צמחה, חברה שבה עדיין פקפקו בצורך לשלוח בנות ללמוד, ואשר ההשכלה הייתה בה איום מרכזי על מורשת "ישראל סבא".

הגימנסיה "פירסטנברג" שבה למדה חייקה שיקפה את פריחתה של קהילת יהודי בנדן באותה עת. בשנת 1931 היו למעלה ממחצית מתושביה של בנדן, כ־21,000 במספר, יהודים. העיר ששורשיה בימי הביניים זכתה מסוף המאה התשע עשרה ואילך לתנופת התפתחות כעיר מסחר הודות להתפתחות המואצת של אזור המכרות הסמוך, שנקרא זגלמביה. ליד בנדן שכנו עוד מספר ערים ועיירות בעלות אוכלוסייה יהודית רבת משקל. הגדולה שבהן, סוסנוביץ, הייתה רחוקה אך מספר קילומטרים מבנדן ועלתה עליה במספר תושביה היהודים. היו שראו בהן ערים תאומות.

אך לרברי הבנדינאים, בנדן היא שנחשבה ל"ירושלים דוגלמביה"³⁶. כאן היה לב החיים היהודיים באזור. חסידים כמו לייבל קלינגר יכלו לחפש להם חצר מתאימה באחד משמונה עשר הקלויזים שהיו בבנדן. בניו של לייבל יכלו להצטרף לאחד מעשרים ויותר ארגונים יהודיים, ציוניים או סוציאליסטיים. אחד המרכזים המובהקים של תרבות יהודית מפותחת זו היה הגימנסיה העברית "פירסטנברג" שבה למדה גם חייקה.

הגימנסיה, שנקראה בתחילה "יבנה", הוקמה עם סיום מלחמת העולם הראשונה. בני העיר האמידים, אשר ביקשו להעניק השכלה לבניהם, חיפשו מסגרת מתאימה אשר תשחרר אותם מהצורך לשלוח את ילדיהם לגימנסיות נוצריות. הפתרון נמצא בבית הספר הדו-לשוני (עברית ופולנית) אשר עמד תחת פיקוח ממשלתי. גימנסיות מסוג זה סללו את דרכם של יהודי פולין למודרניזציה. כאן יכלו ילדיהם ללמוד על פי המתכונת המקובלת לבני גילם הפולנים, תוך שהם שומרים ומפתחים את מורשתם הלאומית. מספר התלמידים הגדל והולך הצריך את פתיחתו של מבנה חדש, וזה הוקם בשנות השלושים הודות לתרומתו של יהודי עשיר ששמו פירסטנברג. המבנה בן שלוש הקומות, שנקרא מעתה על שמו של הנדבן, הפך להיות אחד ממוקדי גאותם של הבנדינאים. הייתה זו גימנסיה בעלת רמה גבוהה: היא הוכרה כמשתייכת לרמה A, משמע גימנסיה המורשית להעניק את תעודת הבגרות ברמה הגבוהה ביותר. בשורותיה לימדו מורים בעלי תואר שני או שלישי.³⁷ כמה מבוגריה הפכו

ברבות הימים להיסטוריונים ידועי שם (פרופסור יהושע פרוור ופרופסור יהושע אפרון), לסופרים (סטניסלב ויגודסקי), לאנשי מדע (פרופסור נתן גולדבלום, ד"ר יהודית סיני) ולאנשי עסקים מצליחים (זיגמונד שטרנליץ, ארנו לוסטיגר).

חייקה הצטרפה לגימנסיה בכיתה הרביעית או החמישית. חברתה לגימנסיה טוסייה גוטמן (לימים: תושיה הרצברג) זכרה אותה כנערה יפה, מתולתלת, בעלת קול עדין. "הייתה בה עדינות", העידה לימים טוסייה, "גישה לכל מיני בעיות. רגישות. הייתה לה רגישות גדולה". בקייטנת קיץ שערך בית הספר חלקו חייקה וטוסייה אותו החדר. כלילה היו מפטטות ומחליפות רשמים. באחת מאותן שיחות גילתה חייקה לטוסייה שבבית לא יודעים שהיא הולכת לגימנסיה "פירסטנברג". החרדים, אם אמנם דאגו להשכלת בנותיהם, העדיפו גימנסיות נוצריות, כי חששו מהגימנסיה היהודית שבה למדו בנים ובנות בכיתה אחת. וכך, לייבל קלינגר האמין תקופה ארוכה שכתו לומדת בגימנסיה פולנית. לדברי טוסייה היה זה סיפור ידוע, והיא שמעה אותו גם מחברים נוספים.³⁸

כאן, בסיפור זה, טמונה העדות הראשונה לקרע עם הבית. ולא קשה לתאר את הדבר: הגימנסיה סימלה את ניגודו של הבית. מכאן – הבניין רב הקומות, הדלת לעולם הגדול והפתוח, ההשכלה, קרש קפיצה לקריירה מביטחה. ושם – הבית הדל, חנות המכולת העלובה, האב החסיד השקוע בעולמו המיושן. האם לא עליו כתב ביאליק הנער: "שוב לפני זקן בלה, / פנים שחורים ומחוררים, / צל קש יבש נד כעלה, / נע ונד על גבי ספרים..."³⁹

לא נמצאה עדות לתגובת לייבל קלינגר למעשה ההונאה של בתו. סביר להניח שהוא כאב את הדבר, אבל לאחר מכן השלים עמו: לימודיה של חייקה לא הופסקו. ככלות הכול, הרי נתן את הסכמתו ללימודי בתו בגימנסיה פולנית. אולי אף התגאה בה – ראשונה הייתה מבנותיו שלמדה והשכילה. אך את לימודיה לא יכול היה לממן. חייקה נהנתה ממלגות שהייתה מחלקת הגימנסיה לבני עניים. כשאלה לא הספיקו, עסקה בהוראת שיעורים פרטיים.⁴⁰ ככלל, היו הלימודים בגימנסיה נחלתם של בני המעמד הבינוני, אך בגימנסיה "יבנה" למדו גם רבים מבני העניים, הודות למלגות ולקופת העזרה ההדרית, שלה היו תורמים הורי התלמידים האמידים יותר.⁴¹ לא ידוע אם חייקה נזקקה אי פעם לנדיבותה של אותה קופה. אך היה עליה להיאבק קשה: חנה ליברמן, חברתה להכשרה, מהיחידות שהתארחו בביתה של חייקה, התרשמה עמוקות מהעוני ומהעליבות ששררו שם. לא אחת תהתה כיצד חייקה משכילה ללמוד ואף להצליח.⁴²

לפי עדות יהושע אפרון, חברה של חייקה לכיתה, מערכת הלימודים בגימנסיה נקבעה על פי המודל האוסטרר-הונגרי, שאותו הביאו עמם המורים מגליציה. מרבית המורים בגימנסיה היו בוגרי האוניברסיטאות בלבוב או בקראקוב, ערים

שהיו תחת השלטון ההבסבורגי עד מלחמת העולם הראשונה. למרות היותה גימנסיה דו־לשונית, התפתחה "פירסטנברג" לגימנסיה הומניסטית שבה הושם הדגש על לימודי הפולנית, הגרמנית והלטינית. לימודי העברית היו מוזנחים יותר, ומי שרצה להתמחות בה, היה צריך להשתתף בחוג מיוחד. בחוג זה לקחה חייקה חלק עם יהושע אפרון, או יהושע קמינסקי, כפי שנקרא אז.⁴³

אישיותו של המורה לעברית, ד"ר הוכוואלד שבא מבוקובינה, הייתה כנראה בין שאר הסיבות לירידת קרנה של העברית בגימנסיה. לדעתה המשוועשעת של טוסיה "היה איש יקר, ד"ר הוכוואלד. לא ידע פולנית ובכל זאת התעקש לדבר".⁴⁴ קרולה בויס, אף היא בוגרת הגימנסיה, פטרה אותו במשפט אחד: "סתם היה מכווער". את הבנות לא אהב ד"ר הוכוואלד, כך זכרו השתיים. אולי משום שפיגרו בעברית אחרי הבנים, אולי משום שחשש מחדות לשונן. אך לדברי קרולה, היו לו כמה תלמידות "אהובות" ובמיוחד חייקה. בכל הפסקה היה מחפש אותה, ואחר כך היו מתהלכים יחדיו במסדרונות הארוכים של הגימנסיה ומשוחחים להם, וכל בית הספר רואה ויודע. מקץ שנים המשיכה קרולה בויס לתמוה: "היה להם כל כך הרבה לדבר. על מה הם דיברו כל הזמן?"⁴⁵

האם הייתה זו אהבתו הביישנית של הד"ר הוכוואלד או המטען היהודי שהביאה מבית אבא, ואולי הציונות שהוזכרה בגלוי בין כותלי הגימנסיה? דבר אחד ברור: לעברית נודעה חשיבות מיוחדת בחייה של חייקה. טוסיה ואפרון זכרו את הצטיינותה של חייקה בלימודי העברית.⁴⁶ אפרון: "היא השקיעה בה מאמצים רבים והגיעה להישגים בולטים למרות שלא היה לה בסיס מספק, בניגוד לבנים, שהיו על פי רוב בוגרי בית ספר יסודי של 'המזרחי'. היא נעשתה לתלמידה הבולטת בקבוצת הבנות והצטיינה במיוחד בעברית".⁴⁷

התברר שד"ר הוכוואלד, למרות קשיי השפה ולמרות נלעגותו, ידע יפה את מקצועו. ללימודי העברית הוסיף גם תנ"ך וספרות עברית. התלמידים היו קוראים את דבורה בארון, מאפו וברנר. ככל הזכור לאפרון, היה ד"ר הוכוואלד פעיל אף בארגון חוג דרמה בעברית. חייקה, ככל הנראה, לקחה אף היא חלק בחוג הדרמטי. את ההצגות היו מעלים בחגים ובמועדים יהודיים, במסגרת חגיגות חנוכה או פורים.⁴⁸

ככלל, נטו ב"פירסטנברג" לטפח אהדה לתנועה הציונית. במקראה שלימדו ממנה, לשון וספר,⁴⁹ השתמשו גם בארץ ישראל. במקראה זו נכללו חיבורים ושירים מאת אחד העם, ביאליק וטשרניחובסקי. בשנת 1930 ביקר בבנדין ביאליק עצמו ולא שכח לפקוד גם את הגימנסיה.⁵⁰ על רקע זה לא ייפלא שרבים מתלמידי הגימנסיה השתייכו לתנועות נוער, במיוחד ל"נוער הציוני".

התלמידים היו מתכנסים בגלוי בין כותלי בית הספר, מתכנסים פעילות, רוקמים חלומות לעתיד.⁵¹

היה לגימנסיה פן נוסף שעתיד להשפיע על חייקה. הפן של התרבות הפולנית והתרבות האירופית המודרנית. טוסיה התפלאה לנוכח שליטתה של חייקה בפולנית, שלא הייתה שפה מקובלת בבתי חסידים, וזכרה שחייקה כתבה חיבורים יפים, ולמרות הדרישות הגבוהות בפולנית הצטיינה גם בשפה זו.⁵²

ואכן, מקריאת יומניה של חייקה מתברר עד כמה הייתה מושפעת מהתרבות הפולנית, מהרומנטיקה המהפכנית השזורה בחשיפה אישית נועזת, האופיינית לכמה דורות של סופרים פולנים. יהושע אפרון זכר שהיו קוראים הרבה את סטפן ז'רומסקי, הסופר הבולט של "פולין הצעירה" – תנועה ספרותית, רומנטית וביקורתית כאחת. מותר לשער כי לדמותו של תומס יודים, הרופא האידיאליסט היורד אל העם, הייתה השפעה מעצבת על הגימנזיסטים של פירסטנברג.⁵³ גם ללהבות, ספרו של סטניסלב בז'וזובסקי, נועד תפקיד חשוב בעיצוב אופיים של קוראיו הצעירים. סיפור מסעותיו וחיבוטי נפשו של מיכאל קניובסקי, בן האצולה הפולני המיוסר, החובר ל"נארודניקים", המהפכנים הרוסיים בסוף המאה התשע עשרה,⁵⁴ הפך ל"ספר פולחן" עבור חייקה ובני דורה.⁵⁵ ועוד קראו את זופיה נלקובסקה, מי שעסקה כבר בראשית המאה בנושאים מגדריים,⁵⁶ וכן את ונדה ואסיליבסקה, סופרת קומוניסטית צעירה, שסיגלה לעצמה את סגנון "הריאליזם הסוציאליסטי", אשר באותה תקופה היה בבחינת דרך ספרותית חדשה.⁵⁷

והיו גם ספרים פרי התרבות האירופית, בפרט זו הגרמנית. את גתה ושילר למדו בכיתה. את תומס מאן, סטפן צווייג ואריך מריה רמארק קראו בשפת המקור או בתרגום.⁵⁸ נוסף להם קראה חייקה ספרים מתורגמים מצרפתית ומשפות אחרות: פרדיננד סלין, מרטין דה גאר, רומן רולן, ירוסלב האשק.⁵⁹ הספרים היו לחלק בלתי נפרד מעולמה של חייקה. ביומניה עתידים להימצא אזכורים לשמונה עשר סופרים וספרים וכן כעשר פרפרוזות של פסקאות ספרותיות שהרשימו אותה. שתיקת האומללים של בונצ'י שתוק מאת י"ל פרץ, המוות המהפכני המתואר בחיי אנוש למלרו ומרד הארמנים בארבעים הימים של מוסה דאג מאת פרנץ רופל הטביעו בה את חותמם.⁶⁰

היא ספגה לתוכה את ההשתקפות הספרותית של הדור שעבר את מלחמת העולם הראשונה, את שנאת המלחמה, את החרדה מפני עולם אורבני זר ומנוכר, את האמונה באפשרות לשנות עולם זה לעולם טוב יותר, צודק יותר. בחיבור נדיר, שנכתב כנראה בתקופת הגימנסיה,⁶¹ תיארה חייקה בכתב יד מעוגל ובהיר שיטוט לא רצוני בעיר. רגליה נושאות אותה מעצמן ועיניה נשמעות לרגליה, נכנעות לכוחן:

ואני איני רוצה ללכת. איני רוצה להסתכל. משהו צועק בי מבפנים ומתמרד. אבל הרגלים הולכות והעיניים מסתכלות.

מסביב לי, רעש והמולה. העיר חיה. אנשים ממהרים בכיוונים שונים. אני רואה כל כך הרבה אנשים. פניהם שמנות ושבעות. עיניהם חסרות מחשבה, טיפשיות, ערמומיות, טורפות ורעות. לבושם אלגנטי: מעילים, חליפות, פרוות, גרביים ממשי ותחרה. [...] בתוך זרם האנשים עוברות מפעם לפעם גם פנים אחרות. פנים רזות, חיוורות, נפולות. דאגה, צער, דיכאון ועצבות. לבוש מלוכלך, מלא כתמים ובלוי. אתה הולך והם לפניך ואתך. אינך יכול להיפטר מהפנים ההן. הן רודפות אחריך ומשיגות אותך. בראשי חותרת וחותרת מחשבה: האם כך יהיה תמיד? האם כך יהיה לעולם?

פתאום... שקט, רעש, קול צעדים. האנשים רצים וצועקים דבר מה. הזרם האנושי סוחף אותי עימו. המון אדם מסביבי, נשמעת סירנה של אמבולנס. על המדרכה, עומדת מכונית אלגנטית – לוקסוס. בצד, מתבוסס בדמו, שוכב ילד קטן, פצוע. הלב נצבט. אני מפנה את מבטי. לא יכולה להסתכל. ושם על יד המכונית, מתאספים אנשים. אותן פנים חיוורות, שקועות ורזות. אך הן כבר השתנו – פנים מלאות שנאה ורצון לנקום. אני מדמה את עצמי לאלה היושבים במכונית: דומה שעוד מעט האחרים יתנפלו עליהם, ירמסו ויהרסו את הכל. אבל המכונית כבר מסתובבת ובורחת, והאנשים עומדים נבוכים באמצע הרחוב, מאשימים ומקללים. מתי כבר יתנגשו באחרים וירמסו אותם. מתי, כך שואלת המחשבה. אבל עוד פעם מקבלות הרגלים את כוחן העצום והולכות. הן כבר לא הולכות, הן בורחות. אני רצה מהר יותר, מהר יותר. אני בורחת מהרחוב. אני ממהרת הביתה. המחשבות רצות אחת אחר השניה. האם מותר לי לסגור את עצמי שם, בשקט ובשלוה, במקום שרק הדי החיים ברחוב מגיעים אליו. לא. אני לא בורחת. אני לא נסגרת. אני לא אשכח אותם. אני אחזור לבטח.

בנפשה הרגישה התקוטטו הפחד מפני העוני והמחאה נגד העולם שיצר אותו; הרצון להסתגר מפני העוול התנגש ברחף להילחם בו. כל חייה תתלבט בשניות

פרק שלישי

אל תשמע בני מוסר אב

הדרך לגלאון, 1985

~~כל אנשי גלאון שאתם נפגשתי אמרו לי שאני מוכרח לפגוש את אסתר שושן. בקיבוץ זה חיים האנשים שהיו עם אמא בהכשרה. כאן אמורה הייתה אמא להקים את ביתה אילו הגיעה ארצה במועד שנקבע לה. אסתר, חברת גלאון, הייתה חברתה הטובה של אמא, לא רק בהכשרה, גם בקן בבנדין.~~

~~אני בדרך לגלאון. יום חם ודביק. אני נוסע שבעים כדי שהסימקה הזקנה לא תתחמם. עוצר במסמיה כדי לאפשר לה לנוח ולשתות. גם אני צריך שתייה. במזנון שתי נערות בעלות פנים פשוטים. אני שואל אם אפשר גם לאכול. הנערה מחייכת ואומרת "למה לא". מובילה אותי לחדר אחורי ושם הפתעה מזוהר. שולחנות עטופים במפות אדומות, צלחות חרס על מפות "בון אפטיט" מהודרות, סכו"ם עטוף בנייר. אני הסועד היחיד, ושתי הנערות משרתות אותי בזריזות. אולי בשבילן אני האורח מתל אביב. למרות הגופייה המיוזעת, למרות הסימקה. מאוורר גדול מסתובב לאטו בתקרה ומשרה אווירה לבנטינית נינוחה.~~

~~בעוד כחצי שעה אפגוש באסתר שושן בקיבוץ, שבו לא ביקרתי מעולם. הקיבוץ שבו הייתי אמור להיוולד אילו היו פני הדברים מתנהלים כמתוכנן. הצבעים, הריחות והאנשים יהיו מוכרים לי; קיבוץ, כל קיבוץ, בשבילי תמיד הוא בית. ובכל זאת, אני יודע עכשיו, אחרי כמה וכמה פגישות, יהיה גם איזה ריחוק, איזו תחושה של זרות שאותה לא אצליח לעמעם.~~

~~כשהם עונים לטלפון שלי ושואלים במה העניין, אני מציג את עצמי כבנה של חייקה קלינגר. אחר כך אני מפסיק ומחכה לתגובה. לפעמים משתררת שתיקה, לפעמים ניכרת תדהמה, תמיד יש התרגשות. לעתים הם כבר יודעים מראש; השמועה עוברת, או שמיהו תיווך בינינו על פי בקשתי. הם תמיד נכונים לספר, אפילו יעלה להם הדבר בכמה לילות טרופי שינה. לאחדים מהם קל יותר, כמו לדוד יוסף. לאחרים הסיפור קשה, לפעמים קשה מאוד. השם של אמא מרעיד בהם אי-אלה נימים סמויות, מעלה צללים אפלים. התאבדותה~~

~~זעזעה בשעתה את חבריה והשאירה הרבה שאלות פתוחות, שנשחקו במשך שנים ארוכות.~~

~~כשאני יושב בחברתם בחדר האוכל או בחדרם הפרטי ומקבל כיבוד ושתייה ונהנה מאהבתם הדואגת, אני תוהה בכל פעם מחדש על הריחוק שאני חש. ממש כשם שאני חש את הזרות במסעדה זו, השוכנת במקום מוכר כל כך, שעשרות פעמים הלפתי על פניו כחייל ביד המושטת לטרמפים, שניווטתי בדרכי העפר המאובקות שלצדו, שתדלקתי בו את המכוננית. והרי הלכנטיניות, כמו תחושת החמימות הקיבוצית, הן חלק ממני. מדוע אם כך.~~

"השומר הצעיר"

תלמידי הגימנסיה "יבנה" נטו להצטרף לתנועת "הנוער הציוני". בבנדין ובזלמביה בכלל הייתה זאת תנועת הנוער החזקה ביותר. הגימנזיסטים היו על פי רוב בני המשפחות האמידות יותר, ותנועת "הנוער הציוני", שהייתה לה זיקה חזקה ל"ציונים הכלליים", התאימה בהשקפותיה המתונות לדעות שהביאו מבית אבא ואמא. מרבית חבריה של חייקה לגימנסיה הצטרפו באופן טבעי ל"נוער הציוני".¹ אך לחייקה הייתה דרך משלה. היא הצטרפה ל"שומר הצעיר".

"השומר הצעיר" היה תנועת הנוער הקלסית. ראשיתו בקבוצות של "צופים" יהודים שהחלו לצוץ בגליציה ובפולין ערב מלחמת העולם הראשונה. קבוצות אלה שקראו לעצמן "השומר", על שם ארגון השמירה שהוקם בארץ ישראל, אימצו לעצמן את המתכונת החצי-צבאית ואת האידאליים של חיים בטבע לשם בריאות הגוף והנפש מיסודו של באדן פאוול האנגלי. לאלה חברה המודעות לזהות לאומית יהודית, שהייתה טבעית לבני נוער בתקופה שבה הרעיון הלאומי נעשה דומיננטי יותר ויותר באירופה. בשנת 1916 חברו אותם צופים יהודיים לתנועת צעירים קרובה להם ברוחה והפכו להיות "השומר הצעיר".²

בבנדין קם אחד הקנים הראשונים של התנועה הצעירה. קן זה היה ידוע בשמירתו הקפדנית על האוטונומיה שלו, ואף על פי שקיבל על עצמו את השם "השומר הצעיר" בשנת 1918, לא הצטרף לתנועה הארצית. ההנהגה הראשית של התנועה לא שבעה נחת ממצב זה, ובשנות העשרים לאחר מעצרו של כמה מראשי הקן סגרה את סניפה בבנדין. לאחר שלוש שנים קם הקן מחדש, והפעם שמר על קשרים הדוקים יותר עם התנועה הארצית. זאת עד שנת 1927.³

עקשנותם של אנשי "השומר הצעיר" בבנדין הייתה כרוכה בדרכה המפותלת של התנועה באותן שנים. אף על פי שבשנות העשרים החלו לצמוח תנועות נוער חדשות, המשיך "השומר הצעיר" לשמור על ייחודו. אנשיו קראו את

פרויד ואת ניטשה, בשעה שכווינה ובברלין עדיין פקפקו בגדולתם. מווינקן, המחנך הגרמני, ומתנועת הנוער הגרמנית ה"וונדרפוגל" (ציפורי הנוד) שאבו את מושג "תרבות הנעורים" (Jugendkultur), כאנטי תזה לעולם המבוגרים העייף והמסואב; מהנס בליהר, האידאולוג של ה"וונדרפוגל", למדו על ה"ארוס" כסוג של יחסים רגשיים המאפיינים אחוות גברית צעירה, וכן את יחס ההערצה והחיקוי של חברי האחוה אל המנהיג הכריזמטי המוביל אותם; ממרקס קיבלו את האמונה בכוחו המהפכני של הפרולטריון; מהרצל – את האמונה באוטופיה הציונית; מגוסטב לאנדאואר את רעיונות הקומונה האנרכיסטית;⁵ ממרטין בובר את תרבות השיח ואת השאיפה ל"הגשמה עצמית".⁶ תערובת מזוהה זו רחוקה הייתה מלהתגבש באותן שנים לכדי סינתזה.⁷ היא אפיינה תהיות וחיפושי דרך של נוער שסירב להתבגר.

התהיות לא נפסקו עם העלייה לארץ. בביתניה עילית, על ראש גבעה הצופה אל הכנרת, הסתגרה בתחילת שנות העשרים חבורת "שומרים" שביקשה לשלב את כיבוש העבודה והארץ עם חיי קהילה אינטימיים וחושפניים עד קצה גבול היכולת. זיעת היום התייבשה והגבות הרוויים התיישרו לעת לילה, כאשר התכנסה חבורת הצעירים לקיים את פולחן השיחה השומרית בצריף שעל הגבעה הצחיחה. בהסתגרות זו היה גם ממד אליטיסטי שביטא את רצונם של אינטלקטואלים צעירים אלה להדגיש את ייחודם ולהבליט את המבדיל ביניהם לבין שאר הפועלים קשי היום בכבישים. "קהילתנו", כך קראו לקובץ שהוציאו בשנת 1922, ובקהילה זו ביטאו את כיסופי הנעורים, ההשתוקקויות הרוחניות והייסורים הארוטיים שמהם מיאנו להיפרד.⁸

את הרומנטיקה קטע האיש שעמד בראשה. מאיר יערי, בן למשפחת חסידים וקצין משוחרר מהצבא האוסטרו-הונגרי, אשר הוביל את לילות הווידויים הסוערים כמנהיג כריזמטי, פרש מביתניה לאחר שבתום ליל שימורים נוקב פנו חברי הקבוצה כנגדו.⁹ הוא לא סלח להם: במאמר שפרסם בשנת 1923 קרא יערי להינתק מ"הסמלים התלושים" של תנועת הנוער שאפיינו את ביתניה ולהמירם בערכי העבודה וההגשמה מיסודו של גורדון.¹⁰ בכך מיצב מחדש את מקומו כמנהיג וכאידאולוג של התנועה הצעירה, ושרטט את מסלולה העתיד בארץ ישראל: התנתקות מ"תרבות הנעורים" על סמליה הרליגיוזיים ופנייה אל "הדרך האפורה-ארוכה" של השתלבות בהמון העמלים בארץ.¹¹

בשנת 1927 נקבעו הדברים בצורה ברורה: עם הקמת "הקיבוץ הארצי", שליכד את קיבוצי "השומר הצעיר" בארץ ישראל, קיבל עליו "השומר הצעיר" את עול הסוציאליזם המרקסיסטי תוך שהוא משלבו בציונות חלוצית ובמחויבות שאין עליה עוררין להקמת קיבוצים בארץ כדרך היחידה להגשמה חלוצית.¹²

ערכים אלה אמורים היו להיות מעתה לנורמות מחייבות עבור בוגרי התנועה באירופה. חברים שכפרו בערכים אלה או ביקשו למצוא להם דרך אישית להגשמה, סטודנטים למשל, הוצאו מהתנועה.

מפנה זה לא התקבל באהדה על ידי בוגרי קן "השומר הצעיר" בבנדין: "כאשר חזרו שליחינו מהמועצה [בשנת 1927] ומסרו לקן את החלטות הוועידה העולמית,¹³ התעוררו ויכוחים סוערים, שהביאו למשבר רציני בקן ואף לפילוגו. השוללים את החלטות הוועידה עולמית, נימקו את התנהגותם בכך, שאי אפשר לקבל את חיי הקיבוץ כדרך יחידה להגשמה וכן עלולה הגדרה סוציאליסטית להביא את התנועה לאוריינטציה קומוניסטית".¹⁴ הקן בבנדין התפרק למעשה. רבים עזבו והצטרפו לתנועות אחרות כגון "השומר הלאומי" שהיו לימים ל"נוער הציוני". תנועה זו שפרחה בבנדין הייתה סובלנית יותר כלפי בוגריה. העלייה לארץ הייתה חשובה, אך הישארות בוגרי התנועה בפולין והשתלבותם בפעילות ציונית מקומית התקבלה בהבנה. גם הסוציאליזם נתפס בצורה מתונה יותר: "הנוער הציוני" אמור היה להקים בארץ ישראל קיבוצים משלו, אך לא פסל על הסף גם הגשמה לא-סוציאליסטית.¹⁵

הקמת הקן בבנדין

בשנת 1932 עקרה משפחתה של אסתר זבורובסקה לבנדין. אסתר, שתיקרא לימים אסתר שושן, הייתה חברת "השומר הצעיר" בזאווירצ'ה הסמוכה, ובכואה לבנדין נוכחה לדעת שבמקום לא פועל קן של התנועה. משפחתה של אסתר הייתה "משפחה שומרית" – שלושה מהילדים השתייכו ל"שומר הצעיר". שלושת האחים ניגשו להקמתו המחודשת של הקן בבנדין. הצעד הראשון שעשו היה יצירת קשר עם קבוצת בוגרים של "השומר הלאומי", שביניהם זכרה אסתר את עדה נויפלד (לימים: הלפרין). עד מהרה הוקם הקן והחל בפעילות סדירה.¹⁶

הקמת הקן בבנדין הפכה לעניין של יוקרה עבור אנשי "השומר הצעיר" בזגלמביה. מדומברובה גורניצה הסמוכה, שבה היה קן מאורגן ויציב, בא שרגא פרוכטצווייג, אז כבר חבר הכשרה, על מנת לעזור ולסייע. מדי שבת היו באים הוא וחבריו על מנת להפיח חיים בקן ההולך ומתארגן.¹⁷ גם בסוסנוביץ נחלצה השכבה הבוגרת לעזרת אסתר וחבריה, השומרים בבנדין.¹⁸ סטודנט בפוליטכנום של וילנה, איש בבנדין, קיבל על עצמו להדריך שם בחופשותיו, והקן החל לפרוח ותוך זמן קצר מנה 150 חניכים.¹⁹ הפעילות החשובה ביותר הייתה גיוס של חניכים חדשים, ולשם כך פנו לגימנסיה. המאמצים עלו יפה: בשנים

1934-1935 נקלטה בקן קבוצת גימנזיסטים, ביניהם האחיות אירקה ולאה פסחזון וכן חייקה.²⁰

אין בנמצא עדות ישירה על שיקוליה של חייקה בהצטרפות ל"שומר הצעיר" ולכן ניתן להסיק זאת רק בהקשר של אישיותה ופעילותה בשנים אלה. ב-1934 הייתה חייקה בת 17. תצלומיה מאותן שנים חושפים מבט נועז למצלמה ועקבות חיוך. מאוחר יותר תהיה מקובלת על חבריה בהכשרה כבחורה עליזה ומוחצנת עד כדי הפגנתיות.²¹ היא הייתה נוחה להתלהב ונוחה להתאהב. ייתכן שהיה זה ביטוי לפן המרדני שהתגלה באישיותה של חייקה עוד בימי לימודיה בגימנסיה שחבר לתנופת הנעורים של אסתר וחבריה. ואולי הייתה זאת אהבת הנעורים הביישנית שנקשרה בינה לבין שרגא פרוכטצווייג. שרגא היה חברה הראשון. מעט מבוגר ממנה, כבר בוגר התנועה וחבר הכשרה. כשפגש אותה עוד לא הכירה את "השומר הצעיר". לדבריו, "הייתה אינטליגנטית אך לא ידעה דבר על התנועה".²² השניים טיילו יחד ברחובות העיר או יצאו יחד לקולנוע. לפי עדותו של שרגא היו "קרובים מאוד".²³

והיה עוד משהו, חשוב לא פחות. "השומר הצעיר" של שנות השלושים ספג לתוכו את האידאולוגיה המרקסיסטית שאימצו הקיבוצים בארץ, מבלי לוותר על מרד הנעורים שאפיין את התנועה מראשיתה. בניגוד לקריאתו של יערי, מיאנו הקנים בפולין להיפרד מ"הסמלים התלושים" של תרבות הנוער. וכך, בשעה שעוד ועוד קיבוצים בארץ ישראל עלו להתיישבות ופנו ל"דרך האפורה-הארוכה" של הגשמת הסוציאליזם, המשיכו הקנים בפולין לטפח את תרבות הנעורים הרומנטית כמו גם את מיתוס ביתניה.²⁴ גם הארוס לא נעלם מהקבוצות השומריות: הוא בא לידי ביטוי בקבוצה האינטימית, ביחסי הרעות בין החברים, בהערצת המדריך והמדריכה ובמחויבות האישית לערכי התנועה. הנורמות שקיבלו על עצמם המשיכו להיות ביטוי לכיסופים האידאליסטיים ולמחאה המתמדת כנגד עולם המבוגרים המתנוון: "השומר הוא איש אמת", "אחיעזר ואחיסמך" [כך במקור], "נאמן לארצו ומולדתו", הוא אינו שותה, אינו מעשן, ושומר על הטוהר המיני.²⁵ עבור חניכים רבים היו קני "השומר הצעיר" תחליף ברור למשפחה.

"השומר הצעיר" המשיך לשמור על אוטונומיית הנעורים שלו גם במישור המוסדי; בניגוד לשאר תנועות הנוער, "השומר הצעיר" החליט שלא להיקשר לשום מפלגה.²⁶ במישור האידאולוגי נקשרה התקווה המרקסיסטית להקמת עולם חדש במרד הבנים. על קירות הקנים עדיין התנוסס שירו של דוד שמעונוביץ (שמעוני): "אל תשמע בני למוסר אב, / ולתורת אם אל אוזן תט. / כי מוסר אב הוא קן לקו, / ותורת אם לאט לאט..."²⁷ גם תנועות נוער אחרות פעלו

על רקע של קונפליקט בין-דורי. אבל רק "השומר הצעיר" הפך קונפליקט זה למניפסט. ניתן לשער כי יסודות מרדניים, שלא לומר מהפכניים, אלה השפיעו על התקשרותה המיידית של חייקה לאותה תנועת נוער. היה בכך המשך ישיר למרד במסורת, שהלימודים בגימנסיה סימנו את ראשיתו.

לפי העדויות, חייקה נכנסה לעבודה החינוכית בהתלהבות. עד מהרה הייתה למדריכה של קבוצת גימנזיסטיות ואחר כך לעורכת עיתון ולחברת ההנהגה.²⁸ הקן שהתבסס בתחילה על נערים עובדים נזקק לכישרונותיהם ולהשכלתם של בני הגימנסיה, וחייקה נזקקה מצדה לחום ולשמחת הנעורים ששררו בקן. כאמור, על הבית לא דיברה בכלל, וחברים לא נהגה להזמין אליו. אסתר תמחה על כך: היא ציפתה כי תלמידת הגימנסיה תהיה בת למשפחה אמידה ופתוחה יותר. משנודמנה לשם פעם ופעמיים חזרה מדוכאת. אף על פי שלא נכנסה פנימה, הספיקה להתרשם מהאווירה הקשה. זכרה את האב השקוע בתפילותיו, את האם קשת היום, וכן גם אח חולה.²⁹ ביתה של אסתר היה שונה בתכלית. אף על פי שגדלה ללא אם ושאיבה התפרנס מחייטות, היה זה בית פתוח ו"מלא אור". בבית היו נוהגים לשיר ולדבר על ענייני התנועה. כאן הלך האב בדרכם של הבנים – היה מצביע בשבילים ל"שומר הצעיר" בבחירות לקונגרס היהודי. במשפחת זבורבוסקי היו מתארחים אנשי ההנהגה בכואם לבנדין, ולא אצל חייקה, למרות הגימנסיה, למרות ההתלהבות.³⁰ הבית והקן היו שני עולמות, שהמרחק ביניהם היה גדל והולך.

הופעתו של דוד

את דוד קוזלובסקי הביאה לקן אסתר. הלכה פעם לקנות דבר מה בחנות לצורכי כתיבה, ועיניה נתקלו בסמל ה"שומר הצעיר" שהיה ענוד על דש בגדו של המוכר, בחור צעיר וגבוה. היא שאלה אותו על הסמל, והתברר שהוא איש "השומר הצעיר" מפינצ'וב. אסתר הזמינה אותו לקן ומאוחר יותר הפכה לחברתו.³¹ חייקה תיארה את בואו של דוד לקן ואת התקשרותה אליו באחד הקטעים היפים שכתבה מעודה:

איש לא שם לב אליו כשנכנס פעם ראשונה אלינו, אל הקן השומרי, נער גבוה, צנום – רק זאת אני זוכרת שכל כיסיו היו מלאים צרורות עיתונים.

פעם נתקלתי בו בספריה. הייתי שם בלהקה של חברים וחברות לכיתת הלימודים. ביקשתי ספר מסוים, אך הספרנית סרבה להשאילו לי.

"לא" אמרה, "ספר זה הבטחתי למר קוזלובסקי. סלחי לי, גבירתי, אלא שחייבת אני לתת את הספר לו, יש לו זכות קדימה אצלנו, הוא קורא מספר אחת שלנו". במורת רוח הפכתי פני, והנה הוא עומד מאחורי ומחייך. מהרתי להסב את מבטי, חששתי ללעגם של חברי, "החבר שלך מהשומר". התנכרתי לו. לעולם לא סלח לי זאת.

מגמגם היה. תמיד קצרה רוחי לשמוע את דבריו עד תומם. שובכה הייתי, עליזה, אהבתי צחוק, מעשי קונדס; ואילו הוא כבד ראש היה, ובעיני כאילו לא נתקיים כלל.

לא הכרתי. אמרו כי בא בגלל אסתרקה, שבעצם הוא קומוניסט, שלא ישאר עמנו.

אסתרקה יצאה להכשרה, ואילו הוא נשאר. הוצאנו עתון. הייתי העורכת. נתן לי שיר. שיר יפה עד מאד, בעל ריתמוס נפלא, שנכתב בטעם אמנותי. היה זה שיר רצוף עצב וגעגועים המספר על נפש בודדה, נבוכה.

הכל יגעו את מוחם: מי כתב את השיר. ורק אני ידעתי כי דוד כתבו. ואז ראיתי לראשונה. לראשונה ראיתי את עיניו. חומות־בהירות היו, שקועות עמוק בחוריהן. עינים יפות, קטיפניות, מארכות. עצב שאין לו חקר קרן מהן. "עיני חולם הן" אמרתי בלבי.³²

וכאילו נסגר מעגל אחד ונפתח אחר. בשנת 1936 יצאה אסתר להכשרה, ומעט אחר כך התגייס שרגא לצבא הפולני. חייקה הייתה בת 19 עכשיו, והיו לה הקן, התנועה ואהבה חדשה וגדולה. כשכתבה על דוד כתבה על עולמה שלה. בדמותו של דוד מצאה לה רומנטיקת הנעורים את ביטויה העז ביותר; היא ראתה בו מעין צירוף של ורתר, מרקס הצעיר ו"נארודניק" המבקש לרדת אל העם. צעיר שצעיר העולם על כתפיו, רגע מבקש לגאול את העולם מייסוריו, ורגע מבקש להיגאל מן העולם על ידי קיפור חייו במו ידיו. עולמו הרוחני היה לשלה:

בקשתי להכירו. הרבה לקרוא, בלע ספרים, וכל ספר טבע בו את חותמו. מכל ספר נותר משהו בנפשו. הנה דיבר ז'אן כריסטוף מגרנו, הנה אנטה, הנה חוללו "הסיוטים" סופה בנשמתו. ובמקרה אחר הניח רושם רב שייקספיר. היה בולע הכול בערבוביה, קלאסיקנים עתיקים ואחרונים, שירה, סלין – "מסע אל קץ הלילה".³³ על כן היה עובר על נקלה מהלך נפש נשגב ושוקע בדכדוך גמור.

יום אחד ביקש לחבק את העולם בזרועותיו ולאהבו בכל לב, ולמחרת – הכל בית בושט ללא גבול, הגברים מנוונים, הנשים זונות, זוהמה, רקבון, דקדנס. מאס בחיים. להרדם, להעלם עדי אובד, לשלוח יד בנפש, לא להיות.³⁴

[...] המרגש והיפה בו הרי זו השלהבת שאינה דועכת, בוערת ובווערת, שלהבת הרגש, וזו הנכונות התמידית, הנכונות לקרב את הגאולה, תחילה גאולה מעורפלת, נוסח "וולשטמרץ" [צער העולם], גאולת כל האנושות, ואחר כך שחרור הפרולטריון, מבוסס על ידיעה יסודית במרקסיזם. זוכרת אני מה יפים היו דבריו על "חיי אנוש" למלרו, על המהפכה בסין.³⁵ כשהאריך בדיבורו וגרף את שומעיו, היית שוכח את גמגומו. ואחר כך, בימי המהפכה בספרד, כתב מאמר ושוב הרגשת כי נפשו יוצאת אליהם, אל לוחמי החופש. מהפכן היה מעמקי נשמתו. מושפע מתמורות העתים, ולבו עם הנוטלים חבל בתהפוכות עולם.³⁶

חייקה התאהבה. מכתובתה נקל ללמוד עד כמה הייתה היא עצמה שרויה באותו הלך רוח של רומנטיקה מהפכנית. בדמותו של דוד נהפכו היסודות הסותרים של תרבות הנעורים של "השומר הצעיר" למקשה חדשה שספגה לתוכה את רוח המקום והזמן. רוחה הסוערת של הספרות הצרפתית שלאחר מלחמת העולם הראשונה החליפה את רוח הסער והפרץ הווינאית של ראשית המאה, והמרקסיזם שאומץ זה מקרוב הפך להיות ביטוי למשאת נפש נלהבת לתיקון העולם. אך התמהיל התרבותי החדש נשאר מרדני ופורץ גבולות כשהיה.³⁷ מרגע שהופיע דוד, שוב לא הייתה חשיבות כלשהי לבית ההורים. לייכל ופרל קלינגר, גם אם ידעו על דוד, בוודאי נאלצו להסכים עם דרכה השונה של הבת. מכל מקום, אין עדויות על חיכוכים עם ההורים. ובקן היה דוד; אינטלקטואל מתלבט, שהזכיר לה את גיבורי הספרים שקראה. נפשו, כך לפחות חשה, זעקה לעזרה. משניהם הייתה היא החזקה יותר, המעשית יותר, ולכן סברה שעליה לגונן עליו, לשמור עליו מפני עוקצנות חבריהם, לסייע לו להוציא לאור את הפוטנציאל שחבוי היה בו.

היה חסר נפש קרובה, משען. הושטתי לו יד. כאילן צעיר היה, מטלטל בסער – אילן רם, טמיר, הנוהה לשמים, לשמש. זקוק היה למשען חזק, הצמוד יפה לקרקע, לשמש, לרגשי אחווה, לנפש קרובה; לאהבה ולטיפה, למען יפרח ויגדל.

מבעד לדיבורו הבוקע בעמל הציצה אלי נפשו. יסורים רבים ידע בגלל קשי דיבורו. לא אחת בשעת חגיגה, או בשעת ויכוח, נדחקו אל דבריו שפע דברים נאים, נימוקים ענייניים – ידיעותיו רבות היו – והוא נאלץ לשתוק. על כן נשא בלבו חלום – ביקש לכתוב. מוכשר היה ובקש להשתלם, לפרוץ ולהגיע ליכולת הביטוי. ללמוד יותר ויותר, להעמיק, לדעת, לספוג ולהבין. לבו לא ידע שבעה. כל רגש, מכאוב, יסורים, געגועים, שמחה, עצב, אהבה, בכל גווניה – להקיף ולספוג. לא ידע לחיות בלי נערה – לא ידע לחיות בלי אהבה.³⁸

כשהפכו לחברים היה דוד כבן עשרים.³⁹ נראה שגם בתנועה נחשב היה ליוצא דופן, בין בשל פיזור דעתו ובין בשל נטייתו שמאלה. הוא מתח את הפוטנציאל הרדיקלי שטמון היה "בשומר הצעיר" עד כדי התקרבות למה שנחשב ל"סטייה" מסוכנת.⁴⁰ אזכור השתוקקותו לקחת חלק במלחמת האזרחים בספרד היה טיפוסי: "השומר הצעיר", אף על פי שהזרהה עם הלוחמים, הוציא משורותיו חברים שהתגייסו לבריגדה הבינ-לאומית: את מלחמת המעמדות אמורים היו לערוך הבוגרים במקום אחד בלבד: ארץ ישראל.⁴¹ אך גם על פחות מכך היו מוציאים חברים מהתנועה. חייקה רשמה:

חיי קשים היו. מימיו לא ידע חמימה של בית הורים ודאגתם. אחת לשנה בא אביו [לבנדין], גובה את משכורתו של הבן וחוזר. מכר את העבר –

הוא לא התאונן, שמח על היותו משען לביתו. אף על פי כן עלה בו המרי כנגד אביו. סרב ללכת במשעול הכבוש ורמוס של אביו, סרב להיות עבד הממון, אף שלא חסרו לו נתונים לעשות "קריירה" וצבירת הון.

מוכשר היה ו"בר מזל". אך היה מזלזל בכספו ומפזרו על ימין ועל שמאל. משנתרוקנה קופת הקן מלא את החסר. כששקע אי מי מהחברים בחוב, ידע דוד לעזור כמבלי משים. מעטים מבין מכרינו לא חבו כסף לדוד, אך הוא נהג לשכוח חובות אלה, והיה מבטלם בניע יד. הדבר לא ישר בעיני החברים, אלא שזו דרכו. "את מכנסיו אפשר לקחת ממנו", היו אומרים.

כן, טוב לבו, גבל בתמימות.⁴²

האם מקרה הוא שרשימה זו, שנכללה בין יומניה, היא ההתייחסות המוקדמת ביותר לאירועים שקדמו למלחמה? לייבל ופרל, משפחת החסידים, הבית ברחוב מודז'יובסקה, משחקי הילדות – כל אלה לא נזכרו ביומניה; דוד, "השומר הצעיר" ורומנטיקת הנעורים כמו מחקו כל זיכרון שקדם להם.

פרק רביעי

מנגינה של הצטערות

~~אברשקה ושייקה, 1985~~

~~בית מפ"ם, מפלגת הפועלים המאוחדת, שוכן בקצהו של רחוב קטן ללא מוצא. כאן עובדים כל ימי השבוע אברשקה אייזנברג ושייקה גורן. בימי שישי הם חוזרים לגלאון. הם אמורים לספר לי על ימי ההכשרה, שאותם עשו עם אמא איראן בסוף שנות השלושים בקאליש שבפולין.~~

~~לבית חזות עייפה. מסדרונות קטנים ומפותלים, חדרי ישיבות ספוגי עשן. ריח חזק של פעם. כאן היו דופקים ביד קמוצה על שולחן, מרימים קול עד כדי צווחה וצרידות. נואמים בפאתוס נלהב. "והיה על מה" כמו שבוודאי הייתה אומרת מלכה, כשהיא נזכרת בימי פעילותה במועצת הפועלות. פעם הייתה מפ"ם מפלגה חזקה ולה שבעה עשר מנדטים, שניצגו בין שישית לשביעית מהמצביעים. הלופה מרקסיסטית לבן-גוריון. הסמרטוט האדום של מפא"י.¹~~

~~אחר כך הגיעו ימים אחרים, לא נעימים. בראשית שנות החמישים התפלגה מפ"ם. פרשו אנשי סנה ופרש הקיבוץ המאוחד. ובאו אכזבה ומרירות. בבחירות זכתה מפ"ם בתשעה מנדטים ושוב בתשעה מנדטים שהתכווצו לשמונה, והלב מתכווץ והולך גם הוא. משנודמנה שעת כושר בשנות השישים והתגלה אויב משותף, קפצה מפ"ם אל עגלת תנועת העבודה השוקעת. לרגע שב הסומק ללחיים שכמשו והרצינו, אך במהרה ניחתו מכות חדשות. באו מלחמות חדשות וערערו את שארית אמונתם בצדקת דרכם. היו מתלכדים והולכים, מוכנים לשכוח טינות היסטוריות, העיקר לשמר את היחד בתוך הגדר הפרצה. מעט שיות תועות חזרו אליהם מחמת הקור והבדידות, אך העדר היה קטן והולך. ההיסטוריה שבה האמינו תמיד פעלה במפורש נגדם. הפועלים מארצות המזרח התגלו כפרולטריון שלא קרא את מרקס, שלא האמין במלחמת המעמדות, אבל חזר וטען בעקשנות כי דווקא אלה היושבים בבית מפ"ם הם הנציגי העושים, המפלים.~~

~~עולם הפוך, לא מובן. מחלוצי מהפכני ההולך בראש המחנה הפכה מפ"ם לתנועה נגדרת. לעתים נגררה אחרי הפרגמטיות השקולה של מנהיגי העבודה,~~

~~לעתים אחרי התלהבות הנועורים של תנועות המחאה. גם אלה וגם אלה ידעו שעל מפ"ם אפשר לסמוך. אנשיה קצת תמימים יותר, קצת נאמנים יותר, וככלות הכול, לבית מפ"ם מוסיפים ובאים אנשים צעירים, אף שהסקרים מראים שאם תתייבב מפ"ם לבחירות לבדה, תנחל כישלון חרוץ. האם יכול אני לדמות את דוד קוזלובסקי יושב לו באחד מחדרי הבית הזה, במקומם של שייקה או אברשקה? גם אברשקה היה בשעתו איש רוח, כתב שירים וסיפורים. מערכון משלו זכה בשעתו בפרס שני בתחרות ספרותית שבה השתתף גם יגאל מוסינזון.²~~

~~שלא בדומה לשייקה; שייקה היה ונשאר איש מעשה. אדם שקול וענייני, מזכיר וגזבר בהכשרה, גזבר מפ"ם כיום. תמיד עסוק, תמיד טרוד. מסדר עניינים, פורע חשבונות, מוצא מקומות עבודה. כשאני נכנס לחדרו, הוא אינו קם לקראתי, אלא שולח מבט ישיר לפני. בלורית לבנה על מצחו, מזכירה במשהו את זו של יעקב חזן, המנהיג המיתולוגי של מפ"ם. אני מסביר את סיבת הריאיון, את מטרת המחקר, את עניין הספר. שייקה מקשיב בקפידה ואחר כך פונה לענות, תוך שהוא מחלק דבריו לסעיפים: (א) כדאי שאחליט מה אני רוצה לעשות; (ב) העבודה גדולה ומסובכת; (ג) היו בשעתו בעיות בקשר להוצאת היומן; (ד) היום קשה להוציא ספר, עולה המון כסף.~~

~~אני מרגיש כעס ועלבון. למי נחוצה הטפת המוסר הזאת. אך אני מתאפק ועונה בשקט סעיף סעיף, נאלץ למכור לו גם את התואר בהיסטוריה. הרגשה דומה לזו הייתה לי במפגש בכרם שלום עם חזן, שהוא מן האנשים שהתרגלו לצדוק. חזן עמד שם, אז, בשנת 1971, הישיש הגאה של התנועה, בקומתו הזקופה ובפניו הגלויים והיפים, וסתר בהחלטיות אחת לאחת את טענותינו נגד ההתיישבות בפתחת רפית. כרם שלום היה הבן הסורר של מפ"ם, וחובה הייתה על חזן להראות לנו כי סטינו מדרך הישר התנועתית.³~~

~~אבל שייקה, אולי משום שחש בעלבוני, אולי משום שהשתכנע מנכונותי להשקיע מאמץ, מתרכך. ועולים גם רגשות אשם. לא רק בגלל הספר, שלא יצא כראוי לו. גם ובעיקר בשל מותה של אמא, שמעולם לא הגיעה לגלאון לחיות שם עם שייקה וחבריו. זהו נושא כבד וטעון, ששייקה לא דיבר עליו זמן רב. שייקה ביקר את אמא בהעוון כמה ימים לפני ששלחה יד בנפשה וחש כי דבר מה אינו כשורה. הוא מספר לי שהיה בדעתו להחזירה אז לגלאון, אבל איחר את המועד.~~

~~בסוף השיחה הוא אומר: "...הספר מוכרח להופיע. אני יודע ששייקה רצתה בהופעתו. חיכתה הרבה זמן שיופיע. מגיע לה שלא נישאר במצב הזה – שהעניין ישכח... כל השנים אחרי שנפטרה, שכחנו את חייקה. השנים עברו.~~

~~אילו הייתה בחיים והיו אומרים לה שכנה משלים את הספר הייתה מוכנה למות עוד הפעם... איך אפשר להעביר ידיעה כזו לאדם שכבר לא חי – שכנה עושה את העבודה...⁴ עתה הוא מציע לי את עזרתו בהוצאת הספר. שואל אם אכלתי צהריים וממליץ שאלך לאכול בבית הקיבוץ הארצי.~~

ההכשרות

בשנות השלושים הייתה ההכשרה "החוליה העיקרית בתהליך הממושך של מעבר מן העדה בקן שבעיירה עד התיישבות בארץ".⁵ בוגרי התנועה היו מתארגנים ב"קיבוצי עלייה", ויוצאים יחדיו לאחת הערים או העיירות על מנת להכשיר את עצמם לקראת חיי עבודה ושיתוף בארץ ישראל. לתנועת "השומר הצעיר" שפרחה בפולין בסוף שנות העשרים ובתחילת שנות השלושים היו בשנת 1933 שלושים וארבעה קיבוצי עלייה שמנו 4,000 חברים, מתוכם כ-1,500 חברים בהכשרות.⁶

סטטיסטיקה יבשה זו מסגירה חלק מהבעייתיות של ההכשרות. ההכשרות לא יכלו לקלוט את כל בוגרי התנועה שהידפקו על דלתותיהן. המשבר העולמי של שנות השלושים לא פסח על פולין, וההכשרות לא הצליחו לספק הכנסה לבוגרים מחוסרי התעסוקה. חברים רבים נאלצו להישאר בעיירות ובערים, כשהם מחכים לתורם לצאת להכשרה ולעלייה.

1935 הייתה שנת שיא בעלייה לארץ מפולין, ונראה היה כי המשבר הכלכלי מגשים את נבואותיו המרקסיסטיות של בורוכוב בדבר ה"פרוצס הסטיכי". בורוכוב חזה כי התרוששות המעמד הבינוני של היהודים באירופה תוביל אותם באופן בלתי נמנע לארץ ישראל. ואמנם, כשישים אלף מיהודי פולין עלו באותה שנה, ביניהם כמה מאות "שומרים". אך עם צמצום העלייה בשנים 1936-1937 נקלעו קיבוצי ההכשרה של "השומר הצעיר" למשבר עמוק. החברים, שעייפו מלחכות שנים ארוכות לתורם לעלות תוך שהם חיים חיי מצוקה ומחסור, חזרו טיפין טיפין לעיירותיהם. אחדים מתוך ייאוש, אחרים מתוך תקווה שתורם לעלייה שנקבע זה מכבר יגיע סוף סוף. בתחילת 1938 מנו חברי ההכשרות רק 440 מתוך סך כולל של כ-1,400 חברים. גם שכבת הבוגרים הצטמצמה ועמדה עתה על קצת יותר משליש ממספרה ב-1933.⁷

למרות הקשיים והסבל הייתה ההכשרה בבחינת חוויה מרגשת ומסעירה. מקץ שנים יזכור שמריהו מילינסקי, חבר הכשרת "הפועל לכפר" בקאליש והיום חבר גלאזון, לא רק את הרעב והמחסור, כי אם את להט האמונה ואת הרצון ללכת קדימה לקראת עתיד חדש.⁸ עיניו נצצו כשהעיד, אך מאחורי כיסאו

נשקפו עיני נער צעיר בתצלום ממוסגר בשחור, רמז כי סאת הייסורים לא מלאה גם בקאליש.⁹

הפועל — לכפר

"הפועל — לכפר". שם מוזר זה מלמד משהו על חזון הפרודוקטיביזציה היהודית, שבו האמינו חברי ההכשרה בהשראת תורתו של בורוכוב. הצעירים היהודים ביקשו להפוך על פיה את "הפירמידה ההפוכה" של "האנומליה" היהודית: לשנות מהיסוד את המבנה הכלכלי-חברתי של העם היהודי באירופה, שבו היה רוב לבעלי המקצועות "הבלתי יצרניים" (בעיקר סוחרים ופקידים) בעוד האיכרים והפועלים, העומדים בבסיס הכלכלי-חברתי של כל עם "נורמלי", היו במיעוט.¹⁰ אנשי תנועות הנוער, שאימצו לעצמם את תורת בורוכוב, ביקשו להגשימה בהתיישבות חקלאית בקיבוצים. אך מחמת המחסור בחוות הכשרה חקלאיות התרכזו מרביתם בקיבוצי הכשרה בערים: אם לא יוכלו להכין את עצמם לעבודות השדה בקיבוץ, יהיו למצער ל"פועלים" היוצאים אל ה"כפר". תחילת ההכשרה הייתה בעיירה מלווה, שם קובצו במאי 1935 כ-25 בוגרים מזוגלמביה ומווהלין הנמצאת במזרח פולין. באספה הראשונה נדונו "פעולת הקיבוץ בזמן הקרוב ותפקידנו בשעה זו", נבחרו ועדות ראשונות ונקבע שמו הראשון של הקיבוץ "הפועל".¹¹ לצעירים נכונו ימים קשים במלווה: חסרה יד מדריכה וחסרה עבודה. באמצע יולי התרגשה על ראשם צרה — בתאונת עבודה של אחד החברים נפצעו ילד נוצרי ואישה זקנה. העיירה פנתה נגדם. החברים פחדו בלילה, הציבו שמירה על הדלתות, חששו לצאת לעבודה בבקרים.¹² אחדים התחילו לעשות חשבון נפש. התחילו עזיבות ראשונות. אך "אפילו במצב זה ראינו הכרח בהרחקת מספר אנשים שלא יכלו ללכת אתנו".¹³

נקודת המפנה המיוחדת הגיעה עם המעבר לקאליש באפריל 1936. כאן כבר חיכו להם אנשי "למפעל". קבלת הפנים החמה התחלפה עד מהרה במתיחויות שהתגלעו בין שני הקיבוצים על רקע סדרי העבודה והכלכלה. לבסוף התלכדו לקיבוץ אחד: "הפועל-לכפר". במאי 1937 חגגו שנה להכשרת קאליש ושנתיים לקיום הקיבוץ. בעיתון היובל התפרסם שיר מאת שמריהו: "לקראת יובלנו, קדימה נצעד. ראש זקוף וכלי עבודה ביד! אנו נלך בדרך החביבה —/ תמיד בתקווה".¹⁴

כמה חודשים מאוחר יותר הגיע דוד קוזלובסקי להכשרה.¹⁵ יציאתו להכשרה כרוכה הייתה, כמו אצל רבים אחרים, בהכרעה קשה. אביו של דוד התנגד לדרך החלוצית והציע לבנו לשלם את הוצאות עלייתו, ובלבד שלא יעלה

ארצה בסרטיפיקט עלייה חלוצי. לחלופין, האב הציע לבן לשלם עבור לימודיו באוניברסיטה.¹⁶ דוד סירב והגיע להכשרה. חלק מהחברים שפגש בהכשרה היו כבר מוכרים לדוד; היו שם אסתרקה מבנדין ואברשקה מז'ארכי הסמוכה. אחרים הכיר פחות. לפי יומניה של חייקה חברי ההכשרה הכירו בו מיד כאינטלקטואל, אך נראה כי הדבר לא נזקף לזכותו:

הימים הראשונים קשים היו ורצופי אכזבה. לא כך העלה בדעתו ותאר לעצמו את פני הדברים. בדרך הטבע שלו סבור היה כי החברים יהיו אידיאליים, ולא יתגלו עניינים טפשיים, פעוטים, קטנוניים. היה מאמין כי בחיים האלה יתגלו תכנים חדשים, והם יגרפוהו בגאותם. והנה נקרו לו ימים חדגוניים, העלולים להכבש בנקל על ידי השממון. הכרח היה ללמדו לחיות כלמד את הפעוט. ובלי הרף נתגלה הצורך להורידו מהשמים לארץ.¹⁷

ייתכן שיש מעט הגזמה בתיאור זה, שנכתב בחמלה כעבור שנים. דוד איש הרוח הבוהה התיידד דווקא עם שייקה גולדריין (גורן) המעשי וההחלטי, שכבר עמד במרכז העניינים. היה "עמוד תווך" בלשון אותם ימים. שניהם ישנו במיטה אחת, כמקובל בקרב עניי חלוצים.¹⁸ גם שמריהו מילינסקי, בן למשפחה אדוקה מווהלין, חש אל דוד קרבה שברוח, וכמוהו גם אברשקה. ניתן לשער אפוא: ידידויות חדשות בצד אכזבות ראשונות, וכנראה גם קשיים בעבודה הפיזית הקשה.¹⁹

הגמגום הציק לדוד. חנה ליברמן זכרה אותו מסתובב אנה ואנה כשנערך בהכשרה משפט ציבורי לנוער היהודי. "מה אתה מסתובב כמו משוגע?" שאלה אותו, והוא השיב: "לו רק יכולתי להתבטא יותר טוב."²⁰ אך למרות כבודות הפה דוד הרשים בשיחות: "כאשר דיבר, היו מקשיבים הכל כפה פעור", יאמר שמריהו מקץ שנים.²¹ הוא נעשה ל"תרבותניק". היה אחראי על קבלות שבת. אברשקה זכר שפעם ביקש ממנו להרצות על נושא כלשהו. אברשקה ניאות. לאחר ההרצאה אמר לו דוד: "היה יפה אבל שטחי."²² לדעתו, נעשה דוד למעין "מנהיג רוחני". זאת עד כואו של צבי בראנדס.²³

בואה של חייקה

חייקה הגיעה להכשרה בחורף 1937. שייקה זכר כי בכנס תנועתי שנערך בווארשה ניגשה אליו ואמרה שהייתה רוצה להכיר את הקיבוץ כדי לראות איך

דוד מסתדר שם. היה חורף קשה, וחייה ושייקה נסעו לקאליש במכונית משא. בדרך הוסיפה חייקה לחקור אותו על אורחות הקיבוץ. שייקה הגיע למסקנה שחייקה רוצה לקשור עצמה בכנות לחיי הקיבוץ,²⁴ אך לנוכח מצוקת הדירור והתעסוקה לא היה בעובדת היותה חברתו של דוד כדי לעשותה למועמדת טבעית להכשרה. היא שהתה בקאליש מספר ימים ואז שבה לבנדין.²⁵ נראה שזמן מועט אחר כך הצטרפה להכשרה.

ההכרעה שעשתה כרוכה הייתה יותר בויתור על לימודים וקריירה מאשר בהתגברות על התנגדות הבית.²⁶ אחדים מחבריה לגימנסיה עלו לארץ וחבשו כבר את ספסלי האוניברסיטה העברית. כמה מהם עתידים להיות מלומדים בעלי שם. אחרים פנו ללימודים גבוהים בפולין או השתלבו בעסקים ובחיי הקהילה הבורגנית בבנדין. עלייה חלוצית פירושה היה הסתגפות ארוכה בהכשרות ואחר כך חיי צנע סוציאליסטיים בארץ. אבל בהכשרה היה דוד, ועמו האמונה שחייקה הפנימה מתוך הזדהות גמורה.

היא נקלטה מיד. חבריה מאותה תקופה זכרוה כנערה שובבה ועליזה.²⁷ ולה היה מן הסתם ניחא בכך. מתיאורים שונים עולה שנחשבה אפילו ל"אקסטרורטית", בחורה מוחצנת בשפתנו. היא נהגה להפגין את עליונותה ובמיוחד את אהבתה לדוד,²⁸ בניגוד לרוח הזמן שגרסה צניעות ומופנמות ביישנית ביחסים שבינה לבינה. למרות תורת פרויד, למרות מרד הבן, קבע הדיבר העשירי של התנועה כי "השומר הוא טהור במחשבותיו, בדבריו ומעשיו" והטעים מפורשות שהכוונה היא לאיסור האלכוהול, הניקוטין וההוללות המינית.²⁹ מרבית מנהגי הבית היהודי נזנחו בנקל, אך לא רוח הצניעות. פשוט יותר היה למרוד נגד התלמוד ושמירת הכשרות מאשר לנהוג חירות הליכות כמה שבינו לבינה.³⁰ חייקה, אולי כהתרסה כנגד הבית, אולי בניסיון נואש להסתיר את הכאב מבפנים – גם כאן לא הייתה מזכירה את בית אבא – פרצה מוסכמות גם בשטח זה. אברשקה מעולם לא היה מתחבק עם חברתו בפומבי.³¹ גם צבי בראנדס, משהגיע, מעולם לא היה יוצא לטייל בשניים עם דורקה הרצברג, אלא מזמין חברים נוספים להצטרף, שלא יהיה ספק בטוהר כוונותיו.³² וחייה ודוד דווקא כן.

לא קשה לתאר את המצוקה המינית שאפיינה את ההכשרה בקאליש. החברים היו משוכנים בחדרים גדולים ובהם מספר מיטות, ובכל אחת מהן שני בחורים או שתי בחורות. לפעמים אפילו יותר. חייקה חילקה את מיטתה עם חנה ליברמן מסונובוץ, שתהפוך להיות חברתה הטובה.³³ דוד כאמור ישן עם שייקה. לפי הסטטיסטיקה של הקיבוץ, הרי שבשנת 1937 זכה כל אחד מהם ל-40% מיטה, אך שנתיים מאוחר יותר השתפר המצב: כל חבר כבר זכה ב-80% מיטה.³⁴ חייקה ודוד, כמרבית חבריהם, עברו זה מכבר את גיל העשרים.

להתחבא לא היה נעים וגם לא מומלץ; הפרט גם בהיותו מאוהב, לעולם היה חלק מהקבוצה, מהקיבוץ. היו נוהגים אפוא לקרוא ביחד. בחור ובחורה רכונים יחדיו מעל ספר, פעם על מיטתו, פעם על מיטתה, לפי המצב. שייקה זכר כי כשהיה חוזר מנסיעותיו בשעת חצות, היה מוצא תדיר את חייקה ודוד קוראים יחד במיטה המשותפת לו ולדוד. כשהגיע שייקה, היו סוגרים את הספר ונפרדים איש למיטתו.³⁵ ובכל זאת, כך זכר שייקה, לא הוציאה חייקה את דוד ממעגל הפעילות. הקשר שלהם לא פגע בחיי הקיבוץ.³⁶ ייתכן.

למען האמת, הדבקות בקריאה הייתה משותפת לכולם. שמריהו העיד כי משהגיע צבי בראנדס היו נוהגים הוא, דוד, צבי וחייקה להשכים קום בחמש בבוקר כדי להספיק ולקרוא בפלכאנוב או במרקס,³⁷ לפני שיצאו לעמל יומם. העבודה תפלה הייתה בעיניו להתקדמות בקריאה כדי להיטיב להבין את המטריאליזם ההיסטורי ואת תנועת הפועלים.³⁸

פרולטריוזציה

ובכל זאת צריך היה לעבוד. לפי שייקה עבדה חייקה במפעל צעצועים עם עוד כמה חברות.³⁹ לפי חנה ליברמן, היא עבדה גם במשק בית, בשמירה על ילדים, ונראה שגם נתנה להם שיעורי עזר. הסטטיסטיקה של הקיבוץ משנת 1937 מציינת ששבעה חברים עבדו במתן שיעורים.⁴⁰ אברשקה זכר את חיוכה המתמיד של חייקה, את הבריחות לעת בוקר.⁴¹ אין דיווחים מיוחדים על קשיי עבודה מעבר לרגיל.

חווית העבודה הייתה קשה ומסעירה כאחת. הנערים והנערות היהודים לא היו מפונקים על פי רוב. רק מעטים מהם באו מבתי אמידים. ובכל זאת, דבר אחד הוא לסייע לאמא בחנות או לחייט מעט עם אבא – ודבר אחר הוא לכפוף את הגב עשר שעות ויותר בבית חרושת או בעבודות בית. כמחצית חברי הכשרות "השומר הצעיר" בפולין ב-1935 היו בעלי מקצוע, ויש לשער שהדבר נכון גם לגבי "הפועל – לכפר".⁴² אך המקצועות היו המקצועות היהודיים המסורתיים. רוב החברים היו בני חנוונים, סוחרים קטנים ובעלי מלאכה בעיקר בתחום הטקסטיל.⁴³ עתה היה עליהם לעבור תהליך קשה ומכאיב של "פרולטריוזציה".⁴⁴ במאמר בעלון ההכשרה משנת 1939 החתום על ידי ק', ואשר ניתן לייחסו במידה רבה של ודאות לדוד קזלובסקי,⁴⁵ תואר תהליך זה:

כאשר לבשתי בפעם הראשונה בגדי עבודה משומשים, כאשר קמתי לעבודה עם זריחת הבוקר, וצעדתי בצעדים בטוחים וגאים ברחוב

המרצף, שלחתי חיוך אל השמש: הייתי לפרולטר. מבלי לדעת מהו תהליך חילופי החומרים, ומה פירוש נשמה חדשה, שלחתי ברכות של תודה אל העולם. הכל כי צעק: "עולם, אני מבשר לך בשורה גדולה: הייתי לפרולטר!" ("איך בין א פראלעטאריער געווארן!")

~~היום, כאשר אני עומד ליד המכונה ולפעמים אני חש כלפיה שנאה, שנאה נוראה, אני חושב ששימחתי לרגל יציאתי לראשונה לעבודה היתה טרם זמנה, [...] רע וקשה לנער יהודי שחונך על ברכי התורה – להפוך לפרולטר. וקשה עוד יותר לנער שראשו רגיל לחשוב – להתאים את מחשבותיו אל קצב המכונה.~~

~~המכונה אינה אוהבת אנשים כאלה, ולעתים היא מענישה אותם בחתך באצבעות, כלומר: "שמע נא בחור, בעת שאתה משרת אותי, אל תחשוב על דברים אחרים". לא פעם אני חושב לעצמי: "כמה זמן עוד יחלוף עד שאהיה ראוי להיקרא פרולטר אמיתי? מתי תהפוך העבודה לחלק בלתי נפרד של חיי?"⁶⁶~~

שנתיים לפני כן, בעיתון היובל ממאי 1937, כתב יעקב "רפורטז" מחיי ההכשרה", ובו תיאר את בית החרושת לסכון, שבמרכזו המסבנה – דוד עץ ענקי לבישול הסבון. מעל הדוד, בתקרה, תלוי היה חבל עבה ובקצהו כלונס קשור לדלי. הפועלים היו משרתים את דוד הסבון החם: שניים מתירים את החבל, ושניים שואבים את הסבון החם ויוצקים אותו לצינורות. רק ממספרי הפועלים נקל לשער את כובדו של הדלי ואת הסכנה פן יישטמ מידיהם הסבון הרותח. מהצינורות עובר היה הסבון לתבניות, ושם נוצק לחתיכות ענק, 120 קילו משקל כל אחת. ומשם – "לאצטבה! זה לא קל! עליך לאחוז חתיכה באומץ ובוזהירות, אחרת תיפול לאדמה ולתוך הבוץ, ואז מחוץ לעבודה המרובה – צעקות, מריבות וסכנת פיטורין. אולם העצבים מתוחים כאן רק זמן ידוע. אתה מגיע במהירות לאצטבה, מעמיד את החתיכה, מרפה את הידיים וכאן רגע מנוחה – ושוב פעם לעבודה..." כשהוא תופס מנוחה לרגע, הוא מביט, הוא רואה את הפועלים המתרוצצים, הטרודים, החיוורים והשותקים. מסביב – סבון. "שורות, שורות, ערימות וערימות תביט, תקיף במבטך – הכל סבון". ובערב, כשהוא יושב לבדו ליד השולחן, משעיין את ראשו על ידיו, מביט על הגשם בחלון, עובר בו גל של רחמים עצמיים: "וכודד תרגיש את עצמך, אומלל קטן, והטיפות נופלות בלי הרף ובלי רחמנות, מפריעות את יכולת העבודה, מסכנות את החומר, דולפות ומפריעות את שקט מחשבתך. אתה מביט בחלון האפל בשמשות הרועדות – 'המצלצלות' – הלוקחות חבל בצערך. ושוב פעם השאלה

– האם יחדלו הטיפות לדלוף? האם יהיה מזג אוויר יפה? האם אצא מחר לבית החרושת?⁴⁷

בדירותם של הנערים, שניתקו את עצמם מבית אבא-אמא, פוצתה בתחושת החברותא. החיים לא היו מסתכמים בעבודה הפיזית הקשה. לרבים, כמו שמריהו, הם רק היו מתחילים אחריה. באותו עיתון סיפרה רבקה'לה על קורותיו של ערב אחד כזה, אחד מיני רבים. היא חזרה מעבודתה מוקדם, שכן עבדה בעבודה קלה כשמונה שעות בלבד. בדרך כבר תכננה לה את הערב. קודם הציצה ל"חדר השיתוף" (חדר האוכל) ופגשה בתורנים. אחר כך התרחצה והצטרפה לחברים שקראו בחדר בצוותא, ישובים בחצי עיגול: "השעה שמינית. בחוץ כבר מחשיך ולא יכולים כבר לקרוא. וככה בשבתנו אחוזי יד התחילה להתנהל שיחה. איך עבר 'היום', מיד עברו לדבר על המצב האקונומי ששורר באלה הימים בקיבוץ והנה אחד שואל: 'בכמה שעות תהיה היום ארוחת הערב?' כולם שותקים. רק אחד עונה בקול נמוך: 'לא ידוע חבר'ה ואם בכלל תהיה ארוחת הערב כי אינם כספים'. ושוב שתיקה מוחלטת". ואז, כך ממשיכה רבקה'לה, "פרצה מלכותינו מנגינה של הצטערות", וממנה עברו לשירים אוקראיניים נוגים ושוב בהתלהבות רבה, עם כל הכוחות. רק בשעה עשר "פרצה צעקה במטבח. התורנים התחילו להתרכז את החבר'ה לארוחה".⁴⁸

הפעילות התרבותית וההשכלתית תפסה חלק נכבד מאוד בהכשרה. עיתון "הפועל-לכפר" ציין בגאווה כי בשנתיים האחרונות נערכו לא פחות מ-546 חוגים, שבהם בלטו לימודי העברית (164 מפגשים), ציונות (111) וסוציולוגיה (96). כן נערכו לא פחות מ-293 אספות, משמע, שתיים-שלוש שיחות הכשרה ומסיבות בכל שבוע.⁴⁹ לפי העדויות, בפעילות התרבותית היה תפקיד נכבד לדוד ולחייקה, שכנראה חברה אליו אם בארגון מסיבות ואם בהוצאת העיתון.⁵⁰ אף על פי שהפערים לא היו גדולים, היו כנראה אנשי זגלמביה המשכילים יותר. הם באו מאזור תעשייתי, אורבני יותר, אשר היה ספוג תרבות גרמנית. לא רק חייקה, גם אסתר ודוד שלטו בגרמנית על בוריה. אנשי ווהלין, שבאו מעיירותיה הקטנות של מזרח פולין, התמודדו עם גאווה "המערביים" בעזרת העברית שבה שלטו טוב יותר כתוצאה מלימודי הגמרא.⁵¹

האם על רקע זה, או על רקע המאבק ל"פרודוקטיביזציה" היה הדבר, לא ברור; מכל מקום התחוללה פרשה שהסעירה את הקיבוץ. שייקה היה המזכיר אז. בא אליו דוד ודיווח שנפגע מביטוי של חבר. יש חושבים שהוא מפונק ולא יוכל להתרגל לחיי עבודה. הוא לא יוכל לסלוח לעצמו שכך חושבים עליו, והחליט לעזוב.⁵² גרסתה של חייקה הייתה פרוזאית יותר:

בגלל מקרה טפשי אמר לעזוב את הקיבוץ ואז גינהו – אמרו שהתרגז בגלל ארוחה שהגיעה באחור. דווקא הוא, שלא ייחס כל חשיבות לאוכל, שהיה מוכן תמיד לוותר על חלקו לזולת, נחשד בכך. – אמר לעזוב את הקיבוץ, רגיש היה, סרב לחיות בין חבריא שלא הבינו לרוחו. זה היה זעזוע גדול בחיינו הקיבוציים. לא הניחו לו. כבר העריכוהו אז ואהבו אותו מאד.⁵³

אך עדותה שלה חושפת רק מעט, אם בכלל, את המשבר שעברה היא עצמה. מקץ שנים יזכור שייקה עד כמה נפגעה חייקה מהפרשה. היא אהבה מאוד את דוד, ולא יכלה להשלים עם כך שהוא יעזוב והיא תישאר בקיבוץ בלעדיו.⁵⁴ עזיבתו של דוד פירושה היה גם הכרעה קשה בשבילה, וכך המאזניים הייתה שקולה. עדותו של שמריהו בהירה קצת פחות, אך גם הוא נזכר, כשהוא מנמיך את קולו גם עכשיו, כי לחייקה היו בעיות עם דוד, והייתה באה אליו, אל שמריהו, לשפוך את הלב.⁵⁵ המשבר היה קשה. באו חברים לדבר על לכו של דוד לכל יעזוב. גם שייקה תרם את חלקו. הלא היה על אותו ורתר-בלוי-מכנסים להשלים סוף סוף עם חיי היומיום ולהבין שפגיעה אישית היא בגדר פינוק זעיר-בורגני שאין הקולקטיב יכול להרשותו. ובכל מקרה, ברור היה שאסור לוותר על דוד. למרות האינדיבידואליזם, למרות הנטייה הברורה לברית המועצות.⁵⁶ סוף הדבר היה שרוד חזר בו, ושייקה יכול היה להודיע באחת השיחות כי דוד נפגע מאיזה ביטוי, אך שוב אין הוא מתכוון לעזוב את הקיבוץ, והייתה שמחה גדולה מאוד. לדעתו של שייקה, כרוכה הייתה החלטתו של דוד גם בחייקה.⁵⁷ הפרשה שימשה לחייקה הוכחה בדיעבד לתלותו של דוד בה. חברי גלאון זכרו עד כמה הייתה שהותה בקאליש כרוכה בדאגה מתמדת למעמדו ולמצבו של דוד. גם מדבריה שלה עולה הדבר:

אותם ימים כבר קראו לו "חמלי". פעם כינה כך את אנשי הקיבוץ הצעירים והם נקמו בו והדביקו לו את השם הזה.

וכך חי לו חמלי בהפלגת הרהורים, שוכח את עצמו ומחטט באפו. מרושל בלבשו, לעולם אין מכנסיו מגהצים אלא מעוגלים, בעיקר בברכים, וחורים בשרווליו ומרפקיו; גמגמן מן המצויים, אה ורע לכל, לטפש ולפחות. ישר קו, בר לבב, בלתי אמצעי במגע, חמלי אחד מני רבים.⁵⁸

צבי בראנדס

בחורף 1937–1938 הופיע בהכשרה צבי בראנדס. כבר מזמן היו מדברים בהכשרה על אודותיו ומחכים לבואו, אלא שהוא היה עסוק בפעילות הקן בז'ארוקי, אף היא עיירה בזגלמביה.⁵⁹ צבי לא היה גבה קומה. הוא היה בחור מוצק שדיבורו שקול. אף הוא בא מבית מסורתי, אבל פתוח לאנשי התנועה, בדומה לביתה של אסתר. הוא למד "בחדר" ואחר כך בכית ספר פולני. לגימנסיה לא הגיע. ז'ארוקי, ששכנה בין בנדין לצ'נסטוכובה, הייתה עיירה קטנה, בת 5,000 תושבים, אך למרות זאת שכן בה קן קטן ונמרץ. הבראנדסים, כך זכר אברשקה, זוהו תמיד עם הקן.⁶⁰ לימים תתאר אותו חייקה באמצעות תמונה שהתנוססה באחד מעיתוני התנועה, אדם שאגרופו מורם:

איני יודעת למה התמונות נצמדות זו לזו בדעתי. אולי על שום ידיו העבות, המגוידות, השרירניות. אולי על שום תווי פניו הגסים, החטובים כביכול באבן, בשחם, תוויים מחמירים, חדים, פשוטים... פסיעות איתנות היה פוסע, מגושמות, אך בטוחות. נצמדו רגליו חזק לקרקע, כאילו בקשו להשתל בה.

נטל את חייו כפי שניתנו לו, לעולם לא השלה את נפשו ולא התאכזב, לא ידע דכדוך והיסוסים. בהשכל ובדעת, בפכחון ראה את העולם ואת הבריות, ידע את רצונו ואת מחוז חפצו. אך לעתים רחוקות פרץ בזעם.⁶¹

בואו של צבי עמעם מעט את הילתו של דוד; גם צבי הצטיין בידיעות ובחריפות השכל, אלא שהוא ניחן בדבר שכנראה חסר היה בדוד: בסגולת המנהיגות. כשצבי היה מדבר, היה משתרר שקט גמור, ועם תום דבריו היה ברור שהנושא מוצה. שאין עוד מה להוסיף.⁶² העבודה עלתה לו במאמצים ניכרים. לפי תיאורי חבריו, היה בעל ידיים שמאליות, "שלימזל". הוא נפצע בתאונת עבודה, שכב בבית חולים, ואחר כך בעקשנות הרואית חזר לעבודה, כשראשו עטור תחבושות.⁶³ כפי שקורה לעתים במקרים דומים, היריבות בין דוד לצבי לא קיבלה ביטוי חיצוני, למעשה היא הפכה לידידות. מקץ שנים, אולי מתוך אנכרוניזם קל, ראה אברשקה את דוד, צבי וחייקה כשלישייה אחת.⁶⁴ אך סביר יותר שהידידות הגדולה ביניהם התפתחה רק אחר כך, בתקופת המלחמה.

צבי הגיע בתקופת מפנה בהכשרה. אחרי האיחוד עם "הפועל" והצטרפות החברים מהפריפריה היו בה כבר כשבעים חברים. בתחילת 1939, כשנה לאחר

בואו, היו להם קרוב לעשרים חדרים גדולים, שכללו "מתקנים תברואתיים נחוצים" (חברי ההכשרה זכו לבסוף למקלחת ולשירותים משלהם), סדנאות עבודה, חדר קריאה וספרייה גדולה, וכן משק עזר שבו גידלו ירקות לתצרוכת עצמית.⁶⁵ המפנה היה קשור בעלייה הבלתי לגלית, אשר קיבלה בסוף שנות השלושים תנופה חדשה. אפשרויות העלייה החדשות השפיעו לטובה על ההכשרות. שריד מצטט חוזר של "ברית הקיבוצים" של "השומר הצעיר" ביולי 1939 הקובע כי "שוב הגיעו קיבוצינו להיקף דומה לזה כבשנות הפרוספריטי".⁶⁶

הרחף לעלייה הושפע מן המצב המחמיר באירופה. אם יכלו אירופים לשעשע נפשם באשליות לאחר ועידת מינכן (ספטמבר 1938), הרי שמצעד הגרמנים בפראג (מרס 1939) ניפץ את כל האשליות. באנגליה מיהר צ'מברליין להגיב כאוהב מאוכזב. קודם הפקיר את צ'כוסלובקיה, עכשיו נודרו לספק לפולין ערביות חד-צדדיות. בצעד נמהר זה הבהיר לכול שהאנגלים מוכנים ללחום עד טיפת דמו של הפולני האחרון. תקרית זבונשין (אוקטובר 1938) היה בה כדי לרמוז שהיהודים לא יצאו נקיים מהמלחמה. 17,000 יהודים בעלי נתינות פולנית גורשו לפולין מגרמניה, 5,000 מהם חסרי מגורים או קרובים בפולין, ורוכזו במחנה הסגר בעיר זבונשין. יהודי פולין נחלצו לטפל בפליטים. הגוינט דאג למחסורם, ומדריכי תנועות הנוער לחינוכם.⁶⁷

האם ידעו חניכי תנועות הנוער לקרוא את המפה? לפי פרליס, נראה שכן. הפעילות הנמרצת עם ילדי זבונשין בקיץ 1939 כמו גם הגברת הפעילות החינוכית ומאמצי העלייה מצביעים על תחושה עמוקה שהזמן קצר והשעה דוחקת.⁶⁸ החוזר שצוטט לעיל קושר את הגידול במספר חברי ההכשרות בכך ש"יום יום וזחל הנחש ומתפתל לרגלי הצעיר היהודי ורוצה לנשוך ולהרעיל".⁶⁹ "השומר הצעיר", שבאורה מסורתית חשש מעלייה בלתי מבוקרת, החליט אף הוא להגביר את מאמצי העלייה.⁷⁰

בקאליש חגגה ההכשרה שלוש שנים לשהותה בעיר. ביטוי לכוחו של הקיבוץ באותה עת היה העיתון שיצא לראשונה בדפוס, ולא כמחברת מועתקת בכתב ידם של החברים. את המאמרים הראשיים כתבו צבי, שייקה ודוד. בדפים האחוריים נדפסו מודעות פרסומת של בתי מסחר בעיר.⁷¹ צבי בראנדס התכבד בכתיבת המאמר הפרוגרמטי, כיאות לעמדת המנהיגות שלו בקיבוץ. בפתח דבריו סיכם בגאווה את קורות ההכשרה בקאליש: "עזבנו בתים יהודיים, בהם דאגו אבות ואמהות לגורל ילדיהם. עזבנו מאחורינו את עיפוש העיירה, את הניוון וההקדנס של האינטליגנציה היהודית; התמרדנו נגד הדוגמות המקובלות והמסורת הגלותית, ונאמנים לחלומות הנעורים, לחזון של חיים יפים וטובים יותר, יצרנו את מפעל ההכשרה שלנו. ~~החברה היהודית הסתכלה עלינו [...]~~

כעל חולמניים המתייחסים ברצינות אל רומנטיקת נעורים, כאל תועים בדרכים עקלקלות, [...] אבל אנחנו ידענו שהמצוקה היהודית היא רבה וטרגית, ושטחי ענק שוממים של ביצות מצפים להצלה, כי פה ושם אורכות עדיין סכנות – ורק ידיים מיובלות של החלוץ הצעיר מסוגלות לייבש את הביצות, לסלול כבישים, מסילות ברזל, ולהפוך את האדמה מוכת המלריה לישובים יהודים פורחים ופוריים, אשר יקבלו מאות אלפי יהודים מכל העולם".⁷²

~~גם שייקה גולדרין כתב דברים נמרצים. בעת שהתפרסם המאמר כבר היה בדרכו לארץ ישראל, אך ציווני התנועה היו תקפים לו ולנשארם בפולין כאחד: "לפני 25 שנים הרמנו את דגל המרד נגד האנומליה היהודית, עוררנו את הנוער ליצירה חלוצית קונסטרוקטיבית בארץ ישראל. כבר אז הנפנו את כרזת ההגשמה עצמית, כי לא מספיקה הסכמתו של החבר לדרכנו הרעיונית. אנו דורשים מהאדם שיינתן לתנועה את כולו, את כוחו, ואם דרוש גם את דמו. הוא חייב להיות מוכן לכל קריאה – לעבוד, להילחם, לחיות, ובמקרה הצורך גם למות בשבילה".⁷³ שייקה התכוון לכך, ומן הסתם גם דוד וחייקה, שקראו או אף ערכו את דבריו.~~

בימים הקרובים נערך בבלאשקי הסמוכה נשף ספרותי שאורגן על ידי הקיבוץ. בין השאר נכללו בנשף קטעים משל שלום עליכם וי"ל פרץ. על הבמה עמד שוב צבי בראנדס, נציג הקיבוץ, ודיבר: "הימים הם ימים קודרים. מי יודע את הצפוי לנו בחודשים הקרובים. יש למהר ולצאת את פולין ולעלות. זוהי דרכו של הנוער החלוצי. יש לצאת מכאן ויהי מה. לא חשוב כיצד. אפילו בדרך בלתי ליגאלית. הזמן קצר מאד. השעה דוחקת, וכל אחד חייב לנצל את הזמן שנותר לנו".⁷⁴

ראשוני החברים כבר החלו לעלות. שמריהו עלה בפברואר 1939. תור העלייה היה נקבע על פי הוותק, והחדשים יותר חששו כי תורם לא יגיע. חייקה הייתה חוזרת ואומרת לשייקה: "אתה עוד תספיק לעלות". כשהגיע תורו, ניגשה אליו ואמרה לו: "קח אתך את הכובע והמעיל של דוד". היה לדוד אחד המעילים היפים בקיבוץ, מעיל ולו בטנת צמר, והגזבר בנסיעותיו היה נוהג ללבשו. שייקה נסע להיפרד מהוריו ועוד הספיק לחזור ולומר שלום לחבריו בקאליש. הוא הביט מסביבו וראה בעיניו, עיני איש משק, כי הצעירים פועלים כיאות. רצה להיפרד מחייקה ודוד, אך הם התעקשו ללוותה לתחנת הרכבת. היה זה מעט לא מקובל, אך הם לא ויתרו. לשייקה עצמו לא הייתה נערה. לפני צאת הרכבת חזרו ואמרו לו חייקה ודוד: "אתה תגיע, אנחנו כבר לא". שייקה

נסע בסוף אפריל 1939.⁷⁵

פרק חמישי

ובכן, זוהי המלחמה

היסטוריה קדושה, 1985

הדרך לגבעת חביבה חולפת על פני פרדסים, קיבוצים וכפרים הנושקים זה לזה. אזור כפרי מצטופף בנחת, רווי ריח הדרים מתקתק. מה צריך יותר מזה, היה גורס ודאי פון קלייסט, לנטוע עץ, לבנות בית, ללדת ילד. הוא עצמו, כדרך אנשים היודעים לומר מילים יפות, מעולם לא עלה בידו הדבר. הוא התאבד בירייה עם בת זוגו בשנת 1811.

בגבעת חביבה שאליה אני נוסע נמצאים יומניה המקוריים של אמא. הם שמורים בבניין הארכיון שאותו בנה אבא. הבניין האחרון, כפי שהבטיח לעצמו ולכולנו. תמיד הוא מבטיח, ואחר כך שב ובונה. הארכיון אולי אינו הבניין היפה מכולם, אבל הוא ללא ספק סיכום נאה לארבעים שנות בנייה. קוויו נקיים ומדויקים, הגימור קפדני, הדלתות כפולות לשמירת הטמפרטורה, חדרי הקריאה נוחים, יש גם פינת קפה קטנה. אף פרט לא נשכח.

לפני שנה פרסם אחד מעלוני התנועה את צילומי הארכיון על נייר כרומו בשער הגיליון. בתוך העלון היה ריאיון עם ארנון, אחי הצעיר, חבר קיבוץ כרמים שבנגב. במקום אחר באותו עלון נרפסו שני קטעים משלי על אודות כרם שלום, ללא ציון מקום מגורי הכותב כיום. עלון משפחתי, צחקתי לעצמי. אבל הייתי גאה. הבניינים של אבא נושמים. הם ממוקמים תמיד מתוך התייחסות למרחב שמסביב, קוויהם אינם נכנעים לשגרת קופסות הגפרורים. כשעבר לבנות בבטון חשוף, בתחילת שנות השישים, חולל שערורייה קטנה בקיבוץ. החברים ביקשו לצבוע את הבטון בצבעים כפריים, והוא התקומם, עמד על שלו.

אל גבעת חביבה היינו באים לסמינרים תנועתיים, למועצות חינוכיות, לבושים בכחול ולבן, לובשים ארשת פנים בוגרת, מרצינה, כיאה לעוסקים בעניינים חשובים. למשל, באותו סמינר י"ב. יובל לוריא הרצה על מרקס, גבריאל מוקד על סרט. בערבים התכנס הגרעין, מתכנן תכניות, רוקם חלומות. בא אהרוני משריד, ושלשלנו אותו על חבל מגג הבכרחה לכתוב את שם הגרעין.

שרנו לו שיר ברוסית, ופתאום נתבהל, איבד לגמרי את חוש ההומור הידוע שלו וצרח שנוריד אותו מיד או שהוא מפסיק ובא לגמור חשבונות עם מי שצריך. והייתה שם גם בעלת הצמה התמירה והאף הסולד מעמק הירדן. והלכנו בארבעה עד צומת כרכור כדי שלא לגלות כוונות, שלא להיחשף לעין לועגת. ואחר כך בשניים, והידיים כבר מתחילות לגמגם לאט לאט אל הבשר הרך. נו, טוב, כפי שהיו אומרים אברשקה או שמריהו.

אך היומנים – צרה צרורה. כסטודנט להיסטוריה באוניברסיטת תל אביב חיטטתי בשעתו בנרטיבים השונים שחברו על אודות פרנציסקוס הקדוש מאסיוזי, נדהם מהחשיבות שייחסו אנשי המסדר הצעיר לתיאור תולדותיו של אביהם הרוחני. מספרן הגדול של הגרסאות, הסתירות שביניהן, העריכה המגמתית, הצנזורה החמורה שהוטלה באחדות מהן, והשיא: שרפת הגרסאות הפסולות על ידי החשמן בונוונטורה בשנת 1260. ההיסטוריה של הפרנציסקנים אמורה הייתה להתבסס על גרסה אחת, קנונית.

לעובדה שפרנציסקוס עצמו השאיר אחריו רק מעט מסמכים בכתב ידו ואף הם עמומים וניתנים לפרשנויות שונות, היה חלק ניכר במחלוקת על אודות קורותיו ודבריו. אך יותר מכך נודעה חשיבות לדרך שבה סיפרו את תולדות חייו. כנהוג בקדושים הועברה מורשתו של פרנציסקוס "במילה ובדוגמה". מעשיו, כפי שסופרו על ידי תלמידיו, אמורים היו לשמש מופת לדורות הבאים של בני המסדר. על רקע הפולמוס על אודות דמותו ומורשתו "האמיתיות" של פרנציסקוס התפלגו ממשיכיו לשתי קבוצות: ה"ספיריטואליסטים", שביקשו לקיים באורח רדיקלי את נדר האביונות של פרנציסקוס, להישאר חסרי רכוש ובית ולהיות "זרים וצליינים בעולם"; וה"קונוונטואלים", שביקשו למסד את המסדר ולהתאימו לדרישות הזמן. הם ראו בספיריטואליסטים כמי שמובילים למינות. ועד כדי מלחמת אחים הגיעו.

ומה אם יתברר כי גם ביומניה של אמא נהגו ביד קשה, כפי שנרמז מהציטטה בספר המשונה של בית צבי. דבר אחד הוא לעסוק בהיסטוריוגרפיה של קדוש נוצרי מרוחק; דבר אחר הוא לעסוק בהיסטוריוגרפיה של אמא, במקום שהוא גם חלק מעברך שלך.

היומנים של אמא קשים לפיצוח. אפילו הכינוי "יומנים" הולם אותם בקושי. מרביתם נכתבו בדיעבד, לאחר התרחשות המאורעות המתוארים בהם. רק קטעים מעטים מתעדים את שהתחולל בימי הכתיבה עצמה. ובכל זאת נכתבו בסמיכות זמנים לאירועים עצמם. היומנים, כפי שכונו כבר אז, נכתבו בפולנית בסתיו 1943 במחבוא בכפר קטן שליד בנדין, בימים שלאחר חיסול הגטאות באזור. הם נכתבו בסערת נפש, וניכר בהם שהכותבת מיהרה לרשום בטרם תפוג חריפות

האירועים מזיכרונה או בטרם תיתפס. בכתיבתה לא הקפידה אמא על סדר כרונולוגי. יומניה היו בבחינת חשבון נפש מעמיק ונוקב, יותר מתיאור מדוד ואובייקטיבי של עד ראייה. כאביב 1944, מעט לאחר שהגיעה לארץ, התחילה אמא לכתוב גרסה מתוקנת, אף היא בפולנית. היא ערכה מחדש את רשימותיה, תוך שהיא ממלאת פערים של זמן ומקום שנוצרו ביומנים הראשונים. אך הכתיבה לא הסתיימה גם עתה. לאחר מכן לא שבה לכתוב.

שתי הגרסאות תורגמו לעברית בשנות החמישים על ידי צבי ארד, ושימשו בצורות שונות בסיס למאמרים שהופיעו בשמה, בין בהסכמתה ובין שלא בהסכמתה. לאחר מותה הופיע הספר **מיומן בגטו**, שהתבסס, לדברי העורך דוד הנגבי, על מכלול החומר, אך לא היה זהה לפרסומים קודמים.¹ העורך לא ציין את המקורות שעליהם התבסס, ובמאמץ להקנות לספר צביון כרונולוגי רציף, טעה הרבה בשיבוץ האירועים במקומם הנכון. לכך נוספו שיקולי עריכה ספרותיים, אידאולוגיים ופוליטיים. על העורכים השונים, שעסקו ביומניה של אמא, היה להתאים אותם לרוח הזמן; כמו הנרטיבים של פרנציסקוס הקדוש, כך גם היומנים של אמא היו חלק מ"היסטוריה סאקרה" (historia sacra), "היסטוריה קדושה".

לנגד עיני המחברות של אמא משנת 1943. אלה הן מחברות בית ספר, עטופות בכריכות נייר גס שסיכי העץ מציצים מהן. האחת מהן צהבהבה והאחרת ירקרקת. כתב היד הוא עגול ומוקפד, רק כמות הדיו שבעט משתנה מפסקה לפסקה. סערת הנפש שבה נכתבו הדברים אינה משפיעה על צורתן הנעימה של האותיות בשפה הזרה. כמעט אין מחיקות או תוספות מאוחרות. הכתיבה נראית אחידה וזורמת. צורתן החיצונית של השורות הישרות אינה מתיישבת עם השאלה המרה הפותחת אותן: "ובכן, חיה אני? האומנם חיה?"

במכל הקרטון שלפני מצויות גם המחברות שנכתבו בהעוגן, נוסחי התרגומים השונים בכתב יד ובמכונת כתיבה, וכן נוסחי עריכה שונים ודפים בודדים. לא כולם שלמים.² מתוכם אני מנסה בעזרת יודעי פולנית להבין את סיפורה של אמא. דמותה המיתולוגית מתחילה להתקלף מהשכבות הנוקשות שבהן היא עטופה.

מלחמה

בסוף אוגוסט 1939, בימים שחווה ריבנטרופ-מולוטוב הפך את המלחמה לוודאית, עוד הספיקו כמה מחברי "הפועל-לכפר" לחמוק מפולין. היה ברור לכול שחווה רוסי-גרמני עתיד להפוך את פולין, חבל ארץ רחב ופורה שהפריד בין הענקים החדרנים, לזירת המלחמה הבאה.

אסתר זבורובסקה יצאה בדרכה לארץ עוד ביוני, כשהיא מותירה אחריה חבר, זליג שושן, שתורו טרם הגיע. ברומניה עלתה על האנייה "טייגר היל" שהפליגה בניגוד למוסכם עם הבריטים. האנייה נתפסה על ידי הבריטים, והמעפילים הועברו למחנה הסגר. ב־2.9.1939 שוחררו:³ לבריטים היה מעתה אויב מסוכן יותר. גם אברשקה הותיר חברה בפולין – צפורה שפורן מז'ארקי עירו, אף היא חברת הקיבוץ. למעשה הייתה צפורה ותיקה ממנו, אך מכיוון שיצאה לחופשה, נגרע חלקה בתור הוותק הקשוח. אברשקה ביקש להישאר, לנסוע יחד. אך צפורה קבעה: "אתה תיסע". מווארשה עוד הספיק לשלוח לה מברק. הוא נטל עמו את מזוודתו של זליג, חברה של אסתר. זליג היה אופטימי יותר והבטיח לאסתר שגיע בקרוב. גם צפורה שפורן הייתה אמורה לצאת בקרוב, ב־5.9.1939,⁴ ועמה גם דוד וחייקה.

בנקודה זו מתחילים יומניה של חייקה. בגרסה הכרונולוגית של 1944, זו המופיעה במיומן בגטו, תיארה ימים ראשונים אלה בשטף ובפירוט רב:

המלחמה פרצה. אין איש נכון להאמין כי אמת הדבר. מטוסי האויב הגים באויר סמוך מעל ראשי הבריות. האזעקות תכופות זו אחר זו, אלא שעדיין רבים המפקפקים. "כלום אמת הדבר, כי אזעקות סרק הן?" שואלים עוברי ארח את השוטרים הפולנים. ליד מודעות הגיוס הולכים ונקהלים אנשים, המונים־המונים. לשוא מייגעים את מוחם: אין בכחם להבין אלו סוגים חייבים להתייצב בגדודים אלה, ואילו – באחרים. כפי שנאמר לנו לאחר מכן, היתה זו בגידתם הראשונה של הגנרלים הפולנים. לוח הגיוס הפגום עורר מהומה ומבוכה בכל הארץ. כל קרונות הרכבת נתמלאו גברים היוצאים אל גדודיהם. בכל הדרכים יכולת לפגוש גברים חמושים למחצה, שהיו משלחים אותם ממרכז־גיוס אחד אל משנהו. אך לא רק המגויסים־מקרוב עוברים בדרכים אלא גם יחידות של חיל חמוש, המצייתות לפקוד ומתייצבות בעמדות שהוקצו להן.

בעקבות הצבא הסדיר והמגויסים צועדת בדרכים האוכלוסיה האזרחית, ובעקר – יוצאי הגבול הגרמני. כל הדרכים והשבילים המוליכים אל וארשה, סאנדומייז', לכוב, הומים אדם.

~~היה סתו פולני יפה. והוא מזלם של הבריות, שהיו זרניים בדרכים כפרג. עובר אכר ומשפחתו, צרורות בעגלה ועל הגב, והפרה נמשכת בחבל. סוחרים עשירים, ספורטאים, אנשי מקצועות חפשיים רוכבים על אופנים או אופנועים. ונוסעות מכוניות, מוניות, משאיות. כל הקרונות ומסדרונותיהם, רכבות הבהמות והמשא מלאים וגדושים.~~

[...] מרבית הבורחים – האוכלוסיה היהודית. מאושר מי שהצליח להדחק ולהכנס אל הקרון המלא עד מחנק. אלא שלא רבים מאושרים כאלה. האוכלוסיה היהודית נעה בכל אמצעי התחבורה המצויים. וכלכר להתרחק מהגבול: כי לכאן ייכנסו הגרמנים מלכתחילה. אימת גרמניה של היטלר נושאת את היהודים הלאה, להרחיק מכאן, לאשר הרגלים הולכות. מעטים הצליחו להדחק לתוך האוטובוסים. אין בעליהם משכירים אותם. הם מעבירים את רכושם לכפר, ולאחריו את משפחתם. השגת מקום באוטובוס כרוכה באלפים.

רב היהודים נוסעים בעגלות. בקדמת העגלות טעון הרכוש, כמה מזוודות וכסתות רבות, שפע של כסתות. וכך מושכות ועוברות עגלות אחר עגלות. בעגלות ישישים, ילדים, חולים. ליד העגלות צעירים, גברים בגיל העמידה. האימה רודפת את הכול לנוע בעולם: אנשים שלא יצאו את פתח ביתם שנים על שנים. משותקים למחצה, חולי לב, אנשים שנותחו זה עתה. הרוב – הולכי רגל מכל העברים באים. בכל אשר תפנה תראה המונים המונים. הם גוררים עגלות יד, עגלות משא קטנות, עגלות ילדים ועליהם צרורות, מזוודות. ראשון מושך אבי המשפחה, ואחריו – האם והילדים. אך מרבית הולכי הרגל נושאים מזוודה על כתפיהם, צרור, או תרמיל מזון בלבד.

[...] באחת הדרכים המוליכה מבנדין לפינצ'וב הלכתי גם אני. לירי פסע דוד ומזוודה כבדה בידו. תחנוני ואיומי אינם מועילים כלל: אין הוא מרשה לעזור לשאתה. הזיעה נגרת מפניו סילונות-סילונות ונשימתו כבדה. "השלך אותה" קראתי, "אין לנו צורך בסמרטוטים אלה!" אך הוא אינו נשמע לי. אלה בגדים שהכיננו לנו לקראת העליה. בחמישה בספטמבר עמדנו לעלות.

אין בכחו להפסיק ללכת. "נעלה לרכבות", ביקש. איזה חוש בריא לחש לי: "לא, לא לרכבת. מה נעשה כשיפציצו אותה? בקרונות הקדמיים נוסע הצבא." לא הרחקנו לנסוע, אפשר כמחצית השעה, ומעל לראשינו הופיעו מטוסים: רעם אחד, שני. התחילו נופלות פצצות תבערה. קפצנו מן הקרונות והשתחננו על פני האדמה. ברכבת – זעקות, קריאות בכי. הקרונות הקדמיים בוערים. כעבור שעה נדם הכל. כל הרכבת בערה. הרכבת זרועה גוויות, אנשים חרוכים, פצועים, אוטובוסים הרוסים, אופנים, אופנועים, מזוודות, חפצי ערך. ושוב בכי, צעקות, אנשים קוראים זה אל זה. לאמהות אבדו ילדיהם. צריך למהר ולברוח מכאן כדי שלא להשתגע.

[...] רגלי צבו והנעליים מתפוררות. לפתע, שוב הפעצה. בסמוך לנו חרש עצים. רצנו להתחבא כאן. אך כפי הנראה היה בו צבא, שכן הולכים ורבים המטוסים החגים מעליו. שמענו הדי יריות של נשק נגד מטוסים, הצבא הפולני הגיב. עתה החלו מורידים ברד פצצות. החורש היה מלא אוכלוסיה אזרחית. זעקות כאלה לא שמעתי מימי. בסמוך אלינו נפלה פצצה, קדחה משפך גדול, עקרה עץ על שרשיו. דוד כסה אותי בגופו, להגן עלי מפני הפעצה. "עזוב!" צעקתי ובעמתי בו. כשנזכרנו בזה, לאחר מעשה, צחקנו. היתה זו תגובה אינסטינקטיבית. ובכן, זוהי המלחמה. עולים על הדעת ספרים שקראנו: רמארק, האשק, דה גאר.⁶ המציאות איומה יותר. החרש מלא גוויות ובעלי מום. אנקות, חרחורי גסיסה. אמבולנס של הצלב האדום התחיל בעבודה. אנו הולכים הלאה. הידיעות רעות יותר ויותר. כל שטח שעברנו כבר נכבש על ידי הגרמנים. הם נמצאים גם בשטח שאנו מתכוננים לעבור בו. סרבנו להאמין. היתכן, איפה הצבא הפולני? האם יכבשו הגרמנים שטח אחרי שטח ללא קרב? מספר סוכני האויב הולך ורב. ראינו אדם בלבוש נייר לפתע עמד תחתיו ולפניו אווירון מנמיד טוס. הנייר התחיל לאותת בזרועותיו. לאחר שעה ראינו את האיש במדי גרמני כשהוא שוטף עובר במכונית. נזירים רבים כאלה, ובעיקר נזירות הלכו בדרכים. יום אחד נסענו בעגלה. כבר החשיך. השעה שבע בקירוב. לפתע קפצו שנים מהעגלה ואמרו לשאר הנוסעים: "אל תסעו הלאה. שם הגרמנים". לא הניחו לנו לנסוע, ואילו הם הלכו קדימה. לא ישר הדבר בעיני הנוסעים, "אם אסור לנו, אסור גם להם". אין זאת כי מרגלים הם. התחילו לרדוף אחריהם. "שובו גם אתם!" הם לא השיבו, אלא שלפו אקדחיהם וירו. גם בידי שאר הנוסעים היה נשק, וכך נפתח חלוף יריות.

[...] לפתע התחילו זיקוקים מרחפים מעל ראשנו ומאירים עלינו. ירו בנו. קפצנו מן העגלה וברחנו אל אחד הבתים. ישבנו על הרצפה ואני נשענתי אל הקיר. לפתע חשתי בחום. "מה זה?" קראתי, "הבית בוער. נברח מהר!" בחשיכה לא מצא דוד את המזוודה. וסוף סוף נפטרנו ממנה. ברחנו לשרה, וכל הלילה שהינו בו. בבוקר המשכנו בדרךנו. בכפר הקרוב אמרו לנו: "אל תלכו הלאה, כבר הגרמנים שם". לא שמענו בקולם. אלא שלא הרחקנו לכת והנה שני טנקים גדולים, מסומנים בצלבי קרס גסים. עברנו בשלום ביצות, מים, גבעות, והאיכרים מסתכלים בנו מרחוק. ראינו את הטנקים הגרמנים בעינינו, ועדין סרבנו להאמין.

עד מהרה הגענו אל מחוץ חפצנו, עמדנו בשערי פינצ'וב. אך לא העיר נגלתה לעינינו, כי אם שלהבת גדולה, בגוש אחד. פינצ'וב בוערת. הגרמנים פתחו במלאכתם. פרצו הדמעות. אין להכנס לתוך העיר.⁶ והנה, לשם כך התיסרנו ועברנו ברגל את כל מחוז קילץ – כדי לראות את שרפתו של בית ההורים. ובקשתי לנחם את דוד בצערו – אולי עזבו הוריו את העיר, אלא שלא נמצאו לי המלים המתאימות.⁷

"ובכן, זוהי המלחמה" – מתיאור אותם ימים מועטים (כנראה קצת למעלה משבוע), דחוסים ומהממים ככל שיהיו, עולה תהליך ההתוודעות למצב, שאותו עברו חייקה ודוד. הם ידעו כי יש מלחמה בעולם, אך עד שלא נפלה פצצה לידם, לא חדר הדבר למודעותם. הם חשו וראו כי המלחמה מאיימת על עמם שלהם, אך רק משעמדו בשערי פינצ'וב הבוערת, תפסו את גודל האיום. עד אז לא היה הדבר אלא בגדר שמועות שמפיצים סוכני אויב. אל הצער המתלווה לתיאור היהודים הנסים על נפשם מתגנב גם שמץ של בוז, ורק מול פני הבית הבוער הופך הדבר לטרגדיה אישית. אדם קרוב אצל עצמו.

~~לסוכני האויב היה חלק חשוב בסיפור, מוזכרים הם בלי הרף. אך יותר מממשותם ההיסטורית – ואכן היו כאלה; מערב פולין גדושה הייתה בבני המיעוט הגרמני – ניתן ללמוד על החשיבות שיוחסה לשמועות על ידי האוכלוסייה בכלל ועל ידי חייקה בפרט. במצב של אי-ודאות עולה חשיבותם של חשדות ופקפוקים.~~

גם מחקרים עדכניים מצביעים על חוסר הישע של המנהל והצבא הפולני. הארמיה הפולנית שאמורה הייתה להגן בין השאר על בנדין נסוגה כבר ביום השני למלחמה. באזור קילץ נעו קורפוסים גרמניים והביסו במהירות את הכוחות הפולניים שטרם הספיקו להתארגן. בשישה בספטמבר כבר ניתנה לצבא הפולני פקודה לסגת לכיוון וארשה.⁸

השיבה הביתה

אל הגרמנים הביטה חייקה בהשתאות. יהודי פולין זכרו לטובה את ימי הכיבוש הגרמני בזמן מלחמת העולם הראשונה, ויש לשער שכלירת זגלמביה הרוויה תרבות גרמנית נטתה חייקה לראות בחיילים הגרמנים את נציגיה של תרבות מפותחת ומתקדמת. היא הביטה בחיילים הגרמנים החסונים וצליל הערצה התגנב לדבריה. ועוד: בספרות הפציפיסטית שקראה, ובפרט בספרו של רמארק,⁹ תוארו החיילים הגרמנים כמי שרק המלחמה כפתה עליהם להיות בצד האויב.

אך מראה העיירות היהודיות הבערות החזיר את חייקה אל המציאות המרה. מה עוד שמעתה חששה לביתה. בית אבא ואמא שקרעה עצמה ממנו הפך עתה למקום מפלט במציאות המתהפכת.

"דוד מדוכא", רשמה חייקה, "אינו יודע מה לעשות: האם לנסות ולחדור לפינצ'וב בכל מחיר? לחכות בכפר לשעת הכושר, לחדור לעיר, להוודע על שלום ההורים, או לחזור לבנדין? הלכנו אל אכר אחד. דוד ביקשו לאכסן אותנו שבועים. הוא ישלם שכר אכסניה ואפילו יעבוד במשקו. האכר לא הסכים בשום פנים. אין בררה. עלינו לחזור. שמחה אני. אפילו על גבי חרבות – אך קרוב לבית.

בדרךנו חזרה נכנסנו אל הכפר הראשון שכבר היה בידי הגרמנים. חייל עמד על המשמר וסביבו ילדים רבים. כבד אותם בשוקולד. הביאו הילדים שטרי כסף גרמני מימי מלחמת העולם הראשונה, מתקופת האינפלציה. שאלו אותנו אם יצלה עתה כסף זה. החייל צחק. לא, לא יצלה. בנו הסתכל ברחמים. 'שוכו הביתה', אמר, 'לא נעשה לכם כל רע. מבקשים אנו לחיות עמכם בשלום'. ציווה לקרוא כרזה גדולה בפולנית ובגרמנית. זה קול קורא אל העם הפולני, הצהרת ידידות ואהדה, בקשה לנהוג לויאליות. 'ראו', אומר הוא, 'מה הם רגשותינו כבואנו אליכם. אין אנו דורשים את רעתכם'. הוא מאמין בזה, אין זאת כי אדם טוב הוא.¹⁰ האמת נשקפת מעיניו. כך אמרו לו והוא מאמין בדברים.

שכרנו עגלה ויצאנו לדרך ולפתע נאלצנו לנסות מדרך המלך. יחידות צבא שלמות עברו לעינינו. פעורת פה הסתכלתי בהם. מימי לא ראיתי צבא כזה. בחורים כארזים, אחד אחד. חזקים, בריאים, יפים, ואיזה מדים – הכל חדש, עשוי אריג משובח ועור. ואילו מכוונות! הכל ממוכן, טנקים, אופנועים, משאיות, תותחים כבדים.

עתה ברורים שקרי התעמולה הפולנית הקלוקלת. אין רואים בצבא זה כל סימן לרעב ולמחסור. נהפוך הוא. את כל מרצם השקיעו בצבא זה. ויש במה להתפאר. לא העריכו כל צרכה את הסכנה הנשקפת לאירופה מצד גרמניה של היטלר, ובכוונה מעטו את הקפה. עתה ישלמו את מחיר הטעות. זה שלושה ימים ושלושה לילות צועד בלי הרף הצבא הגרמני. רק לעיתים נשמעה קריאה Verfluchte Juden! (יהודים ארורים!) או Juden nach Palästina! (יהודים לפלשתינה!) – לרוב השיבו על ברכת העגלון. פחדנו. כה רבים הם. יריה אחת – וסוף פסוק. לא נגעו בנו לרעה.

~~נסענו בחזרה. בדרך עברנו עיירות קטנות, כפרים, הנה דזיאלושיצה, ישוב קטן המאוכלס ברבני יהודים. בתים רבים מופצצים ושרופים. עומדים יהודים ליד עיי השורפה של בתיהם הקטנים ונוכרים וגורפים. זה מוצא סיר שלם, זה פמוט, זה מטחנת בשר. הרי כל רכושם. יהודים עשירים מן הערים הגדולות יותר הסמוכות לגבול שלהו לכאן את סהורתם, במכוניות גדושות. הכל עלה בעשן. היו גם קרבנות אדם.~~

לאחר כמה ימים הגענו לעיירה קטנה. הלכנו באמצע הרחוב, לפתע קרא מישהו בקול: 'חייקה, חייקה!' והנה שושנה נוימן. אם כן, בז'ארקי אנו. משראתה אותי, את נעלי הקרועות ואת רגלי הצבות, פרצה בככי. נפתחו שאלות בהולות, זו אחרי זו: איפה צבי, שמואל, שמשון, אברשקה, ציפורה, חדוה".¹¹

באותה פגישה ייזכר כעבור ארבעים ושש שנים אייזיק נוימן, אז נער כבן שש עשרה, כיום נגר בישראל. אייזיק זכר כי לאחר כניסת הגרמנים עברה משפחתו לגור בבית ארעי, ללא ציוד או כלי בית. אחותו הבוגרת שושנה הייתה חברת הכשרת "הפועל-לכפר" בקאליש. הוא זכר כי אחותו עברה ברחוב, ולפתע ראתה את חייקה. שושנה הזמינה את חייקה ודוד לביתם, אף על פי שכבר הצטופפו שם שמונה נפשות. הם ישנו על הרצפה מספר ימים, צוברים כוח להמשך הדרך.¹² בימים אלה סיפרה שושנה לחייקה את קורותיה וקורות חבריהן המשותפים. מסיפור זה, שאותו רשמה חייקה ביומן משנת 1944, ניתן ללמוד מעט על יחסה למלחמה.

"משמשון אין כל ידיעות. מנדק¹³ נפל על מזבחי זרים, התזכרי מה כתב בהיותו בצבא? כי עוד חודש עליו להחזיק מעמד והוא מחכה בקוצר רוח ליום השחרור. ביקש להודיע לו מה עניין תקציב העליה שלו. מיד לאחר השחרור בדעתו לעלות וכבר איננו". לעולם לא נשוב לשמוע את שיחתו על המרקסיזם. ישר קו היה ללא ידע דרכים עקלקלות. אפשרות הבריחה, העריקה, היתה פתוחה בפניו. לא הסכים. נערכת מלחמה עם הפאשיזם. מקומו כאן. הוא לא יערוק. נתן את חייו במאבק על עולם חדש, נאה יותר. היזכר אי פעם בקרבנו? האם העולם (ההרגשה במקור) יחזיק לנו טובה על אלפים ורכבות של קרבנות צעירים שנפלו בקטעים שונים של החזית? בוודאי יישכחו כאשר שכחו החיילים הפולנים שעיימם לחם מנדק יד ביד את מלחמתו נגד הפאשיזם, שהיתה גם מלחמה להגנת מולדתם הם. "אברשקה פצוע קשה", המשיכה שושנה את סיפורה. "צבי,

שמואל, נמצאים בין הגברים של העיירה שהגרמנים רכזו בבית הכנסת. אין יודע את גורלם".¹⁴

מהדרך שבה כתבה חייקה, לא ברור מתי מסרה את דברי שושנה, ומתי סיפרה על מחשבותיה שלה. אך ניתן לראות את שתי הצעירות יושבות ומחליפות ביניהן דברים על חבריהן. מדבריהן על מנדק עולה ביקורת על הדרך שבחר: "נפל על מזבח זרים". לפני המלחמה פגע הגיוס לצבא הפולני בהכשרות ועורר שאלות סבוכות של השתייכות ותור וותק. גם מהקטע המצוטט למעלה ניכר שמנדק חרד היה לתקציב העלייה שלו.

אך מעבר לכך מתברר שאפילו בשעה קשה זו של מאבק עם הגרמנים לא היה שירות בצבא הפולני בבחינת דרך מוסכמת בתנועה. מנדק יכול היה לערוק, ובחר שלא לעשות זאת. נימה של מרירות מתגנבת אל דברי חייקה בהזכירה את קורבן השווא שלו. המלחמה, אף על פי שחייקה לא כתבה זאת מפורשות, נתפסה בעיניה כמלחמה פולנית בין שני גושים ראקציוניים. משטר הקולונלים של שמיגלי רידז' לא היה אהוד במיוחד על היהודים לאחר הפרעות האנטישמיות ב-1936, ובפרט לא על חברי "השומר הצעיר" שאהדו את ברית המועצות.¹⁵ ~~הסכם ריבנטרופ-מולוטוב הטיל בהם מבוכה, והם ניסו למצוא לו הצדקה בדיעבד בנוסח מרקסיסטי. ייהרגו הפשיסטים והקפיטליסטים אלה את אלה, ולבסוף תקים ברית המועצות עולם קומוניסטי חדש על עני החורבות. הד לכך ניתן למצוא בדבריה של חייקה על דוד מאוחר יותר: "כשהכול הוקיעו את המדיניות הבוגדנית של סטאלין בעת ההסכם עם גרמניה – דיבר הוא על מדיניותו הנאזנית".¹⁶ ובכל זאת, כפי שהתברר עד מהרה מסיפורה של שושנה, פגעה המלחמה ביהודים ובצורה קשה במיוחד:~~

למחרת כניסתם של הגרמנים לעיירה אספו את כל היהודים והודיעו להם, כי מהיום והלאה חובה עליהם להתרחץ יום יום ולסדור את דירותיהם, כי הגיע הקץ לחיי טפילים שלהם ועליהם לעבוד. כך תארו להם הגרמנים את יהודי פולין: יצורים פראים שדבר אין להם עם תרבות אירופה. מתייחסים אל היהודים כאל חיות למחצה. שושנה ומשפחתה חסרים קורת גג. ביתם נשרף. כל העיירה הרוסה עד מאוד. כאן חנתה יחידה של הצבא הפולני. משהבחינו במטוס של האויב, פתחו עליו באש. התחילו הגרמנים להפציץ את העיירה. מרבית הרחובות הושמדו. כשנכנסו הגרמנים לז'ארקי, האשימו את היהודים ביריות על מטוסייהם. שרפו את בית הכנסת והגלו שלוש מאות יהודים לגרמניה.¹⁷

החייל המחלק סוכריות והגייסות הנאציים המברכים לשלום הפכו עתה ליצורים מאיימים. העלבון מחלחל בדבריה של חייקה כשהיא מתארת את יחסם של בני התרבות הגרמנית לבני עמה. נראה כאילו הדברים הקטנים הם הפוגעים מכול: הדרישה להתרחץ, לסדר את הבית.¹⁸

~~הדיווח שנמסר מפי שושנה נאמן לרוח הדברים שהתחוללו בז'אנרקי, אם כי אינו מדויק בכל הפרטים: הגרמנים נכנסו לז'אנרקי בשניים בספטמבר וריכזו את היהודים בבית כנסת בארבעה בספטמבר.¹⁹ סביר להניח שחייקה ודוד הגיעו לעיירה מאוחר יותר, שכן הדרך לשם הייתה ארוכה. השרפה הייתה רק חלק ממה שהתחולל בעיירה. לדברי אהרן בראנדס, אחיו הבוגר של צבי, נורו ברחובות למעלה מ-100 איש לאחר שהגרמנים שחררו את הגברים מהמעצר בבית הכנסת. מהעיר הוגלו 70 גברים, ביניהם 40 יהודים.²⁰ חייקה ודוד החליטו להמשיך בדרכם חזרה:~~

שושנה נתנה לי גרביים. יצאנו לדרך. כשקרבנו לבנדין שמענו כי העיר שרופה ואין מרשים להכנס לתוכה. מה לעשות? לא די שלא הרשו לנו להכנס לפינצ'וב, שלא מצאנו קורת גג? כלום אין לנו בית גם כאן? לא הנחנו להפחידנו. נראה, לפחות, את עיי החרות. נכנסנו לעיבורה של העיר – ואין כל סימן למלחמה המתחוללת בעולם. הכל עומד על מכונו. דבר לא נשתנה. אלא שליר המאפיות עומדים תורים לאין קץ. ניגשתי לתורים. בטור הנשים העומדות הכרתי את אמי. "אמא!" צעקתי, וכבר חבקוני זרועותיה. "כבר כלו עיני בדמעתי" אמרה. "כה רבים הנופלים בדרכים". "איפה המזוודה?" שאלה. הרכנתי ראשי. הבינה. "מה נשמע בבית? הכל חיים?" כן, הכל כשורה. נשמתי לרווחה.²¹

בניגוד לז'אנרקי הרחוקה ממנה רק כ־30 ק"מ, לא נפגעו בנדין והערים השכנות לה במהלך הקרבות. הגרמנים עקפו את אזור התעשייה והמכרות מתוך כוונה שלא לפגוע באזור ולנצל את משאביו הכלכליים הגדולים לתועלתם. הארמייה הרביעית של הגנרל ליסט השלימה את משימת הכיתור של אזור זה בתוך שישה ימים, וכוחות המילואים שלו נכנסו לערי זגלמביה והשתלטו עליהן ללא קרב.²² בנדין, כחלק מזגלמביה, עתידה הייתה להיות מסופחת אל הרייך ולהפוך לחלק מגרמניה בחמש השנים הבאות.

ההורים, לייבל ופרל קלינגר, היו בחיים. עמם התגוררה בבית ברחוב מודז'ובסקה 61 מניה, האחות הצעירה, כבת עשרים עתה. היא סיימה את לימודיה בגימנסיה, ואף שהצטרפה ל"נוער הציוני",²³ קיימה קשר עמוק עם

אחותה הבוגרת ממנה. מספרים עליה שהייתה חריפת שכל אף יותר מחייקה עצמה.²⁴ ברחוב יוסלביצה 24 התגוררה שרה, האחות הבכירה, שהייתה עתה כבת שלושים ואחת, ועמה בעלה יעקב מגלה ובתם בת השש. בקרוב עתידה הייתה להיוולד לה בת נוספת. בחום הפגישה נשכחו טינות העבר. אפילו המזוודה שאבדה. הרי הבת האובדת שבה הביתה.

ואחר כך נרגע הכול

תמונת העבר, 1985

933.47. זהו מספר דינאי של השואה בספרייה. זה כמה חודשים, מאז השיחה עם דוד יוסף, אני נמשך לאגף זה מבלי שאוכל לשלוט בדבר. ניגש לאגף ההיסטוריה הכללית או הפילוסופיה כדי לקדם את נושא הדוקטורט, אך מוצא את עצמי שוב מול מדפי 933.47. כמו חוזר על דפוס התנהגות ישן; לפתוח כל ספר על אודות השואה ולחפש את שמה של אמא. בעשרות ספרים מופיע השם. דמות היסטורית.

גם הספרים על בנדין רבים. על תקופת השואה בבנדין אני מוצא מעל לעשרה ספרי זיכרונות ולמעלה מעשרים עדויות בכתבי עת שונים וכך עשרות מאמרים וספרים, שבהם מזכרת בנדין,¹ לפעמים בהערות שוליים, לפעמים בפרק שלם. למזלי, מיעוטם בידיש ובפולנית, השפות שבהן דיברה וכתבה אמא. הספרים נחוצים לי לשתי מטרות: האחת, לגשר על הפערים בזמנים ובמקומות שהשאירה אמא ביומניה. כתיבתה הייתה ממוקדת בתולדות "השומר הצעיר" והמתחרת בבנדין, ולא אחת חסרים בה תאריכי האירועים, תיאורי הרקע וההקשר. המטרה השנייה, לאשש את הקביעות החריפות המופיעות ביומניה של אמא. ככל שניסתה לתאר את הדברים בעורה אובייקטיבית כך נסחפה לא אחת לתיאור רגשי או ספרותי, שלא לדבר על הערכות מוסריות של אנשים ואירועים.

המלכוד שנקלעה אליו היה טיפוסי למי שניסה לתאר את האירועים סמוך ככל האפשר לזמן התרחשותם. במחבואו שבווארשה החרבה כתב עמנואל רינגלבלום בשנת 1944 כי "עקרון האובייקטיביות" הנחה את עבודתם של אנשי "עונג שבת" שתיעדו את חיי היומיום בנטו. המונוגרפיות שלהם נכתבו ב"שלווה אפית... שלווה בית עלמין שמקורה ביסורי שאול". אך בעת ובעונה אחת שאף רינגלבלום ש"תיאורי האירועים יישאו חותם של חוויה אמיתית וישירה" הכוללת גם "צבעי ראייה סובייקטיביים".² כאן כביכול סתר רינגלבלום את עצמו, אך למעשה יצק תוכן חדש למושג האובייקטיביות ההיסטורית.

~~מעט לפניו ובמנותק ממנו, בשנת 1939 בפרוץ, קבע ולטר בנימין, האינטלקטואל המיוסר והבורד: "ענייני של המטריאליסט ההיסטורי הוא לתפוס ולקבוע תמונה של העבר כפי שהיא מופיעה באורח בלתי-צפוי, ברגע של סכנה לעיני הסובייקט ההיסטורי. הסכנה מאיימת הן על תוכנה של המסורת והן על מקבליה. לגבי שניהם היא אחת: גילוי נכונות להיות כלי בידי המעמד השליט".³ ההיסטוריה כפי שנכתבה על ידי אמא נכתבה מתוך סירוב מוחלט להיות כלי בידי המעמד השליט. היא לא יכלה להיות עוד "אובייקטיבית" במובן הישן של המילה.~~

~~אך מהי תמונת העבר כפי שהיא נתפסת ברגע של סכנה, ומיהו הסובייקט ההיסטורי?~~

~~החוויה שעברה חייקה עם פרוץ המלחמה חוזרת בעדינות רבות ובשינויים קטנים. את חוויית הנודדים תיאר בצורה דומה דוד ליוור, בן עירה של חייקה. ליוור היה אז כבן שלושים ושש, נשוי ואב לילד. הוא היה עסקן ציבורי בבנדוין ופעל במסגרת מפלגת "התאחדות", מפלגה אחת למפא"י שבארץ. תיאורי פרוץ המלחמה של ליוור מזכירים את תיאורי הבריחה של חייקה.⁴ אבל אחר כך נפרדות הדרכים. חייקה וליוור ראו פעמים רבות אותם אירועים, וככל זאת סיפרו אותם אחרת. חייקה מנקודת התצפית הנרגשת של בחורה צעירה, דוד ליוור מנקודת התצפית השקולה של גבר מטופל במשפחה וטרוד בבעיות פרנסה. חייקה ראתה את פני הדברים מנקודת מבט מרקסיסטית, ליוור מנקודת מבטו של עסקן מעורה בחיי הציבור. ליוור כבר ידע אכזבות בחייו: הוא ניסה את כוחו בארץ ישראל, חלה וחזר לפולין. חייקה עוד האמינה בעולם המחר. מכאן השלמתו של ליוור עם עניינים רבים שקוממו את חייקה. שניהם היו מזועזעים משואת היהודים, אלא שהיא נתפסה בעיניהם אחרת.~~

~~נקודת מבט אחרת היא של משורר צעיר, יחיאל פינר (לימים: יחיאל דינור) שחי באותה תקופה בסוסנוביץ הסמוכה לבנדוין. לאחר שניצל מאושוויץ והגיע לארץ, פרסם ספר ששמו סלמנדרה. לעצמו קרא ק' צטניק, משמע, "אסיר, איש המחנות".⁵ יהודה באואר ראה בספריו של ק' צטניק מעין "מיסטיפיקציה של השואה",⁶ שכן ק' צטניק עצמו דיבר על אושוויץ כעל "פלנטה אחרת", שבה פעלה חוקיות שאינה בת השוואה לחוקיות הארצית ההיסטורית.⁷ והנה, מתוך השוואה של סלמנדרה של ק' צטניק לעיר המתים של ליוור וליומניה של חייקה עולה כי בפרטים רבים מאוד דייק ק' צטניק, בעיקר בתיאור מהלך האירועים בסוסנוביץ.⁸ התבנית הספרותית שלתוכה נוצקו רגשותיו של הסופר-שברך לא פגעה במהימנותו. לימים אגלה כי באותה עת שבה ערכת את חיפושיו בספרייה, תיעד בארצות הברית ארט שפיגלמן את חוויותיו של אביו, ולאדק,~~

~~בגטו סוסנוביץ באמצעות ציורי קומיקס, שבהם מתוארים היהודים כעכברים.⁹ ככל שניתן להשוות את ציוריו של שפיגלמן לאירועים ההיסטוריים, הרי שגם שפיגלמן שמר על נאמנות לאירועים כפי שהתרחשו. במובנים רבים ספריהם של ק' צטניק ושפיגלמן הם ספרי עדות, ממש כספריהם של חייקה וליור. אלה חיבורים אותנטיים, אשר בדרכם שלהם מדייקים בתיאור העובדות, ככל שניתן לבעל עדות לדייק. אך בעיקר יש בהם אותו חיפוש נואש אחר הדרך הנכונה לייצוג חוויה החורגת מגבולות ההבנה האנושית.¹⁰~~

~~האם לא נתקלה אלא פעם אחר פעם בגבולות הסיפור ההיסטורי, שאותו ניסתה לשווא לספר? משהתחילה בשלהי אוגוסט 1943 לכתוב את יומניה, תהתה:~~

~~האם אין שפת אנוש דלה מדי מכדי לבטא את כל הדברים? והרי כל מלה ובטוי נראים לי חיורים ובלתי מתאימים, והם אינם מוסרים בעצם את הרגשותי, אינם מוסרים את אשר הנני. כי טרם נולדו המלים, אשר נועדו לבטא את מצבנו, את גורלו ואבדנו של העם היהודי.~~

~~איני רוצה להגדיל מעל למידה. איני רוצה באף מלה של הפרזה. רוצה אני לצייר את האמת הערומה. אך חסרות לי המלים... הלשוני, הספרות צמחו על בסיס מציאות ותנאים מסוימים. מציאות ותנאים כאלה עוד לא היו מעולם, ושלא אך נראה לי כך הדבר?¹¹~~

כיבוש וסיפוח

עם פרוץ המלחמה מנתה אוכלוסייתה היהודית של זגלמביה והאזורים הסמוכים לה כ-95,000 איש. בנדין וסוסנוביץ, שתי הערים הגדולות של המחוז, מנו כ-27,000 יהודים כל אחת.¹² בבנדין היו היהודים כמחצית האוכלוסייה הכללית,¹³ בסוסנוביץ, מעט למעלה מרבע האוכלוסייה. היהודים שהצטרפו למנוסה הכללית, כמו חייקה ודוד, היו רבים מאוד. מרבית העדויות מתקופה זו מספרות על ניסיון בריחה למזרח.¹⁴ יהודי זגלמביה, הסמוכה לגבול הגרמני, קיוו להקדים את מכונת המלחמה הגרמנית, אך כמו חייקה ודוד לא השכילו לעמוד על כוחה. פולין נכנעה בסוף ספטמבר 1939, ובשלושה באוקטובר כבר צעדו הגרמנים בווארשה. משהשיגו אותם הגייסות הנאציים, שבו חלק גדול מהיהודים לעיריותיהם. אך לא כולם: לכשימנו הגרמנים את אוכלוסי בנדין בסוף 1939, ייצאו בה כ-22,167 יהודים.¹⁵

הגרמנים נכנסו לבנדין בחמישה בספטמבר 1939. היהודים הסתגרו בבתיהם.

מעבר לחלון סגור הביט בהם יוחנן ראנץ, חבר קיבוץ "דרור" במקום.¹⁶ זה שלושה ימים התלבטו הוא וחבריו אם לארוז חפציהם ולהצטרף לשיירות הפליטים הנודדות מזרחה. הם החליטו לחכות עד שהמצב יתבהר. עתה ראה ראנץ טור ממונע חודר אל לב העיר: "במנועים רועמים הקיף הטור את העיר מספר פעמים, במפגן כח שתוכנן להטיל אימה בלבבות תושבי העיר. האבק על מעילי העור רמו על כך ששהו כבר בשדה הקרב מספר ימים, ופניהם השותקות בישרו רעות. לאחר שהשלימו את הקפת העיר נסעו להם הלאה, משאירים אחריהם קומנדנט ומטהו לפקח על העיר."¹⁷

קומנדנט זה השתייך ל"איינזאצגרופה ז"ב V", אחת מקבוצות המשימה המיוחדות שנועדו לטפל ביהודי פולין.¹⁸ בתוך ימים אחדים שלט בעיר ביד רמה. בשישה בספטמבר הוציא להורג שני אופים. עונש זה, כך נאמר ליהודים, הוטל בעוון אפיית לחם בלתי חוקית וכן הפקעת מחירים.¹⁹ חמורה מזה הייתה שרפת בית הכנסת; אקט סימבולי, שלא ניתן היה לטעות בכוונתו. הבנדינאים היו גאים בבית הכנסת המפואר שלהם, אשר אמנים יהודים ציירו את קירותיו. ואילו הגרמנים –

שרפו את בית הכנסת והבתים הסמוכים, כמעט רחוב שלם. בשתיים אחרי חצות עשו את המעשה. הקיפו את הרחוב שרשרת צבא. הציבו משמר ליד כל בית. הגברים לא הורשו לצאת מן הבתים הבוערים. כמה גברים יצאו בלבוש נשים ומעטים הצליחו להתחמק. רובם נשרפו חיים. בסמוך לבתים אלה עמדה כנסיה קתולית. לחצר כנסיה זו אפשר היה להגיע בכמה מבואות הקשורים עם כמה מחצרות הסביבה. הכומר הצעיר שכהן בכנסיה קבל את הבאים והסתירם במרתף. למחרת, כשנרגע הכל, הוציאים.²⁰

חייקה, שרשמה דברים אלה מפי בני ביתה, מסרה עדות מהימנה. גרסה דומה מאוד מביא דוד ליור. לסיפורה של חייקה הוסיף פרט חשוב; בשרפת בית הכנסת השתתפו גם פולנים, ואת בתי היהודים הציטו במזיד.²¹ חייקה עצמה הייתה במצב קשה לאחר תלאות הנודדים בימי המלחמה הראשונים:

חליתי זמן רב. רגלי היו נפוחות ומחושים ריאומטיים תקפוני. ימים רבים היה חומי למעלה מן המידה.²²

נראה שרק בהדרגה התאוששה והסתגלה למציאות החדשה.

הפרעות נמשכו. עוד באותו חודש, בימי הסליחות, נורו למוות 17 גברים יהודים שהוצאו מאחד הבתים ברחוב פילסודסקי. סיבת מותם לא נודעה אז, אף לא יום מותם המדויק. בעיר היו סבורים שנכלאו בכית הסוהר כבני ערוכה. רק לאחר זמן נודע מפי הקברן בכית הקברות הנוצרי כי לילה אחד הובאו לשם במשאית שבע עשרה גופות. מגופותיהם הוסר כל דבר ערך, והם נקברו לבושים בבגדיהם. "על הקברן איימו לכל יגלה דבר, שאם לא כן צפוי לו הגורל הזה".²³ אירוע זה צוין בקצרה גם ביומניה של חייקה.²⁴ לימים יתברר כי פון ווירש, מפקד קבוצת ה"אינזאצגרופה", חשש לתסיסה של האוכלוסייה היהודית ועל כן ביצע את ההוצאות להורג על פי מה שהגדיר "תקנות לשעת חירום".²⁵ הגורל שפקד את בנדן בחודש הראשון לכיבוש הגרמני לא היה שונה מגורלן של עיירות יהודיות אחרות באזורי הכיבוש. גם בסוסנוביץ הסמוכה פוצץ בית הכנסת, והגרמנים התעללו במשך יומיים בגברים היהודים של העיר שרוכזו בכיכר מרכזית. מספר יהודים נורו ונהרגו.²⁶ "בכל מקום ארגנו הגרמנים פוגרומים, וקיבצו את האוכלוסייה הלא יהודית כדי ללמדה ללעוג, לפגוע, להכות ולרצוח ביהודים. הרג חסר מעצורים ואלימות נהפכו לשגרה של יום בשיביל היהודים".²⁷ היה זה טרור פראי ומופקר, אם כי עדיין לא שיטתי, שנועד לחסל את האוכלוסייה היהודית כולה.²⁸ הפליטים היהודים היו נוהרים לערים הגדולות או חוזרים לעיירותיהם, מרכינים ראש ומנסים להסתגל למציאות החדשה. היה עליהם ללמוד הרבה. האין מדובר בצורר חדש, נוסח המאה העשרים, שגם אותו יבלו כמו את קודמיו, ועל כן מוטב שימשיכו בשגרת החיים? הזיכרון הקולקטיבי ותשוקת החיים הניעו אותם להמשיך בדרכם, למצוא להם פת לחם ולהערים על הגרמנים. לימים רשמה חייקה שחזרה לאיתנה:

ואחר כך נרגע הכל והחיים זרמו כדרכם. מחירי המצרכים החיוניים האמירו מיום ליום והגיעו לשיעור אגדתי. הספסרות פרחו. לחם המאפיות לא היה ראוי לאכילת כלב. תפוחי אדמה אין להשיג. כל היום כולו תורים ליד החנויות. בחמש בבוקר מותר לצאת לרחוב. אלא שאין הבריות מצייתים. כבר בשלוש אחר חצות הם יוצאים מבתיהם ומתייצבים בתורים. לילה לילה מעירים אותי הדי היריות ובפחד אני מאזינה להם. הגרמנים יורים בצללים החומקים ברחובות. לא כל הגרמנים יש והם יורים באויר לשם בידור, אך יש מהם היורים באנשים. השבוע ירו בתשעה אופים שנתפסו במעשי ספסרות. אין הגרמנים סובלים את מעשי הספסרות, הם הדואגים לצדק החברתי, הרעב גובר מיום ליום. כבר מפחדים לאפות מעל למכסת הקיצוב, כדי שלא לסכן את נפשם. כמה

מבעלי המאפיות הקטנות אופים לחם מקמח שיפון המעורב בתוספות שונות ומוכרים בשוק השחור.

~~אנשים קונים מכל הבא ליד. החנויות מתרוקנות מכל וכל. אך גם החנוונים רואים את הנולד: מה יעשו בשפעת הכסף? הם מטמינים את הסחורה בבתיהם. אם יראו הקונים את הסחורה בחנות, יאלצו את החנוונים למכור. ההמון עלול להשתולל. בזגלמביה אזל מלאי תפוחי האדמה, ואין מביאים אספקה. אנשים גוועים ברעב. בעוד חשכה, יוצאים המונים לשדות. השדות נראים כקן נמלים גדול. הכל חופרים במהירות, בעצבנות, לאסוף קצת תפוחי אדמה. אין שם לב לצעקותיו או לכביו של בעל החלקה. לעיתים מגיעה המשטרה. הכל משליכים את הצדורות והסלים, ומתפזרים חיש מהרה. נשמעות יריות. למחרת יוצאים שוב. היו מקרים וכתשו עד מוות את בעל הירקות שיצא להגן על חלקתו בגרזן.²⁹~~

עינה של חייקה, עין מרקסיסטית מובהקת, שחברה לה חריפות מבט הסופרת, לא יכלה שלא להשגיח בעוול החברתי. האם ניתן לקרוא בדברים אלה גם ביקורת סמויה על חנות המכולת של אמא ואבא? קשה לדעת, החנות קטנה הייתה מכדי להסתבך במעשי ספרות נועזים. וככלות הכול, לא היהודים היו אחראים למצב הנורא שאליו נקלעו. הם ניסו לסגל את עצמם לקיצוב, לרעב ולמחסור. דרכים שנחשבו לבלתי כשורות בימים הרחוקים של לפני חודש-חודשיים נזנחו. דרכים חדשות לא כשורות נמצאו מדי יום כדי להתמודד עם המציאות הקשה. האחת מהן הייתה להסתייע בקווי הגבול החדשים שנוצרו, כשזגלמביה ובנדין בכללה סופחה לרייך הגרמני והופרדה מהשטח המרכזי של פולין, שהועמד תחת ממשל כללי – "גנרל גוברנמנט".

חייקה הביטה סביב וראתה:

ילדים קטנים מחופשים כאריים, מטפחות לראשם, היו נוסעים לז'אראקי, לצ'נסטוכובה, הסמוכות מאוד לגבול ב"גנרל גוברנמנט". שם קנו ביצים, חמאה, והחליפו את הרנטמאראקים³⁰ שלהם בזהובים, שהם שטרי הכסף של ה"גנרל גוברנמנט". בדרך חזרה היו קושרים את הביצים בשקיות מיוחדות, לשמור עליהן מפני השבירה, קשרו את השקיות לגוף. וכך עברו את הגבול. הילדים התמצאו יפה בענייני מסחר. בלכתך ברחוב יכולת לשמוע מה מחיר דולאר-זהב, דולאר-נייר, לירה שטרלינג. בלשונם זה נקרא: "קשים ורכים". מהלכים ילדים ברחוב ומשוהחים: "הדולאר

התייקר, וגם הזהב התייקר. כמה הרווחת השבוע? היום רימיתי איכר. נתתי לו זהוב מזויף". הילדים הולכים ונשחתיים. אינם לומדים, אין להם חינוך, טיפול, הם גדלים ברחוב. ילדי הרחוב אשר בשלטון הגרמנים.³¹

אך לא רק בילדים פגעה הרעה. בתחילת שלטונם בכנדין כווננו מאמצי הגרמנים לנישולם של היהודים מעמדותיהם הכלכליות, אף על פי שמעטים היו היהודים האמידים בכנדין. אחדים מאמידי העיר נאסרו כאחד עשר בנובמבר ונדרשו לחתום על כתב ויתור על רכושם.³² גם עסקים נוספים הוחרמו והועברו לידי אפוטרופסים גרמניים. תהליך הנישול הכלכלי התבצע במהירות וכיעילות.³³

חייקה כתבה:

~~בתקופה זו לא נותרו חנויות בידי יהודים. לכל חנות נשלח קומיסר גרמני, שמשכורתו על בעל העסק. היחסים בין בעל העסק ונאמן הרשות שנקרא "טרויהאנדר" (נאמן, אפוטרופוס), היו תלויים ברצונו הטוב של "הנאמן". מהם שלא הרשו ליהודי לעבור את סף החנות, אך רובם הבינו כי טובתם דורשת לקיים יחסים טובים עם בעל העסק. הגרמנים לא ידעו את הנהלת העסקים. היו מקרים ששוער גרמני נשלח לנהל חנות ספרים. אנשים אלה היו תלויים ביהודים. זאת ועוד: תנאיהם החמריים של הנאמנים היו גרועים. חוששים היו למכור זה לזה במחירי השוק השחור. היו היהודים קונים את לבם בק"ג חמאה, בפחית סרדינים, בפרגית ואפילו בככר לחם לבן וסבון משובח. הגרמני לא היה מעוניין למכור בזול, בעוד שהכל נמכר בשוק השחור במחירים כפולים עשרה, ולא עלה בידו למכור בשוק השחור אלא בעזרת היהודי. אם ניחנו השנים במידת בינה, עשו עסקים טובים.³⁴~~

בשמץ של הנאה סיפרה חייקה כיצד ניצלו החנוונים היהודים את בורות הנאמנים הגרמנים כדי להונותם. היו בין היהודים שאף התעשרו הודות למצב חדש זה, שעשה את השוק השחור להכרח בלתי נמנע. שיטה אחרת של נישול הייתה הטלת טרור על השכבות החלשות:

~~רובם של היהודים זעירי סוחרים, רוכלים, תגרנים בשוק. הם הושמדו, ויסודות קיומם נעקרו. בימים הראשונים לכניסת הגרמנים נאסר כל המסחר הזה. תחילה היו הגרמנים באים לשוק בליווי כלבים גדולים ולהקה של "היטלר יוגנד" מהלכים מדלפק לדלפק והורסים ופורעים.~~

~~עלו משם זעקות, קריאות בכי. כך חזרו על הפעולה, בהפסקות של כמה ימים, עד שנמאס להם המשחק: אסרו – בצו מפורש – את הופעתם של תגרנים בשווקים, ברחוב, בהצרות. ימים רבים הוסיפו היהודים לשאת את מרכולתם על אף העונשין, המכות והחרמת הסחורה. סוף סוף נצחו הגרמנים. שכבה רחבה של האוכלוסייה נשארה ללא פת להם.³⁵~~

~~מכאן הגידול במספר פושטי היד ברחובות, בנתמכי הסעד, וכן בהעברת המסחר לידי הילדים. בזרזותם ובקטנותם יכלו לעשות את אשר לא יכלו לעשות המבוגרים:~~

~~משהופיע ברחוב גרמני, אותתו זה לזה בשריקות והתחבאו בכתים. לעתים היה איזה גרמני מר נפש, סאדיסט או שיכור, רודף אחריהם לתוך הדירות, גוררם החוצה ומכה אותם באלת גומי על ידיהם, על גופם. הנה הסמיק יותר ויותר, דומה כי דמו יפרץ מפניו, וקצף עלה על שפתיו, ואילו הילד הכחיל, השחיר, וצעקתו כבר נשמעת כאנחה. ולא הניח לילד עד שנשתתק.³⁶~~

~~נראה כי בתקופה זו עברה גם חייקה חוויה אישית משפילה. כשהלכו היא ודוד ברחוב, נטפל אליהם בריון, כנראה מאנשי ההיטלר יוגנד, והכה את חייקה בחזה. חייקה התרתחה, ודוד אגרף את ידיו וביקש להחזיר מהלומה. ביד הבריון הבריקה סכין. חייקה אחזה בידי דוד וסוככה עליו וכך מנעה התלקחות רצינית יותר. השניים המשיכו בדרךם מושפלים, ולראשונה חשו ברצון לנקום.³⁷~~

~~החורף הקשה של 1939-1940 מצא אפוא את יהודי בנדין כשהם מנושלים מעמדותיהם הכלכליות, יראים וחרדים לנפשם, אך חיים ברובם. בתקופה זו התחוללה תפנית בגורלם, שלפי שעה עוד לא עמדו על משמעותה: בסוף אוקטובר 1939 סופח האזור לרייך הגרמני, ומתקופה זו ואילך נכללו יהודי זגלמביה באזור שנקרא "שלזיה עילית מזרחית" (Ostoberschlesien). לעובדה זו עתידות היו להיות השפעות מרחיקות לכת על גורל יהודי האזור. אך לעת עתה נראה היה שלמצב החדש פנים לכאן ולכאן. מצד אחד, כאמור, התרבו אפשרויות ההברחה עקב היווצרות הגבול החדש. מצד שני הואץ תהליך הנישול הכלכלי, משום שהנאמנים הגרמנים שהגיעו לזגלמביה נשארו בתחומי מדינתם. אחדים מהם היו גרמנים תושבי המקום שנקראו מעתה "פולקסדויטשה" (בני הלאום הגרמני) ונחשבו כבעלי זכויות רבות בהיררכיית הגזע~~

~~הנאצית.³⁸~~

סיפוחה של זגלמביה לרייך העמיד את יהודי האזור תחת פיקוחו הישיר של הגסטאפו. הממונה עליהם היה הקומיסר האנס דרייאר, אשר נזכר לעתים כבעל תואר ד"ר. דרייאר עמד בראש מחלקה "J" שבמרכז הגסטאפו בקאטוביץ.³⁹ פעולותיו הראשונות של הגסטאפו בישרו רעות: בסוף אוקטובר 1939 הוציא דרייאר צו למסור את כל מכשירי הרדיו שבידי היהודים. המסרבים לציית היו צפויים למוות. גם מאסר עשירי העיר ונכבדיה היה מפעולות הגסטאפו, ואילו בסוף דצמבר 1939 הוטלה על הקהילה היהודית חובה "לתרום" חמישה קילוגרם זהב ועשרה קילוגרם כסף.⁴⁰ במבצע זה היה מעורב מוסד חדש, שהקימו הגרמנים בזגלמביה כמו בשאר חלקי פולין הכבושה: היודנראט.

עלייתו של מרין

מלכתחילה עיינה חייקה את היודנראט, אך ראתה בו גם המשכיות למוסדות היהודיים שמלפני הכיבוש. ביומניה הוא נזכר כ"קהילה" ("גמינה") או כ"ועד הקהילה". בפרט ראתה בשליה את העומד בראש:

הגרמנים הקימו "ועד קהילה" יהודי. בראשו עומד מוניק מרין, לשעבר קלפן, הרפתקן ואיש מועדוני לילה, מן הנועזים המטילים יחבם על הקלף האחד. עתה קם לשתף פעולה עם הגרמנים.⁴¹

מי היה מרין? אף אחת מהעדויות בנות התקופה אינה מתארת אותו בחיוב: לפי ליור, מרין היה חבר ההסתדרות הציונית, שימש סוכן מסחרי, אך חוגי הסוחרים לא נתנו בו אמון רב. "אדם קל דעת וחסר מצפון היה, ובילה שעותיו בשיבה בבתי הקפה ליד משחק הקלפים או הביליארד".⁴² לפי רינגלבלום, שהכיר אותו כנראה בימים שלפני המלחמה, היה מרין פוליטיקאי קטן שעבר ממחנה למחנה: מ"פועלי ציון ימין" ("צ"ס) עבר ל"ציונים הכלליים", ותקופה מסוימת היה מחסידיו של הרב האגר. תמיד היה שתדלן פוליטי, קלפן שהפסיד כספים רבים. התגרש מאשתו. ערב המלחמה החל להשתקם.⁴³ עדות אחרת מתארת אותו כאיש צעיר, קטן ונמרץ, בעל פני עכבר ועיניים מתרוצצות.⁴⁴

מינויו של מרין כראש היודנראט בסוסנוביץ היה מפתיע. לימים דחס ק' צטניק את תיאור מינויו עם תיאור הפרעות בכיכר שעברו יהודי סוסנוביץ בראשית הכיבוש. "קצין במדים שחורים, פמליתו בעקבותיו, סוקר את המתים והמרוסקים המוטלים בפינות ובירכתים ופתאום פונה אל הקהל הנבהל: 'מי מהם מועד הקהילה?' איש לא הרהיב עוז לענות, כשמתוך דממת המוכים נדחק ויצא

אחד צנום בן שלושים ובקול נשי דק, חפוז ועצבני קרא: 'אני!'. הקציץ הטיל בו מבט בוחן, ציווהו ללכת אחריו ונסתלק עמו. הקהל צפה נדהם. הרי זה מוניאק מאטרוז! הפקיד של חברת שאפאראן! מה ראה צעיר זה לקפוץ מבין כל העדה? מה לו ולוועד הקהילה? ואולם כאן לא היה עוד מקום לתמיהה, תגובה ומענה. נאלמה כל לשון.⁴⁵ תיאורו של ק' צטניק חופף במרבית הפרטים את תיאורו של דוד ליוור, אלא שהאחרון נקב בשמו האמיתי של האיש: מוניק מרין. לפי ליוור ספג מרין מהלומות מהגרמנים לפני שהתנדב לתפקידו.⁴⁶

המינוי נשא אופי שרירותי וארעי: הגרמנים נזקקו לנציג שיכפה על היהודים את מילוי פקודותיהם. לפי ליוור, כדי להוביל את חפצי הגרמנים למחנה וכן כדי לקצץ את זקני היהודים החרדים.⁴⁷ לפי ק' צטניק בוצעה גזיזת הזקנים עוד קודם לכן, ועל מרין היה לפנות את הגויות שהיו בכיכר.⁴⁸ ליוור מזכיר גם את נוכחות יו"ר ועד הקהילה במקום, ליזרוביץ שמו. הוא מציין את חששו של ליזרוביץ לצאת מן השורות.⁴⁹ גרסה אחרת מתארת את עלייתו של מרין כתוצאה מזיוף מסמכים במשרדי הקהילה, שבהם הציג את עצמו כמי שניתן לו ייפוי כוח מטעם ליזרוביץ לייצג את היהודים בפני הגרמנים.⁵⁰ אפיוורת הזיוף, אפילו אין לה סימוכין נוספים, יש בה כדי לרמוז על הדרך שבה נתפס מרין בתחילת דרכו – כחמסן שהשיג את מעמדו בהנהגה היהודית בדרכי מרמה.

השאיפות הפוליטיות של מרין מילאו תפקיד חשוב בסיפור זה.⁵¹ מבחינת הגרמנים הוא היה כנראה האיש הנכון: רודף שררה היה ומוכן להפעיל את הסמכות שהוענקה לו מידיהם גם בביצוע הגזרות הקשות ביותר. היהודים חששו ממנו, אך צייתו, יראים לנפשם. עם זאת, לא ברור אם ראו בו כבר אז משתף פעולה. מרין, בראשית דרכו, ניסה לזכות בלגיטימציה של הציבור היהודי, אף על פי שפעל מכוח השררה הגרמני. לפי תיאורה של חייקה:

[מרין] ביקש לבסס את "הקהילה" על כל המפלגות הפוליטיות שפעלו ברחוב היהודי. הוא ביקש להוכיח שה"קהילה" קמה מרצונו של הציבור, והיא מייצגת את כל שכבותיו. הדבר לא עלה בידו, אף על פי שאיש לא יכול היה לדעת מה יהיה תפקידה של ה"קהילה" ומה היקף פעולתה.

אך היו אנשים שלא הסכימו לעסוק במלאכה זו, שכן הבינו שהגרמנים יבקשו לעצמם תמורה כבדה. תחילה לא ביקשו הרבה: גייסו את היהודים לעבודות ציבוריות מקומיות. היו עורכים מצוד ברחובות, ומגייסים את כל המזדמן להם: ישישים, צעירים, ילדים. העסיקו אותם בסילוק פצצות שלא נשרפו כליל, בפינוי הריסות, בהריסת בתים שרופים ובאיסוף גויות

שרופות. כל המביא אישור מקומיסר [נאמן] גרמני כי "יהודי זה עובד אצלו" היה משתחרר מעבודת החובה.⁵²

היו אמנם כמה אישים שסירבו לשתף פעולה עם מרין, כמו אלפרד שוורצבוים, סוחר עשיר ופעיל ציוני כבן ארבעים. ~~שוורצבוים נעצר על ידי הגסטאפו והופעל עליו לחץ כדי שימסור את רכושו הרב. מרין פעל לשחרורו והציע לו להצטרף ליונדראט כסגנו. שוורצבוים ענה בשלילה: "איני יודע אם התבונה הדריכה אותי אך היה בי חוש אינסטינקט... כאשר הוא אמר לי אודות חתימה של ראש הגסטאפו, האיש אשר אסר אותי – באותו רגע עניתי מיד, כי אני מודה עבור הכבוד אבל אין זה בא בחשבון". מקץ שנים סיכם שוורצבוים את הפרשה: "כאשר אחר כך היו ויכוחים וטענו כי פחדו, כי הכריחו – אין זה נכון. מסתבר כי אפשר היה גם לסרב".⁵³ גם מספר פעילים ציונים, בעיקר חברי המפלגות הסוציאליסטיות, סירבו להצטרף.⁵⁴ לצדם בלט בסרבנותו יצחק פסחזון, אביהן של אירקה ולאה, חברותיה של חייקה. פסחזון, איש ה"בונד" ומהפכן ותיק שנאסר לא אחת, היה אישיות ידועה ומקובלת בבנדין בשל תפקידו כמזכיר הקהילה מלפני המלחמה. בעצה אחת עם נציגי ה"בונד" בווארשה וחבריו בבנדין, שלל פסחזון על הסף כל שותפות ביונדראט.⁵⁵~~

אך מרין, למרות אופיו המפוקפק, היה מקושר היטב לעסקנים הפוליטיים. בתוך זמן קצר הצטרפו חלק ניכר מיקירי הקהילה ליונדראט בסוסנוביץ, לרבות ליזורביץ, ראש הקהילה הקודם.⁵⁶ בלטו ביניהם פאני צ'רנה, מזכירת הגימנסיה מסוסנוביץ שהייתה למזכירתו, וכן עסקנים צעירים יחסית של "הציונים הכלליים", רבים מהם בוגרי "הנוער הציוני" שבעיר.⁵⁷ ליור ציין כי "עלה בידו [של מרין] לרכז חבר מתאים של אנשים, שותפים לעבודה עמו, בתור נשיא קהילת סוסנוביץ".⁵⁸ מבדיקה של מקורות רבים נוספים עולה כי ההנהגה שהתגבשה ליונדראט הייתה בעלת אופי ציוני; מרבית בעלי התפקידים המרכזיים בסוסנוביץ ואחר כך גם בבנדין היו עסקנים של מפלגות ציוניות.⁵⁹ למרין היו כפופים אף ראשי היודנראטים המקומיים, והוא הרבה לפטרם ולהחליפם באנשי אמונו. בבנדין התגבשה לאחר תחלופה רבה הנהגת יודנראט בראשותו של חיים מולצ'רסקי, לשעבר ראש הקרן הקיימת במקום, וארבעה מתוך שישה עסקנים ציוניים נוספים.⁶⁰

הצטרפות העסקנים ליונדראט הייתה כרוכה בקו הפעולה השני של מרין; הקמת מבנה ארגוני שיענה במהירות על הצרכים החיוניים של הקהילות השונות. מרבית העסקנים שפעלו ביונדראט ראו בפעולתם היחלצות לענייני היהודים בשעת מצוקה.⁶¹ ואילו מרין, העסקן הקטן והמפוקפק, התגלה כבעל יכולות

ארגוניות יוצאות דופן. אפילו חייקה, שנקטה מלכתחילה עמדה שלילית כלפי מרין, רשמה ביומנה:

נתנו להם סמכויות, מעונות, כספים. פתחו מרפאה בה פעלו כל הרופאים ורופאי השיניים היהודים; לבית החולים היהודי בסוסנוביץ ניתנה הרשות להוסיף ולהתקיים, וגם תרופות הוקצבו לו, הקהילה פתחה לשכת סעד שארגנה מטבחים בעיקר עממיים, אשר חילקו מדי יום כמה אלפי ארוחות, נתנה מדי שבוע כמה אלפי רנטאמארק לנצרכים, חילקה אי אלה מצרכים, חלב לילדים, תמיכה במזון ובכסף לחולים, כן הרחיבו את בית היתומים ובית הזקנים.⁶²

עלייתו של מרין והמוסד שעמד בראשו הייתה אכן מהירה להפליא. בדצמבר 1939 הקימו הגרמנים יודנראט אזורי שנקרא "מועצת הזקנים היהודיים של שלזיה עילית מזרחית"⁶³ והעמידו בראשה את מרין.⁶⁴ למרין כ"מנהל" (Leiter) המועצה היו כפופים קרוב למאה אלף יהודים מפוזרים בכ-35 קהילות.⁶⁵ עד לשנת 1941 כבר הפעיל היודנראט המרכזי, או ה"צנטראלה" כפי שנקרא על ידי יהודי האזור, תשע מחלקות, שהבולטות ביניהן היו מחלקות הסעד, הבריאות והעבודה. מחלקת הסעד הפעילה עשרים ושמונה מטבחים ציבוריים, מחסני בגדים גדולים, תריסר תחנות הזנה לילדים, חמישה בתי מחסה לזקנים וכן בתי יתומים.⁶⁶ מחלקת הבריאות הפעילה באמצעות שלושה עשר רופאים יהודים בלבד שני בתי חולים, תשע עשרה מרפאות ותריסר מרפאות שיניים, כמו כן נערכו קרוב ל-15,000 ביקורי בית של סניטרים כדי לשמור על ההיגיינה במקומות המגורים.⁶⁷ מחלקת העבודה סידרה תעסוקה לאלפי יהודים במפעלים שנוהלו על ידי "נאמנים גרמניים", אך הייתה גם אחראית להספקת עובדי כפייה לגרמנים.⁶⁸ כן הוקם "שירות סדר יהודי"⁶⁹ או כפי שנודע אחר כך: משטרה יהודית. שירות הסדר מנה כ-200 איש, ובבנדין צוידו השוטרים בכובעי כחול לבן.⁷⁰

גם בקו הפעולה השלישי, המגע והמשא עם הגרמנים, נראה היה מרין כמצליח. היו לו יחסים קרובים עם מפקד הגסטאפו דרייאר, ובהזדמנות מסוימת הראה לאחד מראשי הקהילות מסמכים חתומים בידי הס"ס. לצורכי ניהול ענייני היודנראט עמד לרשותו חשבון בנק פרטי, עמדה לרשותו מכונית, והוא נהנה מחופש תנועה, ובשנים 1940-1941 אף הגיע לסלובקיה ולווארשה.⁷¹ לטענתו, בזכות יחסיו אלה הצליח למנוע את גירוש יהודי זגלמביה בחודשים הראשונים של המלחמה ואחר כך מנע הקמת גטאות באזור.⁷²

ואמנם, ככל שחלפו החודשים, נראה היה שזגלמביה היא אזור שקט ורגוע יחסית למקומות אחרים. כפי שידוע היום, נועדו יהודי האזור להיות מגורשים אל תחומי ה"גנרל גוברנמנט". בחודשים הראשונים למלחמה הפעיל אייכמן באזור את שיטת ההגירה הכפויה שיישם עוד לפני המלחמה באוסטריה ובצ'כיה (הפרוטקטורט).⁷³ לצורך זה, כנראה, הקים מריץ מחלקת הגירה שפעלה בסוסנוביץ. בראשית 1940 חזר ונידון גירושם של יהודי האזור בדרגים נאציים גבוהים, אך התכניות נכשלו, בעיקר בשל התנגדות האנס פראנק, מושל ה"גנרל גוברנמנט": היו לו די יהודים משלו.⁷⁴ אשר על כן הוחלט לנצל את כוח העבודה היהודי באזור לצורכי כלכלת המלחמה הגרמנית. וכך בזגלמביה אמנם לא הוקמו גטאות, ליהודי האזור נמצאה תעסוקה כפויה, לא פרצו מגפות, ושיעור התמותה עד 1941 לא עלה.⁷⁵ כאמור, היה זה בעיקר הודות לסיפוחה של זגלמביה לרייך הגרמני, אך אנשי זגלמביה לא יכלו שלא לזקוף – ולו מקצת העובדות – גם לזכות מריץ.

צו התנועה

צנזורה, 1986

"צנזורה?" אומר בתמיהה צבי ארד בטלפון, "אינני יודע. אני רק תרגמתי. דוד הנגבי ערך. הוא היה מתקן את כולם". הוא מגחך: "פעם תיקן גם את אנגלס". צבי ארד היה המתרגם הראשי של התנועה מפולנית ומגרמנית. שפתו היפה מרחפת מעל יומניה של אמא.¹ אך כאשר לדרכי העריכה אינו יודע.

"לא היו דברים מעולם",² קובע יעקב חזן נחרצות, כשאני מעז לבסוף להרים את הטלפון אליו כדי לברר את אחד הנושאים הבעייתיים של המחקר: הקשרים של ארץ ישראל עם אנשי "השומר הצעיר" בגטאות פולין, בפרט הפרשה הידועה כ"מברק טבנקין". גם באחרית ימיו נשאר חזן צודק תמיד.³ מנהיג "הקיבוץ הארצי" אינו מודה בטעויות, להוציא אחת; הגדרת ברית המועצות כ"מולדת שנייה".

"קטע זה לא תורגם" כתבה רוז'קה קורצ'ק בשולי אחת המחברות של חייקה, "וטוב שכך".⁴ הקטע עסק בנושא בעייתי: ניתוח מרקסיסטי של המציאות היהודית בגטו. רוז'קה רצתה בהוצאה מחודשת של היומנים, אך גם היא לא שבעה נחת מקביעותיה של חייקה.

"אמנם צריך יהיה לנהוג תבונה ויושר לגבי מספר – מועט אמנם – של עניינים רגישים במיוחד מהבחינה הציבורית", כתב אבא קובנר בשנת 1959, משאישר סופית ל"ספרית פועלים" את הוצאת יומניה של אמא לאור. ההוצאה לאור התנועתית לא ששה לפרסם את היומן גם לאחר מותה של חייקה, והיא העבירה את הנושא להכרעתו.⁵ גם לקובנר היו הסתייגויות מהיומן, אך ככל שקרא בו "נתחוויר לו ללא כל צל של ספק, שהעיובוני כנתינתו ראוי שיוציאוהו לאור, חרף כל התמיהות שעשויים להעלות פרקי מחשבה מסוימים שביומן בלב הקורא בן זמננו".⁶

ביומן העבודה שלו כתב הנגבי ב-21.1.1959: "יומני חייקה בחיוב [הרגשה במקור], לפי זהירות של נוסח (שלא לפגוע), יקרא דוד כנעני".⁷ הוא עבר במהירות: היה עליו להשלים את הוצאת הספר עד ליום השנה למותה של

חייקה.⁸ הנגבי היה עורך מנוסה בהוצאה לאור התנועתית שקנתה לה שם בפרסומיה האיכותיים. אך הנגבי היה גם אחד הקומיסרים הספרותיים של התנועה. שנים מעטות לפני כן פרסם מאמר בזכות ה"ז'דאנוביזם", התפיסה הספרותית הקומוניסטית הקשוחה, שנקראה על שם מפקח הספרות של סטאלין.⁹ הנגבי סבר אז כי ניתן ליישם את הז'דאנוביזם במבנה העל הספרותי גם בחברות שבהן עדיין לא הוגשם במלואו הבסיס החומרי הסטליניסטי.¹⁰

"חייקה לא היתה מסוגלת לסדר סתם את העובדות לפי סדר כרונולוגי", כתב שמואל רון (רוונצווייג), עם צאת הספר בשנת 1959, "עדותה נכתבה כולה מתוך רגשות, מבלי להיכנע למשמעת של כותב היסטוריה. על כן נמצאו בעלי דעות אשר טענו כי לא הגיע הזמן לפרסם את 'היומן'... העריכה, כנהוג, העבירה חלקים וחיברה מחדש, מחקה ופסלה. משום כך לא יסתפק החוקר ב'יומן' כפי שנערך והתפרסם, אלא יפנה אל המקור".¹¹ על מאמרו זה של רון הסתמך בשעתו ש"ב בית צבי בקובעו שיומניה של חייקה צונזרו.¹²

יומניה של אמא, ראוי לומר, היו קשים לעריכה עד מאוד. כאמור, היא השאירה אחריה שני נוסחים לא גמורים, ומעולם לא חתמה את מעשה הכתיבה. אך גם תוכנם היה קשה לעיכול: היומנים כללו תיעוד מביך של מחדלים של "השומר הצעיר"; כישלונות ולאחר מכן גם מעשי בגידה של אנשי המחתרת; האשמות קשות נגד הציונים חברי היודנראט, נגד היהודים ההולכים כצאן לטבח, נגד לשכת הקשר של "החלוץ" בז'נבה, ולבסוף נגד ארץ ישראל. לחלק מחומרים אלה הייתה משמעות פוליטית לא מבוטלת בשנות החמישים. פסקאות מסוימות ביומנים של אמא היו חומר נפץ פוליטי בתקופת הוויכוחים וההאשמות המרות שפרצו על רקע משפט קסטנר. כפי שידוע היה כבר אז, ליומנים הייתה גם משמעות משפטית. שנים מספר לאחר מכן הם ישמשו מסמך חשוב במשפט ברנבלט.

את יומניה של אמא צריך היה לערוך בצורה הומוגנית ובדרך שתקפיד על זיכרון המתים ותחוס על גאוות השורדים. אך בעיקר צריך היה להתאימם למורשת "השומר הצעיר" ולזיכרון הגבורה. ועל כן נחתכו שורות בעייתיות, אירועים הוצגו בנוסחים מרוככים, ושמות ידועים מדי הוזכרו לעתים רק בראשי תיבות.¹³ לפעמים אף הושמטו קטעים שלמים, כמו, למשל, התיאור המפורט והחושפני של התנהגות היהודים על סף הקץ. לעומתם שולבו במיומן בגטו קטעים שבהם תיארה חייקה בצורה ספרותית את מותם של חבריה. מקטעים אלה ברור כי חייקה, שלא נכחה שם, דמיינה לעצמה את רגעייהם האחרונים של חבריה הקרובים. אך העורך, שהיה מן הסתם מודע לזאת, לא הסב את תשומת לב

קוראיו לדבר; קטעים אלה עלו בקנה אחד עם מורשת הגבורה של התנועה. וכך, פעם אחרי פעם, הפכו הכישלונות הצורבים למעשי העזה, הניתוחים הביקורתיים והמרו במיתוס, והרגעים האחרונים המדומיינים – לעובדות היסטוריות. הייתה זו רוח הזמן. לא רק יומניה של אמא שוכתבו וצונזרו. גם מיומניו של מרדכי טננבוים תמרוף, מפקד המחותרת בביאליסטוק, הושמטו בהדפסה הראשונה פסקאות מביכות, ומקץ שנים רבות פורסמה הוצאה מחודשת של כתביו.¹⁴ ממכתבה הידוע של טוסיה אלטמן, "ישראל גווע לעיני", נחתכו שורות מאשימות.¹⁵ לעתים הייתה זו צנזורה עצמית: אנטק צוקרמן, סגנו האגדי של מרדכי אנילביץ', הקליט את זיכרונותיו המלאים בחייו, אך הסכים שיראו אור רק אחרי מותו.¹⁶ הכתבים המקודשים של לוחמי הגטאות חייבים היו להתפרסם רק בדרך שבה ישרת העבר את ההווה.

אך הם רצו שיומניה של חייקה יראו אור בספר. לולא דחיפת חבריה הלוחמים בעודה בחיים, ובעיקר לאחר מותה, לא היה מתפרסם גם מה שהתפרסם. חייקה גרוסמן היא שהאיצה באמא לפרסם את זיכרונותיה, והיא שהכתה על חטא אי-פרסומם על קברה.¹⁷ אבא קובנר נתן ליומניה של אמא את הגושפנקה הסופית בכותבו: "הרי זו עדות מזעזעת על טוהר הנפש של בני דור השואה, על אותם אצילי מוסר שמתוך חרדתם הנוראה לזולת לא ידעו פחד. ועל כולם – ואפשר שזהו העיקר – זהו כתב עידוד נוסף ואותנטי על המידות הטרומיות שבמפעלה החינוכי של התנועה".¹⁸ מאוחר יותר, בשנות השמונים, ביקשה רוז'קה קורצ'ק, שראתה בכך פירעון חוב למתים, לפרסם גרסה מלאה של היומנים.¹⁹ בתקופה זו עבר על היומנים גם החוקר ד"ר אליהו שטרן, איש בית לוחמי הגטאות, שאף הוא רצה לפרסם את היומנים במלואם.²⁰ שטרן הגיע אליהם בדרך מקרה: הוא ניסה להוכיח שפסקה מסוימת ביומניה של חייקה, שהייתה בעייתית מאוד מבחינה פוליטית ואידאולוגית למנהיג תנועתו שלו, יצחק טבנקין, אינה משקפת את האמת ההיסטורית. גם בשנות השבעים המאוחרות עדיין ראה שטרן צורך להגן על כבוד המנהיג.²¹

מכל מקום, היומנים אמורים היו להיות חלק מ"היסטוריה קרושה" בעלת לקח חינוכי ואידאולוגי מובהק.

אחר כך הגיעה הפקודה

המלחמה הייתה נקודת הפתיחה לגרסה המאוחרת של היומנים, זו של 1944. קורות התנועה היו נקודת הפתיחה ליומנים שנכתבו במחבוא בשנת 1943. המומה מהחוויות שעברו עליה, ניסתה חייקה בכל כוחה להינתק מהזעזוע

הקרוב ולחזור לאחור, אל ימי ראשית המלחמה, על מנת למלא כראוי את תפקידה כעדת ראייה:

כל כך תקועה עורני במה שעבר עלי לא מזמן, כל כך כואב לי עוד – זה אשר אבדנו – עד שאיני יכולה עדיין למתוח קו מתחת לכל אשר קרה ולהגיד – היה ואיננו. אינני יכולה עוד לעבור להיסטוריה. כל כך קשה לי להתרכז ולהביט בעין קרה על מה שהתהווה במשך ארבע שנות מלחמה, ולדון באופן אובייקטיבי. פשוט אינני יכולה להשיג בעיני, אינני יכולה לשכוח את היום ולהרגיש את היום, ולהרגיש את התקופה ההיא. כל זאת, מאז כה רחוק וכמעט כבר לא מהותי.

ובהמשך ישיר לפסקה זו החלה לתאר בצורה אובייקטיבית ככל שניתן לה את התקופה הראשונה של התנועה בבנדין:

המלחמה פרצה. תקוות שנכזבו. הכל שותק באמצע. אחד – בהכשרה, אחרים – ממש לפני עליה. חוט החיים ניתק – ממש באמצע. כיצד יסתדרו כעת התנאים, החיים – אין לדעת. תחילה – רצינו כולנו לברוח מכאן. לזוו בנתיב התנועה, ללכת לרובנה, אחר כך לוילנה. בנתיב הזה הלכו כל בוגרי התנועה. אחר כך באה הפקודה – סטופ! – להשאר במקום. כל אחד במקומו, ב"פולין הקונגרסאית" לשעבר,²² נשאר. היה ישוב יהודי פולין, מוכרחה על כן להשאר פה, ויחד אתו – תנועתנו, אתו יחד לחיות, להתפתח ולמות.²³

שורה אחת, שלא נכללה ביומנים המאוחרים אף לא בספר, מרמזת על סיפור ארוך ומפותל, שעד היום לא סופר בשלמותו. מה משמעות הפקודה "סטופ! להישאר במקום"? מי נתן אותה? מה הייתה השפעת "פקודה" זו על גורלה של חייקה? ביומני 1944 תיארה חייקה את ההחלטה להישאר בבנדין לאחר החלמתה בצורה שונה:

בתקופה זו היו כמעט כל הבוגרים בגליל יוצאים לרובנה ואחר כך לריכוז השומרי הגדול אשר בוילנה. אמרנו גם אנו לצאת לוילנה. מדי שבוע מגיע מכתב אל אנשינו, אנשי "דרור" או "גורדוניה", המודיע כי בוילנה מתרכזים אנשים רבים ומשם תצא "עליה". גם כמה מאנשינו יצאו לדרך. יום אחד הגיע צבי [בראנדס], ואמר לדוד: "אני נוסע. אם

אתה רוצה – הצטרף אלי". נדברו בכל הפרטים כיצד יתלבשו וכיצד יטמינו את הכסף בתוך מלבושיהם. לא יכולתי לנסוע, כי עדיין היתה בריאותי רופפת. עדיין ניצבו לעיני חוויות נדודינו בראשית המלחמה. כשפתחנו בשיחה על הנסיעה, הרימו בני הבית קול צעקה. דחיתי את ההחלטה מיום ליום. "נחכה", אמרתי לדוד. הוא לא רצה לנסוע בלעדי, ועל כן דחינו וחיכינו. כן היה עם דורקה [הרצברג] ומתוך כך דחה גם צבי את נסיעתו. ובינתיים נכנס חורף זועם; וכך נשארנו.²⁴

אך גם פסקה זו אין בה כדי לספק הסבר מלא לשאלה מדוע נשארה חייקה בבגדן לאחר חורף 1939-1940. כפי שעולה משתי הפסקאות, לאנשים צעירים ומאורגנים הייתה אפשרות לחמוק משטח הכיבוש הגרמני בתחילת המלחמה, ואפשרות זו עמדה בפני חייקה ודוד לא רק בספטמבר 1939, אלא גם במהלך החודשים הקרובים. מדוע לא יצאו לדרך פעם נוספת?

בגרסה המוקדמת, זו שנכתבה במחבוא, הופיעו חייקה וחבריה כמי שמילאו פקודה שלא לזוז מהמקום, למרות אפשרויות הבריחה המיוחדות. בגרסה השנייה, שנכתבה כבר בארץ, יוחסה ההישארות במקום לתהליכים ולמניעים אישיים. האם הייתה זו חייקה עצמה שהעדיפה להטעים את המניע האישי ולהבליע את צו התנועה, או שהיו אלה שיקולי העריכה שכיסו על פרשייה סבוכה, שבמשך שנים נשארה כפצע פתוח בהיסטוריוגרפיה התנועתית? כדי לברר זאת יש לפנות לפרשת "ריכוז השומר הצעיר" בוילנה.

ריכוז וילנה

באוקטובר 1939, מעט לאחר כיבוש פולין בידי גרמניה וברית המועצות, כרתה ליטא הסכם עם בריה"מ, שעל פיו נאלצה ליטא, מדינה כלטית קטנה שעדיין שמרה על עצמאותה, להסכים לנוכחות צבאית רוסית על אדמתה. ליטא פוצתה על ידי סיפוח העיר וילנה לשטחה, וכך הצטרפה לנוגסים בפולין השדודה. לחלק מיהודי פולין, ובפרט לציונים שבהם, נפתח פתח של תקווה. לליטא היה מוצא קטן אל הים הבלטי, ונראה היה כי דרכו ניתן יהיה לחמוק מתחת למגפי שני הענקים הטוטליטריים, שחסמו את הדרך לעלייה. לחלופין נדמה היה כי אפשר יהיה להמשיך בפעילות יהודית וציונית במשטר הליברלי יחסית עד יעבור זעם. תקוות אלה מסבירות את הנהירה ההמונית של יהודי פולין לוילנה מאמצע אוקטובר ואילך. כ-15,000 אלף יהודים הגיעו לשם במשך חודשי הסתיו והחורף, בהם כ-2,000 אנשי תנועות הנוער.²⁵

ריכוז הבוגרים בוויילנה היה מבצע מאורגן. וילנה הציעה סיכוי מחודש לעלייה ואף לשמירה על כוחה של התנועה. שליחי ההנהגה היו עובדים בערים ובעיירות וקובעים עם הבוגרים סדרי יציאה לוויילנה.²⁶ בעיירות הגבול הקימו קנים מקומיים תחנות הברחה. בפברואר 1940 כבר מרוכזים היו בוויילנה 657 "שומרים", חברי שלושה עשר קיבוצי הכשרה, וביניהם כמה מחברי "הפועל – לכפר".²⁷ זליג שושן, חברה של אסתר זבורובסקה, שכבר עלתה לארץ, היה אחד מהם.²⁸ ועם זאת, מרבית חברי התנועה נשארו מאחור, בשני שטחי הכיבוש: ערב המלחמה מנה "השומר הצעיר" בפולין 15,000 חניכים, מהם 3,500 בוגרים.²⁹ בגליציה נמנו עוד כ-7,000 חניכים.

לריכוז "השומר הצעיר" בוויילנה הגיעה גם ההנהגה הראשית של פולין. במכתב ראשון למזכירות הקיבוץ הארצי, התנועה הקיבוצית שאליה השתייכו בארץ ישראל, כתבו: "היד רועדת בשעה שהננו ניגשים לכתוב מכתב ראשון זה. מי שיער ומי פילל עוד לפני זמן קצר, שתינתן לנו אפשרות כזאת..."³⁰ הם היו משוכנעים כי ימשיכו להיות מנותקים עוד חודשים רבים מהארץ. עתה דיווחו על מעשיהם כקצינים צעירים בחזית המדווחים למפקדיהם בעורף. הניסיון לברוח דרך רומניה נכשל. הריכוז בוויילנה נמשך בצורה מאורגנת, אך פעולות החילוץ הוגבלו: "...לא רצינו להציל אנשים בודדים ואולי אפילו עשרות ולסכן את התנועה כולה. אם נגזר כליון על התנועה כולה, אין חשיבות להצלת יחידים. לעומת זאת חשובה השמירה על שלמות התנועה".³¹

קו זה, שבו הקולקטיב עומד מעל לפרט, היה מסימני ההיכר המובהקים של "השומר הצעיר". אך כיצד לשמור על "שלמות התנועה" שהמלחמה קטעה אותה לשלושה חלקים: לשטח הכיבוש הגרמני, לשטח הכיבוש הרוסי ולליטא. וכיצד להמשיך בתוך כך את העלייה לארץ ישראל ואת הפעילות התנועתית. עם בוא החורף, בדצמבר 1939 – ינואר 1940, רבו ההתלבטויות. לצד החזקת הקיבוצים בוויילנה וחיפוש דרכים לעלות ארצה יצאו שליחים של "השומר הצעיר" לשני שטחי הכיבוש – טוסיה אלטמן³² ואחריה מורכי אנילביץ' לשטח הכיבוש הגרמני.³³ שליחים אחרים פעלו בשטח הכיבוש הרוסי.³⁴ מטרתם הייתה לחדש את הקשר עם חלק הארי של התנועה שנתר בשני חלקי פולין הכבושים. באותו זמן החלו חברי הנהגת התנועה בוויילנה לשקול את אפשרות עלייתם שלהם מליטא.

הדי ההתלבטויות הגיעו לארץ ישראל, אל מאיר יערי, מנהיג התנועה. יערי בן הארבעים ושתיים היה מנהיגו הבלתי מעורער של הקיבוץ הארצי בארץ, וסמכותו הכריזמטית השפיעה גם על חברי "השומר הצעיר" בפולין. בשנים שעברו מאז פרשת ביתניה הוא הרחיב את השפעתו לשלושים ותשעה הקיבוצים

בארץ ישראל³⁵ ולעשרות אלפי מדריכים וחניכים של התנועה באירופה.³⁶ ~~"תורת האטפים" (שלבים) שפיתח, שילוב מקורי של ציונות ומרקסיזם מהפכני, הייתה מאז 1927 לפרוגרמה המחייבת של התנועה. "השומר הצעיר" אמור היה לבנות בשלב הראשון בית לאומי בארץ ישראל, ובשלב השני להוביל מהפכה סוציאליטית.³⁷ היסודות המנוגדים שבתאוריה זו קסמו בשנות השלושים לצעירים יהודים רבים, שניסו להתאזן על קו התפר שבין שחרור לאומי לשחרור החברתי. בתוך כעשרים וחמש שנים הפכה התנועה לכוח רב-משמעות ברחבי היהודי באירופה כמו גם בתנועת העובדים בארץ ישראל. יערי הקפיד לבל יסמו הנהגים אחריו שמאלה או ימינה מהדרך שהתווה.³⁸ כאיש פולמוס מטבעו שש יערי לא אחת להצליף בהם במילים חריפות. מהיותו נצר לרבי אלימלך מליז'נסק, היה המרקסיזם שלו רווי בטרמינולוגיה חסידית. המוסרנות, הקשיחות וחריפות השכל שבהן ניחן שימשו אותו לא אחת להשליט על חסידיו את מרותו המוכיחה והאוהבת.~~

בשורותיו של מכתב נוסף, שנכתב אליו מוויילנה בדצמבר 1940, קרא יערי רוח של דמורליזציה גמורה. הוא חשש שסכנת חיסול-מרצון מאיימת על התנועה. בעשרה בינואר 1940 כתב לוויילנאים מילים כדרבנות: "באנו למסקנה שאין מקום לחיסול התנועה באיזו צורה שלא תהיה. מובן לנו שהיא תצטמצם. בוודאי יפלו הרבה קורבנות, תהיינה בוודאי תופעות של בגידה ופרובוקאציה. אך מחתרת אינה משחק והיא תובעת ריזיקו ומסירות נפש. לא נוכל להתנהג כמו מדינות ידועות, שנכנעו בלי יריה מרוב פיקחות טכסיטית ואסטרטגית. מי שמוכן להתחסל ללא כל התנגדות הוא מאבד לבד לא את העולם הזה, אלא גם את הזכות להתנער ולפרוח מחדש בכוא השעה. אנחנו לא נלך בעקבות תנועת הפועלים בגרמניה. נשבענו לא אחת שלא נלך בעקבותיה..."³⁹ קוראי המכתב, כמו גם מחברו, התכוונו להתקפלות המבישה של הסוציאליסטים עם עלות היטלר לשלטון.

בהמשך מכתבו תבע יערי כמה תביעות מעשיות, שלא נעמו לאנשי ההנהגה. הרגישה שבהן הייתה הפסיקה כי איש מחברי ההנהגה לא יעזוב את תפקידו ללא רשות מהארץ.⁴⁰ כך הגיב יערי לידיעה שהגיעה אליו על רצון כמה מחברי ההנהגה הראשית לפרוש מתפקידם ולעלות ארצה. "בתנאי חירום" כך כתב, "כל חבר הנהגה נחשב שליח".⁴¹ ייתכן שבכך רמוז יערי על נקודה כואבת נוספת שהייתה ידועה גם לו וגם לאנשי וילנה. מיד לאחר פרוץ המלחמה עזבו ארבעה עשר שליחי התנועות החלוציות מארץ ישראל את וארשה, בהם שלושה מחברי "השומר הצעיר": ישראל רוזנצווייג, אברהם ליפקסר ויעקב

אחדים מאנשי התנועה בוויילנה הגיבו קשה על המכתב, והדי תגובותיהם הגיעו מאוחר יותר ליערי.⁴³ עם זאת, חשו מעט בטוחים יותר; הקשר עם הארץ בכל זאת חודש. ידו המכאיבה והאוהבת של המנהיג הרחוק הצליחה להגיע עדיהם. ב־22 במרס 1940 נערכה מועצת ריכוז וילנה. את הנאום הפרוגרמטי נשא יוסף שמיר, ובדבריו נשזרה נימה אופטימית ברוח הנחיותיו של האדמו"ר ממרחביה: "הננו צעירים. הדור שלנו חייב לפרוע את השטר. חתמנו עליו בימי נעורינו, בערבי השיחות הארוכות והויכוחים הסוערים, בלילות ליד המדורה, בשבועות הנעורים, בחלומות על העתיד, על המחר החדש, ידענו: תבוא שעת מבחן. האמנו: נעמוד בה. כעת הגיעה השעה הגדולה. הנוכל לשאת את כובד המשא?"

~~בכך חתם את דבריו, לא לפני שפירט במה דברים אמורים: "מציאת דרכים לפעילות ציונית בין הנוער והציבור היהודי" באזור הסובייטי ושיקום "הריסות הארגון" באזור הגרמני. יש לחדש את הפעילות, ליצור קשר עם המרכז ואולי אף לכנס מועצה. כבר יש קשר עם עשרות קנים הפועלים בשטח הכיבוש הגרמני. את הבוגרים שהתפזרו בדרכים, יש לכנס מחדש בהכשרות. "במקום לרעוב לחוד – מוטב יהיו".⁴⁴ בתקופה זו כבר יצאו לדרך שני שליחי הנהגה נוספים, יוסף קפלן ושמואל ברסלב. שמיר עצמו התעתד לחזור ארצה בעקבותיהם.⁴⁵~~

ובאשר להמשך הריכוז בוויילנה, אמר שמיר: "...רבים הם הכותבים אלינו מהאזור הזה: 'עם בוא האביב נצא'. מה צריכה להיות עצתנו ודעתנו? – בינתיים לא לצאת, באשר: 1. המעבר כבר קשה מאוד. 2. הסידור היורדי כאן [וילנה] מוטל בספק. 3. סימני העליה משם לא נראים קטנים יותר מאשר מכאן".⁴⁶ עם זאת, כך הוסיף שמיר: "יש לעשות את כל המאמצים על מנת שחברינו מהאזור הגרמני יעלו", אך גם במקרה זה "העליה אינה יכולה לפגוע ב'אקטיבה' ושכבת הבוגרים הפעילה] שהיא בעבודת התנועה".⁴⁷ החלטות המועצה תמכו בדברי שמיר, כמקובל.⁴⁸

היה זה, אם כן, צו התנועה. על חייקה, דוד, צבי ורבים אחרים היה להישאר במקומם ולחדש את הפעילות התנועתית. אנשי ההנהגה בוויילנה ידעו עליהם, וההחלטה שנפלה התייחסה גם אליהם: "בבנדין התארגנה קבוצת חברינו לחיי קיבוץ", סיפר שמיר במהלך הרצאתו, "אלה הם חברי 'גל-און'. הקבוצה הזו ודאי תלך ותגדל".⁴⁹

בוויילנה נמשכו מאמצי העלייה. מנובמבר 1939 ועד יוני 1940 הגיעו לארץ כ־600 עולים מתחום הכיבוש הגרמני בפולין, מרביתם עסקנים ומנהיגי התנועה הציונית.⁵⁰ רק חלוצים מעטים היו בין העולים. בין העולים בחודשים אלה ומעט אחריהם היו גם רוב חברי ההנהגה הוותיקה של "השומר הצעיר", לרבות יוסף שמיר עצמו, שנסיעתו לווארשה לא נסתיעה.⁵¹ וזאת למרות הצו

של יערי, למרות ההנחיות שהועברו לחברי התנועה בפולין הכבושה. מבין הוותיקים חזר לפולין רק יוסף קפלן. לימים, לכשישמע זליג גאיר, חברו של קפלן להנהגה שעלה לארץ, את הבשורות הנוראות על אודות חבריו שנשארו בפולין, ירחיק אל מחוץ לגדרות הקיבוץ כדי להתייחד שם עם צערו ולבכות.⁵² ואילו אדם ראנד, אף הוא חבר ההנהגה, יכתוב על חבריו שיצאו לווארשה: "לא שיערנו ולא הערכנו אז כי הם יוצאים לדרכם האחרונה".⁵³ רק מקץ שנים רבות יציין אבא קובנר כי למרות ההבנה שחש לעליית המשמרת הוותיקה הרי ש"אובייקטיבית, עומדת עובדת הסתלקותה ועלייתה לארץ ישראל של ההנהגה הותיקה של 'השומר הצעיר' ושל רוב השכבה הבוגרת, וכן שלא נותר אפילו שליח אחד של הקיבוץ הארצי לשעה הקריטית בתוך מעגל האש".⁵⁴

~~בשנת 1956, כשתצא לאור האנתולוגיה הקנונית של התנועה, ספר השומר הצעיר, יופיע שם פרק נרחב על ריכוז וילנה, אך לא ייכלל בו מכתבו של יערי, המצווה על חברי התנועה להישאר בפולין. מותר לשער כי יערי עצמו, שהיה חבר מערכת הספר, ביקש כי קונפליקטים אלה בינו לבין חברי הנהגת וילנה, ובין אלה מהם שעלו ארצה לבין אלה שחזרו לפולין הכבושה – יישארו עלומים.~~

חייקה הייתה בנשואים; בין שרצתה בכך ובין שלא, היא מילאה את צו התנועה.

הפגישה הראשונה

נימה של מרירות ניכרת ביומנים של שנת 1943, שבהם תיארה חייקה את תחילת העבודה בגטו בנדין:

הגיע אז מוילנה לעבודה בתנועה בפולין – יוסף קפלן. זמן לא ארוך אחר כך היה אצלנו בזגלמביה. "אני [...]"⁵⁵ אמר, "נתקענו, שקענו – אנו הוותיקים. דרך לעליה אין. עלינו לדאוג שה[...]. הזו תהיה הולמת את תנועתנו. עלינו להירתם לעבודה; לשקם את התנועה, הקנים, הגרודים".

ושכחתי את אשר הבטחתי לעצמי פעם בהכשרה, שלעבודה חינוכית לא אשוב לעולם. התנועה דורשת – זה כל כך פשוט ומוכן מאליו.⁵⁶

הקטע לא נכלל בספר. בסיפורי הגבורה של התנועה הייתה חזרתו של קפלן לשטחי הכיבוש ושיקום העבודה התנועתית סמל לעמידתה של התנועה. העבודה

שהיה היחיד מבין חברי ההנהגה הוותיקים שחזרו לפולין, טושטשה. גם רגשות המרירות שלו לא מצאו להם ביטוי.

במאמר שתפרסם חייקה בשנת 1945 תדגיש את אומץ לבו של קפלן:

איך הוא נוסע ברכבות עם פרצופו היהודי? – שאלנו בתמהון והוא הסביר לנו בחיוך, כי אין תווי הפנים חשובים, אלא עמידתו של האדם, התנהגותו, בטחונו.⁵⁷

ביקורו של קפלן היה לנקודת המוצא להתחלה מחודשת. בגרסתה המאוחרת יותר של חייקה למהלך המאורעות, זו של הספר, נצבעה נקודת ההתחלה בגוון נוסטלגי:

עודני משווה לנגד עיני את הערב הראשון של פגישת כל הבוגרים שנשארו בקן שלנו. התאספנו בדירתה של לאה. עשרה⁵⁸ היינו: לאה פסחזון, אחיותיה אירקה ואידו'ה, נאטיה קלוגמן, עדה נויפלד, רחלקה רוזנקר, ברונקה ליפשיץ, הלה קצנגולד, הבחור היחירי שלנו, דוד, ואני.

מה לעשות, אמרנו זה לזה, הננו מן הרכרוכית. המלחמה סיכלה את תכניותינו. מקצתנו עמדנו לצאת להכשרה, נאטיה, אירקה, הלה, התכוונו לקבל תעודת בגרות, ואנו – לעלות. הקן התפורר. לא גדודים, גם לא קבוצות. בעצם אין איש מלבדנו. נוכל לבנות רק על עצמנו. ויש לבנות הכל מחדש. לשווא, דוד, אמרנו לנפשנו כי לא נזדרז לחזור לעבודה חינוכית. שוב חייבים אנו להירתם. לפני המלחמה היה קן בנדין אחד הגרועים, מעין כתובת בלבד. לא היה מעון, וכשנמצא מעון, לא היו אנשים. לרוב נמצאה בו שכבת בוגרים גדולה, שאיש מהם לא רצה לצאת להכשרה, או שכבת "בני מדבר" (השכבה הצעירה) שהתאימה לגן הילדים. היו קבוצות של בנות בלבד והן הרוב, או של בנים בלבד. תמיד בעיות, חילוקי דעות, אנדרלמוסיה.⁵⁹

רק שלוש מבין תשעת המשתתפים שרדו להעיד: חייקה, עדה נויפלד (היום הלפרין) ורחל רוזנקר. את הפגישה הראשונה לא זכרה עדה, אך עדותה תסייע בהמשך.⁶⁰ האחיות פסחזון היו בנותיו של יצחק פסחזון, איש ה"בונד" הוותיק ודמות ידועה בבנדין, אשר למרות עמדותיו הרדיקליות, היה מקובל מאוד על אנשי העיר. ה"בונד" היה מפלגה סוציאליסטית מהפכנית יהודית, שהאמינה

בשחרור לאומי וחברתי בפולין עצמה. חבריו טיפחו את תרבות היידיש כשפת ההמון היהודי בפולין. את העברית שללו. אך פסחזון היה איש פתוח בדעותיו, ולא במקרה שימש ביתו מקום מפגש לאנשי תנועת הנוער הציונית. פער גילים גדול הפריד בינו ובין שלוש בנותיו: הן נולדו לו מבתיה, אשתו השנייה, לאחר שהתיישב בבנדין שֶׁבַע מאסרים, נדודים וגלות.⁶¹

לאה, הבכירה בבנות פסחזון, הייתה חברתה הטובה של חייקה. אתה הצטרפה ל"שומר הצעיר", והייתה עבור חבריה וחניכיה דמות אימהית ואוהבת. אידו'ה, השנייה בבנות, השתייכה ל"צוקונפט", תנועת הנוער של ה"בונד", ונראה שרק בתקופת המלחמה הצטרפה ל"שומר הצעיר". היא הייתה אינטלקטואלית ממושקפת ורצינית בעלת השקפה שמאל-רדיקלית.⁶² אירקה, הצעירה בבנות פסחזון, הייתה חברתה הטובה של נאטיה קלוגמן. שתייהן היו גימנזיסטיות זהובות שֶׁעַר, שובבות מעט, מן הסתם.⁶³ נאטיה נחשבה לבעלת אינטליגנציה גבוהה וכושר ביטוי, כמוה כאידו'ה פסחזון.⁶⁴ עדה נויפלד, ~~הזוכת שֶׁעַר אף היא~~, עברה מ"הנוער הציוני" ל"שומר הצעיר". חברה מתנועה זו, יהושע קמינסקי, כבר היה בארץ. לימים עתיד הוא להיות פרופ' יהושע אפרון.⁶⁵ רחל רוזנקר (כיום: שוורץ) הייתה בתו של משה, ראש מפלגת "התאחדות" בעיר, ואף היא עברה מ"הנוער הציוני".⁶⁶ לגבי שתי הבנות האחרות אין עדויות מספקות, אך הלה קצנגולד עתידה להופיע בהמשך. נראה שלחייקה ודוד הייתה עמדת ככורה בקבוצה זו, ולו מתוקף הפרש הגילים: הם היו כבני עשרים ושתיים, עשרים ושלוש בעת ההיא, בעוד שלמרבית הבנות טרם מלאו עשרים. חבורת נערות זו ועמן בחור אחד חולמני ניגשו לעבודה. מתארת חייקה:

גמרנו אומר לבנות קן חזק על בסיס בריא, שאם לא כן – חבל על הכח והמרץ. ראשונים מבין כל ההסתדרויות הציוניות פתחנו בפעולה ברחוב היהודי. התחלנו בשתי קבוצות, קבוצת בנים וקבוצת בנות מן "הנוער הלומד" שימשו מנהלים ["מדריכים"].

החומר היה אינטליגנטי, יחידים בעלי רמה כמו שאומרים. עבודה רבה שהשקענו בשתי קבוצות אלה. כבשנו אותן. נאלצנו לפעול מהר – בכל ידיעתנו שלא טוב כך, מבחינה חינוכית. לא היתה להם כל מסורת שומרית והוא חותמו של קן בנדין. ערכנו להם סמינר בכתב ובעל פה. נאטיה הדריכה את שתי הקבוצות, שנה שלמה ניהלה עבודה חינוכית ורעיונית יפה ומעמיקה. היתה זו עבודה קשה. הם היו צופים בוגרים לפי גילם, וכל אחד היה עמוס בבעיות ונשא עקבות של חינוך בית הספר. התחלנו לארגן "צופים" ו"בני מדבר". דוד, לאה, הלה התחילו

בעבודה חינוכית. בעקבותיהם התחילו גם הסתדרויות אחרות לארגן את הנוער.⁶⁷

לפי מדרג השכבות של "השומר הצעיר" בפולין, שכבת ה"מנהלים" הייתה השכבה הבוגרת (בני שש עשרה – שמונה עשרה). ממנה גויסו המדריכים לשכבות הצעירות יותר. שכבת "הצופים" הייתה שכבת הביניים (בני ארבע עשרה – שש עשרה), ואילו "בני מדבר" הצעירים מכולם היו בני עשר עד ארבע עשרה.

נחזור עתה ליומני 1943 כדי לעמוד על העבודה בשכבות הצעירות:

הנוער היה אז עזוב מאד ובעקר הילדים. עוני גדול וכל המסחר ביד הילדים. מוכרים כריכים, לחמניות, סוכריות, ביצים, שרוכים, הם נוסעים, סוחרים, מבריחים, מלוכלכים ומוזנחים. אודות ביה"ס אין כלל לדבר. ללא השגחה, ללא מורים. גדל דור חדש. ילדי רחוב.

אסור להפקיר ילדים לרחוב, למרוץ המאורעות. לא נרשה שיגדל דור של בורים. אסור לילדים לשכוח את השפה העברית, ואולי עוד יותר מזה – אסור להם להשאיר אנאלפביתים – לא נרשה זאת.

~~לא חשוב הוא רק להמשיך להתקיים, עלינו להתקדם הלאה, מוכנים באופן נפשי לתעודות החדשות אשר תהכינה לנו אז. נגשנו לעבודה ברצון, במרץ ובהתלהבות נעורים. ארגנו קודם כל את ילדי השכבות הדלות ביותר. ללא תכנית, באופן כאוטי, אך מקרב לב ובהתלהבות (זה היא אופי עבודתנו בבנדין מהתחלה ועד הסוף).⁶⁸~~

זכורתני את הקשיים הראשונים, הדאגות, כיצד ללמד ולשחק עם ילדים – כאשר הם רעבים, לא רחוצים, לא נעולים. התחלנו לדאוג לנעלים, לבגדים, לכך שיהיו נקיים ושבעים. קופות, קרנות, ארוחות משותפות. אולם כל אלה היו רק משככי כאבים. לבנדין היו אופקים רחבים. באו אלינו "מנהלים" צעירים. עלינו לעבוד בהיקף רחב יותר, ובתנופה גדולה יותר. ניצור כמעין "גנון", אולם מנין אמצעים, דירה, כסף. לנו – רק מורים. נפנה לקהילה [ליודנראט], עם תכנית של יצירת מועדון.

עשינו תכנית מפורטת, איזה מקום דרוש לנו, איזה מזון, איזה לימודים, משחקים. באנו אל הקהילה – הרעיון מצא חן בעיניהם: ~~באמת יש להתעסק עם הילדים, עם הדרך הצעיר. יש רק לעשות תכנית מדויקת. עיבדנו תכנית לפרטיה. תחילה הבטיחו שכל העבודות~~

~~המנהליות והטכניות יעברו לדיננו. לאחר מכן – לקחו לנו הכל. כן –~~
 סידרו מועדונים, גנים אולם ללא השתתפותנו. לא הצטרפנו על כך.
 היינו מרוצים מכך שנתנו את ההתחלה למחשבה על הטפול בילדים
 יהודים.⁶⁹

החשיבות שייחסו חייקה וחבריה להקמת גנון ובית ספר לא הייתה מטעמי
 פילנתרופיה בלבד. כפי שהיא עצמה פירשה ביומניה המאוחרים יותר (1944):
 "הגרמנים אסרו קיום בתי ספר יהודיים, וצפויה היתה סכנה כי לעם הספר
 יגדל דור של בורים גמורים".⁷⁰ טרונק, המרחיב בעניין זה לגבי פולין כולה,
 מציין כי חלק ממדיניותם של הנאצים הייתה להפוך את פולין ואת יהודיה
 בפרט לאומה חלשה ובורה. כבר בסוף נובמבר 1939 הורו השלטונות הגרמניים
 האזרחיים בפולין על סגירת בתי הספר היהודיים. בית הספר היהודי האחרון
 נסגר ב-4.12.1939.⁷¹

אנשי "השומר הצעיר" לא היו היחידים שניסו להתמודד עם הבעיה. אך
 לפנייתם של חייקה וחבריה אל היודנראט בעניין בית הספר הייתה חשיבות
 מיוחדת. אנשי תנועות הנוער ביקשו לראשונה לקחת על עצמם תפקיד
 שבתנאים נורמליים היה מופקד בידי המדינה והקהילה. הם כבר הרחיבו מעבר
 לצו התנועה, שמכוון היה לקיום פעילות תנועתית סדירה. אלא שהיודנראט
 חשש מהתלהבותם, ולא במקרה. התזכיר שהכנינו הנהגת התנועה ליודנראט
 פירט תכנית חינוכית שנועדה "ללמד ברוח חדשה, ולא כפי שלמדו בבית
 הספר הממשלתי".⁷² הילדים היו אמורים ללמוד עברית מתוך דגש על החינוך
 הלאומי, על משחקים וספורט.⁷³ אנשי "השומר הצעיר" ביקשו להביא את
 רוחם המהפכנית אל התפקיד החדש שנטלו על עצמם, להציע תחליף לבתי
 הספר שנסגרו. היודנראט מצדו חשש בשל הפיקוח הגרמני. גרעין ראשון של
 קונפליקט הסתמן בין אלה לאלה. למרות זאת ראתה חייקה בחיוב את פעולת
 מועדוני הילדים של היודנראט:

סכומי כסף גדולים היו ברשותם (ברשות היודנראט) וארגונם גמיש,
 מרוכז. בכמה שטחים של חיי היהודים פעלו גדולות. בפרק זמן קצר
 יחסית קמו במרחב זגלמביה מועדונים לילדים בוגרים, מעונות לקטנים,
 ובתי מחסה לבני חמש-שש.

את תכניתנו (בתיקונים שלהם) ביצעו, אך את מחנכינו לא קבלו
 לעבודה זו. חששו מהשפעתנו. גם את ילדינו [חניכי "השומר הצעיר"]
 לא קבלו בקבוצות, אלא כיחידים. אף על פי כן שמחנו כי עוררנו את

השאלה ונמצא לה פתרון. עשרות ילדים שהשתרכו עד כה ברחוב באפס מעשה והושחתו עד אימה, בילו שלוש־ארבע שעות בהדרכת מבוגרים. הילדים קיבלו שם ארוחה, ולנצרכים ביותר ניתן איזה לבוש. משגברה המשמעת, ארגנו המדריכים משחקים, ולמדו את הילדים להשתמש בכלי האכילה. תחילה היו הילדים מסתערים על האוכל כהיות רעבות, שלוחות רסן, צורחים, קובלים על מנתו הגדולה יותר של השכן, מתכתשים על פרוסת לחם. ההמולה באולם חייבה את המדריכות לצעוק אף הן למען ישמעו דבריהן. היה זה כנחר שגאה ועלה על גדותיו. היה הכרח להחזירו לאפיקו.⁷⁴

למרות התנגדות היודנראט עלה בידי המדריכים הצעירים לשלב בעבודתם גם את המטען הרוחני שהביאו עמם ממורשת תנועות הנוער. חייקה רשמה:

לאחר כמה שבועות נשתנו הילדים תכלית שינוי. נקיים היו יותר, ניתן היה לשחק עמם, לטייל עמם. שרו שירים עבריים יותר. בין המדריכות נמצאו חברות של תנועות נוער. ביזמתה של בתיה⁷⁵ שלנו, שעבדה שם, נתכנסו המדריכות והחליטו, בלי קשר למוסד כלשהו, לחנך את הילדים ברוח ציונית, במידה שינתן הדבר. השיר העברי נשמע יותר ויותר בחצרות ובפינות השונות. מלה עברית נשמעה פה ושם מפי ילד. שמחנו שמחה רבה. היה דומה עלינו, כי המלה העברית ירדה ממרומי מצבתה וחדרה אל ההמון, אל העם.⁷⁶

המרירות שבמאבקים עם היודנראט התעממה. חדות המעשה החינוכי הייתה עתה לעיקר. הוא ימלא בתקופה הקרובה את כל ישותה של חייקה.

עמוד השדרה נזקף

חווקה לונצ'נר, 1985

~~הפגישה עם חווקה לונצ'נר נערכה בקיבוץ יגור, מקום מגוריה כיום. כבת שבעים היא, אישה קטנה בעלת פנים נעימים, חייכניים משהו. עדיין ניכרים בה סימני פעלתנותה וחיוניותה הרבות, המוזכרות בספרה של אמא.† אמא אהבה אותה, אף על פי שהשתייכו לתנועות נוער שונות. יחד היו בחווה, יחד בבונקר ויחד בבריחה להונגריה. חווקה תמיד הייתה נכונה לעזור במילה טובה, בחיך, בכישול ארוחות, בעזרה רפואית. אחות מעשית הייתה כבר אז, והיום היא סיעת שיניים. אפילו עכשיו, בשבת, מתקשרים אליה החברים, אולי תוכל לעזור להם להפיג מעט את כאבי השיניים.~~

~~בתחילה היא נזכרת בקושי, אבל משמתחיל הזיכרון לדבר, כמעט לא ניתן להפסיקה. עללי השנים הנוראות קורמים עור ונידים, כאילו מאיימים פעם נוספת. קורות הבונקר האחרון, דרכי גילוינו, מותם של החברים הקרובים מצייף אותה. חווקה מתרגשת מאוד. רצף המילים שומר על הגיונו, אך נראה לי שהיא מדברת כבעל כורחה, שניטל ממנה הכוח לעצור בשטף הדיבור. אני מציע להפסיק; אני אצא לי החוצה לעשן סיגריה, והיא תוכל להירגע, להחליף מעט כוח.~~

~~בחץ אוחת אותי חרדת פתאום. מה זכותי להעלות באוב את הצללים, מי הרשה לי לקרוא לו, לזיכרון, לפתוח מגירות נעולות. מה אני יודע על חווקה היום, על חייה, על בריאותה. והרי ניכר באישה הטובה והנעימה הזו שהזיכרון כל כך מכאיב לה, מאיים עליה. אני שוקל להפסיק את הריאיון ולהסתפק בעדות שבכתב, שהתפרסמה עוד ב-1944.²~~

~~אני חוזר לחדר ושואל לדעתה של חווקה ברבר המשך הריאיון. מתעניין אם בני משפחתה יודעים שהגעתי לראיין אותה. חווקה אומרת שהיא רוצה להמשיך. אף פעם לא נותנים לה לסיים. אני עדיין מתלבט, אך כשאני נוכח לדעת שהצער שייגרם לה על ידי אי-השלמת העדות שקול לכאב בשל מסירת העדות – אני מחליט להישאר. בין כך ובין כך אני גורם לייסורים. לימים אראה את קלוד לנצמן מראיין את הספר מטרבלניקה במספרה בניו יורק. הספר מבקש~~

להפסיק את סיפורו, אך לנצמץ אינו מרפה. הוא לוחץ על הספר להשלים את הערות.³

בזהירות, על מנת שלא להגביר את כאבה של חווקה, אנחנו ממשיכים. תחילת סיפורה של חווקה אינה מאיימת כאחריתו. הוא רווי רוח אופטימית של בחורה צעירה הבונה את חייה במסגרת קיבוץ משגשג בעיר פולנית בעיצומה של המלחמה. חווקה לא הייתה בנדינאית. היא הייתה חברת תנועת "דרור" מלודז', ולבנדין הגיעה רק בפברואר 1940. קודם לכן, ביקשה, כמוה כחייקה, להגיע לוויילנה, אך לאחר שנתפסה שם אחת הקבוצות, הדרך נסגרה. לאחר שהייה של מספר שבועות במרכז "החלוץ" בווארשה, נאמר לה כי נפתח נתיב חדש לעלייה – מאזור זגלמביה ומשם לסלובקיה ולהונגריה. היא הבריחה את גבול ה"גנרל גוברנמנט" והגיעה לבנדין, משם אמורה הייתה להגיע ארצה דרך סלובקיה. אך הברחת הגבולות השתבשה, וחווקה נשארה בינתיים בקיבוץ ההכשרה של "דרור" בבנדין. מהר מאוד הפכה ישיבתה בבנדין לעניין של קבע, שכן התברר שהדרך לסלובקיה חסומה. מעתה נכרך גורלה בגורלם של אנשי בנדין.⁴

קיבוץ "דרור" ו"פרשת סלובקיה"

תנועת "דרור" או "דרור – פרייהייט", כפי שנקראה לעתים, הוקמה בשנת 1938 על ידי איחודן של שתי תנועות נוער: "פרייהייט" ו"החלוץ הצעיר".⁵ התנועה פנתה בעיקר לנערים עובדים. אחוז בני הפועלים שבהם היה גבוה יותר מבשאר התנועות, אם כי לא בהרבה (ככלל מעטים היו הפועלים בין יהודי פולין).⁶ אך אופיין הפרולטארי של תנועות אלה בלט במיוחד במספרם הנמוך של תלמידי גימנסיה. מנתונים חלקיים שמביא שריד עולה כי רק כ-8% מחברי "החלוץ הצעיר" ביקרו בגימנסיה.⁷ זאת לעומת כ-30%-40% תלמידי גימנסיה שהיו ב"השומר הצעיר".⁸

קיבוץ "דרור" בבנדין היה אחד מקיבוצי ההכשרה של התנועה. הוא מנה כ-60 חברים, ועם פרוץ המלחמה וניסיון בריחה שנכשל, חזרו החברים והתכנסו בבנדין.⁹ נראה שהיה זה אחד מהקיבוצים שהתארגנו במהירות הרבה ביותר, שכן כבר באוקטובר 1939 ביקרה אותם פרומקה פלוטניצקה, שליחת תנועתם מווארשה.¹⁰ הדמות המרכזית בקיבוץ היה הרשל שפרינגר, בעל תלתלים גדולים ופני ילד תמימים. בשל נטייתו הבולטת לפעילות ולעסקנות הפך הרשל לדוברו המרכזי של קיבוץ "דרור".

דמות בולטת אחרת בקיבוץ היה ברוך גפסק. גפסק בעל הגוף החסון והמראה ה"ארי" היה מהבודדים בקרב אנשי תנועות הנוער שהיו בעלי הכשרה צבאית.

עם זאת היה גם אינטלקטואל עדין נפש: הוא היה בוגר הסמינר למורים בווארשה ונהג לכתוב שירים.¹¹ שניים אלה, ועמם פרומקה שהלכה והתקשרה לקיבוץ, עתידים למלא תפקיד חשוב בהמשך. הרשל בעממיותו הכובשת ובפעילותו הבלתי נדלית, גפטיק באומץ לבו ובקור רוחו, ופרומקה הצנומה והשחרחרת, המעשנת בלי הרף, בסמכותה ובניסיונה.¹²

בחורף 1939-1940 התגלה לאנשי "דרור" בבנדין נתיב בריחה לסלובקיה, הודות ליוזמה מקומית של ראש היודנראט בעיירה אושווינצים הסמוכה לבנדין, אדם בשם שנקר. אושווינצים, שבקרבתה עתיד היה לקום מחנה המוות, הייתה עיירה מכובדת ובה קהילה יהודית קטנה בת כמה אלפי נפשות. במסגרת תכנית הגירושים שנועדה ליהודי המקום היה על שנקר להקים באושווינצים משרד ארצישראלי, שיטפל בענייני ההגירה.¹³ היה זה סרח עודף אחרון מתכניות ההגירה הכפויה של אייכמן, שאותן ניסה להפעיל באזור.¹⁴ שנקר טיפל באפשרויות לגליות של הגירה וכמו כן שקל אפשרויות של חצייה בלתי לגלית של הגבול לסלובקיה.

הידיעות על פעולתו של שנקר הגיעו לאנשי "דרור", ופרומקה בווארשה והרשל בבנדין החלו בארגון קבוצות חלוצים שיחצו את הגבול לסלובקיה. הפעילות התרחבה במהירות, והרשל פנה למרין על מנת שסייע בביצוע התכנית. מרין הבטיח להעביר לסלובקיה כמאתיים חלוצים ולא בהכרח גבולות, אלא באופן לגלי.¹⁵ בהסכמת הגרמנים אף הקים מרין "משרד הגירה" לצורך זה:¹⁶ נראה שגם משרד זה היה חלק מתכניות ההגירה הכפויה של הגרמנים, שבתקופה זו עדיין היו בתוקף. על מידת הרצינות שבה התייחסו חברי תנועות הנוער ליכולתו של מרין תעיד העובדה שאחד מפקידיו של "משרד ההגירה" היה ראש קן "השומר הצעיר" בסוסנוביץ. מרין אף עמד בקשרי מכתבים עם נציגי "החלוץ" בשווייץ, ונציגי התנועות השתדלו למענו במכתביהם. לימים ייוודע ניסיון הגירה זה, שראשי "החלוץ" ו"השומר הצעיר" בווארשה תלו בו תקוות רבות, כ"פרשת המאתיים".¹⁷

לאור הבטחותיו של מרין ופעילותו הנמרצת בנושא ההגירה יצאו מספר קבוצות של "דרור" מווארשה לזגלמביה. משם, כך קיוו, יצאו לסלובקיה וממנה יעברו להונגריה, שהייתה גרורה גרמנית, אך עדיין לא עמדו הגרמנים על אדמתה. ~~באחת מקבוצות אלה נכללה גם הווקה לונצ'נר.~~ הקבוצות הגיעו לבנדין ולאושוינצים, ושם חיכו לאות ממרין.¹⁸ אך האות לא ניתן. תכניתו של מרין התגלתה כהרפתקה, ולהבטחותיו לא היה כיסוי. גם נתיב הבריחה שמצא שנקר נחסם. שנקר עצמו התעמת עם מרין, פוטר ממשרתו, ובמקומו מונה לשלוט בקהילה אחיו של מרין, חיים, מכבה השפחות המשפחתי.¹⁹ בקיבוץ "דרור" סיפרו

כי הסכסוך התגלע בנושא הברחת הגבולות, ומרין, שלא סבל יוזמות פרטיות, מאס בשל כך בשנקר ופיטרו. למעשה, כך טענו, נכשלה הברחת החלוצים לסלובקיה בשל הלשנת מרין לגרמנים.²⁰ אלא שלטענה זו לא נמצאו סימוכין. שנתיים מאוחר יותר עוד יהיה למרין שם בקרב הנהגות התנועות בווארשה כמי שמשוגל לסייע בהברחת גבולות אל מחוץ לפולין.²¹ ובכל מקרה, קיבוץ "דרור" יצא נשכר משהו מהפרשה: לשורותיו הצטרפו חלק מהחברים שנתקעו בבנדין.

תנועות הנוער

באביב 1940 כבר פסקו ניסיונות הבריחה והעלייה. קבוצת הבנות של "השומר הצעיר" עבדה במלוא הקיטור על הקמתו של קן חדש וחזק. קבוצות ראשונות החלו להיווצר, וההצלחה האירה להן פנים.

גם בסוסנוביץ הסמוכה החלה פעילות ענפה של "השומר הצעיר". אלא שהפעם נתהפכו היוצרות, ובנדין היה לקן המוביל. רוב שכבת הבוגרים של קן סוסנוביץ הצליחה להגיע לוויילנה, ובקן נשאר בתפקיד רק קלמן טנצר. טנצר, צעיר ממושקף ו"קפדן עד כדי פדאנטיות", כתיאורה של חייקה, עבד בצורה שקטה ומסודרת "ללא כל פניות וללא כל שטויות".²² אנשי בנדין סייעו לו, ובסוף אפריל 1940 כבר יכול היה לרווח ללשכת הקשר של "השומר הצעיר" בז'נבה על 75 חניכים בקן. כמו כן דיווח על קיומה של מועצה אזורית ראשונה,²³ סימן מובהק לפעילות תנועתית ענפה.

קיבוץ "דרור" לא עסק ככל הנראה בתקופה זו בפעילות חינוכית מיוחדת, אך הקדיש תשומת לב מרובה להתגבשותו הפנימית. גפסק, שהצטרף זה מקרוב, ארגן חוגים לעברית, חידש את הספרייה וארגן ערבי שירה. לקיבוץ היו אמצעי ייצור משלו, והמכבסה, שכנראה הושבתה עם פרוץ המלחמה, חידשה את פעולתה.²⁴ ככלל, שימש הקיבוץ מעין מרכז חברתי לאנשי תנועות הנוער, בפרט לאנשי "השומר הצעיר".

במקביל החלה פעילות גם בתנועת "גורדוניה". תנועת נוער זו הייתה קשורה למפלגת "התאחדות" ("איחוד") בפולין, וזו קשורה הייתה למפא"י בארץ ישראל. אף זו הייתה תנועת נוער חלוצית, שהסתמכה בעיקר על תורתו של גורדון תוך דגש על ציונות קונסטרוקטיבית, ולא על מלחמת מעמדות. בכך נבדלה הן מ"השומר הצעיר" והן מ"דרור", שהסוציאליזם שלהן היה מרקסיסטי.²⁵ בבנדין שלפני המלחמה היה ל"גורדוניה" סניף חזק, וחלק מבוגריה שלא עלו ארצה המשיכו לסייע לתנועה במסגרת פעילותם במפלגת "התאחדות". במיוחד

בלטו בהם שני הליורים, אריה ורוד אחיו. לפי אריה ליור החלה פעילות סניף "גורדוניה" המקומי לאחר שיחה שקיים עם שלמה צימרמן, ראש הקן דאז. ליור יעץ לצימרמן להתחיל בפעילות ללא עזרת היודנראט, אפילו בצורה מחתרית. לדבריו קיבל ראש הקן את המלצתו, ובתוך ימים אחדים נקבעה פגישה ראשונה והפעילות החלה.²⁶

גם סניפי "הנוער הציוני", תנועת הנוער הגדולה ביותר באזור, החלו לפעול. תנועת "הנוער הציוני", שהייתה קשורה ל"ציונים הכלליים", לא נקראה "תנועת נוער חלוצית", אך למעשה הייתה כזו, אם נתייחס לחלוץ כמי שמכין את עצמו לחיי עמל בארץ. עיקר ההבדל היה בדחיית המגמות הסוציאליסטיות של "השומר הצעיר", "דרור" ו"גורדוניה", מתוך ההכרה בחשיבות ההון הפרטי בנישוב ארץ ישראל.²⁷ עם זאת, לקראת סוף שנות השלושים כבר נכלל אחד מפלגי "הנוער הציוני" בארגון "החלוץ" – ארגון הגג של תנועות הנוער החלוציות.

עם תחילת המלחמה החלו אנשי "הנוער הציוני" להתכנס בדירות פרטיות ואט-אט התגבשו שני דפוסי פעולה עיקריים: הקמת בית ספר לילדים ומגבית "לעזרה עצמית". המגבית זכתה להצלחה גדולה. בפעילות החינוכית השתלבו אנשי "הנוער הציוני" בפעולות היודנראט. אף הם, כמו חייקה וחבריה, הגישו תזכיר ל"קהילה", שעניינו הקמת בית תמחוי לילדים. משהתקבלה בקשתם, החלו פועלים במסגרת זו ושילבו בה גם פעילות חינוכית: לימוד קרוא וכתוב, חשבון וכן סיפורי ארץ ישראל ושיריה.²⁸ חברי "הנוער הציוני" היו פחות רדיקליים מחברי "השומר הצעיר" ויותר מוכנים לפשרות.²⁹ בין אנשי "הנוער הציוני" בלט עזריאל (יזק) קוז'וך, ראש הקן בסוסנוביץ.³⁰

התנועה החמישית בגודלה בכנדין הייתה תנועת "השומר הדתי", תנועת נוער ציונית דתית, שהתפלגה מ"השומר הצעיר". לפי עדויות שונות גם בתנועה זו החלה פעילות חינוכית ענפה, בראשות ישעיהו ארליך.³¹

החווה

אביב 1940 מצא את חייקה ואת חברי תנועות הנוער עסוקים בפעילויות ארגון וחינוך, מבלי שיחכו ליוזמת היודנראט. אך משנודמנה להם האפשרות להקים חווה חקלאית מטעם היודנראט, הבינו מהר מאוד את האפשרויות הטמונות בה. מדובר היה בחווה שהוקצתה ליודנראט של כנדין באזור שרודולה הקרוב לפרברי העיר. לפי אריה ליור הייתה אף החווה רעיון של תנועות הנוער, והרשל שפרינגר הוא שהעלה אותו לראשונה.³² אך עדותה של חייקה מצביעה על כך

שהיה זה פרי יוזמתו של היודנראט. נחזור עתה ליומנים המתארים את הקמת החווה וימיה הראשונים:

אותם ימים פנתה ה"קהילה" אל באי כוח הסתדרויות הנוער והודיעה על כברת אדמה של מאה מורג (כ־400 דונם) שניתנה להם ע"י הגרמנים, אשר היהודים חייבים לעבדה; "הקהילה" החליטה למסור את השטח לנוער הציוני מכל הזרמים לשם ייסודה של חווה חקלאית. קיבלנו את ההצעה בהתלהבות ולא התנינו עם "הקהילה" שום תנאים, שכן ראינו בזה מפעל הכשרה מסוים, שישמש מוצא לבוגרי התנועה.

החלקה השתרעה מהלך שלושה קילומטרים מן העיר והיא אדמת בור מזה שלושים שנה. ~~נפתחה שורה של ישיבות "החלוץ" בדבר חלקה של כל הסתדרות בחווה. השאלה היתה אם לנהוג – בקליטת האנשים בהכשרה – לפי המפתח הישן, שקבעה הנהגת "החלוץ" לגבי זרם הרוב וזרמי המיעוטים מבין תנועות הנוער, המפתח שנקבע לפני המלחמה לגבי פולין כולה; או לנהוג לפי הסדר מיוחד לגליל זה, שנותק עתה מפולין הקונגרסאית על ידי גבול, הסדר לפי הנסיבות החדשות. הויכוח התנהל מתוך חיבת הויכוח והמסורת: הסתדרויות שלא היו להן מועמדים להכשרה תבעו את הגדלת מכסתן – למען הכבוד בלבד, בעוד שאנשי הסתדרויות אחרות היו גוועים ברעב. אנשים אלה ראו ביציאה לחווה שאלת קיום. התפתחות דומה היתה גם בשאר המקומות בגליל, שלא נגרע מן הויכוחים הישנים ואפילו בשאלה העתיקה: הכשרה לפי קיבוצי עליה של התנועות – או "הכשרה מעורבת"...~~

התחלנו ללא נסיון כלשהו, ללא כלים ומכשירים, ללא אמצעים. מדי יום יצאו את העיר קבוצת צעירים וצעירות ואתים על שכמם. השדה המת לבש רוח חיים. ועדיין לא היו לנו סוס ומחרשה. עדרנו באתים. עמדו בשורה ישרה עשרים בנים ובנות, לבושי מכנסים קצרים וכפעם בפעם, בקצב מדוד, הקיש האת בקרקע ורגב של אדמת בור מגודלת עשבים שוטים נהפך לאדמה שחורה, חיה. אחת לאחת ננעץ האת, בתכיפות גוברת והולכת. הזיעה ניגרה מן המצח. מדי יום רבים העובדים האכרים היו עומדים בפאת השדה וצוחקים בקול. "הלא אינו מחזיק נכון באת, וערוגה זו עקומה; וחלילה לבנות לעבוד כשהן לבושות במכנסים קצרים". בעיקר מתמרדות האכרות: "בנות אלה מביאות מנהגים רעים לכפר". כבר אמרו כמה מן הבנות לוותר על הלבוש הנוח, אך הרוב לא נכנע: "עלינו להרגילם גם לזה, ממה עלינו לחשוש? לא נוותר!"

לא ויתרנו. כבר שכרנו מזקנה אחת דירה: שני חדרים ועליית גג. חדר אחד ישמש מטבח והשני חדר שינה. גם עליית הגג תשמש לשינה. חדר האוכל – תחת כיפת השמיים. אך כשיורד גשם הכל נדחקים לפרוודור ולחדרנו היחיד המשמש חדר שינה וקריאה. בדרך מן השרה המרוחק – גשם מפתיע, והכל נרטבים עד החוט האחרון. אוכלים מה שהכין המטבח – וכבר שוכחים את הצרה, פורצים בצחוק ובשיר רם. השירים עבריים. תושבי הכפר לא שמעו עד כה שירה כזאת. והנה מזיזים את הדרגשים אל הקירות. רוקדים – הורה ארצישראלית, בדבקות, בפראות שנראית לנו כמזרחית.

~~שכרנו שני חדרים נוספים ולאחר מכן עוד שניים. כבר שוכנו שישים איש ונפטרנו ממהלך 6 הק"מ ליום לעבודה ובחזרה. עד כה היתה זו פלוגת עבודה בלבד. עלינו להפכה לנקודת הכשרה ממש. אין המלאכה קלה. האנשים נמנים עם הסתדרויות שינונית, וכל אחד מהם "דואג" להסתדרותו שלו. עלינו לחסל את ההתנגשויות הללו, ולאחות את האנשים לשלמות כלשהי. יסרנו חוג להשתלמות שנושאיו: תולדות התנועה הקיבוצית, השאלה היהודית, שאלות הקלאניות.~~

אך ראשית כל עלינו ללמוד לעבוד. היו לנו הישגים. ועלינו להראות להם לאכרים, מה כוחם של צעירים יהודים. כבר חרשנו וזרענו חלקת אדמה גדולה. הרחק הרחק נמשכות ערוגות ישרות קו, המתחילות כבר להוריק. החווה נעשתה מרכז לחיי התנועות החלוציות בזגלמביה. כאן נערכות ישיבות על ההנהגות השונות, מפגש קבוצות וגדודים. יש כנראה בחווה כח המושך את הנוער. בעיר רעב, עצבות, מגיפות ומחלות, אין רואים פיסת שמיים אך רואים שפע של גרמנים במדים, אנשי קורפוראציות שונות וציביליים ומספרם הולך וגדל. כל צעיר בעיר מיד לאחר עבודתו, אך פשט את בגדי העבודה, מיד הוא רץ לחווה.

ובחווה שמחה, צחוק, משובת נעורים. נעים לראות את הנערים והנערות הלבושים מכנסים קצרים וטורחים ורוחשים בעליצות. אתה יכול לנשום כאן אויר רענן וכמעט שלא לראות גרמנים, מלבד עובר אורח אקראי, אך הצחוק אינו נקטע והשיר אינו נפסק באמצע. אין זאת כי חצופים היהודים הללו, אפילו את הסימן "יודה" (Jude) אין הם עונדים, אף על פי שבאי כח "הקהילה" הזכירו להם חובה זאת לא אחת; גרמנים עוברי אורח סבורים, שמא אין חובה זו חלה על יהודים עובדים. כלום ישיגו מה טוב להיות פטורים לשעה מן הטלאי הזה? דומה עליך כאילו פרקת עול כפייה, שעבוד. עמוד השרדה נזקף. הנשימה מתרווחת.³³

נקל להבין את התלהבותה של חייקה. בתוך ים המצוקה והסבל נזדמן להם לאנשי תנועות הנוער אי של חירות. אך בל נשכח שהחווה, מיום ייסודה ועד חיסולה הסופי עם חיסול הגטו, הייתה מוסד של היודנראט, וכזאת הייתה כפופה למחלקת המשק בניהולו של הרמן שטרוכליץ.³⁴ אריה ליור, שנבחר להיות מנהל החווה, קיבל את משכורתו מהיודנראט, ופקידיו של מרין היו מבקרים בה לעתים בליווי גרמנים.³⁵ גם עובדי החווה נחשבו כעובדי היודנראט. מבחינת היודנראט היה זה עוד מפעל של הקהילה, אשר סיפק מקור פרנסה לצעירים ותוצרת גן טרייה למטבחיו. גם מבחינת הגרמנים זכתה החווה לגיטימציה כניסיון לפרודוקטיביזציה או ל"שידוד" (Umschichtung) של היהודים.³⁶

מצדה הבלתי פורמלי הייתה החווה מוסד מובהק של תנועות הנוער, כפי שתיארה אותה חייקה. למעשה, אף יותר מכך: אריה ליור, שתפקד פורמלית כאיש היודנראט, כבר היה באותה עת ממתנגדיו הכולטים. לטענתו, התנה את הסכמתו לקבל את ניהול החווה בכך שהיא תתנהל כגוף אוטונומי, וכל סדריה, לרבות קביעת העובדים בה, סידורי העבודה ונהליה, ייקבעו על ידי חברי תנועות הנוער.³⁷ חברי התנועות התעקשו להיות האחראים הבלעדיים לקביעת העובדים בחווה: אנשי החווה נשאו תעודות עבודה, שהגנו עליהם מגירוש לעבודות כפייה. יתרה מזו, בחווה ניתן היה לאכול לשובע ולהלך חופשי, לא עניין של מה בכך בתקופה זו. רבים היו ההורים שפנו להנהלת החווה למען יתקבלו בניהם, ביניהם לא מעט מחברי היודנראט שאף ניסו להפעיל לחצים ופרוטקציה.³⁸ אחרים, כמו אנשי בית"ר, התייחסו לחווה שנשלטה בידי תנועות הנוער החלוציות מתוך התמרמרות ורגשות קיפוח.³⁹ ואמנם, לא לכולם נמצא מקום: על פי רוב מנו עובדי החווה כשישים איש שיכלו ללון במקום.⁴⁰ אליהם הצטרפו עשרות עובדים זמניים, בעיקר מאנשי תנועות הנוער.

אך ההתפתחות החשובה ביותר הייתה שבחווה, לבד מהעבודה, נוצר כר פעולה אידאלי לפעילות חינוכית ורעיונית. האם חזה זאת מרין מראש, או שמא טפחה התפתחות זו על פניו? קשה לדעת. מצד אחד נוח היה לו שמבנדין ומסונוביץ הורחק גורם מאורגן, שעלול היה להתסיס כנגדו. מצד שני איימה עליו הפעילות, שעליה יכול היה לפקח רק מרחוק. עם גבור הפעילות ניסה להגביל את מספר העובדים ואף לצמצם ולמנוע את הפעילות החינוכית והתרבותית. למרות זאת, לא מרין בסונוביץ ולא מולצ'דסקי בבנדין לא ניסו מעולם לסגור את החווה.⁴¹

לאנשי תנועות הנוער היה זה המצב הרצוי. קו חדש הלך והתפתח ביניהם: לקחת מהיודנראט ככל האפשר, לתת לו מעט ככל האפשר. על יסוד האוטונומיה

שבה זכו, החלה להתגבש בחווה ההתנגדות ליוזמה. התברר שלאנשי תנועות הנוער יש דרך חלופית לקו שבו הלכו מרין ואנשי היוזמה.

מועצת הנוער

העדות הראשונה על ניסיון התנגדות למהלכו של מרין היא מחורף 1940-1941. לעת ההיא כבר פעלה החווה כחצי שנה, ומרין ניסה לפקח על פעולות תנועות הנוער באמצעות הקמת "תחנה מייצעת לענייני נוער". אנשי תנועות הנוער התנגדו לכך. באותו זמן הגיע מווינה אריה מנצ'ר איש "עליית הנוער"⁴², ולאחר ששוחח עם מרין השתכנע בחשיבות הקמת המועצה. אריה ליור, הרשל שפרינגר וחייקה, שנסעו לסוסנוביץ כדי להיפגש עם השליח, הופתעו מעמדתו האוהדת כלפי מרין וניסו לשכנע אותו לחזור בו. מנצ'ר כאילו חזר בו, אך לבסוף נקט עמדה המצדדת בגישתו של מרין.⁴³

נראה שעמדתו הסופית של מנצ'ר הכריעה את הכף. הוא נתפס כגורם מקשר בין תנועות הנוער ו"החלוץ" בזגלמביה לבין מוסדות "החלוץ" באירופה, ובפרט בלשכת הקשר בז'נבה, שתמיכתה הייתה חשובה להם.⁴⁴ המועצה הוקמה למרות ההתלבטויות, ולקחו בה חלק אריה ליור והרשל שפרינגר כנציגי תנועותיהם, קלמן טנצר כנציג "השומר הצעיר" וישראל דיאמנט כנציג "הנוער הציוני".⁴⁵ שאלת הפיקוח נותרה פתוחה: מרין רצה אדם משלו, ואילו אנשי תנועות הנוער רצו בנציג משלהם. לבסוף הועלה שמו של עזריאל (יוזק) קוז'וך, מנהיג "הנוער הציוני" שעבד ביוזמה. קוז'וך התקבל על דעת שני הצדדים, ועד מהרה החל בפעילותו.⁴⁶ ניצני ההתנגדות למרין היו אפוא מנת חלקם של בודדים בעת ההיא, ובמיוחד ככל שנגעו הדברים לאוטונומיה של תנועות הנוער. משבאו על סיפוקם עם בחירתו של קוז'וך, שמחויבותו לתנועות גדולה הייתה ממחויבותו למרין,⁴⁷ שותקה גם התנגדות זו, וחלק מהמתנגדים הפכו להיות לחברי המועצה של מרין. בדיעבד סיכמה חייקה פרק זה במרירות:

הורכבה מועצה בשם יוגנד-בראטונגסטלה ("לשכה ליעוץ נוער") שאליה צורף נציג מכל הסדרות נוער. בראשה עמד פקיד מיוחד של "הקהילה". הקימו מחלקה בשם "אומשיכטונג" [שירוד מקצועות ופרנסות] שתפקידה לייסד סדנאות לילדים בני 14-15. ביקשנו לקחת את הענין לידינו וליצור כאן עמדה של "החלוץ". אמרנו להביא קבוצות של צופים שלנו ומורים, שמלבד המלאכה יגניבו לתוכנית גם לימוד עברית ותולדות ישראל. נפתחו סדנות למסגרות ולגרות, אך את ילדינו לא לקחו, ואת

ההנהלה נתנו בידים זרות לחלוטין. הם הבטיחו לנו לאפשר הקמת חוות נוספות... כמה שבועות התקיימה חווה בסטשמישין אלא שהתפוררה כאשר שלחו את עובדיה למחנה. כך נחרבו תכניותינו. ההשליות בדבר עזרת "הקהילה" נפוגו. נתברר לנו כי לא תתמלא סיסמתנו "לקחת מועד הקהילה ככל הניתן ולא לתת לו מאומה".⁴⁸

משפטה של חייקה היה חריף מדי. על פי מכתביו של קוז'וך לז'נבה התכניות הוגשמו בחלקן. עד לסוף 1941 השתתפו בהכשרות המקצועיות כ-900 בני נוער יהודים, ועוד כ-200 חלוצים רוכזו בחוות השונות, הגם שלא האריכו ימים.⁴⁹ הקמת "מועצת הנוער" חתמה פרק אחד ביחסיו המורכבים של מרין עם תנועות הנוער. מה ראה מרין להקדיש מאמצים כה רבים לצעירים, שייצגו בעת ההיא לכל היותר אחוז וחצי מיהודי זגלמביה. קרוב למאה אלף יהודים היו נתונים לפיקוחו ולגחמותיו, ואילו הוא בחר להקדיש מאמצים כה רבים לחבורת נערים, שהבוגרים בהם היו בראשית שנות העשרים שלהם.

התשובה לכך נעוצה חלקית באישיותו השתלטנית של מרין. היה זה קו פעולה שאפיין אותו בכל מהלכיו: להכניס תחת פיקוחו את כל הגורמים החברתיים באזור זגלמביה. מדיניותו הייתה חלק מהתהליך הכללי שעבר על הקהילה באזור. עם תום השנה הראשונה למלחמה התברר כי לכד מהיודנראט לא היה כל גוף חברתי מאורגן אחר בזגלמביה היהודית.

באביב 1940 כבר היו חברים ביודנראט ויגודסקי, איש "התאחדות" וראש ההסתדרות הציונית בעיר, חיים מולצ'דסקי, איש "פועלי ציון", משה מנלה, איש "המזרחי", ומיכאל לאסקר מ"הציונים הכלליים". ~~אחרים כמו אריה ליור, הממונה על החווה, הד"ר ליברמן (איש פוע"צ צ"ס), מנהל בית החולים בסוסנוביץ שהיה לראש מחלקת הבריאות ביודנראט, הד"ר פאוול וירמן, מנהל הגימנסיה לבנות בסוסנוביץ – היו פקידים ביודנראט, ובו היו תלויים לפרנסתם.⁵⁰ יוזק קוז'וך, ולאדק שמיטאנה ומאכס בז'סקן, בוגרי "הנוער הציוני", חיזקו את החלק הצעיר בהנהגת היודנראט. בראש המשטרה היהודית בבנדין עמד תחילה גלידמן איש בית"ר, ובמשטרה היהודית בסוסנוביץ ניתן היה למצוא את קליינר, איש בית"ר גם הוא. מאוחר יותר ימונה רומק גולדמינץ, יליד ארץ ישראל, לראש המשטרה היהודית בסוסנוביץ.⁵¹ אכן, מרין הצליח לרכז סביבו את ההנהגה הציונית הצעירה יחסית של בנדין וסוסנוביץ.⁵² האופי הציוני של הנהגת היודנראט בזגלמביה עתיד לעלות פעמים רבות בדברי חייקה ובמסמכים ובעדויות נוספים. גם מרין עצמו נהג לא אחת להציג את עצמו כציוני.⁵³ ניתן להבין זאת: בהיעדר בחירות לקהילה ולקונגרס הציוני, לנוכח שלטונו~~

התקיף של מרין ותלותם של אנשי זגלמביה בו, נראה היה כי לא נותר למנהיגות מוצא אחר. יתרה מזו, אחדים נזקקו לפעילותם ביוזמא כמקור פרנסה אישי (אם בתוקף תפקידיהם הקודמים ואם משום שפעילות ציבורית הייתה מקצועם). היו שהעדיפו לעסוק במחלקות החינוך והסעד כדי לתת לעבודתם צביון קונסטרוקטיבי ולמעט ככל האפשר בשיתוף פעולה עם מרין. אלה שנשארו בחוץ כמעט לא היו פעילים. הפעילות המפלגתית כמעט שותקה, ואילו היוזמא בראשותו של מרין שיקף שלב חדש ושונה במנהיגות היהודית. אך בחלל הפוליטי שבו שלט מרין ללא מצרים, החל לעלות בהדרגה גורם חדש, שהתגבש והלך תוך חיכוך ושיתוף פעולה עם היוזמא, מבלי לוותר לרגע אחד על זהותו העצמית: תנועות הנוער. בהדרגה מילאו את החלל הנוצר עם שיתוק המפלגות ומשבר המנהיגות. אנשים בעלי חושים פוליטיים מחודדים כמו מרין לא יכלו להתעלם מנוכחות גורם חברתי זה וממנהיגותו הצעירה: הרשל שפרינגר, אריה ליר, חייקה קלינגר. לטוב ולרע.

חייקה — צמיחתה של מנהיגות

אחת בקרב אותה מנהיגות צעירה, שצמחה והלכה בקרב תנועות הנוער, הייתה חייקה. בסתיו 1940 מלאו לה 23 שנים. היא הייתה מעט צעירה מיוסף קפלן, איש ההנהגה בווארשה, ומעט מבוגרת מחברותיה לקן בנדין. רק שנים ספורות הפרידו בינה לבין המנהיגות הצעירה שהתלכדה סביב מרין. אך שלא כמותם, הלכה בדרך משלה. היא התבגרה במהירות. מנערת גימנסיה שובבה וחברת הכשרה נוטה לרומנטיקה, הפכה לחברת תנועה נאמנה, המקבלת את צויה במרירות מסוימת, אך מיד שבה ונדרכת למשימה שלפניה.

לרוע המזל מיומניה קשה לשחזר את פעולותיה-שלה בתקופה זו. בשלב זה השתנה סגנון כתיבתה מלשון "אני" ללשון "אנחנו". אין זאת כי קורותיה טפלים היו בעיניה לתולדות תנועתה. אך הייתה בכך גם עדות להזדהותה המוחלטת עם פעילות "השומר הצעיר" בבנדין. במוכן זה דיברה בלשון "אנחנו", כשם שיערי דיבר בלשון זו בשם התנועה שבארץ ישראל. ה"אנחנו" של חייקה התייחס בתקופה זו להנהגת קן "השומר הצעיר" בבנדין. בהנהגה זו התגבשה חבורה מובילה בעלת שיעור קומה והשפעה דומים: חייקה, דוד, נאטיה קלוגמן ושתי האחיות הבכירות לבית פסחזון — לאה ואידוזה. שמות אלה מוזכרים בעדויות רבות. אף על פי שלא הזכירה זאת ביומניה, עולה מהתיאורים שחייקה הייתה חברת הנהגת הקן בבנדין וחברה בהנהגה האזורית של "השומר הצעיר" בזגלמביה.⁵⁴ כמו כן ייצגה את "השומר הצעיר" בישיבות "החלוץ".⁵⁵

ה"אנחנו" התנועתי טשטש גם את זהותה כאישה צעירה. הדומיננטיות של הבנות בקן בנדין הייתה אמנם תופעה בולטת, אך לא בלתי טיפוסית לתנועות הנוער, שבהן תפסו הבחורות תפקיד העולה בהרכב על תפקידיהן של נשים בתנועות ובארגונים בני הזמן. כמי שהתחנכו על המסורת החדשה של נשים מהפכניות כמו ורה פינגר, מניה שוחט או רוזה לוקסמבורג, וכמי שאימצו את תפיסת הקבוצה האינטימית שבה חברי תנועת הנוער הם אחים ואחיות, טיפחו תנועות הנוער את הסטטוס השוויוני יחסית של האישה. הן יכלו לבלוט בתחומי החינוך, הביטוי העצמי, הקשרים החברתיים ואף הניהול והארגון שהיו מרכז עשייתן של תנועות הנוער. היו אלה תחומים בהם יכלה חייקה ליישם את יכולותיה ואף לעלות על חבריה הגברים. אך היא לא ייחסה לכך חשיבות מיוחדת, ונשיותה באה לידי ביטוי בהדגשים הרגשיים והרומנטיים שייחסה לפעילות תנועות הנוער.⁵⁶

חייקה אף לא כתבה על יחסיה עם דוד, עמיתה לעבודה ולהנהגה. נראה כי שותפות זו לא פגעה ביחסים ביניהם, ואולי אף העמיקה אותם. מעדות המתייחסת לחורף 1940-1941 ניתן ללמוד שבעיני צעירי התנועה וחניכיה היו חייקה ודוד מופת לזוג אוהבים אמיתיים.⁵⁷ גם נפשה של פרל קלינגר, אמה של חייקה, נקשרה בזו של דוד. עדות המתייחסת לתקופה שקדמה במעט למלחמה מצביעה כי פרל אהבה את דוד מאוד.⁵⁸ אך אם מתיאור הקמת הקן עוד נשקפים פניו המרציניים והמהוררים של דוד, הרי שתיאור החווה כולו של חייקה. ההתלהבות לעבודת השדה, רוח המרדנות העליזה המתעקשת על עבודה במכנסיים הקצרים לנגד עיני האיכרים המשתאים, ההיסחפות בריקודים שנלוותה אליה שמץ אירוניה עצמית – כל אלה היו מסימניה המובהקים של חייקה עצמה. לפי עדות אריה ליור, מנהל החווה, שימשה חייקה בתפקיד סדרנית עבודה והצטיינה בכך.⁵⁹ כאן, כמו בעדות של המשלחת למנצ'ר,⁶⁰ יש עדות מעטה לתפקיד שמילאה. בתצלומים ששרדו מתקופת החווה היא ממוקמת תמיד במרכז חזית התמונה.⁶¹

להתלהבות של חייקה התלוותה נימה רצינית של מי שעול ניהול העניינים מוטל על כתפיו: בהמשך כתבה על חוסר ידיים עובדות, על הוויכוחים העקרים שהתנהלו במזכירות החווה, על האגרונומים שאינם מבינים בענייני חקלאות, על המטבח המתנהל ללא כל חשבון ועל החפצים שנגנבו מדירות שהושארו ללא כל השגחה.⁶² ועם זאת, סיימה את הקטע בנוסח ותיקים: "הקבועים בחווה כבר למדו מעט משמעת, ואילו עם החדשים יש להתחיל מאלף".⁶³

צליל ביקורת אפיין את דבריה. לעתים קרובות הייתה זו גם ביקורת עצמית. את מהלך העניינים ראתה מבעד משקפי תנועתה והתעלמה לעתים מצדדים

אחרים, מדעות אחרות. מכתבתה מצטייר טיפוס של מנהיגת נוער צעירה, החרדה לשמור על האינטרסים של תנועתה, אך היודעת להדביק בהתלהבותה את ההולכים לצדה ואחריה. פעם אחרי פעם תחזור לעניין זה של דבקות בתנועת "השומר הצעיר" מחד גיסא והתלהבות בעשייה מאידך גיסא.

מבחינה אידאולוגית הבשילו בה הרעיונות מימי הגימנסיה וההכשרה, שהתחזקו עקב השפעתו של דוד. לעת הזאת כבר הייתה מרקסיסטית נלהבת עם אוריינטציה לברית המועצות. אך המשקע הציוני היה עמוק לא פחות, והיא חזרה והרגישה בתקופה זו את היסוד הארצישראלי שבפעילות החווה והתנועה. לכך חברו השפעת הרומנטיקה הפולנית כמו גם השפעת התרבות האירופית שבין שתי מלחמות עולם. המסורת היהודית הגלותית כמעט אינה מוזכרת. והוא מסימניה של חייקה ו"השומר הצעיר" בכלל: שלילת הגולה. נראה כי לפחות אצל חייקה נלוותה לכך גם נימה אישית שהוסוותה: שלילתו של בית אבא. התנועה הפכה להיות לביתה היחיד, תחליף לבית אבא החרדי והדל. לכישוריה האינטלקטואליים נמצא מקום ברור: היא הפכה להיות לדוברת התנועה בבנדין. על פי עדות הזוג שלזינגר היו חייקה ונאטיה קלוגמן הנואמות המרכזיות של התנועה באספות ובימי חג ומועד.⁶⁴

בכל אלה יש להסביר את עמדתה השלילית הברורה של חייקה כלפי שיתוף פעולה עם היודנראט כבר בחורף 1940-1941. כבעלת אופי מרדני מטבעה וכמי שהתמסרה לרעיון אוטונומיית הנעורים והמרקסיזם המהפכני של "השומר הצעיר" – הובילה חייקה קו התנגדות ברור למרין ולאנשיו. ייתכן כי מלכתחילה לא ראתה את מרין ואנשיו כמשתפי פעולה עם הנאצים, וסביר להניח שהסכינה לפעילותם כמו מרבית היהודים. אך עתה ייצגו ממסד שאיים על חירויות תנועות הנוער. לכך לא יכלה להסכים.

ועם זאת טעות תהיה להסיק כי מרגע זה ואילך נותקו הקשרים עם היודנראט ועם מרין ומולצ'דסקי. כנציגת תנועתה המשיכה חייקה במגעים אתם לאורך כל תקופת קיומה של קהילת בנדין, כשביחסים אלה מתבלט והולך יסוד ברור של קונפליקט.

פרק תשיעי

ביתניה בבנדין

עדה הלפרין, 1985

~~עדה הלפרין, לשעבר עדה נויפלד, היא אישה בהירת שער בעלת פנים גלויים. היא נראית צעירה בהרבה מכפי גילה. את הריאיון אנו עורכים בבית הקפה הפינתי שנמוול לבית סוקולוב. שריד מזרח אירופי ההולך וכלה מהעולם. שולחנות השיש כבר פינו מקומם לשולחנות פורמייקה, וגם הכיסאות בנויים בצורה קלילה. בכל זאת מקפידים כאן על הקפה ההפוך והעוגות. גם עיתון "הארץ" מזומן לסועדים בשעת בוקר.~~

~~עדה הייתה חברתה הטובה של אמא, והיא מזכרת פעמים אחדות ביומניה. היא ורחל רוזנקר הן היחידות ששרדו מקבוצת הבנות של "השומר הצעיר" שהחלה פעילותה בחורף 1940. אמא התרגשה כשהגיעה אליה הידיעה על הינצלותה של עדה: "תגיד לעדה שארגיש עצמי הכי מאושרת כאשר אקבל מכתב ממנה ואראה את כתב ידה", כתבה בשנת 1947 לידיד משותף. אך בארץ נפגשו רק פעם אחת, בדרך מקרה. אמא אמרה לה אז: "אנו עוד צריכות לדבר פעם".~~

~~את ימי החווה בבנדין זוכרת עדה בנוסטלגיה. העבודה החינוכית הענפה שנוהלה שם נערכה ללא ספרות מספקת. בכל זאת נמצא תחת ידם ספר השומרים, שהוצא על ידי ההנהגה הראשית בווארשה בימים הרחוקים שקדמו למלחמה.¹ במיוחד זכרה עדה את הקטעים שהוקדשו לביתניה עילית ולכיבוש הארץ בידי החלוצים. בחווה שבבנדין, בעיר פולנית השרויה במכאובי המלחמה, דימתה עדה את עצמה ואת חבריה לאנשי ביתניה עילית. הזמנים היו שונים, הרקע היה שונה, אך כמו אנשי ביתניה דבקו גם הם בקסם הרומנטיקה והאידיאליים. כמו אנשי ביתניה ניהלו "ספר חיים" שבו יכול היה האחד לרשום את הרהורי לבו, והאחר לקרוא ולרשום תגובה. כמו אנשי ביתניה ביקשו לברוח בחלומותיהם מהמציאות המעיקה בבנדין, בעיצומה של המלחמה הגדולה.~~

~~עדה לא הייתה מעורבת בעניינים שבאידיאולוגיה. אותה עניינו הדברים ה"יפויפים", היא אומרת היום. היא אהבה את שירי ארץ ישראל, וכעבור ארבעים~~

~~והמש שנה עוד זכרה משורר ששמו עזריאל החימי, ששם שירו "התפלחתי לרתי" שבה את לבה במורדותו. היא עשתה לה מנהג, וממנה למדו שאר הבנות: לתרגם שירים לעברית ולהגישם כמתנת יום הולדת.³ אחר כך באו עליה ימים קשים. אמה של עדה גורשה, ומאמצי חבריה להצילה נכשלו. עדה התנתקה מ"השומר הצעיר" ומצאה לה משען אחר. חייקה ולא פסחזון, חברותיה מהתנועה, הביטו בה בתמיהה. בהגיעה לפרק זה משתתקת עדה. מסך שחור מאפיל על זיכרונותיה. אך מבעדם מבלית זיכרון אחד: גם כאשר גורשה לאושונין זכרה את המילים העבריות. כלואה בין גדרות התיל המשיכה לרקלם את שירי ארץ ישראל שאהבה. זאת ואת ימי החווה בבנדין ביקשה שלא לשכוח.~~

בחווה

~~צדקה עדה. החווה אמנם הפכה למעוז של חירות לצד העיר הכבושה. מנותקים מתלאות החיים הקשים בבנדין, פיתחו אנשי תנועות הנוער בחווה את תרבותם העצמאית בתנופה, אשר ספק אם ידעו אותה בימים שמלפני המלחמה. חייקה רשמה:~~

ערכנו ערבי זכרון להרצל וביאליק. ישבנו כולנו בשדה הרחוק. אל דממת הלילה נשאה שירת "תחזקנה". נשמעו דברי התרסה ומרי כלפי הפאשיזם, כלפי העוול הגדול הנגרם לעם היהודי. העלינו את זכרם של הנופלים בחזיתות השונות. בבלי דעת פנו העינים לראות את הנעשה סביב: האין מי מאזין לדברינו? לא לחשוש בשדה הפתוח – יש בזה משהו מן ההפקרות, ויום אחד נענש על כך.

עם הדברים הנשמעים גוברים כיסופי הלב לארץ, לקיבוץ, אל האח. נמצאות אתנו שתי בחורות מן הארץ, שבאו לבקר הורים והמלחמה הפתיעה אותן כאן.⁴ הן שרות לנו משירי הארץ, הגליל, הכנרת. שירי המאבק. ולפתע מסתלקים ואינם העצב והגעגועים, וכאה שמחת הגיל הצעיר והתקוה האינסטינקטיבית. רוקדים. גם מפוחית פה נמצאה. רוקדים בהתלהבות ומתוך סלוק הדעת, ללא הפוגה. בלי הרף עולה הקול: "מי חי, עם ישראל! מי המנצח?..". כל השומע עד כה מן הצד שוכח הכל, ונגרף אף הוא. וכן עד שעה מאוחרת בלילה.

אין חוששים כאן (ההדגשה במקור), ומה הפלא שהצעירים נוהרים לחווה. בשבת באים גם מבוגרים. מאות אנשים באים. בגלל ביקורים

אלה קשה לקיים משטר חיים בחווה, אלא שחלילה לנו לשכח שזהו המקום היחידי בו ניתן ליהודי לנשום מעט לרווחה או למצוא פאת דשא ירוק. בשבת, באים אנשים, מביאים מזונות, ונחים להם מעצבונם, מפחד תמיד. הבחורים עורכים תחרויות ספורט, משחקי תנועה ואחרים – בעיר לא יעזו לעשות זאת ואין שם מגרש הפתוח ליהודים.

~~בקיץ העבודה מרובה וידיים עובדות חסרות. עיבדו שטח רב מדי וזרעו למעלה מכוחות העבודה. בכלל שוררת בחווה אנדרלמוסיה. המזכירות גדולה מדי מפני שכל הסתדרות שיגרה בא כוח; במקום יד גמישה וערה שתפקח על הכל – מתקיימים ויכוחים ארוכים עד שעה מאחרת בלילה. ישנם שני אגרונומים, אלא ששניהם אינם מבינים בעניני חקלאות אלה. הם מתנצחים זה עם זה בדבר זריעת תפוחי אדמה – מה קודם: הזיבול לזריעה או הזריעה לזיבול. [...] מדי יום באים מן העיר כארבעים איש לעזרה. הקבועים בחווה למרו כבר קצת משמעת, ואילו עם החדשים יש להתחיל מאל"ף.⁶~~

שפתה של חייקה הפכה להיות פואטית כאשר תיארה את חוויות החווה: עבודת השדה של הצעירים במכנסיים קצרים מתגשמת "בקצב מדוד" שבו "מקיש האת בקרקע" ההופכת "לאדמה שחורה, חיה"; האספות מתקיימות ב"שדה הפתוח" ובהן נשמעים "דברי התרסה ומרי" והשירה נישאת "אל דממת הלילה"; הריקודים פורצים "מתוך סלוק הדעת, ללא הפוגה", וכל השומע מן הצד "שוכח הכל ונגרף אף הוא". דבריה הביעו אותה השתוקקות חלוצית לגופה של ארץ ישראל,⁶ כפי שהתגשמה כעשרים שנה קודם לכן בדגניה ובביתניה עילית. אלא שתשוקה זו מומשה בבנדין שבירכתי פולין בעיצומה של מלחמה קשה, ועל כן חווייתה המשחררת והמחיה התעצמה שבעתיים.

התגבשותן של תנועות הנוער הייתה חלק בלתי נפרד מהחוויה החלוצית. מהר מאוד עברו בחווה מפעילות עבודה ותרבות שגרתית לפעילות חינוכית ואידאולוגית על פי מסורתן של התנועות השונות:

אנו משקיעים כח ומרץ רב. אנו, השומרים, הננו מודרכים – אפילו מבלי משים – על ידי הרצון העז להיות חלוצים, ראשונים בכל, העבודה, בנמוסי האוכל והבית, בנקיון, בסדר, במשמעת וכמובן אף בויכוחים. הנוער היהודי יודע להתווכח! הציבור היהודי והנוער בבנדין לא הכירו את תנועתנו מבפנים, וההווי החלוצי והשומרי לא הטביע אותם, ניכר על בתי ההורים וסגנון החיים הציבוריים. קבענו לנו מטרה – להשמיע את

קולנו ברחוב היהודי, להסתנן לתוכו. לחתור לדעתם של הבריות, לפלס נתיב להשקפת עולמנו, שהוצגה בזדון בסלוף דמות על ידי גורמים שונים. השתתפנו בפעילות בעבודה התרבותית בחווה ותרמנו את חלקנו במאמץ להביא את הנוער השטחי למדי לידי מחשבה והתבוננות. התחילו מצטרפים אלינו חברים מן "הנוער הציוני" ומן "השומר הדתי".

נתחוללה סערת מחאה נגדנו. היתכן כי אנו, שכמעט לא נודעה לנו חשיבות, נהיה לפתע כח ציבורי? בעיקר התנגדו לפעולות תנועתיות מיוחדות של הפלוגה השומרית בחווה. ~~על פלוגתנו נמנו צעירים שהצטרפו לתנועה בימי המלחמה. הם היו זקוקים ללמוד ולחנוך. מלבד זאת, היינו סבורים שמזכותנו היא, כתנועה בעלת אידיאולוגיה משלה, לחנך את חברינו על פי דרכנו. הטלנו את עבודת ההדרכה על נאטיה וקלוגמן. התחילה תחרות רעיונית – שעברה גם לתוך חיי הצבור בעיר. בעיקרו של דבר היתה זו התחרות בריאה, שכן עוררה פריחה ותסיסה מחיה בכל ההסתדרויות הציוניות – שאמנם לא תמיד נקיה היתה מקטנוניות אישית וכך גם פרזיאולוגיה זולה. אף על פי כן היתה זו תקופת עבודה ציונית יפה ביותר ברחבי המחוז. גייסנו נוער, יסדנו קבוצות, ערכנו משחקים צופיים, נהלנו הסברה רעיונית יסודית, הוצאנו עתונים, יזמנו פגישות שונות.~~⁷

לא הכול הביטו בעין יפה על ההתלהבות השומרית. ראנץ מ"דרור" אכן התרשם ממרצן הבלתי נדלה של בנות "השומר הצעיר",⁸ אך היו גם אחרים כמו ברכה חמילניצקה (לימים: פלוטניק), חברת "גורדוניה", שראו בחווה מפעל משותף שבו אין מקום להתפלגות תנועתית. ברכה עיגנה את דבריה בהנחיות שהגיעו ממרכז "החלוצין", שקראו לנוער החלוצי לפעול בצורה מאוחדת. לדבריה הפרו אנשי "השומר הצעיר" שוב ושוב הנחיות אלה, וחייקה בראשם.⁹ חייקה עצמה ציינה תחרותיות זו בקורטוב של רשעות ביומנים המוקדמים יותר, אלה של

:1943

היה זה בתקופת האבקות בין תנועתית. תקופת ויכוחים מתמידים ו"משיכת" אנשים. הצגנו לעצמנו את השאלה: האם יש להתחשב בסנטימנט אוילי ולא להרוס את ההסתדרות – לחיות בשלווה ושלום? החלטנו בשלילה. ~~אנו מוכרחים לפרק את "הנוער" ["הנוער הציוני"], אבל על הצעירים ההולכים שם לאבוד, לא יזיק למוטט גם את "גורדוניה" – שיתנגדו. הבלטנו אז באופן ברור, בכתב ובעל פה, את ההבדל בינינו~~

~~לבין האחרים. הרבה "רע" קלקלו לנו אז. הרבה עניין של פרסטיז'ה. על סלק והניק התנהל ממש מאבק, שוחחנו, התוכחנו עם כל נציגי ההסתדרות – הצטרפו אלינו. שנאו אותנו אז כולם. הרבו לדבר בנו רעות. לנו זה לא אכפת היה. גדלנו בכל, באנשים טובים מיום ליום.¹⁰~~

נראה כי לא במקרה לא נכללה פסקה זו בגרסת הספר. היא סתרה את הרוח ההרמונית של הפעולה המשותפת שאמורות היו להקרין העדויות, לאחר שהסתיים הכול. כך או כך, התחרות הפרועה שניהלו אנשי "השומר הצעיר", אם גם העכירה את האווירה בחווה, לא שיתקה את פעילות התנועות, אלא הגבירה אותה. כל העדויות מצביעות על כך שמקיץ 1940 עד אביב 1942 פרחו בזגלמביה עבודה חינוכית נרחבת בכל התנועות. משנמנו החברים והחניכים בתנועות השונות בבנדין בלכר הגיע מספרם באביב 1942 לכ-1,400.¹¹ לרגעים הייתה המלחמה נשכחת לחלוטין, ובנדין היהודית כמו שבה לימים הטובים שלפני המלחמה, אלא שהפעם צעדו בראש תנועות הנוער. היה שכר לפעילותן. וכך כתבה חייקה:

זוכרת אני את המסבה הראשונה של "בני המדבר" בימי חנוכה. מעון בית היתומים, אולם גדול, שופע אורות, והחמימות נעימה כל כך לנכנס מבחון שחטמו ואוזניו קפואים. בחצר עומדים זקיפים, "בני מדבר" קטנים – להשיגה אם אין גרמני נכנס לבית. מכל חבר הנכנס תובעים הם ססמה, הם מלאי חשיבות, חמרה, הכרת ערך עצמית – הם לומדים את חוקי המחותר. מדי שעה מתחלף המשמר. האולם כבר מלא שומרים קטנים. חולצות אפורות, פנים מחיכות. ניסיון ראשון הוא לנו. העזנו לכנס ילדים כה רבים במסוה ארוחת ערב. בקושי קבלנו מ"ועד הקהילה" רשיון לכך ואת האולם. הילדים שכחו כי מלחמה בעולם וגרמנים מצוים בו. הם צועדים באולם בטפיפה, שרים, וזמן לזמן עולה קול משרוקית – אחת-שתיים, אחת-שתיים. לאחר תרגילי הסדר – הצגה. סרבתי להאמין לדברי המנהלים כי הילדים כתבו את ההצגה. היה זה ספור באזני ילדי הארץ, המספר מה רע בגולה, על הרעב, על העדר בתי ספר. היו כאן תמונות מחייהם: כיצד הם רוכלים ברחובות, מחלת האם, איך מכה אותם הגרמני, ואילו חיים מבקשים הם לחיות בארץ, לעבוד את האדמה, להיות מכבים, להלחם באויב. הנשמע קולם בארץ? – אחרי כן נתקיים מפקד של כל הקן. נשמעו דברי מרי שנאמרו בקול רם, נשמע איום הנקם וכן דברים באזני הנוער בארץ: כי לא נשכח את הציונות, כי נוסף ללכת

בדרכנו, יהיו הזמן והתנאים אשר יהיו, כי לא נתן להשמידנו ולעקרנו
מן השורש.¹²

בין המשתתפים באותה מסיבה היה גם בנימין (יומק) שלזינגר, אז נער כבן שבע עשרה. הוא בא מבית חילוני, ועד לפרוץ המלחמה למד בגימנסיה "יבנה". הוא השתייך ל"צעירי אגודת ישראל", אך מכיוון שלא היה בעל ותק מספיק, התקבל לחווה בהשתדלות היודנראט. לדבריו, ובניגוד לדברי אריה ליור שצוטטו קודם, הייתה ליודנראט הקצבה למספר האנשים שנועדו לעבוד בחווה. בחווה עבר עד מהרה ל"שומר הצעיר", ועמו עבר גם אחיו, חבר "השומר הדתי". עמו בקבוצה נכלל גם בובו גראוברד, שעבר מה"נוער הציוני" עם חברים אחרים. הקבוצה נקראה "במבחק", והייתה אחת הקבוצות שהודרכו על ידי נאטיה קלוגמן. בנימין זכר היטב אותה מסיבת חנוכה. הוא זכר כיצד הסתדרו הקבוצות על הבמה ושרו בעוז: "נהיה כולנו חלוצים". בהתלהבותן שכחו את המלחמה. תחושת התעלות הייתה בהן. המסיבה, כך זכר, התנהלה על טהרת העברית.¹³

אל הנהגת הקן התייחסו הנערים בסגידה. נאטיה קלוגמן הייתה המדריכה הנערצת, ואילו חייקה ודוד נתפסו בעיני בנימין כאמא ואבא של התנועה. החניכים הסתכלו בהערצה על אהבתם של השניים, על המבטים שעברו ביניהם, על התקרבותה בחיקו. כמו חברי ההכשרה, גם בנימין זכר את חריפותו של דוד, למרות הגמגום. במיוחד זכר הרצאה על אודות משה הס, מבשר הציונות האוטופי.¹⁴ כשדוד היה מדבר, הקשיבה חייקה, לא הפריעה לו.¹⁵

בחייקה נתנו הצעירים אמון בלתי מסויג. לדברי בנימין ניתן היה לבוא אליה עם כל בעיה, לרבות עניינים שבינו לבינה. היא ידעה להקשיב, והצעירים ידעו שיקבלו תשובה. בוויכוחים לעומת זאת הייתה מתלקחת ומתרגזת. באופייה של חייקה, כפי שזכר אותה יומק, התלכדו הנכונות לשמוע ושנאת הפשרות, בפרט כשהעניין נגע לעקרונות תנועתיים.¹⁶ אצל חייקה ודוד למדו הצעירים להכיר מה זאת תנועה, מה פירוש הדבר להיות איש "השומר הצעיר". ולהיות איש "השומר הצעיר" היה לא רק להאמין בעקרונות, אלא גם להתנהג ב"סגנון חיים שומרי".

עדה נויפלד, אף על פי שהייתה בין המייסדים, נכשלה מדי פעם בחיבתה היתרה ליופי. בת יחידה הייתה, ומוצאה ממשפחה מהמעמד הבינוני, ול"שומר הצעיר" הצטרפה מ"הנוער הציוני". פעם הלכה להסתפר, גזרה את צמותיה הארוכות, והספרית עשתה לה תסרוקת מודרנית קצרה. היא באה גאה בתסרוקתה ללאה פסחזון, חברתה הטובה, ושם הופתעה מרה. לאה הביטה בתסרוקת ואמרה:

"את שוכחת שאת שומרת" ושלפה את הסיכות משערה של עדה. נכלמת חזרה עדה לספרית וביקשה לשנות את התספורת, לבל יעשו לה צרות.¹⁷ פעם אחרת שכבה עדה חולה במשך תקופה ארוכה. ליד מיטתה באו לשבת חייקה ואירקה פסחזון. מחלתה התישה אותה נפשית, ומשהבריאה רשמה ביומן המשותף נוסח ביתניה: "אינני רואה את עצמי מסוגלת להמשיך עוד בעבודות התנועה. לשיר ולדקלם – כן. אך לא עבודה חינוכית". התשובה לא איחרה לבוא. משפתחה עדה בפעם הבאה את היומן, מצאה בו ביקורת מטעם חייקה ואירקה, שעיקרה: "עדה, איך את מסוגלת לכך?"¹⁸ חייקה אמנם ראתה את הדברים בחריפות רבה:

החינוך שלנו נראה לנו טבעי לפני המלחמה, אך המלחמה הביאה תמורה בכל. נתברר יותר ויותר שקשה לשמור אמונים לאמיתות המקודשות, שקיים גודר חמור ביניהן לבין המציאות, שאין חניכי תנועתנו מסוגלים לעמוד בפני מלחמת הקיום, ועל כן צפוי להם מות רעב, בתכלית הפשוטה.

עמדנו בפני ההכרח לשכנע את עצמנו וזולתנו, שכנוע של לב ושכנוע של דעת, אך לא בסגנון הישן, שזנחנו אותו זה מכבר, סגנון יפי הנפש, אלא על יסוד חדש; היה עלינו להשתכנע כי האמתות הנושנות שרירות וקיימות, כי הכרח הוא שיהיה כן, ותמיד הבאנו בחשבון אפשרות של ~~התפוכות, של תקופת נסיגה מרחיקת לכת, בדומה למה שהביא הפאשיזם כמעט על כל אירופה התיכונה והדרומית; אין לשכוח כי התנאים משפיעים על האדם ומביאים בו תמורות, ובודאי שאין לחשוב שאנשי הגסטאפו או ה"היטלר יוגנד" ישארו דוגמא לאדם; עוד נאבקים עמים על נפשם ועל צלם האדם, גם בברית המועצות יש אנשים, יש חיילים בצבא האדום שקצרה רוחם להמתין לתמורה, לשעת ההצטרפות אל מחנה הלוחמים נגד היטלר – ורבות שמענו על כך ויש לנו אנשים בארץ ובקיבוץ.~~

אם רצוננו לחנך אנשים מסוג זה – חלילה לנו להתכחש לאמתות הנושנות שנשארו בתקפן, שכן בלי אמתות חינוכיות אלו אין שחר להשקפת עולמנו הסוציאליסטית. אבל מאידך גיסא, כיצד למצוא שיטת חינוך שבכוחה להוסיף כה התנגדות, שתגביר את כחם ללחום את מלחמת הקיום, להחזיק מעמד, בלי שקר, בלי שוד, בלי בזיון. לא הוספנו לטשטש ולהעלים את הכיעור המצוי בחיים, הוצאנו אותו לאור היום כדי לנתחו: הנה אלה הם החיים. אין לזייף את התמונה. ראוי

להתכונן לקראתם, להיות איתן, קשה, מסגל למאבק, להתנגדות, חייב הפרט לתבוע את זכותו, לא להזדרז בכניעתו, תפקיד המהפכן אינו מתבטא באמונת הלב בלבד, אלא בחיי יום יום. וכך למשל, סוכם כי יש לשלול את העמידה בתור לפתחי מוסדות סעד ציבוריים. הוחלט ליסד מטבח בין כתלי הקן, לכל גרוד לחוד, וכן קופה משותפת. כל חבר יתרם כפי יכולתו. להתקיים בכוחות עצמנו, ללא קבצנות.

בעיות אלה עמדו במרכז הויכוח במועצה השנייה שלנו.¹⁹

האם הכירה חייקה את מכתבו של מאיר יערי להנהגה בוויילנה? הדעת נותנת שלא.²⁰ אך מילותיו הדהדו בדבריה: "אנחנו לא נהיה כתנועת הפועלים בגרמניה". אלא שאת הסיסמה צריך היה לתרגם לפעולות אופרטיביות, ואת זאת לא היה ניתן לעשות ממרחביה. בבנדין התמודדו אנשי "השומר הצעיר" עם בעיה חריפה: מחויבותם למה שקראו "סגנון החיים השומרי" נגדה את תנאי המציאות. הדיברות קבעו כי "השומר הוא איש אמת",²¹ ואילו עתה היה עליהם לשקר, לגנוב, להבריא – על מנת להמשיך ולהתקיים. הדיברות קבעו כי "השומר הוא אחיעזר ואחיסמך",²² ואילו המציאות המלחמתית יצרה סיטואציה של "איש לנפשו".

התשובה נמצאה דווקא בהיצמדות עקשנית לערכים ולנורמות הישנים והמוכרים. המפקד בבית היתומים, שערה הגוזז של עדה, תחושתו של בנימין שלא יוכל לעמוד בדרישות היושר של חייקה,²³ המאבק הפרוע בין התנועות – מעידים שמבחינות רבות פעלו אנשי "השומר הצעיר" כאילו דבר לא השתנה בעולם. באורח פרדוקסלי, דווקא בכך היה מענה למציאות החדשה. לפרט ניתנה תחושת שייכות בעולם מתפורר ואפשרות להזדהות עם אידאלים בחברה חסרת אמונה.

תחושת ההזדהות והשייכות טופחו מאז ומתמיד ב"שומר הצעיר" על יסוד אוטונומיית הנעורים שלו. עתה הפכה העדה הקטנה את הערצת המדריך והדבקות באידאלים למכשיר רב-עוצמה ליצירת כוח עמידה והישרדות בתנאיה הקשים של המלחמה. הקמת המטבח והקופה המשותפת תוך ויתור הגובל בהקרבה עצמית היו אקט נוסף, אופרטיבי, שנועד להקטין ככל האפשר את התלות בעולם החיצוני ולחזק את הלכידות החברתית.

גם במישור האידאולוגי ננקטה על ידי חייקה וחבריה אסטרטגיה של היצמדות עקשנית לעמדות המסורתיות. וזאת אף על פי שבתחום זה שרויה הייתה התנועה במצב של התגוננות:

רצינו בארץ ישראל סוציאליסטית. רוסיה לא היתה מקובלת בימים ההם. היא הנחילה לנו אכזבה מרה. עיני תנועת הפועלים בעולם היו נשואות אליה. סבורים היו שהיא תכנס ראשונה.²⁴ נשמעו דברי האשמות, קבלנות, דיבה, היחס נתגוון חזק באימפולסים – כל שכן יחסם של היהודים. אנו, בוגרי התנועה, לא רצינו להיות כקצרי רואי. האמנו בדבקות כי סוף סוף תצא ברית המועצות למלחמה נגד היטלר – אלא שבינתים היא רוצה שלא תנחת עליה המכה הראשונה, מבקשת להוסיף ולצבור כוח. כסבורים היינו, שאין להקל ראש בשמירת האינטרסים של ברה"מ – שעוד נכון לה תפקיד אף בעצם המאבק הגורלי.²⁵

עמדות אלה עלו בקנה אחד עם החלטות מועצת "השומר הצעיר" בווארשה במאי 1941.²⁶ בתזיסיים, ראשי הפרקים האידאולוגיים לקראת מועצת "השומר הצעיר" בגטו וארשה נכתב: "המלחמה הנוכחית אינה מלחמה למען הצלתם של העמים מידי האימפריאליזם הגרמני וגם אינה מלחמה למען הדמוקרטיה וחירות היחיד. [...] ומלחמתן של קבוצות מסוימות מן התעשיה הגדולה ובעלי ההון לשדוד באין מפריע את אוצרות כדור הארץ". לתנועת הפועלים המנהלת טקטיקה של "תבוסנות מהפכנית" אין חלק בה. משיתישו אלה את כוחם של אלה, תבוא ברית המועצות שצברה כוחות בינתיים ותביא את הגאולה הסוציאליסטית לעולם כולו. גם ארץ ישראל, זו שחלמו עליה אנשי "השומר הצעיר" בווארשה ובבנדין, אמורה הייתה להיות לפי תפיסה זו "ארץ ישראל סובייטית".²⁷

בהיצמדות העקשנית לאידאלים של תנועות הנוער ולאמונה הבלתי מעורערת בכוחה של ברית המועצות היה גם משום בריחה מהמציאות. בחוה שבבנדין, כמו בביתניה עילית בשעתו, יצרו להם הצעירים מעין בועה חברתית, שבאמצעותה חיזקו את כוח ההתמודדות שלהם עם המציאות, אך גם את ההסתגרות מפניה. ולא רק שם: ב"אל על", עיתון הבוגרים של "השומר הצעיר", ביוני 1941 פורסם מאמר ספרותי פציפיסטי שבו נכתב: "אוי לכם בני האדם אשר הרגתם איש את רעהו ואינכם יודעים אפילו מדוע".²⁸ באותו גיליון פורסם "מנשר האביב" של מרגלית לנדאו שבו הופך "עבד אפור" בכוח נגינתו של נגן רחוב ל"אלמוני בלתי מוכר, בעל הכינוי המופלא: אדם. [...] ואז התנגן בלבי מאי ירוק באמצע מרס הצונן".²⁹ הם ראו את עצמם כהולכים "נגד הזרם", השם שבו הכתירו את עיתון המחתרת המרכזי שלהם.

להסתגרות מפני מציאות המלחמה היה גם ממד מעשי. תנועות הנוער, ובכללן "השומר הצעיר", דאגו קודם כול לאנשיהן. מנהיגיהן הבטיחו את האינטרסים

של חבריהן ובודדו אותם מהמציאות בעיר. הם פעלו בכנדין, אך רק כדי לצרף עוד אנשים לתנועה. בפעילויות חינוך וסעד של היודנראט השתתפו כבודדים, לא כחברי תנועות. אכן, העניין היה מורכב, כפי שראינו, אך בכל זאת מדובר היה בחינוך, לא בשירות במשטרה היהודית. כמעט אין אנו שומעים בתקופה זו על ניסיון לשנות את המציאות בעיר או על ניסיונות בריחה אל מעבר לגבול הסלובקי הקרוב. בתקופה זו, שנמשכה עד אביב 1942, התבצרו אנשי תנועות הנוער בחווה.

פעילותם סיפקה לצעירים היהודים מחסה מוצק, שתפס את מקום הארגונים החברתיים שהתפוררו במציאות המלחמה. קבוצות "השומר הצעיר" עלו וגאו בזגלמביה. במועצה הראשונה, שנערכה בסוף אפריל 1940, נכחו רק שני נציגים מכל קן בזגלמביה. המועצה נתקיימה במרתף שעל פתחו שמרו הניכיה הצעירים של התנועה.³⁰ המועצה השנייה, מועצת המנהלים, שאת עיקריה מסרה חייקה בדברים שלמעלה, נערכה כנראה בסתיו של אותה שנה.³¹ בקיץ או סתיו 1941 נערכה ועידה של כל אזור זגלמביה בהשתתפות טוסייה אלטמן. במפקד בכתב שנערך לצורכי הוועידה נמנו לדברי חייקה הגאה כ-1,200 "שומרים" בזגלמביה.³² ואם כי המספר נראה מופרז כלשהו, ואינו עומד בהתאמה לדיווח אחר,³³ ברור שהייתה עלייה רבת משמעות במספר החברים בכל קני "השומר הצעיר" באזור: בדו"ח ההנהגה הראשית בגטו וארשה שנכתב בסוף 1940 צוינה "זגלמביה על קיניה הגדולים והיפים, עם כינוסיה, מועצותיה, עיתוניה ועבודתה המסועפת".³⁴

בואה של טוסייה

ביקורו של אליעזר גלר בכנדין עשה רושם גדול על חברי תנועות הנוער, ואלה שניצלו זכרוהו לימים. גלר, חבר הנהגת "גורדוניה" והדמות הבולטת בה בתקופת המלחמה, היה בעל מראה "ארי" והסתובב ברחבי פולין, כשהוא נושא תעודות מזויפות על שם "אאוגניוש". הוא לא היה ראשון המבקרים בכנדין, כפי שנכתב לעתים, שכן עוד קודם לכן ביקרו במקום פרומקה פלוטניצקה ויוסף קפלן. אך נראה שעקב סיפוח זגלמביה לרייך נותק הקשר למשך קרוב לשנה, וההנהגות הראשיות בווארשה, שהקפידו לפקוד את הקנים,³⁵ לא הצליחו לעבור את הגבול ולהגיע לזגלמביה. גלר הצליח, יום בואו בתחילת 1941 הפך ליום חג לאנשי תנועות הנוער:

כה שמחנו בו, כה צמאים היינו לכל ידיעה על התנועה, על וארשה, על העולם, על היהדות. הוא בא אלינו לאסיפת מנהלים. היו כבר 40-50 מנהלים, חדר כה מלא. פנים צעירות, מבטים פקחים. הוא מספר על אודות וארשה ולכותינו מתרחבים. התנועה הגדולה והיפה ביותר, כפי שהיה השומר הצעיר לפני המלחמה. ההוצאות היפות ביותר, "עתון התנועה", "להבות"³⁶ ועוד אחרים. בתי הספר היפים ביותר, הקמת גימנסיות משלנו. עזרה הדדית יפה ומפותחת, לכל גודר – המטבח משלו. קיבוץ, עוני, רעב, קור – וחי הנוער לוחטים, רותחים. הפרופורציה הפוכה. וגם אנו מספרים על אודות עצמנו... על אודות עבודתנו היוצרת, הנותנת לנו כ"כ הרבה תוצאות, על אודות תכניות ומטרות מרובות.³⁷

אליעזר גלר היה שליח "גורדוניה", וחייקה ציינה בהתלהבות את השבחים שחלק ל"שומר הצעיר". בגרסה המאוחרת יותר מיתנה נימה זו וכתבה בעיקר על המידע שהביא גלר.³⁸ גם ממקורות רבים אחרים ידוע שבכל שטח "הגנרל גוברנמנט" עלתה פעילות תנועות הנוער. קן "דרור" בווארשה כבר מנה קרוב ל-1,000 חברים, קן "השומר הצעיר" כ-800³⁹ וגורדוניה כ-300. ב"דרור" פעלו כבר כ-100 סניפים ומספר דומה ב"השומר הצעיר".⁴⁰ נראה שההבדל בנתונים משקף את התחרות בין התנועות. זו הייתה תמיד סימן להתעוררות ולפעילות. גם עצם הביקור היה משמעותי מאוד: שליחי ההנהגות הראשיות מילאו בביקוריהם את החלל שנוצר עם חזרת השליחים הארצישראלים ארצה בתחילת המלחמה. השליחה המרכזית של "השומר הצעיר" הייתה טוסיה אלטמן, הראשונה שחזרה מווילנה לווארשה. חייקה רשמה:

זמן מועט לאחר ביקורו של אליעזר גלר באה אלינו טוסיה.⁴¹ היא באה בלא שום כתובת בידה. הלכה ברחוב הסתכלה בפרצופים, בלבוש. ביקשה למצוא שומר בדרך הנחוש. ואכן נחשה, נגשה אל שושנה ושאלה אותה למקום מגוריה של לאה פסחזון. הביטה בה שושנה בחשד: מה גויה זו מבקשת מלאה? אך לפתע רחשה לה אמון ואמרה: "בואי, אני יודעת". בדרך כשנכנסו לרובע היהודי, ניגש אל שושנה "בן מדבר" קטן ואמר בלחש: "חזק!" אך טוסיה שמעה. "את מהשומר?" "כן, אולי את טוסיה מוארשה?" "כן, אני". התחילה שושנה מנתרת ברחוב מרוב שמחה. "זמן רב כל כך אנו מחכים לך". הוליכה אותה לחווה. הבטתי בה ולא האמנתי למראה עיני. כן, זאת היא, כך ראיתי לפני המלחמה. הרעב והדלות בווארשה אינם נכרים בה. היא מלאה

~~מרץ וחיוניות. אלא שהרצינה מאד. מרגש, כי אחריות גדולה מוטלת על שכמה. מיד התעורר הקן לחיים. השמועה עברה מפה לפה, הקן שלנו מלא ליקונים. בניינו רופף ובעיקר שכבת "הצופים". אין בו מסורת שומרית – הוא בן המלחמה. אך אפשרויותיו מרובות. יש בו חברים בעלי שעור קומה, הרבה מרץ, תנופה, כח רצון. רמת העתון שלנו גבוהה ותכנו מעמיק. עתה ידינו מלאות עבודה. תפקידים רבים הציגה טוסייה בפנינו ובפני עצמה: בניין שכבת צופים חזקה, שהיא יסוד הקן, סמינריון למנהלים של כל הגליל, תכנית עבודה לכל השכבות, שינום הקן בדומברובה (עייירה סמוכה), הקמת בסיס הכשרה גלילי-שומרי, רכוש פלוגה שומרית בחווה. אנו רצים מפעולה אחת לשניה. מה טוב שנמלה עליה טוסייה את כל תכנית הסמינריון.~~

נערך כינוס צופים. שוב נמסר לנו האולם הגדול בבית היתומים. טוסייה ספרה אגדה בדבר הנחש המהלך על גחונו והנשר המרחף ברקיע, על הצופים בוארשה המסרכים להילוות אל הוריהם הבורחים מן העיר בגלל הרעב – מפני שאינם רוצים לעזוב את הגדוד. וגדוד בוארשה מונה מאה, מאה וחמישים שומרים. "והתדעו איך הם מכירים זה את זה? הגדוד עורך טיול והכל מעורבים בהמון, אלא שבכגדו של כל חבר סימן מסכם, פרח על גבי החולצה, רצועת עור וכדומה. לכל קבוצה מקום מפגש משלה. איזו ככר, גינה, בית עלמין, ליד פנס מסוים". הילדים מקשיבים בלי לגרוע עין ממנה. לפתע הרגשה תנועה בין המנהלים. טלפנו אלי מן "הקהילה": עלינו להתפזר מיד, שכן יבוא ביקור משטרה. הכל חרדים ובעקר רוגזים על ההפרעה. הצטערנו לפי שכה נעים מראה האולם השטוף שמש והשומרים הצעירים בחולצות הלבנות. מועטות ההזדמנויות להפגש יחד. אך טוסייה מנחמת אותנו: אין דבר, יטיבו לזכור את פגישתנו ושנאתם לגרמנים תגדל. הסבירה להם מה קרה והכל התפזרו בשקט.⁴²

עוד באותו יום נסעה טוסייה לסוסנוביץ, ולפי הדרך שבה תיארה חייקה את הדברים, נראה שנלוותה אליה כחברת ההנהגה. מביקורה של טוסייה בקני זגלמביה ניתן לעמוד על העבודה הנמרצת שהתנהלה גם בשאר הקנים.

הקן בסוסנוביץ הוא הפוכו של קן בנדין. הכל בו ערוך לפי התקנון. היחס בין הגדודים מצוין וכן היחס המספרי בין הבנים והבנות. הכל נעשה בדיקנות ובקפדנות. הכל מבוסס על מסורת שומרית... אלא שהם

זקוקים לתכנית עבודה ולמנהלים, כל זה מספק להם קן בנדין. אין בהם לא מתנופתם ולא מרוחב אפקיהם של מנהלי בנדין. טוסייה מפיחה בהם נשמה חדשה, מוסיפה להם מעוף.⁴³

תשומת הלב שהקדישה חייקה לאיזון בין מספר החברים למספר החברות בקבוצה אינה מקרית. הייתה זו מסורת מקובלת בתנועה כי לקבוצה טובה נחשבת זו שבה שווה מספר הבנים למספר הבנות – עדות נוספת לחשיבות השוויון המגדרי בתנועות הנוער.⁴⁴

בקן סוסנוביץ ניכר חותמו של קלמן טנצר המסודר והשקול, שהיה הדמות המרכזית בקן באותה תקופה. בניגוד לקן בנדין שבנה את עצמו מחדש בתחילת המלחמה תוך התבססות על תלמידי גימנסיה, הרי שבסוסנוביץ התעשייתית והמודרנית יותר הושתת הקן על נערים עובדים בעיקר.⁴⁵ בשורות הקן ניתן היה למצוא את צבי דונסקי, נער פשוט, אך איש מעשה נלהב לרעיונות התנועה,⁴⁶ ואת ליפק מינץ, שהצטרף לא מכבר, מכונאי על פי מקצועו.⁴⁷ עם ליפק הצטרף לתנועה תלמיד גימנסיה שהגיע לא מכבר מקאטוביץ הסמוכה, שמואל רוזנצווייג (לימים: שמואל רוז). אלה, יעמם אינה גלברד הנאה והמשכילה,⁴⁸ היו השכבה המובילה בקן סוסנוביץ.⁴⁹ בשכבה מעט נמוכה יותר ניתן היה למצוא שתי מדריכות, שנותרו עוד מקן סוסנוביץ שלפני המלחמה: חנה וירניק ופלה כ"ץ.⁵⁰ פלה כ"ץ הייתה אחת ממשתתפות סמינר המנהלים שהעבירה טוסייה בעת ביקורה בזוגלמביה.⁵¹ בסוסנוביץ התגבשה גם קבוצת חניכים צעירה ונלהבת שהודרכה בידי אירקה פסחוזן.⁵² אך מעל לכולם שרתה רוחו הטובה של קלמן טנצר. הוא לא היה בוגר בהרבה מהם והיה אף ידוע חולי, אך דבקותו ומסירותו הפכוהו לאב לרעיו. משגברה מחלת השחפת שבה לקה, היו הבוגרים מתכנסים בביתו. גם ממיטת חוליו המשיך לתת הנחיות, לסדר עניינים ולהנחות את חבריו.⁵³

כדומברובה היו העניינים יגעים יותר, וחייקה ציינה כי "לאמתו של דבר אין שם קן אלא קבוצות בודדות בלבד".⁵⁴ אינפורמציה נוספת אינה בנמצא. גם בזאווירצ'ה פעל קן מאורגן, שאותו הובילו ראש הקן גרייצר ודורקה הרצברג, בת העיירה וחברתו של צבי בראנדס.⁵⁵

בעת ביקורה של טוסייה נערך סמינר מדריכים שנמשך כחודשיים.⁵⁶ לא ברור אם נטלה טוסייה חלק בכל הסמינר, אך לא בלתי סביר לשער כי כך היה. ביקורי השליחים נמשכו לעתים תקופה ארוכה כפרט בזוגלמביה, שבה זכו תנועות הנוער לתקופת גשוג ופריחה.

המחתרת כסמל

את ביקורה של טוסייה הסמיכה חייקה לתיאור מועצה אזורית, שנערכה כנראה עוד בחורף⁵⁷ לפני ביקורה של טוסייה:

בחוה כבר הכל יודעים כי עומדת להיערך פגישת שומרים. הפלוגה השומרית עורכת ניקוי סודי: משפשפים, סודרים, מקשטים. אין מפות, יש נייר לבן לפרישה על השולחנות. הצריף הגדול לובש מראית חג. שוב ירד שלג רב. כיצד יגיעו לכאן מן העיר? אין רואים את הדרך. אם יתחילו להלך בשדות, יטבעו בשלג. אנשי החוה סגורים בחדריהם. אנו יוצאים ומסתכלים בדרך. מכל העברים, מדומברובה, מסוסנוביץ, מבנדין עולות שורות של מזחלות ואנשים. מרחוק עולה קול קריאות וצחוק. פה ושם שוקע מישהו עם מזחלתו בשלג. מספר הולכי הרגל הוא רב. מכל העברים באו שומרים.

השדות לבנים כל כך ובכל אשר תפנה העין – שלג ועליו נקודות שחורות: אנשים ומזחלות. הם הולכים וקרבם והנקודות גדלות. יצאו השומרים ואתים בידיהם לסלול דרך לבאים.⁵⁸

~~דיווח דומה, אם כי מתייחס לתקופת הקיץ, נמצא אצל אינקה (פוטרמן) ויסבורט, אז הניכה בקן סוסנוביץ: "ליד הכניסה לחוה הועמדו שני שומרים בפנים ניצבה בחורה רזונת... היא הגיעה מגיטו וארשה. שמה טוסייה אלטמן".⁵⁹~~

טוסייה מסרה דין וחשבון על העבודה בחלקי פולין הכבושה, על שטח הכיבוש הסובייטי ועל ריכוז וילנה והעלייה משם. למעשה באותה עת, לאחר שווילנה נכבשה על יד הסובייטים, כבר לא תפקדו שומרי וילנה כ"ריכוז", אך מאמצי העלייה משם עוד נמשכו. מבחינה חינוכית עלתה שאלת העבודה במחתרת. הוצעה הצעה לפרסם ברבים כי בשל רדיפות היודנראט והגרמנים מפסיקים את העבודה התנועתית. בפועל חשבו לעבור לעבודה בקבוצות קטנות של חמישה חברים, כשקבוצה אחת לא תדע על פעילות האחרות. את ההתלהבות הכללית ציננה קריאת ביניים: "אין הצעה זו בת ביצוע שכן שמונים איש שומעים אותה. הגם זו מחתרת?" הכול פרצו בצחוק רם. "מן הפעולות יוצאים אחד אחד וברחוב ממתנינם זה לזה".⁶⁰ על פי חייקה הוחלט שלא להנהיג בינתיים "תנאי מחתרת מדוקדקים וחמורים לפי שאין התנאים מחייבים כן".⁶¹ במקום זה הוחלט "להסתייע בה כגורם סמלי שיש בו מהמשיכה".⁶²

היחס לפעילות במחתרת הוא מאלף. מדברי חייקה עולה כי כבר בתקופה זאת

התנהלו על פי כללים מחתרתיים מסוימים; הכינוס החשאי במרתף, הסתודדות השומרים המלווים את טוסיה, רדיפות הגרמנים והיודנראט המזכרים למעלה, מצביעים על כך. את עדותה של חייקה מחזקות גם עדויות אנשי קן סוסנוביץ.⁶³ פעולת התנועות הייתה בלתי לגלית בעיני הגרמנים, ובעיני היודנראט הייתה לגלית למחצה. היודנראט בבנדין ידע על הפעילות התנועתית, מה גם שאנשי התנועות נזקקו לא אחת לעזרתו, במיוחד בארגון אולמות גדולים לצורכי אספותיהם. מולצ'דסקי, ראש היודנראט בבנדין, היה ציוני ואיש שמאל והיה מקורב לענייני התנועות, במיוחד ל"דרור". אך היה הברדל בין מולצ'דסקי הנוח לכריות לבין משה מרין. האחרון, שדאג אף הוא להבליט את ציוניותו, דיכא בימינו את שעורד בשמאלו. ~~החווה לא הייתה קמה בלי הסכמתו ועידודו, וכמוה גם מועצת הנוער ושילובם של חברי התנועות במוסדות החינוך של היודנראט בבנדין ובסוסנוביץ. מוסדות אלה עמדו תחת פיקוחו הישיר ועיננו הבוחנת. בתקופה זו של חורף 1940-1941 ניסה להגביל את פעילות התנועות בחווה, ולמעשה אף אסר אותה לחלוטין.~~⁶⁴ אך נראה שהפיקוח לא היה קפדני. בכך, וביחסו הנוח יותר של מולצ'דסקי, יש להסביר את העובדה שאנשי "השומר הצעיר" לא נזקקו לעבור לתנאי מחתרת בפועל.

רעיון המחתרת הועלה בעיקר כסמל, כרעיון בעל תפקיד חינוכי. בקרב שומרי בנדין מקובל היה אז לחזור ולקרוא בספרו של סטניסלב ב'וזובסקי להבות. ספר זה ביטא את מיטב מסורת הרומנטיקה הפולנית, שעתה חברה לה רומנטיקה חדשה – זו המהפכנית. הוא תיאר חבורת משכילים פולנים צעירים, המצטרפים למאבקם של המהפכנים הרוסים בני סוף המאה התשע עשרה – אנשי ה"נארודניה ווליה". בדמותו המיוסרת של מיכאל קניובסקי, המורד באביו האציל ובמשפחתו ויוצא לשחרור פולין, רוסיה והאנושות כולה – דימו אנשי "השומר הצעיר" למצוא את עצמם. בדידות הנעורים של קניובסקי המסוגר בדירתו מול ה"גשם המקיש בשמשות", "שבהן נתדפק ענף אילן מפעם לפעם", הייתה גם בדידותם שלהם. מחאתו הלוהטת כנגד עולם מתנכר לעוול, לשוד ולגזל, הפכה למחאתם שלהם. קניובסקי קרא: "אדם! אדם!"⁶⁵ והם ראו את עצמם כנענים לקריאתו.

בלהבות טמון היה גם מטען ארוטי חזק: בין בצורה ישירה בסיפור הזונה היהודייה, בין בצורה מעודנת בתיאור אהבות הנעורים, ובין בדרך משועתקת בלהט המהפכני של גיבורי הספר, שעמם נמנה גם ניצ'ייב, האנרכיסט הניהיליסטי, שאין לו חיים זולת התשוקה הבווערת למהפכה.⁶⁶ נראה שגם בכך יש להסביר את השפעת הספר על דורות של שומרים. ארוס הנעורים שאפיין את "השומר הצעיר" מתחילת דרכו מצא לו בלהבות אפיק מהפכני. עיתון המחתרת הראשון

של "השומר הצעיר" בווארשה נקרא בשם זה, והמוטו שלו היה מובאה מהספר: "כל עוד אפילו אדם אחד אובר בעולם, כל עוד חיי אדם אחד נרמסים בעפר, אין טעם לחיות, אי אפשר לחיות, אלא אם כן אתה נאבק". בפתח הגיליון של ספטמבר 1940 הופיע מאמר של טירסה (תרצה) בשם "להבות", ובהמשך, מאמר של ידידה מרדכי גרובאס, שמשך חוט ארוך מקניובסקי, צ'רנישבסקי וניצ'ייב גיבורי להבות, לגיבורי הקומונה הפריזאית (1870), המהפכה הרוסית (1917) ומלחמת האזרחים בספרד (1936-1939) וסיים במילים הבאות: "העולם הוצת ועולה בים של להבות. גיבורים אלמונים הציתו את העולם, ומספרם מיליונים. חופן השלהבות הוטל לעברנו. הנקבלנו?"⁶⁷ שנה לפני כן תורגם הספר לעברית על ידי הוצאת התנועה בארץ ישראל. במבוא לספר נכתב: "המהפכה עבורם היא אבן שואבת. שואבת מכל יסודות החיים הרעועים ומכל הרצונות. היא דת".⁶⁸ גם בכרכור שבארץ ישראל יקרא לעצמו אחד הגרעינים המחכה לעלות להתיישבות על שם הרומן.⁶⁹ שם, כמו בווארשה ובבנדין ב-1941, היה הספר למקור השראה לגיבוש תגובה אידאליסטית נגד אימי המלחמה.

ספר אחר שעשה רושם עז על חניכי תנועות הנוער היה ארבעים הימים של מוסה דאג של פרנץ ורפל.⁷⁰ הספר המתאר את מאבקה של קבוצת ארמנים, המתבצרת ארבעים יום על הר גבוה כדי להתגונן מפני הטורקים העות'מאנים העומדים לכולתה, היה אף הוא לסמל בעולמם של הצעירים היהודים בזגלמביה. אינקה פוטרמן קראה אותו בקיץ 1941 במשך שלושה ימים רצופים, בלא לצאת מחדרה: "אם הרמתי את עיני מהספר, הרי זה רק למען השמיע צעקה: אמה, כיצד זה יתכן?"⁷¹ חייקה עתידה אף היא להזדקק לגיבורי ספר זה. בספרו של ורפל, כמו בספרו של בז'וזובסקי, שולבה רומנטיקה של מאבק ברומנטיקה של מוות הרואי.

סמלים אלה היו טיפוסיים ל"שומר הצעיר". תנועות אחרות טיפחו את מיתוס המאבק לפי מסורות אחרות. ה"בונד", שבדומה ל"שומר הצעיר" הבלטי את סמל הקומונה הפריזאית, נצמד לסמל המאבק הפולני: "בעד חירותנו, בעד חירותכם". הסמלים של "דרור" היו מעוגנים במרטירולוגיה היהודית ונשענו על יצירות כמו "ברוך ממגנצה" של טשרניחובסקי, "מסדה" של יצחק למדן ו"תל חי" של ברנר.⁷² אך אלה גם אלה היו ספוגים ברומנטיקת המוות המהפכני.

געועים ויאוש

נחזור עתה לבנדין, אל חייקה הנפרדת מטוסיה. כנראה, לאחר המועצה בראשית 1941:

זה כבר נסעו הצירים ואנו יושבים ומשוחחים עם טוסיה. גם היא חברה קיבוצנו, "גלאון"⁷³. הננו לאים, עייפים. גם שם נשארה טוסיה יחידה מהמבוגרים, וכן גם אנו – כאן. הננו חסרים את חברתנו ואין לנו חיים משלנו. נזכרנו את אנשינו, הקיבוץ. חיינו רצוצים ואין זאת כי לא נזכה לתת כמותם את כוחנו לבנין הקיבוץ. ברור כי יחסר לנו הכח הפיסי. הרעב טבע בנו עקבות אם נפשיים ואם פיסיים. אין בכוחנו לשכוח את הרעש. תכופות מדברים אנו באוכל. אימתי לפני המלחמה דברנו בענייני אכילה?

טוסיה מלאת אופטימיות. "עוד נפגש בקיבוץ, יש לי עניינים רבים לבירור. אי כה נבלה את המלחמה". אמונתה מחזקת אותנו. אין היא מרבה לסבך עניינים, להתחבט בבעיות, היא מקבלת את הדברים ויודעת איך לקלוט ולהגיב

~~והרי ידעתי כי לאמתו של דבר – זה לא בא לה בקלות, בדרך הטבע. טוסיה, כמו גם פרומקה, לא "נוצרו" לפעולה זו של תקופת הכיבוש הנאצי. על פי אופיין וסגנונן היו צריכות (מה היינו צריכים לזה כולנו...) תנאים נורמאליים, עבודת הדרכה מטעם ההנהגה או המרכז, שאינה מחייבת חבוטי דרכים מסוכנות ופגישה עם זוטות המקומות, והתעמקות בשאלות יום יום. המציאות המלחמתית דרשה מחבר ההנהגה את הכל (ההרגשה במקור) – קטנות כגדולות, וכושר פעולה פראקטית לא פחות מהכשרה אידיאולוגית תיאורטית ויצוג כלפי חוץ.~~

~~אך טוסיה, בכל הקשיים שעמדו בפניה ומהם עניינים המנוגדים לאפיה – ידעה לעמוד בשליחות שהוטלה עליה, השלימה עם ההכרח לחזור אל שלבי פעולה "צעירים" יותר, לחזור לנוסח "המדריך מן השורה". היא מראה עליות ובלתי אמצעיות. הבקורים שלה היו לנו ימי רגוש והתקדמות. וכשהיתה נפרדת – היתה תמיד מבטיחה לחזור בקרוב ולהציץ.⁷⁴~~

מתיאור זה של טוסיה, שנכתב ופורסם גם כרשימה לזכרה,⁷⁵ עולה הלך רוח של בדידות ויאוש לרגע, מעין התפכחות שלאחר התרוממות הנפש בכינוס. טוסיה עזרה לחייקה, לדוד, ובוודאי גם לנאטיה ולאחיות פסחון לצאת מהלך רוח זה. הפרגמטיזם שבאופייה עמד בניגוד להתלהבות הפרועה לעתים של בנות בנדין ודוד. אך בתארה את פעילותה של טוסיה דיברה חייקה גם על עצמה: מעריצה, ואולי אף מקנאה הייתה, בעוז רוחה של טוסיה, הנודדת בדרכים וגונבת גבולות. בנוסח המוקדם יותר, ביומני 1943, לא היססה חייקה להוסיף ביקורת:

היא [טוסייה] מלאה את תפקידה בזמן, אולם לא פתרה את הבעיות האידאולוגיות, אשר דחתה לוועידה העומדת להתכנס – דבר אשר עבורו שלמנו אחר כך מחיר יקר (עליו הצטערנו אחר כך קשות).⁷⁶

נימה של עליונות אינטלקטואלית התגנבה כאן לדברי חייקה, שאותה ניסחה לטשטש מאוחר יותר. נימה זו מובנת על רקע הפרגמטיזם שאפיין את טוסייה אלטמן. מאוחר יותר תתגנב נימה זו גם לדברי חייקה על מרדכי אנילביץ'. חייקה, נאטיה ודוד היו אינטלקטואלים. אך כפי שיתברר בהמשך חסרים היו ברגעים הגורליים אותה כריזמה, שבכוחה להכריע את הכף בוויכוחים ללא מוצא ולנווט את החברים לעבר המעשים.

לנימת הגעגועים לארץ, באותו הלך רוח פסימי לרגע, מתלווה לראשונה בת הד של ייאוש. בעוד פחות משנה עתידה טוסייה לכתוב בייאוש אין אונים: "ישראל גווע לעיני ואני פוכרת ידי ואיני יכולה לעזור לו".⁷⁷ ארץ ישראל הייתה חלום, תקווה ומקור עידוד לטוסייה וגם לחייקה. אך היא הייתה רחוקה, ונראה היה להן כי לעולם לא תגענה אליה.

הרחק משם – ארץ ישראל

בנס ציונה באותה עת כבר התלכדו "הפועל-לכפר", גרעינה של חייקה, ו"אלגביש", גרעינה של טוסייה, לקיבוץ "גלאון". בחולות, כשהם גרים באוהלים ומשכירים ידיהם לעבודת יום במושבה, בנו אסתר שושן, שייקה גולדרין ושמריהו מילנסקי בית חדש ואחר. עם הזמן הצטרפו אליהם מקצת חבריהם שבאו דרך ריכוז וילנה, ביניהם גם זליג שושן, חברה של אסתר. ב-1943 עתידה הייתה אסתר להפוך לאם. חברים אחרים המשיכו לנדוד בדרכים. ביניהם, במזרח הרחוק, לשם התגלגל מווילנה בדרך רוסיה המזרחית, היה משה גל, ועמו חבורה מאנשי הקיבוץ. הם לא שכחו, וכי כיצד יכלו לשכוח. אברשקה חיכה לצפורה חברתו שנתקעה ב'ארקאי, שמריהו – לדוד ולחייקה כדי לחדש את הקריאה בצוותא. הקיבוץ כולו ייחל לסיום המלחמה על מנת שיתוגבר בכוחות מילואים שנשארו תקועים מאוחר. הם לא יכלו לעשות הרבה. בתחילה כתבו לוויילנה, אבל ממחצית שנת 1941 נותק גם קשר זה. הקשר שהיה בין ארץ ישראל לבין אירופה הכבושה התנהל דרך ז'נבה בלבד, אך לא ברור אם ידעו עליו בגלאון; היה זה סוד מוגבל ליודעי חן.

במרחביה, מרכז "הקיבוץ הארצי" ו"השומר הצעיר" בארץ ישראל, לא עמדה שאלת "החברים בגולה" במרכז סדר העדיפויות. הייתה מלחמה בעולם, ואנשים

נתקעו. דיווחים על פרעות ביהודים היו מתפרסמים בעיתונות מדי פעם, כמו גם ידיעות על מצבם הכלכלי הנואש של יהודי אירופה. אך נראה היה שלאחר הלם המלחמה הראשוני, שבו החיים למסלולם. לאנשי ארץ ישראל היו אתגרים אחרים שהמלחמה הציבה בפניהם: שאלת הגיוס לצבא הבריטי, הקמת הפלמ"ח, חידוש ההתיישבות. במרחביה, כמו בזגלמביה, נראה היה באותה עת כי הנתק הוא זמני, ויש לחכות עד יעבור זעם.

אך היה זה נתק כאוב. כפי שהראתה חוה גבע בעבודה שלא פורסמה, במהלך 1939-1940 עזבו כל שליחי "השומר הצעיר" מארץ ישראל את משמרתם לא רק בפולין, אלא באירופה כולה: שלושת השליחים מפולין חזרו מיד לאחר הכיבוש, בסתיו 1939. לרומניה נשלח אהרן כהן באוקטובר 1939 במטרה ליצור קשר עם אנשי "השומר הצעיר" המנסים לפלס להם דרך מברית המועצות. אך ניסיונו נכשל, ובסוף יוני 1940, עם גבור החששות כי רומניה תצטרף למדינות ה"ציר", החליטו כהן ושני חבריו לשליחות לחזור לארץ. אחרון השליחים באירופה באותה עת, לוי דרור בליטא, החל דוחק במאיר יערי שיאשר את חזרתו לארץ בשל הכיבוש הרוסי. יערי הפציר בו להישאר במכתב אישי, אך ללא הועיל. דרור חזר לארץ באוקטובר 1940 עם שליחים ארצישראלים מתנועות אחרות. משליחים אחרים נמנע להמשיך לפעול: צבי קולבן ואברהם בן דוד, השליחים להונגריה וסלובקיה, גורשו ליוגוסלביה, ומשם, לאחר שנכשלו מאמציהם לחזור לבורפשוט, חזרו לארץ ישראל. ליוגוסלביה הגיעו לתקופות קצרות יהושע ברנדשטטר ומנחם בדר, אך הם לא שהו שם זמן רב בגלל הכיבוש הגרמני.⁷⁸ קבלת השליחים בארץ נעשתה ברגשות מעורבים. ככל הידוע, להוציא את חזרתו של אהרן כהן, לא נערכו בירורים בנושא. אך גם לא היו קבלות פנים חגיגיות מסוג אלה שערכו אנשי "החלוץ" לשליחיהם שחזרו ואף לא התקפות חריפות בנוסח ברל כצנלסון.⁷⁹ יערי שיבח בתחילה את עמידת השליחים, אך חזר בו מעט מאוחר יותר והודה כי היה זה כישלון.⁸⁰

אך בעוד שניתן היה להבין את מניעי השליחים, שחזרו מחשש שייעצרו כנתיני ארץ אויב בארצות הכיבוש או ההשפעה הנאצית, קשה להבין גם בדיעבד את חזרתו של מרדכי אורן (אורנשטיין) מז'נבה. בינואר 1940 נקבע כי בז'נבה תמוקם לשכת הקשר של ההנהגה העולמית והקיבוץ הארצי עם אירופה הכבושה. אורן, למרות עמדותיו השמאלניות,⁸¹ היה באותה עת מן הפעילים המובילים בקיבוץ הארצי. עם בואו לז'נבה גיבש לעצמו תפיסת תפקיד ברורה לגבי אחריותו לריכוז ולהדרכה של התנועה עולמית, לקיום הקשר עם ארצות הכיבוש הגרמני ועם המוסדות היהודיים והציוניים העולמיים. הוא אכן פעל שם מספר חודשים והיה חוליית קשר חיונית בין הנהגות "השומר הצעיר" בוויילנה

ובשאר ארצות אירופה. הוא היה מעורב ב"פרשת המאתיים", אותו ניסיון סרק של אנשי "החלוץ" ו"השומר הצעיר" להכריח את הגבול מזגלמביה לסלובקיה.⁸² עם חזרת השליחים, שאת חלקה ניסה למנוע, החל אורן לחוש כי "האפשרויות הזעומות של פעילות המרכזת, המדריכה והעוזרת, אינן מצדיקות עוד את השארותי בגולה".⁸³ בשל לחציו אישרה הנהגת התנועה את חזרתו מז'נבה.⁸⁴ הייתה זו החלטה הרת גורל. שנתיים וחצי עתידות לעבור עד שתשוב לפעול דמות סמכותית כנציגת "השומר הצעיר" באירופה. ב־21.8.1940 עזב מרדכי אורן (אורנשטיין) את ז'נבה.⁸⁵ שלושה שליחים נוספים, ובהם יוסף בורג, מי שעתידי להיעשות לשר בישראל, חזרו עמו.⁸⁶

את נטל הקשר עם אירופה הכבושה לקח על עצמו החל משנת 1941 צעיר כבן עשרים ואחת, חניך "השומר הצעיר" בשווייץ, הייני בורנשטיין. חברו אליו שני בוגרים נוספים, ברוננו לוי וארטור ראט.⁸⁷ הייני פעל ככל יכולתו, ובבנדין עתידים היו לעמוד בקשר מכתבים מסועף עמו. אך מה היה כוחו לעומת פקידי "החלוץ" ו"המשרד הארצישראלי" שישבו בז'נבה בעת ההיא? רק במאמצים ניכרים וכתוצאה מלחץ פוליטי צורף הייני בקיץ 1943 כחבר בעל זכויות בלשכת הקשר של "החלוץ" בז'נבה.⁸⁸

האם שכח מאיר יערי את חניכיו שנתקעו באירופה? אזלת יד ורגשות אשמה היו מציפים אותו מדי פעם, כך כתב לאנשי וילנה במאי 1940 ובספרו **בפתח תקופה** במחצית 1941.⁸⁹ אך היו אלה רגשות מינוריים: כרכים אחרים סבר אז יערי כי הניתוק הוא זמני, ועם תום המלחמה יתפרצו מחדש "כוחות הנעורים של המוני היהודים" במזרח אירופה. יערי צפה לחץ של מיליוני מהגרים יהודים לאחר המלחמה, וכבר החל לעצב את תפקידו המוביל של "השומר הצעיר" בהתעוררות החזויה.⁹⁰ "פרוגנוזה" (חיזוי התוצאות), כך נקרא הדבר בשפה הרפואית שסיגל לעצמו המרקסיזם. ומה בינתיים? אם להשתמש בדימוי צבאי, הרי שכמנהיג מרוחק לא המשיך יערי לשלוח את קציניו ליצור קשר עם הכוחות שנתקעו מאחור, מכותרים על ידי האויב. למרות דרישותיו התקפלו שליחיו אחד לאחד, משלימים עם חוסר היכולת להושיע את הכוח המנותק. והיה זה כוח גדול: למעשה הרזרבה העיקרית להתחדשות לאחר המלחמה. גם בתקופה זו של קיץ 1941 עדיין היו אנשי "השומר הצעיר", שהמשיכו לפעול בפולין ובארצות אירופה הכבושה, אשר את מספרם ניתן להעריך בנקל מעל לעשרת אלפים,⁹¹ המאגר האנושי הגדול ביותר שהיה ל"שומר הצעיר" בעת ההיא; גבוה יותר מכ־7,000 חברי הקיבוץ הארצי.

בבנדין המשיכו טוסייה וחייקה לחלום על ארץ ישראל. למרות הרעב, הגזרות, הברידות, נראה היה כי יוכלו למלחמה. לאחר פלישת גרמניה לברית המועצות

יש לשער שהיו מודאגות יותר באשר לגורל חבריהן, שהיו עד כה בשטח הכיבוש הסובייטי. עם זאת, בוודאי נצטרפה לדאגה גם מחשבה אופטימית – סוף סוף אולצה ברית המועצות לצאת מאדישותה; למרות התבוסות הראשונות, הצבא האדום עתיד לנצח.

פרק עשירי

מאבקים בצל המלחמה

דגלים אדומים, 1967

באחד במאי היו מלבישים אותנו, ילדי הגן, בחולצות לבנות, קושרים לנו עניבות אדומות ומצעידים אותנו לאורך מדרכות הקיבוץ. לא הבנו בדיוק למה, אבל הדבר מצא חן בעינינו; כמעט כמו בפורים. אבא היה גאה לספר לי שיום הולדתי חל בדיוק ביום הולדתו של סטאלין. רק מאוחר יותר התברר לי שהתאריך היה שגוי (סטאלין נולד ב־18 בדצמבר) וגם סטאלין היה שגוי. אך לא באותה עת. כשמת סטאלין הופיע "משמר לילדים" בפורמט אבל, כשתמונת "קברניט המהפכה" מוקפת מסגרת שחורה וממלאת את עמוד השער.¹ סיפרו שבקיבוצים שונים ביטלו את מסיבת פורים, ואנשים התהלכו דומעים ברחבי הקיבוץ.

האהדה לברית המועצות הייתה מובנת מאליה בקיבוצי "השומר הצעיר" של שנות החמישים. היא נמשכה גם אחרי 1952, אחרי משפט מרדכי אורן, שבו הואשם שליח "הקיבוץ הארצי" בצ'כוסלובקיה בריגול.² חברי הקיבוצים ניצבו אז בפני בחירה קשה: אמונה בשליחם מול האמונה בצדק הסוציאליסטי. מרביתם בחרו להאמין לאורן, ואלה שסירבו הוצאו מהקיבוצים.³ אך הדגלים האדומים המשיכו להתנוסס בשערי הקיבוץ בימי חג, סמל לתקווה כי אחוות המעמד חזקה מכמה אי-הבנות עם ברית המועצות בעניין הציונות. וככלות הכול, ברית המועצות המשיכה להוביל את המאמינים אל "עולם המחר": ספורטאיה זכו במרב המדליות באולימפיאדות מלבורן ורומא, היא הטיסה לוויין ראשון לחלל, ואחר כך שילחה את הכלבה "ליקרה" למסע חי ראשון בחלל, והשיא – אסטרונאוט ראשון – יורי גגרין.

במוסד החינוכי עדיין המשכנו להגות את "יום המהפכה" בשבעה בנובמבר. בשנת 1966 הוטל על עופר ועלי להכין את הטקס. התלבטנו. כבר היינו ספקניים משהו: איך לתרץ את כל מה שכבר ידענו על ברית המועצות ועל רודנותו של סטאלין. פנינו למחנך והוא, לתימהוננו, כעס עלינו. הלכנו ללוי גרינבלט, המורה לפילוסופיה החביב עלינו, וקיבלנו, לבסוף, תשובה: הדרך נכונה, אך

~~הבירוקרטיה השתלטה על הקומוניזם ונרמה לניונו. אמונתו של אותו מורה זקן שלמה הייתה, ואנו, שהיינו ואף נשארו נבוכים משהו לנוכח דוקטרינה שנופצה באין אחרת שתחליף אותה, ניסינו למצוא בכך חיזוק מעט. שנה לאחר מכן כבר נלחמו בוגרי המוסד החינוכי נגד הטנקים הסובייטיים.~~

~~אך אמונתה של אמא בתקופת המלחמה הייתה שלמה. כחברת "השומר הצעיר" לא פנתה לקומוניזם, אך האהדה לברית המועצות השפיעה עמוקות על דרך הניתוח, על קבלת החלטות ועל דרכי הפעולה שלה ושל חבריה בקן "השומר הצעיר" בבנדין. תנועת "השומר הצעיר" כפולין הילכה באזור הרמדומים שבין שתי המהפכות: הצינית והקומוניסטית. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה חלה הקצנה שמאלנית בעמדות מרבית חבריה. בהנהגה הראשית ובקן וארשה האמינו כי "תפקידו הקדוש ביותר של הפרולטריון הוא להעמיד לרשות ברית המועצות את כל כוחו, שכן ברית המועצות היא מעוזו ותקוותו היחידים".⁴ ברית המועצות הייתה עבורם האמונה וההוכחה לאמונה בעת ובעונה אחת. היא גילמה את התקווה לעתיד, הייתה סמל לחיים אחרים ומקור כוח לפעולה ממשית בהווה. גם אם הייתה זו אשליה, הרי שאשליות ממלאות לא פעם תפקיד חשוב בכינון אירועים היסטוריים.~~

הפלישה לברית המועצות

בשנת 1944, כשגורל המערכה הוטח מכבר לטובת הרוסים, רשמה חייקה ביומניה את הרשימה הבאה:

22 ביוני 1941. הגרמנים תקפו את רוסיה. נתרעש עולמנו הקטן. ידעו היהודים כי עתה תפתח תקופת גזרות ורדיפות חמורות שבעתים, ועם זה האמינו שמתקרב קץ יסוריהם. אין משלים את נפשם בנוגע לעזרתן של מעצמות המערב. הללו לא ינקפו אצבע, כאשר לא נקפו עד עתה. התקוה היחידה היא בכיבוש השטח ע"י רוסיה. אין לתאר כיצד קראו יום יום את החדשות, כיצד האזינו להן בנשימה עצורה. למדו את הפעושות לבטא את השם "סטאלין". ספרו להם כי נקבל את הבאים ב"לחם ומלח", כמנהג המקום, כי נעטר את הבתים בדגלים אדומים.

לעולם לא אשכח את השבת שנופצה בעיר הידיעה כי הגרמנים אורזים את צרורותיהם: הצבא יצא את הקסרקטינים, במשטרה אורזים הכל, וכן במשרדי מושל העיר. יצאו היהודים בהמונם לרחוב, כאשר לא עשו עד כה, תמיד הצטדדו לצל, התחבאו בכתיהם, שלא להיות

לצנינים בעיני הגרמנים, לבל יראו כי רבים הם. היום אין הם מפחדים. מסתכלים בצבא היוצא, מגלים עליצות, קוראים קריאות זה אל זה. התהלכו חסידים, לשעבר בעלי זקן ופאות, והשמחה קורנת מעיניהם: "הרוסים באים!" עד מהרה התאכזבו. בסך הכל יצאה חטיבה גרמנית אחת ונכנסה אחרת. הרוסים לא הגיעו, ולעומת זאת ירדו גזרות מחריפות והולכות על ראש היהודים.⁵

העדויות מבנדין אינן מאזכרות חוויה דומה, אך תיאורים דומים על הציפייה לבוא הרוסים מופיעים גם ברשומותיו של רינגלבלום מגטו וארשה.⁶ ברית המועצות, שעמדה עד כה מהצד עקב חוזה האי-התקפה שחתמה עם היטלר, אכזבה רבים מהמאמינים בה, לרבות אנשי "השומר הצעיר". כשבעקות הפלישה הגרמנית הפכה לצד במלחמה, נעשתה למקור התקווה. חבריה של חייקה לתנועה, אנשי "השומר הצעיר" בווארשה, פרסמו את הכרוז הבא: "הגיעה שעת ההכרעה ויום השחרור כבר קרוב... אנחנו מאמינים שהם יביאו איתם חופש לעמים וברית מועצות עולמית. אנו מאמינים שהם יבואו אלינו בכדי לקעקע את חומות הגטו ולשחרר אותנו ממשא הבזו המביש".⁷ בעיני אנשי "השומר הצעיר", שרק כחודש לפני כן עדיין הגדירו את המלחמה כ"מלחמה האימפריאליסטית השנייה",⁸ השתנתה באחת תדמית המלחמה והיא הפכה למלחמה צודקת: מלחמת שחרור שאותה מובילה ברית המועצות. ב"אל על", הביטאון המחתרתי של שכבת הצופים של "השומר הצעיר", כתבה נ' מאמר נלהב: "דבר אל החייל הסובייטי": "רבות אני חושבת עליך באחרונה חייל הסובייטים... לא מכח הפקודה בלבד יצאת לקרב. אתה יודע על מה הנך נלחם. אתה איש השלום... ולכן כה תיטיב להלחם. אני מבינה אותך. אני אוהבת אתך. לבי אתך".⁹

אך האופטימיות של אנשי תנועות הנוער התחלפה עד מהרה בדאגה. העיתונות והרדיו הגרמניים, מכזבים ככל שיהיו, הודיעו על ניצחונות מהירים בחזית המזרח החדשה. מן השמות של המקומות הנכבשים נעשה ברור גם בפולין שהצבא הגרמני מעמיק והולך לתוככי ברית המועצות.¹⁰

בווארשה כמו בבנדין לא יכלו לדעת באותה עת כי הפלישה לברית המועצות לא הייתה רק שלב חדש במלחמת העולם, אלא גם שלב חדש במלחמתו של היטלר נגד היהודים. מתהליך של נישול כלכלי, ריכוז ובידוד של היהודים ורציחות מזדמנות בחסות החוק או ההמון, עברו הגרמנים להשמדה שיטתית. "קבוצות המשימה המיוחדת", ה"איינזגרופן", שסופחו לשלוש הארמיות שדהרו לתוככי ברית המועצות, החלו בחיסול שיטתי של יהודי השטחים שנכבשו זה מקרוב.

באותו זמן כבר החלו ההכנות להשמדה שיטתית של יהודי פולין הכבושה. ליד העיירה אושווינצים, המרוחקת אך 40 ק"מ מבנדין, הוקם והלך קומפלדקס גדול של מחנות, אשר עתיד היה להתקרא בשם הגרמני אושוויץ. אנשי זגלמביה היו עדים להתרחשות מוזרה שעל משמעותה לא יכלו לעמוד. עוד ב־7.4.1941 גורשו יהודי אושווינצים מעירם ופוזרו בעיירות זגלמביה.¹¹ מתוך 8,000 יהודי אושווינצים בשנים שלפני המלחמה נותרו כ־6,500 בעת ההיא. כ־3,000 מהם גורשו לסוסנוביץ, השאר הגיעו ברובם לבנדין.¹² יהודי אושווינצים סבלו זה מכבר מתגרת ידם של הגרמנים. הסיבה לכך נעוצה הייתה במחנה הריכוז שהוקם בעיר עוד בראשית המלחמה. ידוע היה שבמחנה מענים למוות שבויי מלחמה פולנים, וזעקות אימים היו נשמעות בבתים הסמוכים למחנה.¹³ מדי פעם היו מובילים למחנה גם אסירים יהודים, ואלה לא חזרו משם.¹⁴ גדרות התיל הגדולות וקסרקטיני הענק שנבנו במחנה עוד הגבירו את אווירת האימה בעיר. אסור היה להתקרב למחנה, ואנשי הס"ס שנשאו את סמל הגולגולת הלכו והתרבו ברחובות, מכים ביהודים באלות הגומי שלהם.¹⁵

תחושת הקלה אחזה ביהודי אושווינצים עם הגיעם לסוסנוביץ ולבנדין. יהודי זגלמביה יצאו לקראתם, נכונים לסייע, נרגשים ממצוקתם.¹⁶ הנוער התגייס לעזרתם.¹⁷ אנשי אושווינצים המיוסרים, שחשו כאילו יצאו מבית קברות, ראו לפתע לפניהם אנשים לבושים היטב. "לא יכולתי להבין כיצד אפשר להתקשט בימים כאלה", רשמה אחת המגורשות, "כלום אין הללו יודעים את המתרחש באושווינצים? כלום לא שמעו על משרפות המתים הענקיות שבאושווינצים?" העדויות היו מהימנות: באושוויץ כבר היה נהוג לשרוף את גוויות המתים, אסירים או עובדי כפייה. במאמצים להקל על יהודי אושווינצים לקחו חלק הן היודנראט, הן תנועות הנוער וכמובן סתם יהודים בעלי לב רחום. המגורשים הכירו להם טובה על כך, אם כי נראה שקליטתם לא עברה בלא קשיים.¹⁸

גירוש יהודי אושווינצים והידיעות על מחנה האימים המסתורי לא חוללו שינוי תודעתי בקרב יהודי בנדין וסוסנוביץ. המחנה היה מרוחק וסגור מעין. העדויות של הפליטים התייחסו בעיקרן לשבויים פולנים, ואת בניית המשרפות החדשות לא היה ניתן לקשר למה שיתברר לימים כייעודן האמיתי. יתרה מזו; קהילת אושווינצים לא הייתה הקהילה הראשונה והאחרונה שגורשה; כבר היו דברים מעולם ב"גנרל גוברנמנט".

וככלות הכול יהודי זגלמביה חיו בטוב במחצית 1941, יחסית לשאר יהודי פולין. ב־1.5.1940 נתחמו 66,000 יהודי לודז' בתוך גטו דחוס, ובנובמבר 1940 כבר היו כלואים למעלה משלוש מאות אלף יהודי וארשה מאחורי חומות הגטו.¹⁹ אך בזגלמביה שסופחה לרייך הגרמני לא הוקמו גטאות. זגלמביה

התעשייתית הייתה כר פורה להקמת מפעלים בידי יזמים גרמנים מהרייך או "פולקסדויטשה" מקומיים. נפתחו בתי מלאכה גדולים שנקראו "שופים", שעסקו בעיקר בחייטות ובסנדלרות. הגדול בהם, זה של הגרמני רוזנר (נפתח ב־5.5.1940), ייצר בגדים ומעילים. בתחילה ייצר רוזנר לשוק הגרמני, אך בתחילת 1941 החל לספק הזמנות גדולות עבור הצבא הגרמני. במהלך השנה הצטרפו אלפי עובדים ל"שופ" של רוזנר. למרות השכר הזעום ואף על פי שהפועלים נאלצו להביא את מכונות התפירה שלהם, סיפק ה"שופ" של רוזנר ביטחון מסוים באותם ימים. רוזנר שמר על עובדיו, והם היו פטורים מעבודת כפייה על פי רוב. שלושה "שופים" נוספים עסקו בייצור דברי הנעלה ו"שופ" נוסף בייצור משחקים לחיילי הצבא הגרמני.²⁰

לכד מה"שופים" פעל גם היודנראט כאחד מגדולי המעסיקים. מנגנוני המסופעים של היודנראט העסיקו מאות אנשים.²¹ העדויות מאותה תקופה כמעט אינן מצביעות על חוסר עבודה או על מיתות מרעב ומחסור. האוכל היה בקיצוב וחולק על פי כרטיסי מזון, אך לצורכי הנזקקים פעלו בתי תמחוי ומטבחים שהופעלו על ידי היודנראט. בתקופת הפלישה לברית המועצות נהנו אפוא יהודי זוגלמביה מרגיעה יחסית: הם יכלו לעבוד, לאכול, לטפל בפליטי אושוויץ, לשלוח חבילות לחבריהם במחנות העבודה ולבקר בחווה שעולה הייתה כפורחת.

המאבק נגד מחנות העבודה

לא כך ראתה חייקה את פני הדברים בבנדין. משוקעת כולה בעבודת התנועה ומזוהה עם החוויה הקולקטיבית של "השומר הצעיר", מצאה את עצמה חייקה שרויה בשני מאבקים קשים על הישרדות התנועה. מאבק אחד היה מופנה כלפי חוץ, כנגד היודנראט; המאבק על שמירת חברי התנועה מפני השילוחים למחנות עבודה. המאבק השני היה מופנה כלפי פנים, נגד המגמות האידאולוגיות החדשות שאיימו על שלמות התנועה. המאבק הראשון היה על גופם של החברים, המאבק השני – על נפשם. בסמוך לפלישה לברית המועצות רשמה חייקה:

התחיל גיוס עבודה חמור יותר. כל מנהלינו נמצאו ברשימות המגויסים. היה עלינו להלחם בשלטון "הקהילה" על שחרורם. התחילה העמידה במסדרונות ה"קהילה". היו אנשינו מתחבאים, נמנעים מלשוב לבתיהם במשך שבועות רצופים. היה בסמכותה של הקהילה לשחררם, אלא שסרבה. התחלנו לנהוג כילדים ממרים, לא נשמענו להוראות השלטון

היהודי ולא הפסקנו את העבודה בתנועה. לשווא תבע מולצ'דסקי כי נפסיק את העבודה, שכן אנו ממיטים אסון על החברה היהודית, מאחר שהגרמנים יודעים על עבודתנו. לבסוף שלף את הנימוק האחרון ואיים בשלוח למחנות עבודה.²²

ואמנם בתקופה זו התגברו הגירושים למחנות העבודה בגרמניה. עבודות הכפייה הונהגו בזגלמביה בכלל ובכנדין בפרט כבר מראשית המלחמה. באוקטובר 1940 הוקם ארגון מיוחד של הס"ס שנקרא "הממונה המיוחד של רייכספיהרר הס"ס ומפקד המשטרה על כוחות עבודה זרים בשלזיה עילית".²³ היהודים קראו לארגון "הממונה המיוחד" או ה"מיוחד" ("זונדר"), ואילו במסמכים גרמניים הופיע כ"ארגון שמלט" (Organisation Schmelt) על שם העומד בראשו, בריגדירפיהרר הס"ס אלברכט שמלט. הארגון נועד לנצל בצורה אינטנסיבית ומקיפה את כוח העבודה היהודי באזור. הוא הפך את עבודת הכפייה למערכת שיטתית, שהתבססה על הפעלת מספר רב של מחנות עבודה בשלזיה העילית המזרחית, בשלזיה העילית והתחתית ולבסוף אף בסודטים. במקביל היה הארגון אחראי גם לניצול כוח העבודה היהודי בערי האזור אם במסגרת פירמות פולניות וגרמניות ישנות ואם במסגרת ה"שופים".²⁴

מרין, שנדרש לספק מכסות גבוהות של עובדים להקמת מחנות העבודה של "ארגון שמלט", ניסה להשיג באמצעות התנדבות. בפגישות מיוחדות שערך מרין עוד בסתיו 1940 עם נציגי תנועות הנוער, הציע להם לצאת בראש הצעירים היהודים על מנת לתרום מניסיונם החברתי לשאר הצעירים ואף לבנות במחנות העבודה מסגרות של "קיבוצי הכשרה". חייקה כתבה:

בראשית ימי גיוס העבודה היה ויכוח סוער במועצת "החלוץ", מוניק מרין הביא הצעה נלהבת: הגרמנים יאפשרו לנו לייסד קיבוצים. לא בהיקף שלושים חברים, אלא גדולים – שלוש מאות עד ארבע מאות חברים. ינתן לנו להשיג את מטרותנו: פרודוקטיביזציה של הנוער היהודי. היו שנתפסו לרעיון זה. אכן, למקום שהנוער היהודי הולך, נלך גם אנו. אם גזרה היא, הלא היא נוגעת לנו כמו שנוגעת לכל העם. אין אנו אנשי סגולה, ולא יברחו אנשים כמונו, ותפקיד חשוב צפוי לנו שם: "העלאת רמת החיים וניהול העבודה התרבותית".

ואילו רב החברים סברו אחרת. "כלום ניתן למרין להעלותנו בחכתו? כלום מעלה מי מכם על הדעת כי הגרמנים יתירו יצירת קיבוץ, אפילו בצורה קריקטורית? הלא צחוק הוא לדבר על עבודה תרבותית ועל

פרודוקטיביזציה. מי מתוכנו ימצא עוז בנפשו לקרוא לעבודה בעזרת השוט הגרמני? האם לא אמרנו מבראשית: התנגדות, חבלה – בכל אופן ובכל תנאי? מחנה העבודה גזרה היא וכך יש לראותו. לא כלכך שאין עלינו ללכת, אלא שעלינו לפעול שלא ילכו לשם אחרים. העם רוב הנוער נשארים כאן, פה מקומנו ופה צפויים לנו תפקידים נכבדים יותר".²⁵

היה זה פרויקט "ציוני" מוזר של מרין; השיבה לחיים של עמל כפיים אמורה הייתה להתממש בעבודת כפייה גרמנית. פרשה זו, שעליה העידו גם חווקה לונצ'נר²⁶ ורוד ליור,²⁷ הביאה לתוצאות רצויות למרין. ההיענות לקריאתו הייתה רחבה: כ-2,500 צעירים יהודים התנדבו לצאת למחנות העבודה עד סוף 1940, ביניהם חמישה מאנשי "דרור" וכמה מאנשי "השומר הצעיר". בחבורה זו בלט ברוך גפטק, מהדמויות המרכזיות של קיבוץ "דרור", שנתן אמון בהבטחותיו של מרין.²⁸

האכזבה לא איחרה לבוא. העבודה במחנות נתגלתה כעבודת פרך, ואלה שיצאו שיגרו מכתבים נואשים בבקשה להיחלץ משם. רק לאחר מאמצים קשים הצליח הרשל שפרינגר לשחרר את גפטק מהמחנה ולהחזירו לבנדין.²⁹ ואילו חייקה רשמה:

כשהגיעו הידיעות מהמתנדבים הראשונים, חדלו אנשים להתייצב אפילו לאחר שאיימו עליהם בלחץ על המשפחה. "הקהילה" נמצאה במצוקה. חייבת היתה לספק מכסת עובדים מסוימת למועד שנקבע.

למשטרה היהודית נמצאה תכלית חדשה. תפקידיה וסמכויותיה נתרחו. תחילה היו תפקידיה מוגבלים – שמירת הסדר לפני התורים שלפני מוסדות הציבור; לשכת הסעד, המטבח הציבורי, המרפאה והקואופרטיבים. עתה ניתן להם תפקיד חדש: לגייס את האנשים לפי הרשימות שנערכו ביוזמתו של הלבישום כובעים תכולים מעוטרם פסים לבנים. הגונים העלו על הדעת את הדגל הלאומי היהודי. חלול קדש זה הכאיב עד מאד. השנאה כלפיהם הלכה וגאתה.

תחילה לא ידע איש על המצור הצפוי. המשטרה מסרה לגרמנים אנשים רבים עם ראשית הפעולה. היו נכנסים לבית, בודקים תעודות ואוסרים ללא רחמים. הצעקות והבכי לא הועילו. משהתחילו הבריות מסתתרים בעליות הגג ובמרתפים, נחלצו השוטרים היהודים לחפשם. לעתים רחוקות הצליחה המשטרה הגרמנית לגלות את המסתתר. ידעו

הגרמנים כי היהודים עושים את מלאכתם יפה. הם אפילו עשו חיל בעבודתם. "הקהילה" גבשה "שיטה": השוטרים שלא יספקו את המכסה – ישלחו הם עצמם במקום החסרים: השחיתות עלתה כפורחת. במחיר חמישים רייכסמארק ניתן לשחד את השוטר. אחר כך עלה המחיר למאה ומאתיים.

ראשית כל שמרו השוטרים על קרוביהם ומשפחותיהם. כל המתרשל במילוי תפקידו, הפסיד את משרתו, את אמצעי הקיום ונעשה מועמד לגיוס עבודה. אך גם נמצאו שוטרים שוויתרו על טרפם. לבם לא הניח לגזול בכוח הזרוע את האב מילדיו שפרצו ביללות למראה השוטר, את הבן שהוא מפרנסה של המשפחה. התחילו ממצאים שיטות מעודנות יותר. באו בליה וגררו את האנשים ממיטותיהם. [...] את האנשים שנלקחו בליה הביאו לבניינים סגורים והקיפום משמר משטרה. לפני הבניינים התכנסו המונים. נשים תלשו שערות ראשן, ילדים בכו. לפני בנין "הקהילה" – המונים. כאן נערכה סלקציה נוספת. הרופא משחרר את החולים שהם ממש על סף הקץ. אך ועד "הקהילה" מקיים קשר עם הרופא. לפי סימן מסכם משחרר הרופא אף בריאים. כן שחררו אדם שטען שיש לו ילדים רבים, ופלוני שטען כי בנוי כבר נמצאים במחנה, או שגילו למעלה מגיל הגיוס (מבני שמונה עשרה עד בני חמישים וחמש). שחררו גם את עובדי הסדנאות. בדרך כלל היו משחררים יום יום בין עשרה לחמישים איש. המשוחררים היו עוברים את העיר בסך וקוראים: "יחי מוניק מריין", את אלף אחיהם שהלכו למחנה העבודה שכחו.³⁰

על רקע זה קמה לראשונה אופוזיציה למריין. מאכס בז'סקי, בוגר "הנוער הציוני" וראש מחלקת העבודה, התפטר מתפקידו.³¹ ייתכן כי גם התפטרותו של גלידמן,³² ראש המשטרה היהודית, הייתה קשורה לכך. אך לשניים נמצאו ממלאי מקום, ולגיוס הכפוי למחנות העבודה, שהחל באביב 1941, היו תוצאות ממשיות. לפי מסמך גרמני, עד אביב 1942 כבר נמצאו כ־6,000 צעירים וצעירות יהודים בכ־40 מחנות העבודה של ארגון "שמלט".³³ אך דווקא משום שאותו ארגון עצמו פיקח גם על ה"שופים" שבערי זגלמביה, נוצרה אפשרות להתחמק מהגיוס לעבודות הכפייה. מרבית ה"שופים" היו בבעלות גרמנית, ויכולתו של בעל מפעל גרמני להגן על עובדיו מפני גירוש לעבודת כפייה הייתה גדולה מזו של אנשי היודנראט או בעלי רכוש יהודים שנותרו לפליטה. חייקה כתבה:

לא שלחו את עובדי הוורמאכט ופועלי סדנות בעלות חשיבות מלחמתית. היו מעסיקים גרמנים שהרשו לפועליהם ללון בבית החרושת כדי שלא יחטפום; השתדלו בוועדות שונות, תבעו, הוכיחו שהם זקוקים לידים עובדות, שלא יוכלו לנהל את בתי החרושת בלי אנשים אלה. היו משחררים את הנדרשים. את עובדי המפעלים הפרטיים לא שחררו. מסדנות רוזנר לא לקחו איש; אדרבא, הוא היה מביא לסדנתו אנשים מן המחנות הסמוכים. הוא יסד מתפרה גדולה שתפרה מדים לוורמאכט. תחילה עבדו שם כמאה איש ואחר כך כשלושת אלפים. העיר הנתנה מכך הרבה.³⁴

חייקה התייחסה בהוקרה רבה לרוזנר, כמוה כמרבית יהודי בנדין. רוזנר, שהיה סוציאליסט גרמני, היה יזם יוצא דופן. הוא אמנם ניצל את כוח העבודה היהודי, אך בה בעת שמר על עובדיו מפני הגירוש למחנות העבודה והיה מקבל לעבודה את חברי המפלגה הקומוניסטית וכן רבים אחרים שביקש לגונן עליהם: "היה גומל חסדים רבים עם היהודים, ולא עשה זאת בשוגג".³⁵ אלא שלא היה בכך די. הגיוס המסיבי, שכוון לאוכלוסייה בעלת כושר עבודה, איים על פעילי תנועות הנוער. רובם ככולם היו בני הגילים המועמדים למחנות. התגבר החשש משיתוק עבודת התנועה. ביומנה ציינה חייקה:

כמעט תמיד היה דוד ברשימת הנדרשים. דרגש עמד בביתנו. כשרפק מי בדלת התחבא דוד בפנים הדרגש. לא עלה על דעתם להציץ פנימה – מאחר שמישהו ישן על הדרגש.³⁶

ללאה פסחזון, חברתה הטובה של חייקה, ומהדמויות המרכזיות בקן "השומר הצעיר", לא שיחק המזל והיא נלכדה:

הקרבת הראשון היתה לאה פסחזון. הם ידעו את שייכותה לתנועה והיה בכוחם לשחררה. לא השתדלו כלל. במכתביה כתבה לנו לאה על המזון הניתן להם: קערית מים פושרים בתור מרק ושלוש מאות גרם לחם. אך לא זו הצרה. נוהגים באדם כמו בכלב, ומכים גם את הבחורות. תכופות הם שוכחים את "חרפת הגזע" ומתחילים לטפל גם בבנות. הבנות הניחו לקנותן על נקלה, והוא שהכאיב ביותר.³⁷ ואותם מנהיג השוק שבמטבח! עובדות המטבח גונבות את מיטב המזון ומכריתות מפי הרכיבים. כן היו מלשינות באזני השליטים.

מצב דברים זה דכא את לאה, הדריך את מנוחתה. היתה מסיתה את הבנות בלי הרף עד שהבשיל המרי גם בהן. החליטו הבנות לקיים אספה בכל אולם שינה. שכבו לישון כרגיל ובשתיים אחר חצות הזדקפו כולן במיטותיהן. איש לא העירן. אחת ניצבה ליד הדלת. אחת דברה: "חייב לשרור סדר, לא נוכל להמשיך בחיים אלה, לא די שאנו אסירות ואין לצאת מתחום התיל הדוקרני – עוד מבקשת האחת לבלוע חיים את חברתה. נודיע למפקד המחנה שאתן גונבות מזון במטבח, מוכרות אותו ומתנפחות מרוב זלילה. אם לא נצליח להשפיע עליכן – נלשין". אחת הטבחות פרצה בצחוק: אין היא מפחדת. בקשה לומר בצחוקה שיחסייה עם מפקד המחנה מצוינים. שקט השתרר באולם. "ובכן, אינך מפחדת?" אמרה אחת הבנות, קרבה אליה והחלה להכותה בפניה ובגופה. אין איש פוצה פה. אין איש זע ממקומו. המוכה אינה בוכה ואינה גונחת. עתה פרצה בכבי – המכה. הרגיעו אותה והשכיבוה במיטה. הכל שכבו. למחרת היו הבנות מעצבנות וחרדות – "האם תספר זו למפקד. כולה כתמים כחולים מן המכות". שאלוה מה קרה לה והשיבה בשקט כי נפלה מן המיטה. לאט-לאט השתנו היחסים במחנה.

~~אין איש יודע מה רב חלקה של לאה בתמורה. תמיד ראינו בה דמות משל האם לגורקי. ידעה לעבוד: עבודת גברים קשה נטלה על עצמה, עבדה בשלום במתינות, ללא עצבים. רחבת גרם היתה. תמיד ביקשת להניח ראשך על חזה. פניה עוררו אמוץ. כל היום שרה או שרקה. קול נעים היה לה: לא קול זמרת. היתה מעוררת תמיד רושם כי שלוה מוחלטת שורה בקרבה ואין ניגודים ואין חריקות – הרמוניה גמורה. היו לה בעיות ודאגות משלה, אך לא רבים ידעו. השכינה שלום על סביבה. וכך גם במחנה. זמן רב שימשה מטפלת. העבודה קשה היתה. הרופא היה מבקר לעתים רחוקות. עבדה ללא גבול שעות קבועות, ללא מנוחה, ואחר כל עזרה במטבח. כל החולים הכירו לה תודה. לעולם לא חסרה מלת נחמה בשביל הנצרך. כשהניחה את כף ידה האמהית על המצח, היתה מביאה הקלה. גם במחנה אהבו את זמרתה. שרה משירי הארץ והתנועה, ואחר כך נפוצו השירים בפי כל.~~

כמעט על כרחה הוצאנו אותה מהמחנה. כתבה לנו ושאלה האם עליה לחזור, שכן נחוצה היא לאנשי המחנה, וכלום מותר לעזוב? יודעת היא שכוחותיה אוזלים, שלא תאריך בעבודתה, אלא שאין ברצונה לשוב. אמרנו: "גם אנו זקוקים לך, ובמקומך ימצא שם מישהו אחר". ושוב שלחו למחנות, ונאלצנו להלחם על כל חבר. סבורים היינו

שכאן מצפים להם עניינים חשובים, שאין לזנחם. למען התנועה והמחנתת פדינו אותם מהמחנות.³⁸

בדרכה שלה הציבה חייקה מצבה לחברתה. בשעה שכתבה שורות אלה כבר לא הייתה לאה בין החיים.

קטע זה מבליט גם את מורכבות היחסים של תנועות הנוער עם היודנראט ועם הציבור היהודי. גיוסי הכפייה הכניסו ממד חדש של קונפליקט בין היודנראט לציבור היהודי, בפרט לנוכח שיטות הפעולה של המשטרה היהודית. חייקה ראתה בכך את ראשית ההידרדרות של היודנראט והמשטרה היהודית:

הידיעות שהגיעו מהמחנות הלכו הלוך ורע: מחלות, מגפות, עליית אחוז התמותה.³⁹ הגרמנים העלו את תביעותיהם. וכשאלו שכבות העניים שכבר שולחו למחנות – הגיע תורם של בעלי האמצעים, שהיו רגילים לפדות את נפשם בכופר ממון. המשטרה נאלצה לנקוט מדי פעם אמצעים חריפים יותר. היו נועלים דירות, מסלקים את הרהיטים ואפילו את המיטות, לקחים בני ערובה למאסר של כמה שבועות, ומונעים מן האסיר מזון. היתה מתעצמת השנאה כלפי המשטרה היהודית. ואין איש רואה את הגרמנים העומדים מאחוריהם. האם ראתה רק את האיש שהוציא את בנה מהבית.⁴⁰

המרי של תנועות הנוער, שהיה חלק מההשתמטות הכללית מגיוסי הכפייה, יצר לראשונה גרעין התנגדות ליודנראט. אנשי תנועות הנוער היו במלכוד: כדי לשחרר את אנשיהם מחובת הגיוס למחנות היה עליהם להשתדל במסדרונות היודנראט ולשמור על יחסים תקינים עם מולצ'דסקי ועם מריץ. אלה מצדם השתמשו בתלות זו על מנת לצמצם את הפעילות העצמאית של תנועות הנוער, שהיבטיה הפוליטיים היו איום מתמיד על הקהילה. אך המאבק המתמיד של תנועות הנוער כנגד ההתייצבות למחנות העבודה והמאבק על שחרור הנלכדים החריפו והלכו: ככל שנקפו הימים התברר שאנשי היודנראט וחברי תנועות הנוער ניצבים בשני מחנות מנוגדים.

המאבק האידאולוגי

באותה תקופה עצמה הייתה חייקה עסוקה במאבק נוסף, קשה לא פחות, וייתכן שמכאיב אף יותר. שכן מאבק זה לא היה על חירותם הפיזית של חבריה, אלא

על נפשם. כאן לא עמדו אנשים שיכלה לשנוא, אלא האנשים שאהבה יותר מכול – חבריה ל"שומר הצעיר". בקן "השומר הצעיר" בבנדין התגלעו חילוקי דעות קשים, שאיימו לפלג את הקן.
~~הפלישה לברית המועצות הוכיחה לאנשי "השומר הצעיר" בבנדין את צדקת טענותיהם בדיעבד. ביומני 1943 רשמה הייקה:~~

~~היינו אומרים: רק האוריינטציה של רוסיה הסובייטית יכולה להביא הצלה. גרמניה הפאשיסטית – זאת השמדה פיסית של כל היהדות.⁴¹ כעסו עלינו – איך זה, הלא היהודים הגרים בשטח הסובייטי הולכים לאבוד כליל עבור הציונות – כך נוהגים היו לדבר כמוכּן הציונים הכלליים, אולם ההמונים, המוני היהודים, נטו לצד רוסיה הסובייטית.⁴²~~

~~עדות ברכה פלוטניק, אז חברת "גורדוניה", מאשרת את הוויכוח הציבורי: ב"נוער הציוני" חששו מבוא הרוסים, וגם ב"גורדוניה" לא האמינו שאפשר יהיה להמשיך בפעילות ציונית, כשיבוא הצבא האדום.⁴³ כניסת ברית המועצות למלחמה והאמונה כי היא אשר תביא את הגאולה השפיעו על מצב "השומר הצעיר" בבנדין, ורבו המצטרפים אליו.⁴⁴ אך בד בבד החלו לעלות שאלות חדשות:~~

עם כניסת רוסיה למלחמה נפתחה אצלנו תקופת ויכוחים סוערים. מה תהיה עמדתנו כאשר תקרב רוסיה אל שטחינו, והמלחמה תערך כאן? הרי – לפי עמדתנו הנושנה, עלינו ליטול חבל במהפכה. המהפכה לא תבוצע היום בצורה שהעלינו פעם בדמיוננו. לא יהיו מתרסים. פשוט, הצבא האדום יכבוש את השטח, ובכך תפתח התקופה השניה של המהפכה הכלכלית והפוליטית. האם נעמוד מהצד? נסתגר בד' אמות של תנועתנו, ונתחום את עצמנו מן המאורעות ההיסטוריים המתרחשים לעינינו? אין לך עם שיעמוד במקומו בשעה ההיסטורית שכל העולם שרוי בתנועה סוערת. לתנועתנו יהיה ערך היסטורי במידה שתתפתח בד בבד עם המאורעות המתרחשים בעולם, עם שינוי הנסיבות וברוח הזמן. להמשיך את עבודתנו החינוכית במחתרת ולא לקחת חלק במהפכה המתקרמת – פרושו לפסוק לעצמנו דין מוות. האם הנוער ישמור לנו אמונים? כמעט ברור שלא כן.⁴⁵

השאלה שהציבה חייקה הייתה שאלה אידאולוגית ופרקטית כאחת. אנשי "השומר הצעיר" חלמו על המהפכה, אך את המהפכה אמורים היו לחולל בארץ ישראל. במצב הדברים החדש שנוצר עתה, האנרגיה המהפכנית אמורה לחבור לכוח הצבאי של ברית המועצות. מי שלא ייקח חלק במאבק זה, לא יוכל להוביל מאבק חברתי, כך סברה חייקה. ~~לכך הסמיכה ניתוח מרקסיסטי של המציאות הקרובה:~~

~~כי אכן חלו תמורות במציאות ובמנטליות היהודית. העברת היהודים מנכסיהם ודחיקת רגליהם מעמדותיהם הכלכליות, שבירת מטה לחמם – זו אימתם של היהודים מפני המהפכה הסוציאלית, זה הגורם אשר כמעט הן למיתת רעב את יהדות ברה"מ בשעתו – הדלו עתה להטיל אימה. הגרמנים כבר עשו את המלאכה. העבודה, חיים של גניע-כפים, הדלו להיות בבחינת קללה. ואדרבא, הצעירים, בכל אופן, ודאי שנכונים הם לחיי עבודה, אלא של עבודה לא משעבדת, לא של קלון עבודה, אלא בתנאים אחרים, במשטר של ברית המועצות. ומי בונה את הציונות, אם לא הצעירים בעם?⁴⁶~~

~~לפי ניתוח זה, קשרה חייקה את תופעת ההתלהבות לברית המועצות לתהליך הפרודוקטיביזציה הכפוי שעבר על הנוער היהודי בעבודה ב"שופים" ובמחנות העבודה. בנוסח המוקדם של יומני 1943, הדגישה זאת יותר:~~

~~אינני רוצה שיבינו אותי לא נכון. הוקמו "שופים". היהודים לא היו מעבודה זו. אלה היו שטויות. אולם משהו השתנה במנטליות. הנוער היהודי כבר לא התבייש בעבודת בעלי מלאכה וחייטים, וזה כבר הרבה. הנוער נטה לחיי עבודה, חלם אודות עבודה בבריה"מ.⁴⁷~~

~~הניתוח היה ברוחו של בורוכוב: תהליך סטיכי עבר על הנוער היהודי וגרם לשינוי תודעתי שהתבטא בנכונות לחיי עמל. אלא שהתודעה המעמדית מכוננת הייתה עתה לרעת חייקה לא לארץ ישראל, אלא לברית המועצות:~~

לו באו הסובייטים, ובד בכר עם זה אפשרית היתה ההגירה לא"י – רבים היו נשואים. לכן על השאלה "האם גם אחרי המהפכה העולמית תהיה הציונית אקטואלית", אי אפשר היה כבר להשיב באותה מידה של בטחון: הן.⁴⁸

מניסוחה של חייקה נראה עד כמה הייתה היא עצמה קרובה לעמדה זו השוללת את הציונות. היא ורוד, מנהיגיו האינטלקטואלים של הקן, היו שרויים במבוכה. בעיר פעל אז עורך דין צעיר בשם ארליך,⁴⁹ קומוניסט בעל אוריינטציה טרוצקיסטית. השפעתו בקן "השומר הצעיר" ובייחוד על הצעירים הייתה גדולה. חייקה כתבה:

נו, והטרוצקיסטים התחילו לבחוש. התוצאה עגומה – הלכו מאתנו אותם צעירים – סלק וסבק. ואח"כ פקפוקים בהנהגה עצמה. ויכוחים ארוכים, מטרידים. אידו'ה [פסחזון] – ידענו – תלך, אינה מסכימה. אולם המהלומה היתה – אירקה [פסחזון]. הקן אשר נבנה בעמל כל כך רב, מתפורר היה תחת ידינו. הנה היה נראה לי גוזלים מחזי ולד אשר צמח בי – את ילדי אני.⁵⁰

בגרסה של 1944 הרחיבה חייקה את תיאור הוויכוחים על פני שישה עמודים. באהבה ובכאב תיארה את אישיותן ואת עמדותיהן המתקטבות והולכות של שתיים מחברותיה: אידו'ה פסחזון ונאטיה קלוגמן. שתי נערות אלה, שהיו בתחילת שנות העשרים לחייהן, עמדו עתה זו מול זו ונאבקו על נפש התנועה:

נפש האופוזיציה היתה אידו'ה. מן ה"בונד" באה אלינו. יסוד זר היתה בתוכנו. מה שהביאה עמה גדל ונתעצם בה. מעט מן החדש קלטה אצלנו. קלה היתה אהבתה לארץ ומעט היה בן המסורת השומרית. גם אנו אשמנו בכך. עתה נעשתה מומחית לשאלות הסוציאליזם, הכלכלה המדינית, לתולדות תנועת הפועלים. נעשתה מנהיגתו של הדור הצעיר הגדל בקן. קסמו להם מהפכנותה, התלהבותה, מרצה. אני רואה אותה נשענת אל הקיר בשעת המועצה בחווה. גבוהה, תמירה, גוף למוד ספורט. חירות, סומק קלוש פורח בפניה, עיניה נוצצות. היא מדברת על רוסיה, על הצבא האדום, מתלהבת יותר ויותר, מותחת חשבון כנגד המתנגדים, בלי רחמים, בקצוניות, שוללת כל פשרה. מה רבות ידיעותיה, כמה התפתחה אצלנו. כן, היא יודעת ללמוד. עד שתיים לאחר חצות היא מסוגלת לקרוא. אחותה של לאה היא, אך טפוס מנוגד – שני עולמות. אין היא סובלת התנגדות, יש בה משהו מן הדיקטטור. [...] אידו'ה תגדל להיות נואמת. המלים עולות מעצמן אל שפתיה וכל העינים פונות אליה. יש בה יותר מהטיפוס של קומוסמולית מאשר זה

של שומרת. היא חסרה את הרך הנפשי בצמוד לעוז הרצון, את חן ההרהורים, את משחק הכחות שבמאבק פנימי.⁵¹

בישיבת ההנהגה ייצגה את עמדת התנועה נאטיה קלוגמן. נאטיה הייתה קשורה מאוד לאחיות פסחזון, אך בפרט לאירקה, שאתה למדה בגימנסיה. הוויכוח הקשה הכאיב גם לה.

נתקיימה ישיבה סוערת של ההנהגה. שוב אין להתעלם מן הבעיה. עלינו לבחון אותה מחדש. נאטיה הרצתה את עמדת התנועה. היא התחנכה בגמנסיה עברית יחד עם בת המורה לעברית והעריצה את התרבות העברית. אהבת נפש אהבה אותה. כאידו'ה, כן לא ראתה נאטיה בביתה סימני מסורת יהודית. שתיהן לא ידעו יידיש. אלא שנאטיה למדה לאהוב את ביאליק, ידעה משיריו בעל פה, ותרגמה יפה שירים רבים משל טשרניחובסקי. ליד מרקס היה מונח על שלחנה התנ"ך. אהבה לקרוא בתנ"ך יחד עם האנצ'קה. אהבה את התנועה שהיתה לה לבית, לאם, מאחר שנתייתמה בגיל צעיר. היה לבה נכסף לארץ, לקיבוץ. עשויה היתה לשמש לאירקה יריב הראוי לשמו.⁵²

עיקרי דבריה של נאטיה היו כי כל עם חייב ללחום על הסוציאליזם בדרכו שלו, וכי על העם היהודי, אפילו חולה הוא, אסור לגזור על עצמו התאבדות לאומית. עליו לשמור על ייחודו. היא ציטטה את יוסף קפלן שאמר: "לצאת לקראת ברית המועצות, כקבוצה אחת, שסימתה: תחי ארץ ישראל סובייטית".⁵³ ~~נאטיה גרסה שהפרודוקטיביזציה שנכפתה על העם היהודי לא תוכל לחנך באמת לאהבת העבודה.~~

~~פרגול הנוגש יכול לחנך רק לשנאת עבודה. התהליך שעבר על יהודי אירופה, ככלות הכול לא היה תהליך פרודוקטיביזציה, אלא תהליך של נישול ודיכוי העם היהודי.~~⁵⁴

בערבים, לאחר שהכול הלכו לישון, עוד היו ממשיכים אנשי "השומר הצעיר" בוויכוחיהם בצריף מחסן הכלים שבחוזה.

מתקיימת ישיבה לאור הנר. עד שעה מאוחרת כלילה אנו יושבים ורנים.

הצעירים רוגזים. אין הם רוצים לשמוע שוב על הסנטימנטים לארץ ישראל, כפי שהם מכנים זאת, אין הם רוצים להבין כי אי אפשר ליצור חיים חדשים בלי פאתוס פנימי, בלי מעוף, בלי מה שנקרא בפינו – חלוציות. הם מבקשים כי "ישיבו להם ברור", אם הציונות היא הכרח היסטורי בלתי נמנע, או שהיא מוצדקת רק בתנאים מסוימים והאם במשטר הסובייטי עוד קיימים אותם התנאים המסוימים.⁵⁵

היה זה פקפוק בעיקר מקודש. על פי תורת בורוכוב, שבה האמינו אנשי "השומר הצעיר", הייתה הציונות הכרח היסטורי. התרוששות היהודים באירופה תוביל אותם באופן בלתי נמנע לארץ ישראל. תפקיד תנועות הנוער לפי תפיסת "השומר הצעיר" היה לשמש לעם היהודי דוגמה ומופת ולהוביל אותו בדרכו החדשה – משמע להיות חלוצים. אך עתה, לנוכח השתנות התנאים והמלחמה, היו שסברו כי ההכרח ההיסטורי מוביל לכיוון אחר – אל ברית המועצות. האם תפקיד התנועה הוא להמשיך ולחנך לעלייה לארץ או להכין את עצמה לקראת בוא הצבא האדום?

עתה הגיע תורו של דוד, חברה של חייקה, לענות על הספקות הקשים. הוא עצמו נסחף אחרי הלהט המהפכני שהביאה הצטרפות ברית המועצות למלחמה. לימים תיארה חייקה את התפתחותו הרעיונית של דוד בתקופה זו:

המלחמה טבעה בו את חותמה. כחש וצמק, האפיר. השיעול הקורע את ראותיו היה תוכף והולך. הוולטשמרץ נעלם. משביסס חזק את השקפת עולמו בתורת מרקס נעשה חסידו של סטאלין. כשהכל הוקיעו את המדיניות הבוגדנית של סטאלין, בעת ההסכם עם גרמניה [הסכם ריבנטרופ-מולוטוב באוגוסט 1939] – דבר הוא על מדיניותו הגאונית. כשהשמיצו את ברית המועצות – היה מדבר על הצבא האדום. את הצבא האדום אהב כאילו יש לו בזה חלק... הוא חי את חייו. וממש חולה היה, לא אכל ולא ישן, כשנחל הצבא האדום מפלות. ומשניצח – קם לתחיה, חבק את הכל מרוב שמחה. "אחיו!" כתב אל איש הצבא האדום, "אתך אני, רצוני להושיט לך יד, קבלנה!"⁵⁶

הוא לא היה מרוחק מצעירי הקן, שקמו עתה כנגד ההנהגה, בהסתייגותו מארץ ישראל, הארץ שנראתה בלתי רלוונטית להתרחשויות במלחמת העולם:

~~[...] ברנעים של חולשת הרעת הוסיף [דוד] לחלום. היה הוזה ומצייר את העולם החדש לאחר שיתגברו העמים על השמן הנאצי וכל מיני הארס והשעבוד. וכך היה הוזה על פגישה עם איש הקיבוץ הארצי – שעה שהוא, דוד, יאמר לו: "אחא, הגיעה השעה לזנוח את הטוריה. חבוש כובע פלדה ולך הצטרף לשורות הצבא האדום".⁵⁷~~

~~אך האם לזנוח את חלום העלייה? דוד ניסה למצוא תשובה מספקת, נראה היה כמתפתל בין העמדות המנוגדות, שעם שתייהן חש מידה של הזדהות. "הסתירה המרגית" שבין הציונות ובין הקומוניזם, שליוותה מזה שנים את "השומר הצעיר", עמדה להפוך לקרע ממש. דוד צריך היה למצוא תשובה שתיישב בין התהליך הדטרמיניסטי שבו האמינו אנשי "השומר הצעיר" ושאותו, כך נראה היה באותו זמן, הוביל הצבא האדום, לבין האמונה בבחירה חופשית, שתאפשר את דרכה הציונית המיוחדת של התנועה:~~

לא די "בתנאים האובייקטיביים" אלא נדרש לכך גם רצונו הנחוש של אדם ועם, ושנית – כי ההכרח האובייקטיבי גופו אינו שווה לעולם בכל הנסיבות לגבי כל העמים.⁵⁸

הוויכוחים היו מרים מאוד, ואישיים מאוד:

זה היה מכאיב מאד. פעם באסיפה נאטיה בכתה. איש מאתנו לא רצה ללכת, האופוזיציונרים השרופים ביותר, אידו'ה, רצו להשאר אתנו, בקשו שנוכיח להם שאינם צודקים.⁵⁹

חייקה ודוד הרגישו שאין בכוחם להכריע. "אנו השומרים הקשישים, דוד ואני, לא הרגשנו, כי כוחנו לעשות זאת. נחוץ היה שיבוא מישהו מבחוץ להבהיר את העניינים".⁶⁰

ואז, במאי 1942, הגיע שליח מווארשה – מרדכי אנילביץ' – ושם קץ לוויכוח:

מרדכי השתומם: "האם על הירח אתם חיים שעודכם עוסקים בשאלות תאורטיות, שעה שהקרקע בוערת תחת הרגלים?" אך מיד הבין את הסיבות שגרמו לכך.⁶¹

הקן ניצל. אנילביץ' חיסל את הספקות במספר הרצאות ודיונים. אחדים מהחברים עזבו את התנועה, או אולי הוצאו. ביניהם סבך מרין וכנראה גם בובו גראובר. בעיר הלך ונבנה תא טרוצקיסטי. אידו'ה פסחזון נשארה, וכמוה אחותה אירקה.⁶²

אלא שהמאורעות שתכפו ובאו מיד לאחר מכן היו חזקים מכול.

הידיעות על ההשמדה

ואכן, במובן מסוים חיו אנשי בנדין על הירח. בידי מרדכי אנילביץ' כבר היו באותה עת ידיעות בדוקות, שהגיעו לווארשה מווילנה ומחלמנו, על תחילת תהליך ההשמדה. יתרה מכך; כשהגיע אנילביץ' לבנדין, כבר נשלחו קבוצות ראשונות מזוגלמביה להמתה בגו במחנה המוזר שהוקם באושוויץ. למען האמת, גם בידי אנשי "השומר הצעיר" בבנדין כבר היו ידיעות ראשונות, אלא שאלה עדיין לא חלחלו להכרתם. ידיעות אלה הגיעו באמצעות אחד מאנשי היודנראט בבנדין, מיכאל לאסקר שמו. לאסקר, איש "הציונים הכלליים", היה איש אמיד ומקובל בעיר. בשירותו ביודנראט ראה "שירות לכלל" ולא חיפש אחרי טובות הנאה. הוא היה מבין היחידים באנשי היודנראט בבנדין שזכו להערכה חיובית לאורך כל התקופה. ב־1944 כתבה חייקה:

אותו חורף (כנראה ינואר או פברואר 1942), הגיעונו ידיעות מעציבות. מ. לאסקר חזר מביקורו ב"גנרל גוברנמנט". לילה אחד היה נוסע בעגלה לעבר צ'נסטוכובה. לפתע קפץ מישהו ועלה על העגלה ולא הסכים לרדת בשום אופן. אמר כי יהודי הוא ובקש כי יניחו לו. סיפר כי התגורר בפלוצק עם משפחתו. יום אחד הגיעו הגרמנים במכונית גדולה ולקחו עמם חמישים צעירים וחמישים צעירות. לאחר שבוע באו שוב, וכך נהגו מדי שבוע. הרשו לנוסעים לקחת עמם מזוודות. טענו שמסיעים אותם לעבודה. שום ידיעות לא הגיעו מהנוסעים. באחת הקבוצות נמצא גם הוא. הגיעו במסעם אל עיירה קטנה בשם חלמנו. שם חכה להם גבר קשיש, בעל פרצוף מבהק של אינטליגנט, איש מדע. המקום עשה רושם של חצר אצילים. כמה צפצפות וגינה. הגבר הקשיש גלה כלפיהם אדיבות רבה. עזר להם לעלות למכונית, שאל אם אין איש מהם מבקש לפנות אל הרופא, "עכשיו תלכו להתרחץ". הכניסום לאולם גדול המלא מלבושים ולבנים. ציוו עליהם להתפשט. מן הפינה הציצו אותיות עבריות. היה כתוב שם בלשון יהודית: "מכאן אין יוצאים

עוד, שמע ישראל". נבא לכם כי המוות מחכה להם כאן. לפתע שמעו צעדים מהירים וקולות "שמע ישראל". הקולות הגיעו מרחוק והצעדים נשמעו קרובים, מעל לראש. עלה בידו להתחבא בערימת בגדים. שעה ארוכה שכב ללא תנועה ולפתע חש במשהו קשה. נבהל מאד ושמע אנחה. זקר ראשו. לילה. ראה צל. חשש לנוע. פתאום אמר הצל: בוא הנה. היה זה יהודי המתחבא כאן שלושה ימים. בן עיר אחרת הוא. ספר לו כי את היהודים מוציאים לשדה סמוך, ושם עומדת מכוננית. ממלאים את המכוננית אנשים וסוגרים הרמטית. במכוננית יש גאז הקוטל את האנשים. הוא עבד בקבוצת שבעה יהודים בחפירת בורות. הגוויות מוטלות לבורות היישר מהמכוננית. הצליח לברוח משם והתחבא כאן. אלא שעליהם להמלט הלילה, שכן יבואו למיין את הבגדים...

תוך דממת מוות ישבנו והקשבנו לדברי המספר. עור ראשנו כאב והשערות סמרו, אימת מוות ירדה עלינו. ובכן, זה צפוי לנו. זו תכניתם. להשמיד את כל היהודים. על כרחנו עשינו מיד חשבון, כי בקטילת מאה יהודים ליום אפשר לא יספיקו להשמיד את כל העם.⁶³

סיפורו של לאסקר היה הדיווח על חלמנו, שהגיע באותה עת גם לווארשה.⁶⁴ זוהי העדות המוקדמת ביותר על ההשמדה השיטתית שהגיעה לבנדין. הדרך שבה תיעדה חייקה עדות זו, ללא פרשנות וללא תגובה, מצביעה כנראה גם על הדרך שבה נתפסה באותה עת. חלמנו הייתה רחוקה, וגם אם המתרחש בה כוון לכלל היהודים, עדיין לא נתפסה כאיום ממשי. סיפורו של לאסקר לא התקשר באותה עת לאירועים אחרים. זירת המאבק הייתה מחנות העבודה וההכנות לבוא הצבא האדום, לא הארובות שהחלו לעשן במחנה המרוחק אך 40 ק"מ מבנדין. מחנה אושוויץ.

פרק אחד עשר

מרדכי אנילביץ'

גלעד, 1985

בערב יום הכיפורים אנחנו נוסעים לקיבוץ יד מרדכי להעביר במקום חי את השבתון הכפוי על חילוניים שכמותנו. גלעד חי שם עכשיו עם אשתו עידית וכתו רחלי. נפשו של גלעד אינה נוטה לנוסטלגיה. בדרך לחדר האוכל הוא מפטיר: "הקיבוץ הזה יושב בין שתי מצבות". הוא מתכוון לאנדרטה של אנילביץ', שממולה, בגבעה הנגדית, נחפר הקבר הקולקטיבי לנופלים בקרבות מלחמת השחרור. בין שאר המתים טמון שם גם משה, אביה של עידית אשתו. אך גלעד כדרכו: גם ביד מרדכי הוא עסוק במאבקי ההווה ואינו אוהב את צללי העבר. גלעד הגיע לכאן אחרי הרפתקת כרם שלום. הוא נשאר בעל עקרונות כשהיה, אך שוב אינו מבקש לו מהפכות. האומנם היה זה להט הנעורים שרחף אותנו אז להקים קיבוץ משלנו, שלא יחזור על משוגות העבר של ההורים, או הייתה זו רוח השמאל החדש שנשאה אותנו אז, בשנת 1968, אל מרחבי הנגב. שלוש שנים לפני כן נפגשנו בקורס מדריכים צעירים של "השומר הצעיר". גלעד, מתולתל ובעל אף סולד, נהג לדבר בקצרה אך בכיטחון. הבנות הקשיבו מוקסמות: היה בו מחותם המנהיג. מהגרעין הקשה של חוג המדריכים שלנו צמח ועלה אחר כך גרעין הבנים הראשון. בכיתה י"א נסעתי אליו למשמר העמק לדון בענייני הגרעין, וכשסיימנו פנינו לחדר מבודד לנגן את הדואט של היידן; שנינו הרי חבקנו את הצ'לים בשורה האחרונה בתזמורת בני הקיבוצים. בפתח החדר הופיעה נערה צעירה והקשיבה בשקט. לגלעד כבר הייתה חברה, לי עוד לא.

גלעד ואני ביקשנו ליישם את "מרד הבן" שעליו הטפנו לחניכינו, בהקמת קיבוץ בעל "איכות חדשה", רצינו לעשות מהפכה קטנה משלנו. לגרעין קראנו באירוניה "גרעין ילדי תנוכה", גיל"ת. ולא במקרה. אכן מרד בני הקיבוצים היה בעייתי: האם בהקמת קיבוץ חדש ניתן לשנות את העולם? את הבתים שלנו בנתה הסוכנות היהודית, ואילו אנו נעשינו רדיקלים יותר ויותר. לפחות הקפדנו שהפועלים הערבים ישבו אתנו לאכול בחדר האוכל.

גלעד הסתייג מהרוח הפרועה של כרם שלום. הוא היה ביקורתי לגבי ההפגנות המתמשכות נגד המתנחלים בפתחת רפיח, נגד הממשלה, נגד פינוי הכדואים בפתחה שהחל אריק שרון לכצע אז. ואכן, היינו פרוצים אז: בוגרי התיכונים של תל אביב הביאו לנו, בני הקיבוץ, את רוח הסיקסטיז: את מרקודה ודני האדום, את מזויקת הפופ, את האנימציה, את הבוז לממסד הבנות שלהם התהלכו בימים ללא הזיות, ובערבים לימדו אותנו לרקוד לצילי ג'ימי הנדריקס וג'ניס ג'ופלין. רחצנו בעירום בכרכה וגם בים. פה ושם הסתובבו גם סמים. מחצית מהזונות הנשואים התפרקו, ובגן הילדים התלונן אחד הפעוטות על אי-שוויון ברור: למה לכל הילדים האחרים יש שני חרדי משפחה ללכת אליהם, ולו רק אחד? בהפגנות בתל אביב היינו חוברים לוותיקי המפלגה הקומוניסטית וקוראים עמם: "שתי מדינות לשני עמים!" בשל הסיסמה הזאת, שנצעקה ברחוב דיזנגוף בשנות השבעים, היינו הגילים לחטוף מכות. על כן היו צועדים השלחינאים והלולגנים שלנו במאסף ההפגנה. למי שהעביר צינורות מים מלאים בשלחין או עמס על כתפו מדי בוקר עשרות שקי תערובת בני 50 קילוגרם, לא יוכלו להרביץ בקלות. בחזית ההפגנה צעדה אחת הבנות בחזה משוחרר, כשהיא מניפה שלט משלה: "תנו להפליץ בארץ הזאת!" גלעד, מן הסתם, לא היה שם. מישרו הרי צריך היה להשגיח על ההשקיה כמטע המננו שנשתל זה עתה. בשיחות היה שב ומתריע: בנסיעות לתל אביב אי-אפשר לבנות קיבוץ. גלעד, כדרכו, צדק כנראה. עם תום הסערה חזרו בוגרי התיכונים לתל אביב: אחדים מהם עתידים היו לעשות להם שם בתחומי האמנות. אריק בורנשטיין ועמי אמיר יהפכו למפיקי טלוויזיה מובילים. סיני פתר יהפוך לשחקן ובמאי רדיקלי. ירון וינדמילר יהיה לזמר בריטון ראשי באופרה של מינכן. גם מרבית בני הקיבוצים שבו לקיבוציהם הנינוחים והשלווים, או ימצאו להם קיבוץ סמוך רגוע יותר. עופר וניצה חזרו למעברות, שלמה עבר לשדות השלחין של ניר עוז. ישראלה עברה למגן, שם חילקו גם גבינה צהובה ונקניק לארוחת ארבע. מירב מצאה לה בית במקום המאווה ביותר בירושלים: זה הצופה אל טיילת הנציב העליון. בהדרגה החלה לחזור בתשובה, עד שבכנאי לבקרה מצאתי אותה עוטה צניף. גם אסתר חזרה בתשובה. כן, אסתר מקבוצת "אורן", שלרגע פרוץ במיוחד בכרם שלום נעשתה להכעיס אף יותר רדיקלית ממני: כן, טענה בלהט, אי-אפשר להיות שמאל למחצה. החרם שהכרזנו על היישובים שמעבר לקו הירוק מוצדק בהחלט. כבר היו לה שתי בנות אז, וכולן רחצו יחדיו עירומות בכרכת השחייה. כשביקרתי אותה מקץ ימים רבים בשכונה החרדית בירושלים, הייתה פוכת כפיה מדי פעם ומפטירה "השם יתברך". אבל עיניה היו רגועות: היא מצאה את תיקונה. מיכה רחמן המשיך לחפש. הוא יצא לשבע שנות נדודים

~~לנסות לשחרר את האינדיאנים מסבלותיהם באמריקה, או, למצער, להוביל את האסקימואים של אלסקה בנתיב החירות. ואילו אילן לא ויתר: לאחר שהוביל הקמת קומונה עירונית עם מקצת החברים הרדיקלים של כרם שלום, פנה לנווה שלום ומימש שם את הרעיון שעליו נאבק מזה שנים: יישוב יהודי-ערבי. רק אשר לבני ויעל אגמון התעקשו להישאר בכרם: הם לא היו מוכנים לוותר על חלום נעוריהם.~~

בכרם שלום לא ציינו את יום השואה, וביום העצמאות הסתפקנו בקומזיץ. רצינו להתנער מנטל העבר שעמסו עלינו ההורים, אך מבלי משים המשכנו לשאת אותו על שכמנו: אביה של מיכל היה יעקב (קובה) וילן, המפקד האגדי של נגבה במלחמת השחרור.¹ סיני היה בנו של דני פתר איש בנק² ונכדו של יעקב פטרזיל איש פועלי ציון שמאל, הפלג הרדיקלי של השמאל בישראל של שנות החמישים.³ למירב היפה והמהורהרת תמיד לא היו עוד הורים. אמה, ציירת פורצת דרך, דבורה דוידזון, ובעלה יוסף ניישולר, מחנך ואיש ארמה,⁴ נפטרו בבית אלפא. אבל היה לה דוד מיתולוגי – מאירקה דוידזון, מראשוני הפלמ"ח וקצין המבצעים של חטיבת "גבעתי". יעל עמית בכלל לא הכירה את אביה, יוסף. היא נולדה לאחר שנהרג כשרימונים התפוצצו על גופו בשובו מפעולת חבלה.⁵ גם עידית, אשתו של גלעד, לא הכירה את אביה. משה ברון, החשמלאי של יד מרדכי, היה ההרוג הראשון בהתקפת המצרים על הקיבוץ.⁶ ולי היה זיכרונה של אמא, שהיטשטש בשקיעות המרהיבות של הנגב המערבי.

דבר, זיכרון, כתב נבוקוב.⁷ במסעי המתמשך אל העבר איני יכול שלא להרהר בכך, כי המקום שבו אנו פוסעים עכשיו קרוי על שמו של אדם שאמא הייתה קשורה בו עד מאוד. אמא הכירה את מרדכי אנילביץ' היטב. כחודשיים ויותר ליוותה אותו, כנציגת ההנהגה בבנדין, בשעת ביקורו המתמשך בזגלמביה. ביומניה רשמה פסקאות רבות המתארות באופן חי את פעולותיו, מעלותיו וחסרונותיו. קריאה זהירה בין השורות מעלה על הדעת שהייתה מעט מאוהבת בו. אמא הייתה הראשונה שהעבירה לארץ ישראל את הידיעה על מותו של מרדכי אנילביץ', מיד עם שוך הקרבות בגטו וארשה: "האם הכרת את מרדכי?" כתבה אז לאיש הקשר שלה בשווייץ, "הוא היה האבא של הגנה ואהב אותה כאשר עוד לא אהב איש את בתו". בגרסאות שונות (ולא מדויקות כנראה) הופיע המכתב אחרת: "האם הכיר סבא מאיר את נכדו מרדכי? הוא היה האבא של הגנה ואהב אותה כפי שעוד לא אהב איש את ילדיו". לא. מאיר יערי לא הכיר את נכדו, מרדכי. אנילביץ' לא היה ידוע אז בארץ, והתחוללה מהומה קלה באשר לזיהוי אותו "מרדכי" שנכלל במכתב. חודשים מספר לאחר מכן, בדצמבר 1943, כבר זכה שיוקם קיבוץ על שמו; הקיבוץ שבשביליו אנחנו פוסעים עכשיו.

דמותו של מרדכי אנילביץ' נחרטה עמוקות בנפשה של אמא. היא ביקשה לתארו כדמות בשר ודם, אך ראתה בו גם את התגלמותם של גיבורי הספרות שקראה. היא בנתה את המיתוס ובעת ובעונה אחת התקוממה נגדו. כאן, ביד מרדכי, רק המיתוס שרד: אנילביץ' הפך לדמות ענקים האוחזת רימון בידה על רקע מגדל המים הנוטה על צדו. גם המגדל המנוקב היה לאנדרטה. במשך חמישה ימים במאי 1948 התקיפו המצרים את הקיבוץ הקטן, וכשעלה מניין ההרוגים ל-23 והתחמושת אזלה, יצאו המגנים מהקיבוץ לקיבוץ ניר עם הסמוך. בדרך נהרגו עוד שלושה חברים. במשך שנים עוד המשיכה להעיק על אלה שהגיעו לניר עם פרשת הנסיגה מהקיבוץ שנשא את שמו של מפקד גטו וארשה.⁷ עידית התינוקת, אחותה ואמה שהו אז בקיבוצים במרכז הארץ. תמונתו של האב המת ניצבת במקום מוצנע אך מוצהר בחדרם של עידית וגלעד. כמו תמונתה הקטנה של אמא מעל שולחן העבודה שלי, בחדר האוכל הקטן שלנו שבתל אביב.

חייקה, אביב 1942

באביב 1942 הייתה חייקה בת העשרים וארבע וחצי דמות בולטת בשורה הראשונה של מנהיגות הנוער בבנדין. שנתיים וחצי של מלחמה עברו עליה בפעילות מתמדת. על פי יומניה, התנועה היא הבית. עמה מזוהים החווה, הקן ודוד. נראה כאילו אין לה חיים פרטיים משלה. אך לא, חיי התנועה היו חיי הפרטיים ביותר. כשאיים הפילוג הטרוצקיסטי על הקן חשה כי "גוזלים מחזי ולד אשר צמח בי – את ילדי אני".⁸

לא לגמרי ברור היכן התגוררה חייקה בשנת 1942. נראה שתקופה ארוכה התגוררה בחווה, שבה מילאה תפקידים ארגוניים. בתקופות אחרות כנראה שבה לבית ההורים. ייתכן שמצאה לה מקום מגורים עם דוד, שכן בקטע קודם כתבה על "ביתנו". הוריה אינם נזכרים ביומן בתקופה זו. לפי עדה נויפלד, גם עתה לא נהגה להביא לשם את חברי התנועה.⁹ בכל זאת ידוע כי באביב 1942 או בקיץ של אותה שנה חלה לייבל קלינגר ואושפו בבית החולים של סוסנוביץ. נראה שהייתה זו שוב מחלת דם, קללת המשפחה, ורגלו של האב נקטעה.¹⁰ כבן שישים היה לייבל כשהפך לנכה. גם לאסון זה שנפל על המשפחה אין אזכור ביומניה של חייקה.

אך גם את מחלתה שלה כמעט לא הזכירה. ממספר עדויות כמו גם ממכתב מאוחר יותר שלה ידוע כי באותו חורף חלתה חייקה אנושות.¹¹ דוד ובני ביתה דאגו לה מאוד. הייתה זו תקופת מלחמה, ואנטיביוטיקה עדיין לא הייתה

בנמצא. כל הרעלת דם קטנה או הצטננות בחורף הפולני הקשה עלולות היו להביא למותו של אדם. חייקה הועברה לבית החולים בסוסנוביץ, וימים רבים ישבו אוהביה ליד מיטתה, חרדים פן לא תקום עוד. לימים תזכור בגעגועים את טיפולו המסור של דוד: "בשעת מחלתה האנושה נשא אותה על כתפיו ולא רצה חיים בלעדיה".¹²

לייבל קלינגר נהג בבתו החולה כדרך חסידים: הוא הדביק "קוויטעל" לקיר, פתק ברכה שנתן לו הרב להבטיח את החלמתה של הבת. חברי התנועה הגיעו לתרום דם. תרמו אז לא לשקיות סטריליות, אלא בחיבור ישיר – גוף לגוף. סיפרו שאחד מחניכי "השומר הצעיר" בסוסנוביץ נשאל בשעה שתרם לה דם, אם אינו חושש לאבדן דמו שלו, והוא ענה בפאתוס: "אני תורם את דמי למען חייקה ולמען הצבא האדום".¹³

חייקה החלימה. אך משקמה וראתה את ה"קוויטעל" שתלה אביה על הקיר, תלשה אותו בידה, קימטה והשליכה לארץ. וגם מעשה זה סופר בעיר אחר כך.¹⁴ עם שתי אחיותיה קיימה חייקה קשרים הדוקים, אם כי חסרות עדויות מפורטות בנידון. לשרה נולדה בתחילת המלחמה בת נוספת. מלכה-חנה, הילדה הגדולה, הייתה כבת תשע, והקטנה כבת שנתיים לערך. בעדויות נזכר גם השם תמר ושם החיבה: תמוסיה, אך אין לדעת אם היה זה שם בתה הקטנה של שרה או השם העברי שהוצמד לבכורה. חייקה נהגה לסור למשפחת אחותה לעתים בלוויית חברים כדי לשחק מעט עם הילדות, לנוח מטרדות היום-יום.¹⁵

גם עם מניה (מלכה) אחותה הצעירה ממנה היו לחייקה קשרים טובים. מניה הייתה קרובה ברוחה לחייקה. נערה משכילה, שחברותיה של חייקה ראו בה את העילוי האמיתי של המשפחה.¹⁶ מניה הצטרפה ל"נוער הציוני", אך אין עדויות שחייקה נטרה לה על כך.¹⁷ להפך, עדויות מאוחרות יותר מצביעות על קשר אמיץ ביניהן.¹⁸ באותה תקופה היה למניה חבר קומוניסט, ונראה שבהמשך שינתה את טעמה בהשפעתו.¹⁹ חלומה של האם פרל קלינגר היה לבלות את המלחמה ולזכות לחגוג את נישואי חייקה ומניה לחבריהן.²⁰ בתצלום נדיר של פרל מתקופת הגטו נראה דיוקן אישה שחורת שער ובעלת עיניים חודרות, שפיה קפוץ בזעף לנוכח המצלמה המנציחה את דיוקנה עבור תעודת הזהות של הגרמנים.²¹

עם דוד היו יחסיה של חייקה הדוקים יותר מתמיד. נראה שדוד נמצא היה בכל מקום שנמצאה היא. בחווה, בקן, ונראה שגם בבית. העדויות המתייחסות לתקופה, לבד מעדותה של חייקה עצמה, מאזכרות את שמה יותר מאשר את שמו. ניתן להניח כי בארגון החווה והקן הייתה יותר דומיננטית ממנו. בנושאים אידאולוגיים הניחה לו מן הסתם את התפקיד הראשי.

אך עתה פרץ לחייהם של השניים אדם צעיר, שהיה בעת ובעונה אחת בן דמותם, אך גם שונה מהם עד מאוד – מרדכי אנילביץ', שליח ההנהגה של "השומר הצעיר" בווארשה, שהגיע בתחילת יוני 1942 לבנדין.

בואו של אנילביץ'

לא ברור אם הכירה חייקה את מרדכי אנילביץ' לפני בואו לזוגלמביה. צעיר היה ממנה בכשנתיים. לימים לא חדלה לתאר את הרושם העז שעשה עליה:

הגיע מרדכי. בחור גבוה כזה, צנום. כה צעיר, שופע נעורים ומרץ.²² [...] מרדכי היה נשמת התנועה. היו גלומים בו כשרונות בלתי שכיחים, המצויים אך לעיתים רחוקות אצל איש התיאוריה – כשרונות של מנהיג פרקטי. לא יכול היה לסבול אי התמצאות ורשלנות אצל אנשים. [...] בכל מקום בו נראה הבחור הגבוה, בעל הצווארון הפתוח, הסתכלו אחריו – הנה, זהו.²³ [...] מרדכי אמיץ לב היה, אמיץ לב ממש, ולא רק מפני שרצה בכך, מפני שראוי להיות כך, אלא גם מפני שנשא את האומץ בדמו.²⁴

התלהבותה הרומנטית של חייקה מצאה לה נשוא חדש. מרדכי לא תפס בלבה את מקומו של דוד, אך נראה שהיה בשליח מווארשה מה שהיה חסר בדוד – סגולת המנהיגות. מבחינה אינטלקטואלית לא חשה חייקה שמרדכי עולה על שניהם. ביומני 1943 כתבה כי מרדכי ניסה להוכיח להם טיעון מסוים "בלא כשרון".²⁵ אף כי במקום אחר כינתה את מרדכי "המנהיג התאורטי של תנועתנו בתקופת המלחמה",²⁶ תואר שלא הלם את אנילביץ' באותה עת. חייקה העריצה את מרדכי כי הוא גילם דמות חדשה, בלתי מוכרת עד כה בתנועה. הוא היה קרוב יותר לניצ'ייב המהפכן המעשי והמנוסה מאשר לקניובסקי המתלבט: "כל עוד אפילו איש אחד בעולם הולך לאיבוד – לא כדאי לחיות, אסור לחיות מבלי להלחם. דם בכל אתר ואתר".²⁷

היו בו קווים מיליטנטים של איש בית"ר, התנועה שבה התחנך לראשונה, ואלה לא היטשטשו בשל האידאולוגיה של "השומר הצעיר". דוד התכוון כשפגע בריון גרמני בחזה של חייקה, והיא עצרה בו מלהחזיר מכה. אך אנילביץ' היה רגיל להחזיר למכים. פעמים רבות אף שש להתכתש עם בריונים: הוא השתייך לחבורה שהגנה עוד לפני המלחמה על יהודים שביקשו לטייל בגן הזאקסי בווארשה.²⁸

לכאורה היה ביקורו של אנילביץ' בכנדין אחד מאותם ביקורים סדירים שהיו עורכים אנשי ההנהגה הראשית של "השומר הצעיר" בזגלמביה. תפקיד השליח, איש ההנהגה, בביקורים אלה היה להתעדכן ולהכווין את הפעילות הארגונית, להוביל סמינרים, לערוך בירורים חינוכיים ואידאולוגיים. פעילותו של מרדכי בוויכוח הטרורצקיסטי הייתה אופיינית לו: הוא הכריע את הכף ומנע את הפילוג בקן.

אלא שיציאתו של אנילביץ' מווארשה כרוכה הייתה גם במפנה שחל בחודשים האחרונים בפעילות התנועתית. ידיעות שהביאו שליחי התנועה מהמזרח דיווחו על הריגה שיטתית של יהודים בשטחים שנכבשו מברית המועצות. באוקטובר 1941 התפרסמה ב"נגד הזרם", עיתון המחתרת של "השומר הצעיר" בווארשה, ידיעה מפורטת על הטבח בפונאר, שהביא לירידת מספר היהודים בוויילנה מ-70,000 ל-29,350 דיווחים אלה אוששו בחודשים הבאים על ידי שליחים שהגיעו מוויילנה, ולאחר מכן על ידי שליחים שיצאו מווארשה. בפברואר 1942 הגיעו לווארשה ידיעות גם על שיטת הרצח החדשה במערב פולין. יהודי ששמו גרויאנובסקי הצליח לחמוק מחלמנו והביא עמו לווארשה ידיעות מזעזעות על ההשמדה בגו. עדותו תועדה על ידי רינגלבלום וחבריו בארכיון "עונג שבת", וקטעים מתוכה פורסמו בעיתונות המחתרת.³⁰

ידיעות אלה גרמו להתארגנות הראשונה של המחתרת המזוינת. במרס 1942 הוקם בווארשה "הגוש האנטי-פשיסטי", שליכד את הקומוניסטים, "החלוץ", "השומר הצעיר" ו"פועלי ציון". המחתרת המזוינת הייתה בעלת אוריינטציה קומוניסטית. המטרה הייתה להשתתף במלחמה האנטי-נאצית על ידי התנפלויות בעורף האויב ועל ידי כך לסייע למאבקה של ברית המועצות. על הדרך נחלקו הדעות: הקומוניסטים ביקשו לשלוח קבוצות אל הפרטיזנים, ואילו אנשי תנועות הנוער צידדו במאבק בתוך הגטו עצמו.³¹

עיתונות המחתרת בווארשה שיקפה את המפנה שחל בפעילות התנועה מתחומי החינוך להכנות ללחימה מחתרתית. במרס 1942, בשולי הרשימה על חלמנו שנתפרסמה ב"נגד הזרם", נכתב: "אם יישנו מקרים מזעזעים כאלה של וילנה וחלמנו אסור להישאר בפאסיביות. אם אין כבר מה להפסיד, צריך לפחות להפסיד בכבוד".³² באפריל 1942 התפרסם "עיתון התנועה", ובין השאר נכתב בו: "ואשר לתפקידנו בימי הנחשול: כל יצטרך שוב משורר הזעם לקרוא: השמש זרחה, השיטה פרחה והשוחט שחט... התכוננו להתגוננות במקרה שהאויב ינסה להרוס את ישובכם".³³

אך ימי "הגוש האנטי-פשיסטי" בווארשה לא ארכו. ב-18.4.1942 נגרות מבתיהם 52 יהודים ונורו ברחובות, פעולה שנתפסה כמופנית נגד הפעילות

המחתרתית. ב־30.5.1942 נאסרו שלושת הפעילים המרכזיים של המפלגה הקומוניסטית, ובהם אנדז'י שמיד ("פינקוס קארטין"), שהוצנח על ידי הרוסים בדצמבר 1941. שלושתם הוצאו להורג, ופעילות ה"גוש" שותקה. לדברי ישראל גוטמן ה"גוש" לא התפורר, אך לא נמצאה עדות על המשך פעילותו לאחר תאריך זה.³⁴

ימים מועטים לאחר מכן יצאו לדרך שלושה מחברי הנהגת "השומר הצעיר", יוסף קפלן, אריה וילנר ומרדכי אנילביץ', לקהילות יהודיות בערי השדה. על הדיונים שקדמו ליציאתם לא נודע דבר, אך על פי מהלך המאורעות לא קשה לתאר מה היה תוכנם. נראה כי בהנהגת "השומר הצעיר" הוחלט על פסק זמן בהתארגנות הפנימית בווארשה ועל ניצול ההפוגה לפעולה בערי השדה. המטרות העיקריות לנסיעתם של השליחים היו הפצת הידיעות על ההשמדה ויצירת בסיס למחתרת מזוינת גם בערי השדה. לפי עדות אברהם זילברשטיין, איש "השומר הצעיר" שסייע לאנילביץ' בגנבת הגבול מה"גנרל גוברנמנט" לשטח הרייך, נשא עמו מרדכי אנילביץ' עותקים מעלוני התנועה ורשימות רבות שכללו עדויות וכן הוראות לארגון הגנה.³⁵

מרדכי אנילביץ' המשיך בבנדין ובזוגלמביה מהנקודה שבה הפסיק בווארשה. בבנדין מצא חבורת "שומרים" בעלי רמה גבוהה, אך נבוכים ומבולבלים: לבעיות הפנימיות של הקן נוספה עתה צרה חדשה ומאיימת יותר מאי־פעם. בבנדין ומסונוביץ הוחל בגירוש יהודים ליעד לא ידוע.

תחילת הגירושים

הגירושים הראשונים החלו כחודשיים לפני בואו של מרדכי לזוגלמביה. ב־19.3.1942 היה הגירוש הראשון.³⁶ היה זה ככל הנראה גירוש של כמה עשרות או מאות מיהודי סוסנוביץ והסביבה,³⁷ ובגירושים הגדולים שבאו אחריו נשכח מן הסתם, כי מרבית העדויות גורסות שהגירוש הראשון היה רק במאי 1942. נראה כי יהודי בנדין וסוסנוביץ לא ייחסו משמעות רבה לגירוש זה. ייתכן שהאמינו כי זהו חלק ממדיניות הענישה של הגרמנים. מספר תליות פומביות באפריל 1942 רק חיזקו התרשמות זו. התליות התבצעו בבנדין ובסוסנוביץ באותו זמן, ולפי פקודת מפקד הגסטאפו דרייאר, היה על כל היהודים בשתי ערים אלה להיות נוכחים בתלייה.³⁸

הגירוש המשמעותי הראשון בוצע במאי 1942. כמה ימים קודם לכן, בסוף אפריל 1942, שלחו היודנראטים של בנדין וסוסנוביץ אלפי צווי התייצבות לשם שילוח ל"יישוב מחדש" (Umsiedlung). ההודעות נשלחו למשפחות יהודיות

בעלות שני ילדים ויותר וכן למבוגרים שלא עבדו במפעלים מאושרים על ידי הגרמנים. בקרב אלה נמצא מספר גדול של פליטים, זקנים ונשים שבעליהם לא נמצאו במקום. בסוסנוביץ נפוצה ידיעה כי הם יישלחו לטרזינשטט, הגטו המיוחד שהוקם בפרוטקטוראט היהודים זקנים ולבעלי זכויות מיוחדות ברייך. על המגורשים הוטל למסור את מפתחות דירתם לידי פקיד היודנראט; הותר להם לקחת 25 ק"ג מטען וצידה לשלושה ימים. כן נאמר להם כי עליהם להצטייד בפטיש ובמסמרים, בציוד ובבגדים המתאימים לשהות ממושכת: בגדי חורף, כלי בישול וכדומה.³⁹

בכנדין התנהל הגירוש הראשון בשקט לא במעט בשל הבטחתו של היודנראט המקומי כי צ'רנה, סגניתו של מרין, תלווה את המגרשים במסעם. כאלף איש התייצבו ב־12 במאי בנקודת הריכוז שנקבעה בבית היתומים. זקנים לוו על ידי בניהם, ונכים הוסעו בעגלות גלגלים על ידי אנשי המשטרה היהודית. הם הובלו משם בצורה מאורגנת לתחנת הרכבת.⁴⁰

אך בסוסנוביץ התחוללה תסיסה. ב־10.5.1942 התייצבו רק חלק קטן מאלה שנועדו לגירוש על פי רשימות היודנראט. הגסטאפו הפעיל לחץ על מרין, ושוטרים יהודים מונהגים על ידי פאני צ'רנה יצאו להביא את הסרבנים בכפייה.⁴¹ אלא שהצלחתם הייתה מועטה. הגסטאפו איכד את סבלנותו; אנשיו הקיפו מספר בתים גדולים בעיר, ובסיוע אנשי המשטרה היהודית הוציאו את היהודים הגרים בהם וגררו אותם לנקודת המשלוח. המצוד נמשך גם למחרת, וב־12.5.1942 עזבה את סוסנוביץ רכבת ובה 1,500 מגורשים.⁴² כן גורשו גם כמה מאות צעירים יהודים למחנות עבודה.

במהלך מאי ויוני 1942 הרחיבו הגרמנים את הגירושים גם לעיירות האחרות בזגלמביה. במקביל שבו הגרמנים לפעול גם בכנדין ובסוסנוביץ. בכנדין צורפו למשלוח של יהודי קהילות זגלמביה מאות מגורשים מבנדין עצמה. חלק מהם היו קרבנות מצוד שערך הגסטאפו על מספר בניינים ברחוב מודז'ובסקה. כמו כן נכללו בגירוש זה חולי רוח, זקנים ואף ילדי בית היתומים שצורפו למשלוח על פי רשימות היודנראט המקומי. המשלוח השני מנה אף הוא כאלף יהודים.⁴³ לצד אלה גורשו ביוני מאות צעירים יהודים נוספים מבנדין למחנות העבודה. חייקה היתה מודעת לגירושים אלה:

תחילה הודיעו כרזות הגרמנים, כי עומדים להעביר שלוש מאות יהודים ל"גנרל גוברנמנט", לעבודה, ובזה יסתיים העניין. שלחה הקהילה הודעות לישישים, לבעלי משפחות גדולות שהיו מחוסרות עבודה ונהנו מן הסעד הציבורי, להתייצב להעברה. התייצבו הכל. על המשתמטים אימו כי

ישלחו את כל המשפחה. עתה היו הבנים מביאים ומוסרים אב זקן או אם. "למה תסבל כל המשפחה?" אמרו. ברחוב נראו בעיקר ישישים, צרור על שכמם, מטריה או מטאטא בידם – כה קשה היה המראה. אלא שהגרמנים לא הסתפקו בשלוש מאות המגורשים והגדילו את המכסה. זמן מה שרר שקט.

אחר כך פתחה הקהילה במאבק עם היסודות האנטי חברתיים. משהוטלה מכסת הגירוש הבינו בקהילה כי האנשים לא יבואו מרצונם. שום ידיעות מהמגורשים לא הגיעו. התחילו הבריות מנחשים כי למוות הם מוסעים. נזכר סיפורו של לאסקר על חלמנו.⁴⁴

לא ברור אם הגירוש הראשון בבגדין כלל רק 300 קרבנות, אך באשר לדרך שבה התחולל דומה עדותה של חייקה לעדויות אחרות.⁴⁵ כך או כך, אופיים האלים של הגירושים, הגדרתם כ"יישוב מחדש" והיעדר הידיעות הברורות על יעד הרכבות ועל גורל המגורשים יצרו בקרב האוכלוסייה היהודית באזור תחושה של אימה. הגירושים אף הבליטו את אזלת ידן של תנועות הנוער, פעילות ככל שהיו. הקרקע החלה לבעור מתחת לרגליים, ותחושת תסכול ודיכאון איימה לשתק כל פעילות. העבודה החינוכית שבה השקיעו חייקה וחבריה את מלוא אונם במשך שנתיים עמדה מול שוקת שבורה. את מי לחנך. בשביל מה.

היתה אז תקופה של סטאגנציה בחיי הנוער שלנו. לאחר הפריחה הגדולה הזאת, באה תקופה של אי שביעות רצון פסיכולוגית. כבר פחות חיים, כבר נפסקה העבודה החינוכית. פה ושם שומעים שבתוך הסתדרות מסוימת הכל מתפורר, שהכל עומד על כרעי תרנגולת. רוח קלה כי תנשב והכל מתפורר. הפיליסטריות התחילה לחדור לתוך שורותינו. מה היו הסיבות לכך.⁴⁶

לכל מחנך צריך שתהיה איזו מטרה אליה הוא שואף וכן גם מטרה חינוכית לקראתה, לקראת תפקיד מסוים הוא מחנך. לארץ ישראל – מצחיק כי... לסובייטים? בכלל, סתם אדם? למה? כבר אז היה ברור לנו, שבאה השמדת היהודית – מסקנתית, הדרגתית. – ובכן, לקראת מה? לקראת המוות?⁴⁷

הייאוש העמוק המפעפע בדברים אלה ביטא תהליך של התפכחות כאובה. אנשי תנועות הנוער שרויים היו בתרבותם המיוחדת כבקליפה החוצצת בינם לבין המציאות. אלא שהערכים שלפיהם פעלו עד עתה נתפסו כבלתי רלוונטיים

לנוכח סיוט ההשמדה: חלום העלייה לארץ ישראל היה רחוק מתמיד. חינוך באוריינטציה סובייטית פירושו ציפייה חסרת תוחלת לפעמי הצבא האדום; חינוך כדי לעצב "סתם אדם" בעל מערכת ערכים אוניברסלית נתפס כחסר טעם. לא נותר אלא המוות.

אנילביץ' ורעיון הלחימה היהודית

לתוך אווירת דיכאון זו פרץ מרדכי אנילביץ' כמי שמסוגל להפיח להבה חדשה בגחלים העמומות. נגד הייאוש העמוק הציע מרדכי תשובה חדשה ונועזת: הקמת מחתרת יהודית. ביומני 1943 רשמה חייקה:

דרוש היה איזה ניצוץ, איזה זרם אשר יעורר את הנוער, יחיה אותנו, יקדמו למעשה, למאבק. והנה בא מרדכי וסיפר על הנעשה בעולם, על מלחמות השחרור במחתרת בהרי סרביה... על הפרטיזנקה ביערות פולין. והוא שאל איפה הנוער היהודי, אשר תמיד היה לו חלק בכל התקופות, וצריך גם עתה להיות לו חלק במלחמות שחרור אלה.⁴⁸

ובגרסה המאוחרת, זו של 1944, רשמה:

במצב הזה, בייחוד, נודע תפקיד חשוב למרדכי בחיי תנועתנו ובחיי כל הנוער בזוגלמביה. כזרם חשמל הניע את הכל. יצק תוכן חדש בחיינו ובעבודתנו.⁴⁹

המידע שהביא עמו אנילביץ' היה קשה: הוא סיפר על אודות רציחת יהודי וילנה בפונאר, על אודות שחיטה ברחובות לבוב. הוא אישר את השמועות על חלמנו וסיפר שקיים פרוטוקול מדויק על מראה המקום ועל תהליך הרציחה. לפי חייקה הוא אף סיפר שיש כבר בית רציחה חדש ליד וארשה ושמו טרבלינקה.⁵⁰ עדותה עולה בקנה אחד עם המידע שהיה בידי תנועות הנוער בווארשה באותה תקופה: טרבלינקה כבר הייתה ידועה, אם כי לא ברור היה מה מתחולל שם.

לאחדים משומעיו הצעירים קשה היה לעכל את הדבר. פלה כ"ץ, מצעירי "השומר הצעיר" בסוסנוביץ, העידה לימים: "לא אשכח את הויכוח הראשון כאשר מרדכי סיפר על פעולות הגרמנים... אינה קמה וטענה: 'לא ייתכן דבר

כזה שיקחו אנשים צעירים ובריאים וימיתו אותם בצורה כזאת. היינו כולנו צעירים. לא יכולנו לתאר לעצמנו. אז מרדכי קרא בשמות אנשים מוכרים לנו והוכיח במספרים ובעובדות את דבריו.⁵¹ חוויות דומות עברה גם אינקה פיטרמן (לימים: ויסבורט), חברת "השומר הצעיר" בזאווירצ'ה. הנערה בת השבע עשרה, נפעמת מהמפגש עם השליח מווארשה, ביקשה לספר לו על הפעילויות החינוכיות בקבוצתה. אך הוא קטע אותה באמרו: "מה שאת מספרת כבר אינו חשוב כיום. [...] מרחפת עלינו סכנת השמדה. וזו הבעיה שעלינו להתמודד אתה. מגטאות רבים מוצאים אנשים בקרונות בקר. מוציאים קשישים, ילדים וחולים. אין מובילים אותם למחנות עבודה – אלא למחנות השמדה". ראשה של אינקה הסתחרר והיא הייתה קרובה לעילפון.⁵²

אך לצד המידע המבהיל וכמסקנה נגזרת ממנו הסמיך אנילביץ' גם סיפור ראשון על מרידה יהודית. חייקה רשמה מפיו:

ובנובוגרודק – מרי ראשון ספונטני של הנוער היהודי. כמאתיים בחורים ובחורות התבצרו בבניין, חמושים בגרזנים, פטישים, מכושים וסכינים. כשבאו הגרמנים נפלו הכל, אך נפלו בכבוד. לא הניחו לשחטם כבקר ללא תגובה.⁵³

מעשה נובוגרודק נפוץ בין אנשי תנועות הנוער בווארשה ואף פורסם בעיתונות המחתרת, אך ככל הידוע לא התרחש במקום זה כל ניסיון התגוננות באותה תקופה. נובוגרודק הפכה למיתוס, לאשליה מחנכת, לסמל בשרשרת הסמלים שעליהם התחנכו לא מכבר: גיבורי להבות, לוחמי הבריגדה הבין-לאומית בספרד, חיילי הצבא האדום. עיני הנערות התלחלו: "נובוגרודק, העיירה הקטנה שעד עתה הכרנוה רק כעיר הולדתו של גדול משוררי פולין אדם מיצקביץ, נהפכה לסמל ואות. – את זוכרת, 'רדפנו שלום, אך גם לקרב נתכונן', ההמנון של המושבה האחרונה – לחשה לי עדינה. אכן נאמר כאן דבר ברור, ששכן בלבנו ולא ידענו, לא העזנו לתת לו ביטוי..." כך רשמה לימים חברת "הנוער הציוני".⁵⁴ אנילביץ' קלע אפוא לדפוסי מחשבה ולמערכת הערכים של תרבות הנעורים שהתפתחה בזוגלמביה.

האוריינטציה של אנילביץ' באותה תקופה הייתה של "הגוש האנטי־פשיסטי", אשר גם אם לא היה אופרטיבי באותה תקופה, הרי שרעיונותיו עיצבו את תפיסת המחתרת החדשה. יחסו למחתרת נבע מעמדתו כלפי המלחמה ומראייתו את השמדת היהודים. מעדותה של חייקה וכן מעדויות נוספות עולה כי דבריו ופעולתו של אנילביץ' בזוגלמביה היו מושפעים מניתוח מרקסיסטי של המאורעות

ומאמונה בלתי מתפשרת בכוחם של ברית המועצות והצבא האדום. גם בהנהגת "השומר הצעיר" בווארשה היה אנילביץ' באגף הרדיקלי, והוא שניסח את החלטות המועצה במאי 1941, שקראה ל"ארץ ישראל סובייטית"⁵⁵. חייקה רשמה:

אז נודע לנו אודות פפ"ר [המחתרת הקומוניסטית הפולנית] ואודות חלקנו אנו בתוכו. ואודות ערך הפרטיזנקה בתקופה זו של המלחמה. ואודות זה שכאשר תפתח החזית השניה באירופה, תהיה למלחמה בעורף ערך ראשוני, עבודה חבלנית מכל המינים, טרור אינדיבידואלי – החזית הפועלית השלישית – תכריע בגורל המלחמה.

[...] הנושא היחידי של הסוציאליזם הוא כוחה הריאלי של ברה"מ – אין לסמוך על אף פרולטריון, כי אם רק על כוחות ריאליים. הקרב הגיגאנטי המתנהל יקבע את גורל הסוציאליזם לשנים רבות. כל פרולטריון הרוצה ללחום למען הסוציאליזם, מוכרח לעמוד לצדה של ברה"מ ולעזור לה במלחמת הגבורה שלה. אופורטוניסט הוא האומר שטרם הגיע הזמן המתאים.⁵⁶

תיאוריה של חייקה ביומני 1943 מתעדים את מהלכי "הגוש האנטי־פשיסטי", כפי שהציגם מרדכי אנילביץ' בפני שומעיו בזגלמביה:

בפולין הקימו הקומוניסטים את מפלגת הפועלים הפולנית [פפ"ר]⁵⁷ אשר ארגנה את הפרטיזנקה תחת סיסמאות של פולין משוחררת. למה תחת סיסמא שוביניסטית? כיוון שלהמונים הפולנים אי אפשר היה לבוא עם סיסמאות אחרות.

[...] לווארשה הגיע שליח מברית המועצות ממש מהאוויר (מה שמחנו בזה), והוא פנה אלינו אל ה"פרקציה" [סיעה] היהודית. השתדלו ליצור בסיס פוליטי־תאורטי מסוים. זה לא הצליח. [...] יצרו בלוק על בסיס של עבודה פרקטית. לוועד נכנסנו גם אנו "השומרים". פפ"ר ניהל פעולה תעמולתית עזה.⁵⁸

למיתוס ההתגוננות בנובוגורדק ולתיאור פעולותיו הראשונות של "הגוש האנטי־פשיסטי" הייתה השפעה מחשמלת על שומעיו של אנילביץ' בזגלמביה. אמונתם בדברי אנילביץ' הייתה שלמה: "מרדכי הצית מחדש את אבוקת התקווה בלכבות. הוא הצית אור חדש בעיניים הכבות".⁵⁹

לחייקה היו דברים אלה כהתגלות:

דרכנו כבר ברורה היתה לנו. הגנה – השם לא התאים. אין אנו רוצים להגן על עצמנו, כי כבר לא נצליח להתגונן, אך למות בכבוד כאנשים. קיבלנו על עצמו תפקיד חברתי – לא לתת לישון בשקט, לא להרשות לשגות באשליות, שלא ילכו, שלא יהרגו עם שלם. עלינו להביא את האמת הגלויה. לעורר בסיפורינו את הזוועה – אודות וילנה, חלמנו, טרבלינקא, טרבניקי, בלז'ץ ואשוויץ.⁶⁰ אודות הרציחות ההמוניות של העם היהודי.

אנו הסתדרות הנוער הבנויה על האמונה באדם כי טוב, אנו האוהבים את העולם ואת האנשים, אנו האופטימיסטים, אנו היינו לעורבים שחורים, לפסימיסטים, המנבאים את כלייתו הקרובה של עמנו. כן, אנו מוכרחים היינו, בפקחנו עיניים – לא להרשות להשתכר באופיום, לראות את המציאות, ואם זו גם היתה האכזרית ביותר, רצינו לעורר את הריאקציה.

שום תנועה מהפכנית⁶¹ של נוער, בשום זמן, לא עמדה עוד בפני בעיות מעין אלה – כמונו, בפני עובדה ברורה של השמדה, בפני המוות. אנו הישרנו מבט בפניו, ומצאנו את התשובה. נמצאה הדרך. עוד צעדנו בה כסומים, אולם את הדרך מצאנו – וזה החשוב מכל. פרטיזנקה והגנה.⁶²

אף על פי שכתבה כאן גם על מחנות המוות אושוויץ ובלז'ץ – מידע שהגיע אליה רק מאוחר יותר – מסרה תיאור ריאליסטי ומדויק על השפעתו של אנילביץ'. מוקסמת מדמותו של הבחור הצעיר, אך לא פחות מכך מהרעיון החדש שנגה עליה כהתגלות, ביטאה את מה שיהפוך מרגע זה למוטיב המרכזי של חייה – הגנה יהודית. ייסורי ה"סטייה הטרוצקיסטית", תחושת הריקנות בעבודה החינוכית ואימת הגירושים – נעלמו כלא היו. כדרכה, התמכרה בכל שותה לרעיון החדש.

אנילביץ' ומרין

אנילביץ' שהה בזגלמביה כשלושה חודשים, מראשית יוני ועד לראשית ספטמבר 1942. במהלך שהות ממושכת זו עסק במספר נושאים: לצד השתתפותו בוויכוחים האידאולוגיים והפצת רעיון ההתגוננות, קיים מערכת יחסים עם אנשי היודנראט

ונפגש מספר פעמים עם מרין ומולצ'דסקי. מטרת פגישותיו הייתה לקדם רעיון חדש: יציאה לשליחות לחו"ל כדי להעביר לעולם החופשי את המידע שהצטבר על אודות ההשמדה.

ככל הידוע הסתובב רעיון זה בחוגי התנועות החלוציות עוד באביב 1942 וגם בשנה שלאחר מכן.⁶³ אך נראה שלמאורעות שבאו מיד לאחר מכן הייתה השפעה גדולה יותר על אנילביץ'. ב־22.7.1942 החל הגירוש הגדול מווארשה. אלפי יהודים כונסו מדי יום ב"אומשל אגפלאץ", ומשם הועלו לרכבות שנסעו לטרבלינקה. האיש ברחוב עוד המשיך להשלוח את עצמו, אך לאנשי תנועות הנוער היה ברור כי "טרבלינקה, פירושה מוות".⁶⁴ באוגוסט 1942 הגיעו פליטים ראשונים מווארשה לבנדין, ביניהם דמויות ציבוריות ידועות.⁶⁵ נראה שאחד מהם הביא לאנילביץ' מכתב מחברו להנהגה, יוסף קפלן, ובו תיאור מפורט של הגירושים. חייקה, שקראה כנראה את המכתב, ציטטה אותו לימים מהזיכרון בפירוט רב:

כל אנשינו, כל הקן [השומר הצעיר בווארשה], מרוכזים במקום אחד ונכונים. לא "ילכו" בלי תגובה. הם מוכנים להגנה. אלא שהרעב איום ומחליש מאוד את האנשים. הם כושלים. יודע אני כי ייתכן ואלו דברי האחרונים אליכם. אפשר ולא אהיה מחר בחיים. הריני נפרד מעליכם. אם יגיע מישהו מכם ארצה, אמרו להם שלום בשמי.⁶⁶

שורות אחרונות אלו במכתב שהגיע עם שוך גל הגירושים הראשון בזגלמביה גרמו לזעזוע חדש. "יחס של קדושה רחשנו למכתב זה", כתבה חייקה, "הוא עבר מיד ליד ואת כולם זעזע עד היסוד".⁶⁷ גם מעדויות נוספת ידוע כי מכתבו של קפלן הוקרא באספת תנועות הנוער וגרם להעמקת המודעות להשמדה.⁶⁸ עם בוא העדויות הראשונות מווארשה, רצה אנילביץ' לחזור לשם במהירות. לימים רשמה חייקה:

מרדכי התרוצץ בבנדין כאדם שנטרפה עליו דעתו. בכל לבו היה עם וארשה – והוא עוד נאלץ לסיים את עבודתו ב"רייך" [זגלמביה]. שאלתי אותו פעם: "היש לך משפחה בווארשה?" – אמר לי: "יש לי משפחה גדולה בווארשה – התנועה". הוא רצה לחזור תיכף. ימים שלמים היה יושב ליד הטלפון שקשר אותנו עם ההנהגה בווארשה. בדרך זאת עמדה ההנהגה בקשר מתמיד עם ערי השדה. נמסרו ידיעות מחירידות: הרג הפעילים,⁶⁹ מותו של צ'רניאקוב.⁷⁰ אחר כך באה הידיעה מיוסף.⁷¹

מותר להניח כי באמצעות הקשר עם וארשה התייעץ אנילביץ' עם חבריו ואף קיבל מהם הנחיות לגבי המשך פעילותו בזגלמביה, וכי החלטתו לקדם את נושא השליחות לחו"ל באמצעותו של מרין התקבלה בהשפעת הידיעות מווארשה, ובפרט מכתבו של קפלן.

מרדכי אנילביץ' האמין בכוחו של מרין, כנראה בהשפעת זיכרונות שיתוף הפעולה בניסיון הבריחה לסלובקיה שנה אחת קודם לכן. העובדה שראה במרין משתף פעולה אינה סותרת את העובדה שהמשיך להאמין בכוונותיו ובכוחו. חייקה רשמה:

תכנית אחת היתה לו: הם הבטיחו לסייע בהעברתו של שליח אי"ל לחו"ל. הם עשו רושם כי יש להם קשרים מצוינים, ובוודאי יכלו לסייע בהעברתו של שליח אי"ל לחו"ל.. צריך היה להגיע לאנגליה, אמריקה, שווייץ, אל הארץ, ולספר על המתרחש אצלנו. לזעזע את העולם.

הוא [מרדכי] האמין כי יצליח לבצע את התכנית. היה זמן והוצע למרדכי עצמו כי יסע מחופש כפועל פולני היוצא לצרפת לעבודה – ומשם יהיה חופשי לנסוע כרצונו. התכנית לא נסתייעה. הוא האמין כי מוניק מרין יעזור בשיגור האיש – אלא שבזה נתפס לתמימות. אם ישלח מרין את מישהו – יבחר באחד מאנשיו. ואילו מרדכי אומר: מי מאנשיו יסע, ממשתפי הפעולה עם הנאצים – הלא יחרדו לנפשם בעולם החופשי.⁷²

הקשר עם מרין הצריך ניהול מערכת יחסים מסובכת. הרי הקמת המחתרת כרוכה הייתה בהתססת הצעירים נגד היונדראט. ואנילביץ' חזר והדגיש זאת. חייקה ראתה את הדברים בעין ביקורתית:

תמיד היה [מרדכי] נוהג לחזור בפנינו – קודם כל [לגמור] עם העבדים היהודים של הגסטאפו.

כיצד לתאם את התנהגותו האישית עם המאבק הפוליטי אשר בראשו הוא עמד. אנו היינו מעקמים את הפנים ולו היתה תשובה על כך. הוא רצה להגיע לחו"ל, והם הבטיחו לו זאת. מה מאוד רצה הוא לנסוע, אולם לא על מנת להישאר שם. הוא רצה לזעזע את העולם – מה מאוד היה מצליח בזה. ועד כמה היה מיועד לכך. אולם צריך היה לקרות אחרת.⁷³

לפי עדות שמואל רון (רוזנצווייג) התכוון אנילביץ' לבצע פעולת נקם בגרמנים בארץ ניטרלית ובכך "יעורר את העולם הנאור ויתריע על סכנת ההשמדה ההמונית". אך גם שמואל סבור היה כי מרדכי טעה בהערכת כוחו של מרין.⁷⁴

עדויות נוספות מתעדות את מפגשיו של אנילביץ' עם מרין. מקטעי עדויות המתאייכות לפגישות אלה ניתן להבין כי מרדכי העלה לא רק את רעיון השליחות לחו"ל, אלא גם העביר למרין את המידע שבידיו על אודות ההשמדה. כנראה העלה בפניו גם את רעיון ההתגוננות.⁷⁵ ככל העולה מהעדויות, אנילביץ' נפגש גם עם מולצ'דסקי בבנדין.

יחסו של אנילביץ' כלפי אנשי היודנראט דמה במידה מסוימת לזה של ילד קטן, המעז פנים כלפי הוריו.

גם לא חסרה לו [למרדכי] עזות ציווילית. הוא יכול היה בנוכחות נשיא הקהילה בבנדין [מולצ'דסקי] לגדף אותו, ולהוציא עליו משפט באוני ה"לייטר" [מרין]. באי כח היודנראטים פחדו ממנו, ובכל זאת היו מקבלים את פניו. והוא שמח כמו ילד קטן, העושה קונצים, על שאכל אצלם, על שערכו לו קבלות פנים, על שהוציאו עליו כספים – והוא היה מניח מתחת לדלתם – כרוזים כנגדם.⁷⁶

מולצ'דסקי ומרין דחו את רעיון ההתגוננות, ואילו את רעיון השליחות לא היה בידם להוציא אל הפועל. ובאשר לידיעות על אודות ההשמדה – לא ידוע כיצד הגיבו על דיווחיו של אנילביץ'. בציבור, על כל פנים, הקפידו מרין ומולצ'דסקי גם בתקופה מאוחרת יותר שלא לדבר על "השמדה", אלא על "גירושים".

וככלות הכול גם מרין רחש הערכה לאנילביץ'. ד"ר נתן עק, שהגיע לזוגלמביה מעט לאחר צאתו של אנילביץ' משם (סתיו 1942), העיד שמרין אמר לו: "כאן בזוגלמביה אין אנשים צעירים ובעלי שיקול דעת ומעמד בדומה למרדכי אנילביץ'". עק התפלא לשמוע כי ראש היודנראט הידוע לשמצה מדבר על מרדכי אנילביץ' בהערצה כנה ובלתי מסויגת. הוא הזכיר למרין שמרדכי הוא אדריכל ההתקוממות היהודית ונאמן קנאי לרעיון ההתגוננות המזוינת. על כך השיב מרין שאף הוא אינו מתנגד עקרונית להתנגדות, והוא רק חושש שהצעירים פזיזים ובלתי אחראים ועלולים להביא להתפרצות בטרם זמן. מרין הכריז שידוע לו היכן להשיג נשק, והוא ידאג שבשעת הצורך ייצא בידיים יהודיות. אבל רק הוא יקבע מתי הגיע המועד, ואם אין מוצא

אחר.⁷⁷

הד"ר עק לא יכול היה לערוב לכנותו של מרין, אך גם אנשי תנועות הנוער העידו על יראת הכבוד שנהג מרין באנילביץ'. מרין ואנילביץ', אף על פי שייצגו שתי תרבויות ושתי השקפות מנוגדות, ששרויות היו מעתה בקונפליקט גלוי – שותפות גורל הייתה ביניהם.

פרק שנים עשר

הפונקט הגדול

פישל אינו סולח, 1987

אני מראיין את אברהם פישל בדירת שיכון צנועה שבלוד. פישל עדיין משמר בדמותו תווים טיפוסיים לחבר "דרור-פרייהייט", תנועתו שפנתה אל נערים עובדים, שטיפחה בהם יחס של כבוד כלפי עמלם ושפתם העממית ונטעה בהם אמונה במאבק מעמדות שיהפוך את החברה על פיה. ידיו של פישל מוצקות, גינוניו עממיים ולבושו פשוט. גם העברית כבדה בפיו, והוא מסייע לה באמצעות הידיש.

פישל הוא בנו של עגלון בנדינאי, ומשפחתו על שמונת ילדיה התגוררה ברחוב מודו'יובסקה, הרחוב של אמא. אביו הרוויח למחייתו רק בקושי. "איזה משחקים שחקתם כשהייתם קטנים?" פישל משתהה ארוכות לפני שהוא משיב: "משחקים? כשנולד לי כאן הבן הראשון וקניתי לו את הצעצוע הראשון, ישבתי ושיחקתי כל הלילה". אל תנועת הנוער הכניסה אותו צביה לובטקין. היא נתנה לו ספר מהפכני בידיש והמליצה: "תלמד אותו". האב השתולל מכעס: "אצלי לא יקראו ספר פסול". אבל אברהם עמד על דעתו: "חזיר הביתה לא אכניס, אבל לבית הכנסת לא אלך עוד". ופישל האב השיב: "נרות שחורים אדליק עליך". לבסוף הושגה פשרה, ופישל הבן עשה חיל בתנועה. בתקופת המלחמה כבר השתייך להנהגת הקן בכנדין.

פישל נטר טינה ליודנראט וראה בו "מכשיר בידי הגסטאפו". הדרך שבה בוצעו הגירושים הראשונים חרטה חריצים עמוקים בנפשו. הוא היה מזועזע מפעולת המוסדות היהודיים: "מה שהגסטאפו לא הצליח לבצע, עשו זאת שלנו: היודנראט והמשטרה היהודית. לא היה שוני בין אדוניהם לבנינם, אלא המגן דוד על שרוליהם", כך העיד מיד לאחר המלחמה.¹

בשנת 1963 נקרא פישל להעיד במשפט ברנבלט, שהיה מפקד המשטרה בכנדין. היה זה משפט מסעיר: לראשונה הועמד בישראל לדין איש יודנראט בכיר על יסוד החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם. את התביעה ייצג עורך דין צעיר ושאפתני ושמר דוד ליבאי, שביקש להאשים את ברנבלט גם בהשתייכות

ל"ארגון עוין", אך בשל לחצים שונים חזר בו.² לעדותו של פישל נועד במשפט תפקיד מרכזי. פישל העיד כי ראה במו עיניו את הנאשם ושוטרים יהודים נוספים מעבירים את ילדי בית היתומים שבו עבד לנקודת הריכוז למשלוחים. הסנגור ניסה לקעקע את עדותו של פישל תוך ערעור על אמינותו ולעג ללשונו. פישל נפגע עמוקות: "הוא הציג אותי כבור, כפרימיטיב" הוא אומר לי עכשיו. בית המשפט המחוזי בתל אביב בחר להאמין לפישל, אף על פי שהייתה זו עדות יחיד. בנימוק זה ביטל בית המשפט העליון את פסק הדין.³ פישל פרש לביתו מריר וכואב. עתה הוא מצטט לי את צביה לובטקין שאמרה לו פעם: "אברהמליה, הם מעולם לא הבינו אותנו ולעולם לא יבינו אותנו". פישל נשאר איש התנועה עד אחרית ימיו. גם פיצויים סירב לקבל, למרות הסבל, למרות חייו הצנועים. כשנה לאחר הריאיון נפטר פישל ממחלת הסרטן. זמן מועט לפני פטירתו הרים אלי טלפון מבולבל, ניסה לברר עוד דבר מה, אולי לבקש כי יעשה סוף סוף צדק.⁴

בזמן משפט ברנבלט כבר הייתה אמא בין המתים. יומניה העידו במקומה. שמו של ברנבלט לא הוזכר ביומנים, אך עמדתה כלפי היוזמרים הייתה נחרצת; היומנים היו כתב אשמה חמור נגד אנשיו. שמה של אמא עלה במשפט גם בהקשרים נוספים. בחורף 1943, לאחר חיסול הגטו, הבריה ברנבלט את הגבול לסלובקיה עם קאסיה, חניכת "השומר הצעיר" שהייתה חברתו. ברנבלט טען כי הוא סייע לבריחתה של אמא במועד מוקדם יותר. אמא לא הייתה שם כדי להכחיש או לאשר, אך אבא, שהעיד במשפט מטעם התביעה, סיפר כי כשנפגש עם אמא לראשונה לאחר שחצו את הגבול לסלובקיה, זיהתה אמא את ברנבלט כמשתף פעולה. לאחר מכן, כך העיד אבא, כשביקש ברנבלט שאמא תעיד לטובתו במשפט שנערך לו בפולין, הגיבה אמא בהתפרצות זעם; גם בדיעבד לא יכלה לסלוח. במהלך עדותו סיפר אבא לראשונה בפומבי כי אמא שלחה יד בנפשה.

ליומניה של אמא נועד תפקיד חשוב בתיאור האירוע המרכזי שעלה במשפט, אשר חלקו של ברנבלט בו נידון בו בפירוט רב: הכוונה לאירוע שהתחולל ב-12 באוגוסט 1942, שבו נערכה הסלקציה ההמונית של יהודי זגלמביה. באותו יום גורשו בהינף אחד למעלה מעשרת אלפים יהודים לאושוויץ.⁵ היה זה יום נורא של תקווה ואימה, של אשליות ושל התפכחות, היום שבו חלחלה המודעות לעוברת ההשמדה. כולם היו שם: פישל חבר "דרור", ברנבלט בתוקף תפקידו כסגן מפקד המשטרה היהודית בבנדין, אמא כמנהיגת תנועות נוער שידה קצרה מהושיע, ק' צטניק בדמותו הספרותית כ"הרי פרשלניק", דוד ליור הקרוב תמיד למרכז ההתרחשויות, הילדה רבקה קליינר שעתידה להגיע כעבור זמן לא רב

לארץ ישראל, וכן מרין, מולצ'דסקי, ועוד למעלה מארבעים אלף יהודי בנדין, סוסנוביץ ודומברובה גורניצה. איש מאלה ששרדו לא שכח את היום ההוא. הוא נטבע בזיכרונם כיום שאחריו שונתה המציאות ללא היכר. להלן יתוארו ימי הכינוס בהסתמך על מרב העדויות הזמינות; עדותה של אמא היא אחת מהן.

יהודי זגלמביה, אוגוסט 1942

באוגוסט 1942 הגיע גל הגירושים בזגלמביה לשיאו. הגירושים בוצעו על בסיס סלקטיבי: לאושוויץ גורשו רק היהודים שנחשבו כבלתי חיוניים למערכת הגרמנית. בעוד שבמהלך הגירושים הראשונים ביצעו את הסלקציה אנשי היודנראט, הרי שמסוף מאי הופעלה שיטת גירוש חדשה שנוסתה לראשונה בחשאנוב (30.5.1942). כל יהודי העיירה, כ-8,000 במספר, הצטוו להתייצב בשלוש נקודות מרכזיות, ולאחר סלקציה רבתי חולקו לשלוש קבוצות: האחת, שכללה עובדים במפעלים חיוניים, נשארה בעיר, השנייה, שכללה צעירים, נשלחה למחנות עבודה, והקבוצה השלישית, שכללה בעיקר זקנים, נשים, ילדים ונכים, כ-3,000 במספר, נשלחה לאושוויץ.⁶ ממרס ועד ליולי 1942 כמעט השלימו הגרמנים את תהליך הגירוש הסלקטיבי באזור. מתוך כ-95,000 יהודים שהיו בשלזיה עילית מזרחית בשנת 1941, גורשו לאושוויץ כ-17,000 יהודים. במחנות העבודה מצויים היו עתה כ-7,000 צעירים יהודים, ואילו כ-67,000 יהודים היו מרוכזים מעתה בעשר ערים גדולות באזור.⁷ עתה הגיע שוב תורם של ריכוזי היהודים הגדולים באזור – בנדין, סוסנוביץ ודומברובה גורניצה. לפי ההערכה נמצאו בבנדין ובסוסנוביץ כ-24,000 יהודים בכל אחת, ובדומברובה מעט יותר מ-3,000. כשליש מיהודים אלה נחשבו לעובדים חיוניים.⁸

היודנראט המרכזי בסוסנוביץ וכן היודנראט בבנדין היו מעורבים בגירוש מן המשלוח הראשון. ערב הגירוש הראשון בסוסנוביץ, במאי 1942, אסף מרין את פעילי היודנראט הבכירים והציג בפניהם את השאלה אם על היודנראט לקחת חלק גם בביצוע הגירוש החדש. אחדים מאנשי היודנראט התנגדו ונסמכו בדבריהם על פסיקה מפורסמת של הרמב"ם: "וכן אם אמרו לכם עכו"ם: תנו לנו אחד מכם ונהרגהו, ואם לאו נהרג כולכם – יהרגו כולם, ולא ימסרו נפש אחת מישראל".⁹ אך מרין הכריע נגד דעתם. לטענתו היה עליו לנהוג כמדינאי שהועמדה בפניו הבררה לשחרר את הקהילה מיסודות חסרי תועלת או להניח לגרמנים לעשות את המלאכה, ולהסתכן באבדנם של הטובים באנשים. הייתה זו מדיניות של "ריאל פוליטיק" אשר באמצעותה ביקש מרין להציל חלק מהקהילה על ידי הקרבת החלק החלש יותר. בסופו של דבר, מרין זכה לגיבוי

לעמדתו מצד כמה מחברי היודנראט וכן מרבני האזור. תגובת הרבנים לשאלה שהציג להם מרין הייתה שלילית, אך לאחר התלבטות קשה הודיע הרב גרוסמן מ"המזרחי" למרין כי "אין מוצא אחר, אלא לנקוט דרך של הרע במיעוטו. הם מאחלים לו שיהיה המציל והגואל של החלק הנשאר".¹⁰ בראשית אוגוסט 1942, כאשר הודיעו הגרמנים למרין כי ב-12 בחודש תיערך בדיקת תעודות לכל יהודי סוסנוביץ, בנדין ודומברובה גורניצה, כבר היה מרין נחוש להמשיך בדרך שפעל בה עד כה.

ברוח זו ניגש מרין להכין את הכינוס הגדול של בדיקת התעודות. הוא לא הסתפק רק בזימון היהודים לנקודות הריכוז, שנקבעו על פי רוב במגרשי כדורגל גדולים, אלא ניסה גם לקבל תמיכה ציבורית רחבה ככל האפשר לצעדיו. הוא פנה לציבור ישירות באספות עם, וכרוזים מיוחדים קראו לציית לפקודות.¹¹ גם בבנדין הופעלו שיטות דומות. לפי עדותה של חייקה הייתה לתעמולה השפעה ניכרת אפילו על אנשי תנועות הנוער:

יום אחד הודיעה "הקהילה" על רישום כל היהודים. הכל חייבים להתייצב, עד-אחד. אין לחשוש כלל. לא יאונה להם כל רע. עליהם להופיע רחוצים, חגיגיים, כיוצאים לחתונה. הרישום עמד להיערך בכל המחוז בעת ובעונה אחת. הדבר הדאיג אותנו: אם רישום רגיל הוא, למה הוא נערך בכל מקום בעת ובעונה אחת? אין זאת כי תערך "אקציה" ומזימתם היא שלא תדע העיר האחת מפי השניה.

התחילה החרדה כובשת את לבנו. אלא שמכל הצדדים שכנעו אותנו שדבר לא יקרה. גדולי הפסימיסטים טענו כי לכל היותר יערך גיוס לעבודה. איש לא העלה על דעתו כי ייתכן גם גירוש. אני הייתי בטוחה כי יפילו אותנו בפה וכן היה.¹²

דבריה של חייקה נתמכים בעדויות רבות. היו התלבטויות בקרב חברי תנועות הנוער. בתחילה סברו שאין להתייצב לכינוס. מעט לפני המועד שנקבע, וייתכן כי כבר בהשפעת אנילביץ', חולקו כרוזים בידי פעילי "השומר הצעיר" ו"הנוער הציוני" בסוסנוביץ, שקראו ליהודים שלא להתייצב מרצון. באספה הבאה התייחס אליהם מרין ואמר: "בני הנוער חמומי המה ימיטו עלינו שואה. הם יקרבו אלינו את הקץ שאני משתדל לדחקו... אם יגיעו הכרוזים לידי הגרמנים נשלם מחיר גבוה. התאמינו לפוחזים ולמחוסרי האחריות? בזכות מאמצי והשתדלותי נמצאים אתם היום כאן".¹³

נראה שגם הגרמנים היו מודעים לתסיסה באזור, ועל כן ערב הגירוש עשו

פעולת הטעיה בעיירה סמוכה. ב־11.8.1942, יום אחד לפני המועד שנקבע לכינוס הגדול, ערכו הגרמנים מבצע של החתמת תעודות בעיירה צ'ילאדז' השוכנת מצפון לסוסנוביץ'. בעיירה זו ישבו אז כ־700 יהודים. אלה כונסו בנקודת ריכוז, אנשי הגסטאפו הטביעו חותמות על תעודותיהם, והיהודים הורשו לחזור לבתיהם. מספר עדויות גורסות שהמבצע נערך בעיירה מודז'יוב.¹⁴

ערב הכינוס הגדול, כנראה ב־11.8.1942, התכנסו נציגי תנועות הנוער כדי להחליט על צעדיהם ביום הכינוס. באספה נכח גם אנילביץ' ודיבר נגד ההתייצבות. אך נציגי תנועות הנוער ידעו כי האוכלוסייה היהודית תתייצב בזמן ובמקום שנקבעו. אם יבחרו הם עצמם שלא להתייצב – הם יסכנו בכך לא רק את עצמם, אלא גם את בני משפחותיהם, שייאסרו כבני ערובה. וכך למרות ההתלבטות ולמרות נוכחות אנילביץ', החליטו חברי תנועות הנוער להתייצב עם המשפחות.¹⁵

ה"פונקט": 12.8.1942

5.00 בבוקר. בנדין וסוסנוביץ: התייצבות

בשעת בוקר מוקדמת החלו יהודי בנדין, סוסנוביץ' ודומברובה לעזוב את דירותיהם ולצעוד למקומות הכינוס. שעת הכינוס נקבעה לשבע בבוקר, אך תושבים רבים ביקשו להקדים. לימים תיאר ק' צטניק את המחזה שנגלה לעיניו בסוסנוביץ' ("מטרופולי" בספריו) במילים הבאות: "השכימו אמהות יהודיות לחפוף ראשי ילדיהן, הלבישו מחלצות שבת את כל בני המשפחה ונטלו עמהן שיירי אוכל. הבתים נסגרו, ומשפחות – משפחות נהרו היהודים ברחובות. הורים נשאו פעוטות בזרועותיהם, הדפו תינוקות בעגלותיהם. אבות, בידם האחת בקבוק חלב ליונקים והשנית מוליכה סב קשיש, ששוב אינו תופס מה טיבה של הליכה זו."¹⁶

בבנדין התגלתה תמונה דומה לעיניה של פקידת היודנראט: "כבר בשעה 5.00 בבוקר התחילו היהודים נוהרים לשם כדי שלא לאחר חלילה. אף אני מהרתי לשם בכדי שלא לאחר, ויחד אתי הלכה אמי הזקנה בת הששים וחמש. התנועה היתה עצומה. אמהות סחבו את פעוטיהן בעגלות ילדים, זקנים וחולים הובלו בכרכרות ובעגלות. הכל היו לבושים במיטב בגדיהם, כאילו היו הולכים למפקד חגיגי. בלב כל אחד ואחד לחוד קינן היגון. רבים אמרו בגלוי שכאן מושכים את כל היהודים לתוך הפח ואף על פי כן הלכו כולם."¹⁷

לפי אותה עדות קיבל היודנראט הנחיות מהגסטאפו, שהתירו אי־התייצבות של חולים בעלי אישור רפואי מתאים. אלא שהחולים חששו להישאר, שמא

ימצאו אותם אנשי הגסטאפו ויחסלו אותם במקום כיסוד בלתי פרודוקטיבי. "באופן כזה אפשר להגיד שכל הרובע היהודי שבבנדין נתרוקן באותו יום ונראה כמת".¹⁸

רותקה לאסקר בת השלוש עשרה התעוררה בארבע בבוקר עם כל בני משפחתה. הם אכלו ארוחת בוקר עשירה יחסית לימי מלחמה: ביצים, סלט, חמאה אמיתית, קפה. בחמש וחצי יצאו לדרכם. "בדרך היו אלפי אנשים. כל כמה רגעים צריך היה לעצור כדי שההמונים הצפופים לפנינו יתקדמו". משפחת לאסקר הגיעה למגרש רק בשעה שש וחצי. הם תפסו מקום טוב על ספסל וחיכו.¹⁹ בין ההולכים בסוסנוביץ הייתה גם רבקה קליינר בת השמונה, ילידת תל אביב שהגיעה עם אמה ואחותה בת האחת עשרה לביקור משפחתי בפולין בקיץ 1939. עם פרוץ המלחמה נתקעו בסוסנוביץ, ועתה צעדו עם כולם: "מאמעשי" לא פחדה כלל. היא היתה עובדת מצוינת, והמפקח הגרמני היה מרוצה ממנה... בשעה ארבע לפנות בוקר העירה אותנו אמא, רחצה את פנינו וחפפה את ראשינו עוד יותר טוב מאשר בערב הפסח לפני 'הסדר'. ואת השמלות היפות לבשנו, כדי שנהיה נקיות ויפות בשעת הבקורת והגרמנים לא ימצאו בנו כל פגם".²⁰

~~גם ש' פורטגאנג, פליטה מאושווינצים, צעדה שם עם אמה בת השישים ושתיים. בבוקר התנהל ויכוח בין השתיים. הבת, למודת ניסיון מגירושים קודמים, חששה פן לא תעבור האם את הבדיקה ולא רצתה להוליכה לכינוס. אך זו התעקשה והודיעה שתלך בלעדיה. עכשיו שתייהן כאן.²¹~~

בבנדין התייצב ליפא קליימן בן התשע עשרה, חבר "דרור". הוריו גורשו באחד הגירושים הראשונים. בתחילה לא ידע לאן, אחר כך שמע מפי הרשל שפרינגר וברוך גפסק, ראשי התנועה המקומית, כי המגורשים נלקחו לאושוויץ. עכשיו היה כאן עם אחותו בת העשר.²² בנימין קליינמן איש "פועלי אגודת ישראל" התייצב עם אשתו ובנו הגדול. חשדני היה, בשל המידע שהיה בידיהם. ערב הכינוס שאל את מולצ'דסקי מדוע צריכים להתייצב גם זקנים וילדים. מולצ'דסקי השיב שזוהי פקודה של הגרמנים. קליינמן החליט להסתכן והשאיר את הבן הקטן בבית.²³

חייקה התייצבה גם היא. החלטת תנועות הנוער הייתה שיש להתייצב, וכך נהגה אף היא. אלא שעל אביה הנכה בן השישים ושתיים ציוותה להישאר בביתו. לא היה ללייבל קליינר כל סיכוי לעבור את ביקורת התעודות.²⁴

7.00 סוסנוביץ, 8.00 בנדין ודומברובה: רישום

הגיע הזמן שנקבע לתחילת הרישום. בשעה שבע המתינו כ-22,000 יהודי סוסנוביץ במגרש הספורט העירוני ברחוב יאן ובשבעה "שופים" גדולים.

בשעה 8.00 מכונסים היו גם כ־20,000 יהודי בנדין בשני מגרשי ספורט, מגרש "הכח" ומגרש "סרמציה". בדומברובה גורניצה התאספו 3,000 יהודים לפני בניין הקהילה. אף הם לכושים היו בכגדי חג "כלפגישת רעים וידידים"²⁵.

בבנדין החלו עובדי היודנראט ברישום הבאים מיד עם כניסת היהודים למגרשי הספורט. בכניסה למגרש ניתן לכל אחד מספר סידורי, ובאמצע המגרש עמדו שולחנות קטנים, ששם נרשמו היהודים על ידי פקידי היודנראט. רק מעט גרמנים נראו במקום. על הסדר שמרו אנשי המשטרה היהודית. היה בוקר יפה, וילדים השתעשעו על הדשא. הכול נראה כשורה.²⁶

ראובן וקסלמן בן העשר גר בסמוך למגרש "הכח". בכל שעות הבוקר צפו הוא ובני משפחתו בזרם ההולכים למגרש. לא היו בטוחים שיצטרפו להולכים. כשראו שוטרים יהודים עוברים בין הבתים לאסוף את המאחרים, נטל וקסלמן האב את ראובן ואת אחיו וצעד אל המגרש.²⁷ גם חיים וקסברג הגיע עם אשתו ושלושת ילדיו. וקסברג בן השלושים ואחת עבד כצבע בבניין הווילה של ד"ר דרייאר מפקד הנסטאפו. אתמול הגיע לשם דרייאר בחברת מספר אנשי יודנראט. דרייאר התעניין לדעת מתי תושלם העבודה. הפועלים, שלושים במספר, ענו שהכינוס הצפוי עלול לגרום לעיכוב בעבודה. דרייאר הורה להם להכין כרזה ולהתייצב בשמונה כנדרש; הוא יגיע בתשע וישחררם. דבריו של דרייאר הסירו את הספקות מלב הפועלים. הם עמדו שם עם הכרזה והמתנינו לבואו של דרייאר.²⁸

הירש ברנבלט, סגן מפקד המשטרה היהודית בבנדין, וכחמישים שוטרים שמרו על הסדר בתוך המגרש. ברנבלט הופיע אף הוא עם משפחתו כנדרש מפקידי היודנראט. בסוסנוביץ ובדומברובה היו פני הדברים דומים. אלפים עמדו והמתינו בסבלנות לתחילת הרישום בידי הגרמנים.²⁹

9.00 בנדין: ציפייה

שמש אוגוסט כבר טיפסה למרומי הרקיע. התחיל להיות חם. אלה שזכרו להצטייד בשתייה הוציאו בקבוקים ושתו. אנשים התיישבו על הדשא וחיכו לכאות.

בבנדין הסתיים הרישום של פקידי היודנראט. למעלה מתשעים אחוז מהיהודים התייצבו.³⁰ פליטים אחדים בחרו להסתתר, בעיקר פליטי ה"גנרל גוברנמנט" וערים שכנות לבנדין, שזיכרון הגירושים שעברו הבעית אותם. בין המסתתרים גם מרדכי אנילביץ', שנחבא בביתה של עדה נויפלד, חברת "השומר הצעיר" בבנדין.³¹ היא עצמה התייצבה עם אמה שהתאלמנה לא מכבר. לא

התייצבו גם מספר זקנים וחולים. ביניהם אברהם מנלה, בנו בן העשרים של סגן יו"ר היודנראט שהיה חולה באותו יום. רק גרמנים מועטים נראו בשטח, ונראה היה כי לא ייערכו חיפושים אחרי המסתתרים.³² גם בסוסנוביץ ובדומברובה התייצבו מרבית היהודים. ידוע רק על מקרים ספורים של פליטים וזקנים שבחרו שלא להתייצב.³³

10.00 דומברובה: תחילת המיון; סוסנוביץ ובנדין: עצבות

בדומברובה החל המיון.³⁴ אסתר קמינסקי בת החמש עשרה, הניכת "השומר הצעיר", ראתה כי: "פתאם הופיעו אנשי ס"ס מזוינים. החלו דחיפות, צעקות ואיומים ברצח; חלקו אותנו לארבע קבוצות: הראשונה היתה מיועדת ללכת הביתה, בשניה היו צעירים שהיו מיועדים למחנות עבודה, והשלישית לקחו גם עם 'זונדר־קרטה' [תעודת העובד של 'הממונה המיוחד'], גם צעירים וגם מבוגרים, לפי ראות עיניו של איש הס"ס. בקבוצה הרביעית היו קשישים שמיד נשלחו לאשוויץ".³⁵

~~לפי דוד אייזנברג, שאף הוא היה במקום, ניהל את המיון קוצ'ינסקי, נציג "הממונה המיוחד". אלפרד קוצ'ינסקי, מורה אוסטרי לשעבר, היה אימת יהודי זגלמביה בהיותו אחראי על המשלוחים למחנות העבודה של "ארגון שמלט". תושבי דומברובה, העיר אייזנברג, סווגו על ידי קוצ'ינסקי רק לשלוש קבוצות.³⁶~~

בסוסנוביץ הורגשה מתיחות. עדיין לא ידעו כאן על המתחולל בדומברובה, אך הגיעה הוראה להעביר את המתייצבים מנקודות הריכוז בכתי החרושת למגרש הספורט. אנשי המשטרה היהודית נשלחו לבצע את ההוראה. בנות משפחת קליינר, שהמתינו שעות ארוכות על רגליהן, פנו ללכת עם 500 איש שהיו מרוכזים בבית החרושת. הדרך הייתה ארוכה ורגליהן כאבו.³⁷ במגרש הספורט הבחינו בשורות הארוכות של עובדי ה"שופים" שהתקרכו למקום. הצפיפות והעצבנות גברו. גם החום: "השמש קפחה בלי רחמים על ראשי האנשים. ילדים התרוצצו צמאים ועצבנו את הוריהם בדרישותיהם. הרחש והתנועה גברו והלכו".³⁸

גם בבנדין גברה המתיחות. אל דוד ליור במגרש "הכח" הגיעה שמועה כי משמרות מזוינים של פלוגות ס"ס ואנשי משטרה הקיפו את המגרש. אין נותנים לאיש לצאת, אפילו לא לאנשי היודנראט. בבנדין עדיין לא היה ידוע דבר על אודות המתרחש בדומברובה. יוחנן ראנץ, חבר "דרור", השגיח אף הוא בשומרים החמושים. אם היה בו קודם ספק באשר להתייצבותו, הרי עתה תפס כי מאוחר מדי להתחרט.³⁹

רותקה לאסקר הבינה זאת שעה לפניו: "עד השעה תשע היה מצב הרוח שלנו די טוב. אז הצצתי מעבר לגדר וראיתי חיילים עם רובים מכוונים אל הכיכר למקרה שמישהו ינסה לברוח (דרך איפה אפשר בכלל לברוח מכאן?)"⁴⁰

12.00 בנדין: חששות

לפי התכנון המוקדם היו הכול אמורים לחזור בשעה זו לבתיהם, אך עדיין לא קרה דבר. האנשים שרועים היו על הדשא בחום מעיק. "אנשים התעלפו, ילדים בכו – בקיצור יום הדין. האנשים היו צמאים, וכאן אין אפילו טיפת מים לרפואה."⁴¹

לאנשי היודנראט הגיעו שמועות מדומברובה, שנערך שם מיון לשלוש קבוצות, ומשחררים את הצעירים בעלי תעודות העובד. מנלה, איש "המזרחי" וסגן יו"ר היודנראט בבנדין, הודה עתה בפני ליור כי "הגסטאפו רימתה אותנו". חושש היה עתה לגורל הנשים והטף שנאספו במגרש. לאנשי היודנראט בבנדין ברור היה כי גם בבנדין ייערך מיון המוני. השאלה הייתה רק מי ינהל את המיון: דרייאר, איש הגסטאפו, או קוצ'ינסקי נציג ה"ממונה המיוחד". קיוו בכל זאת שקוצ'ינסקי, שאם כך אזי מדובר במחנות עבודה, לא בגירוש.⁴²

13.00 בנדין, מגרש "הכח": סלקציה⁴³

למגרש הגיעו קוצ'ינסקי ואנשי "הממונה המיוחד" בלוויית מספר עוזרים. אחדים מהגרמנים לבשו מדים, השאר היו לבושים אזרחית. מצב הרוח השתפר מעט: בכל זאת אנשי "הממונה המיוחד" ינהלו את הפעולה. באמצעות מספר אנשי ס"ס ושוטרים יהודים רוכזה כל האוכלוסייה היהודית במגרש "הכח" (כ-12,000) בחציו האחד של המגרש. במרכז המגרש הוצבו מספר שולחנות, ולידם התיישבו קוצ'ינסקי וקרונאו ומספר פקידי יודנראט יהודים. ככל הנראה מולצ'דסקי היה אחד מהם. היהודים החלו לעבור על פני השולחנות. פקיד היודנראט זיהה אותם בשמם ובהתאם להחלטת קוצ'ינסקי חולקו לשלוש קבוצות שונות, שהתרכזו בחציו השני של המגרש. היהודים הממתנים בתור הבחינו כי בקבוצה הראשונה היו עובדים בעלי תעודת עובד; לקבוצה השנייה נשלחו בעלי משפחות קטנות, בחלקם בעלי תעודת עובד; בקבוצה השלישית נכללו יהודים זקנים ומשפחות מרובות ילדים.⁴⁵ לפקידת היודנראט הממתינה לתורה ברור היה כי מיון זה מפריד בין: (1) סוג המועילים שתעודותיהם תחתמנה מיד; (2) מסופקים, שגורלם יקבע אחר כך; (3) 'מיותרים' שיגורשו מיד.⁴⁶ ~~לאחרים נראתה החלוקה אחרת: ראנץ איש "דרור" הניח כי קבוצת הצעירים הראשונה תישלח למחנות עבודה; הקבוצה השנייה שלאנשיה כרטיסי העובד תישאר במקום; ואילו השלישית~~

~~תגורש~~⁴⁷ והיו שמנו ארבע קבוצות: המשוחררים לבתיהם, המסופקים, המיועדים למחנות עבודה והמיועדים לגירוש.

ליפא קליימן הגיע אך בקושי לשולחן המיון. הדוחק היה רב. ליד השולחן הופרד מאחותו בת העשר. הוא עצמו נשלח לקבוצת הצעירים, בעלי תעודת העובר. אחותו נעלמה מעיניו.⁴⁸ עדה נויפלד הופרדה מאמה, שצורפה לקבוצת הקשישים ובעלי המשפחות.⁴⁹ ~~משפחת רוזנברגר, אב ואם בשנות הארבעים לחייהם, בנם אליעזר ובתם בת השלוש עשרה הופנו על ידי קוצ'ינסקי לעד ימין. היו להם כרטיסי עובר, וסבורים היו כי עברו את המיון בשלום. בני משפחה אחרים הופרדו מילדיהם.~~⁵⁰ רותקה לאסקר בת השלוש עשרה הופרדה ממשפחתה; היא מוינה ל"עבודות". מבחינתה זה היה גרוע יותר מגירוש. היא ניגשה לקבוצה המיועדת לעבודות הכפייה כאילו הלמו בה. ישבו שם כבר כמה מידידיה. "הדבר המוזר היה שלא בכינו בכלל, אבל בכלל. לא הזלנו דמעה אחת."⁵¹

הירש ברנבלט ניגש אף הוא לשולחן בחברת בני משפחתו: הוריו ואשתו. הם הראו את ניירותיהם, כוונו לקבוצה הראשונה ושוחררו לבתיהם מיד אחר כך. ברנבלט עצמו ליווה אותם ליציאה מן המגרש, אחר כך שב לבדו.⁵² הוא ואנשיו עסקו בשמירת הסדר במגרש, ולפי דברי עדים רבים, השגיחו במיוחד לכל יתערבבו הקבוצות השונות.⁵³ אי פה אי שם החלו היהודים להבין את משמעות המיון, ונעשו ניסיונות לחמוק ולעבור מקבוצה לקבוצה. פרצה מהומה. לפי עדותה של חייקה:

לפתע הבחינו הכל, שכיוון אחד הוא המגורשים למוות, השני למחנות עבודה, השלישי למשוחררים. התחילו היהודים חוששים להתקרב אל הגרמנים, והמטרה [היהודית] אלצה אותם באלות להיערך בשורות ולהתייצב לפני הועדה. הגרמנים לא הביטו כלל בפני הניגשים, הצעירים – לשחרור, הזקנים – לגירוש. כשלא ישר משהו בעיניהם הטיחו בפניו: "למוות בן זוהמה!"⁵⁴

15.00 סוסנוביץ: שמועות על סלקציה

בסוסנוביץ כבר עברו שבע שעות מהמועד שנקבע לתחילת הרישום, ודבר לא אירע. המתרחות הגיעה לשיא. לחום ולצמא נוסף עתה הרעב. הרוב צייתו לפקודת היודנראט ולא הצטיידו בדברי אוכל. בהשתדלות היודנראט הוסכם להביא למקום מעט לחם. שוטרים יהודים נשלחו לכיצוע המשימה. משהגיע הלחם התחוללה מהומה. שוטרי הס"ס נטלו את הלחם, סידרו את היהודים

בשורות והכו באלות גומי את המתקרבים לקבל את הלחם. נראה כי ידיעות על אודות המתרחש בשעה זו בבנדין ובדומברובה הגיעו לסוסנוביץ. בקהל רוחשות השמועות. אמרו כי יהודי סוסנוביץ מיועדים לגירוש, אלא שבשעה זו מטלפנים בעלי ה"שופים" הגרמנים לברלין ומנסים להעביר את רוע הגזרה. אחר כך סיפרו שהגיעה תשובה מברלין: "היהודים שהגרמנים זקוקים להם ביותר – ישוחררו".⁵⁵

16.00 בנדין ודומברובה: התקדמות הסלקציה

בבנדין ובדומברובה התקדמה הסלקציה. במגרש "הכח" נראה היה לראנץ כי קוצ'ינסקי עומד כפסל וצורח לעבר הקרבן: אחת, שתיים או שלוש. לרוב – שלוש. ברגע שאנשים ניסו להראות לו תעודות בניסיון להציל את חייהם, היה בועט בהם כמשוגע. לפני כשעה ביקר במקום דרייאר, ראש הגסטאפו, לבדוק כי הכול מתנהל כשורה. לעומת קוצ'ינסקי הגס והאלים, בלטה דמותו המעודנת של האיש בעל תואר הדוקטור. פקידת היודנראט הבחינה כי עמו הגיעה למגרש קבוצת גברות גרמניות אלגנטיות. הגברות "נהנו ביותר למראה ההמון היהודי הנבהל וטיילו כאן להנאתן שעה ארוכה כשהן צוחקות בקול". ~~חיים וקסברג, שציפה לדרייאר משעה מוקדמת, ניגש עתה והזכיר לו את הבטחתו. דרייאר הורה לו להצטרף לתור, ווקסברג הצטרף בחששות כבדים. היו לו שלושה ילדים, והוא חשש שיישלח לקבוצת הגירוש. ליד השולחן ראה את קוצ'ינסקי ואת מולצ'דסקי, ראש היונראט בבנדין. הוא פנה למולצ'דסקי. זה היה חבר מפלגתו, ואולי ישתדל למענו אצל קוצ'ינסקי. מולצ'דסקי ניסה את מזלו, אלא שבאותו רגע הביאו בחור שנתפס בהתחזות לשיומר יהודי. האיש עסק בהברחת אנשים מקבוצה לקבוצה. קוצ'ינסקי כעס והחליט לשלוח את וקסברג ומשפחתו לקבוצה שתיים, קבוצת המסופקים.~~⁵⁶

ככל שהתקדמו השעות, כך גדלה הקבוצה השלישית, זו שנעשה ברור לכול שהיא כוללת את המיועדים לגירוש. בפינות שונות של המגרש התחילה מהומה. חייקה רשמה:

נמוגו האשליות האחרונות בנוגע לטיב הגירוש. אך הרע מכל נפתח אחר כך. הגרמנים ערכו להן שעשועים: הילדים – לגירוש, ההורים – לשחרור, או להפך; הילדים רצו אחרי הוריהם, האמהות אחרי ילדיהן. היו מפרידים ביניהם בכוח הזרוע, באלות ובקתות הרובים. היו גוררים את האמהות בשערותיהן על פני האדמה. נשמעו היריות הראשונות. המשטרה היהודית גלתה את פרצופה. כשהצליח מי לעבור אל מחנה

המשוחררים ולהתערבב בהמון, הוציאוהו בכח. אם המסיעה עגלת תינוק הצליחה בנס לעבור אל המשוחררים. שוטר יהודי רץ אליה והעיף את העגלה באוויר. התינוק נפל על הרצפה ומת מיד. שמרנו בלבנו את שם השוטר.⁵⁷

ברצח תינוק חזתה גם רותקה לאסקר: "בעצמי ראיתי", כך רשמה ביומנה אחרי חצי שנה, "איך חייל תלש תינוק בן כמה חודשים מידי אמו והטיח את ראשו בכל הכח בעמוד של פנס הרחוב. המח ניתז על העץ. האמא השתגעה".⁵⁸ סביב חייקה ודוד הייתה מרוכזת קבוצה של אנשי "השומר הצעיר". הם היו מתוסכלים מתחושת האינ אונים. על חייקה ודוד היה להשיב לטענותיהם.

אמת נכון שהכרות היו מוקפות גדרות וחיילים גרמנים שמרו עליהן; אך בשתי הכרות רוכזו עשרת אלפים איש, ואפשר היה למעוך את השומרים בידיים ריקות.

עמדו בני הנוער שלנו בכיכר ונשכו שפתותיהם בזעם. "חייבים אנו לעשות משהו" אמרו לנו. ואילו המדריכים לא ידעו מה להשיב, כי שום דבר לא הוכן. נבצר ממנו להחליט משהו בלי הסכמתן של כל שאר ההסתדרויות. שהרי במאורגן אין להתחיל בידיים ריקות. אין לסמוך על ההמון. לעולם אינך יודע כיצד יגיבו. כל איש מהם חושב לו: אולי אהיה בר-מזל, אולי אצא.⁵⁹

16.00 סוסנוביץ: פאניקה

במגרש בסוסנוביץ החלה לפתע מהומה. אנשי ס"ס נראו מקיפים את מגרש הספורט בשרשרת ארוכה. המשטרה היהודית קיבלה פקודה לרכז את כל האנשים בחציו האחד של המגרש. השוטרים היהודים הסתדרו בשורה ולחצו את הקהל המבוהל לכיוון הנדרש: "ההמונים, תקופי פחד מוות, החלו לדחוף ולהדחף בעצמם, להתרוצץ ולהסתובב ככתזזית מערבולת. אמהות אבדו את ילדיהן, בעלים הורחקו מנשיהן, משפחות נתפרדו ונעלמו זה מזה, צללו בים הסוער. נשים תלשו שערן, יללותיהן פילחו את האויר, זועקות שיחזירו להן את ילדיהן, ילדים גדולים נתלבטו מתחת לרגלי הגדולים, והללו דרכו עליהם ורמסום".⁶⁰

רבקה קליינר בת השמונה זכרה כי זרם האנשים הפרידה מאמה. היא החלה צובטת את האנשים ברגליהם לכל ירמסוה, ונושכת אותם בידיהם. איש לא שם לב אליה. אנשים ראו את המוות לנגד עיניהם. לכסוף נפלה ואנשים דרכו עליה.

חשבה שכבר לא תוכל לקום. איש אחד הרים אותה בזרועותיו וקרא: "הצילו את הילדה!" לאחר זמן זיהתה את דורתה, וזו הביאה אותה אל אמה. ילדות אחרות לא היו בנות מזל כמוה – הן נרמסו למוות.⁶¹

עתה החלה הסלקציה. היא נוהלה בתחילה על ידי דרייאר, כשלידו עוזר לינדנר, נציגו הבכיר של "הממונה המיוחד". היינריך לינדנר היה מוכר היטב ליהודי זגלמביה כמי שניהל זה זמן רב את החטיפות והסלקציות למחנות העבודה. במקום היה נוכח גם מרין. דרייאר עמד במרכז המגרש, ומקל קטן אחזו בידיו הנתונות בכפפות לבנות. הוא חיך בשביעות רצון. למרות המהומה הראשונית, התנהל תהליך המיון כפי שציפה. במקלו הקטן הורה לאנשים לאיזה צד עליהם לפנות. כמעט לא בדק את תעודותיהם.⁶²

בסוסנוביץ הבחינו הכול כי היהודים חולקו לארבע קבוצות. בקבוצה הראשונה נראו פקידים רבים של היודנראט וכן אנשי מיליציה יהודית ופועלים נחוצים במיוחד. בקבוצה השנייה נראו בעיקר צעירים בני שש עשרה עד עשרים ושמונה. בקבוצה השלישית אנשים מסוגים שונים, לרבות בעלי תעודת עובד. בקבוצה הרביעית היו בעיקר זקנים וילדים. ההשערה הייתה כי קבוצה אחת תשוחרר לביתה, קבוצה שתיים תישלח למחנות עבודה, קבוצה שלוש הם המסופקים, וקבוצה ארבע – המגורשים.⁶³

גם כאן חזרו המחזות שהיו בדומברובה ובכנדין. משה ז'לונקה הצעיר עבר את המיון בשלום, אך אביו, אמו ואחותו הועברו לקבוצה מספר ארבע. עיניו של מאיר פרדלסקי חשכו, משמצא את עצמו עם אמו בקבוצה זו. לקבוצה מספר שלוש נשלחה משפחת קליינר, שחזרה והתאחדה. הילדה זכרה כי היה זה מספר רע, אך גרוע ממנו היה מספר ארבע – קבוצת המגורשים למוות.⁶⁴ משפחתו של ולאדק שפיגלמן, צעיר סוסנוביצאי תאב חיים, עברה ברובה את המיון. רק אחת מבנות המשפחה הייתה אמורה להישלח למחנה עבודה, והאב הזקן נחלץ להצילה.⁶⁵

באחת מפילות המגרש התכנסו אנשי "הנוער הציוני". חברם יאנק צימרמן, למרות גילו הצעיר, שולח לקבוצה מספר ארבע. הם ראו בכך את נקמתו של מרין בנערים שהרימו נגדו קול באספה. הוחלט להתארגן. פרדקה אוקסנהנדלר ושרה ברגמן לבשו את סינורי האחיות שלהן והחלו לעבור בין הקבוצות. בן ציון (בולק) קוֹז'וך חבש כובע של שוטר יהודי ופנה אף הוא להסתובב בקהל. פרדקה הגיעה לקבוצה מספר ארבע ואיתרה את יאנק. היא העבירה אליו את סרט המגן דוד המיוחד של האחיות, ובחסותו התחמק לקבוצה מספר אחת.⁶⁶

21.00 בנדין, סוסנוביץ ודומברובה: פסק זמן

חשכה ירדה על עיירות זגלמביה. מיד לאחר מכן החל לרדת גשם סוחף.⁶⁷ מרבית היהודים עדיין היו מכונסים בארבע נקודות הריכוז. עתה היה עליהם לשאת גם את ייסורי הקור, הרטיבות והבוץ. לתהפוכות תקוותם המתנדנדת חברו עתה תעתועי הטבע.⁶⁸ חייקה רשמה:

בא הלילה, ובא גשם. נורו יריות. בחשיכה הצליחו רבים לעבור ממחנה המגורשים אל המשוחררים. הסלקציה עדיין לא הסתיימה. איש לא הכין לו מזון. רטובים ישבו על האדמה המרופשת. התחילו משלחים את המשוחררים, לאחר שהטביעו חותמת בתעודותיהם. ברחוב – זעקות ובכי. כיצד יחזרו הביתה בלי האם. מזלם שהשאירו את אבא בבית. אילו התייצב, גם הוא לא היה חוזר.⁶⁹

במגרש "הכח" בבנדין הופסקה פעולת המיון. קוצ'ינסקי וחבריו נחפזו לתפוס מחסה מפני הגשם. בשטח נשארו רק השומרים החמושים. ההערכה בקהל הייתה כי רק כ-4,000 יהודים שוחררו עד כה לבתיהם. שומרי הס"ס הדליקו זרקורים ופקדו על היהודים לרדת מהספסלים ולשבת על הארץ: "זקנים תשושים השתטחו ברפש, אמהות השכיבו את עולליהן בתוך הבוץ, אנשים שהיו קרובים להתעלף בצמא התחילו גומעים את מי השלוליות המזוהמים. כל רגע התעלף מישהו אחר. 'סניטרים', 'עזרה', 'הצילו' – נשמעו בלי הרף צעקות. המבוגרים כאילו קפאו ואיש לא בכה. אפילו הפחד עצמו כבר לא היה קיים, שהרי הרע מכל כבר התרחש".⁷⁰ גם רותקה לאסקר בפנינתה הייתה עדה למחזות אלה: "ילדים קטנים שכבו על הדשא הרטוב מגשם, הסערה השתוללה מעלינו. השוטרים הכו באכזריות נוראית וגם ירו".⁷¹

אנשי הס"ס בעזרת המשטרה היהודית היו אמורים לשמור על שלוש הקבוצות שנשארו במגרש: המסופקים שגורלם טרם הוכרע; המיועדים להישלח למחנות העבודה; והנידונים לגירוש. בחסות החשכה החלה התרוצצות וניסיונות מעבר מקבוצה לקבוצה. בנימין קליינמן, ששוחרר קודם לכן, חזר עתה למגרש. גיבתו נשארה במגרש, והוא ניסה לחלצה משם. הוא פנה לברנבלט, וזה הפנה אותו לשוטרים היהודים ששמרו במקום. ביניהם הכיר אחד קאופמן מווינה. קליינמן הוציא כסף מכיסו והחל פודה אנשים. המחיר – חמישים זלוטי לנפש. בין המשוחררים היו גם מספר ילדים.⁷² ~~ליפא קליינמן ניסה אף הוא להגיע אל אחותו העצורה במגרש, אך בשל החשכה לא הצליח.~~⁷³ אחיו של ראובן וקסלמן, שהיה

עצור בקבוצת המיועדים למחנות עבודה, ניסה להתחמק. באמצע הדרך נתקל ברנבלט ובמספר שוטרים יהודים. ברנבלט עצר בו והחזירו למקומו. מאוחר יותר בלילה הצליח האב להשיג חלוק לבן. מקצועו היה רוקח וידוע היה גם כחובש. בחסות החלוק הגיע אל הבן וחילצו מהמגרש.⁷⁴ ~~בפינה אחרת המתין לגורלו היים וקסברג עם אשתו ושני ילדיו. את בתו הקטנה הצליח להוציא מהמגרש באמצעות אחות יהודייה, שלקחה אותה להוריו. במקרה של ביקורת נוספת, תיחשב עתה משפחת וקסברג למשפחה קטנה.⁷⁵ גם פקידת היודנראט חיכתה בסבלנות לבוקר. היא ידעה כי בשל תפקידה עתידה היא להשתחרר. רבים מפקידי היודנראט כבר עזבו את המגרש. אך מה יהיה על אמה, על קרוביה, על שאר היהודים?⁷⁶~~

מהפינה שבה רוכזו המיועדים לגירוש למחנות עבודה, חמקה בשעה אחת בלילה רותקה לאסקר. "הלב דפק כמו פטיש. קפצתי מחלון בקומה הראשונה של מבנה קטן ולא קרה לי כלום. רק השפתיים שלי היו נשוכות עד זוב דם. הייתי ממורטטת לגמרי. כשכבר הייתי ברחוב פגשתי איזה 'לובש מדים' והרגשתי שלא אוכל להחזיק עוד מעמד. הכל ריצד לי בתוך הראש. אבל הוא כנראה היה שיכור ולא הבחין בכוכב היהודי ונתן לי ללכת. סביב היה חושך מוחלט כמו בתא סגור. מפעם לפעם פילח ברק את החשכה... והרעים רעם. את הדרך שאני עוברת בדרך כלל בחצי שעה עברתי בעשר דקות. בבית נמצאו כבר כולם מלבד סבתא, שאבא הוציא אותה למחרת."⁷⁷

גם בסוסנוביץ נפסק המיון. עוד בשעות הערב שוחררו לבתיהם אנשי הקבוצה הראשונה, פקידי היודנראט ובני משפחותיהם. בתשע החלו לשחרר את הגברים מקרב הקבוצה השלישית, בעלי תעודת העובד ב"שופים" המקומיים. בקבוצה הרביעית, זו האמורה להיות מגורשת, פרצה מהומה. רבים ניסו לעבור לקבוצה השלישית, קבוצת המסופקים. במיוחד ניסו להעביר ילדים מהקבוצה הרביעית לשלישית. נשמעו ריאות, ומהלומות ירדו על ראשי האנשים. ש' פורטגאנג שנשלחה לקבוצה זו זכרה כי אחד מאנשי הס"ס קפץ במהלך המהומה לתוך עגלת תינוק ורמס למוות את התינוק בתוכה.⁷⁸ ~~את הקבוצה השנייה, זו המיועדת למחנות עבודה, הובילו בסך תחת שמירה של חיילים גרמניים ל"דולאג" (מחנה המעבר ליוצאים למחנות). אך רבים עדיין חיכו לתורם.~~

עתה ניתך מטר גם בסוסנוביץ. דרייאר ואנשיו מיהרו להתעטף במעילי גשם, אך עד מהרה נמאס להם העניין. הם ריכזו את אנשי קבוצות שלוש וארבע עם אלה שעדיין חיכו לתורם, הפקידו עליהם שמירה והסתלקו מהמקום.⁷⁹ בלילה לא פסק הגשם. הגרמנים כיוונו זרקורים לכל צד כדי שאיש לא יוכל לברוח. נשמעו ריאות.⁸⁰ בני משפחת וירצברג שגורשו מגרמניה נשארו במגרש. בנם בן הארבע

עשרה, בני, ניסה לשווא לחטוף תנומה על האדמה הקרה. כמשפחת פליטים מנוסה היו אביו ואמו חרדים לגורלם לקראת התחדשות הסלקציה.⁸¹ הילדה רבקה קליינר ראתה כי "ילדים רבים רכצו ברפש ולא העזו לככות או לצעוק בקול. ככו בלחש. ואז אמר מישהו: 'שמע אלוהים את בכי הילדים!' אנכי לא יכולתי להרדם, ואז ישבה 'מאמעשי' בתוך הרפש ולקחה אותי בזרועותיה. בכל פעם היתה מעירה אותי ושואלת: 'רבקה'שי, את ישנה?' – פחדה שמא אתעלף מרעב ומצמא, כי ילדים רבים וגם מבוגרים התעלפו".⁸² רק עם עלות השחר הבחינו כי ביניהם ילדים מתים שנרמסו ברגלי הקהל המבועת.

~~בדומברובה היה המצב דומה. כאן אמנם כבר הסתיים המיון, וכמחצית היהודים שבו לבתיהם. אך כ-1,500 יהודים שיועדו לגירוש עשו את לילם בחוץ. הגשם השוטף שירד גרם לבהלה ולניסיון מנוסה כללי, אך הגרמנים עצרו בעד הבורחים. עתה המתינו גם כאן לבוקר.⁸³~~

היום השני, 13.8.1942

8.00 בנדין וסוסנוביץ: גמר הסלקציה

בבנדין התחדש תהליך המיון. קוצ'ינסקי חזר לפעולה. חלק מאלה שנמנו עם קבוצת המסופקים שוחררו לבתיהם. הרב לוינ שנמצא במגרש עם בני משפחתו שוחרר בהתערבות היודנראט. הרב גרוסמן שוחרר עוד אתמול. הביקורת נערכה עתה במהירות רבה יותר. שוב לא טרחו הגרמנים לבדוק כראוי בתעודות ועבדו על פי טביעת עין.⁸⁴ קבוצת המיועדים לגירוש גדלה בהתמדה.

רבים מבין המשוחררים לא הלכו באותו יום לעבודתם. חלקם הסתגרו בבתיהם, חלקם ניסו להציל את קרוביהם. בשעות הלילה התארגנו קבוצות של תנועות הנוער, ועתה יצאו לפעולה. כמה מאנשי "דרור" אספו סביבם קבוצת ילדים שהוריהם זנחום, כדי שלא יסווגו לגירוש. היו ביניהם גם ילדים מבית היתומים. לפי סימן של אחד מאנשי "דרור" פתחו הילדים בריצה, ומרכיבתם הצליחו להתחמק מאנשי המשטרה היהודית ומאנשי הס"ס החמושים. נשמעו יריות, אך רוב הילדים הצליחו לצאת מהמגרש. חברי תנועות נוער אחרים השיגו כובעים של משטרה יהודית, ובחסותם הגיעו לקבוצת המגורשים. בהעמידם חזות קשוחה, דחפו בבעיטות ובמכות מספר אנשים מקבוצה זו לקבוצה אחרת.⁸⁵

בסוסנוביץ התחדש המיון בשעה 5.00 בבוקר. בני וירצברג ומשפחתו הצליחו לעבור את המיון בהצלחה: "חלף לילה של סיוט, זוועה ואימה", ציין הנער לעצמו.⁸⁶ מעט מאוחר יותר הגיע למקום מרין ונשא נאום. הוא הודיע כי לבקשתו לא יגורשו היהודים. הנמצאים במגרש סודרו בשמיניות, והוכלו בסך

לארבעה בתים ברחובות טארגובה וקולונטאיה שהתרוקנו מיושביהם. בדרך ניצלו אחדים הזדמנויות שנקרו להם וברחו. אנשי הס"ס פתחו באש, ומספר אנשים נהרגו.⁸⁷ בדיווח למפקד המשטרה בסוסנוביץ הודיעו אנשי מפקדת ה"שופו" על הריגתה של יהודייה אחת בסביבות השעה 8.45, ושנייה בסביבות השעה 11.00. השתיים נורו בשעת ניסיון בריחה.⁸⁸

אנשי "הנוער הציוני" התארגנו להמשך פעולות ההצלה. חמישה מהם קיבלו – כעובדים סניטרים של היודנראט – רישיון כניסה לארבעת הבתים, שבהם רוכזו היהודים שהובאו ממגרש הספורט. אל טארגובה 4 נכנסו פרדקה אוקסנהנדלר והיפק גליצנשטיין. הבית היה דחוס וצפוף. הסירחון נורא. בכל חדר דחוקים היו עשרות אנשים בלי יכולת לזוז. אחדים עשו את צורכיהם במקום. כשביקשה פרדקה לפתוח חלון, מנעו בעדה. הגרמנים יורים בכל הפותח חלון.⁸⁹

12.00 בבנדין וסוסנוביץ: פעולות הצלה

בבנדין הסתיים המיון. בקהל נפוצו שמועות על מספר המיועדים לגירוש. דוד ליור העריך את מספרם בכ-10,000, חייקה בכ-8,000.⁹⁰ את המיועדים לגירוש הובילו לשלושה בתים גדולים: בית היתומים של היודנראט, מעון המטבח העממי ברחוב קאטוביץ 28 (לשעבר משרדי "אגודת ישראל") ובית היודנראט. ההערכה הייתה כי בשל הגירוש שנערך באותה עת בסוסנוביץ ובדומברובה, חל שיבוש בסידורי התחבורה. על כן החליטו הגרמנים לשמור לעת עתה על המגורשים במבנים סגורים. במקום הייתה יחידת ס"ס שנועדה ללוות את המגורשים לקרונות.⁹¹ עם פינוי המגרש יצאו ממנו מספר עגלות מכוסות ברזנט. קהל של יהודים הצטופף סביבן. לבס ניבא להם רעות. חייקה ניגשה והרימה את הברזנט. העגלות היו עמוסות גוויות. השוטרים היהודים פיזרו את הקהל. לפקידת היודנראט נודע כי כשבעה או שמונה מתים נשארו מוטלים על הקרקע, ואילו דוד ליור מנה למחרת כשלושים מתים, שאותם קבר בעזרת בנו בן השלוש עשרה.⁹² במטבח העממי ברחוב קאטוביץ, שבו רוכזו מרבית המגורשים, שררה צפיפות נוראית. על הבית הופקדו משמרות חזקים, ובתחילה לא ניתנה רשות להכניס לשם אוכל ועזרה רפואית. למרבה המזל נמצאה במטבח כמות של מצרכי מזון, ומנהלת המטבח, הדסה פראגר, ניסתה לבשל מרק בסיר הענקי שתכולתו הייתה כדי 2,000 מנות. אחת מן המגורשות הפילה את עצמה לתוך הדוד, נכוותה ומתה. שמה לא נודע כי הייתה מן הפליטות. אירעו מקרי התאבדות נוספים: אישה קפצה מהקומה השלישית, וגבר צעיר חתך את ורידיו.⁹³ בחוץ הסתובבו מרבית תושבי העיר וחיפשו דרכים להקל על מצוקת

הכלואים, אך בעיקר לנסות לחלצם. אנשי היודנראט השיגו לבסוף היתר להכניס מזון ועזרה רפואית לשלושת הבניינים. אך אנשי תנועות הנוער ביקשו לחלץ את האנשים. חייקה רשמה:

שמונת אלפים האנשים המיועדים לגירוש רוכזו בשלושה בניינים. אמרנו להיכנס לבניינים אלה ויהי מה. גנבנו כובע של שוטר [יהודי] והתקנו בחפזון עוד כמה כובעים. שלחנו את הבחורים שלנו לתוך הבניינים. התחילו אנשים יוצאים בקרונות הסגורים שהביאו לשם להם.⁹⁴

אנשי "השומר הצעיר" פנו לאנשי היודנראט וקיבלו היתר להיכנס לבית היתומים ולהגיש שם עזרה רפואית.

לבשו הבנות סינרים לבנים ונכנסו. בכל מקום היו מצויות, לכל פינה הגיעו. ניחמו, הרגיעו, חבשו את הפצועים. אך לא זה העיקר. צריך להוציא אנשים משם. אחת הבנות פושטת את סינרה, ואומרת לאשה: "לבשי מהר, קחי את התעודה ועברי ללא מורא על פני המשמר את התעודה תשלחי בחזרה".

מדי כמה שעות נעלם מישהו בלבוש סינר לבן. יש להשגיח מי שומר בשער: האם זה האיש שהובטח לו שעון זהב; אם לא הגיע הלייטאננט; וכלפי איש זה ראוי לחייך ולהעמיד פני תום. עבודה זו מנהלת אירקה פסחזון. צעירה היא אך נסיונה רב. גבוהה, תמירה, גמישה, מחייכת יפה לעומת הגרמנים. הה, אילו ניתן לה לחנוק אותם. עוד תגמול להם יפה על חיוכה המאונס.⁹⁵

דוד קולובסקי מצא דרך נוספת לחילוץ אנשים:

בדרך מקרה הגיע דוד לעליית הגג של אחד הבניינים בהם רוכזו מועמדים לגירוש. והיתה צמורה לכאן עליית גג של בית סמוך. דוד הכיר יפה את הבניינים. עמד והלם בקיר המשותף ולאחר כמה שעות הצליח לנקב חור קטן. אכן היתה שם עליית גג. עתה התקדמה העבודה בקלות. קרא לנער והעמידו על המשמר, שמא יבוא מישהו. היו חייבים להיזהר מפני המשטרה היהודית כמו מפני הגרמנים. כשגדל החור כדי מעבר אדם, התחילו לקרוא לכמה אנשים, ראשית כל הורי החברים – צעירים לא היו שם – לצאת מן האולם. זה היה מעמיד פנים כמתעלף,

וזה יוצא לבית שימוש. בתוך הבניין לא היתה השמירה קפדנית. היו מעלים אותם לעליית הגג. בעליית הגג השנייה נפרצה הדלת, וכך יצאו האנשים החוצה והגיעו בהסתר לבתיהם. ברחוב נערכה ביקורת. והנה הופיעה בתעודת היוצאים החותמת האדומה הנדרשת. החותמת זויפה במומחיות ולא ניתן להבחין בזיוף.⁹⁶

בשלב זה כבר יצא החוצה גם מרדכי אנילביץ' והתערבב בין אנשי "השומר הצעיר". נראה כי יותר משהכווין את פעולות ההצלה ביקש ללמוד על מהלכי הגירוש. בדיעבד רשמה חייקה:

זוכרת אני את מרדכי בימי הגירוש בבנדין. הוא היה כל כך סקרן לדעת את הכל. ברחוב הצטופפות ליד נקודות הגירוש. הגרמנים צועקים, מגרשים בשוטים, יורים, סוחבים גוויות. כולם בורחים. מרדכי צועד בטוחות בכיוון ההפוך, לעבר הגרמנים, הוא סקרן לדעת הכל.⁹⁷

בינתיים הצטרפו לפעילות גם חברי תנועות נוספות: פעילות דומה לזו של דוד ניהלו גם אברהם מנדובסקי וישראל גרוסוואלד אנשי "דרור".⁹⁸ במקום אחר בבית היודנראט פעלו שרגא פרוכטצווייג ושלמה צימרמן, ראש קן "גורדוניה". שלמה צימרמן, שעבר כמחסנאי במקום, ניסה לנצל את מקום עבודתו כדי להציל מספר יהודים. הם גררו כמה קרשים שמאחוריהם אמרו להסתיר כמה יהודים. אלא שלמקום הזדמנו אנשי היודנראט המרכזי מסוסנוביץ, ביניהם פאני צ'רנה, מזכירתו של מרין. צ'רנה שחורת השער והנמרצת הייתה ידועה בקשיחותה. היו שאמרו כי היא היא הכוח המניע מאחורי נוקשותו של מרין. צ'רנה הפסיקה את עבודתם של שרגא וחבריו וגערה בהם: "עוד יהיו לנו הרבה צרות בגללכם!"⁹⁹

~~דוד ליור ומספר אנשי "גורדוניה" ניסו בשעות אלה לחפור מנהרות ודרך מעבר דרך הבתים שגבלו בבית היודנראט והמטבח הציבורי. מספר ניכר של אנשים הצליחו לצאת בדרך זאת, לפני שהדבר נתגלה על ידי המשטרה.¹⁰⁰ בבית היתומים השתכללו השיטות. כאן פעלו לצד אנשי "השומר הצעיר" כמה מאנשי "דרור". הם מצאו במקום גיגיות גדולות מלאות אשפה. בשעה שהשומר הגרמני בחוץ היה פונה אל הצד הנגדי, היו יוצאים שלושה אנשים, נושאים את האשפה. הם היו מגיעים לערמת האשפה שליד הגדר, ושם היה קופץ האחד מהם החוצה ונעלם. בתיאום עם מולצ'דסקי הוברחו יתומים בעגלות הלחם הסגורות.¹⁰¹~~

בבניין אחר המשיך דוד קוזלובסקי בפעילותו הנמרצת. חייקה רשמה:

~~אך שוב נתגלה צורך למצוא דרך חדשה. התחילו אנשים יוצאים בהמוניהם, משתוללים, נכונים לרצוח איש את רעהו. דוד כה הרבה להסתובב בבניין עד שעמדו על כך הגרמנים ושאלוהו לתעודה. לקחו ממנו את הכובע והסרט, הכוהו והכניסוהו בין המועמדים לגירוש. אי כה הצליח להתחמק. כשיצא היה שבור ורצוף.~~

היה שם חדר תינוקות בלבד. השאירום ללא כל טיפול. קשה לתאר את המתרחש בחדר ומה היה מראה התינוקות. "נציל את התינוקות" קרא דוד כמטורף. ארבעים יונקים הובאו מהככר. הוריהם התייצבו לכדם ונטשו, שכן ידעו כי המביא עמו תינוק מתחייב בגירוש. נכנסו לבנין בנות לבושות סיגורים ובידיהן מזון לילדים. הכניסון לחדר והן התחילו לרחוץ את הילדים ומסלקות את הגויות. החדר נמצא בראש הבנין וחלונותיו צופים החוצה. בסורגי החלונות היו רווחים גדולים. היו ה"אחיות" מוציאות את התינוקות בעד הסורגים. רבים הוצאו כך. לפתע השגיח שוטר יהודי כי גרמני ראה את הנעשה. נבהל מאוד. קרב לחלון ורחף חזרה תינוק שכבר הוצא למחצה. הגרמני בא בריצה אל השוטר, סטר על פניו, חטף את כובעו והטילו לארץ.¹⁰²

בסוסנוביץ נוהלה באותן השעות פעולת הצלה דומה על ידי אנשי "הנוער הציוני". חמשת אנשי הצוות הסניטרי שחדרו למקומות הריכוז (היפק גליצנשטיין, יעקב לנדאו, לאלה צימרמן, שרה ברגמן ופרדקה אוקסנהנדרל) פעלו בשיטות דומות לאלה של חבריהם בבנדין. הבנות החליפו סיגורים עם נשים מבין הכלואים, ואלה יצאו לחופשי. בשעות הערב הובאו למקום סירי מרק גדולים. בתוך סירים אלה הוחבאו ילדים והוכרחו החוצה. היפק גליצנשטיין גילה שקיר אחד הבתים גובל בבית שלא הופקדה עליו שמירה. הוא גייס מספר אנשים ונפתח פתח בקיר. במשך הלילה הצליחו לעבור בו אנשים רבים. אלא שנתפשטה השמועה והצטופפו שם המונים ונאלצו לסתום את הפתח בקיר. יהודים אחרים ניסו להתחמק דרך הארובות ומחלונות הקומות העליונות.¹⁰³

16.15 בנדין

מפקדת ה"שופו" דיווחה למפקד המשטרה בסוסנוביץ כי "וואכמיסטר של ה'שופו' ששמר על היהודים, פצע בכטנה יהודייה בשעת ניסיון בריחה. איש הגסטאפו הרג את היהודייה בריית אקדה לרקה". שמה של היהודייה לא נודע.¹⁰⁴

היום השלישי, 14.8.1942

8.00 המשך פעילות ההצלה

עלה שחר היממה השלישית לכינוס הגדול. נראה כי משהו חורק במערכת הגירוש הגרמנית: הרכבות בוששו לבוא. העצירים עדיין חיכו כלואים במקומות הריכוז. בסוסנוביץ גברה המצוקה. האוכל שסיפק היודנראט היה מועט מדי. הרעב גבר. ככי הילדים לא פסק אף לרגע. ברחוב טארגובה 4 אירעו שלושה מקרי התאבדות: שתי נשים וגבר אחד שקפצו מהקומה הרביעית.¹⁰⁵ גם בבנדין היה המצב חמור. הייקה תיעדה מחזות קשים:

~~ביום האחרון כשהקרונות כבר עמדו בתחנה, הגבירו את השמירה ליד הבניינים, וגרשו את כולם בכמה חדרים. לא הניחו לצאת לבית השימוש הכלואים עשו את צרכיהם בו במקום ושם ישנו. המחנק איום היה. גורל המזון שנשלח על ידי ה"קהילה" שונה היה: או שהסתערו עליו כפראים או שסרבו לקבלו והטילוהו החוצה. כשבא מישהו מ"הקהילה" לשאול לאדם – זעקו כולם עד אין להביץ.¹⁰⁶~~

בחוף נמשכו מאמצי החילוץ בכמה דרכים; נודע כי בעלי ה"שופים" הגרמנים וכן מספר "נאמנים" ומפקחים גרמנים עושים מאמצים לשחרר את פועליהם. הצלחתם הייתה מועטה בלבד: בראון, בעל ה"שופ" לסנדלרים בבנדין, הצליח לשחרר מספר אנשים, אך רוזנר, בעל ה"שופ" הגדול ביותר, נכשל. הופרכה הסברה כי פועליו של רוזנר חסינים מפני הגירוש. לעומת זאת שוחררו מספר יהודים שהועסקו בניקוי הרחובות בקאטוביץ. בסוסנוביץ היה דרייאר מופיע, עורך מפקד ומודיע על שמותיהם של אנשים ספורים ששוחררו בהשפעת בעל ה"שופ" שלהם.¹⁰⁷

מאמצי הצלה מסוימים נערכו גם על ידי היודנראטים בבנדין ובסוסנוביץ. פקידת היודנראט ראתה כי אנשי המועצה היהודית התרוצצו כמטורפים וניסו להציל לפחות חלק מהאומללים.¹⁰⁸ אך נראה היה כי מאמציהם היו מוגבלים. כשניגש שרגא פרוכטצווייג אל מולצ'דסקי בבקשה שיסייע להוריו שנמצאו בין המגורשים, מצאו במצב רוח קודר. נראה היה לשרגא כי אף מולצ'דסקי הולך שולל. האמין בהבטחות הגרמנים או אולי בכוחו של מרין. מולצ'דסקי ניאות לתת בידי שרגא פתק לאנשי המשטרה היהודית, אלא שאלה סירבו לשחרר את ההורים. בדיעבד יסבירו את הדבר ב"אי-הבנה".¹⁰⁹

אף מרין שחרר אנשים רק במקרים ספורים. האחד מהם אירע בשעה שנתפסו

היפק גליצנשטיין ומספר אנשי "הנוער הציוני" בשעת הברחת אנשים ממקום מעצרם. דרייאר, שהיה במקום, העמידם אל הקיר וכיוון אליהם את אקדחו. מרין הופיע באותו רגע והסיט את תשומת לבו של דרייאר, והחבורה ניצלה.¹¹⁰ דאגתם העיקרית של אנשי היודנראט הייתה לסייע לעצורים הממתינים לבוא רכבות הגירוש. סיוע זה התבטא בעיקר בהספקת מזון ועזרה רפואית. בחסותם של אלה המשיכו חברי תנועות הנוער בפעולות החילוץ וההצלה. להערכת דוד ליור, בכנדין בלבד הצליחו להתחמק בפעולות ההצלה כ-5,000 איש. הערכתה של חייקה קלינגר הייתה צנועה יותר – ניצלו כ-2,000. אך גם הערכה זו מופרזת; מספר הניצולים הגיע כנראה רק למאות אחדות.¹¹¹

12.00 בנדין: גירוש

הפלוגה המיוחדת שנועדה לפינוי הגיעה. הוחל בגירוש היהודים מנקודות הריכוז אל תחנת הרכבת. הלאנדראט (מושל המחוז מטעם משרד הפנים הגרמני) של בנדין ישב באותה שעה לסעודת צהריים עם אשתו. מחלון דירתו יכול היה להשקיף אל הרחוב הראשי המוליך אל תחנת הרכבת: "לאזנינו הגיע רעש של צעקות ופקודות. חשבתי כמעט שפרץ מרד. מהרתי לרחוב... ראיתי שם תמונה מזעזעת: לרחוב הגיע מצעד נוראי של יהודים מסודרים עשרה בשורה; להערכתי, כ-1,000 איש. הם הובלו ע"י שוטרים יהודים משלהם, אשר בכל מקרה הפעוט ביותר התנפלו במקלות עץ על הסוטים מהשורה. בראש המצעד הלכו שני פקידי משטרה. המצעד היה מורכב מנשים, גברים, ילדים ותינוקות שנישאו על ידיים. על גופם היו חבילות. מראה מזעזע! חזרתי לביתי וצלצלתי למפקד המשטרה בסוסנוביץ. שאלתי: 'האר וודטקה (Woedtke) מה הולך פה?' אל תכניס את אפך, האר ק' זוהי פקודה של רייכספיהרר הס"ס. כל היהודים יגיעו לרפובליקת היהודים ברוסיה'. בתקופה שבה התקדמו צבאותינו לסטלינגרד, נשמע לי הרעיון על אודות רפובליקת היהודים אמין."¹¹²

הלאנדראט המסכן. לכולם אמרו, ורק לו, למושל המחוז, שכחו לספר. מבוהל אץ הלאנדראט אל המובלים לגירוש וניסה להציל לפחות את חצרנו האישי היהודי לייב פלוים. הניסיון עלה יפה, והלאנדראט חזר והביע בפני החצרן את הזדעזעותו מן המעשים. לטענתו, אירועי אוגוסט אלה היו הגורם להחלטתו להתפטר מקץ זמן קצר מתפקידו ולצאת כקצין אל החזית הרוסית.¹¹³

המחזות שראו יהודי בנדין באותו יום היו קשים יותר. מבעד לחרכי תריסים מוגפים הביטו אלה שעברו את המיון בשלום כשיירות האומללים העושות את דרכן לתחנת הרכבת: "אנשים רבים דעתם נטרפה עליהם ועשו עוויות משונות ורקדו משמחה. אחרים מזוהמים ומלוכלכים, השליכו מעליהם את בגדיהם והלכו

עירומים למחצה. הילדים החולים והמלוכלכים בסחי הונחו על מכוניות משא יחד עם גופות המתים. בכדי לשוות חגיגיות מיוחדת לתהלוכה זו, לא חדלו אנשי הס"ס מלירות באויב. בילדה אחת, פליאך, פגע כדור, וגופה המלוכלך מדם הועבר גם הוא לרכבת הגירוש הכללית".¹¹⁴

ליור הבחין כי בסוף השיירה שירכו את דרכם הילדים, שהושארו על ידי הוריהם בתקווה כי יינצלו מהגירוש. שני אנשי גסטאפו, פרייטאג ופייקארט, פקדו להביא להם שקים, תחבו לתוכם את התינוקות שביניהם והשליכו אותם לתוך הקרונות.¹¹⁵

מאמצי ההצלה של תנועות הנוער נמשכו עד לרגע האחרון. יום קודם לכן נתפסו יוחנן ראנץ ומרכוס פוהורילה בשעת ניסיון חילוץ של הורי חברים. בכוקר זה הובלו לתחנת הרכבת כדי לצרפם לקהל המגורשים. משהתמהמהו להגיע, פנה איש הס"ס ששמר עליהם בדרכו חזרה. הבחורים ניצלו את ההזדמנות וחתמו.¹¹⁶ ~~חברי "השומר הצעיר", שזה שלושה ימים ניסו לשווא לאתר את אמה של עדה נויפלד, הצליחו עתה לזהותה.~~

~~היתה שם אמה של עדה, אחת האמהות השומריות שהשתתפו בעבודתנו בכל לבן. אני זוכרת את התנהגותה במות בעלה. כל ימי אזכור כיצד קיבלה את מות האיש הקרוב לה. ניגשה אל מיטת הנפטר נשקה במצחו ואמרה חרש: "שלום חברי היקר ידידי". חרש חרש זלגו הדמעות בלחייה. ישבה ליד הנפטר והסתכלה בשתיקה בפניו, כאילו אמרה להנציח את מראהו בזכרונה. לא העזנו לנשום, שלא להפריע דממה זו והדר זה ששפעו מפני הנפטר ומפני אלמנתו.~~

~~גרשו אותה יחד עם הכל. שעות על שעות חפשה כדי להצילה, וכשנמצאה וכבר קראו בשמה, לא הצליחה להרחק ולהתגבר על צעקת ההמון. הלכה עם כל ההולכים. הערצתיה לא פחות מאשר את בתה. לאחר מות בעלה, דאגה בלי תלונה, בשקט, לפרנסת ביתה. כאלה אבדו כי לא ידעו להרחק במרפקיהם.⁴¹⁷~~

את מספר המובלים לגירוש באותו יום העריכו העדים בכ-5,000. לפי רישומי אושוויץ הערכה זו הייתה מדויקת, אם כי כללה גם את המגורשים מדומברובה גורניצה.¹¹⁸ לפי חישובים סטטיסטיים שנערכו ביודנראט לאחר הפונקט הגדול, נגרעו ממצבת האוכלוסייה מיום 1.5.1942 5,215 יהודים.¹¹⁹

15-18.8.1942 סוסנוביץ' ודומברובה: גירוש

~~עתה הגיע תור מגורשי סוסנוביץ'. אחרוני הנחלצים מהגירוש יצאו יום קודם לכן. משפחת קליינר, האם ושתי בנותיה, חולצו בידי גרמני הנאמן על הגסטאפו "טרויהנדר" מקומי. טרויהנדר אחר חילץ את ש' פורטגאנג. היא שהייתה בחברת אמה, לא אבתה לצאת בלעדיה. איש הגסטאפו במקום איים לירות בה אם לא תצא. הבת אמרה כי מוטב לה להיירות מאשר לעזוב את אמה. איש הגסטאפו נתרכך והבטיח שהאם תשוחרר למחרת. עתה, משהגיע יום הגירוש, והיהודים הובלו אל הרכבות, התרוצצה הבת כמטורפת, בניסיון אחרון להציל את האם. דבר לא הועיל. הרכבות היו תחת משמר חזק, ולא ניתן היה להתקרב אליהן.¹²⁰ חוויה דומה עברה גם חנה וירניק, חברת "השומר הצעיר" שניסתה להציל את אמה שהייתה מיועדת לגירוש. היא פגשה מעט לפני כן את מרדכי אגילביץ' שהיה בדרכו לחווה. היא קיוותה שבאמצעות קשריו יוכל לחלץ את אמה. מרדכי נתן לה פתק המיועד למרין בבקשה לשחרר את האם. היא לא עשתה שימוש בפתק.¹²¹~~

גם כאן בסוסנוביץ' חזרה ונשנתה התמונה שבבנדין: "תהלוכה ארוכה של צללים מלוכלכים וקרועים נמשכה ברגלים כושלות אל התחנה, כשהגרמנים מזרזים אותם במכות ובצעקות. כשהגיעו לרכבת שכבר עמדה הכן, התחילו האנשים לרוץ אליה, כדי לתפוס מקומות. דחקו איש את רעהו. בכוחות אחרונים לחמו על מקום ברכבת המוות כדי לנוח קמעה, כדי שיוכלו לשבת ולא יצטרכו לעמוד על הרגלים הנפוחות."¹²² כארבעה ימים ארכו המשלוחים מסוסנוביץ'. על מספרם המדויק של המגורשים היו חלוקות הדעות: היו שנקבו במספר 4,000 והיו שטענו כי מספר כפול של יהודים גורשו לאושוויץ. רישומי אושוויץ תומכים במספר הגבוה: 8,000 מיהודי סוסנוביץ' הגיעו בין ה-15 ל-18 באוגוסט למחנה ההשמדה.¹²³ הדו"ח הסטטיסטי של היודנראט המרכזי דיווח על גריעה של 7,377 נפש מאז 1.5.1942.¹²⁴

לא ידוע באיזה יום בדיוק נשלחו המגורשים מדומברובה לאושוויץ. אך ידוע כי לפני העברתם לאושוויץ רוכזו מגורשי דומברובה בבית היתומים בבנדין. דבר זה ניתן היה לבצע רק לאחר גירוש יהודי בנדין ב-15.8.1942. כמו כן ידוע כי יומיים לאחר מכן יצאה רכבת מגורשים נוספת מבנדין לאושוויץ. הדעת נותנת כי ברכבת זו נכללו מגורשי דומברובה. את מספרם העריך ד"ר מיטלמאן, איש דומברובה, בכ-1,500. מספר דומה צוין ע"י דוד ליור.¹²⁵ לפי הדו"ח הסטטיסטי, נגרעו 2,117 מיהודי דומברובה מ-1.5.1942.¹²⁶ סך הכול, לפי אותו דו"ח, נגרעו מאוכלוסיית יהודי שלוש הערים 14,709 נפשות. מרביתם הגיעו לאושוויץ.

פרק שלושה עשר

רעיון המרד

חייקה גרוסמן, 1985

~~"רומנטיקה?" שואלת חייקה גרוסמן בתמיהה, "אנחנו לא היינו רומנטיים. ראינו את המציאות כפי שהיא". חייקה גרוסמן אינה מקבלת את האינטרפרטציה הרומנטית של המחתרת, כפי שאני בונה אותה על יסוד יומניה של אמא ועל יסוד עדויות נוספות של אנשי המחתרת מבנדיץ ומסוסנוביץ.~~

~~חייקה גרוסמן, כמדומה, לא השתנתה. הנערה שהתעצבה בשנות המלחמה כקשרית נועזת של המחתרת בביאליסטוק, כאחת ממובילות הלחימה במקום וכפרטיזנית רבת עלילות, נשארה קשוחה כשהייתה. עיניה נוקבות, ניסוחיה ברורים וחדים, ותפיסתה לגבי המחתרת הלוחמת מקובעת היטב. הלחימה הייתה ונשארה עבורה התשובה היחידה להשמדת היהודים.~~

~~אנו נפגשים לריאיון על אמא; במשך השנים שלאחר מכן תבאנה פגישות נוספות. כמעט אין לה זיכרונות מאמא, למעשה, הן נפגשו רק פעם אחת, כשנסעו יחד לעצרת הזיכרון ביד מרדכי. ובכל זאת, אליה היה ממוען המכתב האחרון שכתבה אמא חודשים אחדים לפני מותה. מכתב שבו היא מאשרת לה שימוש בקטעים מיומניה שלא פורסמו עד כה, תוך שהיא משלימה סופית עם כישלון מאמציה שלה להפוך אותם לספר.¹ חייקה גרוסמן דיברה במילים נוקבות על קברה של אמא והכתה על חטא האי-פרסום: "עוד בחייה של חייקה חשבתי כי עוול נעשה לעניין שיומנה של חייקה לא הובא לדפוס", אמרה אז, "הימן יהיה המעבה הנאותה ביותר והמבטאת ביותר לחייקה כאדם".²~~

~~היא, שקראה ביומניה המקוריים של אמא לצורכי ספר הפרטיזנים היהודיים שהייתה עסוקה בכתיבתו ב-1958, אמרה על הקבר: "קשוחים אנו, לעתים מאובנים. גורנו על עצמנו לחקור את האמת ולהנחילה לאחרים. אין לעשות זאת אלא תוך התאבנות מסיימת... אולם יומנה של חייקה – שאני. הוא אינו אחד ה'סיפורים'. הוא תופס אותך בעיצית ראשך ומטלטל אותך טלטה הגונה כאילו רעדה הארמה תחת כפות רגליך. הוא חזק, הוא אמוציונלי דווקא משום שהוא ממוזג את החוויה הרגשית הראשונה, הבלתי מסוננת, עם דברים שבגדר~~

האמת ההיסטורית... גמרתי לקרוא ביומן והבינתי: לא, כותבת שורות אלה לא תוכל לשכוח לעולם את מה שקרה".³

חייקה גרוסמן חשה אהוות לוחמות כלפי חייקה המתה, כמי שהייתה "שייכת למעטים שידעו לחיות את החיים בעמקות כזו".⁴ בזכותה של גרוסמן ובזכות חבריה יצא אז הספר לאור. אבא, שנאבק על הוצאת הספר לאחר מותה של אמא, כתב לחייקה על קשיים שהתעוררו בקשר לפרסום היומנים. אבא פנה קודם לכן לאמה ליוני-תלמי, סופרת ואשת רוח מובילה בתנועה, שכבר פרסמה בעצמה מעין רומן על מאורעות תחילת המלחמה.⁵ לא ברור מה השיבה לו אמה, אך גרוסמן כתבה לאבא "שאין העניין שייך לאמה" ושהיא תפנה ל"ספרית פועלים", הוצאת הספרים של התנועה, "אבל היא המכריעה".⁶ עברו עוד שלושה חודשים עד שאבא קובנר אישר את פרסום היומנים תוך הסתייגות זהירה, ואז החלה מלאכת התרגום וההכנה לדפוס.⁷

כמה הן שונות, שתי החייקות. והרי מקורן וקורותיהן דומים כל כך: "השומר הצעיר" בפולין בין שתי מלחמות עולם, תנועת המחתרת בגטאות, תהליך ההשמאלה והאמונה בברית המועצות, ההיקלמות בקיבוץ, החיים שלאחר מכן.⁸ אלא שגרוסמן אינה סנטימנטלית. דמעות עולות בעיניה רק פעם אחת במהלך שיחותינו המתארכות והולכות, כאשר היא נזכרת כיצד חסם מאיר יערי את דרכה למנהיגות בשנים הראשונות לאחר עלייתה לארץ. במהלך שנות המלחמה ולאחריהן ניהלה ויכוחים לא מעטים, אך שמרה ללא חת על עמדותיה השמאלניות בתחום הפוליטי כמו גם בתחום הזיכרון. היא אינה זוכרת כי באחד הימים באתי לכנסת עם משלחת קטנה של חברי הקיבוץ הרדיקלי שלנו לבקש את תמיכתה ואת תמיכת חבריה לאחת מהפעולות הקיצוניות שערכנו – התנחלות בחוות אריק שרון, שבנינה נאסר אחד מחברינו. יומי שריד עישן סיגריות זולות, והיא שנוררה ממנו אחת. התמיכה בנו הייתה לה מובנת מאליה: מיד ביקשה להוציא הדועה לעיתונות. חייקה גרוסמן לא השתנתה. רק שכבר אינה מעשנת.

ואילו אמא הייתה רומנטיקנית ללא תקנה. גיבורי הספרים שקראה התרוצצו כנשמתה וביקשו להם התגלמות במציאות הכאוטית. פעם היה זה דוד אהובה, ופעם מרדכי אנילביץ', ופעם אידו'ה חברתה המהפכנית. תפיסתה הייתה מעוגנת ברומנטיקת הנעורים של "השומר הצעיר" ותנועות הנוער. רעיונות הפרטיזנקה והלחימה בגטאות הפכו לנוכח ההשמדה האולטימטיבית של רומנטיקה זו, כשם שהעבודה בחווה הגשימה קודם לכן את מאווייה החלוציים. ואולי משום כך התקשתה פעמים כה רבות להתמודד מול המציאות; המציאות, בניגוד לתשוקה, לא הייתה רומנטית כלל ועיקר.

לאחר הגירוש

"הפונקט הגדול" היה היום שבו חדרה המודעות להשמדה ליהודי זגלמביה בעוצמה מטלטלת. בבנדין, בסוסנוביץ ובדומברובה, לא היה איש שלא איבד בן משפחה, ידיד או מכר. הזיכרון החי של ההתלבטות, ההתייצבות, ההמתנה, ובעיקר המיון והגירוש, המחיש לכל אדם כפרט את קרבת הקץ. אך הייתה זו גם חוויה קולקטיבית: יהודי זגלמביה עברו את שעותיהם הקשות ביותר בצוותא עם בני עירם ובריוחוק של מאות מטרים מבתיהם. עולמם, ששמר עד כה על מידה מסוימת של יציבות וביטחון, התמוטט באחת מתחת לרגליהם. תיאור הקרבן האחרון של "הפונקט הגדול" ממחיש זאת יותר מכול: "הקרבן האחרון של הגירוש היה הרב ר' מנדל לויין מבנדין. עינויי הגוף והנפש במשך יום וחצי במגרש-הריכוז ערערו את מצב בריאותו. קשות הציקוהו רגשי-חרטה ומצפוניו נקפו על אשר נתפתה להאמין ליודנראט ואף דיבר על לב היהודים שיתייצבו במקום הריכוז. שבור ורצוץ היה בגופו וברוחו – ושוב לא חזר לאיתנו. נוהג היה לשבת דומם לפתח ביתו, שקוע ומרוכז בתוך עצמו, מבלי להוציא הגה מפיו ומבלי לענות לאיש, אכול צער ונכאים".⁹

אך האם היה זה טירופו של הרב לויין או שיגעונו של עולם, שאפשר השמדת אנשים בתאי גזים? העיירה הסמוכה והרגועה "אושווינצים", שהייתה ל"אושוויץ", קיבלה מעתה משמעות חדשה ונוראה. פקידת היודנראט ומרת פורטגאנג, שעתידות להגיע לארץ ישראל בנובמבר 1942, יתארו את אושוויץ כמחנה השמדה.¹⁰ המידע שבידיהן הגיע ממקור מהימן. פקידת היודנראט בבנדין סיפרה כי בניגוד לגירושים קודמים, שבהם לא נמחקו שמות הנשלחים למחנות כפייה, ניתנה להם הנחיה למחוק מהכרטיסיה את שמות כל המגורשים. למרות זאת עדיין היו שהמשיכו לשאול: "האם ידוע מה גורל המגורשים?" ביודנראט, אולי למען הפרוטוקול, פנו בשאלה זו לגסטאפו. הם נענו בגסות: "מוטב שתשאלו מה יהיה גורלכם, גורל היהודים הנשארים". תשובה רשמית לא נתקבלה. לעומת זאת הגיעו עדויות של ערי ראייה שראו שהרכבות מובלות לאושווינצים, למחנה הריכוז. שם יש מסילת ברזל צרה, צדדית, המובילה אל בית משרפות המתים.¹¹

עדות אחרת, מקאברית, למודעות למשמעותה של אושוויץ בבנדין, הייתה הופעתן של "בדיחות הסבון". נערה שעברה ליד חלון ראוה של תמרוקיה מצאה להעיר: "כאן סבתא שלי מונחת. אבל ממני יעשו סבון טואלט, כי אני צעירה ודשנה יותר". יהודי שהשמין היו אומרים לו: "נו, הגרמנים כבר ייצרו ממך סבון רחצה הגון". וכאשר היו נפרדים זה מזה היו מפטירים: "להתראות על

המדפים".¹² השמועה שייצרו סבון משומן אדם הייתה מופרכת מיסודה, וספק אם אנשי בנדין ייחסו לה חשיבות מעבר לרמת ההלצה העממית. ובכל זאת, אם סיפור תאי הגו שנשמע בתחילה כבדיה חולנית התברר כאמיתי, האם לא ניתן היה להניח גם כי ראשי התיבות של סבון גרמני מתקופת המלחמה מסגירות שהוכן משומן יהודים?¹³

אדם אחד בבנדין היה, ככל הנראה, משוחרר מכל אלה. מרין. היו שסיפרו כי מרין ידע על כוונת הגרמנים,¹⁴ והדעת נותנת כי כך הדבר, שכן החזרה הכללית בחשאנוב, שבה נכחו נציגיו, וכן אופיו הסלקטיבי של הגירוש בערים אחרות, אמורים היו ללמד אותו על שיטות הגירוש הגרמני באזור.¹⁵ מפגישותיו עם אנילביץ' צריך היה מרין לדעת גם על ההשמדה מחוץ לזגלמביה.¹⁶ כך או כך, מרין התייחס לתוצאות הגירוש הגדול בהתאם לתפיסה שפיתח עוד קודם לכן: הישרדות יהודי זגלמביה או מקצתם תוכטח רק באמצעות ההשתלבות בכלכלת המלחמה הגרמנית. למקורביו אמר: "אני מרגיש את עצמי כקברניט, אשר אניייתו קרובה לטבוע בים, ורק על ידי השלכת חלק גדול של המשא יקר הערך לתוך הים, אפשר להציל את השאר ולהגיע לחוף בטוח".¹⁷ העובדה כי מרבית עובדי ה"שופים" ובני משפחותיהם עברו בשלום את הסלקציה הייתה עבורו הוכחה לתפיסה כי רק העבודה עבור הגרמנים תציל ממות.

הישגיו של מרין עד לתקופת הגירושים הקנו לו את הכינוי "מלך היהודים", המשלב הערצה ולעג מר.¹⁸ אך לאחר "הפונקט הגדול" התערער הביטחון במנהיגותו. רבים מיהודי זגלמביה זכרו לו ולאנשיו לרעה את הקריאה להתייצבות הכללית ואת בגדי החג שלבשו לקראתה, בהאמינם להבטחותיו כי הכול יעבור בשלום. זעם רב הופנה גם כלפי השוטרים היהודים בשל התנהגותם בשעת הסלקציה. חייקה רשמה:

נתעצמה השנאה כלפי המשטרה היהודית. עוד יבואו חשבון עמם. הם צברו עתה הון תועפות. בעד העברת מכתב למגורשים קיבלו תשלום. הם לא הבינו כל דיבור מלבד לשון הכסף. היו ביניהם שעזרו לנו, אך אלה מעטים.

עתה נתגלה בכל הדרו פרצוף היודנראט. כבר ידענו כי יבצעו בעינים עצומות כל פקודה של הגרמנים, ואין הם משמשים אלא מכשיר להולכת היהודים שולל; הם מרעילים יום יום את הציבור היהודי, מסיטים את עיניו מן הקץ הטראגי הצפוי לו, מקהים ומחלישים את כח ההתנגדות והמרי. היה הכרח לפקוח את עיני הציבור היהודי ולגלות את תפקידו של "ועד הקהילה".

חייקה לא חסכה את שבט ביקורתה גם מפאני צ'רנה, מזכירתו של מרין:

החשבה רכה החשיבו הגרמנים גם את מזכירתו וממלאת מקומו של מרין, פאני צ'רנה. דעת הבריות היתה שהיא ערפד, שאין בה רחמים, והיא עושה בחיי אנשים ככל העולה על רוחה. "ברגעים היסטוריים אין להתחשב בסנטימנטים" היתה אומרת. אך את ילדה שלה גידלה בשפע ובמתרות. היו אומרים כי אשה פקחית היא ובעלת כשרונות.¹⁹

גם עדויות אחרות, ובפרט זו של פאוול וידרמן שפעל במסגרת היודנראט, מצביעות על רגשות זעם ומרירות עזים נגד מרין והמשטרה היהודית. פעם אחת, כשעבר בעיר, נזרקו על כרכרתו אבנים. אלא שמרין כמניפולטור מנוסה מיהר להפנות את הכעס אל השוטרים היהודים (שבתחילה ניסה להגן עליהם), וערך במהירות ראורגניזציה במשטרה.²⁰ המהלך הצליח, והזעם שכך מעט. ויותר מכך: ככל שחלפו הימים והגירושים לא התחדשו, נטו מרבית היהודים לראות את אפשרויות ההישרדות עין בעין עם מרין. תוך מספר חודשים כבר יהיו כשבעה מתוך כל עשרה יהודים בבנדין רשומים כעובדים חיוניים.

ואילו מסקנתם של אנשי תנועות הנוער הייתה שונה בעליל. לגביהם היה 12.8.1942 יום של תסכול ומפח נפש. פעולות ההצלה שנקטו במהלך "הפונקט הגדול" הוכיחו להם אמנם כי התארגנות יעילה בתנאים המוכרים להם יכולה להביא לתוצאות. אך המודעות החדשה למוות המצפה להם באושוויץ ותחושת חוסר האונים להגיב בפעולת התנגדות ממשית, הכשירו את הקרקע להתארגנות להגנה ממשית.²¹

הקמת המחתרת

הקמת המחתרת בזוגלמביה הייתה אירוע מכונן בחייה של חייקה. אף על פי שלקחה בו חלק פעיל, היא לא ציינה את התאריך המדויק שבו הוקמה המחתרת ואף לא תיארה אותו לפרטים. כתיבת זיכרונותיה הייתה מעגלית, ובאמצעותה שבה וחזרה אל רעיון הלחימה היהודית פעם אחר פעם, כשהיא מנסה לתאר את הדרך שבה השפיע הרעיון על הווייתה. עוצמתו של הרעיון והגילוי שהביא עמו היו חזקים מהאירוע עצמו. את הקמת המחתרת תיארה במשפט קצר, שאותו הסמיכה למפנה שעברה התנועה:

נוצרה הסתדרות לוחמת יהודית, על בסיס שונה משל ההסתדרות החינוכית של "השומר הצעיר". משמעת ברזל, נוסח צבאי חמור, דייקנות הכשרה צבאית.²²

אך ייתכן שלהיעדר התיעוד המדויק הייתה גם סיבה אחרת. המחתרת לא הוקמה באקט חד-פעמי, אלא בתהליך מתמשך. הרעיון, ואולי אף התארגנויות ראשוניות, הופיעו כנראה עוד לפני ההחלטה על הקמת מחתרת בזגלמביה. שהותו של אנילביץ' בזגלמביה ארכה כשלושה חודשים, ושיחותיו עם אנשי "השומר הצעיר" ועם חברי תנועות נוער אחרות וכן הופעת כרוזים ערב "הפונקט הגדול" מצביעות על כך שרעיון ההתגוננות כבר קנה לו מהלכים במהלך חודשי יולי-אוגוסט 1942. כך או כך, לפי עדויות שונות ניתן לקבוע שהמחתרת הלוחמת בזגלמביה כגוף המאגד את תנועות הנוער החלוציות התארגנה במחצית השנייה של אוגוסט 1942, מעט לאחר "הפונקט הגדול".

מספר גורמים הביאו להקמת המחתרת בזגלמביה: הראשון היה השפעתם המיידית של אירועי "הפונקט הגדול" שנדרונו למעלה; השני – היריעה על הקמת אי"ל בווארשה במהלך הגירוש הגדול של יולי-ספטמבר 1942; והשלישי – תפיסותיו של מרדכי אנילביץ' שהניע את ההתארגנות הראשונית.

אשר למהלך האירועים בווארשה: ב-28 ביולי, עם תום השבוע הראשון ל"אקציה" הגדולה בווארשה, התכנסו נציגי "דרור-החלוץ", "השומר הצעיר" ו"עקיבא", והחליטו על הקמת "ארגון יהודי לוחם" (להלן: אי"ל). ~~המגעים שניהלו אנשי תנועות הנוער עוד קודם לכן עם נציגי המפלגות בווארשה נכשלו. לפי עדותו של אנטק צוקרמן, בשיחות שנערכו עוד לפני האקציה וכן במהלכה, דחו נציגי הציבור היהודי בגטו את הצעות "החלוץ" להקים ארגון מחתרתני חמוש, שמטרתו לחימה בגטו. למבוגרים נראה היה כי אין תוחלת ממשית ללהט הצעירים.²³ בהיעדר תמיכה החליטו אנשי תנועות הנוער לייסד ארגון קטן משלהם. הקמת אי"ל בווארשה באה כתגובה על "האקציה הגדולה", אך גם כדי למלא את החלל שנוצר עם התפוררותו של "הגוש האנטי-פשיסטי" בסוף מאי-איו"ל נבדל מה"גוש האנטי-פשיסטי" הן בהרכבו והן בייעודיו. בעוד ש"הגוש" היה בעל נטייה פרו-קומוניסטית מובהקת והתכוון לקחת חלק במלחמה האנטי-נאצית כדי לסייע לברית המועצות על ידי פעולה מהעורף, היה אי"ל מיועד מלכתחילה לפעולה של יהודים למען יהודים בתוך הגטו.²⁴~~

מעדויות שונות, שבחלקן הוזכרו קודם, ובפרט ממכתבו של יוסף קפלן, עולה כי בין אי"ל בווארשה ואנילביץ' ששהה בזגלמביה התקיים קשר רציף, וכי אנילביץ' היה מעורב לגבי ההתרחשויות בווארשה. אחד ממלווי ספר

שנכה כאשר אנילביץ' ניגש לטלפון וטלפן לווארשה.²⁵ מעדותו המאוחרת יותר של יצחק צוקרמן עולה כי בווארשה לפחות נתפסה שליחותו של אנילביץ' כמיועדת לארגון הגנה מקומית בזוגלמביה, שכן בראש תפקידי הארגון שמנה צוקרמן נכתב כי "יש לשגר שליחים לכל הערים הגדולות לשם ארגון הגנתם של הגטאות שנשארו עוד".²⁶ על יסוד זה ניתן לקבוע כי הקמת המחתרת בזוגלמביה נערכה גם בהשראת אי"ל. באוגוסט 1942, כמו בתקופות מוקדמות יותר, הייתה משמעות רבה להשפעת הארגון המרכזי של תנועות הנוער על ההתארגנויות המקומיות.

את התיאור המפורט ביותר על הקמת המחתרת מסר דוד ליור. הוא זכר יום חם של אוגוסט, כששב מעבודתו ומצא בביתו שניים מפעילי "גורדוניה". אלה מסרו לו כי בחווה עומדת להתקיים ישיבה בענייני הגנה בהשתתפות שליח מווארשה. השעה הייתה שבע בערב, וליור תהה כיצד יספיקו לרדן בכל העניינים עד השעה תשע, שעת תחילת העוצר. "ההתייעצות תימשך כל הלילה", נענה ליור. הישיבה החלה בתשע. המשתתפים התכנסו במטבח הגדול שבחווה, שממנו ניתן היה להימלט לשדות בשעת הצורך. משמר הוצב מסביב. לדברי ליור נכחו בישיבה חברי "דרור", "השומר הצעיר" ו"גורדוניה", כעשרים וחמישה במספר. מביניהם ניתן לקבוע בוודאות כי השתתפו בפגישה: חייקה קלינגר, דוד קוזלובסקי, האחיות פסחזון, שמואל רוזנצווייג ומשה אורבייטל מ"השומר הצעיר"; ברוך גפטיק מ"דרור" וחברי "גורדוניה" שלמה צימרמן, הנקה בורנשטיין, דוד ואריה ליור. מותר להניח כי מקומם של הרשל שפרינגר, אלתר גולדבלום וחנצה' פלוטניצקה (ששהתה אז בכנדין) מ"דרור" לא נפקד אף הוא וכי במקום נכחו גם אנשי "הנוער הציוני" (ישראל דיאמנט) ואנשי "השומר הדתי" (ישעיהו ארליך).²⁷

את הישיבה ניהל ברוך גפטיק, ושפת המדברים הייתה עברית. אריה ליור הציג את מרדכי אנילביץ' ולאחר מכן נשא האורח הרצאה בת שעתיים: "מרדכי אנילביץ' גולל בדין וחשבון של שעתיים את פרשת ההכנות להתגוננות של הנוער העברי בווארשה, ביאליסטוק ווילנה. החברים בוילנה החליטו הראשונים להתקומם נגד הגרמנים ונשקם בידם, אולם ההחלטה היתה, מסר אנילביץ', שהמרד יפרוץ בעת ובעונה אחת בכל המקומות. גם הנוער היהודי בכנדין, שנציגיו מכונסים כאן, חובה עליו לקבל במעמד זה החלטה בעניין ההגנה. הקשיים ברכישת נשק בווארשה חמורים מאוד, המחתרת הפולנית כעומדת מהצר ועד היום לא הגישה לנו כל עזרה. אנו בודדים ומבודדים במלחמתנו הנואשת. המחתרת הפולנית מופלגת בנשק אולם גם בכסף רב אין לקבלו ממנה. אנו מחכים עתה לתשובה בעניין זה מאת קבוצה קומוניסטית שבאנו עמה בדברים

בזמן האחרון. אחת ברור לנו: אנו נגן במלוא כחנו על כבוד ישראל, גם אם נאלץ להלחם בסכינים ובאבנים באויב המצויד בנשק חדיש".²⁸

הדברים שמסר ליור תואמים בדיוק את המידע שהיה בידי אנילביץ' באוגוסט 1942 וכן את רוחו הנלהבת, המרדנית, של האיש. הפרטים על וילנה ועל המחתרת הקומוניסטית הוכחו כנכונים גם בדיעבד. באותם ימים עצמם הכניסו לגטו טוסייה אלטמן ואריה וילנר, חברי "השומר הצעיר", את הנשק הראשון שהתקבל מהפפ"ר: חמישה אקדחים ושמונה רימונים.²⁹

עדותו של שמואל רון (רוזנצווייג) מוסיפה פרטים חשובים על הפגישה, אך מציגה את האוריינטציה הפוליטית שלה באור אחר. לדברי רוזנצווייג הביא אחד ממשנתפי הפגישה את הידיעה על הנחיתה של בעלות הברית בדייפ הצרפתית שהתרחשה ב-19.8.1942. הנוכחים חשבו שזאת היא פתיחתה של חזית שנייה: "לאור הידיעה המוטעית על פתיחת החזית השניה דיבר מרדכי אנילביץ' על הצורך בהצטרפותנו לחזית שלישית – היא החזית הפרטיזנית". לפי עדות זו, התואמת את עדויותיה של חייקה על תפיסתו של אנילביץ', הרי שהרעיון המעשי שהביא אנילביץ' היה הצטרפות לפרטיזנים: "מגמתנו היתה להקים קבוצות יהודיות במסגרת תנועת הפרטיזנים הכללית. דעתנו היתה, כי אין אפשרות אובייקטיבית לנהל מלחמה יהודית נפרדת על הכבוד היהודי, וכי הדבר ניתן להשגה רק עם השתלבות במלחמתם של כל הכוחות האנטי נאציים בפולש".³⁰

השוני בין עדויות ליור ורון אינו מעיד בהכרח על סתירה ביניהם; נראה כי כל אחד מהעדים קלט ופירש את דברי אנילביץ' בהשפעת הנטיות האידאולוגיות של תנועתו. ליור איש "גורדוניה" היה רגיש לערכי ההיסטוריה היהודית, ועל כן הדגיש את ההגנה על כבוד ישראל. רוזנצווייג חניך "השומר הצעיר" המרקסיסטי הדגיש את האוריינטציה הסובייטית. עדויות אלה גם מצביעות על התרוצצות המגמות השונות בתפיסתו של אנילביץ' עצמו. האוריינטציה הפרטיזנית של "הגוש האנטי־פשיסטי", שהשפעתה עדיין לא נמוגה, חברה לאוריינטציה החדשה של "הארגון היהודי הלוחם" של התגוננות בגטו. ההתרוצצות הייתה גם נחלת חבריו בווארשה, וכך, למרות הכוונה להילחם בגטו עצמו, המשיך אי"ל לפעול לפי המגמות של "הגוש". מספר קבוצות בנות עשרים עד שלושים איש מארגוני הפועלים ותנועות הנוער החלוציות נשלחו ליערות על מנת להצטרף לפרטיזנים עוד במהלך הגירוש הגדול.³¹

בכל מקרה, שתי התכניות היו רוויות ברומנטיקה מהפכנית יותר מאשר ביכולת לפעולה אופרטיבית. האירועים שתכפו ובאו בווארשה עצמה עתידים היו להוכיח במהרה, עד כמה דל היה הבסיס המעשי להתגוננות בגטו או

ליציאה לפרטיזונים. באירוניה אוהבת רשמה חייקה את דבריו של אנילביץ' באותה תקופה:

כבר בזמן היותו [של מרדכי אנילביץ'] הרגשנו שאת אשר אמר לנו על אודות הפרטיזנקה היה בעצם יותר פרי דמיונו, דבר אשר רצה בו, יותר מאשר המציאות הממשית. אין זה אומר כלל שהיינו מרוחקים בשחקים ומתארים לעצמנו כל זה באופן רומנטי: מיני יערות יפים, מעשי גבורה, עלי דפנה, מדורות, מאורעות עם בנות...
צחקנו מזה...

ידוע היה כי זה יגע כבד, חיים קשים של חייל. לנגד עינינו עמדו הפרטיזנים של שנת 1863³² – קרועים ובלויים, מלוכלכים ורעבים – צעדות ממושכות וקשות ומייגעות. קברים אפורים של חיילים אלמונים³³ וצלב פשוט שחור למראשות.

אולם שם הרגשת את עצמך בן אדם, ללא טלאי צהוב על החזה, לא כלב מנודה שראשו מורכן לקרקע, אך אדם הנוקם במעשה, ולא בדיבור. אדם חופשי. וזה אשר משך.³⁴

כפי שמצביעות שורות אלה, חייקה נסחפה אף היא בלהט המהפכני שהקרין אנילביץ'. האזכור ההיסטורי שבחרה להביא (ושמא היה זה אזכור של אנילביץ'?) היה בעל משמעות מיוחדת. ההתקוממות הפולנית כנגד המשטר הצארי בשנת 1863 נחשבה בפולין למרד הלאומי הגדול, שבו לקחו חלק שכבות נרחבות של העם הפולני תחת הסיסמה "למען חירותנו, למען חירותכם". אך מלחמת הגרילה שניהלו הפולנים דוכאה באכזריות על ידי הצבא הצארי, כאשר אומות אירופה, שאהדו את העניין הפולני, עומדות מהצד ואף מסייעות לרוסיה לכתוש את המורדים.³⁵ בשעה שכתבה חייקה שורות אלה כבר אומצה סיסמתם של המורדים על ידי מפלגת "הבונד" בווארשה. עיתון המחתרת שלהם חזר על סיסמת המורדים בפולנית.

תפיסה רומנטית דומה, אם כי נעוצה במקורות אחרים, ניתן לגלות גם בעדותו של אברהם מנלה, חבר תנועת "גורדוניה": "קיימנו ערב מרגש מאוד בחווה. נשארנו ללון קבוצה גדולה, ובילינו [יחדיו] כמעט את כל הלילה. קראנו [לערב] זה: 'פרידה מהחיים'. הסיסמא הייתה שלכל אחד מאתנו יש פסק דין מוות בכיס, ורצינו להשאיר אחרינו צוואה. [...] דעת הרוב הייתה שיותר חשוב לעם ישראל ולהיסטוריה של עם ישראל, כי יירשם דף בהיסטוריה ע"י קבוצת צעירים. הסיסמא הייתה: 'טובה יותר קבוצה [...] אשר תהרוג באויב ותציל את

כבוד העם – מאשר עוד חמישים מכושים וטוריות'. הקבוצה הזו חשבה, שלמען ההיסטוריה מותר לוותר על התקווה הקלושה להינצל".³⁶

בדברי מנלה, כמו בדברי חייקה, נמהלה רומנטיקת המרד ברומנטיקת המוות. המחותרת נתפסה כאקט של מחאה לנוכח המוות, כתשוקתם של ההולכים למות לחרוט, ולו מילים אחדות, על דפי ההיסטוריה. שמו של הערב, "פרידה מהחיים", מעיד אף הוא עד כמה היו מודעים חברי "גורדוניה" כי מעשה ההגנה אינו אלא מעשה התאבדות, אך כזה הנותן לחיים טעם חדש.

גם ב"הנוער הציוני", המתונה והשקולה שבין תנועות הנוער שלקחו חלק בהקמת המחותרת, ניכרה התלהבות מרעיון ההתגוננות. את העדות הבהירה ביותר להתלהבות זו נתנה לימים מי שהייתה אז צעירה בת שמונה עשרה, הלנה גולדבלום (כיום יהודית סיני): "אני זוכרת שכששמעתי בפעם הראשונה אודות המרד, זה היה בשבילי כמו התגלות של משהו מופלא ביותר. ידעתי שזה לא היה עולה בדעתי. [...] אני זוכרת את עצמי כמי שנמצאת במעמד הר סיני. דיבר יאנק צימרמן, אמר שאולי גם אנחנו נשתתף. זה היה כמו התגלות".³⁷

להט זה לבש לראשונה צורה של תכניות אופרטיביות. לפי עדותו של שמואל רון ההחלטות שנתקבלו בישיבה היו: "א. הקמת ארגון משותף לתנועות הנוער החלוציות. ב. גיוס כ-200 לוחמים מבין בוגרי התנועות. ג. התארגנות לעבודה בתנאי מחותרת והקמת קבוצות בנות חמישה חברים".³⁸

אריה ליור ודוד ליור זכרו אף את הארגון הראשון שהוקם בהשפעת אנילביץ'. הוא נקרא "לקרב", ובראשו עמד אריה ליור. סגניו היו ברוך גפסק מ"דרור", אידו'ה פסחזון מ"השומר הצעיר" וישראל דיאמנט מ"הנוער הציוני".³⁹ עדויות של אנשי תנועות אחרות אינן מאשרות הרכב זה, אך מכולן עולה כי המחותרת בזגלמביה הוקמה בהשראתו הישירה של מרדכי אנילביץ'.

מותו של יוסף קפלן

שהותו הארוכה של אנילביץ' בזגלמביה מעלה את ההשערה כי הוא החל לפעול כמנהיג "השומר הצעיר" בזגלמביה, ואולי אף נשא את עינו לעמוד בראש הארגון המחותרת במקום. נראה היה כי אנילביץ' מצא לו כר פעולה נרחב בזגלמביה, שתנועות הנוער הפעילות שלה כמו חיכו לקריאתו. גם הידיעות על אודות הגירוש הגדול מווארשה לא הניעו את אנילביץ' לחזור לשם; אך הן השפיעו גם על רעיון השליחות לחו"ל וגם על הקמת המחותרת בזגלמביה.

בווארשה, בינתיים, נמשך הגירוש והתעצם. מדי יום רוכזו ב"אומשלאגפלאץ" אלפי יהודים והועלו על רכבות למחנה המוות טרבלינקה. סך הכול הושמדו

מסוף יולי ועד סוף ספטמבר 1942 כ־250,000 יהודים. בגטו וארשה נותרו כ־55,000 יהודים.⁴⁰ פעילותו של אי"ל בתקופת הגירוש הגדול הייתה דלה. הארגון היה צעיר ובלתי מנוסה. חסר היה נשק וכוח אדם מאומן. עם הקמתו התרכז הארגון במספר סוגי פעילות: פיזור כרוזים כדי להזהיר את האוכלוסייה מפני התייצבות לגירוש; זיוף של "תעודות עבודה" שגוננו על המחזיק בהן מפני גירוש; ניסיונות להבריה חברים לפרטיזנים מחוץ לווארשה; הוצאה אל הפועל של פסקי דין מוות על אנשי המשטרה היהודית. כל הפעולות כשלו להוציא אחת: ב־20 באוגוסט 1942 ירה ישראל קאנאל איש "עקיבא" ביוסף שרינסקי, ממפקדי המשטרה היהודית, וזה נפצע בלחיו.⁴¹

בבנדין היו חברי תנועות הנוער מעודכנים במהלך האירועים בווארשה. נוסף על הקשר הטלפוני וקשר המכתבים, הרי שבספטמבר 1942 החלו להגיע פליטים ראשונים מווארשה אל זגלמביה הבטוחה יחסית. בלטה בתוכם קבוצה של שנים עשר חברי "גורדוניה", שהוברחו מגטו וארשה על ידי אליעזר גלר, מנהיג התנועה. גלר, שידע על הקמת אי"ל, התנגד באותה עת לרעיון הלחימה והיה מן הבודדים שהחלו בפעולת הצלה.⁴² כן הגיעו, כזכור, נתן עק ובורנשטיין, פעילים מוכרים במוסדות היהודיים בווארשה. מאוחר יותר יגיעו לבנדין גם אליעזר גלר עצמו וכן פרומקה פלוטניצקה, שכבר הספיקה לקחת חלק בהתארגנות אי"ל. כל אלה סיפקו לאנשי התנועות את מקורות המידע המוסמכים ביותר. עדותה של חייקה על אודות מהלך המאורעות בווארשה בקיץ 1942 נסמכה על מידע של עדי ראייה, ואף על פי שנכתבה כעבור שנה (בקיץ־סתיו 1943) היא אחת התעודות האוטנטיות הראשונות על ההתרחשויות. בהתייחס לתקופת הגירוש כתבה חייקה:

בוארשה לא היתה אז הגנה. היתה זאת תקופה, זמן קצר לאחר שנוצר הבלוק עם פפ"ר [הגוש האנטי־פשיסטי] – הכיוון היה של פרטיזנקה – הקבוצות הראשונות עוד טרם הלכו. ובכן התחילו להכין, במלוא המרץ, את האנשים ליער. זה עלה במרץ ובמאמץ רב ובעיקר בהרבה, הרבה כסף – האנשים היו קרועים ובלויים, ללא בגד ונעל. זאת היתה תקופת הרעב הגדול ביותר בווארשה, וליער יכול לצאת רק אדם מצויד כהלכה. הוציאו כמה קבוצות מהגטו, וכאן מתחיל ספורם הטראגי של האנשים מהתקופה הראשונה של הפרטיזנקה. האנשים היו נכנסים לקרונות יחד עם המגורשים – קרו מקרים של חניקה בקרונות. אנשים שופעים בריאות, המוכנים ליער – היו נגמרים בקרונות. זכור במיוחד מקרה טראגי שקרה עם בחורה אחת – ושוב קבוצה אחרת במינרזיץ

יצריך להיות: מזריץ], נפלה קרבן לבגידתו של המקשר אשר מסרה בידי המשטרה. הלכה קבוצת צעירים במינדזיז'ין [כנ"ל: מזריץ]. מצאו אצלם תעודות, ידעו שמוכילים אותם לחקירה. לא רצו בחקירה, רצו במוות במקום. החליטו לעשות פרובוקציה למען יירו בהם – מהגרונות הצעירים פורצות קריאות: "הלאה ההיטלריזם, רוצחים, יחי הסוציאליזם וברה"מ!" אין זה עוזר – הם מתנפלים על החיילים, הם נורו, נפלו חללים במקום. לא מסרו את חבריהם. אינני זוכרת את השמות, אולי חי עוד מי מאלה שהכירכם ויספר עליכם לבאים אחרינו – או אולי גם אנחנו ניתן את חלקנו באמצעות חייכם הצעירים לקבר החיילים האלמוניים.⁴³

[...] ושוב, קבוצות אחרות גם כן לא הגיעו למקום היעוד, לא היו מקשרים אשר ידעו להובילם לקבוצות של פפ"ר. בעצמם חפשו אחר המגע. כמעט כל הקבוצות אבדו. את הבחורות אנסו. בדמים רבים כל כך שלמנו את הנסיונות הראשונים של השתתפותנו בפרטיזנקה.⁴⁴

סביר להניח כי כבר בספטמבר 1942 היו חייקה ומרדכי מעודכנים באשר ליציאת הקבוצות לפרטיזנים, שכן הם עצמם היו בעיצומן של הכנות לקראת יציאת קבוצות אל היער. עם זאת לא ברור אם כבר נודע בבנדין מה עלה בגורל היוצאים מווארשה.

אך אז ניחתה המכה. לבנדין הגיעה הידיעה כי יוסף קפלן, מנהיג התנועה בווארשה, נהרג. חנה וירניק, שבביתה התרכזה פעילות הקן בסוסנוביץ מאז נלקחה אמה לגירוש ב-12.8.1942, זכרה את הרגע שבו קיבל מרדכי אנילביץ' את הידיעה על מות יוסף קפלן: "למרדכי קראנו אז בשם 'מריאן'. קיבלתי אגרת בשבילי. באגרת זו היו כתובים דברים שאת תוכנם לא הבנתי. הגשתי את המכתב למרדכי כשרק הופיע בפתח הדלת. הוא נשאר עומד כקפוא, החוויר לפתע. היינו אנשים אחדים בחדר. כשהתאושש אמר: 'יוסף נפל'. אחר כך פנה אלינו ואמר: 'יוסף היה בשבילי ידיד, מורה, חבר, הכל. איני יודע כיצד אמשיך בלעדיו'".⁴⁵ ואילו חייקה נזכרה, עם בוא ההודעה, במכתבו האחרון של יוסף שהגיע זמן מה לפני כן:

מנין יכול היה לדעת, מנין בעצם, שאלה הן המלים האחרונות שלו אלינו?! זמן קצר אחר כך, מהלומה כזאת איומה, יוסף איננו, נורה בפאוויאק.⁴⁶

האם כללה האיגרת שמסרה חנה וירניק לאנילביץ' גם את תיאור נסיבות מותו של קפלן? קשה לדעת. אך עד מהרה נודעו הפרטים. ביומני 1943 קוננה חייקה על תנועתה שאברה:

מדוע נורה [יוסף קפלן]? אינני רוצה להזכיר זאת, כי זה כואב מדי ומתביישת אני ורוגז תוקף אותי. הוא אבד בגלל בגידה, בגידתו של אחד מ"בני ברית" שלנו, איש "גורדוניה" – זלצר, חבר המרכז.⁴⁷

הייתה זו הפעם הראשונה שבה נאלצה להתמודד עם מחדלי המחותרת. הנושא עתיד לחזור פעם אחר פעם ביומניה. חייקה לא יכלה לסלוח לחלשים, לפחדנים, אך בעיקר לא למי שראתה כבוגדים. במקום אחר ביומניה תיארה את הפרשה בפירוט, תיאור שהושמט, כמוכן, מהנוסח שהודפס בספרה:

ואחר כך בא עניינו של זלצר. את זלצר מתוך קבוצת הנערים שיצאו לעבר לובלין [הכוונה לווארבקוביץ], תפסו באיזו תחנה והובילו ליריה. התחנן שלא ירו בו ובעד מחיר מסוים השאירוהו בחיים. הוא הוביל אותם לעמדה של "דרור" בקרבת העיר, משם היו צריכים לקיים את המגע עם היער. אלה אשר היו יחד אתו, פרצו מהר לדירה כדי להזהירם, לא כולם הצליחו לברוח – 14 נורו – את זלצר שחררו. הוא בא לווארשה. לקחו אותו שנית, ומצאו אצלו תעודת מעבר מזויפת. שאלו מי עשה – זרק את שמו של יוסף. לבסוף באו לבית חרושת לנדה, הוא לא היה שם, בעל בית החרושת אותו אזכיר עוד אחר כך, לא תפס במה העניין – שלחו לקרוא לו ושוב יוסף הזהיר כל כך – הלך. לקחוהו לאוטו בו היה כבר זלצר. עשו – כפי שמוסרים – הכל על מנת להצילו: מדי יום ביומו הובילו אסירים מהפאוויאק⁴⁸ במקום שהיה יוסף לאומשלאגפלאץ, משם בודאי היו מוציאים את יוסף. ביום הזה לא הובילו איש. בחצר של הפאוויאק נורה יוסף, ושם כנראה – קברו.⁴⁹

בנקודות העיקריות חופפת גרסתה של חייקה את מסקנות החקירה שערך יצחק (אנטק) צוקרמן מעט לאחר האירוע: קפלן הוסגר על ידי אדם שישב מכוסה במעיל במכונית הגסטאפו. מאוחר יותר התגלתה גופתו של ישראל זלצר ליד גופתו של קפלן. צוקרמן הופתע: זלצר לא היה אמור להיות בווארשה. הוא היה איש "גורדוניה" שיצא עם חברי קבוצת "דרור" לפרטיזנים. הקבוצה אברה, ודבר חזרתו של זלצר לווארשה לא היה ידוע לאנשי המחותרת. צוקרמן חיבר

אחד לאחד והסיק כי זלצר היה האיש שהסגיר את קפלן. כן התברר שהאדם הנסתר במכונית הוא המפתח למאורעות הטראגיים שהתחוללו בווארשה, באחת התחנות שלפני לובלין ובמנסרה של וארבקוביץ.⁵⁰ כאשר לחייקה, לכעס על בגידתו של זלצר נלוותה תחושה שנחרץ גורל אנשי "השומר הצעיר". לא רק יוסף קפלן נפל, באותו יום עצמו איבד את חייו גם שמואל ברסלב, המנהיג השני של "השומר הצעיר" בווארשה. ברסלב היה האיש שהביא לאנשי המחתרת בווארשה את המידע על מאסרו של קפלן ב־3.9.1942. מיד לאחר מכן פנה להזעיק עזרה. בצאתו נטל עמו סכין קפיצית. ברחוב נעצר על ידי גרמנים. ברסלב ניסה לשלוף את הסכין ונורה במקום.⁵¹ היה זה מעשה טיפוסי לברסלב הנלהב: לדברי חייקה, תמיד חלם להרוג לפחות גרמני אחד.⁵² ביום אחד איבדה תנועת "השומר הצעיר" שניים ממנהיגיה הבולטים: יוסף האבהי והשקול וברסלב התאורטיקן הנלהב:

כבר לפני מותו של יוסף נדמה היה שאיזה פאנטום רודף אותנו השומרים. בשעת הגירוש רצה לסלק, להבריח מוארשה קודם כל את האנשים אשר רצו לשמור עליהם לאחר המלחמה. היתה ביניהם אחת רחל, אשר התעתדה, נועדה להיות גאוות העתיד של השוה"צ, כתבה נפלא, וכן גם אנשים יחידים אחרים בעלי ערך – אולם בשעת היציאה מהגטו נפלו בפה – הקרבנות הראשונים. ואחר כך יוסף ושמואל. גם הוא חבר ההנהגה. תפסו אותו כשברשותו סכין קפיצית. כדור.⁵³

חייקה הכירה היטב את השניים. את יוסף קפלן הכירה בתחילת המלחמה, וייתכן אף שלפני כן. היא ידעה לספר כי קפלן זכה להוקרה רבה בכל מקום שהגיע אליו. הרשויות התייחסו אליו בכבוד, והוא ידע להשיג בעזרתן רבות למען התנועה.⁵⁴ ארגון החווה בז'ארי, "הלוח החקלאי"⁵⁵ וארגון קבוצות היוצאים לפרטיזנים בעת הגירוש הגדול – כולם נזקפו לזכותו. כמשתייכת לשכבת הבוגרים חשה אליו חייקה קרבה יתרה. הוא היה "המוהיקני האחרון". השומר האחרון מהסוג הישן, מלפני המלחמה. כאילו החוליה האחרונה המקשרת אותנו עם התנועה בארץ, [ו]עם התנועה שמלפני המלחמה".⁵⁶ גם את שמואל ברסלב הכירה חייקה אישית, וידעה לספר עליו סיפור רווי הקרבה עצמית. ברסלב החולה נמנם במיטתו בבית החולים וראה יהודי מתקרב ומנסה לאכול את ארוחתו. ברסלב פקח עיניו והביט בשקט. משהרגיש בכך היהודי שאלו מדוע אינו מגיב. ברסלב ענה בשקט: "שומר אני".⁵⁷ ברסלב היה האינטלקטואל המוביל של "השומר הצעיר" בווארשה, ומאמריו הארכניים

מילאו את עיתונות המחתרת של התנועה. ברסלב, הצעיר מקפלן ואף מחייקה, הוא שהוביל את ההקצנה השמאלנית של "השומר הצעיר" בתקופת המלחמה, ונטייתו להזדהות יתרה עם מאבקה של ברית המועצות עוררה לא אחת את כעסו של קפלן המתון בדעותיו. אך הנער בעל העט המושחז, שהיטיב לנתח את המהלכים הגלובליים של המלחמה, היה נמהר מדי בפעולותיו כאיש מחתרת, והדבר הביא עליו את קצו בטרם הספיק לעשות דבר מה.⁵⁸

חייקה נזכרה במכתבו האחרון של שמואל ברסלב אל מרדכי אנילביץ': "הוא כתב אודות השנאה הגדולה, אודות הנקמה האיומה בה עלינו לנקום את כל העוולות. והוא ביקשו: אם אי פעם תגיע [לארץ ישראל] דרוש נא בשלום יוסף שמיר".⁵⁹ ולציטוט זה הוסיפה ברוך הערה משלה: "לא, שמואל. מרדכי כבר לא ידרוש בשלומי".⁶⁰ בשעה שכתבה זאת במחבואה בשנת 1943, כבר היה גם אנילביץ' בין המתים. חייקה הייתה זו שדיווחה לראשונה במכתב לארץ ישראל כי יוסף קפלן אינו עוד בין החיים: "הוא מתגורר כבר זה חודשים אחדים עם רופין",⁶¹ כך כתבה בשפת קוד שהומור מקאברי לחלל בה: רופין מת לא מכבר.⁶² מכתב זה היה לבשורת איוב ראשונה מרבות שיהיה עליה להעביר בשנה הבאה בדבר חבריה המתים.

לכתו של אנילביץ'

למותם של יוסף קפלן ושמואל ברסלב הייתה השפעה ישירה על מהלכיו של אנילביץ' בזגלמביה. יחד היו השלישייה המובילה של הקן, והירצחם יצר חלל מנהיגותי שאותו צריך היה למלא במהירות. נראה כי רק לאחר מכן נודע לאנילביץ' כי המכה שהוכה אי"ל ב-3.9.1942, היום שבו נעצר יוסף ונהרג שמואל, הייתה קשה יותר.

בהגיע הידיעה על מותו של שמואל, סברו צוקרמן וחבריו כי יש קשר בין אירוע זה לבין מאסרו של קפלן, ועל כן מיהרו להעביר הנשק שזה עתה הגיע מפפ"ר למחבוא אחר.⁶³ זאת הייתה החלטה נמהרת. רגינה יוסטמן, חברת "השומר הצעיר" שהעבירה את כלי הנשק צוררים בשק, נתפסה ברחוב על ידי משמר גרמני. הנשק הוחרם, והיא הועברה לאומשלאגפלאץ. למרבה המזל הצליחו חבריה לחלצה משם.⁶⁴ אך על אנשי אי"ל ירדה רוח נכאים – ביום אחר איבדו שניים ממנהיגיהם ואת הנשק המועט שהיה בידיהם. בשיחה שנערכה באותם ימים העלו אנשי הארגון הצעיר רעיונות של הסתערות באבנים ובסכינים על הגרמנים כמעשה התאבדות נואש. אך כדי עמל הצליח יצחק צוקרמן, הבוגר מעט מהם, להניאם מכך, על מנת לנסות ולהתארגן מחדש.⁶⁵

אנילביץ' בבנדין ידע אך מקצת מכל אלה. אך המעט שידע הספיק להכרעה חר-משמעית: עליו לחזור לווארשה. חייקה רשמה בקצרה:

מרדכי צריך היה לנסוע. לא היה ביכולתו לשבת. יוסף איננו. צריך למלא את מקומו. הוא השאיר שם משפחה גדולה ללא השגחה – הוא מוכרח לחזור. מחכים לו בחוסר סבלנות שם בווארשה. היה דרוש להם, היו זקוקים להוראותיו. הוא היה להם למורה דרך. נסע.⁶⁶

בווארשה עתיד היה אנילביץ' למצוא רק חמישית מיהודי הגטו. השאר הושמדו. תנועה מפוררת ומדוכאת שאיבדה את ראשיה וארגון לוחם שנכשל כמעט בכל פעולותיו הראשונות. הצעירים ציפו למנהיג. הוא יהיה האדם המתאים למלא את התפקיד בזמן קשה זה. ואילו בבנדין הותירה עזיבתו של מרדכי תחושה של חלל ריק. המחתרת, שזה עתה הוקמה ועשתה את צעדיה הראשונים, נותרה ללא יד מכוונת.

העבודה החינוכית פסקה כנראה עוד עם תחילת הגירושים. הקבוצות הצעירות פוזרו, ואילו בוגרי התנועות התארגנו בקבוצות קטנות בנות שלושה או חמישה חברים. חייקה ציינה לעצמה:

הסודיות חדלה להיות משחק. על גילוי סוד ההשתייכות לקבוצת מחתרת הורחק המגלה בלי רחמים. לא היה זה מהדברים הקלים. אנשים הקשורים זה לזה בחיי הקבוצה השומרית – עתה נאסר עליהם לדבר על עבודתם החדשה והלא דווקא זה העיקר.⁶⁷

בסוסנוביץ זכרה פרדקה אוקסנהנדלר (מזיא) ערב גשום, שבו נפגשה עם לולקה, חברת הנהגת "הנוער הציוני". לולקה הוציאה מהחדר את סאמק חברה ופנתה כמעט בלחישה אל פרדקה. הוחלט, כך אמרה לולקה, לצרף את פרדקה לארגון ההגנה. התפקיד הראשון שהוטל עליה היה לארגן שלישייה נוספת. מקץ ימים אחדים נפגשה השלישייה החדשה, ובפנים מרצינות נשבעו חבריה לארגון.⁶⁸ ב"דרור" התחלקו החברים לחמישיות, אם כי נראה שהקונספירטיביות לא הייתה רבה מדי: ככלות הכול, חיים היו כולם בקיבוץ אחד.⁶⁹ חשוב לציין עם זאת, כי ב"דרור" לא הושבתה העבודה החינוכית, אלא אף הוגברה: בעקבות "הפונקט הגדול" אימצו אנשי "דרור" קבוצה של 18 ילדים ונערים שנותקו מהוריהם והקימו קיבוץ ילדים, שנקרא בשם "עתיד".⁷⁰

ב"שומר הצעיר", תנועה שבה כל פעולה מעשית חייבת הייתה להיות מעוגנת

בהנחות אידאולוגיות מבוססות היטב, עורר המעבר מעבודה חינוכית לעבודה מחתרית שאלות קשות, שתועדו על ידי חייקה:

כאשר הגיע אלינו מרדכי וסיפר אודות פפ"ר ועל חלקנו במאבק, על הארגון הלוחם – הלא דיבר על שתי הסתדרויות: "השומר הצעיר" כפי שידענו אותו, ומלבדו, עוד אחד, חדש. כאשר השתדל להוכיח לנו את ההכרח להמשיך בפעולה החינוכית, עקר תפקידו של "השומר הצעיר" – הרגשנו בנפשנו ואף אמרנו לו, כי זה כבר נגמר. לקראת מה לחנך שכבות צעירות?

החינוך הזה צריך להיות בעקר בשכבות המבוגרות יותר, ברוחב, יותר מאשר בעומק, יותר בנוסח תעמולתי, קרוב יותר לחינוכה של מפלגה. חינוך לטווח קרוב יותר, למטרה קונקרטית. חינוך אדם המסוגל להי מחנה, צבא, לחימה – ומסוגל להקרבה; לחנך בנוסח "חיי אנוש". היה קשה להשתחרר מן הרושם כי השומר הצעיר נהפך בתנאים החדשים להסתדרות פוליטית צבאית. באופן פורמלי קיימות היו שתי הסתדרויות – אלא שאחת נעשתה יותר ויותר חיונית, בעוד השניה פוחתת ומתרוקנת.⁷¹

בשורות אלה התייחסה חייקה לראשונה ביומניה לתפיסת תנועת האוונגרד, שרווחה בתנועת ה"שומר הצעיר" בשנים שלפני המלחמה. ה"אוונגרד המהפכני" ייעד ל"שומר הצעיר" תפקיד מוביל במהפכה החברתית והלאומית, בדומה לתפקיד שיועד למפלגה הקומוניסטית. הייתה זו תפיסת "המהפכן המקצועי" כפי שעיצב אותה לנין, שעתה התפתחה בהשראת השמאל הרדיקלי באירופה לתפיסת "מפלגת אוונגרד". באמצעות מונח זה הבחינו את עצמן התנועות הרדיקליות (קומוניסטיות וטרוצקיסטיות) מהסוציאלי-דמוקרטיה שנתפסה כפשרנית וכמשתפת פעולה עם הבורגנות. הרוח המהפכנית נשבה גם בקבוצות יהודיות רדיקליות: אחד מעיתוני המחתרת בגטו וארשה, זה של פועלי ציון שמאל, נקרא "אוונגרד".⁷²

לגבי "השומר הצעיר" הייתה זו תאוריה חדשה יחסית. מאיר יערי, אשף להטוטי החשיבה הדיאלקטית, הצליח להטמיע אותה החל משנת 1928 בתאור תפקידם של הקיבוצים כמכשירים "אוונגרד חלוצי ופוליטי".⁷³ מכאן ואילך היה חוזר על תפקידו האוונגרדי של "השומר הצעיר" בקרב מעמד הפועלים היהודי בארץ ישראל ובאירופה.⁷⁴ תפיסת האוונגרד נספגה היטב במסורת האליטיסטית של "השומר הצעיר" בהדגישה את ייחודה של התנועה, שמעולם לא נרתעה

מסילוק חברים בלתי מתאימים משורותיה. אך היא גם עמדה בסתירה לתפקיד הקונסטרוקטיבי של הקמת קיבוצים בארץ ולתפקיד החינוכי של "השומר הצעיר" באירופה, שנועד להכשיר "יהודי חדש" עבור ארץ ישראל.

עם הקמת המחתרת, כפי שתיארה זאת חייקה, דחקה תפיסת האוונגרד הפוליטי את התפיסה החינוכית. הוויכוח עם אנילביץ', שאותו הזכירה חייקה, ייצג את הקושי במעבר מתנועה חינוכית לתנועה מהפכנית. למרות עמדותיו הרדיקליות, סבור היה אנילביץ' כי עדיין אין לסתום את הגולל על הפעולה החינוכית גם בתקופה זו. לימים ישנה את עמדותיו: ערב הלחימה בווארשה יצטט אותו רינגלבלום כמי שמצר על הזמן שבזכו בפעילות חינוכית מבלי שהוכן דבר להגנה.⁷⁵

כך או כך, קו הפעילות המרכזי של המחתרת בזגלמביה דומה היה לזה של אי"ל בווארשה: התארגנות לקראת יציאה ליער והצטרפות לפרטיזנים. חייקה רשמה:

לשליחה [אל הפרטיזנים], לציוד, לנעלים בלבד, דרוש כל כך הרבה כסף. ארגנו מפעל כספי, הראשון בקנה מידה גדול. לאדם נדרשו 100-200 רייכסמארק. האנשים סחבו פשוט בבית. מכרו שעונים ואת הבגדים שלהם. והנה מוסר "שומרי" חדש. אספנו אז סכום עצום בהשוואה לזמנים אלה, כ-2,000-3,000 רייכסמארק.⁷⁶

המגבית הוכתרה בהצלחה, וויכוחים נמרצים כבר החלו להתנהל על הרכב הקבוצות הראשונות:

התווכחנו על כך, מי ייסע בקבוצה הראשונה. הבחורים חשבו על עצמם. והבחורות דיברו בדאגה – מה יהיה אתנו? למה אין מקבלים ברצון את הבנות? לנו הרי בנות כל כך טובות. הרי הן תסכנה לכל: לעבודה בשדה, בתור מקשרות, חובשות.⁷⁷

אך בהיעדר קשר של ממש לפרטיזנים, נשארו תכניות אלה בגדר חלומות נעורים:

ואחר כך מה ארכו ימי הצפיה למכתב ממרדכי, לקשירת הקשר עם פפ"ר בזגלמביה. הכל שוב נדם והאנשים מלחשים: למה הדיבורים הריקניים: לכלל מעשה אין ידנו משגת.⁷⁸

הבעיה המרכזית הייתה היעדר הקשר לפפ"ר המקומי. הייתה זו עובדה מתמיהה: האזור המתועש של זלמביה ידוע היה בהתארגנויותיו הסוציאליסטיות. היה נהוג לדבר על "זגלמביה האדומה".⁷⁹ כיצד זה לא קמה התארגנות מחתרתית באזור? בשל הנתק מהקבוצה הטרופצקיסטית לא נוצלו קשריהם הרופפים עם פפ"ר.⁸⁰ בכנדין חיכו לידיעה ממרדכי בווארשה, שהבטיח להשיג כתובת מקומית בעזרת הוועד המרכזי של פפ"ר. אלא שידיעה כזאת לא הגיעה.⁸¹

תקוות ליצירת קשר עם הפרטיזנים טופחו ב"גורדוניה", שם קיוו להגיע לפרטיזנים באמצעות ראש היודנראט המקומי, פוגל. פוגל עמד בקשר עם פרטיזנים פולנים, שהשתייכו כנראה ל"ארמיה לודובה". אך קשר של ממש לא נוצר. פילץ הייתה ב"גנרל גוברנמנט", וקשריו של פוגל לא יכלו להועיל בכנדין המסופחת לרייך.⁸² "הנוער הציוני" ניסה אף הוא יוזמות משלו ונכשל. ליאון בלאט, מחברי ההנהגה המצומצמת, יצא למייכוב על מנת להיפגש עם נציג "הנשר הלבן", כנראה פלג של "הארמיה קראיובה". הפגישה נערכה בראשית חורף 1942. הפולני, שהיה מודע ליהדותו של בלאט, הסכים לקבלו באופן אישי, אך היה עליו להגיע לאחת מערי פולין כשהוא נושא תעודות מזויפות ולפעול שם בהתאם להנחיות הארגון. בלאט דרש הצטרפות של קבוצה. הפולני התנגד. כעבור רבע שעה מתחילת השיחה כבר היה ברור לבלאט שאין על מה לדבר. הוא חזר לזגלמביה.⁸³

כישלון יצירת הקשרים הוליד אכזבה ותסכול. חייקה הרגישה כי עבודת ההכנה השקטה בתאים לא הספיקה. הייתה שומעת את הצעירים מתעצבנים. לא רצו לשבת בחיבוק ידיים. הסתיו קרב ואחריו החורף. כבר לא יספיקו לצאת ליער השנה. מאוכזבת רשמה ביומנה:

התחילו הצעירים מתעצבנים: "עד מתי נשב בחיבוק ידיים. הסתו קרב, אחריו החורף. כבר לא נספיק לצאת השנה". וזו היתה הטרגדיה של דורנו. עיקרה לא היה במוות שבמחנות העבודה, מתוך כאב ותשישות, או בגירוש, בגז – אלא זה שהמוות הוא לא בשדה קרב, לא בהגנה כאשר חלמנו. היו מתחבטים כחיות בכלוב המבקשות לפרוץ לחירות. בקשנו להפגש במאבק עם מחתרת הנוער של הפולנים. בקשנו לתת בידיהם את כוחנו, את חיינו. לא רצו בנו, לא מצאנו דרך אליהם. לא היה הכרח כי הנוער היהודי יגווע בבתי הכלא, במחנות העבודה, במחנות הריכוז. עשרות אנשים במחנות העבודה התחננו: "תנו לנו כתובת. נלך, נפרוץ מהמחנה, הניחו את הפעולה לנו ובלבד שתהיה כתובת, שגרו את מישהו, ארגנו – ואנו נגיע!" מה לא היה נוער זה

מסוגל לבצע? לא רצו בנו: לא אנשי שיקורסקי [“ארמיה קריובה”]⁸⁴ ולא אנשי פפ”ר. ובפפ”ר, כפי שנאמר לנו, הוכנו למעננו מורי דרך אל היער, אלא שתמיד היו מאחרים. פפ”ר הגיע כשכבר לא היו יהודים.⁸⁵

בואו של צבי בראנדס

החלל שהותיר אנילביץ' בבנדין התמלא מקץ מספר שבועות. אנילביץ' שלח אליהם אדם ששמלא את מקומו וייקה את ניהול העניינים לידיו. צבי בראנדס. דרכו של אנילביץ' מבנדין לווארשה עברה דרך ז'ארקי, שם עדיין התקיימה קהילה בת 3,000 יהודים, ובה פעלו חוות “השומר הצעיר” והקן המקומי בהנהגתו של צבי בראנדס, חברים של דוד וחייקה להכשרת “הפועל – לכפר”. הגירושים טרם הגיעו לז'ארקי, אך לפי הידיעות מהאזורים הקרובים היה ברור שימיה של קהילת ז'ארקי ספורים. תכניות להצלת העיר וניסיון התקוממות בזמן הגירוש עובדו וזנחו. בראנדס העדיף לקבל את עצת היודנראט המקומי ולשלוח את אנשיו לעבוד בחוות איכרים בסביבה, אולי יינצלו בדרך זו. בדיעבד, הייתה זו החלטה על פיוזור הקן המקומי.⁸⁶ ב-21.9.1942 קיבלה החלטה זו גושפנקה רשמית. לז'ארקי הגיעו, לבד מאנילביץ', גם טוסיה אלטמן ואריה וילנר, חברי הנהגת “השומר הצעיר” בווארשה. בישיבה שהתקיימה בבית הבראנדסים הוחלט שלא להישאר במקום. טוסיה, אריה ומרדכי, כך הוחלט, חוזרים לווארשה. על בראנדס הוטל להגיע לזגלמביה.⁸⁷

צבי בראנדס יצא לדרך מספר ימים לפני חיסול גטו ז'ארקי ב-6.10.1942. הוא הקרין מנהיגות, אם כי שונה מזו של אנילביץ'. כבעל אישיות שקולה ומתונה היה קרוב ברוחו יותר לטיפוס העממי נוסח יוסף קפלן. אחיו אהרן זכר כי לידיעות הראשונות על ההשמדה הגיב באורח יהודי טיפוסי “הרי לא יירו בכולנו...”⁸⁸ אך לזגלמביה כבר הגיע כמי שמחויב לרעיון המחתרת. חייקה ודוד שמחו בו: מועדון הקריאה של “הפועל-לכפר” התגלגל לצורת אחווה חדשה. מבחינתם, צבי היה קודם כול איש התנועה. ברשימה מיוחדת שהקדישה לזכרו, רשמה חייקה:

זוכרת אני את בואו לחווה בזגלמביה. חסרו אז ידים עובדות. בבוקר לקח מעדר ויצא עם כולם להוציא תפוחי אדמה. הוא עבד כשאר החברים, אף כי נשלח לעבודה אחרת בגליל. כבש את לב כולם.⁸⁹

בואו של צבי הפיח רוח חיים מחודשת בפעילות הצעירים, המתוסכלים מאי-התממשות תכניותיהם ליציאה אל היער. נראה כי בשל הכישלון המתמשך ביצירת הקשר לפרטיונים השתנתה עתה התפיסה, והדגש הושם על התגוננות עצמית ופעולות תעמולה. חייקה נימקה זאת במקום מסוים ביומניה כוויכוח אידאולוגי בין שתי תפיסות: "מה חשוב עתה יותר: ליטול חבל בפעולת הפרטיונים או להתמסר לרעיון ההגנה".⁹⁰ אך למרות ההנמקות החשובות כשלעצמן, נראה שהשינוי בסדרי העדיפויות חל משיקולים פרגמטיים בעיקר. בהכנת ההתגוננות בגטו נמצאה תשובה מעשית לציפיות הנערים. כאן לפחות עסקו בפעילות כלשהי, ולא נאלצו רק לחכות בבטלה פסיבית לידיעות מרוחקות. ביומני 1943 הסמיכה חייקה את הגעתו של בראנדס לבנדין לחידוש הפעילות לאחר לכתו של מרדכי אנילביץ':

הגיע צבי. שרטטנו תכנית פעולה – תעמולה רחבה ברחוב היהודי, הפולני והגרמני. הופיעה שורת כרוזים, על דלתות, ברחוב, בקהילה; מכתבים על טפסים גרמנים. שלנו היו יוצאים לרבעים אריים. הטול הראשון עם הכרוזים מתחת לחולצה. דפיקות לב. שמחה עמומה. עושים דבר מה.

הסדנאות התחילו לעבוד: אגרופנים, כידונים, סכינים, נשק קר. עתון יומי. ידיעות חדשות מהרדיו, מאמרים פוליטיים, ידיעות אודות הפרטיונים. מה נשמע בגטאות היהודיים. אודות הגירושים ההמוניים של היהודים. העתון כבר השיג לעצמו מספר "חותמים" ניכר.⁹¹

חלק ניכר מהפעילות בתקופה זו התרכזה בתעמולה. עדויות של אנשי "השומר הצעיר" בסוסנוביץ מאשרות זאת. בערבים היו מתאספים חברי "השומר הצעיר" בסוסנוביץ בביתה של חנה וירניק. עתה, לאחר הפסקת הפעילות החינוכית והגירושים, נשאר מהם עשרה בלבד. קלמן טנצר, ראש הקן, נפטר במאי 1942, ובראשם עמד עתה צבי דונסקי. היו יושבים שם אצל חנה ומחברים מכתבים שבהם התריעו על הסכנה הצפויה לפולין ולאנושות מהיטלר. קראו להתנגדות. וחתמו: "היד השחורה". את המכתבים שלחו לעורכי דין, לרופאים ולפעילים לפי כתובות שמצאו בספרי הטלפונים. זגלמביה הייתה כלולה ברייך וניתן היה לשלוח ממנה מכתבים הן לגרמניה והן לאזורים פולניים. את המכתבים נטלו בנות "הקבוצה הארית" לעיירות בסביבה על מנת לשלחם משם.⁹² בפעילויות דומות עסקו גם אנשי "הנוער הציוני". כאן החלה לפעול מעבדה מאולתרת והחלו בייצור תעודות מזויפות ובקבוקי מולוטוב. בעניין הכרוזים

והתעמולה עשו צעד נוסף. יאנק צימרמן הדפיס כרוזים בגרמנית, הקוראים לחיילים הגרמנים בחזית לזרוק את נשקם ולחזור לבתיהם. הכרוזים המשוכפלים נטמנו ב"שופים" בתוך הנעליים והמגפיים שהיו מיועדים להגיע לחזית.⁹³ את דבר קיומו של העיתון היומי מאשרת עדותו של שמואל רון. לפי עדותו החל העיתון המחתרתי להופיע עוד בתקופת אנילביץ'. הוא שוכפל באמצעי פרימיטיבי (הקטוגרף) על ידי צבי דונסקי, ליפק מינץ ושמואל רון עצמו.⁹⁴ העיתון היה מבוסס בין השאר על האזנה לידיעות ברדיו חשאי, פעולה שליפק מינץ היה ממונה עליה בסוסנוביץ, וצבי בראנדס ודוד קוזלובסקי ביצעו בבנדין.⁹⁵

אך החשוב מכול עדיין היה חסר – נשק. עד סוף שנת 1942 לא היה בידי מרבית התנועות אפילו לא כלי ירי אחד. היחידים שהצליחו להשיג נשק היו אנשי "הנוער הציוני" בסוסנוביץ. עוד בנובמבר הצליח ליאון בלאט להגיע לצ'נסטוכובה, ושם קנה במחיר גבוה שלושה אקדחים ישנים ושני רימוני יד. בדרכו חזרה כמעט נתפס בגבול, אך ניצל מחיפוש כיוון שהחביא את הכלים בין הלבנים המלוכלכים שבמזוודתו.⁹⁶ עד תחילת 1943 זה היה חימושה היחיד של המחתרת הצעירה. רעיון המרד והלחימה היהודית עדיין היו חלום רחוק.

פרק ארבעה עשר

משחק המחתרת

ישראל גוטמן, 1986

ישראל גוטמן אינו אוהב את הכותרת שאני נותן לפרק זה, ובכל זאת הוא מפטיר, "ייתכן שבתקופה המוקדמת ניתן לראות בהתארגנויות המחתרת פעולות של נעורים, אבל אחר כך זה נעשה רציני". כוונתו, כמובן, למרד גטו וארשה. אני חש באי־נוחות מול הפרופסור בעל שער השיבה המבהיק, הנעול סנדלי קיבוץ, היושב מולי במשרדו שב"יד ושם". עד לפרק זה הוא היה מלא התלהבות, בעיקר מהפרקים העוסקים בתנועות הנוער.

הוא לא הכיר את אמא, אך יומניה שימשו אותו בשעה שתיאר את דמותו של מרדכי אנילביץ' בספרו הגדול הראשון, **מרד הנצורים**¹. הוא קורא את כתב היד שלי מתוך עניין וסקרנות, ולא דווקא בשל חובותיו המקצועיים. חוט דק הנשזר במילים שאינן נאמרות מקשר בינינו. מסורת "השומר הצעיר" בגטאות שלאורה התחנך גוטמן, מרד גטו וארשה, נושא ספרו הגדול, זיכרונות התנועה שלי.² ועוד: גורלה של אמא, גורל בנו שלו. נמרוד גוטמן, שהיה צעיר ממני בשנתיים, נהרג בתקופת שירותו הצבאי.

אני מסתמך בכתיבתי רבות על ספריו, אך בתפיסת תהליך הטרינספורמציה של תנועות הנוער למחתרת לוחמת אנו חולקים זה על זה. ישראל גוטמן כחייקה גרוסמן נטה לראות בכך צמיחה אורגנית של ארגוני נוער חזקים לקראת עמדת מנהיגות חדשה בגטאות.³ גוטמן מדגיש את ראשוניותם של אנשי תנועות הנוער במודעות להשמדה ובהקמת ארגונים לוחמים. אני, בעקבות יומניה של אמא והמקורות הרבים שאני מוצא, נוטה לראות בתהליכי התארגנות אלה את היסוד המשחקי, את רומנטיקת הנועורים, את החובבנות הצבאית שהביאה לא אחת לכישלונות מכאיבים.

במשך השנים יחריפו חילוקי הדעות. ישראל גוטמן קיבל עליו באי־נחת מסוימת להיות המדריך שלי לדוקטורט. הוא העריך את הדרך שבה תיארתי את התגובה היהודית לשואה, ובעיקר את "הפונקט הגדול", אך הסתייג מכך שהדגשתי את הרכבו הציוני של היודנראט ואת הפרויאולוגיה הציונית של מדין.

הוא אף חלק על הפרשנות "השמאלנית" שלי לדמותו של מרדכי אנילביץ'. כשאני פונה במהלך מחקרי המאחרים יותר לכתבי עמנואל רינגלבלום ומפרשם ברוח ההיסטוריוגרפיה הביקורתית של ולטר בנימין – מתעצמים חילוקי הדעות עד לקרע.

במובן מסוים אין ישראל גוטמן שונה מחייקה גרוסמן ומשייקה. הם רואים בי קודם כול מי שעומס על שכמו את צרור העבר המכביד עליהם במסע הזיכרון המתמשך שלהם. הם היו רוצים שאשא את סיפור גבורתם אל הדורות הבאים בדיוק כפי שנמסר על ידי מי ששרד, כפי שהתקבע בזיכרונם, בדבריהם או בכתיבתם. ואילו אני פותח פעם אחרי פעם את הצרור ומחטט בו, פולש לתוך הזיכרונות, לתוך הספרים. לאחר מכן אני אורז מחדש ויוצא לדרך. מיהו אפוא בעל הצרור שאני נושא על כתפי.

אי"ל בווארשה

שובו של מרדכי אנילביץ' לווארשה בסוף ספטמבר 1942 היה אחד הגורמים להתפתחותו של אי"ל. אנילביץ' לא היה שותף לכישלונות ולתסכול של מנהיגי הארגון הצעיר בימי הגירוש הגדול. לפי ישראל גוטמן היה אנילביץ' "חופשי מהשתרשותם של הבלמים וההיסוסים שכרסמו בלב אנשים שניסו לעורר ולארגן התנגדות בזמן הגירוש ונבלמו מחמת אזלת יד מבפנים וכל שכן הטרור המוחץ והמשתק מבחוץ".⁴ ואילו מרק אדלמן, אחד מסגניו של אנילביץ', משנשאל על עמדת המנהיגות, ענה: "הוא [אנילביץ'] נורא רצה להיות, אז בחרנו בו. הוא היה קצת ילדותי בשאיפה הזאת".⁵ נראה שגוטמן צדק. אנילביץ' מילא חלק מנהיגותי שנוצר אחרי הגירוש הגדול בווארשה; הרי מהשלישייה המובילה נותר רק הוא בחיים. בבנדין רשמה חייקה עדות שמיעה:

בעת הגירוש הגדול נערכו בקו וארשה אספות בוגרים סוערות. כולם ללא יוצא מן הכלל, תבעו שיעשה משהו ללא דחיות. נשמעה בקורת לגבי שיטתו של יוסף, טענו שהוא היה מתרכז יותר מדי במעשים טובים, בפעולות סעד והצלה לשעה, בלא לגייס את כל הכוחות לתפקידי המרי. וכן בקרו את סדר המטרות שהיה מקובל עד כה, היינו, שהיו מעמידים בראש את הפרטיזנקה ביערות שממילא לא הצליחו להגיע אליה.⁶

חזרתו של אנילביץ' ותפיסת עמדת הבכורה ב"השומר הצעיר" היו אקט טבעי של החלפת מנהיגות והחלפת דרך. אנילביץ' שאף להרחיב את מעגל השותפים

באי"ל. בסוף אוקטובר 1942 נפתחו התייעצויות מחדרשות עם אנשי "פועלי ציון שמאל". נקודת המחלוקת העיקרית הייתה דרישת האחרונים להקים ארגון גג פוליטי, שיפקח על פעולות הארגון הלוחם וימנע פעולות התגוננות פזיזות ובלתי אחראיות. אנילביץ' וצוקרמן התנגדו: המפלגות הפוליטיות נכשלו. בימי הגירוש הגדול עסקו רק בוויכוחים. אין להם זכות להטיף לצעירים. כינון ארגון גג פוליטי רק יפריע להקים מפקדה צבאית ולגשת מיד למלאכה.⁷ גישת ברלינסקי וחבריו הייתה שקולה יותר: "אנחנו לוחמים על מנת לחיות... אסור להרשות צעדים קלי דעת שעלולים להביא לחיסול הגטו בווארשה בטרם עת... מכריזים אנו כמפלגה פוליטית, שאכן אחראים אנו למעשינו כלפי ההמונים היהודים בעולם וחברינו בחו"ל".⁸ את דרישתם להקמת ארגון גג פוליטי הציגו כדרישה אולטימטיבית. להפתעתם, אחרי הפסקה בדיונים לצורכי התייעצויות, קיבלו הצעירים את עמדתם.

מתיאורים אלה, שנרשמו על ידי ברלינסקי, בולט הפער בין עמדות הצעירים לעמדת נציגי המפלגות. על שיקולי הצעירים בווארשה כמו בזגלמביה השפיע הרצון לנקום והשאיפה למות בכבוד. תפיסת ברלינסקי וחבריו התבססה על האחריות שחשו כלפי הכלואים בגטו. אלא שכאן שלא כמו בזגלמביה, הצטרפו המבוגרים למאבקם של הצעירים. בהחלטה שאותה כפו על נציגי תנועות הנוער הונח הבסיס הממשי להפיכת אי"ל לארגון בעל יכולת אופרטיבית. עם הצטרפות "פועלי ציון שמאל" והקמת הרשות הפוליטית "הוועד היהודי הלאומי" נפתחה הדרך להצטרפות מפלגות אחרות, לרבות אנשי "הציונים הכלליים". הצטרפות ה"בונד" הצריכה את הקמתו של ארגון גג נוסף: "ועד התיאום", שבו השתתפו אנשי ה"בונד" ואנשי "הוועד הלאומי".⁹ לליכוד הכוחות בגטו וארשה הייתה משמעות גם מבחינת אספקת הנשק. בדצמבר 1942 הועברו לגטו עשרה אקדחים ראשונים מהמחתרת הלאומית (ארמיה קריובה, א"ק), וב-2.12.1942 קיבלו אנשיה את תקנון הארגון הלוחם, את שמות התנועות המרכיבות אותו ואת הגדרת מטרותיו. לתזכיר צורפה בקשה לקבל אקדחים נוספים, אך זו נענתה רק בסוף ינואר 1943.¹⁰

אי"ל של חורף 1942-1943 היה ארגון שונה מזה שניסה להתארגן בקיץ 1942. הוא כלל עתה את כל ארגוני המחתרת שבגטו להוציא את הרוויזיוניסטים, שהקימו ארגון לוחם משלהם. מבחינת מטרותיו והגדרותיו היה זה ארגון יהודי, ששם את הדגש על לחימה בגטו ועל קשר עם המחתרת הפולנית הלאומנית. עם זאת ניכרה באי"ל דומיננטיות של שתי קבוצות: תנועות הנוער ומפלגות השמאל הרדיקליות.¹¹

ב-29 באוקטובר 1942 ירה אלק רוז'אנסקי, איש "השומר הצעיר", בלייקין,

מפקד המשטרה היהודית, וב־29 בנובמבר התנקשה חוליה מאנשי "דרור" בחייו של ישראל פירסט, מעובדיו הבכירים של היודנראט. ההתנקשויות הצליחו ועשו רושם גדול על יהודי הגטו. עם זאת עדיין לא נתפסו כפעולה של ארגון הגנה יהודי לא על ידי היהודים ולא על ידי הגרמנים, שראו בכך מן הסתם חיסול חשבונות פנימי.¹²

בכנדין ראתה חייקה התפתחויות אלה בפריזמה של "השומר הצעיר":

כאשר חזר מרדכי לווארשה, סיכמו את פעולתם עד כה, ונכחו כי היא מעטה – האידיאה של הפרטיזנקה, כפי שציינתי במקום אחר, אבדה עבור הנוער היהודי את ערכה, ולעומת זאת היוותה ההגנה – לגבי ההיסטוריה ולגבי עצמה – ערך רב. מרדכי קבל לידו את הפיקוד. הם העמידו לעצמם כמטרה בראש ובראשונה את המאבק עם הרע הפנימי, עם המנוולים היהודים. הוציאו שורה של פסקי דין מוות על המפקד של המיליציה היהודית, על המוסרים היהודים. את לייקין ואת סברניאקוב¹³ חסלו. רצו לקומם את הציבור היהודי. למעשי טרור אלה היה ערך רב מאוד עבור הציבור היהודי – רוח המרי קמה בו.¹⁴

הטרור הפנימי הפך עתה להיות לאקט האולטימטיבי של אנשי אי"ל, אשר עד לפני מספר חודשים היו צעירים אוטופיסטים המנסים להגשים את חלומותיהם בגטאות. אנילביץ' עבר את הטרנספורמציה עוד קודם לכן. עוד בהיותו בזגלמביה הטעים בפני חייקה כי "קודם כל יש לגמור את החשבונות עם הבוגדים היהודים". מתוך הזדהות גמורה עם המעשה ציינה חייקה:

ליריה ההיסטורית הראשונה, אם להתבטא כך, היה ערך רב גם לגבי תנועתנו. על אודות הריגתו של לייקין חלם זה מכבר שמואל [ברסלב], ואח"כ תפסו אותו ברחוב, כשברשותו סכין קפיצית. הוא רצה לעשות זאת באופן ילדותי מאד – כל הזמן התהלך עם מחשבה זו. צ'ן שמש לו כדוגמא, הוא רצה למצוא סיפוק במעשי טרור.¹⁵

חייקה התייחסה לצ'ן, גיבור חיי אנוש של מלרו, המבצע התנקשות פוליטית, וחייו מונעים בכוח התחושה הפטאלית של קרבת המוות עד למותו הבלתי נמנע בניסיון התנקשות נוסף, שאינו אלא פיגוע התאבדות. חיסול משתפי הפעולה בגטו וארשה היה הזדמנות לממש טרור מהפכני. בכתבתה תיארה חייקה תהליך

של טרנספורמציה מתנועת נוער לארגון מהפכני בעל אפיונים אנרכיסטיים, שלא לומר טרוריסטיים ממש:

הצרה הגדולה של ההסתדרות הלוחמת [א"ל] היתה בהתחלה המחסור בנשק. דרוש היה כסף רב מאוד לכך. וגם לזה נמצאה עצה. ערכו התנפלויות על יהודים עשירים – הטילו "קונטריבוציה" – כך וכך כסף עליך לתרום למטרה של ההסתדרות הלוחמת. היו באים אנשים במסכות ועם נשק ולעתים גם הגיעו לידי יריות. היו מוכרחים להשיג כסף... עבור מעשים המבטיחים נשק. בלי נשק ההסתדרות היא חסרת ערך כלשהו.¹⁶

הדרך שבה ראתה את הדברים הייתה טיפוסית לרוח א"ל בשלבים אלה של התארגנותו. גם לאנשים מפוכחים יותר, כמו יצחק צוקרמן, נראו מעשי הטרור הפנימי ושווד עשירי הגטו בבחינת תנאי הכרחי לגיבושו ולהתעצמותו של הארגון היהודי הלוחם: "אמרנו לעצמנו, שאם לא נבטיח לנו את העורף, אם לא נטהר את האווירה בגטו, אם לא נוציא בכוח את כל מי שעלול להביא לנו נזק – לא יהיה מרד בגטו וארשה".¹⁷

בראשית ינואר 1943 כבר היה א"ל מאורגן, אך עדיין לא מוכן לפעילות. משנכנסו הגרמנים לגטו פעם נוספת, ב-18.1.1943, הייתה זו הפתעה לאנשי הארגון הצעיר.¹⁸ בכנדין רשמה חייקה את מהלך המאורעות:

כאשר הגיעו לאקציה של הגירושים בינואר, היו בידם רק כלים מועטים. האנשים חולקו לכמה קבוצות – הפקודה: לא להלקח חיים. נכנסים חיילים לדירה, מצווים להתלבש, ללכת אחריהם; וזה – לא כלום, בשקט לובש את המעיל, ולפתע – טראח! מוציא את היד, יורה, גוזל את הנשק, בורח. בדירה אחרת – עם פנס חשמל – כאילו עם נשק – מתנפל על ז'נדרם שנכנס, מלביש על ראשו שק זורקו מהקומה השלישית. וכך בכל דירה איזה קונץ אחר, פה נוזל רותח מעוור, שם גרזן, פטיש – 40 גרמנים הרוגים, אחדים פצועים. מצדנו היו קרבנות אחדים, וגם אלה לא מתוך קרב הגנה – אלא במקרה, כמו בשעת כל גירוש. התברר, כי אלה אשר מתגוננים אשר יש בידם משהו – אינם נופלים; שדווקא התומכים בהגנה, המוכנים להיהרג במקום ולא ללכת לגירוש – נשארו בחיים.¹⁹

תיאורה של חייקה מתאים בקווים כלליים למהלך העניינים שהיה ידוע אז. אקציית ינואר בווארשה הייתה חלקית. היא נועדה לגירוש כ-8,000 יהודים שחיו בגטו, ואשר היו לדעת הימלר מעל המכסה הנדרשת ב"שופים". האקציה תפסה את מנהיגי הארגון הצעיר לא מוכנים. הפלוגות שאורגנו לא היו מרוכזות, ואלה שרוכזו לא יכלו להגיע למחסני הנשק. הנשק עצמו היה מועט. ועם זאת להערכתו של צוקרמן דווקא ההפתעה אפשרה את פעולות ההתגוננות. לדעתו, אם היה זמן לשאול את דעת הארגון הפוליטי, לא הייתה ההתגוננות יוצאת אל הפועל.²⁰ המתגוננים החליטו על דעת עצמם לפעול. בהתאם לכך הייתה הפעולה ספורדית וללא תכנון או קשר מרכזי. קבוצה של "דרור" ו"גורדוניה" בפיקוד צוקרמן תקפה ברחוב זמנהוף קבוצת חיילים גרמנים, ובמקומות אחרים פעלו קבוצות בפיקוד אריה וילנר וישראל גלר. ברוב המקרים המתינו לגרמנים בתוך הבתים והתקיפום ברגע שנכנסו.

שיטת פעולה אחרת הופעלה על ידי אנילביץ'. קבוצה בפיקודו הצטרפה לשיירת יהודים המובלים ל"אומשלאגפלאץ" והתנפלה על הגרמנים מתוך השיירה. עם הישמע הירי התפזרו היהודים, ואילו הגרמנים, שהיו להם מספר אבדות, התארגנו והשיבו אש. הלוחמים התבצרו בבית קטן. עד מהרה כלתה התחמושת, ואנשי "השומר הצעיר" נפלו בזה אחר זה. ביניהם אלק רוז'אנסקי המתנקש בלייקין, ומרגלית לנדאו, בתו של לנדאו מפתרוני התנועה. אנילביץ' עצמו ניצל בנס על ידי לוחם אחר.²¹

אף על פי שאין פעולת ההתגוננות הזאת מוזכרת במסמכים גרמניים, הסיק גוטמן על פי השוואת מספר המגורשים בפועל (4,000) לזה המתוכנן (8,000) כי לפעולה הייתה השפעה על ה"אקציה". מרבית היהודים הסתתרו בבתים ולא נענו לקריאות הגרמנים. החיפוש בבתים נעשה בעייתי ברגע שלוחמים ירו לעבר המחפשים, שחששו לסכן עצמם בחדרי המדרגות החשוכים ובמרתפים.²² יהודי גטו וארשה זקפו את ראשם. "עונג שבת", לאחר שפקק כ-18 בינואר בתבונת ההתגוננות, הגיע למסקנה ארבעה ימים מאוחר יותר כי מלחמת הצעירים אילצה את הגרמנים לסגת.²³ ואילו צוקרמן יקבע בדיעבד כי ניסיון ההגנה בינואר 1943 העניק ללוחמים את התחושה ש"אפשר להרוג גרמנים ולא למות, שאפשר לנצח גרמנים".²⁴

אי"ל בזגלמביה

ההתפתחויות בווארשה היו קשורות בקשר אמיץ להתפתחות המחותרת בזגלמביה. במידה ידועה, פעלה זו האחרונה כסניף אזורי של אי"ל. אנשי "השומר הצעיר"

ו"דרור" ראו את עצמם כפופים לפקודות שהתקבלו מווארשה, מה גם שבתקופה זו פעלו בהנהגת הארגון המחתרתי בזגלמביה שני נציגים ארציים: צבי בראנדס מ"השומר הצעיר" ופרומקה פלוטניצקה מהנהגת "דרור-החלוץ" שהגיעה שוב לבנדין בנובמבר או בדצמבר 1942. לפרומקה, שכבר הייתה משולבת במפקדת אי"ל בווארשה, הייתה סמכות אידאולוגית ואופרטיבית, ובמהרה הפכה לדמות הדומיננטית בקיבוץ, לצד הרשל שפרינגר וברוך גפטק.²⁵

מבנה המפקדה המשותפת של תנועות הנוער בבנדין לא הובהר מעולם, ובהיעדר מסמכים ניתן רק לשער את אופייה. לא ידוע אם הייתה מפקדה צבאית, שפקודותיה חייבו את התנועות השונות. נראה שארגון הגג המשיך להיות ארגון "החלוץ" שכלל את מרכיביו המסורתיים: "דרור", "השומר הצעיר" ו"גורדוניה", שאליהם נתוספו חברי "הנוער הציוני" ו"השומר הדתי". על ההרכב האישי חלוקות הדעות: בדרך כלל מוזכרים צבי בראנדס כנציג "השומר הצעיר", יוזק קוז'וץ וישראל דיאמנט כנציגי "הנוער הציוני", הרשל שפרינגר, פרומקה פלוטניצקה וברוך גפטק כנציגי "דרור", שלמה לרנר ושלמה צימרמן מ"גורדוניה" וכן נציג מ"השומר הדתי".²⁶ בחבורה מובילה זאת נראה שלא נקבע מי יהיה המפקד.²⁷ המפקדה הייתה מעין ועדת תיאום מחתרתית בין התנועות. מדיווחיה של חייקה ניתן להסיק כי תפקידה התרכז בארגון הפעילות בתוך "השומר הצעיר" עם צבי ודוד, וכמו כן בקשר עם אנשי היודנראט, שהלך ונעשה מתוח וסבוך לנוכח ההתארגנות המחתרתית של תנועות הנוער.

בזגלמביה, בניגוד לווארשה, לא היה למפלגות כל ייצוג בארגון המחתרתי. אמנם מבוגרים יחידים בעלי השפעה כמו ד"ר ליברמן וגדליה סובקובסקי מ"פועלי ציון" או דוד ואריה ליור מ"התאחדות", קיימו קשר עם חברי תנועות הנוער וכנראה אף השפיעו עליהם מעט, אך ככלל היה הארגון מורכב מבני נוער בלבד. הייתה זו תוצאה בלתי נמנעת מהיעלמות המפלגות מהרחוב היהודי בזגלמביה.

הארגון נסמך רובו ככולו על אנשי תנועות הנוער החלוציות. חברי "הנוער הציוני" ו"השומר הדתי", שלא השתייכו למסגרות המובהקות של תנועות הנוער החלוציות לפני המלחמה, היו עתה חלק ממסגרת זו. ניתן אפוא לומר כי מסגרת העל של "החלוץ" שפעלה בבנדין ובסוסנוביץ מראשית 1940 הפכה עתה להיות למחתרת. הקומוניסטים ואנשי בית"ר לא צורפו למחתרת, הגם שהיו פעילים בצורות מחתרתיות מסוימות. על הקבוצה הקומוניסטית בתקופה זו ידוע מעט מאוד, והעדויות סותרות על פי רוב. היו שראו בה גוף בעל נטיות טרוצקיסטיות, כי בובו גראוברד וסבך מרין, שעזבו או הועזבו מ"השומר הצעיר", הצטרפו לקבוצה זו. הקבוצה עסקה בעיקר בפעילות תעמולתית ולא התפתחה כמחתרת

מזוינת.²⁸ גם אנשי בית"ר לא הצטרפו למחותרת. לפי שייע שווינקלשטיין, מחברי התנועה בבנדין, הייתה בית"ר התנועה השלישית בגודלה באזור לפני המלחמה. אך התנועה חדלה לתפקד עם תחילת המלחמה. חלק מהבוגרים עזבו את המקום, והנותרים לא השכילו למצוא דפוסי פעילות. אחדים מבוגרי התנועה בראשותו של גלידמן הפכו לשוטרים יהודים.²⁹ הקרע המסורתי בין אנשי "החלוץ" לבין אנשי בית"ר לא אוחה. לפי עדות שייע שווינקלשטיין בשלב מסוים נעשה ניסיון לצרף כמה מאנשי בית"ר למחותרת כבודדים, אך הניסיון נכשל.³⁰

הקשריות: אידו'ה, אינה, אסטריד

הקשר של המחותרת בזגלמביה עם אי"ל בווארשה התבטא במישור האופרטיבי בשני תחומים: יצירת קשר עם הפרטיזנים ואספקת נשק. האוריניטציה של אי"ל במתכונתו החדשה שוב לא פנתה לפפ"ר, כי אם למחותרת הלאומנית ולזרועה הצבאית ה"ארמיה קראיובה". גם מבחינת אספקת הנשק חל מפנה. אחת התוצאות המיידיות של ההתגוננות בינואר הייתה גידול משמעותי בכמות הנשק שבידי אי"ל. מיעוטו הושג בקרב. אנילביץ' חזר מהקרב שניהלה קבוצתו וכידו רובה ואקדח. גם קבוצת גלר תפסה כלי נשק. אך הגידול העיקרי הושג בשל משלוח של 49 אקדחים ו-50 רימונים מ"הארמיה קראיובה".³¹ נראה שעתה השתכנעו הפולנים ברצינות כוונותיו של אי"ל, ולכן התחילו לספק נשק בצורה משמעותית קצת יותר. נשק נוסף נרכש מגורמים פרטיים. למאורעות ינואר בווארשה הייתה השפעה מיידית על המחותרת החדשה בזגלמביה. חייקה רשמה:

לוארשה כבר היה אז נסיון רב. היא היתה כבר לאחר האקציה של ינואר, ולאחר ההגנה הראשונה. כמה גאים היינו. נפלו 20 (או 40) גרמנים ואחדים משלנו. התברר שאלה אשר מתגוננים – אינם נופלים. הוחלט לשלוח אדם לוארשה: את אינה [גלברד] או את אידו'ה [פסחוזון]? אידו'ה נשלחה. אידו'ה תשיג יותר, תסביר את מצבנו. תדרוש עזרה עבורנו, תקבל בווארשה שיעור פרקטי כיצד לעבוד. ושוב נעשתה שגיאה: לא צריך היה לשלוח את בחורתנו הטובה ביותר, מה עוד שלא התאימה במיוחד. היתה קצרת ראות וקצרי ראייה נפחדים. אידו'ה נפלה בדרך, היתה אתה סחורה, אולם עשתה הרבה בשבילנו, הסבירה בווארשה את הסיטואציה שלנו, והבטיחו לשלוח לנו סחורה בתדירות.³²

אידו'ה, השנייה בבנותיו של פסחזון הבונדיסט הזקן, הייתה לקרבן הראשון. לימים שרטטה חייקה את הקווים החדשים שנתגלו באידו'ה ערב הנסיעה:

"עלינו להתכונן להגנה", אומרת אידו'ה פסחזון, "לפי דוגמת וארשה. אסע לשם". אין להניעה מהנסיעה. אידו'ה כמו חושלה מפלדה – קשוחה, מחוספסת, חדת צלעות. אין בה נשיות כלל. "אין זמן עתה לסנטימנטים, לעסקי נשים, לאהבה", היתה אומרת, "חלפו הימים שבעיות אלה היו מן החשובות אצלנו". ואכן לא שמעתי על קשרים כלשהם בינה לבין אחד הבחורים.

מתיאור חי זה נראית אידו'ה כניגודה של חייקה, אך הן דמו זו לזו בדברקותן ברעיון ההגנה, בכושר הרטורי, באי־נכונות לפשרות. ובכל זאת, חייקה הייתה גם צעירה מאוהבת, ואילו אידו'ה דומה שהייתה כולה מהפכה:

אני זוכרת אותה בשיחה ההיא. עמדה חיוורת, עיניה משולהבות. עתה דיברה על הכבוד היהודי. עיניה רשפו. היא יודעת לנתח את המאורעות נתוח יבש, ענייני, ועם זאת מגלה שאר רוח, ובכוחה להלהיב, לגרוף, למשוך אחריה. דממה גמורה בחדר. מבטי הכל נעוצים בה. ילכו אחריה באש ובמים. מהפכנית היא. דם אביה, המהפכן משנת 1905, זורם בעורקיה.³³

חייקה, ואולי היה זה דוד שלנו נכמר פתאום, ניסו לשכנעה: "אין את יכולה לנסוע, קצרת רואי את ואין חיצוניותך מתאימה. תפלי בפח –". מוטב שתצא אינה גלברד הגבוהה והנאה, חברת הקבוצה הבוגרת מסוסנוביץ. לאינה הבלונדינית הייתה חזות ארית, הגם שאף היא הייתה רומנטיקנית שכתבה שירים נוגעים ללב.³⁴ אלא שאידו'ה התעקשה:

חייבת אני להיות ראשונה, קודם כל כדי לראות את העבודה בוארשה, אני איטיב מאחרים להבין זאת. שנית, אי אפשר להטיל את הכל על המתאימות והמוצלחות בלבד.

נראה שלא התעקשותה האישית של אידו'ה היא שהכריעה. מה שהכריע היה שבווארשה נחוץ היה למלא שליחות הסברה ולמידה, לא פחות מאשר להביא משם נשק. על כן נשלחה דווקא אידו'ה בעלת כושר השכנוע. נסיעתה הביאה

למשלוח הנשק הראשון לאנשי "השומר הצעיר" בזגלמביה. אלא שהיא עצמה לא חזרה. אסטריד מווארשה הגיעה לבדה. לימים שחזרה חייקה את סיפור נפילתה של אידו'ה על יסוד ידיעות שונות שהתקבלו:

אידו'ה נפלה בפח בצ'נסטוכובה. כבר לא תשוב. שמענו גרסאות שונות על דבר קיצה. האחת אומרת כי ברחוב השגיח בה בלש. אף היא הבחינה בו והתחילה סובבת ברחובות. לא הכירה יפה את העיר, ובמקום ללכת למרכז הארי הלכה בכיוון הגטו. עתה התחיל הבלש רודף אחריה, עד שנשמט אקרה מככר הלחם שנשאה בידה. השיגוה וירו בה בו במקום. הגרסה השניה אמרה, כי הבלש נתלווה אליה, צעד צעד. התחילה מתחננת והוא הזמינה לביתו. הלכה כי לא היתה לה בררה. הקשר שלנו הסתלק בראותו עם מי היא מתחברת. הבלש אמר לאנסה. שלפה את האקרה וירתה. אך הוא נמלט והזעיק את המשטרה.³⁵

ליור, שהכיר אף הוא את הסיפור, הביא את הסיום לגרסה זו: אידו'ה שנתפסה עונתה קשות, אולם לא גילתה מי היא ולמי הביאה את הנשק. לבסוף נתלתה בבית הסוהר המקומי כנוצרייה.³⁶

אברנה של אידו'ה עלול היה להיות למכה קשה לארגון. ביומניה רמזה חייקה על יותר משמץ נאיביות בכל הכרוך בשליחותה של אידו'ה. אך הצלחתה של הקשרית האחרת, אסטריד (זושיה מילר) מווארשה, כאילו השכיחה את האסון:

הגיעה אסטריד עם הכלים הראשונים. צער רב שרר בגלל אברן אידו'ה, אך גם שמחה רבה בשל הכלים הראשונים...³⁷

את אסטריד תיארה חייקה בצבעים בהירים מתוך הערצה ובשמץ של קנאה נשית:

אסטריד, זהו טיפוס של אדם חדש בתנועתנו – בחורה קשרית. בימים כתיקונם היה זה טיפוס בינוני מאד של בחורה. בעיני הבחורים היתה תמיד מוצאת חן. יפה מאד ובעלת גזרה נאה – מחוץ לזה, קלת דעת וריקנית. הרבתה לדבר אודות שמלות כי הרי מהצד "הארי" צריך היה להראות באופן יפה ומסודר, מדי פעם צריך היה לקנות נעלים, חולצות, שמלות. אי אפשר היה להגיד לה מלה רעה. כך מוכרח להיות. אך כמה עזת נפש היתה, איזו פרחחית, איזו חצפה היתה בה. אותה לא בדקו

לעולם. פעם באה עם דוכון גדול. מה מתוק נראתה עם אותו דוכון. פעם שניה – קופסת ריבה, שלישית – פשוט בכיס המעיל. וכך נסעה פעמים רבות באופן נועז ובטוח.

בכל פעם בשעה שמסרה את הסחורה היתה אומרת, שכעת היא מרגישה את עצמה כעקורה, ריקה וחסרת כל תוכן. הרבה הערכה וכבוד רכשה למרדכי ולאריה [וילנר]. נוהגת היתה לומר: "לו מרדכי היה מעז כעת לנסוע (אצלנו דובר אודות נסיעתו למחנה מעצר לנתיני חו"ל). היא עצמה, המוקירה אותו ביותר, היתה מוכנה לסטור על פרצופו. בכל פעם שהיתה מגיעה – כיבוד, היו שותים יי"ש, יש להכניס את המנהגים הוארשיים –

אסטריד, בזמן שאמרו לה שהיא עם חיצוניותה ודאי תחזיק מעמד – היתה עונה שכאשר הגטו והאנשים שלנו יאברו, גם שליחותי אני תהיה גמורה, ולא יהיה לשם מה לחיות. אגמור עם עצמי. אינני יודעת האם תקיים זאת או לא, אחת ידעתי, שהיתה אומרת זאת בפשטות ובכנות. ואם היה ביכולתה אפילו להגיע לאמירה זו – הרי גם זה היה הרבה.³⁸

הנשק מווארשה מועט היה. היות שכמעט לא נמצאו מקורות נוספים, היה זה עיקרו של החימוש. במרירות רשמה חייקה "כי לא הפרישו לנו הרבה משלהם, שלחו לנו כלים 'קטנים' ולא עוד".³⁹ אלא שמיד הוסיפה כי מבינה היא את סכנת הנפשות הכרוכה בהעברות הנשק. ובכל זאת היה בנשק זה כדי לשמש מנוף למרץ מחודש:

שמחת הכלים הראשונים היתה רבה. הבטנו עליהם כעל דבר שבקדושה. שעורים ראשונים. ברוך [גפסק] מלמד.⁴⁰ אני לוקחת ליד. תחילה פחד, שמא זה צורב. לאחר מכן מתחילות הידים להתנועע בבטחה רבה יותר וללטף. איכשהו בטוח יותר עם זה. האדם רוכש בעיני עצמו משקל רב יותר. הבחורים לעגו לנו: האם גם אתן תוכלנה? אין זה עבורכן.⁴¹

חייקה כאסטריד חשה יחס ארוטי לנשק, לאקדחים. הרומנטיקה המהפכנית קיבלה ביטוי מוחשי וניתן למישוש. כשאקדה בידיהן חשו עצמן הצעירות כמהפכניות אמיתיות, המגשימות שליחות יהודית ואנושית.

הקשר שבין הנשק לבין תהליך ההתבגרות היה טיפוסי גם לבנים. בהתייחס לתקופה מוקדמת יותר שבה עדיין חסרו נשק חם רשמה חייקה: "הבחורים נשאו בכיסיהם אולרים צופיים גדולים. מעשה ילדות היה זה שכן היה בעל

האולר צפוי לעונש מוות על עצם נשיאתו".⁴² גם האקדחים היו בכחינת משחק, שעשועי נערים שחשו עצמם כמי שעברו את מבחן הבגרות המהפכנית. כמי שמורגלת הייתה בהקפדה על קיום מצוות "השומר הצעיר" האוסרות עישון ושתייה, ראתה זאת חייקה בעין ביקורתית:

התנועה בשלב זה של התלהבות המרי היה בה גם משום סימני "ציגנאריה", כפי שהתבטאו אצלנו. נערים ונערות הרבו לעשן. מעשה התנפלות, כל רכישת נשק היו "מטבילים". ערכו "מסיבות" ולא חסר המזג ולא האכילה הרשנה.⁴³

האקדחים היו ההתגלמות של חלום המהפכה; האוחזים בהם חשו כי הם שותפים למעשה היסטורי גדול.

יהודי זגלמביה: עבודה והישרדות

ההתלהבות המחתרתית החדשה הייתה מנותקת במידה רבה ממהלך העניינים בזגלמביה ומפעילותו של היודנראט. בחודשי הסתיו והחורף של 1942-1943 עסק היודנראט בשתי פעילויות מרכזיות: האחת – המשך שילובם של יהודי זגלמביה ב"מפעלים חיוניים"; השנייה – הכנות להקמתם של גטאות בבנדין ובסוסנוביץ. ההכנות להעברת האוכלוסייה היהודית לגטאות החלו עוד בספטמבר 1942. מסמך נדיר מעיריית בנדין מתעד ישיבה שנערכה בעירייה בהשתתפות מפקח הגסטאפו דרייאר, ובה נידון המשך "ביצוע פתרון בעיית היהודים". לפי פרוטוקול סיכום הישיבה הרעיון המרכזי היה להמשיך בסלקציה של היהודים "אשר אינם משולבים בתהליך העבודה", ואילו את העובדים "לרכז בחלק מסוים של העיר".⁴⁴ הכנות דומות התחילו להתבצע גם בסוסנוביץ ובשאר הקהילות שנותרו באזור.

אלא שההכנות התנהלו בעצלתיים: רק מקץ מספר חודשים, באחד באפריל 1943, הסתיים תהליך ריכוזם של יהודי סוסנוביץ בפרבר שרודולה, ובמחצית מאי 1943 הסתיים תהליך ריכוזם של יהודי בנדין בפרבר קמיונקה.⁴⁵ העיכוב נבע מהקונפליקטים בתוך המערכת הגרמנית הממונה על האזור. מצד אחד ביקש הגסטאפו להמשיך בתהליך ההשמדה הסלקטיבי, מצד שני פעלו גורמים כלכליים, ובפרט "ארגון שמלט" בתוך הס"ס עצמו, וכן המפקח האזורי מטעם משרד החימוש של שפאר, שביקשו לשמר את כוח העבודה היהודי באזור. נראה שידם של האחרונים הייתה על העליונה, שכן בדו"ח המסכם את השמדת

יהודי פולין שהוגש להימלר על ידי הסטטיסטיקאי קורהר ב־31.12.1942 צוין כי "ארגון שמלט" מעסיק 50,570 יהודים, ומתוכם 8,188 אזרחי חוץ.⁴⁶ מנתונים אלה עולה כי כ־42,000 מיהודי שלזיה עילית מזרחית (למעשה, זגלמביה) נחשבו כעובדים ב"ארגון שמלט", בין במחנות עבודה ובין במסגרת ה"שופים" באזור, ועל כן היו מוגנים מגירוש לאושוויץ. סך הכול היו יהודי זגלמביה באותו זמן מאורגנים ב־23 קהילות, שמנו למעלה מ־60,000 איש, נוסף על כ־10,000 צעירים יהודים במחנות של ארגון שמלט.⁴⁷

מתעודות שונות שיידונו בהמשך⁴⁸ עולה כי שונה יעד הגטאות בזגלמביה, ומעטה היו אמורים להתנהל כמחנות עבודה ענקיים ולא כריכוז יהודים לצורכי סלקציה ושיגור למחנות המוות. ואכן, מאוגוסט 1942 ועד ליוני 1943 לא התבצעו גירושים נוספים בזגלמביה, להוציא את גירוש 3,000 יהודי חשאנוב ב־18.2.1943.⁴⁹ אך בכל יום רביעי בשבוע יצאה מכונית מיוחדת של הגסטאפו שהובילה לאושוויץ מספר יהודים חסרי תעודות או מי שנתפסו בעברות שונות.⁵⁰ אושוויץ המשיכה אפוא לאיים על יהודי זגלמביה, אך נראה היה כי באמצעות העבודה בחסותו של ארגון שמלט או "הממונה המיוחד" תפסה עליהם החרב. מסקנתם של מרבית יהודי זגלמביה מאירועי "הפונקט הגדול" הייתה מנוגדת לזו של אנשי תנועות הנוער. הם סברו שתהליך ההשמדה הוא סלקטיבי ביסודו; למוות גורשו האנשים שלא הצליחו להוכיח את חיוניותם למערכת הגרמנית. מרבית התושבים אכן חזרו לבתיהם. "הפונקט הגדול" היה שלב אחרון של השמדת הבלתי מועילים. מכאן שאם ברצון היהודים להמשיך לשרוד, עליהם להוכיח את עצמם כחיוניים עבור הגרמנים.

ועל כן מ־12 באוגוסט ואילך נהרו היהודים בהמונים לשערי ה"שופים" והמפעלים החיוניים. העבודה בהם נתפסה מעתה כתעודת ביטוח לא רק מפני הגירוש למחנות, אלא גם מפני הגירוש למוות. כרטיסי העבודה שחילקו אנשי "הממונה המיוחד" הפכו לתעודות הרשאה-לחיים. עד לסוף אפריל 1943 כבר היו מועסקים כ"פועלים חיוניים" כ־13,000 מתוך כ־18,000 מיהודי בנדין ששרדו בעת ההיא.⁵¹ בסוסנוביץ היו השיעורים דומים.

בכך, בין השאר, יש להסביר את התחזקותו המחודשת של מרין. התפיסה שבה הגל – "עבודה תמורת הצלה" – נראתה כמוכיחה את עצמה. לרוב היהודים נראה היה כי הוא מוביל ביד בטוחה את יהודי זגלמביה לקראת הצלתם. הפליטים שהגיעו מ"הגנרל גוברנמנט" העירו על המשך ההשמדה השיטתית, ואילו מרבית יהודי זגלמביה היו עדיין עובדים וחיים. גם המעבר המתוכנן לגטאות נתפס כרע הכרחי בדרך להישרדות. שרודולה וקמיונקה היו פרברי עוני מוזנחים, אך גם משם ניתן היה להמשיך לייצר, גם שם ניתן היה

להמשיך לחיות. מבחינתו של מרין, לפחות, האיום היחידי על התפתחויות אלה, שנראו כמבטיחות את הישרדות יהודי זגלמביה, היה פעילות המחותרת.

יודנראט ומחותרת: עימות ראשון

האם ידע מרין על ההתארגנות של הנוער בזגלמביה? העדויות מוליכות למסקנה שמרין ידע על הפעילות המחותרתית כמעט מצעדיה הראשונים. ואיך יכול היה שלא לדעת? אנילביץ' לא היה דמות אנונימית. שיחתו של מרין עם נתן עק מצביעה על כך שמרין שמע על רעיון ההתגוננות המזוינת מפי אנילביץ'. תעמולת אנשי תנועות הנוער הייתה פומבית. העלונים שהורבקו ברחובות מכוונים היו נגד היודנראט, לא פחות מאשר נגד הגרמנים. יתרה מזו, בעיירות שבהן הכירו הכול את כולם, קשה היה לקיים פעילות מחותרתית שלא תגיע לאוזני מוסדות הקהילה.

נראה שבסתיו 1942 השתדל מרין שלא להגיע לעימות גלוי עם תנועות הנוער. העדויות אינן מזכירות שום תגובה אקטיבית של מרין נגד פרסום הכרוזים. לעומת זאת ידוע על שתי פעולות שלו, שבהן ניסה לשכך מעט את העוינות שנוצרה נגד המשטרה היהודית והיודנראט. לנוכח התנהגות המשטרה היהודית ביום הגירוש הגדול ערך מרין ראורגניזציה בשורותיה. ברנבלט מונה למפקד משטרת בנדין, ואילו רומק גולדמינץ, יליד ארץ ישראל המקורב ל"נוער הציוני", מונה למפקד המשטרה המרכזי מטעם ה"צנטראלה" שבסוסנוביץ.⁵² בצעד מחושב היטב זה התנער מרין כביכול מפעולות המשטרה היהודית ויצר הפרדה בינה לבין היודנראט; הייתה זו הודאה בדיעבד בהתנהגותם האלימה והמושחתת של חלק מאנשי המשטרה היהודית. אך ההפרדה בין המשטרה היהודית ליודנראט הייתה מדומה: מרין, אחיו חיים מרין ופאני צ'רנה סגניתו פיקדו ישירות על השוטרים.

האקט השני של מרין, שהיה מכוון ישירות לתנועות הנוער, נועד לקנות את לבן ולהסיטן מפעולות המחותרת. מעדותה של חייקה ניתן ללמוד על ישיבה אחת לפחות שנתקיימה בין נציגי התנועות ונציגי היודנראט. בהיעדר שמות ותאריכים קשה לקבוע מי השתתף בה ומתי. על פי ההקשר ניתן לשער שהשתתפו בה לא רק נציגי "השומר הצעיר", אלא גם נציגי תנועות אחרות, וכי נערכה בשלבי ההתארגנות הראשונים של המחותרת, בסתיו 1942. לישיבה באו אנשי הארגון הצעיר אחרי שכבר החליטו על התגוננות מזוינת, שמשמעה היה מאבק ביודנראט. לפחות ב"השומר הצעיר" היה ברור כי פעולותיה הראשונות של המחותרת תהיינה נגד אנשי המשטרה היהודית. ביומניה רשמה חייקה:

מלחמה כנגד הקהילה היהודית, ועם הזוהמה הפנימית – המיליציה (המשטרה היהודית). לאחר התנהגותה המחפירה של המיליציה היהודית בשעת האקציה של הגירוש, הוחלט לעזור בעזרת ויטריו⁵³ את גולדמינץ ופרוק. היתה גם פקודה סודית של מרדכי והחלטה שהתקבלה על ידי א.ק.וו.⁵⁴ בדבר חסולו של מריץ. הציבור היהודי הרגיש יותר ויותר את השפעתנו על הנוער ועל החלק המתמרד של החברה.⁵⁵

גולדמינץ, כאמור, היה ראש המשטרה היהודית, ונראה שפרוק היה אחד מאנשיה. תכנית לעזור אחד מאנשי המשטרה היהודית מופיעה גם בעדותה של חנה וירניק המתייחסת לאותה תקופה, אך שם השוטר היהודי המוזכר שם הוא פרוצל.⁵⁶ דבריה של חייקה מעידים על השנאה למשטרה היהודית ששטפה את הציבור בכלל ואת אנשי תנועות הנוער בפרט. עם זאת הפרטים לגבי הפקודה לחסל את מריץ אינם ברורים. האם אנילביץ' השאיר פקודה כזאת לפני שובו לווארשה? ומיהי בדיוק א.ק.וו. המוזכרת ביומניה של חייקה במקום זה בלבד? מעדויות מתקופה מאוחרת יותר עולה שאמנם החליטה המחותרת על חיסולו של מריץ, אך הדבר היה רק כעבור מספר חודשים.

הישיבה שחייקה היא העדה היחידה לה הייתה מתוחה מאוד. לא ברור אם מריץ עצמו השתתף בישיבה, וייתכן שהיה זה מולצ'דסקי, ראש היודנראט בבנדין. חייקה פירשה את התנהגותם של אנשי היודנראט בישיבה כהתנהגות מפוחדת:

הם פחדו מאתנו. התחילו להתיירא מפני חמומי המח הנכונים לכל. נרעדו לשלומם הם. היה להם ברור שכל מלכותם, הנשענת על רגלי חרס, תתמוטט עם התגלותו של מעשינו הראשון. הם ידעו שיתנו הראשונים של ראשם עבורנו. והם לא רצו בזה. כל מחיר לא היה יקר להם כדי למנוע אפשרות כזאת.⁵⁷

בישיבה נקטו אנשי היודנראט קו כפול: דיברו בגנות רעיונות ההגנה והציעו אפיקים חינוכיים לפעילות הנוער:

קראו לנו לישיבה – קללו את אשר הביאו אלינו בני ברית "זרים" (חוצלארציים) – טענו שמה שקרה ב"גנרל גוברנמנט" לא יוכל לקרוא אצלנו. כאן יש "לייטר" [מנהל, כינויו של מריץ], כאן ממלאים היהודים תפקידים משקיים חיוניים. כאן ישאר הישוב – התאוננו על הנוער, שהוא... פיליסטרי, לא מוכשר לכל.

ברצונם ללכת עמנו יד ביד. צריך לטפל בנוער. יפתחו מועדונים, יארגנו מקהלות, שירה, הרצאות, הגנה – בבקשה, גם הם מחייבים הגנה, רוצים להיות מוכנים, אך אל לנו לעשות זאת בעצמנו, אנו חמומי מוח. נאבד את עצמנו ואת הציבור.

לא ברור מי ענה בשם ארגוני הנוער. לפי רוח הדברים ועל פי היעדר ציון שם הדובר, מותר להניח שהייתה זו חייקה עצמה:

ענינו להם...

היה זמן ורצינו בשתוף פעולה אתם. כיום לאחר שקבלו על עצמם את המלאכה הבזויה של הגירוש, אין לנו ולא כלום אתם. מרחק גדול מדי מפריד בינינו. יותר מדי אי אמון מפריד בינינו. בזמן שמאיימת הסכנה של השמדה פיסית של העם, אין השעה כשרה ללמד את הדור הצעיר.

היה זמן כאשר אמרנו שיש להחזיק מעמד לא רק באופן פיסית, אלא גם באופן מוסרי. לימדנו אז את עצמנו ואת האחרים בשקידה ובהתלהבות, כיום אין אנו רואים לפנינו כל עתיד, רק את המציאות הפשוטה והאיומה – המוות ניצב בפתח, הרי מחובתנו להתכונן למשהו אחר – להגנה. כן, זהו השטח היחיד להבנה בינינו. לפעמים גם לא היינו מעוניינים בהבנה זו. וכן הראינו להם פרצופנו. הם לא השלו את עצמם עוד והתחילו במלחמה בנו.⁵⁸

אנשי תנועות הנוער דיברו אפוא בגלוי על הגנה. מצד שני היה ברור שגם מרין או אנשיו מתכוונים לדבריהם ברצינות. בכונתם היה לתת לגליזציה לפעולת התנועות. אך זה כבר היה מאוחר מדי. חייקה ציינה לעצמה בכוז: "מוכנים לתת לילד צעצועים... אלא שאחרו את המועד".⁵⁹

היה גם ברור כי לאחר שהאשימו חברי תנועות הנוער את מרין ואנשיו בשיתוף פעולה עם הגרמנים, שלא לדבר על בגידה, הם עלולים למצוא את עצמם ברשימות של חייבי גיוס עבודה.

החרפת העימות

בחורף 1942-1943 התחוללו מספר התנגשויות בין אנשי היודנראט בבנדין לבין חברי המחותרת. באחת מהן חילצו אנשי "גורדוניה" פליט צעיר מווארשה

שהשתייך לתנועתם, שמעון פרוסט.⁶⁰ המשטרה היהודית פשטה על העיר בניסיון לאתרו. משנכשל הדבר, אסר מולצ'דסקי את כל אנשי "גורדוניה" בחווה וגם את דוד ליור מפטרוני התנועה. מולצ'דסקי איים על חברי "גורדוניה" בשילוח למחנה עבודה אם לא יסגירו את פרוסט, אך הצעירים לא התייחסו לדבריו ברצינות. הם שרו שירים עבריים והחלו לרקוד. בשעת לילה מאוחרת, משעייפו מריקודיהם, הובא שמעון פרוסט שנתפס על ידי שוטר יהודי. מולצ'דסקי דרש להסגיר לידיו את יוזמי המעשה, שאם לא כן, יגשים את אימו בדבר השילוח למחנות העבודה. בתרגיל מחוכם הודיע אברהם מנלה, בנו של סגן יו"ר היודנראט, כי הוא והנקה בורנשטיין, בתו של אחד מחברי "התאחדות", הם האחראים למעשה. מולצ'דסקי לא היה לפעול נגד בנייהם של נכבדי הקהילה, ביניהם סגנו שלו. הוא נאלץ לוותר על פעולת העונשין, והצעירים השתחררו. פרוסט עצמו נועד כנראה לגירוש, אך מספר ימים לאחר מכן בהשתדלות נוספת של ליור שוחרר גם משם והועבר למחנה הפליטים המיוחד, ה"ארבייטס קומנדרו", או בקצרה הא"ק.⁶¹ לעימות חריף הרבה יותר הגיע מולצ'דסקי בפברואר-מרס 1943 עם אנשי "דרור". כאן לא היה מדובר בבניהם של יקירי העיר, אלא בקבוצה של צעירים שלא מבני המקום, אשר ה"קיבוץ" שבו התגוררו הפך בהדרגה למוקד תסיסה מקומי. החלטת אנשי "דרור" שלא להתייצב לגיוס למחנות העבודה והעבודה המחתרנית שהרחיבה עתה את היקפה, הפכו את קיבוץ "דרור" ליעד של היודנראט בבנדין. מולצ'דסקי ניסה להתמודד עם חברי הקיבוץ על ידי אילוצם להתגייס לשורות המשטרה היהודית. הזמנה לגיוס נשלחה לברוך גפמן, מדריך הנשק של הארגון, ושישה חברי "דרור" נוספים קיבלו את ההזמנות בצירוף איום שאי-התייצבות תשלול מהם את תעודת העובד ("זונדר"). אך הבחורים סירבו להתייצב. לקיבוץ הגיעו שוטרים יהודים בפיקודו של קאופמן, סגן מפקד המשטרה, והקיפו אותו. בין השוטרים לבין אנשי "דרור" פרץ קרב מהלומות. הקרב נמשך יותר מאוחר גם ברחוב. קאופמן פקד על אנשיו לסגת, ואילו יהודים שחזו בקרב מחאו כפיים לנוכח כישלון השוטרים. כדי להרגיע את הרוחות התייצבו מנהיגי הקיבוץ פרומקה פלוטניצקה, הרשל שפרינגר ויואל שפרינגר ככני ערובה במשטרה. בית החומה שבו התגוררו אנשי הקיבוץ נסגר ונאטם בפקודת ברנבלט, מפקד המשטרה. היום עבר על אנשי "דרור" כשהם יושבים בחוץ, רעבים ורועדים מקור. הם סירבו להיכנס לבתים אחרים. לעת ערב נפתחו הדלתות, ובשעת לילה מאוחרת חזרו הרשל ופרומקה: האיום מעל ראש הקיבוץ הוסר. מקץ ימים אחדים הוחזרו גם תעודות העבודה.⁶²

בסוסנוביץ הלם מרין ביתר קשיחות. הוא ידע כדרכו לבחור את החוליות החלשות יותר: מרין נטפל לקומוניסטים ולאנשי "השומר הצעיר". נראה כי

המכה שהונחתה על הארגון הקומוניסטי נועדה להזהיר את המחותרת. למעשה הייתה פעילות התא הקומוניסטי בלתי מזיקה: נאמנים לתפיסה כי רק מאבק לצדה של ברית המועצות הוא מאבק בר תוחלת, התנגדו אנשי הארגון לרעיון ההגנה. פעילותם התבטאה בהפצת עלוני תעמולה ובמכירת איגרות התרמה למפלגה הקומוניסטית שבמחותרת. הלשנה של פקיד יודנראט שהיה מקורב לקבוצה הביאה למאסרם של צעירים שנחשדו בפעילות קומוניסטית. המאסרים בוצעו על ידי היודנראט, שהעביר את העצירים לידי הגסטאפו. הם נחקרו בעינויים קשים בכלא מיסלוביץ.⁶³

אחדים מהנאסרים לא היו בני המקום, אך שמם של שניים מהם צבט את הלכות: אחד היה בובו גראוברד, שעבר מ"השומר הצעיר" לקומוניסטים בעקבות חילוקי דעות אידאולוגיים. הוא בא ממשפחה מיוחסת: סבו היה רב העיר המנוח, יששכר בר גראוברד, ואביו, בנימין, היה יושב ראש היודנראט לשעבר.⁶⁴ השני היה בנו של בונם בונהרד, אף הוא מיקירי העיר, שאיש לא יכול היה להסביר מדוע נכלל ברשימת החשודים. האם היה זה למעלה מכוחו של מרין לשחרר את הצעירים או אולי לא רצה לסייע לגראוברד האב, שלא פעם התנגד לו? אין לדעת. לאחר המעצרים והחקירות נעצרו גם בני משפחותיהם של העצורים, ולפי ליור, להוציא את משפחת גראוברד, גורשו כולם לאושוויץ במסגרת הטרנספורט השבועי של יום רביעי.⁶⁵ תהליכי השתדלנות המקובלים לא נזכרו לגבי הקבוצה הקומוניסטית ובני משפחותיהם, ונראה כי מרין מצא לו שעיר לעזאזל מבלי להסתכן באבדן פופולריות.

פרשת דונסקי ומינץ

עם אנשי "השומר הצעיר" היו העניינים מסובכים יותר, אך גם במקרה זה ידע מרין להלום בחוליה חלשה. קבוצת הבוגרים של קן "השומר הצעיר" בסוסנוביץ מנתה לעת הזאת לא יותר מעשרה חברים. צבי דונסקי שעמד בראשה לא נהנה כנראה מהיוקרה של קלמן טנצר, שהיה בעצמו פקיד היודנראט. יתרה מזו, קבוצת סוסנוביץ, שפעלה כסניף של "השומר הצעיר" בבנדין, הייתה מבודדת וחלשה. זה מסביר מדוע נטפל מרין אליהם, ולא לאנשי בנדין, שהיו מוכרים כמנהיגי המחותרת.

זה זמן חשדו אנשי "השומר הצעיר" בסוסנוביץ כי מרין פוקה עין עליהם. פעם כשהתכנסו סביב לקברו של קלמן טנצר, ראש הקן שנפטר, ראו שוטרים יהודים עורכים רשימת נוכחות. ביקורו של אנילביץ' ומגעיו הגלויים עם מרין היו מקור נוסף לחשד המחותרתי שדבק בהם. בתקופה זו שימש

אחד מחברי "השומר הצעיר" בסוסנוביץ כמודיע של מרין – רומק שלזינגר שמו.⁶⁶

על העילה המיידית לפרשה חלוקת הדעות. לדעת פלה כ"ץ, חברת הקבוצה, היו אלה הכרוזים שתחב יאנק צימרמן, איש "הנוער הציוני", לתוך המגפיים שיוצרו ב"שופים" ואשר אמורים היו להישלח לחיילים בחזית. הכרוזים נפלו לידי הגרמנים, ואלה הפעילו לחץ על מרין למצוא את האשמים.⁶⁷ לפי חייקה היו אלה פעולות ההאזנה לרדיו החשאי ועיתון המחתרת.⁶⁸ דוד ליור הדגיש אף הוא את חלקו של עיתון המחתרת המשוכפל, שהתפרסמו בו מאמרים שמתחו ביקורת על מרין "מלכם של מאה אלף יהודי זגלמביה", ואשר מאמצי היודנראט לגלות את מקורו נכשלו.⁶⁹ ואילו לפי עדות חנה וירניק, תכניתם של צבי דונסקי וליפק מינץ לעוור באמצעות חומצה שוטר יהודי בשם פרוצל הגיעה לאוזני המשטרה היהודית עקב הלשנתו של רומק.⁷⁰

נראה כי המצוד אחרי צבי דונסקי וליפק מינץ החל עוד בשלהי סתיו 1942. דונסקי, מינץ ושני מדריכים נוספים מהקן בסוסנוביץ נאסרו. עמם נאסרו אמו של צבי ואחותו בת העשר. מרין התרה בכחורים. נאמר להם כי ידוע לו שליפק מינץ מאזין לרדיו חוץ בסדנה הגרמנית שבה עבד, ואילו צבי מפרסם עיתונים וכרוזים של המחתרת. את הלחץ ביקשו להפעיל על הבחורים בעזרת משפחותיהם: אחיו של ליפק מינץ, ששירת במשטרה היהודית, פוטר מתפקידו, ובני משפחתו של צבי דונסקי נכלאו עמו. אלא שבשלב זה הסתפק מרין באיומים. לאחר שלושה שבועות שוחררו. חייקה בבנדין זכרה כי "על ליפק הוטל לומר לנו, כי מעשינו ידועים להם, כי לא ישתעשעו עמנו. בקשו להכניענו להביאנו לידי משא ומתן".⁷¹

נראה כי בשלב זה ניסה ליפק מינץ למלא תפקיד דיפלומטי ואולי להשיג ממרין את שלא עלה בידי אנילביץ': הכרה בנחיצות ההגנה. לפי חייקה נאסר עליו הדבר מטעם אנשי "השומר הצעיר": "עם בעל דבר כמרין היה זה מסוכן".⁷² ובכל מקרה, גם בבנדין וגם בסוסנוביץ המשיכה המחתרת בפעילותה. אם כי העדויות בהקשר להתפתחות הפרשה סותרות ומבולבלות, נראה שלאחר שחרורם של צבי וליפק המשיך מרין להחזיק באמו ובאחותו בת העשר ככנות ערובה. בשלב מסוים צורפה אליהם גם האחות השנייה, גניה, שהייתה חברת התנועה.⁷³ לרברי חייקה, המשפחה הייתה מוכרת היטב לחברי התנועה.

לא רק אמו של צבי היא זו, אלא אם הקן בסוסנוביץ. בכל עיר שנתקיים בה קן נמצאו משפחות כאלה. כל משפחת צבי השתייכה לתנועה: האח⁷⁴ והאחיות וכן ההורים. הכל התרחש בביתם ומשם נמשכו החוטאים לכל

עבר. האם הכירה את כל ענייננו. כשאסרוה איימו עליה בגירוש. היתה שקטה ושלוה.⁷⁵

וכך זכרה חנה וירניק את האחיות: "גניה היתה בחורה פעילה, חברת התנועה שלנו. צעירה מצבי, אינטליגנטית ונעימה. לא פעם נסעה בשליחויות שונות מחופשת כגויה. גם הקטנטנות סידרה דברים שגדולים לא יכלו לסדר: היתה נוסעת ברכבת עד בנדין ולמקומות אחרים, בתקופה בה היה אסור ליהודים לנסוע ברכבת. הקטנה ידעה על הפעולות שלנו, תמיד היתה מתנדבת להעביר לנו את הניירות".⁷⁶ נראה כי בשלב מסוים נקרא צבי דונסקי להתייצב שנית במשטרה. צבי לא התייצב, ובנות משפחתו הועברו לבית היתומים של בנדין, מקום הריכוז המקובל לשילוחים לאשוויץ. שם החזיקו אותן כבנות ערובה עד שצבי יסגיר את עצמו לירי המשטרה. האם הייתה נחושה בדעתה:

שיגרה פתקים: "אל יעז צבי להתייצב, אינני פוחדת. לא יעשו לי כלום". הביאו אותה לפני מרין: "מה עשה בנך? איפה הוא? מי חבריו?" אין היא יודעת, אין לה מושג. לא התחננה, לא בכתה. גם הילדה צחקה ושחקה. היתה קוראת בספר, היא ובתה. אשה פשוטה היתה, אלא שמאבן קשה נחצבה.⁷⁷

צבי לא התייצב. בסוסנוביץ או אולי בהנהגה שבבנדין הוחלט שעליו לצאת את האזור ולעבור ל"גנרל גוברנמנט". על אינה גלברד, קשרית התנועה, הוטל להעבירו את הגבול.⁷⁸ אך צבי השתהה, והשתהה זו עתידה הייתה להיות הרת גורל עבורו.

בליל הבריחה, כנראה בתחילת פברואר 1943,⁷⁹ הופיע צבי לפתע בביתה של הלה שאנצר (קאסיה). קאסיה הייתה חברתו, והוא ביקש לבלות את הלילה האחרון בחברתה. קאסיה התבלבלה. השעה הייתה מאוחרת, ובשל העוצר לא ניתן היה להסתובב ברחובות. הוריה שלה היו דתיים והתנגדו לפעילותה ב"השומר הצעיר". החבאת גבר צעיר בביתה, ועוד כזה המבוקש בעוון פעילות מחתרתית, הייתה פריצת כל גדר אפשרית. בלא לומר מילה להוריה לקחה קאסיה את צבי, הובילה אותו לעליית הגג והחביאה אותו שם. לאחר מכן ירדה, הביאה לו מיטה מתקפלת ושבה למטה.⁸⁰

באותו יום הוחלט ביודנראט לאסור את כל חברי "השומר הצעיר" בסוסנוביץ כבני ערובה להתייצבותו של דונסקי. ליפק מינץ וחנה וירניק חברתו שבו יחד לבתיהם לאחר יום עבודה בסדנה. כשעברו ליפק וחנה ליד המשטרה, נדלק

בה לפתע אור. השניים הסיקו מכך שממשמשת ובאה אקציה נוספת. הם לא נקטו פעולות מיוחדות, אלא פנו כל אחד לביתו. חנה מיהרה להיכנס למיטתה, אך כעבור רגעים אחדים כבר דפקו בפתח. היא סירבה לפתוח. הדלת נפרצה, ושלושה שוטרים יהודים נכנסו פנימה, ביניהם קליינר, סגן מפקד המשטרה בסוסנוביץ. נערך חיפוש, אך לא נתגלה דבר; חנה העלימה את החומר המסוכן מספר ימים לפני כן. מקצתו שרפה ומקצתו החביאה בעליית הגג. השוטרים לא מצאו דבר, אך אסרו את חנה.⁸¹

במקביל נעצרו גם שאר חברי "השומר הצעיר": ליפק מינץ, אינה גלברד, פלה כ"ץ. על פי רוב נעצרו גם ההורים ובני משפחה אחרים. בביתו של ליפק נתגלתה מכונת כתיבה. השוטרים הגיעו גם לדירתה של קאסיה. מחלונה ראתה אותם קאסיה מתקרבים לבית ומיהרה לנעול את צבי בעליית הגג. את עצמה נעלה בחדר סמוך. מלמעלה יכלה לראות את השוטרים הופכים את הבית. הוריה נעצרו ועמם גם הגייס ששהה בחברתם. קאסיה החליטה לרדת. משהופיעה בחדר המגורים פנה אליה האב וסטר לה על פניה. הם נלקחו יחדיו לתחנת המשטרה. את צבי לא מצאו.⁸²

קרנן החקירה העיקרי הייתה חנה וירניק. כנראה בחרו בה השוטרים משום שידוע היה כי ביתה שימש כמקום מפגש עיקרי ל"שומרים". בתחילה ניהל את החקירה חיים מרין, ראש היודנראט בסוסנוביץ ואחיו של מוניק מרין. חנה נשאלה על ליפק ועל צבי, אך היא הכחישה שראתה אותם בזמן האחרון. מרין הוכיח לה שאכן נפגשה עם צבי. אחר כך ניסה לשכנע אותה שהוא פועל לטובת היהודים. חנה וחבריה הם ילדים, שאינם תופסים את גודל האסון שהם עלולים להמיט על ראש הכול. חיים מרין ניסה לשכנע אותה שעל ה"שומרים" להצטרף למשטרה היהודית. "צעד זה יעזור ליהודים", אמר. חנה עמדה בסירובה. היא הוחזרה לצינוק, ומקץ שעות אחדות הוצאה לחקירה נוספת. הפעם היה החוקר גולדמינץ, ראש המשטרה היהודית. לפי עדותה של חנה, גולדמינץ התחיל מחדש: "היכן צבי, מהן תכניותיכם, מי נתן לכם את ההוראה?" וכו'. על ליפק לא שאל דבר. מכאן הסיקה חנה שגם אותו לקחו. על ההמשך העידה חנה במילים הבאות: "כיוון שלא יכול היה להוציא דבר מפי, גבר כעסו והתחיל להכות אותי לקול צחוקם של השוטרים. החלטתי לא לדבר. גם את המילים: 'אינני יודעת' לא הוסיפו לשמוע. זה הרגיז את גולדמינץ עוד יותר. הוא הלם בראשי, הטיח אותי לקיר, הכה במוט ברזל, הכניסני לחדר מיוחד ושוב הרביץ. אז אמרתי: 'לא ראיתי אותו, איני יודעת'. הוא הפסיק. לפתע נכנס רומק [שלוזינגר] לחדר. גולדמינץ חזר ושאל אותי: 'מתי ראית את צבי?', המומה ונבעתת ענית: 'לפני חודשיים'. עתה פנה גולדמינץ אל רומק, ורומק אמר: 'השבוע היה בביתה'.

צעקתי אל רומק בכל כוחי: 'חזיר', ולא הוספתי. הוא יצא. שוב ניתך עלי מטר מכות. אחר כך חזרה ושנתה השאלה: 'איפה צבי?'

חנה איבדה את ההכרה והובלה לצינוק. כעבור כשעה הובלה לחקירה נוספת. על פי מיטב הכללים של "החוקר הרע והחוקר הטוב", פנה עתה אליה מרין פעם נוספת בדברי שידולים: "מוכרחים למסור את שני הבחורים, אחרת יבוא אסון על כולנו". חנה פרצה בבכי, אך המשיכה להתעקש: "אין לי כאבים, איני חשה את המכות". "מי הרביץ לך?" שאל (חיים) מרין. "זה העומד לפניך, גולדמיניץ. חבט את ראשי ותראה את הדם". חיים מרין השיב: "אין אני רואה, אני עייף". אחר כך פנה אל גולדמיניץ ואמר: "שוב לבשת את הכפפות הלבנות שלך, כמה פעמים הזהרתי אותך לא לעבוד בידיים?" גולדמיניץ התנצל: "היא הוציאה אותי מהכלים, כלום ניתן לפרחחים אלה להביא אסון על כולנו?"⁸³

חנה הוחזרה לצינוק. במקביל נחקרו גם פלה וקאסיה. למזלה של פלה היא לא ידעה הרבה. את הקשר עם צבי קיימו בעיקר חנה ואינה גלברד. פלה אף לא הוכתה בשעת החקירה, אף על פי שגם היא נחקרה אישית בידי גולדמיניץ.⁸⁴ אשר לקאסיה, נראה שהשוטרים לא ידעו על הקשרים בינה לבין צבי.

הלילה הארוך של שומרי סוסנוביץ והוריהם נמשך. מתאה שבצינוק שמעה לפתע חנה וירניק קול רעש וצעקות. היא ניסתה לנחש מה אירע. עד מהרה הוצאה פעם נוספת ועמדה מול חיים מרין. היא העידה: "חיים מרין אמר: 'תפסנו אותו'. דמעות פרצו מעיני. 'מדוע את בוכה' שאל, 'מה קרה? אני רוצה ממך שתלכי ותשכנעי את צבי שלא יקפוץ'. לא האמנתי להם שבאמת לכדו את צבי. לא תפסתי מה שייך לכאן עניין הקפיצה. מרין הסביר לי: 'מצאנו אותו בחדרה של חברה. הוא עלה על הגג ורוצה לאבד עצמו לדעת'. לרגע פקפקתי מה עלי לעשות ומיד גמרתי ללכת אתם ולשכנע את צבי לקפוץ מהגג. כן לקפוץ. מרין לא האמין שאני מוכנה ללכת, אולם לצערי לפני שהספקתי לצאת מהמטרה בליווי השוטרים, כבר צעד צבי מולנו. פצוע כולו וכתמי דם על בגדיו. הם ככלו אותו כשם שכובלים רוצה. הספקתי רק לקרוא לעברו: 'השו!' (כך קראנו לו). החלפנו מבטים שניה אחת ושוב לא הספקתי לראותו. אותי הכניסו למרתף. מלמעלה בא קול המולה ורעש. יתכן שהגיעו אלינו הדי ההילולה במטרה על שתפסו את צבי". במרתף הצטרפה חנה אל קאסיה, אינה וחבריהם. עד לרגע שבו ראתה את צבי בטוחה הייתה כי הוא בדרכו ל"גנרל גוברנמנט". עתה פרצו הדמעות. "מדוע נהגתם כך? מדוע התעכבתם?" פנתה לאינה.⁸⁵

עם בוקר שוחררו הבנות וההורים. אביה של אחת הבנות פנה אל קאסיה ואמר לה שאינה יכולה לחזור כך הביתה. היא חזרה לשם רק כעבור ימים אחדים: נערה מרדנית הייתה כנראה, אך לבה רך. מוכנה הייתה לדבר על לבו

של צבי לבל יקפוץ מהגג, אך חנה וירניק תפסה בידה באמרה: "את לא יודעת מכלום" והושיבה אותה חזרה.⁸⁶

צבי וליפק המוכים והמעונים הועברו לבית היתומים בכנדין תחת משמר כבד של שוטרים יהודים. מעט לפני ששוחררה, בדרכה לבית השימוש, ראתה חנה את ליפק. היא דיברה בקול רם כדי שליפק ישמע את קולה. הוא הפנה את ראשו, וחנה ראתה פנים מבוהלות, חיוורות כסיד, רועדות.⁸⁷ לפי עדותה של חייקה נשבר ליפק בחקירה. אחיו פוטר עוד קודם לכן מהמשרה, ועתה ליפק עצמו פוטר מעבודתו ב"שופ". המשפחה נשארה ללא אמצעי מחיה. "ליפק התמוטט בפניו של מרין, בכה בפניו והתוודה..."⁸⁸ אלא שנראה כי ליפק לא הסגיר את חבריו: גל המעצרים נפסק, ושמואל רוזנצווייג, שהיה מבוקש אף הוא בעוון פעילות מחתרתית, לא נתפס.⁸⁹

נראה שגם בבית היתומים עונו צבי וליפק. מקץ ימים אחדים הועברו לידי הגסטאפו ונכלאו בבית הכלא שבסוסנוביץ עם חברי התא הקומוניסטי. לדברי חייקה "בבית הכלא נודע לבחורים שמרין וגולדמינין חתמו בגסטאפו על תעודה סודית המאשימה את ליפק וצבי בהשתייכות לארגון חשאי העוסק במעשי חבלה נגד הגרמנים".⁹⁰ התנהגותם של ליפק וצבי בבית הסוהר הגרמני זכתה לכבוד ולהערצה מצד חבריהם. בעוד שגל המאסרים בין אנשי התא הקומוניסטי נמשך, לא בוצעו מאסרים נוספים של חברי "השומר הצעיר". מכאן הסיקו שהשניים עמדו בחקירה:

ליפק זכה ברהביליטאציה. התברר שהיה חזק בעמדו בפני הדיבורים הדיפלומטיים המסובכים של מרין. גם הוא רצה לשחק תפקיד של דיפלומט והעולה על החכה; אולם בפני הגרמנים עמד באופן איתן. וצבי, הנער הפשוט אך המסור והקשור לתנועה, היה לגיבור. לאחר כל חקירה היה חוזר שטוף דם וללא הכרה, אך מיד לאחר שהתאושש מעט, היה לוקח מים ורוחץ אחרים, מעודדם ומוסיף להם כח ואומץ. וכאשר אחד מהאסירים (אשר ישן אתו) ניסה להימלט, לא התנגד לכך למרות שהיה מקבל עבור זאת כדור.⁹¹

אנשי התנועה קיימו קשר מכתבים עם צבי ועם ליפק. הם שיחדו סוהר והיו מקבלים לבנים לכביסה ומכתב מוחבא בתוכם. נראה שממכתבים אלה נודע בחוץ על המשך מעורבותו של מרין בפרשה. לבד מההודעה שנמסרה לגסטאפו, מסרו מרין ואנשיו לגרמנים גם עלון מחתרתי שמצאה המשטרה היהודית בביתו של צבי:

אחר כל אלה העז מרין להכנס לתאו של צבי. הגרמנים שלחוהו להוציא דברים מפיו. אמר לצבי: "גם אני ציוני, ובאתי להצילך!" אמר צבי: "אם אתה ציוני, אני לא אהיה ציוני!" וסטר על פניו. "צא מכאן!" צעק.⁹²

חייקה הכירה את צבי דונסקי כאדם פשוט אשר:

לא גילה שאר רוח מובהק וגם ידיעותיו לא היו מרובות, יתכן אפילו כי היו מועטות מדי לגבי מעמדו. אך מה שקרא ולמד ידע להנחיל לאחרים. לא היה קל תפיסה, אך בעל שכל אכרים ישר, תמיד ענייני, תמיד צמוד למציאות. קפדן וחרוץ היה בעבודה. דיין עד כדי הפרזה. כשאמר צבי כי הדבר יעשה, היית סמוך ובטוח כי יבוצע ביום ובשעה שנקבעו, "שומר" היה.

המכתבים ששגר לנו מן הכלא עוררו תמיהה. האם צבי כתבם? המלים פשוטות, אך יופי פנימי קורן מהן, איזו עמקות. על הכלא, על הסורגים המקיפים אותו, על החירות. ברחוב היה דינו כאסיר, אסור היה עליו לעשות כרצונו. ואילו כאן בכלא מותר לו לצחוק מפניו של הגרמני, לומר ככל העולה על רוחו ללא חשש. אין הוא עשוי להפסיד מאומה. יודע הוא כי לא יצא מכאן חי. אין הוא מחבב אשליות. כחו עמו להציץ לתוך עיניה של האמת. כבר השלים עם רעיון זה. בקש לשלוח לו ציאנקאלי. אין אדם יודע את הצפוי לו, שמא יאזלו כחותיו ולא יידע להחזיק מעמד עד הסוף. אמנם, אם הגיע עד הלום – הוא מאמין בכחו. יניח להם לירות בו ויראה כיצד הולך יהודי למות. אך לתלות לא יניח, יבלע קודם את הציאנקאלי.

הבנות היו קוראות את המכתבים ומוחות עיניהן בסתר. היה כותב כמה הוא גאה על ליפק שאינו מגלה דבר ומחזיק מעמד להפליא.⁹³

חודשיים היו ליפק וצבי כלואים בסוסנוביץ, ואז נשלחו לאושוויץ ושם כנראה נתלו. לפי גרסה אחרת הומת צבי בכלא בסוסנוביץ, ואילו ליפק הומת באושוויץ.⁹⁴ כחודש לאחר מכן, ב-23.4.1943, פרסמה הנהלת היודנראט המרכזי מסמך בחתימת פאני צ'רנה, ובו התבשרו תושבי זגלמביה על תלייתם של שמונת חברי התא הקומוניסטי באושוויץ, בחודש מרס. על צבי וליפק לא נאמר דבר. גראוברד, אביו של בובו מנידוני התא הקומוניסטי, שמר על מסמך זה כמזכרת עוון עד לאחר המלחמה.⁹⁵

במחנה עבודה בגלייביץ הסמוכה לזגלמביה ביקרה אינה גלברד את חנה

וירניק. חנה נלקחה לשם ב-13.3.1943. אינה סיפרה לחנה על מותם של ליפק וצבי. חנה לא רצתה לחיות עוד. כלואה במחנה, מנותקת מחבריה, ביקשה מאינה ציאנקאלי. אינה מסרה לה את מנתה שלה, אך ביקשה אותה שלא להשתמש בה: "את תשארי בחיים, אני רוצה שתספרי עלינו. גם זה תפקיד חשוב. את צריכה להישאר כאן במחנה. איני יודעת מתי יגיע הסוף, אך אני יודעת שלא אשאר בחיים".⁹⁶

ואילו בבנדין סיכמה חייקה את הפרשה במילים נוקבות שלא פורסמו מעולם:

הענין של ליפק וצבי הוא כתם שחור בתולדות תנועתנו בזגלמביה. כשהנני נזכרת בו עד היום בוערת בי הבושה. אלה היו קרבנות שוא. היינו אז חלשים ובלתי מוכנים למתן תשובה, ובכן אחד מהשנים: או תשובה או הליכה לקאנוסה, עוד אפשר היה ללכת למרין. אפשר היה למנוע קרבנות מיותרים, ומה שגרוע מזה – את הבושה הצורבת על שמותם היה...

התשובה של ארגון מהפכני לוחם כשלנו צריכה היתה להיות או למלטם או מוות לגרמנים או למרין. זו וירידה עוד יותר עמוקה למחתרת, קונספירציה עוד יותר גדולה.⁹⁷

ואכן, ליור ומנלה ב"גורדוניה" ופרומקה ב"דרור" הצליחו לחלץ את אנשיהם. עם זאת מן הדין לציין כי מקרים אלה התרחשו לא בסוסנוביץ אלא בבנדין, ומולצ'דסקי היה קרוב יותר לתנועות הנוער ממרין. בוילנה שוחרר איציק ויטנברג מידי המשטרה היהודית, ובמרס 1943 שוחרר היפק היימאן, לוחם מצ'נסטווכובה שנתפס בידי המשטרה היהודית. מקצת השיקולים שמנעו פעולה כזאת חושפת חייקה:

בקונספירציה לא יכולנו לעמוד – המקום קטן, דירות לסליקים חסרו, ואת מנהיגי הארגון הכירה הקהילה באופן מצוין.⁹⁸

נראה כי היה ברור להנהגת המחתרת שלא ניתן להגיב בצורה אלימה על מאסרם של ליפק וצבי מבלי לרדת אחר כך למחתרת עמוקה הרבה יותר. אך את זאת בתנאייה של הקהילה הקטנה לא ניתן היה לבצע. אפשרות אחרת הייתה שבקרב גלוי יתחסל הארגון כולו ואולי אף הקהילה:

"ובכן אפשר היה לעשות מעשה", רשמה חייקה בתסכול, "ואחר כך להגיע לחסול – ואולם את זאת לא רצינו להרשות".⁹⁹

בדברים מהדהד שיקול דעתו של בראנדס. ואולי אף של פרומקה: הארגון קטן וחלש מכדי להגיב. תגובה מיידית עלולה להביא לאסון. לפי חייקה ההחלטה שהתקבלה הייתה זו:

הלכנו הלאה, למען להטעות את יריבינו – פרקנו את הארגון. ידענו כבר אז שבלי נשק חם לעולם לא נהיה לכה.¹⁰⁰

האם פורק הארגון בפועל, או היה זה תכסיס להטעות את היודנראט? מההתפתחויות בהמשך ניתן ללמוד כי לא נפסקו פעולות המחותרת. אך תכניותיו האופרטיביות של הארגון בתקופה זו נותרו מעורפלות.

כך או כך, נראה שמרין היטיב לתכנן את מהלכיו. פרשת דונסקי לא הביאה אמנם לשיתוק גמור של ארגון המחותרת, אך היא מיתנה בעליל את פעולותיו. מכה זו ניחתה על הארגון בשעה שחלק ממנו התלבט ותהה לגבי התכונה שבפעילות ההגנה. בסוף 1942 נערכה "מועצת הנוער" הציוני בסוסנוביץ, ובה אמר קוז'וך כי במקביל לתכניות ההגנה יש לשקוד על מאמצי הצלה, בייחוד לנוכח כישלון הקשר עם הפרטיזנים והמחסור בנשק. קוז'וך הזהיר במפורש מעימות עם היודנראט, העלול להביא למלחמת אחים, שתחליש את כוח העמידה היהודי נגד הגרמנים. דעתו של היפק גליצנשטיין, כי במצב הנוכחי אין מה להפסיד וכי יש להרתיע את אנשי היודנראט – הייתה בבחינת דעת מיעוט. הרוב קיבלו את דעתו של קוז'וך.¹⁰¹ וכך, בניגוד לכל התנועות הנוער האחרות, לא התעמת "הנוער הציוני" בתקופה זו עם מרין.

אך נראה שגם ב"גורדוניה" שוב לא היו שלמים עם רעיון ההגנה. על הפרק עמדה לראשונה זה שנים אפשרות ריאלית של הצלה. משווייץ החלו להגיע ידיעות על אפשרות לרכוש פספורטים של מדינות דרום-אמריקניות, אשר בעזרתן ניתן לקבל חסות עד סוף המלחמה. ידיעות אלה הגיעו עוד בינואר 1943, ואנשי "גורדוניה" נטו אחרי קו חדש זה. חברי "דרור" ו"השומר הצעיר" מצאו את עצמם מבודדים בדברקותם ובמחויבותם להגנה. רק בהתחשב בסניכרוניזציה זו של אירועים ניתן להבין כי בדבריה של חייקה היה גם הרבה תסכול בשל הכרסום המדלדל את ארגון המחותרת. התפתחויות אלה יידונו בפרק הבא.

פרק חמישה עשר

תקווה נכזבת

ש"ב בית צבי, 1985

"לא", אומר שבתאי בית צבי. "לא הכרתי את חייקה קלינגר. אך יומניה משכו את תשומת לבי. היה בהם משהו שלא מצאתי בתעודות אחרות".
אני מגיע אל בית צבי באמצעות בארי מורג, הסמל שלי בפלוגת הסיוור שבה אני משרת במילואים זה שנים כסמ"פ. בביתי גיליתי את הספר התמוה שבו נזכרו יומניה של אמא, לראשונה באורח ביקורתי.¹ שאלתי את בארי, כיצד התגלגל הספר הזה לביתם, והוא משך בכתפיו ואמר שמדובר בקרוב משפחה, שהוציא את הספר לפני שנים אחדות. הוא השאיל לי את הספר ברצון, ומאוחר יותר קישר אותי עם מחברו.

שבתאי בית צבי מקבל את פני בלבביות בביתו. הוא מורה בגמלאות שהקדיש שנים רבות למחקר הנידון בספר. הוא שמח שאני מתעניין בספר, ומוביל אותי, ספק בגאווה, ספק בהתנצלות, לחדר שבו מונחות עֲרֻמות מסודרות של כרכי הספר, שטרם נקנו. הספר לא זכה לתהודה ההולמת את המחקר והמאמץ שהושקעו בכתיבתו.

אך המורה הקשיש גאה במחקרו. במבוא לספרו הוא מספר שלפני פרסומו פנה לבן-גוריון ולמשה שרת בניסיון לברר עמם את טענותיו. בין השאר כתב לבן-גוריון כי "החומר הרב שעבר תחת ידי הביא אותי למסקנה שהתנועה הציונית והיישוב היהודי בארץ ישראל חטאו קשה לאחיהם באירופה... אף פעם במשך שנות השואה, גם לאחר שנודעו ופורסמו ברבים ממדי ההשמדה, לא עמדה משימת ההצלה, לכשעצמה, במרכז פעילותה של התנועה הציונית ולא העסיקה 'זמן מלא' את מנהיגיה הראשיים... עם התאכזרותה של התנועה הציונית ליהודי אירופה היא לא היססה לנצל את אסונם כגורם המסייע למטרותיה היא וגם תכננה בגלוי ובפומבי את ניצול המצב שיתהווה אחר המלחמה, כשתישאר, כפי קיוותה, שארית הפליטה שקיומה וצרתה יקדמו את הגשמת הציונות".² למרות חומרת טענותיו, ואולי בגללן, הצליח בית צבי להיפגש עם בן-גוריון ועם שרת ואף לקבל משרת מכתב מפורט. לשניים, הגם שהיו כבר ראשי ממשלות,

חשובים היו רחשי לב הציבור, וטענותיו של שבתאי בית צבי נגעו אל לבם. אך תשובותיהם הכזיבו אותו, כפי שבית צבי מסביר לי עתה.

בהמשך מחקריו הפך בית צבי את טענותיו לתזה מפותלת אך חזקה: האדישות של הציונות לנוכח השואה הייתה פועל יוצא של המאבק נגד התפיסה הטריטוריאליסטית מימי קונגרס אוגנדה (1903). משלב זה ואילך זנחה הציונות את תפקידה המקורי – דאגה לעם היהודי – והעמידה בראש סדר העדיפויות שלה את יישוב ארץ ישראל. על כן נקטה מנהיגות היישוב בארץ ישראל מדיניות של השתקה מכוונת בכל הנוגע לפרסום ידיעות על השמדת יהודי אירופה, תפסה את יחסי התנועה הציונית עם העם היהודי כ"ידידות בלבד" ולא קיבלה על עצמה אחריות מלאה לגורלו, ובדיעבד דאגה לכתיבת ההיסטוריה כך שתאיים למסרים הציוניים הארצישראליים.

האם צדק בית צבי? בשעה שפרסם את ספרו, בשנת 1977, היה המחקר האקדמי בנושאים אלה עדיין בחיתוליו. בשנים הבאות יוצגו במחקר תזות סותרות על עמדתו של היישוב בארץ לנוכח הידיעות על השואה, ובעיקר בכל הנוגע למאמצי ההצלה של יהודי אירופה.³ קשה היה יותר להתווכח עם הממצאים שהעלה בית צבי: הוא חשף לראשונה פרוטוקולים של הסוכנות וההסתדרות, עבר בקפדנות על פרסומי עיתונות, חיטט בספרי זיכרון ומחקר, שערערו על התפיסה שהייתה מקובלת עד אז, כי היישוב שימש "מגן בסתר" ליהודי אירופה הנספים.⁴ גם אם הפליג למרחקים עם התזה שלו, הרי שעורר את השאלות הקשות שהיו חבויות במרקם היחסים הסבוך שבין היישוב בארץ ישראל ליהודי אירופה, ובכללם יהודי פולין. לימים יעורר הספר פולמוס קשה בנושא אפשרויות ההצלה מהארץ, וטענותיו הנשכחות של בית צבי יהפכו לאחד ממוקדי הוויכוח של "ההיסטוריונים החדשים".⁵

יומניה של אמא מצביעים אף הם על הבעייתיות של יחסים אלה. ולא בכדי: בתוקף הנסיבות הפכה זגלמביה מסוף 1942 ואילך לאחד מקווי הקשר העיקריים בין פולין הכבושה לארץ ישראל. קשר המכתבים העקיף שבין זגלמביה לתל אביב סיפק מידע רב-חשיבות על גורל יהודי פולין ובהמשך על ההכנות להתגוננות. אמא הייתה מעורבת בקשר זה הן ככותבת והן כנמענת של חלק מהמכתבים. הקשר התהדרק בתקופה שבה החריפו מאבקי המחותרת, אך עקב אי-הבנות רבות, במקום שיחזק את המכניזם עצמם לקרב אחרון, העצים את תחושת הניתוק והבידוד שלהם. ארץ ישראל, שאת רוחה ניסו אמא וחבריה להגשים בכנדין בראשית המלחמה, שוב לא נתפסה כחלום רחוק, אלא כתקווה נכזבת.

משלחות הנתינים המוחלפים

זגלמביה הפכה למקור קשר מרכזי עם ארץ ישראל, ובפרט עם מרכזי תנועות הנוער, בשל מצבה הגאופוליטי; כאזור שסופח לרייך הגרמני, היו בו אפשרויות לקיים קשרי דואר עם הארצות הניטרליות, ובפרט עם שווייץ, שממנה ניתן היה לקיים קשר רציף עם ארץ ישראל. כן היו אפשרויות קשר נוחות יחסית בין ה"גנרל גוברנמנט" לבין זגלמביה, וכך התאפשרה העברת ידיעות מהירה מגטאות פולין ובפרט מווארשה לאזור זה שנחשב כמוגן יחסית. בתוקף זאת נהפכה זגלמביה למעין "תחנת ממסר" בין אנשי תנועות הנוער בפולין לבין תנועותיהם בארץ ישראל.

אך היו סיבות נוספות לקשר שנוצר בין תנועות הנוער בזגלמביה לבין ארץ ישראל. האחת מהן הייתה צירופן של מספר חברות למשלחות של נתינים מוחלפים שיצאו מפולין לכיוון ארץ ישראל. בסוף אוקטובר 1942 נודע בזגלמביה כי כמה נשים וילדים, אשר קרוביהם היו נתינים בריטים או אשר הם עצמם היו בעלי נתינות בריטית, יוכלו לצאת מפולין הכבושה לארץ במסגרת הסכם של חילופי נתינים. הסכם זה, שהושג אחרי מאמצים רבים, חל לא רק על זגלמביה אלא על כל פולין הכבושה. סך הכול יצאו מפולין 69 יהודים, וביניהם כעשרה מאנשי זגלמביה.⁶ ההתרגשות סביב המתעדים לצאת הייתה גדולה. אף על פי שהיה ברור לכול כי אפשרות הצלה זאת נפתחה לבני מזל ספורים בלבד, נסיעתם נתפסה כפתח הצלה ראשון וכאשנב אל העולם החופשי.

שתיים מבין היוצאות היו חייקה בוכבינדר ושרה רכניץ, חברות קיבוץ דגניה ב', שבאו ערב המלחמה לביקור קרובים בבנדין ונתקעו במקום. השתיים היו קשורות לשני מעגלי השתייכות: ליודנראט ולתנועות הנוער. ככל הידוע, עבדה האחת מהן כפקידה במחלקת הסעד של היודנראט בבנדין.⁷ שתיהן היו מקורבות לחוגי הנוער החלוצי דרך תנועת "גורדוניה". חייקה הכירה את השתיים וציינה את דבר שהותן בחווה,⁸ אך ביומניה אין התייחסות לנסיעתן לארץ ישראל. ערב צאתן של השתיים מבנדין נערכה להן מסיבה חגיגית בבית היתומים, שבה השתתפו נציגי היודנראט ותנועות הנוער כאחד.⁹ השתיים נפגשו גם עם אליעזר גלר, מנהיג "גורדוניה" בווארשה ששהה אז בבנדין, והמידע שנשאו עמן ארצה כלל פרטים רבים על אודות השילוחים להשמדה ועל אושוויץ.

הגעתה של הקבוצה לארץ ישראל בנובמבר 1942 גרמה לזעזוע ציבורי. עשרות הניצולים היו עדי הראייה הראשונים להשמדה השיטתית של יהודי אירופה. כפי שהראו יואב גלבר וש"ב בית צבי, כבר בתחילת 1942 התפרסמו בעיתונות הארצישראלית ידיעות מפורטות על אודות ההשמדה. אלא שהידיעות

היו מזעזעות מכדי שניתן יהיה להאמין בהן: לפי גלבר השפיעה על דחיקת המידע הנורא גם הסיטואציה הקשה של ארץ ישראל באביב-קיץ 1942, שבה גברה החרדה מפני כיבוש אפשרי של הארץ על ידי כוחות רומל שהתקדמו במצרים.¹⁰ המפגש עם אנשי הקבוצה, שתוחקרו מיד עם בואם על ידי אנשי הסוכנות היהודית, חשף עדויות חיות של אנשים שחזו את ההשמדה על בשרם, ועתה לא ניתן היה עוד להתעלם מן הזוועה המתחוללת באירופה. לחברות דגניה דוברות העברית שהגיעו ארצה מבנדין היה חלק נכבד בכך.

פרסום ממצאי התחקיר ב-23.11.1942 היה למעין הכרה רשמית של הנהלת הסוכנות היהודית, כי באירופה מתנהלת השמדה שיטתית של יהודים. גל זעזוע עבר עתה על היישוב: הוכרזו ימי אבל וצום, ההמונים נקראו לעצרות זיכרון ומחאה, עצומות נשלחו לרחבי העולם. הזעזוע התבטא גם בהכאה על חטא האי-ידיעה ובחילופי האשמות בין מנהיגות היישוב: "מי נתן לנו את הרשות שלא לדעת?" שאל זעק זלמן רובשוב, "מי נתן לנו להשלוח את לבנו?" טענות קשות הופנו נגד יצחק גרינבוים, מי שבתוקף תפקידו כראש "ועדת הארבעה" של הסוכנות היה אחראי על הקשר עם יהודי אירופה הכבושה.¹¹ ביניהם בלטה התקפתו הנזעמת של מאיר יערי: "הנך שואל את עצמך מוכה תמהון: מה קרה לתנועה הציונית? האם אבדו כל מדה ומצפון?"¹² על חזה מי הכה יערי? הרי גם תנועתו שלו איבדה את הקשר עם אנשיה בפולין מאז שחזר ארון מז'נבה לפני למעלה משנתיים. אך עתה התעוררו לפעולה. יערי וחזן, עמיתו להנהגת הקיבוץ הארצי, יהפכו בחודשים הקרובים לראשי התובעים התגייסות כללית של היישוב לפעולות הצלה.

המפנה של יערי שיקף בדרכו את התעוררות היישוב. בארץ הוחל בהיערכות למגבית הצלה מיוחדת. צעירים החלו דוחקים במנהיגיהם בתביעה להישלח לאירופה לעזרת יהודי הגטאות המושמדים. בינואר 1943 הוקמה "ועדת הפעולה להצלת יהדות הגולה" מטעם הסוכנות, אשר בראשה נשאר, למרות הכול, יצחק גרינבוים. בקושטא התארגנה משלחת של היישוב, ותשומת לב מיוחדת הופנתה למרכז הקשר של "החלוץ" בז'נבה. כל אלה עתידים להיות חוליית חיבור חשובה בקשר שבין ארץ ישראל לפולין הכבושה, קשר שבתוקף הנסיבות עבר רובו ככולו דרך זגלמביה.

שליחותה של הלינקה

כשלושה חודשים לאחר צאת הקבוצה הראשונה, ב-23 בינואר 1943, התרכזה בזגלמביה קבוצת נתינים-מוחלפים נוספת. הפעם היו היהודים שבקבוצה מאנשי

בנדין וסוסנוביץ בלבד.¹³ יציאת הקבוצה השנייה התאפשרה כתוצאה מיוזמתם הפרטית של מספר יהודים, ולא של מוסדות הסוכנות היהודית.¹⁴ גם בקבוצה זו נכללה אחת מחברות תנועות הנוער בזגלמביה, הלינה גולדבלום בת השמונה עשרה, חברת "הנוער הציוני" מסוסנוביץ. תנועות הנוער ראו בה שליחה האמורה להעביר ליישוב בארץ ישראל את סיפור הכיליון ואת בשורת ההתארגנות להגנה. כזכור, הגיעה לבנדין מעט לפני כן פרומקה פלוטניצקה, חברת הנהגת "דרור – החלוץ" בווארשה. בואה של פרומקה קשור היה לעסקות הנתינים המוחלפים. בהנהגת אי"ל בווארשה קיוו שפרומקה תוכל להיכלל באחת מעסקות חילופין אלה, תגיע לארץ ישראל ותחדש עם אנשיה את הקשר שנותק. אך בהיעדר פספורט חו"ל, נבצר מפרומקה לצאת, והיא לחצה נואשות על לשכת "החלוץ" בז'נבה כדי שיוסדר לה משם פספורט זר.¹⁵ הדבר לא הסתייע, ופרומקה יצאה לסוסנוביץ כדי לתדרך את הליניקה, שעתידה הייתה להיות בין היוצאים. מעדותה של פרדקה מזיא עולה שגם חייקה קלינגר הייתה בין המתדרכים.¹⁶ אך חייקה לא הזכירה ביומניה את נסיעתה של הליניקה.

הליניקה תודרכה להעביר מסרים ברורים לארץ. הראשון שבהם היה מידע מפורט על ההשמדה, שנמסר לה על ידי פרומקה. הצעירה נשאה גם ידיעות מפורטות על פעולת תנועות הנוער בזגלמביה, תוך דגש על הקמת המחותרת בזגלמביה ובווארשה: על ההכנות להתגוננות, קשיי הקשר עם המחותרת הפולנית והיעדר האמצעים. בין אלה נכללה גם ידיעה עמומה שהגיעה באותם ימים על קרבות שפרצו בווארשה בין יהודים לחיילים גרמנים; בעת התדרוך, בסוף ינואר או תחילת פברואר 1943, ידוע היה בבנדין על ההתנגשויות הראשונות בין אי"ל לבין הגרמנים בינואר 1943.¹⁷ הליניקה הביאה עמה לראשונה גם בקשת עזרה והצלה מהיישוב בארץ מנוסחת בחריפות יתרה בידי פרומקה. פרומקה, שהייתה ערה כנראה לוויכוחים ב"שומר הצעיר" אך גם להלכי רוח נוספים בזגלמביה,¹⁸ הבהירה כי אם היישוב לא ייחלץ לעזרה, עלולים הצעירים בגטאות לפנות לקומוניזם.¹⁹

ערב צאתה של הקבוצה עברה הליניקה עוד שני מעמדי פרידה. הליניקה ושאר חברות הקבוצה נקראו אל מריץ, ושם עודכנו על ידי ועל ידי הד"ר בורנשטיין, נציג הג'וינט מווארשה שברח לזגלמביה וחי עתה תחת חסותו של מריץ. מריץ הוסיף מידע מסוים על ההשמדה; היהודים מומתים באושוויץ באמצעות גזים. הד"ר בורנשטיין דיווח כי "בווארשה אין עוד יהודים". ועם זאת ביקש מריץ מהיוצאות שלא לדבר בפומבי על אודות ההשמדה, שכן הפרסום הקודם לאחר שהגיעה הקבוצה הראשונה ארצה, הביא נזק גדול ומנע יציאת אנשים נוספים.²⁰

מריץ נשאר נאמן לדפוסי מדיניותו, שגרסו כי כל פעולת מחאה, ואפילו מחוץ לפולין, עלולה לחבל במאמצי ההצלה כפי שראה אותם.

אך היה לו, למריץ, גם דבר אל מנהיגות היישוב בארץ. כמי שתפס את עצמו גם בתקופה זו כמנהיג לאומי העושה ככל יכולתו להצלת העם, אך גם כציוני בעל זכויות,²¹ חשוב היה למריץ כי פעולתו תובן כהלכה בארץ ישראל: "מסרו לראשי היישוב בארץ ישראל" אמר מריץ ליוצאות "כי אני עושה את כל המאמצים כדי להציל את יהודי זגלמביה. לא כולם מבינים אותי כאן, אך ההיסטוריה תשפוט אותי פעם ותעריך את מאמצי. דרך קשה היא דרכו של זקן היהודים. בודד צועד אני ורבים המכשולים, אך אם אצליח להציל אפילו קומץ קטן של יהודים – והיה זה שכרי".²² לא רק אנשי תנועות הנוער, גם מריץ ראה את עצמו כפועל בשמה של ההיסטוריה.

מעמד פרידה אחר נערך להליניקה במסגרת תנועתה. בת קבוצתה של הליניקה, הנקה ביאטוס (לימים: חנה בן סירא), תיארה אותו לימים כך: "יוזק קוז'וך אמר דברי פרידה. שלח ברכות לקיבוץ 'תל יצחק' ו'שרשים'. דיבר על המאבק של הנוער ועל ההכנות להגנה, על הנשק שרוכשים, על הרצון והתכניות להפגש עם הפרטיזנים. על הליניקה מוטלת החובה לספר על האימים שאנו עוברים כאן – הגירושים, ההריגות. עליה לספר, כי עם זאת לב כולם עם החברים בארץ.

הלוואי וקצב הבנין שם יהיה מהיר יותר מקצב ההשמדה כאן".²³ צבי בראנדס היה פסימי מקוז'וך. במכתב מ-27.1.1942 הודיע לשווייץ על יציאתה של הליניקה ועל ההכנות להגנה בשפת קוד מרירה: "בימים האחרונים הזדמנה לאנשים רבים ההזדמנות להתראות עם מאיר [יערי]. הרי ידוע לך עד כמה אנו אוהבים אותו ומתגעגעים אליו. אבל כנראה שאין זה הדרי. נדמה לי כי שכח אותנו. מה דעתך? בינתיים, אני מתכוון להתחתן עם העלמה אגבסקה [הגנה]".²⁴

הליניקה עצמה לא הייתה שלמה עם ההחלטה לנסוע. היא שמחה במזלה הטוב, אך חשה שהיא נוטשת את חבריה לתנועה ולמחתרת. רק בלחצם האישי של יוזק קוז'וך ויאנק צימרמן (מדריכה האישי), שההגישו בפניה כי היא אינה מצילה את עצמה אלא יוצאת כשליחה, ניאותה לנסוע.²⁵

ב-12.2.1942, לאחר מסע ארוך שעבר דרך וינה, בודפשט, בולגריה, תורכיה, סוריה וביירות, הגיעה הקבוצה לארץ. היו בה 14 נשים וילדים. בוא הקבוצה הפך לסימן דרך נוסף במודעות היישוב להשמדת יהודי אירופה. ביישוב סבורים היו אז, ממש כמריץ בזגלמביה, כי אחרי מחצית נובמבר 1942 פסקה ההשמדה השיטתית, וייתכן שהיהודים, שרוכזו ב-55 גטאות, יוכלו לשרוד.²⁶ מה שסיפרו הבאים הזים סברה זו, ואנשי הסוכנות הסיקו שברעת הגרמנים להמשיך בהשמדה.

בנאומו, שהתייחס לידיעות אלה, הכה ראש ועדת ההצלה, יצחק גרינבוים, על חטא: "עוד הפעם טעינו. [...] אכן, אין לכו של אדם מסוגל להבין למזימותיו של הרשע הנאצי".²⁷

גל זעזוע נוסף עבר על היישוב היהודי בארץ ישראל. ב-22.2.1943 הוכרז יום אבל כללי ביישוב. שבתה המלאכה, בתי הקפה והשעשועים נסגרו, ובכיתות ערכו המורים שיעורי הסברה מיוחדים. אנשי ההסתדרות, מתוסכלים מחמת האי-עשייה עד כה, החליטו להקים ועדה בראשות גולדה מאירסון שתעסוק במגבית מיוחדת להצלה, וללחוץ על הסוכנות להגביר את מאמצי ההצלה.²⁸ האם השיגה הלינקה גם את מטרותיה האחרות של השליחות – הידיעות על הקמת המחתרת ובקשות העזרה? באורח פרדוקסלי הובנו דבריה בנושא זה שלא בהקשרם הנכון. כפי שמצביעות העדויות שנגבו מפיה, מסרה הלינקה מפי פרומקה כי התקבל מווארשה מברק ובו כתוב: "השגנו כספים לרכישת נשק. מה שקרה עם הגירוש הראשון לא יחזור עוד". כן מסרה כי "הסיסמא של הנוער היא 'הגנה'... ידיעות כאלו על ארגון ההגנה מתקבלות גם מיתר ערי פולניה". כמו כן פורטו המאמצים לרכישת הנשק מהמחתרת הפולנית, קשיי הקשר עם הפרטיזנים, ותכניות ההגנה: "התגוננות בכוח מול פעולות הגירוש של פלוגות העונשין".²⁹

אך ידיעות אלה, הגם שתועדו בפרוטוקולים של הסוכנות, לא הופנמו. בפברואר 1943 לא הבינו בארץ ישראל כי הצעירה מסוסנוביץ היא המבשרת הראשונה על ההכנות למרד הגטאות. דובקין, המתחקר הראשי של הסוכנות, הסיק מעדותה של הלינקה כי אם מדובר בהתגוננות, הרי שזו כבר נערכה.³⁰ יצחק גרינבוים, שאף הוא תחקר את הלינקה, שאל אותה בתוקף אם ניסו היהודים לעמוד על נפשם. את הידיעות על ההתארגנות להגנה ייחס לאירועים מקומיים בזגלמביה.³¹ אפילו בן-גוריון, אשר נפגש אישית עם הלינקה, לא עמד על משמעות הידיעות שהביאה. האיש הקשוח והמעשי ישב למולה שעות, ועיניו זלגו דמעות. לבסוף שאל: "אם ישלחו כמה בחורים מארץ ישראל, האם יעזור הדבר?"³² אך בן-גוריון דיבר על עזרה מהחוץ, מארץ ישראל, לא על מרידה בגטאות עצמם.

תהום של אי-הבנה הפרידה בין השליחה מ"שם" לבין שומעיה "כאן". שומעיה ביקשו מרד יהודי בגולה, אשר יזקוף את קומתם כיהודים חדשים בארצם. את התנהגות היהודים שפטו על פי הסטראוטיפ של היהודי הגלותי הנכנע והציתן. על כן לא השכילו להבין כי אמנם מתארגן והולך מרד כזה, וכמה נחוצה עזרתם כדי לתמוך בו.³³

קושטא — הקמת המשלחת

למרות האי־הבנות בנוגע להגנה, הרי שלידיעות על ההשמדה הייתה תוצאה מעשית. בשלהי 1942 ובתחילת 1943 החלה פעילות מוגברת של היישוב בארץ למען יהודי אירופה. הדבר בא לידי ביטוי בהתבססותה של המשלחת בקושטא (איסטנבול), אשר בה התבלטו שליחי התנועות החלוציות: וניה פומרנץ (מאוחר יותר: זאב הדרי), איש הקיבוץ המאוחד, ומנחם בדר, איש הקיבוץ הארצי ו"השומר הצעיר".

בדר היה דמות יוצאת דופן בתנועתו. הוא היה איש כלכלה בהתמחותו, מבוגר ממרבית החברים בארץ (כבן 48 היה אז) ומתון בעמדותיו. למרות נטיותו האינטלקטואליות ושפתו היפה (הוא שלח ידו גם בחיבור מחזות)³⁴ לא נטה בדר אחר פראזות אידאולוגיות, והתייחד בעיקר כאיש מעשה. הוא הגיע לקושטא במידה רבה כתוצאה מיוזמתו האישית. ב־1941 היה ביוגוסלביה ביום פלישת הנאצים, ומאז לא חדל לדרוש ממנהיגי התנועה להישלח לאירופה. כמי שראה את הגרמנים ומעשיהם כמו עיניו, ניבא לו לכו רעות באשר לגורל יהודי אירופה וחניכי "השומר הצעיר" שם. בקיץ 1942 נענו סוף סוף פניותיו, אך עדיין היה עליו להתרוצץ בין פקידי הסוכנות במשך כארבעה חודשים על מנת להשיג את האישורים הדרושים לנסיעתו.³⁵

מעט לפני נסיעתו הכירה גם תנועתו שלו בדחיפותה של השליחות. בישיבת הוועד הפועל בעין החורש ב־15-16.12.1942, כחודש אחרי שהגיעו הנשים והילדים מפולין, נזעק גם הקיבוץ הארצי. הייתה זו ישיבה דרמטית. מאיר יערי נשא קינה על אסון העם היהודי והודה כי עדיין אינו מסוגל "למצות את תודעת השואה עד תומה". כמתגעגע לעולם שבאבדנו הכיר זה עתה, חזר לזיכרונות עיירתו רישא, כשהוא מתרפק עליהם כנחמת מעט. לימים ייקרא נאום מספר זה "אל מול פני האסון".³⁶ החברים הגיבו כיאות. בשורה של החלטות נקרא הקיבוץ הארצי לעמוד בראש מאמצי ההצלה. על התנועה הוטל להיות "גורם מדרבן ותובע, שלא יניח לישוב לשוב את מסלול החיים הרגיל. על ראש דאגותינו בתקופה הקרובה עלינו להעלות את מאמצי ההצלה לאלתר".³⁷ ההחלטות הקונקרטיות היו צנועות הרבה יותר: אישור נסיעתו של בדר ושיגור לאלתר של משלחת ללונדון ולווינגטון. משתיהן יצאה לפועל רק הראשונה.

מעט לפניו הגיע לקושטא וניה פומרנץ. גם זאת, במידה רבה, כתוצאה ממאמציו האישיים. וניה התאמן עוד במאי 1942 בקורס מיוחד שיזם המוסד לעלייה ב' במטרה להכשיר מספר צעירים למשימות הצלה בשטחים הכבושים. הידיעות מפולין בנובמבר 1942 הכניסו את מארגני הקורס לתחושת ייאוש

ותסכול. שאול אביגור, מראשי "ההגנה" והמוסד, לא האמין שניתן עוד לעשות משהו, אך הניח לווניה לנסות לעשות דבר מה בקושטא. וניה יצא לשם כנציג הקיבוץ המאוחד בדצמבר 1942.³⁸

פעולתם הראשונית של וניה וברד הייתה חידוש הקשר הישיר עם אנשי תנועותיהם בפולין. יהודייה מקומית בשם שרקה מנדלבלט הייתה למזכירתם, וכתובתה הפכה למען לתשובות חוזרות. ב־20.1.1942 כתב וניה לפרומקה ולהרשל בבנדין והוסיף גם דרישת שלום מברד. הוא הזכיר מכתב קודם שכתב ולא נענה והתלונן על היעדר הקשר עמם ועל היעדר ידיעות מאנשיהם בווארשה. הוא בישר להם בשפת קוד על ההתגייסות של היישוב להציל ולעזור. בארץ "מצבו של משק טוב מאוד" כתב, וגם "הבת הצעירה, התישבות, עושה חיל".³⁹ אך הקשר המיוחל לא נוצר: מכתבם של וניה וברד אמנם הגיע לבנדין, אך התשובה של פרומקה למכתבם לא הגיעה לידיהם.⁴⁰ מכאן ואילך נשמר קשר המכתבים בעיקר באמצעות משלחת "החלוץ" בז'נבה, שהייתה מעבירה את העתקי המכתבים מפולין לקושטא.⁴¹

וניה וברד לא הסתפקו בזרם הרליל של המכתבים שהגיעו בדרך עקיפה. הם הצליחו ליצור קשר עם קבוצה של סוכנים כפולים, שפעלו במסגרת שירות המודיעין הצבאי הגרמני ("אבווהר") בפיקודו של קנריס⁴² והיו מוכנים לשמש כבלדרים ולהעביר מכתבים וכסף לפולין הכבושה.⁴³

ב־10.3.1943 יצא בלדר ראשון, וכירו מכתב וכסף עבור אנשי המחתרת בבנדין. במכתב התייחסו וניה וברד לנתק העמוק, שנמשך זה כשלוש שנים, בין אנשי היישוב לבין אנשי המחתרת בפולין הכבושה: "ידענו גם ידענו", כתבו וניה וברד לחברים בבנדין, "כי לא מעט טינה נצטברה בלבותיכם על משפחתנו בארץ ובעולם, על שלא חשנו לעזרתכם עד כה. הגיעו אלינו דבריה של פרומקה וטוסיה מלפני חודש ויותר זמן, והרגשנו כי זהו ניב של כולכם, אשר רק דממתכם האילמת הגיעה לארץ. האשמה כבדה בוטאה בדממה זו, וגם את זה ידענו. ואין אונים היינו לעזור לכם, ואין אונים אנו גם להצטרף".⁴⁴ מספר חודשים מאוחר יותר במכתב לאברהם ליפסקר, איש הקשר שלו בארץ ישראל,⁴⁵ יבקש בדר בתקיפות כי מאיר יערי יכתוב אישית אל אנשיו: "הידעת איזה רושם היתה עושה איגרת חתומה בכתב ידו של מאיר?"⁴⁶ יערי, מצדו, לא התפנה להגיב.

האם היה בכך כדי להועיל? ההיסטוריוגרפיה הישראלית בנושא זה, בניגוד לקובלנותיו של בית צבי, תמימת דעים כי לא ניתן היה לעשות הרבה. כך היה סבור בינואר 1943 גם יצחק גרינבוים, ראש "ועדת ההצלה". גרינבוים טען כי ניתן יהיה להגיע ל"הפסקת הטבח, להצלה" רק בזכות ניצחונותיהן

של בעלות הברית, ומשום כך אף התנגד נחרצות להקצאת קרן היסוד להצלת יהודים באירופה. דבריו עוררו התנגדות עזה, בין השאר של יעקב חזן, ממנהיגי "השומר הצעיר".⁴⁷ למרות הקמת מגבית ההצלה והגברת הפעילויות בנושא זה, הרי שהקו הנקוט של התגייסות לצבא הבריטי מחד גיסא ובניית הארץ כהכנת מקום מקלט לשרידים מאידך גיסא – לא השתנה מיסודו. בכרוזה של "קרן תל חי" הרוויזיוניסטית, שהופיעה בחנוכה תש"ג (סוף דצמבר 1943), נראה חייל יהודי במדי הצבא הבריטי כשפניו הקשוחים מוארים, מגן על יהודי מבוהל לבוש שחורים ותולש מזרועו את סרט המגן דוד.

אלא שמקריאת המכתבים שהגיעו אל וניה ובדר עולה כי לשמירת הקשר בין אנשי תנועות הנוער בפולין לבין מרכזי תנועותיהם בארץ ישראל היה ערך מורלי שאין להפריז בחשיבותו. תחושת הניתוק וההינשנות אכן הייתה טיפוסית למנהיגי המחותרת בתקופה זו. הם הכינו את עצמם להתגוננות מתוך ניכור וכעס על העולם שלמענו נלחמו. חברתה של חייקה, טוסיה אלטמן, דיווחה לתנועתה בארץ ישראל עוד ביולי 1942 על ראשית ההשמדה במילים המזעזעות: "ישראל גווע לעיני, ואני פוכרת ידי ואיני יכולה לעזור לו".⁴⁸ אך לכך הוסיפה את המילים הקשות: "לשם מה [לכתוב לארץ ישראל] אפוא? הרי אתם מחקתם אותנו מזכרונוכם, והאם גם אנחנו? הלא נודה כי אין לשאוב מים ממעיין מורעל. [...] אני עוצרת בנפשי שלא לתת מוצא למרירות שנצטברה עליך ועל ידידיך על אשר שכחתם אותנו שכחה מלאה כזאת. [...] אל תדרוש בשלום איש. איני רוצה לדעתם. אבל אותך עוד הייתי רוצה לראות עוד".⁴⁹ שורות אלה צונזרו משהתפרסם המכתב לראשונה, וחלקן אף הושמט מספר השומר הצעיר שראה אור ב־1956.⁵⁰

אליעזר גלר, מנהיג תנועת "גורדוניה", שבתקופה זו הפך לתומך בהתגוננות המזוינת והצטרף לאי"ל במתכונתו החדשה, פגש את חייקה בוכבינדר ושרה רכניץ ערב נסיעתן מבנדין לארץ ישראל בנובמבר 1942, אך סירב למסור להן מכתב המופנה להנהגת תנועתו בארץ. השתיים מסרו בשמו: "לכו מלא מרירות עליכם ועל עולמוביץ [העולם] ואין הוא רוצה לכתוב לכם עוד. הוא טוען שבין כה וכה כמיתור הוא בעיניכם, ועל כן פשוט חבל לו על הנייר והזמן הדרוש לכתובה".⁵¹ בצורה דומה כתב גם צבי בראנדס בסוף ינואר 1943, במכתב שצוטט למעלה: הוא התלונן כי אהבתו ל"יערי" הפכה להיות לאהבה חד־צדדית. פרומקה פלוטניצקה, מצדה, התריעה כזכור שהיעדר הקשר והסיוע מצד ארץ ישראל יוביל לאכזבה מהציונות ולנהייה אחר הקומוניסטים. מה יכלו בדר וניה לעשות, זולת כתיבת דברי עידוד ונחמה? בימים ששלחו את מכתבם הראשון כבר התחוללה פרשה חדשה, שבאמצעותה, כך נראה היה

לרגע, ניתן היה לפעול בצורה אפקטיבית. ממרכז "החלוץ" בז'נבה הגיעו ידיעות על תכנית הצלה באמצעות פספורטים דרום אמריקניים.

ז'נבה — פספורטים דרום אמריקניים

למרות תחושת הניתוק, הרי שלאורך כל תקופת המלחמה התקיים למצער צינור תקשורת אחד בין תנועות הנוער בזוגלמביה לבין העולם שבחוץ; קו הדואר שחיבר אותם עם ז'נבה, ובפרט עם לשכת הקשר של "החלוץ" במקום. מרכז הקשר היה נתן שוואלב (לימים: דרורי), איש "גורדוניה" וראש לשכת "החלוץ" בשווייץ. שוואלב פעל תקופה ארוכה לבדו: שליחים נוספים שהיו עמו עד מחצית 1940 חזרו, כאמור, לארץ. ביניהם נציגי התנועות המובילות: מרדכי אורן, איש "השומר הצעיר", יוסף בורג, איש "ברית החלוצים הדתיים", פיניה גינזבורג, איש "הקיבוץ המאוחד", וצבי יחיאלי.⁵² שוואלב, איש נמרץ ופעלתן, ניהל את ענייני המשרד בדרך תקיפה, תוך שהוא שומר על האינטרסים של מפלגתו מפא"י, ולא שש לשתף במידע שבידו אנשים שראה אותם כלא מוסמכים לעסוק בו.⁵³ את העתקי המכתבים שהיה מקבל מפולין ומארצות אחרות היה שולח למוסדות בארץ ובהו"ל כשהם מצונזרים מטעמי ביטחון.

לצדו של שוואלב פעל הייני בורנשטיין, חבר "השומר הצעיר". בהיעדרו של אורן, הנציג המוסמך של התנועה, קיבל על עצמו הייני הצעיר את תפקידי הקישור עם תנועות הנוער. היה עליו להיאבק לא מעט כדי לתפוס מקום בלשכת "החלוץ" ליד שוואלב החשדני, אך בתחילת 1943 הפך הייני לכתובת המרכזית עבור אנשי תנועתו בכנרדין.⁵⁴

בז'נבה פעל גם משרד ארצישראלי בראשותו של פוזנר, וכן ארגון "רליקו" בראשות ד"ר אברהם זילברשיין. זה היה ארגון פילנתרופי של יהודי שווייץ, אשר קיבל מימון מגורמי חוץ רבים, ציוניים, בלתי ציוניים וארצישראליים. כן פעל בז'נבה אלפרד שוורצבוים, יהודי מבנרדין, ששמו כבר הוזכר בפרק המתיחס לראשית המלחמה. לאחר ששוחרר ממעצרו וסירב להצעתו של מרין להצטרף ליונדראט, הצליח שוורצבוים האמיד לעשות את מה שנחשב לבלתי אפשרי בתחילת 1940: עם אשתו, שתי בנותיו ושמונה מזוודות הגיע לשווייץ. נראה שזמן לא רב אחר כך החל בפעילות עצמאית בשטח, תוך שהוא מנסה ליצור קשרים עם גורמים שונים. בפעילותו ידע אכזבות רבות: נציג הג'וינט סאלי מאייר סיפר לאחר פגישתו עם שוורצבוים כי "איזה מהגר משוגע יהודי ממזרח אירופה סיפר לו סיפורי זוועות". שוואלב דחה את עזרתו מטעמי קונספירציה. ומעל לכול הכביד הפיצול המפלגתי והמוסדי: אפילו זילברשיין

ושוואלב שהשתייכו לאותה מפלגה לא תמיד הסתדרו ביניהם.⁵⁵ למרות זאת השתלב שוורצבוים בפעילות: הוא ניהל קשר רצוף עם אנשי זגלמביה, סיפק כתובות למשרדי הקשר, ארגן את משלוח החבילות ולעתים אף השתתף בפעולות המגבית להצלה שנערכו בשווייץ. לא מעט בזכותו התקיים הקשר עם זגלמביה לאורך רוב שנות המלחמה.

לצד קשר המכתבים, היה העיסוק המרכזי של הגופים השונים בשווייץ משלוח חבילות לגטאות. משלוח זה, שהתקיים כנראה כסדרו עד סוף שנת 1942, הקל במעט על מצוקת החיים בגטאות, ואנשי תנועות הנוער הסתמכו עליו לתמיכה באנשיהם. אך החבילות היו בבחינת טיפה בים, ומהר מאוד התגלעו מחלוקות באשר לדרכי חלוקתן. לאנשי "החלוץ" ו"השומר הצעיר" בפולין היה נראה כי שוואלב דואג יותר לאנשי תנועתו "גורדוניה" ומקפח את חלקם שלהם. לצד מכתבי התודה התקבלו גם תלונות קשות על דרכי הקצאת החבילות.⁵⁶

בשלהי 1942 עלתה בשווייץ אפשרות חדשה לסיוע לאנשי פולין הכבושה; יציאה מפולין באמצעות פספורטים דרום אמריקניים. הרעיון יצא מהאחים שטרנבוך, אנשי "אגודת ישראל" בשווייץ, עוד בתחילת 1942. הרעיון היה פשוט: האחים שטרנבוך פנו אל קונסול פרגוואי בשווייץ, והוא מכר להם דרכונים במחיר נמוך ואף העביר מספר רב של טפסים ריקים. הם מילאו את הטפסים בפרטי קרוביהם בפולין, הצמידו את התמונות המתאימות, השגריר חתם עליהם, והטפסים נשלחו לפולין. מקבלי הפספורטים בפולין הכבושה, שנחשבו מעתה לנתינים זרים, אמורים היו להיעצר על ידי המשטרה ולהיות מועברים למחנות מעצר לנתיני חו"ל, ולשהות שם עד סיום המלחמה או הסכם חילופי שבויים.⁵⁷

בסוף 1942 החליטו שוואלב וזילברשיין לנסות אף הם דרך זו של הצלה עבור חברי תנועותיהם בפולין. אלפרד שוורצבוים, שעל פי עדותו היה זה שסיפר להם על שיטת הפעולה של אנשי "אגודת ישראל", לקח חלק פעיל בפעולה זו מתחילתה. במהרה הצטרפו לפעילות גם פוזנר והייני בורנשטיין. לנוכח הידיעות על ההשמדה שהגיעו מפולין, איבד משלוח החבילות מטעמו, ואילו באמצעות הפספורטים ניתן היה לפחות לנסות להציל את שרידי יהדות פולין. עד אמצע שנת 1943 נשלחו לפולין אלפי פספורטים או "פרומסות" – הודעה כי הנמען בפולין קיבל את אזרחות הארץ הדרום אמריקנית האמורה, והפספורט יגיע אליו בקרוב. עתה שוב לא היה מדובר בפרגוואי בלבד; קשרים דומים נוצרו עם הקונסוליות של הונדורס וסן סלבדור. מספר דרכונים הושגו גם מהקונסוליות והנציגויות של צ'ילה, פרו, האיטי ובוליביה. מבחינה טכנית לא הצריך מבצע הפספורטים היערכות מיוחדת ואף לא

היה כרוך בסיכונים מיוחדים. המימון הגיע מכספים שנגבו בארץ ישראל וכן ממקורות יהודיים מקומיים ומד"ר שוורצבארד בלונדון. מחיר הדרכון נע בין 900-1,800 פרנק שוויצרי (450-900 דולר). רק במקרה אחד, ככל הידוע, נעצר אחד מפעילי הפספורטים בידי משטרת שווייץ (אלפרד שוורצבוים), ואף הוא שוחרר כעבור חקירה קצרה.⁵⁸

ושוב הייתה זגלמביה יעד מרכזי להתכתבות הענפה עם שווייץ בנושא הפספורטים הדרום אמריקניים. גל ענקי של גלויות ומכתבים הציף את משרדי הדואר של בנדין, סוסנוביץ וז'נבה במחצית הראשונה של שנת 1943.

הגנה או הצלה בבנדין

חייקה לקחה חלק פעיל בתכתובת ובמסכת הקשרים בין בנדין למשלחות בז'נבה ובקושטא, ומהן לארץ ישראל. יומניה מתעדים תחושות מרירות ואכזבה עמוקות מקשר זה. למותר לציין כי רק מעט ממה שכתבה בשנת 1943 הופיע בגרסתו המודפסת של הספר:

בזמן הזה [חורף 1942-1943] ענה הד מחו"ל. כבר זמן מה לפני כן היו מגיעים אלינו מכתבים מחו"ל. היו כותבים אלינו אודות המולדת ועוד דברים שונים מסוג זה. צחקנו מהמכתבים האלה. מה זה נגע בנו, העומדים יום יום במלחמת דמים על הקיום ממש? מכתבים אלה דכאו והצחקו בעת ובעונה אחת. כביטוי הכולט ביותר ליחסנו לחו"ל תשמש האמרה הוולגרית במקצת – "מולדת, מולדת יאוטוימאט".⁵⁹

על פי שמואל רון, הצירוף נלקח משיר שחובר בידי אחד מחברי "השומר הצעיר" בזגלמביה.⁶⁰ לימים תתעד חייקה את צבי בראנדס הוזה בקול רם:

נבנה מטוס, נטוס – ארצה. אבוא ואומר: למה עדין תשבו בחיבוק ידים, למה עדיין תזרעו ותשמחו בתנובתכם, למה תוסיפו לבנות מושבותיכם כאילו לא קרה דבר בעולם – אלא שלא הייתי נשאר עמהם. חוזר הייתי אליכם עמוס מטען – פצצות, רימונים, מקלעים. או אז היינו מתחילים במלאכה.⁶¹

בימים שכתבה חייקה את יומני 1943, היה חשבונה עם "חו"ל" – כפי שקראה לז'נבה ולארץ ישראל – ארוך וקשה. היא הסתייגה גם מהמכתבים וגם מהחבילות שהגיעו משווייץ עוד בתקופות קודמות:

אולם הרגיז מכל, נתן שוואלכ. הוא כתב שטויות כאלה, ומכתבים אשר יכלו להפיל אותנו. התחיל המפעל של משלוח חבילות [מז'נבה לפולין]. נתן היה בלתי הוגן. ל"גורדוניה" היה שולח כמות בהרבה יותר גדולה מאשר לנו. בזכות מה? האם לפתע קבלו אחוז גבוה יותר ב"החלוץ"? כעסנו. את ה"טרנספר" [העברת כספים] אשר "הקיבוץ הארצי" שלח אלינו ואשר יוסף [קפלן] יכול היה לקבלו במזומנים בוארשה, הוא החליף לחבילות והיה שולחן על פני פולין כולה. וארשה לא קיבלה מזה ולא כלום.

נו, ואחר כך [שם לא ברור] או מישהו אחר כתב אליו שהיינו לקומוניסטים, ונתן, אף מבלי לשאול את יוסף [קפלן] האם נכון הדבר, היה מפיץ את השמועות האלה ברכים.⁶² הוא קבל על כך תשובה מיוסף, אשר הרביץ בו כהוגן, אולם נתן, כנראה לא שנה את דעתו, כיוון שזמן ממושך אחר כך קיבלנו מכתב מטורקיה [מהמשלחת בקושטא] בו שואלים: "האם שכחנו את מאיר [יערי]? מה אפשר היה לענות על שאלה מעין זו? מה מכאיב ומשונה כאחד היה זה עבורנו.

נחת רבה מהחבילות החוצלארציות לא היתה לנו וכן לא רבתה העזרה מהן. אחר כך גם זה לא היה עוד, כי הקהילה [היודנראט] היתה מחרימה אותן.⁶³

הקשר עם הייני בורנשטיין, איש תנועתה, היה לה לנחמת מעט. רק בדיעבר התברר עד כמה חשוב היה כי הקשר יחזק בידי אנשים בעלי שייכות תנועתית מוכרת:

כבר אז [ראשית 1943]⁶⁴ הגיע מכתב מהייני. במכתביו של הייני שמחנו מאוד. קצרים היו אך לבכיים כל כך. אפשר היה לחוש בהם נפש אח יקרה – הנה אדם משלנו. וחשוב מכל – כתב בקצרה ולענין. מכתביו לא היו מתבלטים בכלל.⁶⁵

ומכאן ואילך פנתה לרווח על פרשת הפספורטים:

ובכן, כיצד יש להתייחס לענין מחנות המעצר לנתיני חו"ל [לשם היו מיועדים להישלח בעלי הפספורטים הדרום אמריקניים]? נקראה אסיפת "החלוץ" והוחלט שאין מקבלים זאת (רק לאחר מכן התברר שגם וארשה קיבלה אותה החלטה). שולחים שליחים בלבד. ההחלטה התקבלה על

ידי כל הסתדרויות הנוער. והנה לאחר שבועות אחדים נודע לנו שזה או אחר מ"גורדוניה" שלח. התחילו להגיע ניירות. העיר התרתחה. הציבור המבוגר היה נסער על הנוער, אשר דחה את ההזדמנות להצלה. התחילו להשפיע על הבנים ועל הבנות ובאופן חלקי השיגו את שלהם. הנוער התחיל לשנות את דעתו. ה"גורדוניסטים" הכריזו כבר בפומבי על תמיכתם במשלוח הצילומים [עבור הפספורטים]. התחיל חיפוש קדחתני אחר הדרכים למשלוח.⁶⁶

עדויות שונות מאשרות את דברי חייקה. שוואלב, שריכז את המאמצים בנושא הפספורטים ביחס לאנשי "החלוץ", הצליח ליצור קשר עם אנשי וארשה וזגלמביה. נראה כי בווארשה, בינואר 1943, בעיצומן של ההכנות להתגוננות המזוינת, נתקבלו הידיעות על הפספורטים ברגשות מעורבים. הירש ברלינסקי כתב בכעס ביומנו כי ב-17.1.1943, יום לפני תחילת האקציה השנייה, בשעה שצריכה הייתה להתקיים ישיבה בעניין ההיערכות להגנה, היו עסוקים אנשי "החלוץ" בישיבה שנועדה לברר את עניין הפספורטים.⁶⁷ אך הכעס של ברלינסקי היה בלתי מוצדק; נראה ששוואלב הציע לחלץ חלק ממנהיגות "החלוץ" בפולין, אבל אלה התנגדו. במקום זאת ביקשו להוציא שליחים, שיעבירו לעולם החופשי את המידע על אודות ההשמדה. מחליפות המכתבים בין שוואלב לבין וארשה עולה כי המועמדות לשליחות היו פרומקה פלוטניצקה מ"דרור" וטוסייה אלטמן מ"השומר הצעיר".⁶⁸

גם בזגלמביה התקבל בתחילה עניין הפספורטים בהסתייגות. באספה שכינס ליור בביתו של סובקובסקי מ"פועלי ציון" ובה הוקרא המכתב מנתן שוואלב, נטו המשתתפים מקרב תנועות הנוער לשלול את הרעיון.⁶⁹ עם זאת מקצת חברי "התאחדות" הקשישים יותר ובעלי המשפחות שלחו לשוואלב את תמונותיהם, ביניהם נתן עק מווארשה, מוטק קששיבו⁷⁰ ואריה ליור. בראשית מרס הגיעו הדרכונים לשלושת חברי "התאחדות", וב-6.3.1943 עזבו השלושה את העיר. נתן עק הוסע למחנה המעצר לנתיני חוץ שבטיטמונינג בגרמניה.⁷¹ צאתם עוררה המולה רבתי בעיר.

עוד קודם לכן זומנה ב"גורדוניה" אספה נוספת, והמצב הוערך מחדש. בשיחה הנוקבת שנערכה בעצם ימי פרשת דונסקי, ב-3.3.1943, נאמרו דברים קשים. הנקה בורנשטיין התלבטה בקול: היא רצתה בהגנה ואף בהצטרפות לפרטיזנים. העיקר להילחם על החיים ולא למות באופן פסיבי. אך העזרה מחו"ל טרפה את הקלפים. התברר שיש בה ממש. אחרים כמו צבי היו החלטיים יותר: "הגנה והצלה הם מושגים סותרים זה את זה. לפיכך עלינו להחליט על אחת מהן.

על הגנה אין מה לדבר. שיטת ההשמדה לא תאפשר לנו תגובה מתאימה. [...] הגנה למען הכבוד אין לה ערך. העולם שיצטרך לשפוט אותנו אינו שווה את חיינו. עלינו להאחז בחיים בכל מחיר בכדי שנוכל להתנקם בגרמנים". דודק היה גלוי עוד יותר: "מכיוון שהגנה אינה אקטואלית, הבה נלך בדרך שכופים עלינו מחו"ל. אל נעמיד פני גיבורים. יהיה לנו האומץ להודות בכך שכל אחד מאתנו רוצה לחיות".⁷²

אנשי "גורדוניה" רצו לחיות. נראה שניתן לקשור עמדה פרגמטית זו במחויבות פחותה לרעיון ההגנה. מעגלי ההשתייכות החברתית שלהם כמו גם תפיסותיהם המתונות יחסית, קירבום לתפיסות אנשי היודנראט, ששללו הגנה מכול וכול.

תפקיד האוונגרד

הסערה סביב הפספורטים התפשטה אל מעבר לוויכוחים הפנימיים בתנועות הנוער. בין יהודי בנדין המבוגרים היו שקינאו בחברי תנועות הנוער שנפתח להם פתח הצלה, והיו שכעסו עליהם שדחו את היד המושטת.⁷³ ומרין, כמו במקרים אחרים, ראה בקיום הקשר עם חו"ל בעניין הפספורטים חתירה תחת סמכותו, וכעסו גבר ככל שהמשיכו הפספורטים להגיע.

החלטת אנשי "גורדוניה" ונסיעתו של נתן עק חוללו תסיסה בקיבוץ "דרור".⁷⁴ לפי חייקה רצו כל החברים בקיבוץ "דרור" לקום ולנסוע, וחשו מקופחים משלא קיבלו פספורטים.⁷⁵ גם לפי עדות אייזיק נוימן, חבר "השומר הצעיר" שהגיע כפליט מז'אראקי, תמכו אנשי "דרור" בעניין הפספורטים.⁷⁶ פרומקה נתונה הייתה במצב רגיש: היא עצמה אמורה הייתה לנסוע כשליחה. קשה היה לה על כן להתנגד נחרצות למבצע הפספורטים.

ה"שומר הצעיר" נקט עמדה נוקשה: לא מקבלים. אייזיק נוימן זכר אספה שבה השתתפו שלושים חברים, אשר נערכה בעליית גג.⁷⁷ אספה זו נזכרת גם ביומניה של חייקה:

אצלנו הדבר קלל הכי פחות דמים. אולי זה נתקע בראש למישהו מהצעירים, אולם איש לא דיבר על כך אצלנו בפומבי. להיפך, באספה – בשעה שדנו בענין זה – כולם חייבו שליחות. ההנהגה שלנו הרחיקה לכת במידה כזאת, שהיתה מוכנה לוותר גם על השליחות – דבר שכשלעצמו לא היה נכון – ובלבד כדי למנוע את הלך הרוחות שראשי התנועה נוסעים.⁷⁸

ההצעה לא התקבלה. חייקה הייתה מהמתנגדים העיקריים להצלה באמצעות הפספורטים. אך למרות ההחלטה שקיבלו הייתה האווירה קשה –

נוצרה אוירה איומה... השוה"צ מבורד. כולם מקבלים דרכונים, וההגנה כאילו אינה קיימת – פחדנו בפני הברידות הזאת, ובזה היתה שגיאתנו. היינו כח, למה פחדנו לעמוד בעצמנו בהגנה?
ברור היה לנו שעמדת "דרור" תהיה תלויה בעמדתנו התקיפה והמוחלטת. לא היה נראה לפרומקה, בתור שליחת המרכז לקבוע עמדה אופוזיציונית לגבי ההגנה.⁷⁹

אך נראה שעמדת "השומר הצעיר" אכן השפיעה. במכתב מ־8.3.1943 דיווחה פרומקה לנתן שוואלכ: "כפי שידוע לך, משפחתי כולה מקיימת יחסים שליליים מאוד עם דרכיה, אך לפי דרישתה המפורשת של צביה עלי להיפגש עמה".⁸⁰ חצויה בין ההכרח בנסיעתה שלה, הלחצים מכיוון "גורדוניה" ו"דרור" ועמדתו הנוקשה של "השומר הצעיר", הביאה לבסוף פרומקה הצעת פשרה שנתקבלה על כל התנועות ב"החלוץ". החברים ישלחו את תמונותיהם ופרטיהם האישיים לשווייץ, אך בפספורטים שיתקבלו לא ישתמשו לעת עתה.⁸¹

נראה שלהחלטה היו פירושים שונים. חייקה ב"השומר הצעיר" הבינה כי "הוחלט לשלוח את צילומי הכל מבלי שאלה ידעו על כך". רוגזת הייתה על צבי בראנדס שנתן הסכמתו אף להצעה זו:

התנגדנו אף לכך, ואינני יודעת באיפה אופן (נס) נתן צבי את הסכמתו לכך בישיבת "החלוץ".⁸²

ידוע כי לפחות ב"השומר הצעיר" נוהל מבצע הפספורטים באמצעות ההנהגות. החברים נתנו תמונות ופרטים, אך ההנהגה החזיקה בידה את הפספורטים שהתקבלו ולא מסרה אותם לחברים.⁸³ כיצד להסביר את התנגדותם העקשנית של חייקה וחבריה לפספורטים? נראה שההתנגדות נבעה משני גורמים: קבלת הפספורטים על ידי אנשי תנועות הנוער פירושה היה ויתור על ההתארגנות להגנה. אפשרויות ההצלה שנפתחו לפתע פגעו קשות במאמצים לארגן הגנה מזוינת. חייקה סיכמה זאת בקצרה:

בינתיים התחילו להגיע ניירות עבור אנשי "גורדוניה". אחרים התחילו להתמרמר. מה הם עושים עם הנוער. ההתלהבות אשר רחשו בימים הראשונים להגנה – פגה.⁸⁴

אך מעבר לשיקולים המיידיים, נבעה התנגדות אנשי "השומר הצעיר" לשימוש בפספורטים כאפשרות הצלה ממניעים עמוקים יותר, שהיו נעוצים במסורת שעליה התחנכו וחינכו. הם ראו את עצמם כאוונגרד לאומי וחברתי. כאמור, עוד בסוף שנות השלושים אימץ "השומר הצעיר" את המושג "אוונגרד" כמבטא את מחויבותו המהפכנית. המונח היה שווה ערך ל"חלוץ", אך ייחס לו לא רק פריצת דרך, אלא גם ערעור על מוסכמות החברה ומהפכנות. ואיך יציל החלוץ ההולך לפני המחנה את עצמו, בעוד שעמו כלה והולך? הפספורטים לא סיפקו הצלה המונית. הם היו פתרון לאנשים ספורים, לבוגרי התנועה, אולי רק למנהיגיה. נראה כי באותם ימים התגבשה בחייקה ובחבריה התפיסה הרואה הכרח במות האוונגרד: "אם אין עם, אין גם צורך באוונגרד. כי בשביל מי הוא התקיים אם לא בשבילי".⁸⁵

מאוחר יותר, לכשתגיע לארץ, תקבע חייקה מפורשות: "אין זכות קיום לאוונגרד בשעה שהעם כולו מושמד".⁸⁶ רעיון האוונגרד שעליו התחנכו והדהוד קריאתו המרוחקת של יערי, עמדו עתה במבחן המשך הקיום האישי. האפשרות האחרת, התגוננות בגטו, הייתה פעולה התאבדותית, כפי שהודה בכך כעבור שנים שמואל רון (רוזנצווייג).⁸⁷ אפילו חייקה, שהכחישה כי מאבקם נבע מ"פסימיות קיצונית, מתוך חוסר בררה",⁸⁸ הודתה מיד אחר כך כי "לעולם לא היה השכל הישר בלבד מצליח ליצור את ההגנה בגטאות. היא היתה הניגוד הגמור להגיון".⁸⁹ ויותר מזה: "דרכם של השומרים ביחוד, כאילו היתה גזורה אל מוות המרי".⁹⁰ לחייקה היה ברור מלכתחילה כי הגנת הגטו אינה מלחמה על החיים, אלא על המוות.

ועם זאת נהגו אנשי "השומר הצעיר" לפי החלטת הפשרה שהתקבלה במרכז "החלוץ". ב-24.3.1943 שלח צבי בראנדס את תמונתו להייני בורנשטיין, אך כשבועיים מאוחר יותר, ב-6 באפריל, הודיע לו כי "תמונה אינה מגלה לי סימפטיה, וכי אין בדעתי להתחתן אתה". ב-15.4.1943 הסביר להייני התמה על הערתו זו כי: "הכרתי באחרונה את הגנה ואני אוהב אותה מאוד. היא עלמה נועזת ואמיצת לב ואנו התקשרנו מאוד".⁹¹

התפתחות פרשת הפספורטים

ככלל, נטו המבוגרים בבניין לראות בפספורטים אפשרות להצלה ריאלית⁹² ותהו על התלבטויות הצעירים. בעקבות יציאת הקבוצה הראשונה לדרכה התחוללה סערת רוחות בעיר, שכוונה כנגד החלטת תנועות הנוער שלא להשתמש בפספורטים:

התחיל מרד בציבור הקשישים: "היתכן לא לנצל פתח הצלה? אדרבא שידאגו גם להצלתנו".⁹³

אייזיק נוימן זכר כיצד השתנה אליו יחסו של קרוב משפחתו שאצלו התגורר, משנודע עניין הפספורטים. קרוב זה, שהיה מסויג גם קודם מאייזיק בשל הסכנה הכרוכה במתן קורת גג לפליט כמותו, פנה אליו עתה בבקשה לדאוג גם לו לפספורט.⁹⁴ כולם רצו לחיות, והמפתח לחיים קפוץ היה בידי אנשי תנועות הנוער הסרבנים. חייקה כתבה:

התחילו נדחקים אלינו אנשים המציעים מעשרים עד חמישים אלף במחיר דרכון. היינו זקוקים לכסף ונענינו בכמה מקרים.⁹⁵

התגלעו קונפליקטים משפחתיים. למרות ההחלטה העקרונית שחייבה את הפספורטים ב"גורדוניה", כמה פעילים מרכזיים בתנועה סירבו להשתמש באפשרות הצלה זו. אל דוד ליור בא חברו למפלגה בורנשטיין ודמעות בעיניו. הנקה בתו אינה רוצה לנצל את הדרכון שבידה: "את כל חיינו הקרבנו למען הבת היחידה. חינכנוה לנאמנות ציונית. כלום רבים כמותה בשורות הנוער? מדוע ולמה תקפח את חיייה הצעירים". ליור שהאמין בדרכונים ניגש להנקה. הנקה הייתה איתנה בדעתה: "צר לי על הורי, שבגללי יחמיצו את הזדמנות ההצלה (ה'דרכיה' [פספורט] היתה משותפת להם). לא דעתי הפרטית חשובה בענין זה. 'החלוצ' הוא שקיבל את ההחלטות, ועלי בתור חברה מרכזית לשמש דוגמא לאחרים".⁹⁶ טקטיקה אחרת נקט סגן יו"ר היודנראט משה מנלה. משהתייאש לשכנע את בנו אברהם, חבר "גורדוניה", להשתמש בפספורט, הלך וכלא אותו בביתו בעזרת אנשי המשטרה היהודית עד להעברתו למחנה המעצר.⁹⁷ בכך הציל האב את חיי בנו. הבן אמנם זכה והגיע ארצה. אביו, שנותר מאחור, נספה. מרין, שהפרשה לא נעלמה מעיניו הפקוחה, ראה גם בעניין זה חתירה תחת סמכותו וניסה להציג גם את הפספורטים כעניין העלול להמיט אסון

על הקהילה. הוא דרש מאנשי "החלוץ" להפקיד את הקשר עם ז'נבה בידי היודנראט בלבד.⁹⁸ ייתכן שמרין הוזהר על ידי הגסטאפו בעניין זה. לפי עדות עדה נויפלד, ידע הגסטאפו על הקשר עם שווייץ עוד משלב מוקדם מאוד. עוד בשנת 1941, לאחר שביקרה בכנרין, ביקשה טוסיה אלטמן את עדה נויפלד, חברת "השומר הצעיר", כי תקבל עבורה את המכתבים המגיעים משווייץ. משהחלו המכתבים להגיע, נקראה עדה יום אחד לגסטאפו. היא הובאה לשם על ידי יהודי, שוטר כנראה. עדה נחקרה שם על זהותם של שוואלב וטוסיה וכן על תוכן החבילות המגיעות משווייץ. לשאלות ענתה בהתחמקות ובהתחננות. נראה היה לה שהגרמנים "אכלו את זה יפה": היא לא הוכתה והורשתה לחזור לביתה.⁹⁹

כך או כך, אם ניתן למצוא היגיון מסוים בהתנגדות מרין להגנה, הרי שבעניין הפספורטים נעלם זה לחלוטין. אילו רצה מרין בהצלחת המפעל, מוטב היה לו להשאיר את הקשר בידי אנשים פרטיים או תנועות קטנות, שמעשיהן, אם יתגלו, לא יסכנו את הציבור כולו. העברת הנושא לידי היודנראט, הנמצא בפיקוח צמוד של הגסטאפו, הייתה מסוכנת פי כמה. שיגעון הגדלות של מרין ואולי התחושה שמעמדו מתערער הם שחלחלו אל הנאום שנשא בתקופה זו, שבו כרך את פעולות ההגנה עם פעולות ההצלה של המחותרת. יחיאל פיינר (ק' צטניק) בסוסנוביץ רשם מזיכרונו נאום זה: "נודע לי על מזימות של צעירים וצעירות מסוימים", אמר מרין לשומעיו שנקהלו באחת מכיכרות הגטו. "גם שמותיים ידועים לי. כמו כן ידועה לי פרשת תעודות האזרחות המתקבלות מאחורי גבי משווייץ. אני מזהיר אתכם! [...] לא ארשה לנערים ונערות שיפריעו לי בעבודת הקודש שלי, לא ארשה! שיהיה להם הדבר ברור: ככל האמצעים העומדים לרשותי אלחם בהם. ותבוא ההיסטוריה ותדון אותי".¹⁰⁰

יהודי זגלמביה אכן ידונו אותו, אך לא לכף זכות; "מלך היהודים" עבר את הגבול. בשיחה עם אריה ליור, שכבר היה בתהליכי העברה למחנה המעצר לנתיני חוץ, העיר מרין שהוא אישית יכול היה להימלט כשביקר בהונגריה, אך האחריות הרובצת עליו כאיש ציבור מנעה זאת ממנו. מייץ הוא לאריה ליור לנהוג כמוהו. אלא שמהר מאוד חשף את ציפורניו: אם לא יצייתו תנועות הנוער לאולטימטום שלו להעביר את כל נושא הפספורטים לידיו – לא יעזוב איש את בנרין.¹⁰¹ אריה ליור סירב. שלא כמו בפרשת ההנהגה, היה עתה הכוח דווקא בידי תנועות הנוער. מזגלמביה לא יכול היה מרין להשפיע על שוואלב איש "החלוץ", על הייני איש "השומר הצעיר" או על שוורצבוים העצמאי ואיש ריבו של מרין עצמו – לציית לפקודותיו. אנשי תנועות הנוער ידעו זאת ועמדו במריים. הפספורטים המשיכו להגיע.

ב-7.4.1943 קיבלה הפרשה תאוצה נוספת. קבוצה שנייה של בעלי הפספורטים דרום אמריקניים נאסרה על ידי המשטרה הגרמנית והועברה למחנה מעצר, שממנו עתידה הייתה להישלח למחנה המעצר לנתיני חוץ בטיטמונינג שבגרמניה. הקבוצה מנתה 19 איש, מרביתם חברי "התאחדות" או "גורדוניה", אחרים מהם פקידי היודנראט. לזכותם של אנשי "גורדוניה" ייאמר כי בקבוצה נכללו מספר אנשים שצפויה הייתה להם סכנה מיידית: שמעון פרוסט ואהרון גפנר, חברי "גורדוניה", פליטים מה"גנרל גוברנמנט", והזוג גראוברד, הוריו של בובו שנתלה בעוון פעילות מחתרית. בקבוצה זו היו גם מיכאל לאסקר, איש היודנראט, ובני משפחתו, וכן משפחת גולד – אלה השיגו את דרכוניהם באופן פרטי, כנראה על סמך קשרים עם שוורצבוים. השאר, אריה ליור, אברהם מנלה, הזוג קששיבו, הזוג רכטמן וצבי רוזנווין היו פעילי "גורדוניה" ומפלגת "התאחדות".¹⁰²

צאת הקבוצה והידיעות הטובות שהתקבלו ממנה ממחנה המעצר (אריה ליור אף ביקר בבנדין לקראת סוף אפריל), הגבירו את ההתרחשויות סביב הפספורטים. ביודנראט ניסה מרין למנוע את נסיעתו של אריה ליור לפחות,¹⁰³ ואילו בקרב תנועות הנוער החלה עתה התמרמרות חדשה: הכיצד זה מגיעים דרכונים כה רבים ל"גורדוניה"? ומה בדבר התנועות האחרות? נסערת רשמה חייקה:

אני הייתי אומרת: מעולם לא הערכתי את "גורדוניה" בתור תנועת נוער מוכשרת וממלאת תפקיד תרבותי כלשהי. בהתחמקה ממרות החלטת "החלוץ" היא הציגה לעצמה תעודת עניות. היא הוכיחה שמנהיגי ההסתדרות הזאת היו אנשים קטנוניים ומוגבלים. ויש גם להזכיר את התנהגותו החזירית של שוואלב. פשוט חסרות לי מלים כדי לבטא את התרגזותנו. באותו הזמן כאשר היינו שותתים דם בקיומנו הקשה, הוא העז לעסוק ב"קונצים" שלפני המלחמה. התחילו זורמים דרכונים עבור "גורדוניה", עבורנו לא היה אפילו שליחות. בשעה שלהם היו כבר 20 דרכונים, הגיע אלינו אחד ונוסף על הכל – ליודנראט. הייתי רוצה פעם לבוא אתו חשבון.¹⁰⁴

חייקה החמירה במשפטה. היא לא נטתה חיבה יתרה לא לשוואלב ולא ל"גורדוניה", ובוודאי ניתן היה להלין על אנשי "השומר הצעיר" שהיססו במשלוח פרטיהם ותמונותיהם. ועם זאת, מעדויותיהם של הייני בורנשטיין ושוורצבוים ניתן ללמוד ששוואלב נהג אמנם על פי חישובים פוליטיים. שוורצבוים, שהיה פעיל מאוד בנושא הפספורטים, לא הבין מדוע לא ניתן

לספק פספורט ליצחק פסחזון, אף על פי שהיה בונדיסט.¹⁰⁵ הייני ראה במשרד "החלוץ" גלויה מחייקה מ-27.4.1943, ובה היא מלינה על שוואלב שאינו שולח פספורטים לאנשי "השומר הצעיר". מכאן ואילך החל לפתח פעילות עצמאית בנושא. ואמנם, עד שלא החל הייני בורנשטיין בפעילותו, לא הגיעו פספורטים לאנשי "השומר הצעיר".¹⁰⁶

לאורך כל אפריל, מאי ומחצית יוני המשיכה הפרשה להסעיר את הרוחות בקרב יהודי זגלמביה. אך בינתיים התחוללו מאורעות אחרים, סוערים הרבה יותר: ב-19.4.1943 הונף נס המרד בגטו וארשה.

פרק שישה עשר

צלה של וארשה

אמא מיתולוגית, 1970

לילדים אחרים הייתה אמא שחייכה להם בארבע אחרי הצהריים. לי הייתה אמא מיתולוגית. נוכחותה של אמא שבספר פיצתה על היעדרה מהחדר. דמותה השתבצה היטב בסיפורי הגבורה שעליהם התחנכנו. כחודשיים לאחר מותה הגיע אלינו "אות ההגנה" שהוענק לה לאחר מותה.¹ אמא, מבחינתי, נפלה בקרב. בסוף שנות החמישים ערכו בקיבוץ העוגן מפקד חגיגי ונקבו בשמות החברים שנפלו במערכות ישראל, ביניהם הוזכר צ'רלי נומיס, אבא של מירון מהקבוצה שלי.² אני התרגשתי: עכשיו יזכירו את שמה של אמא. אך הכרוז החגיגי המשיך הלאה. אמא, כך התברר לאכזבתי, לא נמנתה עם הנופלים הללו. ובכן, מה פשר מותה?

זיכרון רחוק יותר, מגיל ארבע, מחזיר אותי לנדנדה הירוקה שבחצר גן הילדים. בקצה אחד ירדנה, המבוגרת ממני בשנתיים, בקצה השני – אני. ירדנה עולה ואני יורד. ירדנה יורדת, ואני מוטח כלפי מעלה. ירדנה אומרת: כולם מתים בסוף, לא רק חביבה רייק הצנחנית. ואני נדהם: הרי מוות שמור לגיבורים בלבד.

מותה של אמא היה מפחיד ובלתי מוסבר. לימים סיפרה לי ניצה, בת הקבוצה, כי כאשר יצאתי מהכיתה עם דודה יפה בדרך לאבא כדי לקבל את הבשורה, הסביר יאיר המורה לשאר הילדים: "אמא של אביהו מתה". הילדים שאלו לסיבת המוות, והוא ענה: "התקף לב".³ זה היה גם ההסבר הרשמי שהופץ בקיבוץ. על לוח המודעות נכתב: "כ"ח ניסן. אבל כבר ירד על ביתנו עם פטירת חייקה ז"ל ממחלת לב קשה". בכתב יד אלמוני נוספה שורה למודעה: "ההלוויה יוצאת עם הצלצול מחדר הקריאה קרוב לשעה שש".⁴ סוד מותה של אמא אמור היה להיות מוסתר היטב מפני הילדים. אך מה שהוסתר הפך לפחד סתום. לא רק אני ברחתי בלילה מבית הילדים. גם ניצה ברחה לא אחת לבית הוריה. היא פחדה שאם זה קרה לאמא של אביהו, זה עלול לקרות גם לאימהות אחרות, שלה אולי. לימים סיפרה לי כי מדי שנה, בהתקרב יום השנה למותה

של אמא, היו היא וחגית עוקבות אחר פני בדאגה ותוהות מה עובר עלי באותו יום.⁵

הפתרון לנוכחותו הבלתי מוסכרת של המוות היה בהפיכתו למות גיבורים. אמא הצטרפה על נקלה למניין השמות המיתולוגיים שעליהם התחנכנו בקיבוץ: חביבה רייק, מרדכי אנילביץ', אורי אילן. תצלום האנדרטה של אנילביץ' ביד מרדכי התנוסס מעל ילדותנו. סיפור צניחתה ומותה של חביבה רייק במרד הסלובקי בתקופת המלחמה סופר לנו כילדים שוב ושוב. "משמר לילדים" תיאר את אורי אילן, בן קיבוץ גן שמואל, שבשנת 1955 הוחזרה גופתו מהשבי הסורי. על גופתו של אורי אילן נמצאו תשעה פתקים מנוקבים בחורים שהצטרפו לאותיות: "לא בגדתי". לא סופר לנו אז כי מקצת מקבלי פניה של חביבה רייק בסלובקיה ראו את שליחות כמיותרת,⁶ כי אנילביץ' התאבד בבונקר שבמילא 18, וכמהוהו אורי אילן בכלא הסורי. יכולתי לשוב ולקרוא פעם אחר פעם על עלילותיהם ולקוות שביום מן הימים גם אני אהיה כמותם.

המיתוס המשיך להדהד גם בשנים מאוחרות יותר. במלחמת ההתשה, כשהייתי מסיים להכין את הציור לקראת חדירה אל מעבר לגבול, הייתי מקפיד לכתוב גם כמה שורות לנערה כלשהי. למען האמת, לא הייתה לי אז חברה, אבל זה לא היה חשוב. העיקר שיהיה מכתב באוויר למקרה שלא אחזור. יכולתי לראות את המכתב מודפס בעמוד הראשון, או אולי טוב יותר – בעמוד האחרון, של חוברת הזיכרון. כשלבסוף מצאתי לי חברה שתחכה לי, התברר שאין עם מי לדבר; היא לא הבינה למה כל כך חשוב לי לצאת לקרב ואולי גם ליפול בו.

המלחמות והמוות היו לחלק בלתי נפרד ממני. למרות הספקנות, למרות הביקורת, למרות ההכרה שאין בהן צורך. במלחמת יום הכיפורים כבר היינו אני וחילי אנשי מילואים. כשנסחפתי קדימה אל מול המצרים, הם רטנו: "לאן אתה ממחר". חיכו להם בבית. במלחמת לבנון הראשונה התמרמר בגלוי רן ששון, הליכודניק המוצהר היחידי בפלוגת הסיוור: "השמאלנים האלה מטיפים נגד מלחמות, אבל כשהן מגיעות הם רצים למקומות המסוכנים ביותר". רן היה קשר, ולא אהב לנסוע אתי בג'יפ עד התצפית המרוחקת, מול עיניהם של הסורים.

אולי לכן לא יכולתי מעולם לחוש כעס על אמא. שנים מספר לאחר מותה חזרתי מהלוויה של חבר קיבוץ, שאף הוא שם קץ לחייו. הוא נקבר בפרדס, ליד אמא. כשעברנו ליד המועדון לחבר, שמעתי לפתע חבר קיבוץ מסנן ככעס: "איזה טיפש. איך הוא יכול היה לעשות את זה. להשאיר ככה אשה ושני ילדים". המילים הלמו בי בגסותן: מעולם לא חשבתי שניתן לראות כך את פני

הדברים. אני לא יכולתי לכעוס. רק בדיעבד, כשאספתי את זיכרונות הילדות המועטים שנותרו לי ממנה, גיליתי שמרביתם מכילים את הכעסים שלה עלי. אמא כועסת שאיחרתי לחזור מהמשחק בדשא הגדול; אמא כועסת ששכחתי להביא את ארנון מהגן; אמא כועסת שהתחצפתי. אבל לה מותר היה לכעוס. היא מתה. היא הייתה גיבורה.

תיעוד המרד

ביומנים משנת 1943 הקדישה חייקה כ־30 עמודים מתוך סך 143 עמודי המחברות שמילאה לנושא שאותו סימנה בכותרת "ההגנה בווארשה".

ניתן לשאול, מה ראתה חייקה לכתוב באריכות כה רבה על אירועים שלא ראתה כמו בעיניה? נראה כי הסיבה לכך נעוצה בשני גורמים: היותו של מרד גטו וארשה אירוע מכונן בחייה, והנחתה, בשעה שכתבה את היומנים בסתיו 1943, כי איש מחבריה הקרובים לא שרד כדי לספר עליו.

כשהגיעה לארץ ישראל, ראשונה לשרידי הלוחמים מגטאות פולין, היו דבריה בבחינת דיווח מפורט ראשון על המרד, וככזה יוחסה לו חשיבות רבה. דבריה זכו לתהודה רבה, ופורסמו בעיתונות בהרחבה, אם כי קוצצו פה ושם כדי לכסות על פרשיות עדינות. אך בשנים הבאות החלו להתפרסם דיווחים נוספים על יסוד עדויות הלוחמים וכן מסמכים שונים, ולעדויות של חייקה נודע תפקיד משני. ככלות הכול, היא דיווחה על המרד מכלי שני. עם זאת, כמו במקרים אחרים, דיווחיה האמינים הושתתו על המידע שהגיע לידיה, וכדרכה ביקרה בחריפות אירועים שונים.

אין לתמוה על המידע הרב שהיה בידי חייקה בעת כתיבת היומנים. בין ינואר ליולי 1943 התקיים קשר רציף בין מפקדות אי"ל בווארשה ובבנדין. המידע הובא במכתבים על ידי קשריות התנועה, על פי רוב אסטריד ואינה גלברד. ידיעות מפורטות יותר הביאה רניה קוקילקה מ"דרור", שנשלחה לווארשה בעצם ימי הלחימה והצליחה ליצור קשר עם אחת מקשריות אי"ל מחוץ לחומות הגטו. רניה אף חזתה בעיניה בגטו הבוער, וככל שניתן לה לראות מבחוץ אף בלחימה עצמה.⁷ מידע רב־ערך הביאו יותר מאוחר רבקה גלנץ, שעברה בבנדין בדרכה מווארשה לצ'נסטוכובה בסוף מאי או בתחילת יוני 1943,⁸ ומרק פולמן, מאנשי "דרור" המרכזיים בגטו וארשה, שהגיע לבנדין ביוני 1943.⁹ חייקה הייתה מעודכנת אפוא בפרטי מרבית האירועים המרכזיים בגטו וארשה. היא תיארה את אירועי 19.4.1943 בווארשה כאילו הייתה במקום:

מזה שבועות רבים שוב מחכים בוארשה לאקציה. אי שקט. מצב רוח אחר. כבר מורגש שמהו מתקרב. לפני הבונקרים שלנו מתהלכים משמרות כל הזמן – הארגון מגויס ומחכה במבנה קרבי. ההכנות האחרונות נעשות בקפדנות – מפקד של כל הארגון. הוא מונה כמה מאות אנשים – כולם מזוינים, לכל אחד משהו ביד. הקבוצות מפוזרות בנקודות השונות. הפקודות ניתנו. מרדכי [אנילביץ'] הוא המפקד הכללי. לאיש מאתנו וכך במקורן אסור להכנס לבונקרים.

הגרמנים נכנסים לגטו. קרבות מתנהלים – הקרב מתנהל לרוב ברימונים ובקבוקי נפץ. באקציה משתתפים ליטאים, אוקראינים, פולנים. 80 גרמנים נופלים, ורבים הפצועים. הם לא היו מוכנים להתנגדות כזאת. הם נסוגים למוצאי הגטו.¹⁰

לימים העריך ישראל גוטמן את מספר הלוחמים בכ־750. ציודם העיקרי היה אמנם אקדחים ורימונים, אך לרשותם עמדו גם כמה עשרות רובים, וכן מכונת ירייה שהייתה בידי הארגון הצבאי היהודי (אצ"י). מולם עמדו כ־2,100 אנשי צבא ומשטרה גרמנים, פולנים ואוקראינים.¹¹ מספר ההרוגים שציינה חייקה היה בהתאם להערכות אי"ל באותו זמן. למעשה, היה קטן בהרבה. לפי דו"ח שטרופ נפגעו ביום הראשון של הקרבות 25 גרמנים, ואחד מהם נהרג. מספר ההרוגים הגרמנים בכל ימי הקרבות לא עלה על 16, ומספר הפצועים היה 85.¹²

למחרת נכנסים עם טנקים. שני טנקים נכבשו. תחת ה"שופ" של מברשות שמו מוקש, הוא הוכן באופן כה נפלא עד שהגרמנים חשבו שהוא ממלחמת העולם הקודמת. יומיים ארכו הקרבות – מי מאתנו היה מעז לחלום על כך, הלא התאורים הדמיוניים ביותר לא עלו מעבר לשעות.¹³

לפי מרבית העדויות, כפי ששוחזרו לימים על ידי ישראל גוטמן, הקרבות הממשיים נמשכו שלושה ימים. במהלכם נפגעו שני טנקים,¹⁴ האחד ממוקש, כפי שציינה חייקה.

הגטו הקטן נסגר באופן אטום – אין כל גישה אליו. מרדכי כותב במכתב שהוא מאושר שהגיע לרגע הזה. בגטו שולט הטרור של הארגון הלוחם – מי מהיהודים שאינו רוצה ללחום, מי שמאיים במסירה – כדור בראש.

כעבור יומיים נסוגים לבונקרים. הגרמנים מכריזים שאל להם לפחד, שיצאו מהבונקרים. הקהילה היהודית עונה להם שאין להם עוד שליטה בגטו. מבקשת את הארגון הלוחם לקבל לידיה את השלטון. הגרמנים מתחילים בחריפות רבה יותר, הם זורקים פצצות בוערות מאוירונים. יהודים מנוולים אחוזי פחד רוצים להציל את חייהם חסרי הערך, מגלים בונקרים. הם הולכים וצועקים: "יהודים צאו החוצה – כבר נגמרה האקציה" ובאופן כזה מחסלים את הגטו.¹⁵

הגטו הובער כבר ביום השני של הלחימה, והטקטיקה של הלחימה השתנתה ביום השלישי ללחימה, ב־21.4.1943, כאשר קבוצות לוחמים נוקטות טכניקה של מארבים ופעולה נגד מטרות מזדמנות. הנסיגה לבונקרים התבצעה בעיקרה ביום שלאחר מכן.¹⁶ אך ממחקרו החדש של משה ארנס עולה כי אנשי הארגון הצבאי היהודי (אצ"י), שמהם התעלמו המקורות שהיו בידי חייקה, המשיכו לנהל לחימה עקשנית עוד מספר ימים. נראה שגם את הצלחת הקרבות הראשונים יש לייחס בחלקה לקבוצה זו, שאנשיה היו מצוידים היטב ומיומנים יותר מבחינת הכשרתם הצבאית.¹⁷ כך או כך, כבר בתקופה מוקדמת זו ידעה חייקה על מכתבו האחרון של אנילביץ'. היא ידעה לספר גם על קצם של הלוחמים ועל מותו של מרדכי:

וכעת מתחיל השלב הטראגי ביותר של ההגנה הווארשאית: בקרבות נפלו אנשים מועטים, לזה איש לא היה מוכן, לא הכינו את דרכי הנסיגה. אנשינו נכנסו לתוך הביוב – מלאי מזון לא היה, הם שכבו במים עד למותנים. יצחק היה בצד הארי, הוא עשה את כל המאמצים, חיפש עזרה אצל פפ"ר כדי להוציא אנשים מהגטו. סוף סוף סידרו דרך לביוב. העמידו מסביב – בכל הרחוב – את הפטרולים שלנו עם נשק ביד. לאיש לא נתנו לגשת – הוציאו 40 איש במצב איום. הגרמנים גילו בינתיים שבתעלות הביוב נמצאים לוחמים – והזרימו לתוכם גזים. היכולים אתם לתאר לעצמכם את מותם הנורא של אנשינו? מוות בחניקה. אחדים, כמו אריה וילנר¹⁸ וברל עוד היה להם די כח להתאבד ביריה ברקה. מרדכי כבר לא יכול היה. למחרת נכנסה צביה, לאחר בדיקת בונקרים אחרים, לחבריה, והמראה האיום הזה התגלה לעיניה.¹⁹

התיאור תאם את מהלך המאורעות, אם כי חייקה הסמיכה את חילוץ הלוחמים דרך תעלות הביוב להפעלת רימוני העשן בבונקרים. ב־7.5.1943 התגלה בונקר

המפקדה במילא 18, ובו נספה מרדכי אנילביץ' עם חבריו. אחדים מהם אמנם התאבדו.

הספיקו להוציא עוד קבוצה אחת בתוכה טוסיה, שפרה – הם היו בדירה, בתוכה היתה חבית חומר נפץ. מישהו זרק גפרור – התחוללה התפוצצות – הבית בלהבות. האנשים ברחו – תפסו את כולם. [ואליעזר] גלר היתה איזה כתובת – הוא הציל את עצמו – הישג לא רע, כפי הנראה.²⁰

גם במקרה זה היה בידי חייקה מידע מעודכן. הדלקה פרצה אמנם בבית חרושת לצלולויד,²¹ אך טוסיה אלטמן, חברתה הטובה, אכן נתפסה על ידי הגרמנים. הידיעות שהגיעו על גורלה של טוסיה היו סותרות, ולא ברור היה אם מתה או שרדה. חייקה ידעה לספר גם על גורל הקבוצה הראשונה, בת ארבעים חברי אי"ל, שיצאה מהגטו:

הובילו אותם למעין יער בקרבת וארשה. איים עליהם שם מוות מרעב ומהסגרתם. אולם גר שם אכר מאנשי שיקורסקי [המחתרת הלאומנית] אשר הלך למפקדה לשאול מה לעשות אתם. בסופו של דבר לקח על עצמו לטפל בהם, סיפק להם אוכל וכאות הכרה נתן להם רובה ישן. בפני האנשים עמדו שתי ברירות – היער או הנסיעה לזוגלמביה. הם בחרו ביער. אחת הסיבות החשובות ביותר לבחירה זו היתה שלא רצו להפרד מהנשק. כיום רובם המכריע אינם עוד בחיים. מה מאד הייתי רוצה להפגש עם אחד מהם לפחות.²²

כפי שנודע מאוחר יותר, נרצחו מרבית הקבוצה שבפיקוד מרדכי (מרדק) גרובאס, איש "השומר הצעיר", בידי הפרטיזנים של המחתרת הלאומנית.²³ רק כמה עשרות לוחמים שרדו מהארגון היהודי הלוחם. ביניהם שניים ממנהיגיו – צביה לובטקין ואנטק צוקרמן, אנשי "דרור – החלוץ". מה"אקטיבה", ההנהגה הפעילה של "השומר הצעיר", לא שרד איש.

הם אהבו את המוות

עבור חייקה בבנדין היה מרד גטו וארשה התגשמותה של משאת נפש. היא הזדהתה כליל עם הלוחמים. בלחמתם ובמותם נקמו גם את נקמתה שלה, הגנו על כבודה שלה.

הוא [המרד] היה לאחר צ'כיה [רצח היידריך],²⁴ המבצע הגדול ביותר של עם מדוכא תחת המשטר של היטלר. הוא היה הקומפנסציה היהודית בקנה מידה גדול –

מי מאיתנו יכול היה לתאר לעצמו אפילו להעלות בחלומו, שבמשך ארבע שבועות יהיו הגרמנים עסוקים בחיסול הגטו היהודי. ידענו שההגנה תארך לכל היותר שעות אחדות.

להגנה אין כל דבר משותף עם ההיגיון. עם התגוננות ממושכת. הכוונה היא למות אנשים בכבוד. והנה כאן מבצע כה גדול אשר גם מעטים מהעמים החיים בתנאים טובים יותר לא יכלו להגיע אליו. אפשר לנשום בהקלה – כבר לא יוכלו לגנותנו כל כך.²⁵

אך לתחושת התרוממות רוח וסיפוק הוסיפה הערה מוזרה:

מעניין, האם לו היה קורה כזאת בכל האזורים של הארצות הכבושות – היה הדבר משפיע על שינוי הטקטיקה לגבי היהודים, אני חושבת שלא, אולי אף היתה מחריפה.²⁶

בראייתה החדה הכירה אפוא חייקה בכך שמרד הגטאות לא היה עשוי לשנות את מהלך המאורעות, ואולי אף לזרז את ההשמדה. בדיעבד התברר כי צדקה: מרד גטו וארשה אמנם השפיע על החלטתו של הימלר לחסל את שארית היהודים "העובדים" בפולין הכבושה, ביניהם גם את יהודי זגלמביה.²⁷ הכרה זו לא היה בה כדי לשנות את אמונתה במרד, אך היה עליה להקשיב גם לקולו של הכאב:

ועם ההרגשה הזאת של גאווה וסיפוק, גדול הכאב הקורע לב (מעיים). כולם נפלו, נפלו מוות טראגי, אם כי לא בשעת הקרבות – איש משלנו לא נשאר, לא נשאר זכר מהתנועה האדירה והיפה אשר היתה "השומר הצעיר". לא נשאר איש, אשר יכול היה לספר באופן אובייקטיבי מה היה חלקנו בקרבות אלו.²⁸

האנשים שהכירה ואהבה בווארשה לא היו עוד בין החיים. הם הצטרפו עתה ליוסף קפלן ושמואל ברסלב. היה עליה להמשיך את דרכם. בפרט הרגישה מחויבות כלפי מרדכי אנילביץ', שהמשיך להיות עבורה סמכות רוחנית ומעשית. ביומניה היא מזכירה שני מכתבים שהתקבלו מאנילביץ' בתקופת שקדמה לאפריל 1943:

נקודה אחרי נקודה מונה הוא כיצד יש לפתח את הארגון, וכיצד להתכונן לאקציה. הוא תבע מעשים ויותר מזה – הוא איים שלא ישלח יותר סחורה [אקדחים].

מכתב אחר, שאותו ציטטה חייקה מהזיכרון, נכתב כנראה על ידי אנילביץ' בתקופת ההכנות הנמרצת שקדמה להתגוננות:

עבודה לרב, הידים נופלות מעומס העבודה, סחיבה קשה, מיוגעת. כאשר לאחר יום קשה תשכב עייף, יורדות עליך מחשבות נוגות, שכבר בקרוב נתראה שם, לאן שאין ממהר איש מאתנו. מעטים כבר מאתנו הותיקים נשארו – היה שלום ידידי הצעיר וההגון.²⁹

למי כתב אנילביץ' מכתב פסימי זה. והלא בראנדס ודוד היו מבוגרים ממנו. אולי חש שהגיעה שעתו. חייקה שמרה את זכר המכתב בלבה. ניתן להניח כי ראתה בו צוואה.

אנשי המחתרת בבנדין העבירו את הידיעות על מות הלוחמים לארץ ישראל. ב־25.4.1943 העבירה פרומקה לשווייץ ידיעה על מותן של טוסייה אלטמן וצביה לובטקיץ.³⁰ הידיעה הייתה שגויה. לעת הזאת לא רק צביה, אלא גם טוסייה עדיין הייתה בחיים. עתידה היא לגווע ימים אחדים לאחר מכן. בגורלה של חייקה עלה להודיע לתנועתה על מותם של אנילביץ' וחבריו. ב־22 במאי, כנראה לאחר חזרתה של רניה, התקבל בארץ ישראל מכתבה של חייקה שהגיע מבנדין:

הנני לבקשך להודיע לסבא מאיר, כי ילדיו היקרים שעבדו אצל גברת ראשית – טוסייה, מרדכי, מירה, נסעו ליוסף קפלן. את מרדכי לא הכרת. הוא היה איש מוכשר בצורה יוצאת מן הכלל. הוא היה האבא של הגנה ואהב אותה כאשר עוד לא אהב איש את בתו. הסבא יכול להיות גאה על ילדיו.³¹

לא, "סבא" מאיר לא הכיר את מרדכי. גם לאחר שהתקבלה הידיעה לא היה ברור באיזה מרדכי מדובר. אנילביץ' השתייך לדור הצעיר של התנועה, בניגוד ליוסף קפלן ולטוסייה אלטמן. לפי מלך ניישטט, איש "ועדת הגולה" של ההסתדרות, נערכו בירורים רבים, עד שהוכרר כי מדובר במרדכי אנילביץ'.³² במהרה עתיד הבחור האלמוני להפוך למיתוס.

העברת הידיעות על מות החברים השפיעה קשות על חייקה. אף על פי שדיווחה על כך, עדיין התקשתה להאמין כי טוסיה אינה בין החיים. בגרסה המאוחרת של יומניה, זו של 1944, רשמה חייקה:

מכל הידיעות על מותם של חברים ש"הציצו" אלינו – היתה קשה לי הידיעה על מותה של טוסיה. הרי היא עומדת לנגד עיני עד היום הזה כפי שהיתה כבואה לחווה, מחויכת, עליזה, שופעת בריאות. קשה היה לי אז להאמין שהיא באה מוארשה, עיר הרפאים. גם היום מסרבת אני להאמין כי איננה. מאמינה אני כי שוב אראנה כאן, בארץ, מחויכת, עליזה, כפי שראיתה בחווה.³³

היא לא כתבה זאת לתפארת המליצה. נראה שב־1944 עדיין האמינה חייקה כי טוסיה בין החיים. הידיעות על אודות מותה היו אמנם מבלבלות: לאחר שנלקחה לבית החולים כשהיא סובלת מכוויות קשות, ראו שנתפסה על ידי הגרמנים. מאז לא ראוה עוד. לפי עדות מאוחרת יותר של חייקה, המסתמכת על אדם בשם אדלר, נראתה טוסיה בקראקוב. אדלר זיהה אותה על פי תמונתה.

הוא סיפר שראה אותה, היא חייכה ואמרה לו: אני כבר מתי. הוא ראה אותה כשהיא פצועה בראש.³⁴

הסיפור נשמע כאגדה: טוסיה המתהלכת בקראקוב כשתחבושת לראשה ומספרת כי חזרה מהמתים. חייקה רצתה שהסיפור יהיה אמיתי. ב־2.6.1943 דיווחה חייקה לשווייץ כי טוסיה בריאה, למרות ידידותה ל"הגנה".³⁵ ב־3.6.1943 כתב גם דוד להייני כי "טוסיה שולחת לו את ברכותיה הלבביות וכי היא עצמה מרגישה בטוב לאחר מחלתה הקשה".³⁶ על יסוד זה התעוררו בארץ ישראל תקוות מחודשות להצלתה של טוסיה.³⁷ טוסיה נתפסה כמנהיגת התנועה, ודמותה הפכה להיות לסמל עוד בחייה. המאמצים לאתרה נמשכו עד סתיו 1943.³⁸

ואילו בבנדין, במקום שבו נתהפכו המציאות והדמיון זה מכבר, ראתה חייקה את חבריה שלה הופכים לגיבורי הספרים שקראה:

קורות ההגנה הוארשאית אלה הם קורות "מוסה דאג" השני, אלה "חיי אנוש" שניים למלרו, אלה הן "הלהבות" של בז'וזובסקי – אנשי ההגנה – אלה לא אנשים בינוניים, אלה אנשי המפעל הקרוב והיקר מהחיים

עצמם. אלה לא פראזות ודיבורים בעלמא – את חייהם נתנו במוותם. כה צעירים עוד היו, כה צעירים, הם אהבו את המוות ללא פגם.³⁹

היא ראתה אותם באור רומנטיקת המוות המהפכני שבו התחנכה:

היו שם גם צ'ן וגיסוקס הצעיר והזקן.⁴⁰
 [...] הימצא מי אשר ידע כמו מלרו, המתאר את גבורת צ'ן, כמו ורפל המתאר את הטרגדיה והגבורה של הארמנים, לתפוס ולתאר את הטרגדיה האינסופית ואת הגבורה של הימים האחרונים?⁴¹

גיבוריו של מלרו מימשו את מותם המהפכני בצורות שונות. צ'ן הפטליסט הפך את עצמו לפצצה חיה, גיסוקס המבוגר, מפקד המורדים שהאמין בשליטת האדם בגורלו, בחר לסיים את חייו באמצעות ציאניד. אנשי להבות הקריבו את חייהם למען האידאל המהפכני שבו האמינו. גבריאל בגרדיאן וכמה מאנשיו נחלצו לחוף מבטחים רק ככלות כל מתי מוסה דאג. חייקה זיהתה את קצם עם דרך מותם של חבריה. וככלות הכול, ההייתה זו שונה בהרבה?

מלרו, בז'וזובסקי, ורפל. לא מצדה ולא תל חי. גיבורי הספרות שקראה קידשו את פעולת ההתנגדות ואת המוות המהפכני. מתוך תחושות ההערצה, החובה, הקנאה ואולי רגשות האשמה שחשה כלפי חבריה המתים, ניתן להבין מדוע ביקשה ללכת בדרך חבריה בווארשה. זאת, אף על פי שלאחר מרד גטו וארשה הייתה הדעה הכללית: "סטופ". אין צורך במרד נוסף. אמרו כך בווארשה, אמרו כך בארץ ישראל, ואמרו כך גם בבנדין.

משהו גדול

חייקה גזרה ממרד גטו וארשה מסקנות מיידיות. לדעתה היה על המחותרת בזגלמביה ללכת בעקבות ההגנה בווארשה ואולי אף לעלות עליה.

לאחר המבצע הוארשאי, אקט קטן, פרט זעיר – היה כבר אצלנו חסר ערך ולא יכול היה להספיק גם עבורנו עצמנו. היינו צריכים כעת להגיע למשהו גדול, לדבר אשר אם לא יעבור – הרי שלפחות ישווה לכך.⁴²

לא הייתה זאת עמדת יחיד. לשון הרבים שנקטה ביטאה את עמדת חבריה. מגמה של הגברת הפעילות ניכרה בשתי התנועות המובילות של אי"ל בזגלמביה:

"השומר הצעיר" ו"דרור". רניה קוקילקה, קשרית "דרור", שבה ונסעה עוד פעמים מספר לווארשה. עמה נסעה אינה גלברד, חברת "השומר הצעיר" בסוסנוביץ. בווארשה קנו נשק אצל טרלה, יהודי שהתגורר בשטח ה"ארי" ואשר הקשר אליו הושג בשעתו באמצעות היו"ר של היודנראט מפילץ. על פי רניה, זה היה לרוב נשק גנוב ממחסני הצבא הגרמני, שעבר ידיים רבות עד שהגיע אליהן. לעתים היה הנשק חלוד או מקולקל או ללא תחמושת. במקרים אלה היו הנערות נשלחות חזרה על מנת להחליף את הכלים הפגומים. הסיכון היה רב: גורלה של אידו'ה עמד לנגד עיניהן. מוכנות היו למות בירייה או לקפוץ מהרכבת. ואם בכל זאת תיתפסנה – לא להישבר בחקירה.⁴³

רעיון הצתת הגטו, אשר הגיע מווארשה, הפך לתכנית ממשית:

נוצרה קבוצה "ארית" אשר היתה נשלחת לשטח שנועד להצתה כדי שיכירוהו היטב. היו קונים במהירות חומרים דליקים. מה מאושרות וגאות היו הבנות, הנושאות לקבוצות השונות את הפחיות האלה.⁴⁴

על "הקבוצה הארית" ידוע גם מזיכרונות אנשי סוסנוביץ. פלה כ"ץ זכרה כי בקבוצה נכללו קאסיה (הלה שאנצר), אינה גלברד והיא עצמה.⁴⁵ חבר אחר בקבוצה היה שמואל רוזנצווייג.⁴⁶ הבנות החלו להסתובב בחוצות העיר ללא טלאי צהוב, מצוידות בתעודות המזויפות, מסגלות את עצמן לתנאי הפעולה בעתיד. עדותה של חנה וירניק מאשרת את התכנית להצתת הגטו, אם כי נראה שזו הייתה קיימת עוד לפני המרד בווארשה. חנה, שבאותה עת כבר הייתה במחנה עבודה, זכרה את פחי הבנזין ששלח צבי בראנדס מבנדין. היה עליה להטמינם בעליית הגג שלה. במקרה של גירוש נוסף היה עליה ועל חבריה להצית את העיר מכל עבריה.⁴⁷

עדויות שונות אף מאשרות את קיומה של הסדנה ליצירת נשק חם. בתחילה הייתה זו סדנה לנשק קר – אגרופנים, סכינים וכו'. עתה הוחל בייצור רימונים, בקבוקי נפץ ופצצות. בפעילות זו תפס מקום מרכזי מאיר שולמן, שהגיע בסוף פברואר 1943 מהעירייה חשאנוב שקהילתה הושמדה. האיש, שלא היה חבר תנועה, עמד בקשרים עם אנשי "החלוץ" בעירו. שולמן, אדם בעל ידיים זריזות, התמחה עוד בחשאנוב בפעולות זיוף מסמכים לצורכי הסתתרות בצד הארי. כישוריו אלה עמדו לו להגיע לבנדין כשהוא חבוי בתחתית כפולה של מכונית משא. בבנדין יצר קשר עם אנשי "השומר הצעיר", ועד מהרה עמד בראנדס על הפוטנציאל הטמון בחזור מחשאנוב. על פי הוראות שהגיעו מווארשה, החל שולמן לייצר בקבוקי מולוטוב ורימונים מאולתרים. היה מנסר צינור מתכת

וממלא אותו בתערובת גפרית, אבקת פחם וסוכר. את תפקיד הנפץ מילאה מבחנת זכוכית מלאה בחומצה גפרתית. חוט ברזל פשוט הפך לנצרה.⁴⁸ בחודשים אלה הואצה גם הכנת הבונקרים. דוד קוזלובסקי מ"השומר הצעיר" ואלתר גולדבלום מ"דרור" ניהלו זה מכבר את כריית הבונקרים על פי הנחיות שהתקבלו מווארשה.⁴⁹ עד מהרה התפשטה הפעילות. חברי "דרור" ו"השומר הצעיר" החלו לבנות בונקרים גם בבתים פרטיים: בתחילה באלה של הוריהם, אחר כך בבתים יהודים אחרים. הבחורים הלכו מבית לבית ולימדו כריית בונקרים.⁵⁰ חייקה רשמה:

אני זוכרת את הלילות שהבחורים היו יוצאים בחשאי מן הבית, לבושים בגדי עבודה ואתים בידיהם. כבר היה ידוע: הולכים לחפור בונקר. בבקר היו חוזרים עייפים, צונחים למיטות ולא פעם צריך לטלטלם בעוז: קומה איש, התרחץ ושכב לישון!

הבונקר הטוב ביותר נחפר בבית קיבוץ "דרור", באגף שהוקצה למכבסה. החופרים התגרו בחייקה:

יהיה זה הבונקר הטוב ביותר. על הראש יעמדו ולא ימצאוהו. "התהיה יציאה שניה?" שאלתי. "לא, אי אפשר לעשות." – "אם כך – אינני מאמינה בכל הבונקר הזה." רגזו עלי שאני מעירה הערות, כאילו הייתי מומחית בדבר. "הבונקר לא נועד לכך שיבלו בו את כל ימות המלחמה." "מכינים אותו כדי שנוכל לשבת בו כל זמן שלא נמצא בסיטואציה, כל עוד לא נארגן את הכל, כל עוד לא נתחיל בפעולה."

סוף סוף נגמר. נשלמה המלאכה. נשמנו לרווחה. היו מדברים בחשאי על בונקרים שונים, אך הטוב שבהם הוא המכבסה – הוסיפו לטעון בעקשנות. "נתערב אתך, חייקה, שלא תמצאי את הכניסה." – "נו, נראה" – חייכתי באירוניה.

למחרת הלכתי ל"מכבסה". נכנסתי לחדר השני; הסתכלתי בסקרנות. הכל מלווים את שיטוטי מבטי ברוב עניין ופורצים בצחוק: "ובכן, מה את מחפשת?" גם אני צוחקת. באמת – איני יכולה למצוא את הכניסה. כעבור ימים אחדים הראה לי ברוך גפטק את הכניסה: משפולי הקיר, מתחת לחלון, שולפים לוח; והקיר הוא חלול; האדם גולש בחור שנפער לאורך הקיר. בבונקר יש אור, חשמל, מים, כיריים חשמליות. אכן בונקר

תיאורה המשועשע של חייקה מסגיר את בעייתיות הבונקרים. הם לא נועדו להגנה ואף לא להישרדות ארוכת טווח, אלא לשמש בסיס ליציאה לפעולה. בתנאים של גירוש טוטלי עלולים היו להפוך למלכודת מוות.

מכתב מווארשה

אלא שבשיא ההכנות להתגוננות בזגלמביה, בחודשים מאי-יוני 1943, ניתן על אנשי המחותרת בבנדין דלי של צוננים. חייקה כתבה:

ולאחר מכן הגיע מכתב מווארשה – זו היתה מהלומה אשר סטרה באכזריות על פנינו. יצחק וצביה מיואשים מאד. שינו את דעתם ביחס לערך ההגנה.

לדעתם זה לא היה שווה את ערך הקרבנות ואת המוות הטראגי. והנה כיצד אנו פרשנו לעצמנו את הדבר: המאורעות עברו על פניהם, הם נפחדו מפני מה שעוללו כמו ידיהם, אחריות גדולה מדי ירדה על שכמם – מבחינה רוחנית נתדלדלו מאד.

לאחר הימים האלה של המתיחות הנפשית, שהגיעה לנקודת שיא, בא הדכאון. ואין תמה בדבר, שלאחר שההסדרות הלוחמת שמנתה מאות אחדות של חברים ויצאו מהגטו בסך הכל 40 – הם הרגישו את עצמם שבורים, שלאחר שמהאקטיבה הגדולה והיפה נשאר אף הם עצמם – אברו עבורם החיים כל ערך.⁵²

אין עדויות המאששות את פירושם של אנשי בנדין ביחס למצבם הנפשי של צביה לובטקין ואנטק צוקרמן, אם כי הדבר לא בלתי סביר. לימים תבטא צביה לובטקין את תחושותיה לאחר חילוץ שרידי הלוחמים מהגטו במילים הבאות: "בלילה ישבנו כולנו מסביב למדורה, שנערכה בתוך בור והרגשתנו כשל אחרונים לעם שכלה ואיננו.. רבצנו על האדמה, וקשה היה להרדם. הלב תהה ושאל, תהה ושאל, ומענה לא בא..."⁵³

ידוע עם זאת, כי עם תום הלחימה בווארשה היו צביה ואנטק עסוקים בדאגה לשארית הלוחמים וכן בשמירת הקשר עם חו"ל. ממחבואם שבצד ה"ארי" נמשכו חוטים סמויים ליהודים המתחבאים בווארשה, לקבוצת הפרטיזנים שנשלחה ליערות, לצ'נסטוכובה שב"גנרל גוברנמנט", לזגלמביה המסופחת לרייך. החוטים היו רופפים, אך צביה ויצחק השתלבו כמשנה מרץ גם בארגון הפוליטי ב"וועד היהודי הלאומי". עיקר עניינם היה בהישרדות ובהצלחה.⁵⁴ דבריה של

צביה לובטקין מעידים על השינוי שחל בעמדתה כלפי המרד: "אחרי המרד בווארשה נפגשתי עם רבקה גלאנץ ואמרתי לה: 'סבורה אני כי מאחר שמרד זה נסתיים כפי שנסתיים, מוטב כי תצאו היערה, לפרטיזנים וע"י כך תוכלו להרוג הרבה יותר גרמנים ולהציל יותר יהודים'. היא ענתה לי: 'גם אנו רוצים להישאר עד הרגע האחרון עם היהודים'. ואמנם נשארו. נשארו ונפלו".⁵⁵

נסיעתה של רבקה גלאנץ חברת "דרור" מצ'נסטוכובה לווארשה הייתה בסוף מאי או בתחילת יוני 1943. מיד לאחר מכן ביקרה גלאנץ גם בבנדין.⁵⁶ ייתכן שהביאה את מכתבה של צביה. אך גם בבנדין סירבו לקבל את עצתם של צביה ויצחק. חייקה כתבה:

האם מהרגשתם הסובייקטיבית של המאורעות היתה צריכה לנבוע מסקנה ביחס לתעודתנו האובייקטיבית? לא – ולכן גם לדעתם, שלאחר ההגנה הווארשאית ההגנה אצלנו היא כבר מיותרת, לא היתה השפעה עלינו. ועוד נקודה שניה וחשובה מאד עבורנו. האם היה עלינו לחיות בצל תהילתם? האם עלינו לחיות על חשבון מותם? לנוח בשלוח על זרי הדפנה שלהם? לא. זה היה גרוע משפלות.

והאם משהו מהגורמים היסודיים, המביאים אותנו להגנה – השתנה? אף לא דבר. אין על כן דבר המסביר את השלילה. ואם הם היו כבר מרוצים מההכשר אשר וארשה נתנה להם, אנו מבחינתנו לא ויתרנו.⁵⁷

חייקה וחבריה ב"השומר הצעיר" סירבו להמשיך לחיות בצל תהילתם של הווארשאים. הפרשנות שהציעו לדברי צביה ויצחק אפשרה להם לעקוף את סמכותם של השניים, שכן להלכה היו אנשי בנדין כפופים להם הן במסגרת "החלוץ" והן במסגרת אי"ל, ודבריהם נתפסו כהנחיות או כפקודות ממש. ייתכן שלכך כיוונה חייקה את דבריה עם הגיעה לארץ ישראל:

הגיעה אלינו פקודה לזגלמביה לא לסדר עוד הגנה, באשר אלה שנשארו בחיים חשובים עבור הישוב, למען יוכלו לספר את דברי ימי התנועה ואת אשר עבר עליה בסופה לישוב.⁵⁸

גם בגרסה זו הדגישה חייקה כי באותה עת לא השתנו "הגורמים האובייקטיביים" שהצדיקו את ארגון ההגנה המזוינת, וכי "אין כל גורם המצדיק שדווקא אנו נציל את עצמנו. החלטתנו היתה איתנה, להתכונן להגנה".⁵⁹ במתכונת צבאית

מקובלת נקרא הדבר: סירוב פקודה. אך אם כך היה, הרי שהסרבנות אמורה הייתה להוביל למות גיבורים על פי דוגמת לוחמי גטו וארשה. אך ייתכן שחייקה התכוונה להנחיה אחרת; זו שהגיעה מארץ ישראל.

מברק מארץ ישראל

ביומני 1943, בסמיכות להנחיות שהגיעו מווארשה, כתבה חייקה את הפסקה הסתומה הבאה:

ואחר כך בא המברק מטבנקין – לנצל את כל הדרכים להגירה, משמעו ויתור על ההגנה.

התרעמנו מאד. כיצד במשך 4 שנות מלחמה לא הכירו אותנו, במאומה לא עזרו לנו – בשעה שהיו בידיהם אפשרויות כה רבות (עצומות), וכעת – מבלי לדעת את התנאים – מכתיבים לנו הגירה – וכעת, שמא תואילו בטובכם להגיד איזה דרכים לנצל – בשעה שהגיע המברק של טבנקין היו כבר בידי "השומר הצעיר" 3-4 תעודות [פספורטים]. ואלה הדרכים להגירה...⁶⁰

מברק מטבנקין? לבנדין? בעצם ימי המלחמה? פסקה זו עתידה הייתה לעורר בשנות החמישים מחלוקת פוליטית עזה. בתקופה שבה אתוס לוחמי הגטאות הפך לאחד המיתוסים המכוננים של מדינת ישראל, היה זה כניפוץ לוחות: השתמע מכך כי יצחק טבנקין, מנהיג הקיבוץ המאוחד בארץ ישראל, הציע לשרידי הלוחמים בגטאות שבפולין להציל את עצמם בכל דרך אפשרית ולוותר על הלחימה.

המברק עמד בניגוד מובהק לדרך שבה פורסמו הידיעות על מרד גטו וארשה. הכותרת הראשית של "דבר" ב-23.4.1943 זעקה לרוחב כל העמוד הראשון: "שארית הפליטה של הגולה היהודית עומדת על נפשה".⁶¹ ישיבות אבל מיוחדות התקיימו בהסתדרות ובתנועות החלוציות. אנשי הקיבוץ הארצי והקיבוץ המאוחד ניכסו לעצמם את המרד: חברי תנועותיהם בפולין, "השומר הצעיר" ו"ררור – החלוץ", עמדו בראש הלוחמים. תחושה זו התחזקה כאשר ב-2 ביוני הגיע מברק משרידי הלוחמים באמצעות הממשלה הפולנית הגולה בלונדון. המברק היה ממוען ליערי – טבנקין, וחתומים היו עליו "השומר – החלוץ": "אנשי התנועה שנשארו בחיים מוסיפים להילחם על כבוד שארית ישראל בפולין".⁶²

המברק מפולין עורר התרגשות רבה. בישיבת הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי ביוני 1943 הספיד יעקב חזן את צביה לובטקין וטוסייה אלטמן. שתיהן התלכדו בלבו ל"דמות אגדתית אחת". בכל אות שבמברק ראה חזן – "סמל, ציווי, תביעה"⁶³. גם מאיר יערי ספד לטוסייה: "מצור מחצבתם של תנועתנו נחצבה דמותה של טוסייה. והרי אנו יודעים כי היא לא היתה יחידה. מאות טוסיות התהלכו במחננו. מאות טוסיות עשויות לקום לנו כדי לצעוד בנתיבי חייה". את אנילביץ' לא הזכיר.⁶⁴ באותה עת נחשבה צביה לובטקין למתה על יסוד מידע שהתקבל בין השאר מבנדין. מכתבה של חייקה ברבר תפקידו של מרדכי אנילביץ' במרד עדיין לא פורש כהלכה.

לראשונה חשש מאיר יערי לאופן שבו הצטייר בעיני הלוחמים. במכתב שהגיע לשווייץ מעט לאחר מכן דיווח בדר להייני כי "מאיר [יערי] שאל אותי אם טוסייה, לפני מותה, ידעה שיש הייני, ויש מנדל מנחם [בדר], המדברים, או מנסים לדבר בשמו".⁶⁵ הערה מעניינת בהתחשב בכך שיערי יכול היה לשאול אותם זאת ישירות, במכתב בכתב ידו, שיישלח באמצעות אחד מבלדריו של בדר.

אך ליערי היו גם הרהורים ספקניים באשר לצידוק המרד: "הנוער השומרי והחלוצי בגטו וארשה עולה בשלהבת ונשק בידו. אחרי מתים יקרים נוהגים היינו לומר צידוק הדין. אמרנו: מתים כאלה מצווים לנו את החיים. והנה, לא נסתיר – תולעת של ספק איום מכרסמת בנו: המצווים לנו מתינו אלה חיים? האין הם משאירים מאחוריהם יתמות עולם?"⁶⁶ יערי, היחיד מבין מנהיגי היישוב ששירת כקצין קרבי במלחמת העולם הראשונה, לא האמין בפעולות התאבדות. שבועות מספר לפני כן, כשהגיעו הידיעות הראשונות על מרד גטו וארשה, אמר: "אנו איננו לוחמים בוארשה את מלחמת מצדה. [...] אנו לא נברור לנו מיתה יפה, ולו גם מיתת גבורה יפה. לא נמות כי נחיה!"⁶⁷

לספקות אלה היה שותף גם יצחק טבנקין, מנהיג הקיבוץ המאוחד. בפומבי היה נחרץ יותר מיערי. ביוני 1943 נאם גם טבנקין בכינוס "הנוער העובד" לזכר הנספים, ובדבריו ניכס את הלחימה בווארשה למורשת ארץ ישראל הלוחמת. בהתייחסו למברק שהגיע מלונדון, קבע נחרצות: "השומעים אתם? הם קראו לכם לעמוד עד תום על כבוד ישראל. [...] החלוצים בגולה מתו שם לא בעד מולדת פולנית. הם מתו בעד מולדתם כאן. [...] עם לוחם – בניו ונכדיו וזכרים את מלחמותיו. אני בטוח, שלא ביבנה, כי אם במלחמת הקנאים נבלעה בדמנו השבועה: 'אם אשכח ירושלים, תישכח ימיני'".⁶⁸ טבנקין כיערי נדרש לסמל מצדה, אלא שבדרך סותרת. כך או כך, לא אלה היו הסמלים של הלוחמים בגטו וארשה. להוציא את הרוויזיוניסטים, שתלו דגל כחול לבן בכיכר מורנוב, נוסחה

הסיסמה המרכזית של המורדים ברוח תנועת המרי הפולנית: "בעד חירותנו, בעד חירותכם!" גם עבור טבנקין המיתוס המחנך היה חשוב מהעובדות. אך ככל שהאדיר טבנקין את גבורת הלוחמים עד מוות, כך ביקש בהיחבא להציל את אלה ששרדו. ממכתבו של וניה פומרנץ, שליח "הקיבוץ המאוחד" לקושטא, עולה כי בקיץ 1943 נשלח מקושטא מכתב לאנטק ולצביה ובו נאמר: "אנו רוצים להציל אתכם, לא למענכם, כי אם למען העם, למען יישאר נצר למשפחת המורדים בתוך הגטו". המכתב נשלח לאחר שיחות דיסקרטיות בנושא זה שערך פומרנץ בארץ באוגוסט 1943 עם הנהגת "הקיבוץ המאוחד". אך נראה שגם מכתב זה לא הגיע ליעדו.⁶⁹ לרוע המזל, מכתביו של טבנקין משנת 1943 אינם נגישים, ועל כן לא ניתן להשיג עדות ממקור ראשוני.

עדות מאוחרת יותר של רוז'קה קורצ'ק מאששת אף היא מגמה זו. לפי דבריה, עם הגעתה לארץ בדצמבר 1944, נפגש עמה מאיר יערי ושאלתו הראשונה אליה הייתה: "שלחנו לכם מברק – טבנקין ואני – שתצילו את עצמכם. האם קיבלתם אותו? אני זוכרת את תשובתי: 'מאיר, לא קיבלנו את המברק – וטוב שלא קיבלנו – כי ממילא לא היינו שומעים בקולכם'".⁷⁰ אי לכך מותר להניח, כי אמנם היה מכתב, וגם יערי חתם עליו. אך המברק שאותו הזכירו חייקה ורוז'קה לא נמצא מעולם.

מה שנמצא הוא טיוטה של מברק אחר. תיעוד מברק זה מופיע הן כפתק בכתב יד והן כמכתב מודפס על ידי משה קליגר. הטיוטה שתאריכה 8 ביוני 1943 חתומה על ידי טבנקין ויערי, ואלה דבריה: "להחלוץ – השומר. החברים שלנו בארץ, ההסתדרות וכל הישוב גאים במלחמתכם על כבוד האדם וכבוד העם. חייכם ומלחמתכם במחתרת ובהגנה משמשים מופת לתנועתנו כולה. נחיה ונלחם כאן בא"י וגם אתכם בעזרה ואחריות משותפת. טבנקין יערי".⁷¹ היה זה מברק תשובה למברק שהתקבל מווארשה ב-2.6.1943. אך כפי שהתברר, לא הגיע ליעדו. יצחק צוקרמן [אנטק] הודיע ב-15.11.1943 ללונדון כי "את מכתבי לא קיבלנו".⁷²

העובדה התמוהה ביותר באשר למברק השני היא שהוא מעולם לא פורסם. אפילו לא כתשובה לנוסח המברק של אנטק שהגיע מלונדון, אשר הופיע בספר השומר הצעיר ב-1956. מדוע? הרי במהלך הדיון הציבורי שהתפתח בישראל על רקע פרשת קסטנר בשנת 1955, שבו הוצבו הלוחמים כניגודם המובהק של משתפי הפעולה, היה על טבנקין ויערי לעמוד בביקורת ציבורית נוקבת באשר למידת עזרתם ללוחמים. אך טבנקין ויערי, שנזהרו באותה תקופה מלהיסחף ללב הוויכוח בהניחם לכתבי עיתוניהם "על המשמר" ו"למרחב" לערוך את קרבות הרחוב הפוליטיים, לא אישרו ולא הכחישו מעולם את דבר המברק או

שני המברקים. חזן, שעמו שוחחתי טלפונית, הכחיש נמרצות את קיום המברק הראשון: "לא היו דברים מעולם".⁷³

כיצד יכול היה המברק, או שמא הדיו, להגיע לבנדין? אליהו שטרן, שחקר בשעתו את הפרשה, סבר שהמכתב הגיע לבנדין באמצעות אחד הבלדרים של המשלחת בקושטא.

היה זה בלדר שני שיצא לפולין ב-15 למאי, לאחר כישלון שליחותו של הראשון. משחזר לקושטא, דיווח כי הגיע לבנדין ואף מסר את המכתב, אך בחזרתו נתפס ושרף את המכתבים. החברים בקושטא דיווחו בהתרגשות לארץ על הצלחת השליחות. לדעת אליהו שטרן, שליח זה הביא עמו את ההנחיות מהארץ, אך לדעתו שגתה חייקה בפירוש המכתבים שהגיעו מהארץ. באחד מהם, כך טען שטרן, היה מדובר על הודעה בדבר 30,000 סרטיפיקטים שהבטיחה בריטניה לספק לצורכי עלייה. לאור החלטה זו הציעו חברי המשלחת לחברים בבנדין לחפש דרכים להונגריה. כיצד השתרבב שמו של טבנקין לעניין? בבנדין, כך טען שטרן, פירשו חייקה וחבריה את המילה "טבנקין", שהייתה מילת קוד, כידיעה המובאת בשמו של טבנקין האיש. לפי מסקנתו של שטרן, מברק טבנקין לא היה ולא נברא.⁷⁴

אך האם צודק שטרן? בדיקה נוספת של המכתבים שהגיעו לקושטא מעלה בכירור כי הבלדר לא הגיע ליעדו. במכתב שיצא מבנדין ב-2.7.1943, הודיע הרשל שפרינגר לווניה פומרנץ כי "את מכתבו של עזרה שליח לא קיבלתי לצערי עד היום. האמנם כתב לי?"⁷⁵ ועוד: המכתב המאזכר את אפשרויות העלייה יצא מקושטא ב-25.6.1943, לכן לא יכול היה להגיע עם השליח השני שיצא לדרכו יותר מחודש לפני כן. המכתב אמנם הגיע לבנדין, אך לא עם השליח השני, אלא עם השלישי שהגיע ליעדו ב-17 ביולי, משמע כחודש לאחר תיארוכו המשוער של "מברק טבנקין". המכתב שהביא עמו מקושטא אמנם כלל המלצה לפעילי תנועות הנוער לנסות להגיע להונגריה: "אולי תצליחו להשיג רשיון יציאה. נסו בכל יום". אך המילה "טבנקין", בין כשם קוד ובין כשמו של המנהיג המרוחק, לא נזכרה בו.⁷⁶

היה או לא היה? המברק יכול היה להגיע גם בדרכים אחרות: באמצעות לשכת "החלוץ" בז'נבה או באמצעות הממשלה הפולנית הגולה בלונדון, ששימשה תחנת קשר לשרידי הנהגת אי"ל בווארשה. העובדה שהמברק לא נמצא בארכיוני ז'נבה וקושטא אין בה כדי להכריע את הכף לכאן ולכאן. ארכיון קושטא המקורי נשרף בשעתו, וארכיון ז'נבה נפתח רק לאחר עריכה של בעליו המקורי, נתן שוואלב. ואילו העדויות הנסיבתיות, ובפרט שאלתו של יערי את רוז'קה ווידויו של וניה, מצביעות על קיום המברק. אייחשיפת מברק הברכה

וההזדהות גם היא מעידה על הצורך להשתיק את הפרשה. מכלול עדויות אלה מצביע כי בראשית יוני 1943, המועד המשוער שבו התקבל המברק בבנדין, סבורים היו יערי וטבנקין, ברומה לצביה ולאנטק, כי די במרד אחד. את שרידי החברים מבקשים היו לראות חיים בארץ.

דרכם של "השומרים"

בהיעדר עדויות נוספות לבד מזו של חייקה, קשה לשפוט מה הייתה השפעתם הסגולית של ההנחיות מווארשה והמברק מארץ ישראל. ברור מכל מקום שהם לא היו הגורמים הממתנים היחידים בהכנות למרד בבנדין. אפילו חייקה עצמה לא טענה זאת. למעשה, הם חיזקו מגמה שכבר רווחה בקרב תנועות הנוער בזגלמביה באותה עת – הערפת ההצלה על פני ההגנה.

ב"נוער הציוני" בבנדין ובסוסנוביץ כבר נשבו רוחות חדשות. קבוצה זו המשיכה להיות כנראה הגוף החזק והמלוכד ביותר בקרב תנועות הנוער באזור. היו בידיה מספר אקדחים שהובאו עוד בסתיו הקודם על ידי ליאון בלאט, אך מיעוט הנשק וכישלון יצירת הקשר עם הפרטיזנים הביאו לחיפוש דרך אחרת: במקום הגנה – הצלה. מזיא תיארה את רגשות הגאווה והחרדה שמילאוה לנוכח הידיעות ששודרו בתחנת הרדיו החשאי "סוויט" על מרד גטו וארשה. אך באספה שנתכנסה קבע קוז'וך ברורות: "כאן לא יהיה גטו וארשה. שיקלו את המצב. ימים ולילות שקלתי. חיפשתי דרך, פתרון, מוצא – אל נשלה את עצמנו. נשקנו מועט, האקדחים הבודדים אינם מקנים לנו אפשרות של קרב". בהשוותו בין מבנה הבתים הצפוף של גטו וארשה לבתים המרוחקים זה מזה של גטו סוסנוביץ, קבע קוז'וך כי אין סיכוי להצלחת ההגנה. "כמה כדורים ורימונים מחסלים את כולנו". הוא הדגיש: "עלינו להגביר את מאמצי ההצלה... לנסות את כל הדרכים האפשריות להצלת החברים... דעך המרד בוארשה ועמו דעכו גם תקוותינו... אל תשלו את עצמכם".

יאנק צימרמן ביטא את דעת האופוזיציה. הוא לא רצה לוותר על המרד. האם ילכו שוב לנקודות הריכוז כפי שהלכו ב־12 באוגוסט? היפק גליצנשטיין היה קרוב אף הוא לעמדתו. אך קוז'וך היה החלטי. עם שלושה אקדחים אין טעם למרד. הוחלט לשלוח את פרדקה לקראקוב על מנת ליצור קשר עם זלמן באיוק, חבר התנועה שהציע להבריא אנשים לסלובקיה, וכן לנצל את האפשרויות השמונות בפספורטים. במקרה הצורך יתחתנו החברים בחתונות פיקטיביות.⁷⁷ הפרגמטיזם המפוכח של קוז'וך עמד בניגוד בולט לרומנטיקה המהפכנית של חייקה. לא היה בו דבר מקניובסקי או מדמויותיו של מלרו. אמיץ לב היה, אך

הכיר במגבלות המציאות. בן למשפחה מקובלת בעיר היה, ומנהיג נוער מוכר. גם לאחר פיטוריו מהיודנראט שמר על יחסים קורקטיים עם מרין. שבועות מספר לפני כן נכח מרין בחתונתו של קוז'וך עם פרדקה. כמתנת נישואין ביקשה פרדקה את שחרורו של ליאון בלאט, שהיה כלוא באותה עת.⁷⁸ ליאון שוחרר. במאי 1943 היו שקועים חברי "גורדוניה" בארגון ההצלה באמצעות הפספורטים הדרום אמריקניים. הקבוצה הראשונה, ובה כמה מפעילי "גורדוניה", כבר יצאה למחנה המעצר לנתיני חו"ל, ובידי הנשארים היו כעשרה דרכונים נוספים. לקבוצת היוצאים הבאה היו אמורים להצטרף דוד ליור ושלמה צימרמן, המנהיג המוכר של "גורדוניה" בבנדין. סירובם של הנקה בורנשטיין ומשה מנלה להישלח למחנה המעצר לנתיני חו"ל התקבל בהבנה, אך לא בהסכמה. ואילו לפי חייקה:

אנשי "גורדוניה" דיברו כבר בפומבי שאינם מחייבים עוד את ההגנה, והם מחכים רק שיגיעו לכלם ניירות ואז יסעו.⁷⁹

חייקה ראתה בהתפתחויות אלה בגידה ברעיון ההגנה. במקום אחר, שבו התייחסה גם לסופה של הפרשה, רשמה:

האין זה מצחיק ומסעיר כאחד. ענין מחנה המעצר לנתיני חו"ל הביא לתוצאה אחת: שבר את ההתלהבות, ביטל את הכח ואת רכוז הכוחות למטרתנו האחת, להגנה.⁸⁰

נראה היה כי כל הנסיבות פנו נגד רעיון ההגנה. ביומני 1943, לאחר שתיארה בסערת רוח את שלוש הפרשיות – ההנחיות מווארשה, מברק טבנקין והתפתחות פרשת הפספורטים – הקדישה חייקה קטע נרחב להצדקת רעיון ההגנה. בחשבון נפש זה מצטיירת חייקה כמי שנאחזת בכל כוחה ברעיון ההגנה, למרות כל הנסיבות:

מה היתה בעצם עבורנו ההגנה?

ההגנה היתה עבורנו לא רק רהבילטציה על העוול ועל ההתנהגות המחפירה של עמנו. היא היתה לא רק בבחינת מעשה מכוון להיסטוריה, היא היתה קודם כל – הצורך האינדיבידואלי של הפרט. היא נולדה בקרבנו, היינו מטפחים את המחשבה עליה בלבנו, היא היתה החלק הטוב של הווייתנו. ורק הודות לקיומה בקרבנו יכולנו לסבול

במשך כל הזמן הזה את כל ההשפלות מבלי לאבד את הכבוד העצמי. כי כל אחד ידע – יבוא יום התגמול. [...]. רצינו שדבר לא יסתלק מראייתנו, שנספוג הכל לתוכנו, כל עוול, כל ברוטליות, כל ברבריות, להקיף, לתפוס את עוצם ההתהוות, כדי שהשנאה תוכל להיות גדולה, כדי שתהיה משכמנו ומעלה.⁸¹

גם בגרסה המתוקנת שכתבה ב־1944 שבה לנושא זה, אם כי בשל בעיית העריכה לא ברור אם הקטע מתייחס לתקופה זו בלבד או למכלול ההתפתחויות. כך או כך, בגרסה זו ניסחה חייקה את עמדתה בצורה חריפה וחדה מאי־פעם:

לעולם לא היה השכל הישר בלבד מצליח ליצור את ההגנה בגטאות. היא היתה הניגוד הגמור להגיון. ודאי נתגלה כאן איזה להט פנימי, ולא להט בלבד אלא הכרח הנובע מסערה שבלב, מתחושה אישית של המאורעות.⁸²

[...] ברור היה לנו שאין בכחנו לעמוד כנגד הגרמנים. אלא שיהיה זה מוות ראוי לשמו, לא בתאי הגזים, לא בבתי המרחץ הקוטלים בגז או בחשמל, אלא בשדה הקרב. וכך ניקום את מותנו וגם הגרמנים יבואו על שכרם. ברור היה כי זה הקץ, המוות. אמנם קרב הוא, אך לא חיובי, סופו חיים שניצחו.⁸³

לטענתה, לא היה זה מאבק מתוך חוסר בררה, שכן היו אפשרויות הצלה לה ולחבריה:

אלא שלא בחרנו בדרכים אלה. דרכם של השומרים בייחוד, כאילו גזרה היתה אל מרי המוות.⁸⁴

דרכיהם של אנשי "הנוער הציוני" ו"גורדוניה" אמורות היו להוביל לחיים; דרכה של חייקה, דרך "השומרים", הובילה למוות. על האוונגרד היה מוטל למות במקום שבו גווע העם.

פרק שבעה עשר

תחושות קיץ

גם הוא נהרג? 1990

כשהילדים היו קטנים, ותקציבנו דל, היינו נוהגים לנסוע בחופשת הקיץ לחצבני, ושם, ליד האי־קליפטוס הגדול שמול שדה נחמיה, היינו עושים קמפינג. בבקרים היינו משכימים, שותים קפה ראשון, מטגנים פיתה על הפח המפויח וטובלים בנחל הצונן. משהיו נשמעות קריאות שייטי הקיאקים במורד הנחל, היינו יוצאים לטיול בהרי הגולן.

באחד מספורים אלה הגענו לחורשת האלונים העתיקה שמעל לקלעת נמרוד. החלטתי להיכנס לאתר סיירת "אגוז". כבר שנים שהאתר בקלעת נמרוד, ואני, שהסיירת הייתה חלק ממני, לא ביקרתי בו מעודי. רעיה ואילת נשארו במכונית, ועופר בן החמש התלווה אלי. אמרתי לו שבוודאי לא אכיר שם אף אחד. אך כשסיירנו בשבילים המתפתלים התחלתי לפגוש חברים. "הנה כאן האבן של איציק כ"ץ שהיה המ"פ הנערץ שלי". "מה קרה לו?" שאל הילד. "הוא נהרג בתאונה טיפשית בבה"ד 1". וכאן דני ליברטי הקטן, שהיה אחד מהמ"כים במחלקה שפיקדתי עליה. "ומה קרה לו?" "נהרג כשניסה לפרק מטען חבלה". המשכנו כך אל אמי בר־נר, הסמל המחייך תמיד ("תאונה בכביש הצפון"), ואל דובי אדר היפה והתמים ("פשיטה אל מעבר לגבול, באל חיאם") ויוסי דירהלי הענק הנועז ("חילוץ פצועים, אם אינני טועה") ואל עוד רבים אחרים.¹ סייר סייר חייו ומותו. בדרכנו חזרה אל הקמפינג חשבנו לקפוץ אל אלי משאש, חבר מפלוגת הסיור במילואים. הוא גר בבית הלל, סמוך למקום חנייתנו. "מי זה משאש?" שאל הילד. "חבר שלי", עניתי. "גם הוא נהרג?"

יומניה של אמא הם שביל הסיירים של חברותיה, שאף לא אחת מהן שרדה: לאה, אירקה ואידו'ה; נאטיה והילה; טוסייה ופרומקה; אינה ואסטריד; וגם של הבחורים היקרים לה מכול: דוד וצבי; יוסף ומרדכי. הם שהיו למשפחתה האחרת של אמא. הייתה קשורה בלב ונפש לאחיות פסחון. כשתיארה את דמויותיהן גלש עטה לתיאור ספרותי. לאה הזכירה לה את דמות "האם" של גורקי – "תמיד ביקשת להניח ראשך על חזה"; אידו'ה את דמות הנואמת הפוליטית אשר

"המילים גואות בה מעצמן, גואות, שוטפות"; ואילו אירקה "גבוהה, תמירה, גמישה, מחייכת יפה לעומת הגרמנים. הה, אילו ניתן לה לחנוק אותם". גם לשליחים שכאו מווארשה ביקשה להקים מצבת מעט. יוסף קפלן היה "המוהיקני האחרון. השומר האחרון מהסוג הישן, מלפני המלחמה". טוסיה אלטמן המשיכה לעמוד לנגד עיניה "כפי שהיתה בבואה לחווה, מחויכת, עליזה, שופעת בריאות". מרדכי אנילביץ' "אמיץ לב היה, אמיץ לב ממש, ולא רק מפני שרצה בכך, מפני שראוי להיות כך, אלא גם מפני שנשא את האומץ בדמו". פרומקה פלוטניצקה, שליחת "דרור", "עומדת גבוהה, משכמה ומעלה, נוקשה קרה, ובעיניה המאובנות על פי רוב מהבהבים ניצוצות אירוניים". ואילו אסטריד (זושיה מילר) שהביאה את האקדחים הראשונים הייתה "יפה מאוד ובעלת גזרה נאה. [...] כמה עזת נפש היתה. [...] איזו חוצפה היתה בה. אותה לא בדקו לעולם". היא לא יכלה להשלים עם מותם ופיתחה לה דרכים להתמודד עם אברנם. ביומניה בראה אותם מחדש כדי שיחיו עמה ולו עוד מעט קט. הם היו לנחמתה. לה לא נותר שום אלי משאש להתנחם בו.

הגטאות

ביומניה, שפעולות המחותרת עומדות במרכזם, חייקה כמעט אינה מתייחסת לתהליך הגטואיזציה שהתחולל באותה תקופה ולשילוחים שתכפו אחריו. האזכור היחיד מופיע בתיאור פעולתו של מרין והשפעתה בזגלמביה בהקשר לשילוחים:

תקופה ממושכת היו זוכים [מרין ואנשי היודנראט] להנחות גדולות מידי הגרמנים. מצבם של היהודים בזגלמביה היה מן המשופרים. כאן לא רעבו כאשר רעבו בגנרל גוברנמנט. היהודים קיבלו כרטיסי מזון בדומה לפולנים שעבדו בתעשייה הכבדה; ואפילו מנה נוספת. כל המסחר השחור היה בידי היהודים. מוניק מרין קיים "יחסי ידידות" עם הגרמנים. הדינים והחשבונות שנשלחו לברלין על מספר יהודי זגלמביה ועל מספר העובדים בשביל הוורמאכט לא היו מדויקים בתכלית. על כן נכללה זגלמביה בסוף התור. זה כבר התנהל הגירוש ב"גנרל גוברנמנט" – בווארשה, בלודז', בצ'נסטוכובה, בקראקוב. אלא שהגיע גם תורה של בנדין.²

ממסמכים גרמניים ניתן לשחזר את תהליך ריכוזם של יהודי זגלמביה בגטאות ואת ההכנות לגירושם. ב־1 באפריל 1943 הסתיים ריכוז יהודי סוסנוביץ בגטו

שרודולה. קרוב ל-20,000 יהודים נסגרו בגטו. ב-8 באפריל 1943 הוחל בריכוז יהודי בנרין. באפריל-מאי 1943 רוכזו 18,670 יהודים בגטאות קמיונקה ושרודולה הקטנה.³ לפי ההערכה, כ-6,000 יהודים נוספים חיו בכעשרה גטאות קטנים יותר בעיירות הסמוכות, דומברובה גורניצה, זוויארצ'ה, ודוביצה ואנדריכוב. למעשה, הם היו אמורים להיות מעין מחנות עבודה גדולים, אשר יושביהם נחשבו לעובדים חיוניים של תעשיית המלחמה הגרמנית.

עבור מרין היו גטאות אלה הוכחה נוספת לצדקת דרכו. ההכנות למעבר לפרברים המזונחים והעלובים של קמיונקה ושרודולה התנהלו לקראת סיומן במרץ מחודש. עדות מוקדמת יחסית קבעה: "הגטו הוקם על בסיס יצרני. מלאכת הבנין נעשתה על ידי היהודים עצמם, ובשטח זה פעל רבות מוניק מרין. נוסח ארץ ישראל, שימש דוגמה לבנין, כמו בכל הארגון החדש של החיים. הונהגה עבודה חקלאית לסיפוק התצרוכת העצמית".⁴ עדותו של ליור השלימה את התיאור: "עד מהרה פשט האזור שנקבע כמקום הגטו את צורתו הישנה ולבש צורה חדשה. היהודים סללו כבישים ומדרכות שלא היו כאן בנמצא כלל: ה'שופים' בנו בתי מגורים לפועליהם; לבנינים רבים נוספו קומות עליונות. מחלקת בנין מיוחדת ניהלה את כל המלאכה. הגטו חי בהמולת בנין שהתנהלה בקצב מזורז, משל כאילו היינו עומדים להשתקע במקום זה לעשרות שנים".⁵ מחלקת הבריאות דאגה לסידורי סניטציה והיגיינה, המטבחים הציבוריים הועברו לגטו, הוקם מעון לילדים קטנים, והועברו אלפי ספרים שנצטברו ביודנראט.⁶ במהלך החודשים הראשונים של 1943 הפכה מרבית האוכלוסייה של נרין בפרט ושל זגלמביה בכלל לאוכלוסייה יצרנית. ילדים וזקנים רבים השתלבו בעבודות ה"שופים", וכעובדים חיוניים היו מוגנים כביכול מפני גירוש. עדויות רבות של ילדים מבנרין ומסוסנוביץ מצביעות על כך.⁷ ביניהן בולטת עדותה של שרה קליינר בת העשר מסוסנוביץ, שנגבתה בארץ ישראל כעבור זמן קצר:⁸ "משום שאמא חששה ל'פינוי' ביקשה פרוטקציה אצל אחד מפקידיו המועצה [היודנראט] דיאמנט, שיקבלו אותי כפועלת בבתי המלאכה. וכך נכנסתי לעבודת הכפייה. עבודתי הייתה לעשות דומינו בשביל החיילים הגרמניים בבתי החולים. ילדים רבים מאוד, אולי 100 או 150, עבדו יחד אתי. כולם היו בגיל שלמעלה מ-12, ורק אותי קיבלו לפרוטקציה בהיותי בת 10. [...] בעל בית המלאכה לא שילם כמעט פרוטה בעד העבודה, אך כל הילדים הלכו לעבודה בגלל כרטיס העבודה האדום. ילדה היתה צריכה לעשות 400 תיכות ליום וילד 600. בשעת העבודה פחדנו מאוד משום שהגרמני אמר שמהילדים העצלים יקח את כרטיסי העבודה וישליך אותם מהעבודה לגמרי. [...] בבתי המלאכה השתדלו הכל לעזור זה לזה. אני, הצעירה שבהם לא יכולתי לעבוד כל כך מהר. [...] החברות שלי

היו נותנות לי יום יום מקוביותיהן בכדי שהגרמני לא יחסלנו כפועלת גרועה. בבית המלאכה היו צריכים לעבוד בשבת. סבא לא רצה שאעשה זאת, אך אמא פחדה מאד. [...] בשעה שבע וחצי בבוקר כבר היו מוכרחים להימצא בבית המלאכה ולעבוד כך עד הערב. בכל זאת הייתי מאושרת כי בית המלאכה הציל אותנו".⁹

על רקע הגירושים השתנה במשהו היחס למחנות העבודה. למרות עבודת הכפייה, המחנות נתפסו עתה כרע במיעוטו וכמבטיחים סיכויי הישרדות גבוהים יותר. ליציאה למחנות עבודה יוחסה לעתים גם משמעות ערכית. הצעיר העובד נתפס כמי שמסיר את איום הגירוש מעל משפחתו. למרות החשדנות המובנת, נכונים היו עתה צעירים יהודים להטות אוזן לטיעוני אנשי היודנראט ששבו והטיפו להתגייסות מרצון למחנות העבודה. כך למשל זכר דוד אייזנברג מדומברובה כי "במחצית חודש פברואר של שנת 1943 הגיעה משלחת ממרכז היודנראט של סוסנוביץ (צ'רנה המזכירה, מוניק מרין ועוד אחרים) והם הודיעו: 'כדי להציל נשים וילדים צריך להתייצב לעבודה בגרמניה'. אחרי זה יצא משלוח בשלישי למרץ. זה היה המשלוח האחרון וגם אני הייתי ביניהם. הגרמני קוצ'ינסקי בדק את הגברים ואותי שאל פתאום: 'האם רצונך לנסוע לגרמניה או שאתה מעדיף להשאר בבית?' הסכמתי להשאר בבית. אחר כך הצטערתי, משום שכל אלה שנשארו היה להם רק סיכוי של השמדה".¹⁰ בהתייחס לאותו משלוח זכרה מילקה גולומבק, אף היא מדומברובה, כי: "שוב היו כרזות שצריך להתייצב למחנות העבודה. אם צעירים לא יתייצבו יקחו בני משפחה. את הורי כבר לקחו אבל בת אחי בת שש עשרה וחצי היתה חייבת. חשבנו שהוריה יישארו בחיים. החלטתי ללכת אתה כי היתה מאוד מפונקת. [...] ידענו שאנחנו נוסעים לעבודה. הגיעו מכתבים שעובדים. חשבנו שבעבודה נשאר בחיים. הרי נעבוד בשביל גרמנים והם צריכים אותנו".¹¹ עם זאת, כפי שמצביעות עדויות אחרות, היו צעירים שבחרו להתחמק מעבודת הכפייה גם עתה.¹²

אף לפליטים מה"גנרל גוברנמנט" שהתרכו בבנדין ובסוסנוביץ באותה תקופה נמצא פתרון תעסוקתי כביכול. באביב 1943 הוערך מספרם בכ-600 לפחות.¹³ בהיותם חסרי תעודות, ביקש הגסטאפו לגרש אותם לאושוויץ בטרנספורט השבועי שהמשיך לצאת לשם גם בתקופה זו. האחריות על איתורם של הפליטים הוטלה על המשטרה היהודית. מספטמבר 1942 נהגו שוטרים יהודים לערוך סריקות בבנדין ובסוסנוביץ כדי למצוא פליטים מה"גנרל גוברנמנט". את הניצודים היו מביאים למחנה מעבר "דולאג"¹⁴ ולמקומות מעצר נוספים, ומשם היו נלקחים למחנות העבודה או לאושוויץ.

מדין החליט להסדיר את הנושא והציע לגרמנים כי הפליטים ירוכזו במחנה מיוחד תחת פיקוח היהודנראט המרכזי ויועסקו בעבודות שונות שיטיל עליהם מוסד זה. הגסטאפו אישר את ההסדר, וכך הוקם בראשית 1943 מחנה עבודה חדש בפרבר שרודולה שליד סוסנוביץ, "מחנה א"ק"¹⁵. המחנה היה מוכר על ידי אנשי "ארגון שמלט" כחלק ממערך העבודה היהודית באזור, ופקיד ועדת הביקורת שביקר בבנדין באביב 1943 כלל אותו בין רשימותיו: 270 יהודים שנכללו ב"גרופה א", וב"גרופה ב" (Gruppe A, Gruppe B) הוגדרו כ"כוחות עבודה נזילים, המוצבים לפי הצורך בעבודות העירייה או על פי דרישות של אזרחים [פולנים וגרמנים]". בראש המחנה הועמד ראובן רכטמן, עסקן ציוני ודמות ידועה בעיר.¹⁶ הפליטים חששו להתייצב במחנה: לאחדים מהם נראה היה מחנה א"ק כמלכודת לפני שילוחם למות באושוויץ.¹⁷

ההתגייסות לעבודה בחסות התעודות של "ארגון שמלט" הייתה אפקטיבית. במאי 1943 ביקר בבנדין פקיד ביקורת של משרד החינוך הגרמני. לפי הדיווח ששלח לברלין ב-12.5.1943, היו מועסקים באותה עת לא פחות מ-13,182 מתוך 18,670 יהודי בנדין. משמע, כ-70% מהאוכלוסייה היהודית נחשבה לאוכלוסייה עובדת במשק המלחמה הגרמני.¹⁸ היו אלה נתונים גבוהים מאוד של הישרדות יהודית. אם נוסיף למספרים אלה כ-15,000 צעירים יהודים במחנות העבודה של "ארגון שמלט",¹⁹ נגיע לשיעור ההישרדות הגבוה ביותר בפולין כולה. בשעה שכשלושה רבעים מיהודי פולין היו כבר בין המתים, היו קרוב לשני שלישים מיהודי זגלמביה, כ-60,000 איש, עדיין בין החיים.

הדבר לא היה רק הודות למאמציו של מדין, כפי ששיערה חייקה. הייתה זו גם עמדתו רבת ההשפעה של "ארגון שמלט", אשר ניצל את עבודת היהודים הן ב"שופים" שבגטאות והן במחנות העבודה. כארגון כלכלי של הס"ס הכפוף ישירות להימלר, היו אנשיו בעלי מעמד מיוחד. במקרים שונים יכולים היו היוזמים הגרמנים, ובפרט הגדול שבהם, רוזנר, לחלץ את אנשיהם מגירוש על ידי פנייה לנציגי הארגון בבנדין ובסוסנוביץ. רוזנר הסוציאליסט לשעבר ואיש רב-פעלים בהווה, מעין מהדורה ערכית יותר של שינדלר, נהנה כנראה מעמדה מיוחדת ב"ארגון שמלט" בשל העובדה שסיפק מדים מתוצרת מפעליו ל"לופטוואפה", למשרדי הצבא, לצי ולמטרה.²⁰

כל אלה נתמכו על ידי משרד החינוך של שפאר. בדו"ח המסכם שלו רשם פקיד הביקורת: "כל המפעלים [בבנדין] הם בעלי חשיבות מלחמתית פחות או יותר, ואחדים מהם בעלי חשיבות להכרעת המלחמה. [...] לכל מנהלי המפעלים יש ענין לקיים את מציבת כח האדם הנוכחית ואף להגדילה, שכן נתקבלו הזמנות חשובות מהצבא. [...] צמצום נוסף של כח עבודה יהודי נראה בלתי נסבל, שכן

אין בנמצא כח אדם תחליפי ובעיקר, שווה ערך. הדבר עלול להעמיד בספק את המשך קיומו של המפעל. [...] שיפוט משוחרר מגורמים רגשיים ומבוסס על תבונה בלבד, אומר כי יש להפסיק את קיצוץ כוחות העבודה היהודיים כמו גם של פועלים בני עמים זרים, ולמנוע כל מה שיזיק בהכרח לחזית הייצור ולחזית הלחימה. [...] זהו האינטרס של העם, המדינה ושל כל רשות ההגנה הגרמנית, כמו גם של הצרכים האזרחיים, לקיים את הייצור בכושר המלא, כדי שלא לזעזע או להחליש את חיי המשק בשום תנאי.²¹

אך הרו"ח הנחרץ לא הועיל. בסוף מאי 1943 ניתנה הוראה לחסל גם את יהודי שלזיה עילית מזרחית.²² ההחלטה הייתה קשורה בתהפוכות מדיניותו הגלובלית של הימלר לגבי שארית יהודי פולין הכבושה. בשלהי 1942, עם תום גל ההשמדה העיקרי, אפשר הימלר את המשך קיומם של היהודים היצרניים, בתנאי שיהיו כפופים בלעדית לס"ס במחנות ריכוז. מרד גטו וארשה, שפרץ במחצית השנייה של אפריל ונמשך עד אמצע מאי 1943, הביא לתפנית ביחס לניצול כוח העבודה היהודי וסיפק להימלר את האמתלה שלה נזקק כדי להתגבר על גורמים שערכוהו עד עתה מלהגשים במלואו את הפתרון הסופי לבעיה היהודית.²³

ב-21 במאי נתן הימלר פקודה "לגרש למזרח" (משמע לאושוויץ) עד ל-30 ביוני את כל היהודים שנותרו עוד בשטחי הרייך, ביניהם גם את היהודים של "ארגון שמלט" ויתר יהודי זגלמביה.²⁴ עדותו של הס, מפקד מחנה אושוויץ, מאשרת זאת: "נתקבלה פקודה חד-משמעית מהרפס"ס [הימלר], כי יש לסגור את בתי המלאכה [של "ארגון שמלט"], להעביר את היהודים עם המפעלים למחנה הריכוז באושוויץ, ואת מחנות העבודה הקרובים ביותר למפעלים בעלי חשיבות הכרעה במלחמה יש להפעיל תחת הנהלת מחנה הריכוז אושוויץ, נכון יותר, גרוס-רוזן. מחנות עבודה אשר לא השתייכו לקטגוריות אלה יש לפזר, ואת תושביהם יש להעביר לאושוויץ."²⁵ משמעות הפקודה הייתה ברורה: הכשירים לעבודה ימשיכו לעבוד במחנות הריכוז, הבלתי כשירים – יושמדו.

קץ פרשת הפספורטים

בימים שבהם נחרץ גורלם של יהודי זגלמביה, הגיעו גם תקוות ההצלה באמצעות הפספורטים הדרום אמריקניים לקצן.

המכתבים שהגיעו משתי הקבוצות הראשונות שיצאו במרס ובאפריל 1943 למחנות המעצר לנתיני חו"ל, הגבירו את המהומה בכנדין סביב הפספורטים. מאות מכתבים יצאו הלוך ושוב מכנדין לז'נבה. בידי אנשי תנועת הנוער

הצטברו עשרות תעודות. למרות הסתייגויותיהם, הגיעו גם מספר פספורטים לאנשי "השומר הצעיר". את הפספורטים החזיק צבי בראנדס, והיה ברור כי גורל היוצאים יוכרע בהחלטה תנועתית.²⁶ עבור חייקה, עבור דוד ועבור צבי הגיעו פספורטים.²⁷ כמו כן הגיעו פספורטים למספר חברים נוספים. ב"שומר הצעיר" עדיין דיברו על שליחות בלבד, אך ייתכן כי אי פה אי שם התגנבו ספקות גם ללבם. אלא שמהר מאוד התהפך הגלגל שנית. עניין הפספורטים הסתבך והלך.

בהסתבכות פרשת הפספורטים היו מעורבים מרין והגסטאפו. כזכור, ראה מרין בפספורטים איום על שליטתו בחיי היהודים בזגלמביה. הוא טען שהפספורטים המגיעים משווייץ מסכנים את שלום הקהילה כולה.²⁸ אם ירוכז העניין בידי, תובטח ההצלה וגם הקהילה לא תינזק. אך בפרשה זו, שלא כמו בפרשת ההגנה, הייתה עמידת תנועות הנוער נחרצת. לאחר שנכשלו מגעיו עמן, פנה מרין ישירות לשווייץ. פרדקה מזיא ידעה לספר כי הגיע מכתב משווייץ ובו תמיהה על כך שמתעלמים מציונים ותיקים כמרין וכצ'רנה ואין משתפים אותם במעשים ובהחלטות.²⁹ אך חברי תנועות הנוער התעקשו: מרין וצ'רנה אינם עוד ציונים, ונוכח התנהגותם בהווה אין להתחשב בעברם.³⁰

משלא הועיל לו עברו הציוני, אסר מרין על התושבים לקיים קשר כלשהו עם חו"ל, לרבות משלוח מכתבים.³¹ אך גם בכך נכשל: אפשרויות ההברחה בגטו הפתוח יחסית היו גדולות, ואנשי תנועות הנוער ניצלו זאת להמשך הקשר עם שווייץ. עתה הלם מרין במשנה כוח. ב-24.5.1943 הוצאה ביוֹדנראט פקודת מאסר לכעשרים איש המעורבים בעניין הפספורטים, רובם פעילי תנועות הנוער.³² חייקה רשמה:

אסרו בני משפחה של כמה מהמדריכים של הסדרויות שונות, כביכול בעוון זה שמישהו מבני ביתם קיבל דרכון חוץ. הגסטאפו לא ידעה דבר על כל זה. מרין איים עליהם יום בגירוש. ביקש להכריח את הסדרויות הנוער לבוא אליו לשם כריתת הסכם, ואז יסחט מהם משהו לעצמו. אלא שאיש לא בא אליו, והוא נאלץ לשחרר את העצורים, כיוון שחשש לתוצאות.³³

מיומני 1943 עולה כי גם אחותה של חייקה נעצרה כבת ערובה. חייקה לא נקבה בשם האחות, אך מכיוון שמגיה הייתה באותה עת במחנה עבודה, ניתן להניח כי הייתה זו שרה:

הם רצו להפעיל עלינו לחץ כדי שענין הדרכונים יימסר לידיהם. אך כיצד יכולנו להרשות שלא יינצלו אלה אשר הוצא עליהם גזר דין מוות. קיימת היתה סכנה שיגרשו את האנשים האלה, שענינם נמצא בידי הגסטאפו.³⁴

המעצרים נזכרים גם בעדויות של ליור ומזיא. אנשי "גורדוניה", שקיבלו התרעה מפני שוטרים יהודים, הצליחו להתחמק.³⁵ בסוסנוביץ פרצו שוטרים יהודים בשעת לילה מאוחרת לבית קוֹז'וך, שם לן הזוג הצעיר, ואסרו את יוזק קוֹז'וך, את פרדקה אשתו ואת בולק אחיו. השוטרים סירבו להודיע לנעצרים מה סיבת המעצר.³⁶

החשש, כפי שציינה חייקה, היה גדול: אף על פי שהניחו כי המעצרים הם פרי יוזמה ספוראדית של מרין הקשורה לעניין הפספורטים, חששו אנשי תנועות הנוער כי העצירים יישלחו לאושוויץ בטרנספורט השבועי, שעמד לצאת למחרת. כזכור, באותה תקופה לא נערכו "אקציות", אך מדי שבוע הייתה יוצאת מכוננית לאושוויץ ובה מספר אנשים שנתפסו בעברות שונות.³⁷ באספה שנערכה בבניין באותו בוקר בהשתתפות נציגי כל התנועות, התקבלה הדעה כי אין הגרמנים מעורבים בדבר. הוחלט לחכות מספר ימים, ולאחר מכן לשלוח משלחת למרין.³⁸ בסוסנוביץ התקבלה החלטה דומה לאור חוות דעתו של אדולף (ולאדק) ביהם, ראש היודנראט לשעבר, שהיה מקובל על אנשי תנועות הנוער. בכל מקרה, התארגנו אנשי "הנוער הציוני" לקראת פעולה מזוינת לשחרור האסירים, אם יתברר שהם מובלים לגסטאפו.³⁹

המתח נמשך כמה ימים. אך ההימור הוכיח את עצמו. מששחררו העצורים ועמם בני המשפחות האחרים, הוכח בעליל כי אכן לא הייתה יד הגסטאפו במעצרים. עתה היו אנשי תנועות הנוער מוכנים להידברות, אך משלחת מטעמם שיצאה אל מרין חזרה בידיים ריקות. הוברר פעם נוספת כי אין אפשרות להגיע לפשרה עם מרין בעניין הפספורטים.⁴⁰ שני מכתבים יצאו מזגלמביה לשווייץ בתחילת יוני 1943, האחד של ליור, שכתב מפורשות כי אין לשלוח לאנשי היודנראט פספורטים כאשר "אלה הם פושעים הניזונים בדם ישראל".⁴¹ את המכתב השני כתב מרין ב־2 ביוני, ובו ביקש משוורצבוים בשווייץ שלא לקיים קשר עם איש זולתו. בקשה דומה הפנה גם לשוואלב.⁴²

סביר להניח כי מרין פעל גם תחת לחץ הגסטאפו. אנשי הגסטאפו באזור לא יכלו שלא להבחין בתכתובת המוזרה שהתנהלה מתחת אפס, ובוודאי שידעו על יציאת שתי הקבוצות הראשונות למחנה המעצר לנתיני חו"ל. בראשית יוני, עם התארגנות הקבוצה השלישית, התערב הגסטאפו ועיכב את יציאתם של היהודים

נוספים בעלי פספורטים דרום אמריקניים.⁴³ אנשי תנועות הנוער היו בטוחים שידו של מרין דובר. זה מכבר הייתה בידיהם פקודה של מרדכי אנילביץ' המורה על חיסולו של מרין. עתה נראה היה כי הגיעה העת לבצעה. בתיאורה הסמיכה חייקה את ההחלטה לעניין הפספורטים:

החלט לסלק את מרין. הוא מסוגל לכל מעשה רע ולא יניח לנו לפעול. הוא יגלה את פעולתנו בטרם נספיק לעשות משהו. ידענו בפירוש כי עם היריה הראשונה ידע מרין מי היורה וימסרו לידי הגסטאפו. יורשיו לא יעזו למסור נוער יהודי בידי הגסטאפו, שכן אינם מגיעים לדרגתו בחוסר מצפון. מלבד זאת יפחדו, מות מרין ישמש להם לקח. הכל הסכימו לפסק הדין, התכנית אושרה, אך כשהגיעו לידי מעשה התחילו מהססים: הלא יש בזה מנטילת אחריות גדולה, מסיכון האוכלוסיה כולה ועלול המעשה לזרו את הגירוש הכללי.⁴⁴

תכנית לחיסולו של מרין עולה גם מעדותה של טוסיה הרצברג. על אחיה, אלכס, אז חבר צעיר ב"הנוער הציוני" בבנדן, הוטל לחפור קבר למרין. אך לא ברור אם עדותו מתייחסת לפרק זמן זה.⁴⁵

הפקפוקים שהתגלו באשר להוצאת המשימה אל הפועל מעידים כי בבנדן, שלא כמו בווארשה, לא היו חברי הארגון המחתרתי ערוכים לתפיסת השלטון הפנימי בעיר. אנשי "השומר הצעיר" לא העזו לבצע את הפעולה על דעת עצמם. לפי חייקה אמר צבי בראנדס: "אני ארצח את מוניק, אני אלך",⁴⁶ אך נראה שמעבר להצהרה מתלהמת ובלתי אופיינית לו ידע צבי גם לשקול היטב את שהיה מונח על כפות המאזניים: בבנדן, שבה פסקו האקציות זה כשנה, היה יותר מדי לסכן.

וככלות הכול, הפספורטים היו ביד. ב"שומר הצעיר" הוחלט לבסוף להשתמש בהם לצורכי שליחות. באמצע יוני הגיעה ממפקדת המשטרה האזרחית רשימה, שהכילה את שמות אלה שעבורם הגיעו פספורטים מחו"ל. למחרת היה עליהם להתייצב בבניין המשטרה, שם ייאסרו כנתיני חוץ ויועברו למחנה המעצר בגרמניה. ב"שומר הצעיר" התקבלה הרשימה ברגשות מעורבים:

ברשימה זו היתה הששיה שלנו. דכאון רב, מה יהיה. זה יכול לשבור את המשמעת שלנו. ואם הם לא יסעו, תתחיל שוב ההתקפה על "השומר הצעיר".

לפי תיאוריה של חייקה, נראה שנערכה ישיבה ובה נידונה רשימת היוצאים. באותה תקופה מדובר היה ב"שומר הצעיר", כי ריכוז השליחות הוטל על חייקה או על נאטיה קלוגמן. את השיקולים קל לשער: שתייהן היו בעלות כושר ביטוי ויכולת רטורית. רגילות היו לשאת את דבר התנועה בימי חג ומועד.⁴⁷ שתייהן היו מעורות היטב בסוד המחתרת. נראה שההערפה הראשונית הייתה לשלוח את חייקה, כפי שעולה מהפסקה שרשמה ביומנה:

רצינו שנאטיה תיסע. אין לדעת, יתכן ואני לא אספיק לנסוע, אז תהיה היא השליחה.

זו לה פעם ראשונה להזכיר, כאילו כבדרך אגב, את עובדת היותה מיועדת לשליחות, משמע, נבחרת לחיים. מאוחר יותר יקרא לכך שמואל רון "נידונה לחיים".⁴⁸ חבריה הועידו לה אותו תפקיד שהועד לטוסייה ולפרומקה בווארשה: לשרוד על מנת לספר. ייתכן כי לכך התכוונה חייקה כאשר תיארה בדיעבד את יחסיה עם דוד בתקופה זו:

"איפה מוצאים אחד מהם" [מאנשי הקיבוץ הארצי בארץ ישראל], היה אומר. "חי", הוסיף ואמר אל הבחורה שלו, "את חייבת לבלות את כל זה ולספר להם אודותינו".

דיבוק נכנס בו: היא חייבת לנסוע ולהגיע. האם בגלל אהבתו הגדולה אליה או בגלל ההכרח שישאר מישהו ויספר?
לא היתה חולקת על דעתו – שלא להסעיר את נפשו המרה עליו בלאו הכי. אך היא לא יכלה לתאר את חייה בלעדיו מכאן ואילך.⁴⁹

מאוחר יותר התברר כי מעולם לא הסכימה להיות נידונה לחיים. אך כעת היה הדבר תלוי בהחלטה פורמלית. סביר להניח כי שמה של נאטיה נכלל ברשימה שהגישה המשטרה, ואילו התעודות עבור חייקה טרם הגיעו. ברשימה נכלל גם שמה של אינה גלברד, שהייתה באחת מנסיעותיה לווארשה, ועל כן ירדה נסיעתה מהפרק. את נסיעתם של יענקלה ודב (ברק) פרוכטצווייג הוחלט לאשר, לדברי חייקה "כדי לא לגלות יתר על המידה את הקלפים, ששומרים על הבחורים להגנה". כמו כן אושרה נסיעתה של הילה. עתה עלו שמותיהם של דוד וצבי. שניהם סירבו. בדיעבד תיעדה חייקה את סירובו של דוד:

צוינה משלחת לחוץ לארץ. הוא נבחר. סרב לנסוע. לא רצה כי פחדנים השמחים ליציאה יסתתרו מאחורי שמו. "אם דוד נוסע" יאמרו. סירב. כיצד יעזוב את הנערים שהכין לפעולה, להגנה, למוות. הוא חייב להשאיר כאן, כדי ליפול יחד עם. ידע כי לא יזכה לקץ המאבק. "כאן תפקידי מסתיים", היה אומר.⁵⁰

האחרון ברשימת "השומר הצעיר" היה צבי בראנדס: "אבל אשר לצבי – עמדה נוקשה והחלטית, ללא התחשבות בתוצאות – אינו נוסע."⁵¹ צבי בראנדס היה בעת ההיא הדמות המנהיגה ב"שומר הצעיר". נציגה ב"החלוץ". חבר, אם לא מפקד הארגון המחתרתי. נסיעתו היה לה פירוש אחד – ויתור על ההגנה. לזאת לא יכלו להסכים בהנהגת "השומר הצעיר". עמדתו של בראנדס נתקלה בהתנגדות אנשי "החלוץ". לא רק ליור ב"גורדוניה", גם פרומקה והרשל סבורים היו שעליו לנסוע.⁵² ב"שומר הצעיר" ראתה בכך חייקה את התגברות הנטייה לוותר על הגנה:

ביקשו לרכשו, לשלחו למחנה המעצר לנתינים זרים, לא רצה, לא הניח לפתותו. כיוון שאמר צבי: "חייב להעשות" – לא קל ולא היה נאה להתנגד לדבריו, אך למעשה לא הרבו לתמוך בפעולתו.⁵³

נסיעתו של צבי נהפכה לאבן בוחן להתעקשות "השומר הצעיר" על עניין ההגנה. לימים זכר שמואל רון כי "בחוג ידידים קרובים נתן צבי ביטוי לאכזבתו, וכלפי חוץ המשיך לפעול כאותו מנהיג המחזק את השותפות וממשיך לעבוד עם האנשים האלה. לא כאיש פשרות הנכנע בחולשתו לאחרים, אלא כמדינאי היודע לחשב את המחיר שעליו לשלם כדי לשמור על אחדות המחנה".⁵⁴ צבי נשאר: ביום שבאו לאסרו כנתיני חו"ל התחבא ולא נמצא.⁵⁵ את היום שבו יצאה הקבוצה השנייה של "נתיני חו"ל" זכרו רבים בבניין ובסונובין. זה היה בשבת ב-19.6.1943. ליד בניין הקהילה התכנסו רבים שבאו להיפרד מ-34 המאושרים שזכו בחיים.⁵⁶ ביניהם היה גם שרגא פרוכטצווייג, שבא לומר שלום לאחיו רב (ברק), אחד מארבעת אנשי "השומר הצעיר" שהתעתדו לצאת. הוא זכר כי אנשים רבים נתנו בידי היוצאים מכתבים ותצלומים כדי שיעבירום לארץ.⁵⁷ אל השמחה עקב הצלת בני המשפחה הנוסעים התגנבה גם קנאה: אלה יזכו ויגיעו, אך מה יהא גורל הנשארים. פרדקה זכרה כי היוצאים נקראו להיפרד ממרין, ושם היה עליהם להאזין לנאום פרידה בכייני: מרין ביקשם למסור לעולם על מאמציו והשתדלויותיו למען הציבור. "אל ינטר לו

הנוער טינה, אף על פי שנאלץ לצאת לא פעם נגדו, לבו של מרין תמיד היה אתם.⁵⁸ המשאית הגיעה, והיוצאים עלו עליה כדי לנסוע לקאטוביץ, משם עתידים היו להישלח למחנה המעצר לנתיני חוץ. הם לא הגיעו למחנה המעצר מעולם. עוד באותו יום, ויש האומרים כעבור יומיים,⁵⁹ התקבלה הידיעה כי "עצורי חו"ל" הובלו לאושוויץ. את הידיעה הביא נוצרי שעבד כחשמלאי בכניסה לאושוויץ.⁶⁰ התמונות שהביאו אתם עתידות היו לשרוד אחריהם ולשמש מצבה אילמת לחייהם.⁶¹ ואילו בבנדין רשמה חייקה מזועזעת ומרירה:

בסך הכל במה נסתייענו בעזרת חו"ל, אשר בשלה הקימו מהומה רבה כל כך.

את נאטיה, יעקב, ברק והילה שלחו לנו לאושוויץ. אל אלוהים, את האנשים הנועדים להצלה, במו ידינו אבדנו [...] עניין "מחנה המעצר לנתיני חו"ל" שבר את ההתלהבות, ביטל את הכח ואת רכוז הכחות למטרתנו האחת: להגנה.⁶²

נקל לשער את מרירותה: פתח ההצלה שערער את המאמצים להתארגן להגנה התגלה כמלכודת. ארבעה מחבריה הטובים, וכיניהם נאטיה קלוגמן המחוננת, הלכו לבלי שוב. לא חסר היה הרבה כי היא עצמה וצבי ברנאנדס יאברו אף הם. המציאות התגלתה כמהתלה מרה.

קצו של מרין

באותו יום עצמו, 19.6.1943, אירע דבר מסעיר לא פחות: מרין עצמו שולח לאושוויץ. עוד בצהריים נפוצו בבנדין ובסוסנוביץ שמועות כי מרין ופמלייתו נקראו להתייצב בגסטאפו בקאטוביץ. מרין יצא לשם בחברת הד"ר בורנשטיין, הד"ר לוינשטיין מזכיר ה"צנטראלה" וכן פאני צ'רנה.⁶³ לפי עדותה של מזיא הציבו אנשי "הנוער הציוני" בסוסנוביץ משמרות התראה ברחובות העיר לקראת אפשרות של אקציה. לעת ערב הגיע לחדרם של פרדקה וקוז'וך גולדמינץ, מפקד המשטרה: "הם הלכו כולם!" התפרצה זעקה מפיו. הוא סיפר שנסע אחרי אנשי היודנראט על אופניו וחיכה להם בחוץ. פתאום התחילו להוציא את האנשים המיועדים ל"יולאג" (מחנה המעצר לנתיני חו"ל) ובגסות, תוך מכות וצעקות, העלום על אוטו סגור, כזה שמובילים בו טרנספורטים קטנים לאושוויץ. חבילותיהם נלקחו מהם. הם נראו המומים ומדוכאים. אחריהם

דחפו לאותו אוטו את מרין ופמלייתו. גולדמיניץ קפץ על אופניו וברח משם.⁶⁴

גם ממרחק של שנים קשה לקבוע אם היה יותר מקשר נסיכתי בין שילוחם של "נתיני החוץ" לאושוויץ לבין סופו של מרין. בבנדין ובסונובוויץ האמינו שזה לא היה מקרי. חייקה סבורה הייתה שמדובר בהלשנה של מרין שלא עלתה יפה. "עינינו של מרין. הוא דיבר יותר מדי בגסטאפו".⁶⁵ נראה שזו הייתה הסברה המקובלת בחוגי המחתרת.⁶⁶ גם אחרים, כמו ליור, חשבו כי התערבותו של מרין בפרשת הפספורטים חוללה המולה רבה מדי, והגסטאפו התערב וחתך.⁶⁷ ביודנראט המרכזי סופר כי הגרמנים האשימו את מרין בהפצת קומוניזם, בייצור מסמכים מזויפים, בסיוע לקיום קשר עם ארצות חוץ ובאחריות להוצאת מטבע זר ולחפצי הערך שהוכרחו על ידי היוצאים.

כיום ידוע כי מלכתחילה הייתה עינו של הגסטאפו פקוחה על מהלכי פרשת הפספורטים. בווארשה באותה תקופה בדיוק (מאי 1943) עסק הגסטאפו עצמו במכירת פספורטים. לידי אנשיו נתגלגלו אלפי פספורטים שנשלחו משווייץ, ובתיווך סוכנים יהודים שעבדו בשירותו נמכרו אלה לכל המרכה במחיר. העסקות נערכו במלון "רויאל" ולאחר מכן במלון "פולסקי". אנשי הוועד היהודי, שהבינו מי עומד מאחורי מכירת הפספורטים, התרו ביהודים לכל יתפתו, אך אלה שהפרוטה הייתה בידם לא שעו לאזהרות. בצורה זו חשף הגסטאפו מאות יהודים שהצליחו למצוא מחבוא בצד הארי של וארשה לאחר המרד. גם בווארשה, כמו בבנדין, תלו תקוות מסוימות בפספורטים: אליעזר גלר והמשורר יצחק קצנלסון נשלחו בחסותם למחנה המעצר לויטל. אלא שגורלם לא היה טוב יותר מזה של אנשי בנדין: אף הם הגיעו לאושוויץ. ביולי 1943 הקיף הגסטאפו את מלון "פולסקי" ואסר כמה מאות אנשים. הם הובלו לפאוויאק. רבים מהם נורו למוות.⁶⁸

לנוכח כל מה שהתחולל בווארשה מעט לאחר מה שאירע בבנדין, ניתן להסיק כי גם כאן מילא הגסטאפו תפקיד של חורץ גורלות; בווארשה, כמו בבנדין, לא ניתן היה להשפיע על שיקוליו. בסופו של דבר גם מרין למד את הלקח הזה על בשרו, ולא רק בנושא הפספורטים.

מרין זכה לטיפול מיוחד מידי הגרמנים. הוא נכלא בכלוק 11 באושוויץ I, בכלא שהיה מיועד בעיקר לאסירים פוליטיים. בחלק מהתאים ניתן היה לשהות בעמידה בלבד, ובמרתפי הבלוק היו תאי צינוק קטנים יותר, שבהם לא היה ניתן לעמוד כלל וחסר היה בהם חמצן. משם הובלו האסירים להוצאות להורג. בעדות נדירה של דוד גרטלר, מפקד היחידה המיוחדת של המשטרה היהודית בלודז' שנעצר ב-12.8.1943, נמסר על שהותו של מרין בכלוק זה, וניתן להבין

כי מרין הוצא להורג.⁶⁹ מבחינת הגרמנים הוא סיים את תפקידו. מספר ימים לאחר שילוחו של מרין לאושוויץ, התחדשו בבנדין הגירושים.

הגירוש ביוני 1943

למרות הסימנים מבשרי הרעה, הרי שהגירוש שהחל ב־22 ביוני הפתיע את יהודי בנדין וסוסנוביץ וגם את אנשי המחתרת. משהחל הגירוש, סברו רבים כי אף הוא ייערך במתכונת סלקטיבית. חייקה רשמה:

זמן מועט לאחר מכן נפתחה האקציה של הגירוש. היה ידוע כי תחילה מגרשים זקנים וילדים. הצעירים, ובעיקר עובדי רוזנר, לא הסתתרו. אך הפעם הובילו גם אותם לגירוש: אנשים צעירים, פרחים, שופעי חיים. בין החטופים היו גם האחיות לאה ואירקה פסחזון.⁷⁰

לכאורה הייתה המחתרת מאורגנת לקראת הגירוש. מספר בונקרים כבר היו מוכנים, ולדברי חייקה "הפקודה הישנה קבעה – אין הולכים לנקודה ('פונקט')",⁷¹ משמע נקודת הריכוז למשלוחים. ואמנם אנשי תנועות "השומר הצעיר" ו"דרור" מיהרו לרדת לבונקרים. לפי עדותה של צפורה שפורן ירדו אל בונקר של "השומר הצעיר" כעשרים איש, ועמם גם לייבל ופרל קלינגר, בתם שרה ובנותיה.⁷² גם בקיבוץ "דרור" פקדו פרומקה והרשל לרדת לבונקרים. אך ברגע האחרון החליט הרשל, בהסכמתה של פרומקה, כי בעלי תעודת "זונדר" של העובדים ב"שופים" יכולים להישאר בחוץ. הוא עצמו ואחדים מבחורי "דרור" לא ירדו לבונקר והצטרפו ליהודים שרוכזו במגרש גדול.⁷³ ואילו לאה ואירקה פסחזון לא הספיקו להגיע לבונקר. חייקה רשמה:

הן היו שם [בנקודת הריכוז] יחד עם אביהן, איש בעל שיעור קומה, עסקן ותיק של ה"בונד", מן הדמויות המקובלות יותר בעיר. בגללו הגיעו לגירוש. הוא סרב להתחבא בבונקר. "איני רוצה. אלך יחד עם כל היהודים" אמר. האריך להתנצח עמן עד שהגיעה המשטרה הגרמנית ולקחה את כולם.⁷⁴

בחוץ הובלו היהודים תחת משמרות גרמנים לעבר מגרש גדול. אלא שהפעם היה התהליך אכזרי יותר; רק מעטים שוחררו. קוצ'ינסקי ולינדנר, אנשי "ארגון שמלט", נעלמו לאחר שנגסו את חלקם למחנות העבודה, ורוזנר, שהצליח לחלץ

פעמים כה רבות את אנשיו, נענה בשלילה הפעם.⁷⁵ מלאכת המיון הושארה בידי דרייאר, איש הגסטאפו. ושוב נראו ידיו העטויות כפפות לבנות עולות ויורדות. מסמנות מי לחיים ומי למוות.⁷⁶

בשעות הצהריים, משהתברר שהחיפושים בבתיים פסקו, החלו המתחבאים יוצאים מהבונקרים. הבונקרים הוכיחו את עצמם: אף בונקר לא התגלה. הקלינגרים, אנשי "דרור" ואנשי "השומר הצעיר" כולם היו בריאים ושלמים. אך בחוץ חשכו עיניהם: "בחוץ: אנשים חוזרים בבכי מן המשטרה. האחד בלי אמו, אחרים בלי אב, בלי בעל, בלי בן, בלי בת, בלי אח או אחות. מאת כל אחד תלשו מישהו. אנשים מתעלפים ברחובות. אם, שדעתה טרופה עליה למחצה, רצה להצטרף לשיירה. שלושה בנים בוגרים נלקחו ממנה. חמישה ילדים חוזרים בבכי: לקחו מהם את אביהם ואמם. אין להם אל מי לשוב. הבכירה היא בת חמש עשרה. הנה ילדה מסכנה, בתו של סגן יו"ר הקהילה. את אביה, את אמה ואת אחיה גירשו והיא נשארה לבדה: מתנפלת היא לארץ וקורעת את כל אשר לה: למה לה חיים?"⁷⁷

לפי מסמך גרמני נורו ברחובות ובבתיים 74 יהודים שהסתתרו או מיאנו להתייצב בנקודת המיון. ביניהם גם סגן ראש עיריית בנדין לשעבר, רובנבליכט.⁷⁸ עתה התברר גם לאנשי תנועות הנוער היקף אבדותיהם: מתשעת אנשי "דרור" שנותרו בחוץ בשעת הסלקציה חזרו רק שניים. שבעה חברים וביניהם הרשל שפרינגר ואחיו יואל גורשו. הבית של "הקיבוץ" הפוך. האנשים נשכבים על המיטות ומתמכרים ליגונם. ילדי "עתיד" פורצים בבכי ולא ניתן להרגיעם. רניה תיעדה רגעים קשים אלה: "פרומקה מורטת את שערותיה ומטיחה ראש אל הקיר. חוששים אנו לה פן תשלח חלילה יד בנפשה. היא צועקת בקול גדול: 'אני האשמה במותם, למה ציוותי עליהם להישאר בחדרים? אני הרוצחת שלהם, אני ששלחתים למוות'. ואי אפשר להסביר לה בשום פנים ואופן כי לא אשמתה היא זו."⁷⁹ לפי עדות מכס פישר, ניסתה פרומקה להתאבד באמצעות סכין שאחזה בידה, ורק בקושי הצליחו החברים להוציאו מידה.⁸⁰

הרכבת הגיעה. את המגורשים דחפו הגרמנים במהלומות לתוך הקרונות. הקרונות התמלאו עד אפס מקום. כשלא הספיקו הקרונות, הובילו את הנשארים למקומות הריכוז הידועים: בית היתומים ובית הזקנים של היודנראט. משמר כבד של אנשי גסטאפו ושוטרים גרמנים סגר על המבנים. הנשארים הביטו מחלונות הקומה הרביעית וחיפשו פתח הצלה. גם השוטרים היהודים הסתובבו כאן – הפעם לא פסחה החרב על בני משפחותיהם, והם ניסו להציל מי מהם בעזרת קשריהם. רוזנר חזר והצליח לשחרר כמה אנשים מבית היתומים, אך

עובדים רבים משלו נשארו כלואים בהמתנה לרכבת. יד הגסטאפו גברה על השיקולים הכלכליים.⁸¹

לכתן של לאה ואירקה

ושוב באיחור, כמתאוששים מהלם קרב, החלו אנשי תנועות הנוער בהתארגנות לתגובה. הגירוש נמשך יומיים, והמחתרת ערכה כנראה תכניות פעולה לתגובה מיידית. לפי עדותה של חייקה, לאה ואירקה פסחזון הצליחו לשגר מכתבים מנקודת הריכוז:

היו כותבות מכתבים מלאי יאוש ומבקשות לשלוח בקבוקים של חומר נפץ; יש ברצונן לבצע משהו בפנים, והשעה דוחקת לפעולה.⁸²

על הפעולה רשמה חייקה שתי גרסאות. בגרסת 1944 כתבה:

הוחלט לשחרר בכח את השיירה הזאת בדרכה לתחנה. נקבעו משתתפי הפעולה והוחל ברכוז החומר. אך לבסוף בוטלה ההחלטה: ראוי לרכז את כל הכחות בהשגת נשק.⁸³

ואילו בגרסה המוקדמת יותר רשמה:

הוחלט על התקפה בנקודות שונות של העיר, ב"שופ" צריכות היו להתלקח להבות, במקרה והאקציה נמשכת. השתתק. התכניות שוננו.⁸⁴

הגרסה המוקדמת יותר מרמזת על כי ההחלטה על פעולה כללית הכוללת את הצתת הגטו הייתה אמורה להתבצע רק במקרה שהגירוש הוא מוחלט. הפסקת הגירוש הביאה להשעיית התכניות. מן הסתם עלה הנימוק המכריע: אין מספיק נשק. כתחליף הועלתה הצעה ישנה של הארי בלומנפרוכט, חבר "הנוער הציוני", לשרוד נשק מאזרחים גרמנים. הורכבו שתי חוליות מאנשי "דרור" ו"הנוער הציוני". יעקב רוזנברג, אלכס גוטמן, יאדו'יה שפיגלמן והארי בלומנפרוכט עצמו מ"הנוער הציוני", וברוך גפסק ומרכוס פוהורילה מ"דרור". אנשי החוליות לבשו מדים של "היטלר יוגנד" ויצאו אל היעדים. כביתו של אזרח גרמני אחד נבהלה עוזרת הבית ומסרה לידי הנערים המחופשים את אקדחו של בעל הבית. הפעולה השנייה נכשלה: בעלת הבית הצליחה לזהות את הבחורים. הם נמלטו

ומצאו מקלט בסביבה. אלא שהגטו שרץ חיילים גרמנים ואנשי גסטאפו בגלל האקציה. אולם גוטמן והארי בלומנפרוכט התגלו על ידי משמר גרמני. גוטמן הצליח לברוח, אך הארי, נער כבן שבע עשרה, שלף את אקדחו וירה בשוטר שהתקרב אליו עם כלב. הנער נתפס והועבר למשטרה בקאטוביץ, שם נחקר בעינויים על ידי הגסטאפו.⁸⁵

חייקה, אכולת אכזבה מרה, רשמה:

בינתיים בוצעה האקציה, ושחרור השיירה אחר את מועדו. הגירוש זורז וגם לאה ואירקה גורשו.

[...] בלחץ של אישים שונים בעיר השיג היודנראט שחרור לאיש אחד ממשפחת פסחזון. המשפחה בעצמה צריכה היתה להחליט מי הזוכה. החליטו הבנות לשחרר את האב. האב סרב: "מחר תהיה שוב אקציה ויקחו את הזקנים, לכן נועדו החיים". הרגיעו אותו כי יש בדעתן לקפוץ מן הקרון ולחזור העירה. יצא. הן קיוו כי תנתן להן אפשרות לפעול בפנים ובשעת ההזדמנות יקפצו מן הקרון.⁸⁶

האב לא ניצל אף הוא. ליור סיפר כי הבונדאי הזקן קרא עם עלותו לקרון אל הגרמנים: "רוצחים! סופכם מתקרב ובא! דמנו, דם נקיים יוקם בראשכם!" בלע טבלת ציאנאקאלי ונפל מת במקום.⁸⁷

ואילו בנפשה של חייקה התערבלו רגשות סותרים: הערכה לאב ולבנות שהלכו עמו, תחושה של אבדן קשה, אך גם מרירות סמויה על כי בשעת פקודה בחרו לאה ואירקה ללכת עם המשפחה, ולא להיות עם חברי התנועה. ביומני 1943 רשמה שורות קשות:

על מה שהיו עבור תנועתנו אירקה ולאה אין ברצוני לדבר כעת. במשך ימים רבים התהלכנו כמתים, בלי שנדע להתגבר על האבדה הזאת – אולם המכאיב ביותר היה זה, שהן, אשר עמדו במרכז וחיו את ההגנה, הלכו עם הטרונספורט, יחד עם כולם, בשקט.⁸⁸

חייקה כאבה את עלבון הפסיביות של הנשאים. אכולת ייסורי מצפון כתבה:

ואירקה ולאה הלכו מלאות מרירות על שלא הגענו למעשה. אני בטוחה כי לא הלכו בשביל הסלול – אולי קפצו מהחלון ונורו, ואולי – זה נראה כוודאי יותר – השתמשו בציאנאקאלי אשר היה ברשותן.⁸⁹

כאן, כמו בפרשת דונסקי ומינץ, סירבה לטייח את המאורעות. היא ביקשה לראות בחברותיה גיבורות, אך לא חסכה מעצמה ומחבריה את שבט הביקורת. עלבון חוסר האונים פעפע בה. כמנחמת את עצמה דמיינה את מותן של לאה ואירקה כמוות מתוך חירות של בחירה אישית ברוח חיי אנוש – התאבדות ברעל.

לאה ואירקה לא הלכו לבדן. לפי מקורות שונים ניתן להעריך את מספר המגורשים בבנדין ובסוסנוביץ בימים שבין 22-24 ביוני בכ-4,100 איש.⁹⁰

פרק שמונה עשר

מותו של דוד

חמוטל, 8.10.1973

הטנקים חזרו אחרי רדת החשכה. עוד לפני ששמענו את קרקוש השרשראות כבר נשמע בקשר קולו של 11, הסמג"ד, קורא לנו, ל-5: יש להכין את חניון הלילה. זאביק ואני הערנו את הסיירים שלנו שכבר התנמנמו. כל היום היינו שרויים באפס מעשה, ורק חרדת המטוס המצרי שהגיח מעלינו לפתע הוציאה אותנו משגרת נאגלות הקפה הארוכות. זו הייתה חוויה מוזרה שבאותו רגע לא נתפסה עדיין: מטוס? מצרי? יורה עלינו? הם הרי אמורים לברוח ולהשאיר אחריהם את הנעליים. עלינו על הג'יפים במהירות וכיוונו את טנקי המ"פ למקומותיהם. אחריהם הסתדרו בשורות ישרות שאר הטנקים של הגדוד. קולו של 10, המג"ד, לא נשמע. רק משדממו המנועים ודמויות אפלוליות החלו מתנערות לצד הטנקים, התפניתי לשאול את אחד מקציני המטה: איפה דן? האיש היסס בתחילה. לאחר מכן פלט: דן נהרג. דן ספיר אבי הגדוד, האבהי, המחייך, הרגוע, המשרה שלווה וביטחון על כולם, הלך לו סתם כך. ואיש אינו מכנס את החיילים או את הקצינים, ואיש אינו אומר להם דבר. חניון לילה שלאחר קרב. שגרה. ללא דן. ללא המג"ד. הכול בסדר. נסתדר.

תודעת הכישלון לא חדרה אלינו באותו ערב. התקשינו להפנים את מה שידענו: ההתקפה נכשלה והמג"ד נהרג. והרי רק שלשום בחניית הביניים מתחת לצל הדקלים של אל עריש אמר המג"ד: "המצרים חצו את התעלה והקימו כמה ראשי גשר. הודפים אותם. לא ברור אם עד שנגיע לתעלה, עוד בכלל נצטרך להילחם." גם הבוקר, כשדן הוביל לקרב את שמונה עשר הטנקים שנותרו לפליטה מהמסע בן 200 הקילומטרים על השרשראות, עדיין הקרין רוח של ביטחון. "הפקודות השתנו. תוקפים מערבה", אמר, ובמהרה נשמע קולו בקשר מדווח על עוד ועוד פגיעות בטנקים מצריים על גבעת חול שנקראה בשם מכמיר הלב "חמוטל". היינו בטוחים שבמהרה ישמיד את כולם. כולנו היינו שותפים אז לאמונה התמימה כי כל מה שצריך הוא לנסוע קדימה, והאויב יברח

מפנינו, משיל נעליו במנוסתו. בערב, כשהטנקים שבו מוכים מ"חמוטל", שוב לא היה מי שיסביר.

רק כשבוע לאחר מכן חוויתי את רגע ההתפכחות. זה היה ביום שישי הראשון של המלחמה, בחולות, אי-שם ממערב לכביש טסה-בלוזה. עמדנו סביב הטרנזיסטור, קבוצת סיירים בטלים ומשועממים, וניסינו להבין את פשר הודעתה של גולדה מאיר ברדיו, שדיברה על 600 הרוגים בקרבות עד כה. היה שם אחד, רוני, פיקח כפי שצריך להיות קצין מודיעין גדודי, שמוחו מיהר לעבור משלנו. הוא הסביר בפשטות שהמלחמה הזו שונה ממלחמת ששת הימים. היא תהיה ארוכה יותר, יהיו הרוגים רבים יותר, ובכלל לא ברור מי יהיה המנצח במלחמה זו. זה היה ניתוח פשוט מאוד, שהיה כנראה מבוסס על קצת יותר מידע אוגדתי, הבנה חודרת יותר של הודעות ממשלתיות והסתכלות ערנית יותר בשטח.

זיכרונה של אמא לא היה אתי באותם רגעים. יעברו כמה ימים נוספים עד שקצין השלישות יעבור בינינו ובידיו טופסי גלויות צבאיות ויזכיר לנו שיש לנו הורים ואהובות, המצפים שנכתוב להם. לא היו לנו סיפורי גבורה לספר להם, ועל הכישלונות לא ניתן לדווח. מה יכולנו לכתוב? אנחנו, לפחות, חיים.

כשחזרתי בשנת 1985 ליומניה של אמא, כתבתי באחד המבואות כי בגטו בנדין חסרו "הטנקים של צבי והגיפים שלי". הייתי סבור אז כי המרד יכול היה להצליח אילו רק הגיע צה"ל בזמן. עתה, לאחר מלחמות כה רבות, אני מתחבר יותר בקלות לתחושת הכישלון הנורא המפעפעת מבין דפי היומנים. אני מגיע למסקנה כי מרד הגטאות כפי שתואר ביומניה של אמא הוא סיפור של כישלון מתמשך. היא, שהייתה כה מסורה לרעיון המרד, לא יכלה שלא לראות כי כל הניסיונות להגשימו עלו בתוהו: הגטו לא הוצת, הגרמנים לא נורו, היודנראט לא הובס, היהודים המשיכו ללכת לנקודות האיסוף ולעלות לקרונות. ואילו חבריה אבדו בזה אחר זה, בין במלכודות של הגרמנים, בין במאבקים עם היודנראט, בין בשילוחים לאשוויץ.

ואולי גם משום כך היו יומניה כה בעייתיים. מרד הגטאות המצטייר מדפיה של אמא אינו סיפור הרואי של לחימה כנגד הגרמנים, אלא סיפור של אכזבות, חולשות אנוש, בגידות, המובילות כולן למה שנראה היה בעיניה כמוות חסר תכלית. הוא לא התיישב עם אתוס המרד כפי שהיא עצמה ביקשה להנציחו, ובוודאי לא כפי שביקשו מאוחר יותר להנחילו לנוער בישראל.

המודעות לכישלון הביאה גם לחשיפת סיבותיו. יומניה של אמא מתארים בצורה בוטה את הפן הרומנטי, הנערי והחובבני של פעילי המחתרות; צעירים בשנות העשרים לחייהם, חסרי הכשרה צבאית, שלקחו על עצמם משימה כבדה מכפי כוחותיהם. לא רק בבנדין, גם בצ'נסטוכובה, קראקוב ווילנה לא

הייתה הגנה ממשית על הגטו. שלושה ימים של קרבות בווארשה ויום לחימה בביאליסטוק – בכך הסתכמה הלחימה בגטאות. בגידות, מארבים וכישלונות היו נחלת כל המחתרות. הלחימה בגטו וארשה לא רק שהביאה למות הלוחמים, אלא האיצה את חורבנם של גטאות נוספים.

את הכישלונות ניתן היה להפוך באמצעות המילים לניצחון. האם לא הייתה תכלית המאבק "שלוש שורות בהיסטוריה"? מרבית הכותבים, בין עדים ובין היסטוריונים, אכן עשו זאת. גם אמא ניסתה לעשות זאת כשכתבה על מרד גטו וארשה. אך היא סירבה לעשות זאת ביחס למחתרת בבנדין. מותם של חבריה הקרובים בזה אחר זה מבלי שגיעו לכלל לחימה, הביאה לידי הכרה כי המרד נכשל. הכרה זו יצרה בנפשה קונפליקט נורא: פעולות המחתרת שאמורות היו לכונן מיתוס לדורות, התגלו לעיניה כשורה של מחדלים וכישלונות. גם המילים שרשמה בדיעבד לא יכלו לפתור קונפליקט זה. הן העצימו אותו: יומניה נעים כמטוטלת בין שתי נקודות קצה אלה.

חייקה ודוד, קיץ 1943

הכול קרה מהר מדי: קץ פרשת הפספורטים, שילוחו של מרין, האקציה של 22 ביוני. חייקה, דוד וצבי נוכחו לדעת פעם אחרי פעם כי גורלם אינו נתון בידיהם. אפשרות ההצלה נתגלתה כפיאסקו, ואילו רעיון ההגנה הכוזב פעם נוספת. אוכלוסיית בנדין פחתה בשליש וגם מספר חבריהם הצטמצם והלך. כעשרה חברים אבדו בפעולות המחתרת לפני שהיה בידם לבצע פעולה של ממש. בחוצות סוסנוביץ ובנדין הופיעו תמונותיהם של המשתתפים בחטיפת הנשק. יעקב רוזנברג איש "הנוער הציוני", שנתפס כנראה כמפקד הפעולה, הוברח להרים הבסקידיים הסמוכים לאזור.¹ בחצר בית הכלא בקאטוביץ הוקם גרדום, והארי בלומנפרוכט הומת בתלייה.² חבריו ראו בו גיבור שסירב להסגיר את סוד המחתרת,³ אך חייקה סירבה להתנחם: התגוננות ממשית לא הייתה, ושלא החברים הסתכם בשני אקדחים, שאף הם, כפי שצייגה במרירות, נלקחו על ידי "הנוער הציוני" לעצמם. בשל פרסום התמונות אף סברה כי בלומנפרוכט נשבר בחקירה.⁴ לא יפלא כי סיכמה את התקופה במשפט קצר: "שני הדברים האלה שברו את רוחנו: הגירוש ומחנה המעצר לנתיני חו"ל".⁵

בגלויה שנשלחה מבנדין לשווייץ כחמישה ימים לאחר הגירוש, ב־27 ביוני, דיווח דוד קזולובסקי על החברים שנסעו לבקר את נתן (עק) אך הגיעו לאושוויץ. בהומור שחור כתב: "הם יצאו עם 'דרכיה' להבראה אצל 'מוותיה'". ומיד הוסיף:

גם אנחנו מתכוונים לבקר אותה. בקשר לזה יש לנו הרבה עבודה. אנו מוכרחים להכין הרבה אוכל ובגדים. במיוחד אנו דואגים ל"הגנה" שהיא תמיד היתה האהובה ביותר אצלנו.⁶

דווקא תחושת הייאוש דרבנה את אנשי "השומר הצעיר" להמשיך; הנתרים בחיים נצמדו אלה לאלה. באותו זמן התגוררו בוגרי "השומר הצעיר" בכנדין במעין קיבוץ משלהם, שמנה כעשרים איש.⁷ הצורך בהקמת הקיבוץ – המכונה לעתים "פלוגה" – נבע בין השאר מהגעת מספר פליטים חברי "השומר הצעיר" מז'אראקי, ביניהם אהרן, אחיו של צבי בראנדס, פסיה אחותו, אייזיק נוימן וצפורה שפורן, חברתו של אברשקה איש קיבוצה של חייקה. ייתכן שגם חייקה ודוד התגוררו באותה עת בקיבוץ שמוקם בגטו קמיונקה. כמו באלפי מקומות אחרים בפולין, היה בלכידות החברתית, בהיצמדות הנואשת איש לרעהו משום הגנת מעט מפני המציאות המתמוטטת.

בתקופה זו, או מעט לפני כן, חל בחיי חייקה ודוד מאורע חשוב: הם נישאו. רק בדרך מקרה נודע הדבר לצפורה שפורן, שנודמנה באקראי לבית הקלינגרים. התברר ששאיפתה היחידה של פרל קלינגר הייתה לזכות לראות את בנותיה חייקה ומניה (מלכה) נשואות. בחשאי הלכו שני הזוגות אל הרב, וזה השיאם. לחבריהם בתנועה לא אמרו חייקה ודוד דבר.⁸ לפי עדות נוספת גם האב לייבל רצה להשיא את חייקה.⁹ ביומניה נמנעה חייקה מאזכור המאורע. אך ייתכן שלכך התכוונה בהקדישה לימים את הרשימה המיוחדת שכתבה על דוד "לבחור היקר שלי".¹⁰ נאמנה לתפיסה הסוציאליסטית הפוסלת ביטוי בעלות, בחרה ב"בחור" כשם קוד לקשר נישואין מחייב.

לפי עדות צפורה שפורן, נראה כי בתקופה זו חשה חייקה קרבה רבה יותר לבני משפחתה. חייקה הייתה נוהגת להזמינה גם לבית אחותה שרה כדי לשחק עם הילדות. האם השתנה גם יחסה של חייקה לאביה? אין העדויות מפרטות. בכל מקרה דאגה שכל בני משפחתה ישוכנו בכונקר שכנו חבריה, מסתור ליום רעה.¹¹ היא דאגה גם למשפחת אחותה: למרות הפיאסקו של פרשת הפספורטים, כתבה בסוף יולי מכתב נוסף להייני בשווייץ, ובו ביקשה להחיש את הסידורים עבור היינריך מגלה (אחי גיסה) ובני משפחתו. הייני תמה על המכתב: הרי ידוע היה לחייקה כי עניין הפספורטים נכשל. הדעת נותנת שחייקה ביקשה להגן על בני משפחתה במקרה של גירוש נוסף.¹²

מעט לאחר נישואיה יצאה מניה קלינגר, האחות הצעירה, למחנה עבודה. חייקה לא הזכירה עובדה זו ביומניה, אך מעדויות נסיבתיות ניתן להסיק שהייתה זו יציאה מרצון. עם מניה יצאו למחנה העבודה גם שתי אחיותיה של צפורה

שפורן. היעד היה לודוויגסדורף שבגרמניה.¹³ נראה שלאחר הגירוש ביוני חלה תזונה בעמדתה של חייקה ביחס למחנות העבודה. עתה החלו מחנות העבודה להיתפס גם על ידי אנשי תנועות הנוער כאפשרות הצלה. לחנה וירניק, בנימין שלזינגר ועשרה חברים אחרים של "השומר הצעיר" ששהו במחנה עבודה סמוך, ניתנה פקודה מפורשת מחייקה ודוד שלא לנסות לברוח משם.¹⁴ נראה שגם לגבי אחותה מניה הסתמנה אצל חייקה גישה דומה: לנסות לשרוד במחנות העבודה. מניה הייתה בריאה וחזקה, סביר היה להניח כי תסתדר. עדות מאוחרת מספרת על פעילותה של מניה במחנה הנשים, שבו ארגנה קבוצת התנגדות שתכננה לברוח ולהצטרף לפרטיזנים.¹⁵

פרטיזנים

כשלושה שבועות לאחר האקציה של יוני ואבדנן של לאה ואירקה, נחתה על המחתרת בכנדין מכה נוספת – אבדן שתי קבוצות שיצאו אל הפרטיזנים. המכה שהוכתה חייקה הייתה קשה יותר – בראש אחת הקבוצות עמד האובה, דוד קוזלובסקי.

ביומני 1943 רשמה חייקה המשך לתיאור מאורעות הפרק הקודם:

בזמן הזה הגיעו הידיעות מצ'נסטוכובה –

בצ'נסטוכובה עשו אקציה על אנשינו – גילוי בונקר. מויטק, הניק, רבקה – נפלו. חלק הסתגן לקוניצפול, חלק הסתלק ונעלם. גם בצ'נסטוכובה לא היתה הגנה. הם היו מוכנים כל כך יפה. כל כך הרבה רמונים, פצצות ו"קצרים" [אקדחים] – הכל הכזיב. כאב ללא שעור.¹⁶

את הידיעות הביא מרק פולמן, מאנשי "דרור" המובילים בווארשה ומשרידי המרד. מרק פולמן היה מוכר היטב לאנשי בנדין. הוא נולד בווארשה ב־1916 כבן למשפחה משכילה ואמידה, שבניה נטו להצטרף לארגונים ציוניים סוציאליסטיים. מנעוריו היה פעיל ב"פרייהייט", ובתקופת המלחמה היה לאחד הקשרים של מרכז "החלוץ" בווארשה. מראהו הארי הנאה סייע לו למלא את תפקידו בהצלחה.¹⁷ מרק שהה בבנדין תקופות ארוכות, ולמעשה פעל שם כאחד מחברי קיבוץ "דרור". בין השאר עסק בהוראה ובריכוז קיבוץ ילדי "עתיד", קיבוץ הילדים שהקימו אנשי "דרור" בבנדין לאחר "הפונקט הגדול".¹⁸

מרד גטו וארשה החזיר אותו לעירו, והוא לקח חלק בקרבות. עם סיום המרד היה פולמן בין הלוחמים שהתחמקו ליערות הסמוכים והתארגנו כקבוצת פרטיזנים על שם מרדכי אנילביץ'. פולמן לא שהה הרבה עם הפרטיזנים. הוא חזר לווארשה ומשם יצא בחודש יוני לצ'נסטוכובה, שם היו אנשי תנועות הנוער מאורגנים להתגוננות.¹⁹ זאת בניגוד להנחייתה של צביה לובטקין לרבקה גלנץ. צביה העדיפה בשלב זה הצטרפות לפרטיזנים מתוך הערכה שסיכויי ההתגוננות המזוינת דלים יותר. פולמן, שחלק על דעתה, השתלב בפעולות הארגון המקומי, ועד מהרה הפך למפקד הארגון. ב־25 ביוני סקר את מסדר חברי המחותרת. כמה עשרות חברים עמדו לפקודתו, ולהם עשרות אקדחים ורימונים ואף שני רובים. הנשק חולק ומרק נתן פקודת יום. הוא הזכיר את גבורת הלוחמים בווארשה וקרא לחברים להילחם עד הכדור האחרון.²⁰

אך הגרמנים הערימו עליהם. בשעה שלוש אחרי הצהריים נראה היה כי לא תתחולל אקציה באותו יום. הכוננות בוטלה. הנשק הוחזר למחבוא. כעבור שעה הוקף הגטו על ידי הגרמנים. הלוחמים, שניסו לחזור לכונקר הנשק, נלכדו. בכונקר עצמו התאבד מויטק זילברברג ממפקדי הארגון. החבר השני שהיה שם הצליח לברוח. בונקר הנשק נפל בידי הגרמנים. רק קבוצה אחת בראשותו של מרק פולמן הצליחה להתבצר באחד הבתים. למחרת החליטה לנטוש עמדתה ולהצטרף לפרטיזנים ביערות הסמוכים. הקבוצה יצאה לדרכה. במקום נשארו שישה לוחמים בפיקודה של רבקה גלנץ, שהתגוננו בעזרת שני אקדחים ורימון עד שנפלו כולם.²¹ מרק פולמן עצמו לא נשאר עם הפרטיזנים. הוא חצה את הגבול והגיע לבנדין.

למרות הבשורות המרות על גורל אי"ל בצ'נסטוכובה, היה בנוכחותו של פולמן להפיח תקוות חדשות. אנשי בנדין ראו לפנייהם חבר התנועה, אדם שהכירו, שהפך להיות לוחם מנוסה, שהשתתף בקרבות בווארשה, ביערות, בצ'נסטוכובה. פולמן נתפס גם כשליח המרכז מווארשה.²² הוא האמין שניתן לפעול בבנדין; אך לא בהתגוננות מזוינת, אלא בהצטרפות לפרטיזנים. חייקה כתבה על כך מתוך הסתייגות:

הגיע אלינו מרק. עורר את המחשבה על אודות פרטיזנקה. לנו היתה בנוגע לפרטיזנקה עמדה מסוימת ושונה. בפאזה הזו של המלחמה היה אמנם לפרטיזנקה ערך עצום עבור הסובייטים, וכעת אף גדל ערכה – אולם יחד עם זה – בפרק של חסול היהדות, כאשר הישוב היהודי פסק להתקיים, כעת – בשעה שהרחוב הפולני כבר לא הכיר בנו בתור חטיבה נפרדת, היא איבדה מערכה. כעת היה זה חסר ערך עבור ההיסטוריה,

היום 10, 20, 100 יהודים משתתפים בפרטיזנקה, אולם חשוב היה האקט האחרון של היהדות הגוועת. ההגנה היתה חשובה עבורנו יותר מהפרטיזנקה. יתכן שעבור הפרט הנשאר בחיים, ההגנה תהיה הדרך הנוספת של המאבק. אולם למרק היתה השפעה עלינו. בעקר, כפי שאמרתי כבר, קבוצות שונות חפשו פשפש כדי להמלט מהמוות בהגנה, ועל כן קיבלו את תכניתו.²³

אך בהצעתו של מרק פולמן היה עוד משהו. לדבריו הצליח ליצור קשר עם איש פפ"ר מקומי, אדם פולני בשם סוכא, שהציג את עצמו כקצין פרטיזנים. לא היה ידוע הרבה על האיש, אך מרק פולמן בטח בו. עם צבי בראנדס, שנתפס לרעיון, ניגשו השניים לביתו של סוכא ברחוב מודו'יובסקה. האיש, כמו הבית, עשו עליהם רושם טוב: נראה היה להם שמדובר בראש משפחה פרולטרית, אמין וישר דרך. דרישותיו של סוכא היו סבירות: על היוצאים ליער להיות מזוינים באקדחים, לבושים בכגדים מתאימים ומצוידים כהלכה לשהייה ביער. פולמן ובראנדס סיכמו עם סוכא את סדרי המפגש עם הפרטיזנים וכן סיסמה.²⁴

שניהם היו אחראים לארגון היציאה לעיר: ב"נוער הציוני" זכרה פרדקה כיצד הגיעו אליהם צבי ומרק יום אחד, ובפיהם ההצעה להצטרף למשלחת היוצאת אל היער.²⁵ ואילו ב"השומר הצעיר" רשמה חייקה בדיעבד:

הוא [מרק פולמן] קיים יחסים עם בא כוח פפ"ר. האנשים היו מאושרים שהמגע המבוקש נמצא סוף סוף. והלא היתה אצלנו מחתרת [הכוונה לפפ"ר בזגלמביה] ובכך גם אני לא שאלתי מי ומה. ידעתי רק שזה מאותה קבוצה של מרק.²⁶

לאחר שחזרו מרק וצבי מבית סוכא, החלו הצעירים מתכוננים בהתלהבות לקראת היציאה לפרטיזנים: "עשו בבהילות בריצ'ס, אלתר שלנו היה מביא יום יום כמה זוגות מגפים. אחרים גנבו. עשו מעילים קצרים".²⁷ בתנועות נערכו מגביות כדי לרכוש ציוד מתאים, ולראשונה בתולדות זגלמביה תרם גם היודנראט את חלקו. משלחת מטעם תנועות הנוער הגיעה לוובק שמיטאנה שהחליף את מרין כראש היודנראט המרכזי. שמיטאנה, בוגר "הנוער הציוני" לשעבר, היה מקורב לאנשי תנועות הנוער. עתה מימן גם היודנראט את הפרטיזנים.²⁸

נקבעה אפוא קבוצה ראשונה של עשרה חברים מ"השומר הצעיר", "דרור" ו"גורדוניה". את הפיקוד עליה קיבל דוד קוזלובסקי. בנות, כך הוחלט, לא יצאו

בקבוצה הראשונה. אך "מה רבתה השמחה", נזכרה חייקה, "כאשר נאמר לנו שבקבוצה השניה תוכלנה לנסוע הבנות. והיו מריבות על מי שישע".²⁹ קביעת השמות של חברי הקבוצה הראשונה הייתה עבודה עניין גורלי:

דוד נסע בתור מפקד הקבוצה הראשונה. רציתי לנסוע אתו כדי להיות שותפה לגורלו – לא הרשו. אולי אסע עוד בתור שליחה, שמא חלשה אני מבחינה פיסית כדי לנסוע כבר.³⁰ [ואילון] דוד צריך היה לסדר עם הבחורים כדי שבנות אחרות תוכלנה להיות אתם. לא רציתי להיות קטנונית ולהגיד: "או יחד, או אף אחד." הבחורות האחרות בקיבוץ אמרו כך – אני לא. הוא נסע. ידעתי שלא אראה אותו עוד.³¹

את ערב הפרידה מהיוצאים ליער זכר שמואל רון כ"מסיבת פרידה שעל אף רצינותה שררה בה גם רוח הומור ומשהו ממשחק בצבאיות". ללוחמים נתנו פרוסות של עוגת גבינה כאות הכרה בחשיבות שליחותם. כשנפרד שמואל מדוד בלחיצת יד, ביקש דוד את מכנסי הברדס של שמואל, רצה לשוות לעצמו הופעה חיילית: "ברצוני למות במכנסיים כאלה", אמר. שמואל ניאות, והמכנסיים הוחלפו.³² ממקומה סקרה אותם חייקה:

בחורים אחד אחד – חסונים, צעירים, בעלי כח, מן הטובים שהיו עמנו. מצוידים, מגפים גבוהים, מכנסי רכיבה, פקרסים, ירכיות, תרמילי צד. הקן מלא. נפרדים חרש, לחיצת יד חזקה, נשיקה עזה. שלום אחים. עיניהם קורנות. שושבינים יוצאים לחתונה. דוד כאילו פחתו שנותיו וקשה להמיש עין ממנו. "קומאנדיר אדום".³³ והנה נתמלאו חלומותיו. ומעולם לא היה בידיו ציוד כזה – וממיטב הארג והעור. [...] מגפי קצין. מביט בהם ועיניו צוחקות: בעודו נער נשא את נפשו למגפים.³⁴

עבור דוד הייתה זו התגשמות של משאת נפש. בשעתו כתב מאמר המופנה אל איש הצבא האדום: "אחי! אתך אני, רצוני להושיט לך יד, קבלנה!" ועתה, המשיכה חייקה,

הוא יצא לקראתם. הוא היה מפקד הקבוצה הראשונה שיצאה ליער, אל הפרטיזנים. שמחת החיים היתה דועכת, ואילו השנאה הלכה וגדלה, שנאה אדירה. ביקש להיות איש גפא"ו, אחד דורז'ינסקי... ביקש להשתולל,

להכות, לרצוח, לנקום את חרפתנו הגדולה, את גורלנו המר, את נקמת הילדים היהודים שכה אבה.
 ביום אחד שכח את הכל, את האב, את האם, האחות, הילד שאהבו בכל לבו, את האח שהעריך.
 לא הזיל דמעה, קשח כולו.³⁵

בתארה את פרידתם ערב היציאה, תפסה חייקה מידה של ריחוק בדברה גם על עצמה בגוף שלישי, כמי שהופכת מבלי משים לסיפור האגדה שאותו רקמה בדיעבד:

שנים רבות היו יחדיו. לא היו רואים אותם בנפרד. כדמות אחת היו – לעתים נדירות משלימים אנשים זה את זה באותה מידה, תואמים להפליא.

חברים, ידידים, נאהבים.
 "התזכור דידקו", היתה אמרת, "את נדודינו, כשהיו הפצצות מרקדות סביב, ואתה כיסית אותי בגופך, שלא אפגע, ואני בעטתי בכך – "ואת, הזוכרת את, חי, כיצר סוככת עלי מפני אותו רוצח בעל סכין – " בעת מחלתה האנושה נשא אותה על כפיו, ולא רצה חיים בלעדיה.
 כשהגיעה שעתו לצאת ליער בלעדיה, האריכו שניהם לבכות באותו לילה. אך הוא לא אמר כי לא יצא בלעדיה והיא לא אמרה: "השאר!"
 נחוישים היו בדעתם להגשים את שחלמו כל השנים הארוכות האלה.

[...] ולכסוף הם יוצאים. מביטים בהם בשמחה, בקנאה מוצנעת. "מתי אצא גם אני" מהרהרים. "האם אספיק? כלום לא יקדימני הגירוש".³⁶

עברו מספר ימים, וסוכא שב לבנדין. מכיוון שכתובת לא נמסרה לידי, יצאו אל ביתו מרקוס פוהורילה ומרק פולמן. סוכא מסר דו"ח מעודד. החברים הגיעו בשלום ליעדם והתקבלו בזרועות פתוחות על ידי הפרטיזנים. "אלא שמרוב התלהבותם שכחו לשלוח פתקה".³⁷ התאריך היה מעט לפני 25 ביולי, שכן תאריך זה מופיע במכתב שנשלח לז'נבה, ובו כתבו צבי וחייקה: "דידיה [דוד קוזלובסקי] וחבריו נסעו לאדון יערסקי [יער]."³⁸

התארגנה קבוצה שנייה. הנשק הספיק רק לעשרה חברים, ולכן לא עלה גודל הקבוצה על מספר זה. הפעם נכללו גם שתי בנות. ושוב באו הרגעים של שמחת היציאה וצער הפרידה –

הילה שלנו³⁹ נראתה כמו קומסומולית צעירה וחיננית – חייל⁴⁰: מתוך איזה שמחה הלכו, ואנו מה מאושרים היינו – כולנו התכוננו לקבוצות הבאות.⁴¹

בקבוצה השנייה נכלל גם אייזיק נוימן, איש "השומר הצעיר" מז'ארקי. אייזיק שהה כפליט בבנדין זה חודשים אחדים והיה חבר בקיבוץ "השומר הצעיר" ובתור שכזה איש מחתרת. הוא זכר כיצד הגיע אליו צבי בראנדס באחד הימים וכישר לו שנבחר להיות בין היוצאים. ההעדפה נקבעה, כך הסביר לו בראנדס, משום שאין לו לנוימן משפחה גדולה בעיר, ואם ייתפס לא ייזקו רבים. לפני היציאה אמר אייזיק לצבי שהיה רוצה להיפרד ממישהו. צבי אמר שאינו מתנגד. אייזיק ניגש אל דודו, לכוש בכגדים הנאים של היוצאים אל היער. הדוד הסתכל בו ולא שאל דבר. הוא הבין.⁴²

לימים סיפר אייזיק: "עברנו את הגטו. היה יום חם, וכשרק ראינו את העצים הראשונים תקף אותנו מצב רוח מרומם. הוצאנו את הנשק. סוף סוף מתגשמת שאיפתנו. אנו יוצאים להלחם באויב הנאצי. חשנו את עצמנו בני חורין. הכפריים שידעו לאן מועדות פנינו קיבלו אותנו בשמחה גלויה. אחרי הליכה של 5-6 שעות ישבנו לנוח. הפולני התרחק מאתנו, באמרו שהוא הולך להביא מים. הוא חזר. כעבור שעה הוא אמר: 'אנחנו מתקרבים לגבול. אלך לבדוק..' הלך ולא חזר. לפתע ניתכת עלינו אש מכל הכיוונים. תוך שניות מעטות שכבו כולם הרוגים. גם אני נפלתי. אבל לא נפגעתי. שכבתי ללא תנועה. הגרמנים עברו. אחד מהם הרים את רגלי והפליט: 'קאפוט!' משהתרחקו קמתי והתחלתי לרוץ בתוך היער וכדורים רודפים אחרי. אינני יודע מנין היה לי הכח לרוץ כה מהר. הצלחתי להימלט מהכדורים..."⁴³

במנוסתו חצה אייזיק את נהר פיליזה, הגיע לפסי רכבת והמשיך ללכת לאורכם עד שהגיע לכפר קטן. השחר הפציע, והאיכרים השכימו כדי להאכיל את חיות הבית. בקצה הכפר נפתחה לו דלת. אייזיק הציג עצמו כפולני וביקש לאכול. האיכר הגיש תפוחי אדמה. תמורת בגדיו הטובים ושעונו קנה אייזיק בגדי עבודה מרופטים וכרטיס רכבת. הוא נסע חזרה לבנדין. בדרך שמע את הפולנים מספרים כי בלילה נשמעו יריות. ההשערה הייתה כי פרטיזנים רוסים נחתו באזור. במרירות נזכר בדבריו חייקה וצבי: "אנו נמות, והם ירשמו את דמנו על חשבונם."⁴⁴

בשעת לילה מאוחרת הצליח אייזיק לחדור לגטו. הוא שם פעמיו לקיבוץ. כולם ישנו. ברגע שנכנס פנימה, קפצו הכול מהמיטות. התחילו צעקות ובכיות. אנשים התעלפו. גם אייזיק עצמו התעלף. כשהתעורר ראה מספר חברים שוכבים,

ואחרים עומדים ושופכים עליהם מים.⁴⁵ צפורה שפורן זכרה שאייזיק נראה כמי ששב מהמתים. פניו לבנות כסיד, בקושי הלך. היא לקחה אותו לחדרה וטיפלה בו. לימים יאמר לה: "את הצלת את חיי".⁴⁶ ואילו לגבי חייקה היה לחזרתו של אייזיק פירוש אחד: דוד מת. המומה מצער נזכרה:

ואולם הקבוצה השניה הביאה אותי לידי שגעון ממש. שאלתי, סיסמא יש? ענו שכן, אחר כך נודע לי שהיתה בלתי מדויקת, או בכלל לא היתה.⁴⁷

האם הייתה לה אחריות לסיסמה? לפי חנה וירניק, שלא הייתה בגטו באותה עת, אמורה הייתה חייקה לקבל את הסיסמה.⁴⁸ אך עדות זו אינה מספקת. את האחריות העיקרית לקחו על עצמם צבי ומרק. צבי ביקש להתאבד. הוא הצטדק: "מרק הקסים אותו ממש – הוא האמין ללא גבול בהוא..."⁴⁹ סוכא, כך התברר, לא היה אלא בוגד ומשתף פעולה עם הגסטאפו, וצבי לא יכול היה לסלוח לעצמו:

"אני שלחתים למוות, אני הרגתי אותם וגם אותו, את דוד, היקר בחברי... אינני רוצה לחיות..."

אמרו לו: "אנו זקוקים לך כאן. בלעדיך לא יעשה כאן דבר, חייב אתה להשאר..." סוף סוף שכנעתי אותו. "דעי לך", אמר לי, "אילו הנחתי אפילו רגע אחד כי אבלה ואגיע – הייתי מחסל את עצמי. אלא שבטוח אני כי אפול".

כה רב היה הבטחון השופע מדבריו, עד כי נבהלתי. היתה בכך מעין נהיה אל המוות. גורל תמוה: כל חברינו שהרבו לדבר על המוות, נפלו...⁵⁰

רומנטיקת המוות התגשמה לבסוף. במותו הצטרף דוד אל חבריו בגטו וארשה, לגיבורי להבות וחיי אנוש. צבי ביקש ללכת בדרכו, אך רוצה היה למות כהלכה. השתוקקות לאבדן עצמי הייתה טיפוסית לאנשי הארגון היהודי הלוחם לא רק בבנדין, אלא גם בווארשה, בביאליסטוק ובצ'נסטוכובה. היא הופיעה כתגובה למצבי משבר או כאקט האחרון של לחימה בנאצים.⁵¹ וככלות הכול, האם לא נשאה הלחימה חסרת התוחלת את חותם ההתאבדות הקולקטיבית? באופן מפתיע, דווקא חייקה, הרומנטית מכולם, סירבה למוות חסר טעם ושכנעה את צבי להמשיך לחיות.

כדרכה עם מות חבריה, רקמה חייקה אגדה גם על מותו של דוד. אולי על ידי שדימתה לעצמה במילים ובצבעים את מותו, הוקל לה מעט, כמו הייתה עמו ברגעיו האחרונים. ועוד; כנגד אבסורד הקיום וקצו, הציגה את אגדת הגבורה:

עשרה היו.

[...] הם שזכו, יוצאים את העיר, תולשים את הטלאי, נושמים לרווחה. תחילה הילוכם חסר מנוחה, והלב מתכיף פעימותיו. הם חרדים. ולאחר מכן הילוכם נועז יותר, אמיץ יותר. נכנסים ליער, לבם רחב בהם מרב שמחה, מהתרגשות. הוא מבקש לפרוץ מן החזה.

סוף סוף בני חורין אנחנו, ואפשר לזקוף ראש! מבקשים הם לשיר אלא שאסור. הראשון בטור אינו מרשה. הרי זה דוד עם מורה הדרך. דוד מדבר עמו על הגרמנים, על הפרטיזנים, על החיים שיתחילו עתה. הזר רוכש את אמנו, והוא ממשיך ומספר. הזר מבקש לקחת ממנו את הנשק, אך דוד איננו מסכים: "לא, לא אפרד ממנו לעולם". הם מוסיפים ללכת בשלווה ומשוחחים, הם נכנסים ליער. מורה הדרך עוזב אותם. "שבו", אמר להם, "כאן נסעד ואני אביא מים". ישבו, הביטו זה בזה, עיניהם קורנות, רקמו תכניות לעתיד. האחד מתאר לו את קטילת הגרמני הראשון, השני אומר: מיד נצא למלאכה – אך המשמעת מחייבת... השלישי –

ולפתע, שעט קולות, שאון. בקשו לזנק. יריות. מקלעים. רמונים. גרמנים רכובים, חמושים, כמה עשרות מקיפים אותם בשרשרת. זנקו אך לא הספיקו לקום. כבר אחד, שני, שלישי שרוע על האדמה. דוד בלבד הספיק לשלוף את רמונו ולהטילו. מה קרה לא ידע. בו ברגע לפת את חזהו. אולי הספיק לחשוב: "שלום חי [שם הקיצור לחייקה]" – והוציא את נפשו. טוב כי בא המוות כחתף, כי לא התייסרו, כל לא נותרה להם שהות להרהור. טוב שלא הבינו כי מורה הדרך שלהם היה משרת הגסטאפו. טוב שלא ידעו כי נפלו בידי האויב בגלל חוסר נסיון של מפקדיהם ואמון מופרז, ילדותי, ולא ניתנה להם שהות לקללה.⁵²

ואולי אסונה היה כי גם בשעה שרקמה את האגדה, לא יכלה שלא להביט היישר בפני המציאות המרה. פעם אחר פעם נאלצה לשלם את מחיר משחק המחותרת, ובכל פעם עלה המחיר. היא לא יכלה לסלוח למרק. על סוכא הוצא גזר דין

מוות, אך זה עתיד היה התבצע רק לאחר המלחמה.⁵³ ואילו מרק פולמן אכול גשות אשמה הסתלק מבנדין יומיים לאחר שובו של אייזיק נוימן. הוא ניסה להבריא את הגבול, נתפס ונורה אף הוא.⁵⁴ בייאווה באה חייקה חשבון גם עם מרק המת:

אינני רוצה להגיד, שהעובדה שהוא נפל בפח בשעת נסיעתו – באה כעונש. לא. הרי הוא לא רצה שהבחורים יאבדו. אולם כיצד יכול היה אדם אחראי של ההסתדרות להיות כה נאיבי, הרי זו ממש בושה לספר על כך –

מרגישה אני טינה צורבת עליו. אף היום אינני יכולה לסלוח לו את זאת.⁵⁵

אין שופטים אדם בשעת כעסו. לפי דרכו היה פולמן גיבור. רוחו ההרפתקנית ויוזמותיו הנועזות מזכירות לא במעט את אנילביץ'. את השגיאה שגגה היה עלול לעשות בתנאים דומים גם אנילביץ'. האם לא נלכדו גם הקבוצות הווארשאיות שיצאו לחבור לפרטיונים? חייקה צריכה הייתה להתמודד מעתה לא רק עם המכה שניחתה על הארגון כולו, אלא גם עם אסונה האישי. היא ראתה את עצמה ואת דוד כדמות אחת. היא איבדה את חציה השני.

תקותנו להיפגש עם מולדת לא תתגשם

בימים הבאים שקעה חייקה בדיכאון. גורלם האכזרי של היוצאים ליער קרע ממנה באחת את אהובה ואת חלום ההגנה. נראה היה עתה כי לא ניתן לעשות עוד דבר.

נו, וכעת היינו כבר באמת הרוסים. ברגע שהחלטנו להעביר את מיטב הכוחות ליער, נסגרה הסדנא, כי פחדנו מפני חפוש מזמן שהארי [בלומנפרוכט] נפל בפח, לא ידענו באיזה מידה מסר. ימים שלמים היינו מבלים בבונקר. אבדנו את הבחורים הטובים ביותר ואת מרבית הנשק, אשר לקחו אתם. עם מי נתחיל כעת את הפעולה.

זה היה כל כך מכאיב. נתנו כל כך הרבה קרבנות, נפלו אנשים בעלי ערך כה רב, ובגלל ההגנה פחדנו להסתכן. עשרים בחורים כאלה, כמעט כל אחד מהם היה מפקד חמישיה, יכלו להוות מי יודע איזה כח. הבסיס הבריא, התא המרכזי של תנועתנו הלך.⁵⁶

האם הגיעה עתה השעת המשבר? אין ספק כי יותר משאר התנועות נפגעה תנועת "השומר הצעיר" מנפילת היוצאים אל הפרטיזנים. מספר חלליה לא היה גדול יותר, אך מדובר היה ברוד, אחד מהשלישייה המובילה. קשרי הידידות האמיצים בין השלושה והחסות ההורית ששפכו על קן "השומר הצעיר" בבנדין השפיעו על הקבוצה כולה. נפילתו של דוד שברה גם את חייקה וצבי. שמו של דוד הצטרף לשמן של אידוזה, אירקה ולאח פסחזון, לשמה של נאטיה קלוגמן, של הלה קצנגולד. להוציא את רחל רוזנקר ועדה נויפלד, הרי שמלבד חייקה לא נותר איש מהקבוצה שהקימה את קן בנדין הפורח. ועוד: בסוסנוביץ מת קלמן טנצר האהוב, והוצאו להורג ליפק מינץ וצבי דונסקי. בווארשה נפלו יוסף קפלן, שמואל ברסלב, מרדכי אנילביץ', טוסיא אלטמן ואריה וילנר. את כולם הכירו ואהבו חייקה וצבי, עם כולם חלמו להילחם. עתה נותרו לבדם.

לא ברור אם קיבלו חייקה וצבי החלטות אופרטיביות באותם ימים שעברו עליהם בבונקר. מהתנהגותם ניתן להסיק כי אם הייתה תכנית מפורטת להתגוננות יזומה בשעת האקציה, הרי שעתה ויתרו עליה. במקום זאת נראה שהחליטו להתגונן באקדחים ורימונים מהבונקרים, אם אלה יתגלו. במשפט הרומז לכך, כתבה חייקה: "אלה אשר נשאר, ידעו כי לא יניחו לקחתם חיים לגירוש".⁵⁷

נראה שהחלטה זו הייתה מקובלת גם בתנועות האחרות: מצב הרוח הכללי ב"דרור" לא היה טוב בהרבה, לאחר הגירוש ביוני שבו אבדו כמה מטובי אנשיו. עם זאת ב"דרור" שרדה המנהיגות כולה: פרומקה פלוטניצקה, ברוך גפסק והרשל שפרינגר, שהצליח לברוח מרכבת הגירוש של יוני ולחזור לבנדין.

רניה זכרה כיצד התקבלה באחד הימים פתקה בכתב ידו של הרשל. הוא ביקש שיגיעו למקום מחבואו באחד מבתי המלאכה. בליווי שוטר יהודי הגיעו למקום, ומתחת לערמת סחורות נתגלה להם הרשל. "פניו שרוטים ומעוכים, בגדיו קרועים, רגליו פצועות פצעים הרבה. הוא מצטחק אלינו, מגפפנו ולוחצנו אליו ברגש אבהי ממש. דמעות ניגרות על לחייו, דמעות שמחה על שובו אלינו".⁵⁸ הוא סיפר כי כשניסה לשבור את רצפת הקרון קראו אליו היהודים: "מטורף שכמותך, מה אתה עומד לעשות? הן תמיט שואה עלינו, ובגללך נוצא כולנו להורג". הרשל לא ויתר והמשיך לעבוד. שניים מחבריו ב"דרור" ביקשו להתאבד. הוא מנעם מכך והציע שיקפצו אחריו. הוא ניצל רגע שבו הסיחו האנשים בקרון את דעתם ממנו, וקפץ דרך החלון. הגרמנים ירו אליו אך החטיאו. בצדי המסילה ראה דמויות מוטלות. כנראה אלה שנפגעו בכדורים ונהרגו. הרשל שירך רגליו לעבר אישה שעבדה בשדה. היא טיפלה בו, אך סירבה להלינו מחמת השכנים. אט אט התקדם חזרה לבנדין. לבסוף הגיע ומצא מחסה בעזרת אנשי משטרה יהודים.⁵⁹

דווקא באותו זמן נוצר לבסוף הקשר המיוחד עם ארץ ישראל. ב-17 ביולי הגיע לבנדין בלדר נוסף ממשלחת ההצלה בקושטא. פרשה זו אינה מוזכרת ביומניה של חייקה, וייתכן כי לא ידעה עליה. השליח היה כנראה יוז' ויניגר, שנכשל בניסיונו להגיע לבנדין חודשיים מוקדם יותר. הוא הביא עמו מכתבים וכן סכום כסף גדול: 50,000 מרקים.⁶⁰

בחזרו לקושטא נטל עמו מכתב בגרמנית שנכתב על ידי פרומקה פלוטניצקה, ונחתם על ידיה ועל ידי מנהיגי תנועות הנוער במחתרת: הרשל שפרינגר ("דרור"), יוזק קוז'וך ("הנוער הציוני"), שלמה לרנר ("גורדוניה") וצבי בראנדס ("השומר הצעיר"). מכתב זה, שהפך לימים למסמך מרכזי בהיסטוריוגרפיה של השואה, היה רווי נימה של ייאוש וגעגועים: "לאחר ציפיה ממושכת קיבלנו רק היום בחרדת שמחה עצומה, את השליח ואת המכתב שלכם. השליח שלכם לצערנו, איחר במקצת לבוא. שנים חלמנו למצוא הזדמנות לספר לכם על חיינו ומלחמתנו".⁶¹

הם סיפרו בפירוט על תהליך השמדת יהודי פולין, תוך שהם מונים את שמות הקהילות שהושמדו, את מספרי היהודים המתים, את שמות מחנות ההשמדה ואת שיטותיה. "בשטח הגנרל גוברנמנט' אין קיים עוד ישוב יהודי, מלבד שלושה מחנות כפיה..." ציינו ביובש. אשר לפעולות תנועות הנוער, סיפרו אנשי בנדין על המרד בווארשה ועל תוצאותיו, תוך שהם מקפידים לציין את שמות הנופלים: "ממשפחת יערי לא נשאר איש. טוסייה, חנצ'ה, לאה פרלשטיין, יוסף קפלן, מרדכי אנילביץ ומאות אחרים מהקרובים לנו ביותר, אינם בחיים עוד".⁶²

על עצמם לא האריכו לספר. הם דיווחו על כישלון ההצלה באמצעות הפספורטים ועל התמעטות מספרם: כל חברי תנועות הנוער הצטמצמו למאות אחדות. מחפשים הם, הוסיפו, דרך להונגריה, ומבקשים מאנשי המשלחת לעזור בכך ככל האפשר. על ההתגוננות המזוינת לא נאמר דבר. הם סיימו: "עשו ככל אשר תוכלו. אני מסופקת אם תוכלו לעזור לנו בעוד מועד, כי אנו עומדים בפני ימינו האחרונים... תקוותנו להיפגש עם מולדת לא תתגשמה לדאבון לבנו. דרישת שלום לבבית לטבן (טבנקין), אליעזר (גראביצקי), בנדרסקי (בנורוי), יערי, קולודני, גולדשטיין ופנחס (לוביאנקר-לבון) וכל הקרובים".⁶³

ליור, שידע על המכתב, דיווח כי את הכספים שהתקבלו מקושטא הוחלט להקדיש לארגון ההתגוננות. החלטה זו נתקבלה ברצון על ידי נציגי התנועות.⁶⁴ הנקה בורנשטיין, חברת תנועתו, דיווחה לשווייץ באותם ימים: "ההגנה חלשה אך אין זה באשמנתנו".⁶⁵ אנשי המחתרת היו נחושים למות עם נשק ביד, אך שוב לא האמינו בהגנה ממשית על הגטו.

חייקה לא אזכרה את השליח ביומניה. מכתב שיצא מבנדין לשווייץ שבוע לאחר מכן, ב-25.7.1943, חתום בשם "צבי" אך כתוב בכתב ידה העגול, מעיד כי ידעה עליו:

קיבלנו דרישת שלום ממנרל [מנחם בדר], אבל לצערנו הגיעה מאוחר מדי. בכל זאת שמחנו כי לא שכח אותנו ואת משפחתנו. היום כתבתי לו מספר שורות והעברתי אליו אישורים ודרישות שלום. אנא הודה לו בשמי ובשם המשפחה.

בימים אלה עומד להתחתן ... עם כליובסקי [כליון]. אנו נכבד את החתונה בנוכחותנו. סבורני שבזמן הקרוב תעבור כל משפחתנו לגור אצל אדון מוותצקי [מוות].⁶⁶

ניסיונות חילוץ אחרונים

למרות תחושת הקץ, הבקשה למצוא דרך להונגריה העידה גם על חיפוש דרך להצלה. ב"נוער הציוני" חיפשו דרכים חדשות לבריחה מהגטו שגורלו כבר נחרץ. הם חיפשו דרכים לבריחה דרך סלובקיה, וכן החלו במשלוח בנות לגרמניה, מוסוות כפועלות פולניות היוצאות לעבודה.⁶⁷ אנשי תנועה זו לא הכינו כמעט בונקרים. הבונקר היחיד שנבנה על ידי "הנוער הציוני" לא יכול היה להספיק לכל החברים.⁶⁸

ב"השומר הצעיר", ב"דרור" וב"גורדוניה" סודרו כל החברים הפעילים בבונקרים. בתנועות אלה לא האמינו בהצלה, אך ניסו לשמור על כמה אנשים שיוותרו בחיים כדי להעיד. רעיון השליחות לבש עתה צורות חדשות. חייקה כתבה:

רצו בכל זאת להציל קבוצת אנשים, זאת אומרת שליחות. איש זה ואחר צריך היה לנסוע לווארשה לצד הארי. הגיעה אינה [גלברד] עם ידיעה שיש עבורי מקום בבונקר. לא רציתי לנסוע. כל עוד יהיה כאן מישהו – לא אסע. לא אשב שם בחיבוק ידיים, מסוערת. מתוך ה"אקטיבה" איש לא נסע, איש לא מיהר ואיש לא הספיק.⁶⁹

ככל הידוע, הציע הבלדר שהגיע מקושטא לפרומקה פלוטניצקה להצטרף אליו, אך גם היא סירבה. כמו חייקה, מיאנה גם היא להצעות לחזור לווארשה ולהסתתר בצד הארי. לימים, תעלה חייקה בדמיונה את רגעיה האחרונים של פרומקה:

אומרים לה: "שתקי. כבר יכולת להיות בצד הארי. מותך כאן הוא מיותר. היית מחויבת להשאר בחיים, וכי מי ייטיב כל כך לספר עלינו? הרצית שנכחד ללא זכר?"⁷⁰

כשכתבה על פרומקה כתבה גם על עצמה. פעם אחרי פעם נידונה חייקה לחיים על ידי חבריה, ולא אבתה לקבל את הדין. בעניין זה לא קיבלה את דין התנועה.

ועם זאת נראה כי תכניתה של צביה להציל מספר חברים מבנדין התקבלה. בסוף יולי יצאו אינה גלברד ורניה קוקילקה פעם נוספת בדרך לווארשה. לאינה הייתה זו נסיעתה האחרונה: על גבול ה"גנרל גוברנמנט" עוררה תשומת לב של סוהרת נאצית ונעצרה לחקירה.⁷¹ רניה המשיכה לברדה. היא הגיעה לווארשה, שהתה שם ימים אחדים ויצאה ב-1 באוגוסט בדרכה חזרה לבנדין. בידיה היו 22 רישיונות מעבר ותעודות מזויפות. כפי שהתברר לה עד מהרה גם היא איחרה את המועד.⁷²

במקביל, נוסתה אפשרות לשגר משלחת דרך הונגריה. ייתכן מאוד שהיו אלה ההוראות שהגיעו מקושטא, ואף מימון המשלחת נעשה בכספים שהגיעו משם. נמצא עובד רכבת גרמני אשר תמורת עשרת אלפים מרקים הסכים להעביר ארבעה בחורים להונגריה. כמפקד החוליה נקבע ברוך גפטק מ"דרור", ואילו צורפו שמואל רוזנצווייג מ"הקבוצה הארית" של "השומר הצעיר", בחור בשם דב מ"גורדוניה" ואיש "השומר הדתי". שמואל זכר כי במסיבת הפרידה שנערכה למשלחת משך אותו צבי בראנדס הצדה והשביעו לחזור עם נשק: "צבי היה מיואש ומאוכזב. הוא לא האמין יותר לא במצפון העולם וגם לא בעזרה ממשית מצד יהדות העולם".⁷³

הארבעה יצאו כנראה ב-31 ביולי, מצוידים בתעודות מזויפות של פועלים פולנים. עד לתחנת אושוויץ התנהלה התנועה ללא הפרעות, אך שם נעלם עובד הרכבת הגרמני. הארבעה שחששו ממלכודת החליטו שלא להמשיך. הם התחלקו לזוגות. גפטק ואיש "השומר הדתי" הסתלקו משטח התחנה, ואילו שמואל ודב התחבאו בין צינורות הביוב למשך הלילה. בבוקר שמו פעמיהם לבנדין. כשהתקרבו לעיר ראו שוטרים נאצים מקיפים את החווה. הם הבינו כי החלה אקציה ומיהרו להסתלק מהמקום.⁷⁴ ברוך גפטק עוד הצליח לחמוק בין המשמרות ולחזור אל חבריו. אם נגזר עליו למות, ימות עמם. ואילו חייקה סיכמה פרשה זו בקצרה:

לאחר מכן, בא עניין הונגריה, אשר עלה בכה הרבה כסף – 10 אלפים לאיש. גם הוא התגלה כאכזבה. בכך מצאונו המאורעות המתוארים בתחילה.⁷⁵

פרק תשעה עשר

הבונקר האחרון

קבוצה בלי סבים, 1957

כשרן היה אומר שבקיץ הוא ייסע לסבים שלו בצפת, היינו מקנאים בו. לרוב הילדים בקבוצה שלנו לא היו סבים. לגרשון היה סבא, למירון הייתה סבתא, אבל רק אבא מאמץ: אביו נהרג במלחמת השחרור לפני שמירון נולד. וגם לי הייתה סבתא. הייתי גאה מאוד בסבתא שלי: בכל יום שלישי נסענו באוטובוס של הפועלים כדי לבקר אותה בשיכון ותיקים בנתניה. היא גרה בבית קטן לצד משפחת עולים אחרת, ובגינה היו לה עצי פרי ולול תרנגולות ישן וריק. אישה קטנה, אפורת שער, שנראתה תמיד כמחייכת אלינו. היא ידעה לאפות "הבצ'וקים", השם הסלובקי ל"נשיקות אוויר", ולבשל לפתן שסק. סבתא גם לקחה על עצמה את מלאכת הסריגה במקום אמא. בכל סתיו היו מחלקים לאימהות צמר לפי בחירתן, והן היו סורגות את הסוודרים לילדים. אבל אמא לא סרגה, ואני התביישתי קצת; נראה היה לי שהפסדתי בגלל זה כמה נקודות בתחרות הסמויה של למי אמא סרגה סוודר יותר יפה. התנחמתי בכך שהסוודרים של סבתא היו גם הם יפים. לשאר הילדים, ארבעה עשר היינו אז בקבוצה, לא היו סבים.

לאן הלכו הסבים? ההורים לא סיפרו לנו על הסבים שאינם. הם פשוט לא היו שם. הם גם לא הוזכרו בסיפורים של השבתות. בשבתות האבות היו בתורנות: בכל שבת היה אב אחר אחראי עלינו, דואג ל"הקמה", לארוחת הבוקר ולמנוחת הצהריים. בניגוד גמור לסדר היום הקשוח שהיינו כפופים לו במהלך השבוע, ניתנו הסדרים בשבת לפרשנותם החופשית של האבאים. לכל אבא היה רעיון משלו, וכמדומה שהם אף התחרו ביניהם: אבא של דובי היה מעיר אותנו בקריאת תרנגול. אבא של אסתי ארגן תחרויות היאבקות על מזרונים בחדר האוכל הקטן של בית הילדים. אבא של גרשון, שהיה הנהג של משאית הקיבוץ, היה לוקח אותנו לפעמים לטיול בשדות הקיבוץ בקקון. אבל כשהוא היה תורן וחילק את חצי טבלת השוקולד של שבת, אסור היה למי שהפסיד ב"התערבות" במהלך השבוע לשלם את חלקו לזוכה. אבא של אורי ואבא של

אסתר היו מספרים סיפורים בשעת המנוחה. נתן העדיף את שאנדור מתיאש, הגיבור ההונגרי של ז'ול ורן, וויצו סיפר על גיבוריו של ג'ון סטיינבק. הסיפור על הסבים לא סופר.

מי היו הסבים? אנחנו לא שאלנו, וההורים לא סיפרו. בסמוך לבית "אורן" הקימו כמה בתים קטנים, ושם שיכנו כמה מהורי החברים. אבל רק לגרשון היה שם סבא אמיתי. הזקנים היו יושבים שם בכיסאות נוח מול גינותיהם הקטנות, בוהים בעוברים על פניהם כמי שאינם שייכים לנוף הקיבוצי. לפעמים היו מדברים עליהם כעל "סבא דוגי" או "שוגר באצי" ו"שוגר נני", אבל הם לא הפכו להיות סבים של ממש. אף פעם לא הזמינו אותם לספר סיפור או לפרוש לפנינו מעט מקורות חייהם. לפעמים היינו מבקשים מאחד האבאים שיספר לנו משהו מהימים שהוא היה קטן. פעם אחת אריה יעקב, אבא של אברי, סיפר על מחנה עבודה, שבו כולם היו רעבים, חלו בטיפוס ומתו בהמוניהם. עיניו היו לפתע עצובות והן שוטטו במרחקים. אבל גם הסיפור הזה לא קושר לסבים החסרים.

גם בספרים שקראנו לא היה זכר לסבים. פעמיים בשבוע, עם תום עבודת היום במשק החי או בניקוי הכיתה, היינו הולכים לספריית הילדים, רחוצים ולבושים לבנים צחורים. רבקה הספרנית הייתה מציעה לנו ספרים לפי גילנו ואוסרת עלינו ספרים אחרים שלא נועדו לנו עדיין. מיטב העלילות כבר ציפו לנו שם על המדפים, מתורגמות עבורנו. יכולנו לפלס את דרכנו ביערות אמריקה הפראיים עם פוזמק העור, לכאוב את כאבה של קוזט הקטנה בגיבור בכבלים, להצטרף למהפכנים באודסה עם פטקה בן העשר במפרש בודד מלבין באופק, או להתחרות בריצות ארוכות בתל אביב באולימפיאדת השכונות של אבנר כרמלי. היו שם גם תרגומים מפולנית. האהוב מכולם היה השד מכתה ז' של קורנל מיקושינסקי, המספר על גאון שובב המומחה בפתרון חידות לוגיות ובלשיות, מושא אהבתה של ונדה סגולת העיניים. דבר לא קישר בין חידת הדלתות הנעלמות בביתו הכפרי של המתמטיקאי הכושל אי-שם בפולין של שנות השלושים לבין הסבים שנעלמו מעט מאוחר יותר באותם מרחבים עצמם. גם אבא לא סיפר על הסבים. לפעמים היה שולף את התצלום המשפחתי הענקי שנח בארון המצעים של סבתא, ומראה לי את סבא מוריץ שמת קצת אחרי שנולדתי. אמא, מצדה, לא אמרה דבר. כשהרעשתי פעם בשעת המנוחה של אבא, היסתה אותי ככעס: "כשאבא שלי היה נח, איש בבית לא העז להשמיע הגה". ופעם אחרת, כשחליתי, אמא הביאה לי ספרים מהספרייה; היה ביניהם גם ספרון צנום אחד. עלעלתי בו במהירות וראיתי שמדובר במעשיות חסידים. הספר נראה לי משעמם, אבל אמא אמרה: "תקרא, זה חשוב". היה זה כנראה

ניסיון לקרב אותי לעולמם של הוריה. אך את שמם לא הזכירה מעולם. פעם כשטיילנו ליד ביתה של סבתא בנתניה, ראינו בקצה שדה קוצים מספר ילדים מחטטים בערמות כלואים. שאלתי אותה מי הם, והיא אמרה: "עניים". היה משהו זר בקולה. ספק מגנה, ספק חרד. "עניים" – את המילה הזו קראתי עד אז רק בספרים. עוניים של הסבים רק נרמזו. כאילו מאז ומעולם היו קיימים רק הדשא הגדול והפונציניאה שליך חדר האוכל ועדת ילדים מיוזעת משחקת שם עד אור אחרון.

ערב הגירוש — שבת, 31.7.1943

סילוקו של מרין והגירוש ביוני 1943 הביאו לתחושה של קץ מתקרב. ביומי 1944 רשמה חייקה:

מזה ימים אחדים גברו השמועות כי שוב יתרחש משהו. אומרים שזה יקרה ביום א'. ויהודים מקשים: מדוע ישביתו לעצמם את החג. את יום א'? ואין מעלים על הדעת שיתכן משהו שמחוץ לגדר הרגיל, משהו חגיגי לגרמנים, כמו למשל מבצע יודנריין (גמר סילוק היהודים). ורק אנחנו העורכים השחורים טוענים: אם תהיה עכשיו אקציה שוב לא ישחקו בנו לשיעורין. יגמרו אחת ולתמיד. היה ברור לנו כעל כף היד, שאם ב"גנרל גוברנמנט" כולו ובגרמניה עצמה לא התחשבו – ב"פתרון שאלת היהודים" – בשום גורמים משקיים, אם מפעלי נשק מלחמתיים חיוניים לא יכלו למנוע את חיסול היהודים שעבדו בהם – כל שכן לא יתחשבו בכך לגבי בית המלאכה לחייטות של רוזנר, הגם שהוא מייצר עבור הוורמאכט. והרי נאמר לרוזנר עוד בשעת האקציה הקודמת [יוני 1943] "זוהי אקציה בעלת אופי ממלכתי מדיני, ואין כח שיוכל לעבר בעדה".¹

חייקה לא ידעה על ההנחיות שניתנו על ידי הימלר בסוף מאי 1943, אך ניחשה היה נכון. החיסול הסופי עמד בפתח. עדויות נוספות מצביעות כי ב־31 ביולי רחשו גטאות קמיונקה ושרודולה שמועות שונות על אודות הגירוש המתקרב ובא.² נראה שגם ביוזנר היו חששות לגבי האקציה, אם כי לפי אחת העדויות הכחיש זאת מולצ'דסקי.³

בשני הגטאות הוכנו בונקרים רבים, ומשמרות הוצבו עליהם כדי להתריע על ה"אקציה" המתקרבת. למודי ניסיון מאירועי הגירוש של יוני ניסו יהודי בנדין וסוסנוביץ להכין את עצמם למאבק הישרדות אחרון.⁴ ככל הידוע,

למחתרת החלוצית היו שישה בונקרים: הבונקר המרכזי של אנשי "דרור" ו"השומר הצעיר" בפיקוד הרשל שפרינגר; בונקר בבית "דרור" שעליו היה אחראי גדליה סובקובסקי איש "פועלי ציון"; בונקר פלוגת "השומר הצעיר" בפיקוד צבי בראנדס, בונקר "המכסה" או "מספר 5" בפיקוד ברוך גפסק ופרומקה פלוטניצקה; בונקר החממה של "גורדוניה" בחווה; ובונקר "הנוער הציוני" בשרודולה. הבונקרים של המחתרת החלוצית היו ערוכים רק באופן חלקי להתגוננות, שמשמעה פתיחה באש במקרה שהגרמנים מגלים את הבונקר. במועד זה לא נזכרו עוד כל תכניות לפעולה גדולה כגון שרפת הגטו ואף לא של פעולה נקודתית – התקפה על שיירות מגורשים בדרך לתחנת הרכבת. הנשק שהיה באותה עת בידי כל קבוצות המחתרת מוערך ככעשרים אקדחים ובכמה עשרות רימונים ופצצות תוצרת בית.

תחילת הגירוש – בוקר, 1.8.1943

לפי מסמך שבו סיכם מפקד משטרת סוסנוביץ את מאורעות האקציה, נערכו הגרמנים למבצע רב-היקף: לקראת ביצוע ה"אקציה" גויסו 690 חיילים ושוטרים גרמנים מכל האזור, מרביתם אנשי ה"שופו" (המשטרה הגרמנית האזרחית), לרבות חניכי בית הספר לרכיבה של המשטרה בסוסנוביץ. עד לתום המבצע נטלו בו חלק 775 שוטרים וחיילים ו-22 קצינים.⁵ מטרתם הייתה לחסל במבצע מהיר את גטאות קמיונקה ושרודולה וכן את ריכוזי יהודי דומברובה גורניצה ולגרש את 30,000 היהודים שעדיין חיו בהם לאשוויץ. נראה כי מרד גטו וארשה והידיעות על תסיסה בעיר גרמו להיערכות נרחבת זו.⁶ שעת תחילת האקציה נשמרה בהפתעה: היא החלה באישון לילה. חייקה רשמה:

השבת הגיעה. בערב הוצבו משמרות על יד הבתים. וגם על יד ביתנו. בשלוש בלילה שמעתי יריות. אנו מעירים את כולם. צבי בראנדס פותח את הסליק. מוציא שני כלים. "למה כה מעט?" שואלת אני באי שקט. "מה קרה?" על כך הוא עונה לי בקול רוער, כי היתה ידיעה שהלילה לא יקרה שום דבר, נו, והכל נמצא אצל ברוך, ב"מספר 5" ו"בבונקר המרכזי" (אצל הרשל) – אין כלום. אנו הלומי יאוש.

האם לשם כך טיפחנו את מחשבת ההגנה, וזנחו מדעת כל דרך אחרת וכל נסיון אחר, כדי שנעמוד עכשיו בידיים ריקות, שלא נגיב כלל? לא, אל נרשה להגלותנו כחסרי רצון עצמי, כנכנעים. אולי תיפול רק יריה אחת, אבל שיהיה משהו, מוכרח להיות.

יש לרדת למטה. אברם [זילברשטיין] מתעסק בכלי שלו ומוצא דווקא עתה שעת כושר להתרגז: "כל כך מלוכלך ומטונף!" והוא מעסיק את ידיו בחריצות, מנקה ומכונן. אנו יורדים דרך התנור. אני נמצאת פה בבונקר הזה בפעם הראשונה. קטן מאד ולא נוח. ואולי אינו גמור עדין. לקחנו עמנו שני ככרות לחם ומים בסיר בישול. סוגרים את פתח התנור. לאחר שעה קלה התחילה האקציה.⁷

אברהם זילברשטיין הגיע זמן קצר לפני כן מצ'נסטוכובה ונחשב בעיני אנשי בנדין כוותיק ומנוסה: חבר "השומר הצעיר" בווארשה היה, ולקח חלק בניסיון המרד בצ'נסטוכובה.⁸ לאותו בונקר ירדו גם פלה כ"ץ וקאסיה מסוסנוביץ, ועמם דורקה הרצברג מזאווריצ', חברתו של צבי בראנדס, ופסיה אחותו. לא לכל חברי "השומר הצעיר" נמצא מקום בבונקר. הבונקר היה קטן, ורק כעשרים איש יכולים היו להתחבא בו. מספר חברים, ובהם אייזיק נוימן ואהרן בראנדס, נשלחו לבונקר המרכזי של "דרור".⁹

כאותה עת העיר מכס פישר, שעמד על משמרתו, את חברי קיבוץ "דרור".¹⁰ הם מיהרו לרדת לבונקר המרכזי. בחפזונם שכחו לקחת מצרכים חשובים. חווקה לונצ'נר ששימשה כאחות הצטערה שלא לקחו עמם צורכי רפואה. בבונקר הצטופפו שלושים איש. המפקד היה הרשל שפרינגר. עמו נמצאו חברתו עליזה זיטנפלד, חווקה, שרה קוקילקה וחברי קיבוץ נוספים. לבונקר ירדו גם כעשרה מילדי קיבוץ "עתיד", קיבוץ הילדים, שרידי הגירוש, שהדריכו חברי "דרור". הבונקר היה מאורגן היטב: הוא נמצא מתחת למחסן פחמים, ואצטבאות עץ בנויות לאורך קירותיו. היה כאן חשמל ואף מכשיר רדיו. מים לרוע המזל, לא הגיעו באספקה ישירה. חווקה התבוננה אל החברים: איש לא הספיק להתלבש כהלכה. רבים באו כשכותנותיהם לעורם. פני הילדים היו מפוחדים ומוכי אימה.¹¹

בבונקר המכבסה התרכזו שבעה מחברי "דרור". כאן נמצאו פרומקה פלוטניצקה וברוך גפטק. ברוך חזר יום קודם לכן מניסיון כושל לעבור את הגבול להונגריה, ועתה לקח על עצמו את הפיקוד על הבונקר. גם חברתו הייתה כאן, פרומקה השנייה, "היפה", כפי שהיו קוראים לה. כאן נמצאו גם מרבית האקדחים: 12 במספר.¹² בבונקר השלישי, החפור מתחת לבית "הקיבוץ" לא היה איש מאנשי "דרור". כאן התרכזו חברי המפלגה, כלומר "פועלי ציון". בביתו הקיץ ליור וראה את שומר הבית עומד לידו. הוא בישר לו על תנועה גדולה בכביש ובסביבות קמיונקה. ליור העיר את בני משפחתו וניסה להגיע עמם לבונקר החווה. הדרך כבר הייתה חסומה. במעברים ניצבו משמרות

גרמנים. הליוורים שבו לביתם וירדו אל הבונקר המשפחתי הקטן.¹³ לבונקר דומה, שאותו הכינו אנשי "השומר הצעיר", ירדו גם פרל ולייבל קלינגר עם בתם שרה מגלה ושתי בנותיה, עם שכנים מספר ועם צפורה שפורן, חברת "השומר הצעיר". הם מצאו להם פינה והמתינו בדריכות.¹⁴ במקום אחר ירדו בני וירצברג ובני משפחתו דרך ארון קיר למרתף שהכניסה אליו נחסמה בקרשים ובבטון. הם היו עשרה אנשים, וביניהם ארבעה ילדים.¹⁵

בחווה נעור שרגא פרוכטצווייג לקול יריות. הוא שמע פקודות בגרמנית לצאת מהצרפים. הוא ידע שכבר לא יספיק להגיע לבונקר החווה המוסווה מתחת לחממת הפרחים. בצריפו נמצאו כמה ילדים מבית היתומים של היודנראט. שרגא נשכב בין המיטה למזרון, וסלה נוימן השכיבה על המזרון שני ילדים. ייקחו הגרמנים את הילדים, ואת שרגא לא ימצאו. ככל הידוע לו איש מאנשי "גורדוניה" שבחווה לא הצליח להגיע אל הבונקר.¹⁶

גם בסוסנוביץ מצאה תחילת האקציה את אנשי "הנוער הציוני" לא מוכנים. פרדקה נעורה משנתה לקול שריקת חברתה. הגטו מוקף. היא ויוזק יצאו החוצה. הגטו כולו בער. בכל פינה עמד חייל. על הקירות התנוססו מודעות המכרזות על הגירוש הסופי. הכול עוברים לבירקנאו. על כל היהודים להתייצב בשעה עשר במגרש של הקהילה. רבים כבר ארזו את צרורותיהם בהכנעה. פרדקה ויוזק נפרדו על מנת ליצור קשר עם החברים ולקרוא להם להסתתר. רק בונקר אחד עמד לרשותם. מי שלא ימצא לו מקום, יסתתר בבונקר של שכנים. פרדקה הגיעה לבית הוריה והאיצה בהם לרדת לבונקר. אחר כך מצאה לה עם יוזק מחבוא בבונקר של מכרים.¹⁷

בבונקר אחר התחבא יחיאל פיינר עם כשלושים איש מבוהלים ומבולבלים. מי ציפה כי האקציה תיערך דווקא ביום ראשון?¹⁸ למרות ההפתעה, מאות ואולי אלפים מיהודי בנדין וסוסנוביץ היו חבויים בבונקרים. הדבר הציב בפני הגרמנים קשיים ניכרים. מפקד המשטרה בסוסנוביץ ציין: "היהודים היו מוכנים כבר מזמן לאקציה הזאת. רק יום ההתחלה נשמר בסוד. חלק גדול מהם נמצא בבונקרים שמחוץ לדירותיהם. היו אלה מחילות באדמה מוסוות היטב, ומרתפים סגורים בבניה, ורק במאמצים גדולים אפשר היה לתפוס אותם."¹⁹

בבונקרים — 1.8.1943

תוך מספר שעות החמיר המצב בכל הבונקרים. מרבית הבונקרים היו קטנים וסיפקו מחסה רק לזמן קצר. הם לא היו בנויים לשהות ארוכה. היהודים הקשיבו בחרדה ממחבואיהם לקולות הגרמנים הנשמעים מבחוץ. מתכווצים בפינותיהם

הצרות, נושכים את שפתייהם, מדברים בקול נמוך, כמעט אינם נושמים. האימהות נתנו סמי הרדמה לתינוקות, והתפללו לבל יפרצו בבכי. חייקה רשמה:

למטה היה מחניק מאד. חילוף האויר התאפשר רק הודות לסדק מועט בתנור. ייחדנו פינה אחת לבית שמוש, אך דלי לא היה לנו. אפילו אנשים פרימיטיביים ביותר מתייסרים בנפשם כשהם נאלצים לעשות צרכיהם במקום שבו הם אוכלים, ישנים וכו'. אבדן השליטה על טהרת הגוף וכבודו, על זכות הצנעה, הוא שלב חמור של אבדן החירות. דירתנו היתה בבית מעבר בין רחוב לרחוב – על כן היו הגרמנים מסתובבים כאן, הולכים וחוזרים. דפקו במכושים ברצפה. ניסו לפתוח את הכירה. פעם הרסו את הכירה. פעם פרקו את הרצפה מעל לראשינו... יושבים בנשימה עצורה, מחכים למה שיבוא. דואגים ובודקים בלי הרף האם הכלים מונחים כראוי בכיסים המלוכלכים.²⁰

מעל פני האדמה ניסו חלק מעובדי ה"שופים" להגיע אל מקומות עבודתם, בתקווה שהימצאם במקום ותעודות העובד שלהם יצילו אותם מגירוש גם הפעם.²¹ הגרמנים מיהרו לפנותם משם, מבלי להתחשב בתעודות. הם הובלו לנקודות הריכוז כדי להכניסם לשילוח.

גם אנשי היודנראט והשוטרים היהודים נעצרו. זאב לונדנר (לימים לירון), נער מ"הנוער הציוני" בבנדין, הבחין ברנבלט בבית היודנראט. משהחל העוצר ניסה לונדנר, שהכיר את ברנבלט, להגיע אליו כדי לבקשו להושיט עזרה לאנשי החווה. עתה ראה שגם ברנבלט עצור.²² מולצ'דסקי נעצר אף הוא. היהודים שכונסו התקלסו בו ולעגו לו.²³ שרגא פרוכטצווייג ייתקל בו גם באושוויץ.²⁴ מאוחר יותר יוכה מולצ'דסקי "מכות רצח" על ידי יהודים מבנדין שיזוהו אותו שם.²⁵

שרגא עצמו נתגלה מהר מאוד. הוא הובל לנקודת הריכוז כשידיו מורמות למעלה. בשל התחבאותו נחשד בהתנגדות.²⁶ נראה שגם הבונקר בחווה התגלה במהירות. אנשי "גורדוניה" בחווה נעצרו כולם, וביניהם מנהיגי התנועה: שלמה לרנר, שלמה צימרמן והנקה בורנשטיין. יחדיו הובלו לגירוש. בעודם הולכים, דחקה הנקה בשלמה לפעול נגד הגרמנים בידיים ריקות. שלמה היסס. עדיין קיווה כי יתרחש דבר מה. הנקה, אידו'ה ובנות אחרות לחשו לו כי ייתן פקודה והן יפעלו. הפקודה לא ניתנה.²⁷ גם בונקר "פועלי ציון" שלייד קיבוץ "דרור" התגלה. בונקרים אחרים החזיקו מעמד, אך בבונקר המרכזי של "דרור" החמיר

המצב לקראת ערב. המים אזלו, הלחם המעט שחולק בהקצבה הלך וכלה אף הוא. ילדי "עתיד" חשו ברע. חווקה המודאגת חשה כי ידה קצרה מלעזור. התרופות אזלו.²⁸

מהבונקר של משפחת וירצברג יצא אחד הגברים להביא פנס. גרמנים הבחינו בו, והוא מיהר לחזור לבונקר. הדלת נפרצה, ונשמעה הקריאה לצאת. הגרמנים ירו צרור, ותינוק שהיה רדום עד כה פרץ בככי. דלת הארון נפרצה, ומבעד לפתח נראה תת־מקלע: "לצאת או שנתחיל לירות!"²⁹ בבונקר אחר, זה של הקלינגרים, נפחה את נשמתה בת אחותה הקטנה של חייקה. סם שינה נתנו לה, לבת הארבע, אך בכייה גבר דווקא כשנשמעו צעדים מלמעלה. היא נחנקה. יד מי הייתה בדבר לא נודע. כעבור זמן מה נתגלה הבונקר. אדם אחד השתעל, והגרמנים מלמעלה שמעוהו. האנשים יצאו מהבונקר, והגרמנים העמידו אותם כשידיהם אל הקיר. לפי עדות צפורה שפורן "לראשון שיצא תקעו כרור בראש". צפורה והקלינגרים הובלו לנקודת הריכוז. משם יועברו לרכבת לאשוויץ. מישהו שאל את שרה קלינגר היכן בתה הקטנה. "נשארה למטה", ענתה לו.³⁰ עדיין בחיים היו בשעות הבאות; היא ובתה מלכה בת התשע, לייבל אביה הזקן, הצולע בכבודות, ופרל אם המשפחה. חייקה, שהייתה חבויה בבונקר אחר, לא ידעה מה עלה בגורלם.

גירוש, 1-2.8.1943

כבר מתחילת הגירוש פקדו הגרמנים על קבוצות של יהודים לאסוף את הרכוש היהודי שנותר בגטאות שרודולה וקמיונקה ולפנות את הבתים. כמו כן הוקם "קומנדו קברנים", קבוצת יהודים שנועדה לאסוף את הגויות מהרחובות. ממחבואו שבמחנה א"ק יצא אברהם איזביצקי איש צ'נסטוכובה, שרק לפני כארבעה חודשים הגיע לבנדיץ. בתחילה נלכד על ידי שוטר יהודי והצליח להימלט משילוח לאשוויץ בעזרת ברנבלט.³¹ מאוחר יותר הוכנס למחנה א"ק בהשתדלות חבריו מ"גורדוניה". הבוקר הוקף גם מחנה זה על ידי גרמנים חמושים. כששמע איזביצקי את הצעקה: "כל היהודים החוצה", מיהר להתחבא בחדר קטן שאחרי חדר האחות. את הפתח הסווה בארון. עמו הסתתרה עוד קבוצת אנשים. בערב יצא וראה ברחוב גופות רבות. קבוצת יהודים בפקוח גרמני עסקה באיסוף הגויות על אלונקות עם סיד. משהמשיך ללכת ראה קבוצה שנייה של אנשים מקבלת אוכל. הוא הצטרף אליהם. התברר שתפקיד הקבוצה הוא לאסוף חפצים מהבתים. הוא שהה עמם מעט זמן ואחר כך שב וברח. כלילה הסתתר בין העשבים בשדה.³²

נראה כי באותו יום או בזה שלאחריו נורו בסוסנוביץ יריות ראשונות בידי יהודים. היפק גליצנשטיין מ"הנוער הציוני" ברח מהטרנספורט כשהוא חמוש באקדח. עמו הניה חברתו. שוטר גרמני בא לעומתו עם כלב גדול. השוטר שלף את נשקו ושאל: "יודה?" היפק ירה. השוטר נפל, וגרמנים אחרים הגיחו. היפק המשיך לירות עד שנפל מכדוריהם. בנקודה אחרת בסוסנוביץ ניסה גם יאנק צימרמן להימלט. הוא הצליח להתחמק מהגטו, אך נערים פולנים הקיפו אותו וצעקו: "יהודי ברח!" לקול הצעקות התקרבו הגרמנים. יאנק פתח באש. עד מהרה נהרג אף הוא.³³ היפק ויאנק היו ממצדדי ההתנגדות המזוינת ב"נוער הציוני" ומתו בדרך שאיוו להם.

בסוסנוביץ יצאו ממחבואם פרדקה ויוזק קוז'וך, שנישאו לא מכבר. העיר הייתה שקטה. לא היה איש ברחובות. לפי הערכתה של פרדקה יצאו כבר שלושה טרנספורטים – אלף איש בכל אחד. עד לבוקר הוכרזה הפסקה. מחר תתחדש האקציה. יוזק, מנהיג "הנוער הציוני", החליט להגיע אל אנשיו כדי למסור להם על תכנית ההצלה שהתגבשה במשך היום. פרדקה הציעה להסתגר באחד הבתים ולהילחם עד הכדור האחרון. יוזק דחה את דבריה. גם עתה המשיך להאמין בקדושת החיים וטען שחייבים לבדוק אפשרויות להינצל. לבסוף החליטו כי כמה מחברייהם ילכשו מדים גרמניים ויובילו את השאר בין המשמרות, כיוצאים לטרנספורט עבודה בגרמניה. יוזק יצא לדרך. מקץ זמן קצר שב ואז יצא שנית. פרדקה המתינה בחדרה. השעות עברו, ויוזק לא שב. באחת וארבעים בלילה נשמעו שתי יריות. לבה של פרדקה ניבא לה רעות. בשלוש לפנות בוקר יצאה לחפש את קוז'וך. היא מצאה את גווייתו בין הגופות שנערמו בעגלות והובלו לכיוון בית החולים. גופו כבר היה קר.³⁴

רכבות הגירוש הראשונות יצאו גם מבנדין. כפי שנודע בדיעבד, המבצע הגדול לווה בהיערכות מיוחדת באושוויץ. נוסף על הרכבות יצאו לבנדין גם מכוניות משא, ושבו עמוסות מגורשים. בשעת לילה הגיעו הקרונות עם מגורשי בנדין לאושוויץ. למרות החשכה הבחינה צפורה שפורן בשלט: "ארבייט מאכט פריי". התחילה סלקציה. חלק מהאנשים נשלחו ימינה, האחרים שמאלה. צפורה נשלחה לצד ימין. היא זכתה בחיים. לפתע ראתה את שרה מגלה קופצת לקראתה: "פאני שפורן, פאני שפורן, קחי אותי אתך!" צפורה אמרה: "בבקשה". בתה בת התשע של שרה, שנשארה לבדה, פרצה בבכי: "אמא, איפה את משאירה אותי". בין השומרים נמצאו שוטרים פולנים שהבינו את צעקותיה של הילדה, הם האירו בפנסיהם ואיתרו את שרה: "גשי לילדה שלך" גערו בה. שרה שבה אל ילדתה. מקץ רבע שעה חזר המחזה על עצמו. שוב חשה צפורה את שרה נצמדת אליה. שוב בכתה הילדה, והשוטרים באו וצירפו את האם ובתה לקבוצה הגדולה

שעמדה מתחת לשער שעליו נכתב בברזל: "העבודה משחררת". הם המתינו שם עד שהובלו לקרמטוריום. צפורה לא ראתה עוד את שרה ולא את בתה. גם לא את פרל ולייבל קלינגר, שהיו עמה באותו טרנספורט. החשכה הייתה גדולה.³⁵ לחייקה יוודע על גורלם מפי צפורה רק כעבור שנים.

המעבר לבונקר המרכזי, 3-4.8.1943

בימים הקרובים נמשכה האקציה. עיקר הפעילות הגרמנית התרכזת עתה בגילוי הבונקרים. לראשונה נשמעו עם קולות הגרמנים גם קולות ביידיש: "יהודים, צאו מן הבונקרים! החל ביעור יהודים! יהיה יודנריין!" בבונקר של יחיאל פיינר בסוסנוביץ הגיע המצב לנקודת השבירה. כפינות היו מוטלים פגרי מתים. ביניהם תינוק שנחנק בידי יושבי הבונקר. ריח צחנת הפגרים התערבב בסירחון הצואה. פיינר ונערתו יצאו החוצה. הוא נתפס והובל להצטרף לקומנדו הקברנים. מפי חבריו לעבודה נודע לו כי קבוצות הפינאי משוכנות במחנה מיוחד. העבודה תימשך עד שלא יוותר במקום ולו יהודי אחד.³⁶

בבונקר השכונתי בבנדין נתפס דוד ליור להרהורי התאבדות. האם לא מוטב לבלוע עכשיו את מנת הציאנאקאלי ולהשתחרר מהסיוט? הוא סילק את הרהורים המרים, אך הנשימה הייתה קשה יותר ויותר באוויר הדחוס של הבונקר. רק בלילה העיזו הוא ובני משפחתו לפתוח את פתחי האוורור ולנשום אוויר צח.³⁷

המצב היה קשה גם בבונקר "השומר הצעיר". בשל הצפיפות הוחלט להוציא שליחים לשטח ה"ארי". קאסיה שאנצר נראתה כמתאימה ביותר למשימה זו. היא כבר הוכיחה את עצמה בעבר והייתה מצוידת בתעודות מזויפות. ביום ראשון בבוקר התעוררה ומצאה את עצמה בבונקר. לא ידעה למה ואיך. סיפרו לה שהורידו אותה בעודה ישנה. עתה קיבלה פקודה להגיע לזאוורצ'ה. אולי שם המצב טוב יותר. אתה יצא לולק קניגשטיין (לימים ד"ר עמוס אבני). בן שבע עשרה היה, ואף הוא נמנה עם "הקבוצה הארית" של סוסנוביץ. בשעת ערב הם זחלו החוצה ושם נפרדו. קאסיה שמה פניה לזאוורצ'ה, לולק מצא מחבוא בצד הארי של בנדין.³⁸ בבונקר עצמו המשיכו לצפות במתח:

כך עברו שלושה ימים. אין סימן של חיים. כאילו נצרנו. יודנריין! צבי אומר: "אני מוכרח ללכת לקיבוץ, לראות ולשמע מה קורה." כולנו נחרדים: "ללכת צריך, אך מה אם יקרה לו משהו?" נשאר מבודדים, ללא הדרכה, ללא מפקד. כאילו גדענו את הראש – נשארת גוויה מתה,

חסרת תנועה, וכאילו עקרו את הלב מתוך החזה. אהבנו וכבדנו אותו כחבר, וכאח וכאב גם יחד.

הוא הלך. ושוב לפנינו יום ארוך של בלהות. ושוב הולמים, דופקים במכוש. נשימות עצורות, פחד מוות. שלוש שעות לא משו מן המקום הזה. אולי שמעו רחש חיים, רשרוש. מחצית הרצפה כבר פורקה. ניגשו לכירה, צעקו: "יהודים, צאו כבר החוצה!" תהייה, מבוכה, יש הרוצים לקום. הופרעה דממת בית הקברות. בשארית רצוני בלחישה, אני מצווה לשכב. באופן אינסטינקטיבי לקחתי לידי את הפיקוד.

סמכתי על עצלנותם של הגרמנים, ולא טעיתי. הסתלקו...

בלילה חזר צבי. הוא אמר לנו את האמת: היה בטוח שכבר אבדנו. הוא נשם לרווחה; וכן גם אני. כל כך שמחתי כשחזר, שוב לא אצטרך לשאת באחריות לכל אשר יקרה. כבדה ממני האחריות.³⁹

אך המצב החמיר בבונקר. בעיקר חסרו מים. הסתבר כי בצינור המרכזי של אחת הדירות מצויים מים. צבי יצא עם אחד הבחורים להביא מים. בלילה הביטה חייקה סביבה:

לא תכיר את הפנים באפלולית המעובה. תבחין רק בגופות צעירים, ערומים למחצה, שרועים על ערמות סמרטוטים; רגליים – אלא על גבי אלה; ידים רטובות, דביקות, נדחקות אליך. יש גם רגעים של בחילה. ופה אנשים באהבתם, אולי הם רגעי חייהם האחרונים? מה קשה פרידתם זה מזה, מעצמם מכל החיים ומהעולם.

שרוע צבי אצל דורה. כבר ארבע שנות מלחמה עברו. כה קרובים היו, וכה מעט היו מזדמנים. ואני לבי מייסרני שטפשה הייתי, שחסרתי אומץ לחיים, שבזכותי ארבע שנים. והנה מאוחר מדי, בגילי זה הצעיר. מוטלים האנשים וקץ עתידם כמו מונח על כף היד, ונמשכים הם זה לזה. ואני, שוב, מדברת עוקצנית: "צבי, כנראה יעדו לך בשמים מיתת נשיקה..." ואכן נבאתי ולא ידעתי מה נבאתי: הוא לא האריך ימים; רק ימים אחדים.⁴⁰

למחרת שוב הורגש המחסור במים. בבונקר התחוללה מהומה. פסיה, אחותו של צבי, נתקפה היסטריה וצעקה: "הרגוני, איני רוצה לחיות! איני יכולה עוד, גמרו אתי! אני אחותו של צבי ורוצה למות בכבוד!" התעוררה בהלה; צעקותיה עלולות היו לחשוף את המחבוא. צבי נטל אחריות: כולם יעברו לבונקר של

קיבוץ "דרור", והוא יישאר כאן עם אחותו. בעצבנות דחף את כולם החוצה. זוגות זוגות זחלו לבונקר "הקיבוץ". חייקה זחלה עם שרוליק, הוא ישראל ורשבסקי,⁴¹ צעיר בן שמונה עשרה:

כברת דרך בלי מכשולים. לפתע זרקורים בולשים בחשכה, ומתחילים לירות מכל הצדדים. אנו צונחים לקרקע. מאירים עלינו. כדורים ורסיסי אבנים. ורע מזה הצעקות: "בוא הנה, יהודי!" הלב מתחבט, הנה הנה הוא פורח. והשיניים נוקשות.

ובכל זאת גם הרהור: עדין לא הספקתי מאומה. ולמה אני כה בודדה בשדה. מה יגידו האנשים – שברחתי, שרציתי להציל את נפשי. הרבתי לדבר על הגנה – והנה אני בורחת בחשכת הלילה. ומה מעט הספקתי בחיי – כה מעטים היו הרגעים הטובים. תמיד חייתי בעוני ובמצוקה. והנה כבר הגיע הקץ. אך הרי היו לי גם מעט רגעי נחמה: החברים הטובים כאחים, ואהבה גדולה כזאת, והאדם האהוב. הנה כאן, על ידי רובץ נער, רק שמונה עשרה שנים הוא חי את חייו. וכי מה הוא יודע על העולם?!

אנו מוטלים כאן זמן רב. הראשים צמודים לארץ, כאילו מבקשים להשתל בה. מוסיפים להאיר ולירות מסביב, אך ההתמשכות ללא שנוי מתחילה להרגיע. אני אומרת לעצמי: "במה טובה את ויחסנית מדוד, וכי לא אמרתם כי תלכו בדרך האחת, בחיים ובמוות" – ומה לעשות... אני מחכה.⁴²

בשעה שלוש הגיעו לבונקר הקיבוץ. כולם כבר היו שם. גם צבי ופסיה הגיעו. הוא סיפר כי לאחר שהסתלקו מהבונקר, הוציא את אחותו לאחד החדרים על מנת שתשאף אוויר צח, ועדיין לא התאוששה: "הרגוני – אין ברצוני להיות עוד!" גרמני שמע את צעקותיה, אך פחד להיכנס לדירה. נעמד ליד החלון וציווה: "צא החוצה!" צבי הגיח מאחוריו וירה בו. אחר כך גרר לבונקר הקיבוץ את פסיה המדמדמת. חייקה הייתה גאה בו.

3.8.1943 בונקר הלוחמים,

שמחתה של חייקה לא ארכה זמן רב. עם בואו של צבי הוחלט לנסות ליצור קשר עם אייזיק נוימן ומכס פישר מ"דרור", שבאותו יום יצאו לבונקר "המכבסה", והעיקר – להשיג עוד כמה אקדחים. אייזיק ומכס מצאו את בונקר המפלגה

ריק. בתוכו מצאו מספר מצרכים ואף מאוורר. הבונקר של ברוך, בונקר "מספר 5" או בונקר "המכבסה" היה ריק אף הוא. מדוכאים עשו דרכם חזרה.⁴³ בשורת האיוב של אייזיק ומכס הקפיאה את חייקה.

והנה אומרים לי כי ב"מספר 5" אין איש, הכל נהרס, הכל אבד. נצבתי קפואה תחתי, הכל מת בקרבי. ובכן אינם עוד – פרומקה, ברוך, פרימט ועוד רבים מאנשינו. כה צעירים היו. הלא ידעתי שכולנו נאבד, ניתם לגווע. אבל, חשבתי, רציתי שלא יהיה כן.⁴⁴

אייזיק ומכס לא ידעו באותו זמן, מה התחולל בבונקר מספר 5. חייקה רשמה בדיעבד:

יריה אחת. ברוך סילק גרמני אחד – ובמחיר זה הלכו שנים עשר חברינו.⁴⁵ אני נקרעת לגזרים על כי הספקנו כה מעט, ועכשיו אין אף כלי אחד! יבואו ויקחו את כולנו וידינו ריקות. לא, לא! נשבעתי בפעם האלף – לא אלך לקרון! שיירו בי, אברח שוב ושוב. כל עוד נשמה באפי. כעת, זו הפעם הראשונה, נולדה בי המחשבה על יציאה מכאן. אינני רוצה להיות בבונקר, ללא אויר ומים. מוטב לגווע למעלה, לראות עוד פעם את השמים, לגמוע מים ואויר. שוב לא הרפתה ממני המחשבה הזאת – עד לרגע האחרון, שכבר היה מאוחר מדי.⁴⁶

בתקופה הקרובה וגם לאחר מכן ימשיכו להעסיק אותה ההרהורים על מה שאירע בבונקר "המכבסה". בזיכרונה תחזור לימי בניית הבונקר, שהיה משוכלל מכולם והוסווה בצורה שהיא עצמה לא הצליחה לגלותה.⁴⁷ "ואף על פי כן גילוהו, ראשון מכל הבונקרים".⁴⁸ בשבועות שבאו אחר כך הוסיפה חייקה לאסוף פרטים על אודות הקרב שהתחולל באותו יום. עדות מפורטת ומדויקת מסר לה אברהם פוטאש, שוטר יהודי שפינה את הגויות מבונקר "המכבסה". ברשימה האחרונה ביומניה מ-17.12.1943 תיעדה עדות זו:⁴⁹

במהלך שלושה באוגוסט שמע פוטאש יריות שנמשכו למעלה מחצי שעה בחצר קיבוץ "דרור". לפתע התפרצו אליו שני קציני גסטאפו: באוקה ודרייאר. הם הובילו אותו לשטח היריות. בחצר הקיבוץ הבחין לשמחתו בשתי גויות של גרמנים מס"ס אושוויץ שנהרגו מיריות חברי הקיבוץ. שמחתו לא ארכה זמן רב. באוקה ניגש אליו, הצמיד אקדח לרקתו ופקד עליו להיכנס לבונקר. הכניסה הייתה דרך החלון, אך ציוו על פוטאש לרדת דרך פרצה שנפתחה על ידי

ברד הכדורים. הוא נפל לתוך הבונקר. לעיניו התגלתה תמונת דמים מזוועה: ליד הכניסה היה מוטל טוביה דבורסקי, קדקודו מרוסק והמוח נשפך מתוכו. לידו מוטלת פרומקה פלוטניצקה, בידיה אקדה בן שישה כדורים, המחצית התחתונה של גופה חרוכה. שכבו שם גם ברוך גפסק ועוד ארבע בחורות: פרומקה פולנה-רוז'ה חברתו של ברוך, צפורה בוציאן, פנינה יעקובוביץ וחדוה בראנד. כמה מהם מתים וכמה עדיין גוססים. מפיות הגוססים עלה חרחור, יללה בלתי אנושית הדומה לזמזום להק אווירונים. מראה הבונקר היה נורא. מהכרים והכסות עלה ריח נוצות חרוכות. פוטאש הוציא מהבונקר את שבע הגופות אל הגן הסמוך. באוקה ודרייאר ציוו עליו להשכיבן "עם הפנים לשמים", ולהפשיט לגמרי את הנשים. מזועזע, מילא את פקודתם. אחר כך קיבל פקודה לחזור ולרדת לבונקר ולהביא את האקדחים. על מספר האקדחים כך אמרו לו הגרמנים, להיות כמספר האנשים. פוטאש מצא שנים עשר אקדחים. שבעה הביא עמו. את חמשת האחרים קבר באדמה.

כשיצא מהבונקר הצטווה פוטאש לנקות את האקדחים ואחר כך לחזור ולהפוך את הגוויות כשפניהן לקרקע. הוא נחרד לראות, כי פרומקה פלוטניצקה הרימה קצת את ראשה, פתחה את פיה כאילו רצתה להגיד משהו. מבט עיניה היה מזרה אימה. אחד מאנשי הגסטאפו הציע לחכות. אולי תסגיר כמה סודות. אולם איש גסטאפו אחר ניגש אל פרומקה ובאדישות סטואית בעט בפניה בנעלו הכבדה. ראשה הוטח לקרקע ולא זע עוד. כאשר ראשי כל הגוויות פנו למטה, באה פקודה: לירות! משבעה מקלעים נורתה אש. לאחר היריות רמסו הנאצים את הגופות ברגליהם. במוחו של פוטאש התרוצצה ערבוביה נוראית. היא הממה בו כל תגובה אנושית.⁵⁰

בהתבסס על עדות זו וככל הנראה גם על עדויות אחרות,⁵¹ שחזרה לימים חייקה את רגעייהם האחרונים של אנשי הבונקר. היא תיארה את המתרחש בבונקר, כאילו הייתה שם אתם:

עד היום לא נודע מה היתה הסיבה [לגילוי הבונקר]. האם הסתנן האור דרך הלוח הבלתי צמוד? או שמא בגד היהודי מא"ק, שהתגורר באותה חצר?

שני גרמנים ניגשו לבונקר: האחד לייטננט, ולפי השמועה – אדם הגון וטוב, אב לשני ילדים; השני – צעיר. ניתקו את הלוח. נפלה ירייה. הלייטננט קפץ הצדה. אחר כך יריה שניה ושלישית. אזעקה. באים בריצה גרמנים, מתנשמים ונושפים. מהססים מלהתקרב. מרימים את גופת הקצין ואת החייל הפצוע.

צווחות רוגז ונקם, אך אל הבונקר אינם מעזים לגשת. ולמטה – דממת מוות. ברוך הוא שירה. הוא מוציא את הנשק ומחלק לאנשיו. וכך באופן כל כך בלתי צפוי בא הדבר הזה, שהיה צפוי כל כך. לא יספיקו להתקשר עם חברינו; לא יוכלו לשלוח להם אפילו חלק מן הנשק. פרומקה אומרת: "אלה הם רגעני האחרונים. כבר לא נצליח לארגן שום דבר. עלינו למות בכבוד – לפחות לחסל עוד אחדים". ושמא לצאת, לא. "שם למעלה לא נספיק לפלוט אפילו יריה אחת. נישאר פה."

מועטים הם. כולם צעירים. הלב הולם בחזקה: ובכן זהו הסוף. לפחות אילו יכול כל אחד לירות עוד פעם, לנקום את מותו.

היא ייחסה להם את מות הגבורה שאליו שאפה היא עצמה.

דממת מוות. ברוך שומר על אנשיו, עומד בגבו אליהם, צופה אל הפתח. מאחור מחבקו מישהו ונצמד אליו. הוא כה גדול, כה רחב כתפים, ירה ראשון; היוכל להגן עליה? הבחורה שלו היא פרומקה פולנה רוזה. כה יפה כשמה (שושנת השדה), שושנה ורודה, במלוא פריחתה. הוא מחבקה חזק חזק ואומר: "רואה את – חזרתי אליך (בלילה זה עמד לצאת להונגריה) כדי שנמות ביחד. הייתי מודריך ההגנה, וכנראה אני הייתי צריך לירות את היריה הראשונה".

פרומקה פלוטניצקה עומדת חיוורת וגבוהה, דומה גבוהה מהרגיל, מעשנת סיגריה אחר סיגריה, אף על פי שזה אסור בבונקר. מה טעם לאיסורים עכשיו? ובידה אקדח דרוך: "אמרתי לכם כי אפול יחד אתכם, כי לא אחיה אחר מותכם".

תיאור הקרב שלאחר מכן נעשה כנראה על פי המידע שהגיע לידי חייקה מאוחר יותר. הגיעה מכונית ובמקום התקבצו קבוצות חיילים ושוטרים. הוטלה פצצה לתוך הבונקר, כנראה פצצת עשן. מהבונקר נשמעו זעקות: "רוצחים, ברברים!" בבונקר פרצה שרפה, וחלק מהלוחמים נחנקו בעשן. לדברי חייקה אף הזורם סילון מים לבונקר מתוך מכונית שהובאה מאושוויץ.⁵² על פי עדותו של פוטאש תיארה את הוצאת הגויות מהבונקר, את תנועת ראשה האחרונה של פרומקה ואת ההתעללות הסדיסטית בגויות.⁵³ ואחר כך הוסיפה משלה הצדעת כבוד אחרונה לפרידה:

נראה שעתה שבעו (הגרמנים) דם, באו על סיפוקם. כבר הסתלקו כולם. ולנוכח מעשי ידיהם נשאר רק אחד: משתהה, עומד ומסתכל. יש בו איזה שוני ממרעיו; פרצופו אינו מוצף דם ומבעו אינו חזירות מרושנת. הוא שוהה על עמדו, ולפתע – מסתכל סביב אם אין משגיחים בו, ומסיר את כובעו מעל לראשו לנוכח החללים...⁵⁴

האם אירעו הדברים כפי שכתבה? לדו"ח המסכם של המבצע הוסיף מפקד המשטרה בסוסנוביץ הערה כי "חלקית ניסו היהודים להתגונן בנשק". הוא ציין שלווה מקרים שבהם פתחו יהודים באש, וקרב שהתחולל בלילה שבין שניים לשלושה באוגוסט. אבדות הגרמנים היו שני הרוגים ופצוע אחד.⁵⁵

בבונקר, 4-6.8.1943

האקציה נמשכה, ועמה גם תהליך הפינוי. במהלך ימי הגירוש הראשונים הוקמו שני מחנות חיסול עבור הקבוצות שעבדו בפניני הרחובות ובאיסוף הרכוש היהודי: מחנה אחד מוקם ב"שופ" של רוזנר, והשני בתוך ארבעה צריפים בשרודולה. במחנות אלה התרכזו כ־200 עד 300 יהודים. למרות הדיווחים על מעצרים של אחדים מראשי היודנראט, הרי שבשני המחנות נמצאו פקידים גבוהים של היודנראט, ביניהם אדולף ביהם, מראשי היודנראט בבנדין לשעבר, ושוטרים יהודים ששולבו בקבוצות הפינוי והקבורה. לפי מסמך החיסול הגרמני, היו ברחובות הגטאות כ־400 גופות.⁵⁶

ועדיין הסתתרו יהודים רבים בבונקרים: הבונקר של הליריים טרם התגלה, וכמוהו בונקר אחר שבו הסתתר הרב גרוסמן, רב העיר סוסנוביץ. לתנועות החלוציות נותר אך בונקר אחד. כ־35 איש היו חבויים בבונקר המרכזי של "דרור", ולהם שני אקדחים. חייקה רשמה:

כמה חברים טענו כל הזמן כי בבונקר המרכזי של הקיבוץ טוב לנו משהיה בבונקר שלנו, של הפלוגה. נדמה לי כי הורע לנו. מחנק איום, הכל נוצצים מזיעה, ערומים למחצה, בפיוז'אמות וחולצות. הכל שרועים כגוויות. נדמה לי כי לא זמן רב אחזיק מעמד פה. הנשימה קשה עלי. המאוורר החשמלי הקטן בוחש ובוחש את האויר המעופש. הוא מקל מעט. נדמה לך, בשבתך קרוב, כי רוח אמתית נושבת עליך. ואמנם גם מטבח יש לנו, מטבח אמיתי, עם כירה חשמלית, ואנו אוכלים ארוחת צהריים מבושלת, ולא פת לחם יבשה. הנה חווקה

[לונצ'נר], קטנה ועירנית, מדשדשת ליד הכירה. הכל רובצים כפגרים והיא מבשלת ארוחת צהריים ולעליזה דייסת סלת. נפלאה היא בעיניי. ליד הכירה חום גדול, והיא מהלכת בין החברים, חובשת פצע, מגישה טאלק, מזרזת את פלוני להתרחץ, כדי שלא נשרץ כולנו כינים ונחלה. לבסוף היא עצמה מתרחצת. והארוחה – תאוה לעינים, חביבה ונקיה. בבואי כעסתי על הרשל: "למה היא יושבת עדיין כאן, למה לא יצאה אל הצד הארי, הרי לה פרצוף ארי משובח." והוא עונה: "אילולא חווקה היינו מתפגרים כאן כולנו." רואה אני כי הצדק עמו.⁵⁷

לקראת ערב הוחלט כי בשל הצפיפות בבונקר וחוסר הסיכויים להחזיק מעמד בתנאים אלה לאורך זמן, יצאו מספר אנשים. לפי עדותה של פלה כ"ץ הוחלט לשלוח אותה לשטח הארי. היא קיבלה כסף ותעודות מזויפות. חייקה ניגשה אליה ושאלה אותה אם היא יודעת תפילות נוצריות. חייקה והחברים שיננו עמה קטעי תפילה. בחסות החשכה התגנבה פלה החוצה. עמה הייתה גניה דונסקי, אחותו של צבי המנוח. הן התחילו לזחול. לא הספיקו הרבה. שוטר גרמני צץ לידן. הן נלקחו לחקירה במחנה החיסול. בדרך מסרה פלה את תעודתה לגניה. את אינך דומה לנוצרייה, היא אמרה לה. אני כבר אסתדר. התעודה לא סייעה לגניה: היא הורתה שהיא יהודייה. פלה הצליחה להחזיק מעמד. השוטרים שחקרו אותה לא הצליחו לגלות את יהדותה. הם בחנו אותה בתפילות נוצריות. היא עברה את המבחן. היא השתחררה ויצאה ממקום המעצר בהליכה אטית כדי שלא לעורר חשד. בבית מרחץ ציבורי התרחצה והחליפה את בגדיה. אחר כך יצאה ברכבת לכיוון זאוורצ'ה.⁵⁸

על זאוורצ'ה הסמוכה פסחה האקציה. פלה כ"ץ הצטרפה שם לכמה מחבריה שחמקו מהגירוש. לשם שם פעמיו שמואל רוזנצווייג, שחזר זה עתה מניסיון השליחות הכושל להונגריה. קשרית "השומר הצעיר" אינה גלברד, שחזרה מווארשה, הגיעה אף היא לזאוורצ'ה. היא נעצרה בדרך על ידי הגסטאפו, אך לא נמצאו הוכחות נגדה. את הניירות הצליחה לבלוע בזמן. היא שוחררה והגיעה לבנדין, אך כשראתה את המתחולל במקום לא נכנסה לעיר ושמה פעמיה לזאוורצ'ה.⁵⁹ היא הצטרפה לאנשי "הקבוצה הארית" מסוסנוביץ; אולי ישרדו הם בזכות חזות פניהם.

באותן שעות ערב יצאה חייקה אל האוויר הפתוח:

הזמן מתארך עד מאוד ורוחי קצרה. אני רואה את החברים – מתים־חיים. איני רוצה לחיות כך. לא אשב כאן. נפשי יוצאת אל הערב. לבסוף

פותחים את המכסה שמתחת לפחמים. אני יוצאת עם הבחורים. אויר חי, רענן, אויר. אני נושמת אותו כגמיעת משקה מחיה. אילו יכולתי לשאוף אויר הרבה הרבה, שיספיק לי לאחר כך. עמדתי נשענת לקיר. ולפתע יריות. זיקוקים מאירים את חזיתות הבתים. חזרתי לבונקר. כעסתי על עצמי: עדין פחד? והלא כבר התרגלתי מעט. חזרתי ויצאתי והסתכלתי סביב. שם, לנכחי, אור גדול. אספו את המגורשים ושומרים עליהם. יפה הם שומרים את קרבנותיהם. מאחור, מעבר להר, משמר. גם מן הצד השני משמר, וכן ליד החומה הגובלת עם הרובע הארי. בוודאי כך גם מראה של חזית. בלי הרף מתפוצצים זיקוקים ומראים את הדרך. מלחמה של ממש הם עורכים בנו. צחוק גדול: מלחמה ביהודים שבבונקרים: באבי ובאמי.⁶⁰

היא חזרה למטה. ריאותיה מיאנו להסתגל לאוויר המחניק. בפנים צווחות. הבנות התקוטטו. מזועזעת הביטה בהן: עכשיו, כשהמכסה פתוח? ועל מה? על סמרטוטים? והלא נשתבשה דעתן? מרוב כעס לא אמרה דבר. חסרת אונים פרצה בככי רם. איפה לאה, אידו'ה, אירקה ורוד היקרים כל כך ללבה? ואולי טוב כי אינם ולא זכו לראות חרפה זו.

שונאת אני את הנשים הללו, את הבנות. לנוכח עיני המוות אינן כובשות את יצר הסמרטוטים. הטוב הנאצל הושמד – אין זכר לאלה שנשאו בלבם את רעיון ההגנה.⁶¹

[...] גם בתא שלנו היו מריבות. נמצא כאן בחור, שנקלע אלינו והמאים עלינו כל שעה. חולה נופלים היה. כשהכל בקשוהו לשמור על השקט, היה מעורר רעש. לא ידע להסתגל לתנאים. דרש משכב נוח, לא סמך על הוראותיו של צבי. ידיו גדולות היו, חלקלקות כידי קוף, ותמיד נגע בבנות – חייית פרא שלא רוסנה. ויותר מכל הרגיז קולו. דיבר בכל כחו, עד שהיו הגידים תופחים בצווארו. והלא כל רעש עלול לגלותנו. אחד מחברינו לא עצר ברוחו, והתחיל להכותו. אל אלהים, הדם זנק אל פניו. פגע רע זה, אין הוא משלנו, ובכלל זר לנו בכל דרכיו. הגיע אלינו בימים האחרונים. אבל אברהם, כיצד לא משל ברוחו? מה היה טעם חינוכנו כולו. [...] אברהם ביקש להתקרב אלי, להסביר, לבקש סליחה. דחיתו ברגלי כדחות את הכלב. עתה שנאתי אותו ואת כל השאר. משהו בקרבי זעק ובכה. מדוע אינכם כאן, היקרים לי, למה אין אנו יחדיו, ברגעים האחרונים?⁶²

דורקה הרצברג ישבה על ידה. היא הייתה חברת ההכשרה בקאליש וחברתו של צבי. בתקופת המלחמה הייתה למדריכה של "השומר הצעיר" בזאווירצ'ה. חניכיה בקן זכרוה כדמות נערצת.⁶³ עתה שאלה את חייקה: "לאלה הקדשתם את חייכם?! לא, לא אניח לכם לעשות מאומה. שטות היא. לעשות, פירושו – משהו גדול ובשותפות עם אנשים בעלי ערך. למות, כן, אך רק עם אלה שמבינים לרוחך". דבריה של דורקה הכאיבו לחייקה. נראה היה לה כי דורקה, שבאה אליהם מעולם אחר, אין בכוחה להבינם. אינה רוצה לאבד את צבי. והלא אמרה הרבה דברי טעם.⁶⁴ ואף כי לא כתבה זאת ביומנה, דומה כי בהרהוריה של חייקה נמסכה גם קנאת מעט; לדורקה היה צבי. ואילו היא נשארה לבדה.

נראה שעוד באותו לילה יצאה גם דורקה הרצברג לדרך. ככת זאווירצ'ה שבה לא התחולל גירוש, יכולה הייתה לקוות למצוא מקלט בטוח יחסית בעירה. דורקה רצתה כי צבי יצא עמה. צבי צחק: "האם אעזוב את החבריא? יהיה אשר יהיה". גם מחייקה ביקשה דורקה לבוא עמה. אף היא סירבה. ככל שנכספה לצאת לאוויר הפתוח, לא יכלה לעשות זאת עתה; לא בין הראשונים.⁶⁵ כמוה כצבי, היא נשארה פעם נוספת.

גם אייזיק נוימן יצא מהבונקר. הוחלט לפנות חלק מילדי "עתיד" ולנסות להסתירם אצל רוזנו.⁶⁶ אייזיק הוציא את הילדים, כשישה במספר, סידרם בשורה, הורה להם לתת יד זה לזה, וכשהוא אוזח בידו של הילד הראשון הוביל אותם ברחובות החריבים. השמים זהרו מזיקוקין, מדי פעם נשמעו יריות. אייזיק והילדים התקדמו לאטם והצליחו להגיע ליעד.⁶⁷

7.8.1943, גילוי הבונקר,

בבונקר האחרון לא נותרו אלא כ-15 איש. השאר כבר פנו לדרכם. הרשל וצבי, ואולי גם חייקה, החליטו כי אין עוד טעם בהישארותם בבונקר. משה מרכוס, אחד מחברי קיבוץ "דרור" שהגיע אליהם מבחוץ, דיווח כי יש אפשרות להגיע לאחד ממחנות החיסול. הוחלט לנסות להגיע אל אדולף ביהם, ראש היודנראט בסונובוין לשעבר, שהיה המקובל על אנשי התנועות. ביהם יסכים לסייע להם. על כל מקרה, הוחלט להודיע לו כי גם סכום כסף נאה עמם. מכס פישר מ'דרור" יצא לדרך ועמו שני אנשים נוספים. אחד מהם נורה, אך היתר הגיעו בשלום. מכס התקשר לביהם, וזה הבטיח לעזור בחילוץ אנשי הבונקר. הוא החליט לשלוח למקום שני גרמנים כדי שיעבירו את אנשי הבונקר למחנה החיסול.⁶⁸ משנודע הדבר לפישר, הוא ניסה לעצור בעדו, שכן ידע כי בידי

אנשי הבונקר יש אקדחים, אך הוא איחר את המועד.⁶⁹ בבונקר לא ידעו עדיין על התכנית. חייקה רשמה:

שוב אנו בבונקר, ומספרנו פוחת והולך. מדי יום הולך אחד לפי "הגורל". היום תורי, היום אלך. לא אוסיף לדחות. הייתי רוצה ללכת עם צבי או עם הרשל. כבר עמדתי לצאת עם הרשל, אלא שעליזה דוחה ודוחה את מועד היציאה. אין בררה, אם לא ילכו, אלך היום. אפילו עם פסיה ואהרן [בראנדס] – שלושה יהודים שחורים שכמותנו, בודאי ניפול בפח. לא אחת הרגיזה אותי פסיה, שהיא נלבטת ליד צבי ומקשה עליו את דרכו; אף על פי כן צר לי עליה, מסכנה היא, חסרת ישע, אם כי פקחית.

לפתע צעקה: "הולכים אלינו!" המכסה פתוח, גילו אותנו.

היו אלה שני הגרמנים ששלח ביהם. הם הגיעו לבונקר ועמם יהודי אחד, לא מוכר לאנשי "החלוץ". בבונקר הופתעו.

לשוני נאלמה בפי. סביבנו מהומה. האנשים מתלבטים מתוך בהלה, חוטפים תיקים, צרורות. מה לעשות. אבודים אנו. ירד יהודי. מאיר [שולמן] משוחח עמו. "יצאו חלק האנשים, והאחרים יוכלו להשאר." כולם מחרישים. איש לא זע ממקומו. "בשם אלוהים, יצא נא מישהו. יצאו הבנות והילדים. לא יאונה להם כל רע." עמדתי בערומי, חטפתי בחפזון איזה לבוש. אין לי נעלים, אין לי כלום. לבשתי שמלה על גופי הערום. מאיר ונחה [נחמה שולמן, אשתו של מאיר] פתחו את היציאה השנייה. אני רוצה לצאת יחד עמם. ולפתע, קול מהלומה והפתח נסגר. משמר עומד שם. מישהו מוכרח לצאת, שאם לא כן, אבודים כולנו.⁷⁰

יצאה חווקה לונצ'נר.⁷¹ הגרמנים חקרו אותה, כמה אנשים נמצאים בבונקר ואם הרשל שפרינגר נמצא שם. היא היססה ולא ידעה מה להשיב. האומנם שליחיו של ביהם הם? היא ביקשה רשות לחזור לבונקר. היא חזרה וירדה לבונקר. שם, על פי עדותה של חייקה דיווחה: "שאלו על הרשל. אמרו, כי אם נצא מיד, יובילו אותנו לשופ של רוזנר. שביב תקווה".⁷² בבונקר השתררה מבוכה. הרשל היה סבור כי הגרמנים אכן באו על מנת להציל. הוא הציע להחביא את האקדחים. צבי סבר אחרת.

ומה יהיה על האקדחים שלנו? אומר צבי: "לא, אולי מזימת מרמה היא? מאיר, איפה אתה? קח את האקדח ובוא." ומאיר מתחבא עם נחה שלו מתחת לדרגש.

והווקה עומדת ומזרזת: "צאו מהר, הרשל, אתה חייב לצאת." הרשל מחלק כסף, המצוי אצלו בשפע. מימי לא ראיתי כל כך הרבה כסף.

הוסכם שמישהו יצא וידבר עם על העברתנו לסדנות רוזנר תמורת כסף. הם לוקחים את הכסף. עליזה זיטנפלד התשושה מדברת אליהם בקול רפה על העברתנו לרוזנר. עמדתי בתא הפחמים והסתכלתי במחזה העגום והרהרתי כיצד להציל את הכסף. לידי עומדת פסיה: "מה לעשות. נתנו לי אקדח, חשבו שלא יחפשו אצל הבנות" – "החביאי אותו בפחמים" אמרתי לה. עשתה כן.

יצאנו מן התא. לקחו ממני את כל הכסף, חפשו אצל כולנו ואחר כך קרבו אל הפחמים. מיד מצאו את האקדח הנתון בתוך תיק ארום. "ובכן, כנגדנו, מה?" התחילו הבנות מיבכות: "לא שלנו הוא, מישהו הטיל לכאן." אמרתי בלבי: אבדנו. חזרתי לבונקר – ולא עצרו בעדי. והנה אומר צבי: "אבר לי האקדח השני. שמתתי אותו בתיק ואינני מצליח למצוא." התחלנו לחפש קדחתנית. אברהם ירד לתוך הבונקר: "הושיבו את כולנו על הארץ ואמרו כי יירו בנו אם לא תצאו." דממה. אומר צבי: "אני אהיה הקרבן. הולך אני." יצא. ושוב חזר אברהם: "נחה, עליך לצאת. הגרמני ראה אותך. צאי." מאיר משתולל: "מה אתה אומר, נחה לא תצא." אמרתי לאברהם: "למה אתה קורא לנחה? אין בררה, אצא אני." בחוץ על האדמה שכבו שנים עשר איש מבוהלים. שכבתי גם אני. הם שאלו: "נשאר שם מישהו." ענינו כי לא נשאר איש. שלחו את הרשל לבדוק. אין שם איש. לא נמסור את נחה ומאיר.

הגרמני ירד, צעד צעד אחד. הרים תיק. שלח ידו ושלף את האקדח השני שלנו. פרץ בצחוק. "לא שלכם, מה?" חיטט בנרתיק ומצא תצלום. "זיטנפלד!" "אני!" השיב קול חלוש. ושוב צחק. "איזו טפשות. להשאיר תצלום בתיק." התחילה עליזה לדבר ולהתחנן: "לא שלי... לא שלי..."

אחר כך הצביע עלי. "זוהי שלך?" הוטל הפור. "מה שלי?" אמרתי – והוא בעט בי אחת, ושתיים עד שנשמע הקול, ואחר כך הכני באלה, אחת, שתיים, שלוש, ארבע. ידעתי כי לא ירפה ממני עד עם אגנח.⁷³

ואלה שמות שמונה מהאנשים שהיו שם על הקרקע: צבי בראנדס, אהרן ופסיה בראנדס, אברהם זילברשטיין, הרשל שפרינגר, חווקה לונצ'נר, עליזה זיטנפלד וחייקה. כן היו אתם עוד ארבעה מילדי קיבוץ "עתיד".

שכבנו וחיכינו לפסק הדין. רוצה הייתי לשתות מים לרויה בטרם יהרגוני. ובלבד שיזדרזו. בלי עינויים. אומרים כי אין מיתת כדור מכאיבה. ציוו עלינו לקום. הכל לוקחים צרורות. כטפשה אני מסתכלת בהם: למה?! לא הניח הגרמני לנעול נעלים ולקחת תיק. כבלתי שפויה אני נראית. שמלתי פרועה ומזוהמת מן השכיבה על האדמה. אין הוא מניח לי לנקותה.

מצווים עלי ללכת אחרונה בשורה. "בבטן תחטפי", אומר הוא לי ומרביץ בי בקת מגבי. "אחסל אותה עכשיו", שמעתי את האחד אומר לשני. הלה אמר לו כי יניח לי ולא יעשה על דעת עצמו. הלכנו בשורה והגענו לרחבת הצריפים. חיילים וקצינים רבים עומדים שם. "הללו הם... הללו הם..." נשמע מכל צד. הם מסתכלים עלינו ומצביעים עלינו. שוב עליזה מדברת, מבקשת, בוכה. "הרגעי בהמה", אמרתי לה. "בין כך לא יועיל. התנהגי בכבוד!" היא אומרת ורועדת כעלה נדף: "אפילו לדבר אסור?"

קללתי את עצמי ואת זולתי. קללתי את הארגון הלוחם שלנו. אני שונאת אותם. מדוע הועידו לי את התפקיד המכאיב והמכיר את החרפה. מדוע אסור לי עתה לזעוק, לבקש רחמים. למה הטלנו משא כזה על כתפי עליזה החלשה. "הגידו לנו שלום", אמרתי, "אותי ואת עליזה יוציאו בודאי להורג. צבי, רק מים אני רוצה לשתות." "מים!" קראתי לשווא. בצריף יושבים המגורשים. עלינו אסורה הכניסה לתוך הצריפים. ציוו עלינו לשבת על האדמה, לפני הצריפים. אסור להגיש לנו מים ומזון. כמצורעים הננו.⁷⁴

דוד ליור נמצא היה בין יהודים אלה. באותו בוקר פקע גם כוח העמידה שלו ושל משפחתו. הוא, בנו ואשתו לא יכלו לעמוד עוד בסיוט הבונקר ויצאו אל ביתם. הם נשמו עמוקות ודוממים התיישבו לחכות לגורלם. הופיע חייל גרמני ולקחם עמו למחנה החיסול. ליור ובנו צוו לשאת על שכמם רהיטים עבור החיילים הגרמנים, ואילו בנות המשפחה נשלחו לעבוד בשטיפת רצפות. לעת ערב ראה ליור את חברי הקיבוץ מובלים בשורה. הוא קרא אל הרשל שפרינגר, אך זה הצביע בידו אל פיו כאומר: שתוק! מתוך הצריף שאליו כונסו עם תום העבודה, הצליח ליור להגניב סיגריה להרשל.⁷⁵

מצווים להשתטח למכות מוות

חייקה הביטה סביבה. שממה. כל רחובות הגטו קפאו. זה שבוע נמשכה האקציה. כולם הלכו לקרונות. אפילו אנשי היודנראט, שנשיאו זכה וניתנה לו כרכרה. רבים נורו.

ועדיין הביאו אנשים מהבונקרים. לבה נכמר בה: יהודים זקנים וילדים, כמה מפוחדים ומבוהלים הם. כיצד הם נצמדים למים. כמו חיות טורפות. אחד מוציא לשני את הדלי מהידיים. ומרביצים. מזה שבוע לא היו להם מים. שתו מי גשם, שתן. היא ראתה את "הגרמנים מביטים אליהם כאל זנים נדירים של חיות תועבה. מרחמים עליהם – מצווים לתת להם מים ולחם. רחמנים גדולים בחסדם".⁷⁶

הביאו יהודי זקן, כזה בעל פאות. צחוק. "זהב יש? אחא?" שואלים, "הבאת, תוציא". אלוהים אדירים, יהודי זה לא ראה כל ימיו פרוטה בחייו, ואלה דורשים זהב ממנו... ואני הלא מתמצאת בפרצופי היהודים שלנו. ונכונה אני להשבע שזה "בונצי שתוק" השני.⁷⁷ והם אך צוחקים וצוחקים. ובבטני הכל מתהפך מרוב כאב. הה, צווה לרקוד "מה יפית" והוא ירקוד ועוד איך, ואתם תוכלו לצחוק ולצחוק. עתה באה גברת באדום, נתנה לילדים לחם.

והנה כבר מביאים שני וצווחים: אינו רוצה לדבר. משכיבים אותו על כסא: "אוי-וי, אוי-וי", צועק בוכה, "הנה אגיד... רבנו של עולם, הנה הם שם – אני הולך..." לא צריכים היו להאריך בהרכבה. הוא כבר הולך. מיד יבואו (אחרים?) וכך יעשו מהם מלשינים, מלחכי פנכה, עבדים המוסרים את אחיהם הם, את נשותיהם...⁷⁸

כדרכה, היו עיניה פקוחות לראות הכול. שנאתה לגרמנים התערבבה בבוז ליהודים שהיו מוכנים לעשות הכול כדי להמשיך לחיות. והיא, שידעה כי באה שעתה, התמלאה מרירות ואכזבה לנוכח גילויי האנוכיות הנואשת.

בעלים משאירים נשים וילדים, אמהות את ילדיהן, ילדים את הוריהם, רוצים להציל את עצמם. עד שיגיע אוטו ויהיה גירוש, יזכו בעוד יום או יומיים. אנשים אומללים, עלובים – דבר לא יוכל להצילכם. גזר דין מוות כבר הוצא, הוא יכול רק להדחות. ואולי יקרה נס, חושבים בעלי האמונה. אני אינני מאמינה בנסים. אינני מאמינה.⁷⁹

על פי אמות המוסר שלה שפטה את האומללים האלה לכף חובה. בטוחה הייתה כי בשל האקדח כבר נגזר דינה למיתה. דבר לא נותר לה עוד, אלא לנסות למות בכבוד.

מפסיקים את הרהורי. קוראים לעליזה ולי. "היו ברוכים" אומרת אני בלחש, ואני הולכת בראש מורם בגאווה. אני צועדת בעוז. לפני בנין המיליציה לשעבר מעכבים בעדי. עליזה נכנסת, אני נשארת. אחד עומד ושומר עלי. למה סוחבים אותי לבנין סגור, אני חושבת. בוודאי אינם רוצים בעדים. אך הלא גם ברחוב, בשדה, לא יהיו עדים. לא עלה על דעתי שרוצים לענות אותי. למה כל הגינונים האלה? לשם מה דרוש כל זה?

עובר בידנר, מכר, איש הקהילה לשעבר. הוא מעמיד פנים מפוחדים: "מה מעשיך כאן?" "לא כלום. לוקחים אותי ליריה". "מה? למה? כיצד? האם מצאו דבר מה אצלכם?" היה לו מגש עם תפוחים. בשלות נפש גמורה אני נוטלת אחד ואוכלת. הוא מביט בי כאילו הייתי בלתי שפוייה, שמא – אינני יודעת. טרם הספקתי לסיים וכבר קוראים לי. אני זורקת את השאריות. זה הרגע האחרון, אני חושבת. אצעק, אגיד להם כל מה שאני חושבת עליהם. כבר הרכבתי לי את המשפט: "רוצחים, יבוא יום נקם ושילם. ואז תשלמו בעד דמנו. סופכם קרב ובא." כל הזמן אמרתי לעצמי: לצווה במלוא הגרון זאת אוכל רק לפני המוות.

לא רק אני חשבתי כך. השווייטי את מחשבתי עם שכנתי וגם היא חשבה על אותם דברים עצמם. וכך גם האחרים ברגע זה. אין זה תמוה כלל – עוד בלכתי למקום העינויים כבר רציתי לצעוק. אך שם, בשממה, איש לא ישמע, לכן עצרתי בעדי. נדמה לי שאפילו שאלתי את צבי והוא אסר עלי, ובעצם גם אני עצמי לא רציתי, בהתחשב באחרים. אולי יגמרו רק אותנו, ואת האחרים ישאירו בחוץ? אולי יברחו הנותרים, יסתלקו – אך מה מעניינת אותי החברה, אני רוצה למות בכבוד – לא אכפת לי כל דבר אחר. בשעה האחרונה לחיי רוצה אני לנהוג באופן ההולם אותי וכפי שהאני העלוב והמעונה שלי תובע ממני. הלכתי בשקט ובשלווה. צבי לא הרשה לצעוק, החברה לא הרשתה.

נכנסתי לחדר. עליזה עומדת בפניה, כה עלובה ושבורה. היא מוכה נוראות, זבה דם. ובכן זהו – יכו. הכל קפא בקרבי מפחד. להחזיק מעמד. לא להגיד דבר. הזהרי. מצווים להשתטח ל"מכות מוות" (zum Totschlagen). והם התחילו להרביץ. כה נורא להרביץ. הכו אותי

בכל אשר השיגו. את כל גופי פצעו. ואיום מכל כאשר חבטו בראשי. רצייתי להראות להם למה מסוגלת יהודיה מצורעת.

רצייתי לא לצעוק, אפילו יהרגוני – אולם זה עמד בנגוד לטקטיקה שלי: אם איני מודה – הרי שעלי לצעוק, לצווח את אי אשמתי. והם צווחו: "העופרת – למי היא? תגידי לנו ונניח לך". "אינני יודעת", אמרתי, "אינני יודעת, אני חפה מפשע. אמא! אמא!" צועקת אני שוב ושוב, כל הזמן.

הניחו לי. ושוב נטלו את עליזה. זה היה עוד יותר גרוע. כנראה שהנני חי נבזה. לא הגיבתי – רק כיסיתי את פני. כמה אפשר להתבזות. כיצד יכולתי לא לגשת ולסטור על פניו, כיצד יכולתי. אולם הייתי שקועה בעצמי. הכאב איום כל כך – ועם זאת שמחה פראית ומשגעת. כבר ידעתי: אחזיק מעמד, לא אכנע.

שוב התנפלו עלי. כלב ציד גבוה ורזה ועינים לו – העינים המוכרות לי כבר, עיני בלש אכזר. אם כי הייתי רצוצה ושבורה – את מבט עיני לא יכולתי לזייף, והוא נשאר עם איזה ניצוץ שעוד לא דעך. עד היום נדמה לי, כי על חטא המבט הזה הכה אותי בפרצוף, בלחיים, בעינים. הדם פרץ. וכמו בצבת לפתו ידיו את צווארי והתחילו לחנקני. הוא יחנק, חשבתני בעוד שהוא ריפה את לחצו. עתה יודע לי מתי ואיך מתים. תמיד הייתי סקרנית לגבי תהליך הגסיסה. אולם הוא לא הכה עוד. הוציאו אותנו. שמעתי את המילה אושוויץ – ולא ידעתי אל מי מתכוונים.

בחצר שמעתי שני גרמנים מתלחשים בהצביעם עלינו: Sie halten sich ("הן מחזיקות מעמד"). לא יכולתי ללכת. בקושי נסחבתי אל שלנו. הם התחילו לבכות, בהסתירם את פניהם. בקשוני כי אשב. התחילו מגישים לי לרפוד כל מה שנמצא להם – מגבות, כותנות. גופי היה נוקשה וכה שחור. לא כחול, כי אם שחור. לא ישבתי אלא התכווצתי, וכמו חתול מכודר ראיתי את פסיה. שום כיסוי לא היה עלי וכן לא נעלים וגרבים.⁸⁰

והמוות – כבר לא אותה ישישה עם מקל ביד

ועדיין לא תם ליל האימים. במשך כל אותו זמן התחבט צבי בין רגשות האשם ובין הצורך להמשיך לשמור על שיקול דעת של מפקד. עוד קודם לכן, בשבתו עם השאר מחוץ לצריף, בהה בחלל ופלט מילים בודדות, ספק לעצמו ספק אל

אחיו: "הם הלכו... אני שלחתי אותם... כעת תורי... הגיע הזמן..." משקראו לחייקה ועליזה לחקירה, מצא בעצמו בכל זאת את הכוח לאסור על חייקה לצעוק. לרגע שב וגבר השיקול הקר: אין טעם בהפגנות סרק. אחר כך ליווה אותן בעיניו ונשך את שפתיו. כשחזרו מעונות, חלף בו זעזוע. עם כולם סייע להן. אחר כך ישבו כולם ושתקו.⁸¹ דמדומי ערב ירדו, וחיילים הכינו עצים ורהיטים למדורה. עוד מעט יציתו. צבי התרומם ושוב התיישב. עיניו סקרו את השטח. הוא פנה לאחיו: "צריך לפרוץ דרך הגטו ולהגיע אל ביהם. אצלו נמצאים עוד יהודים. הוא יוכל להציל. יש לנסות...יש ללכת..."⁸² ייתכן כי חזותן המעונה והמיוסרת של חייקה ועליזה היא שהביאה אותו לכסוף לידי החלטה. צבי פנה אל הרשל שפרינגר והציע לו לבוא עמו. הרשל לא רצה לבוא. כיצד יעזוב עתה את חברתו. ואילו חייקה ראתה לפניה:

הדמדומים יורדים. החיילים מכינים עצים, רהיטים ישנים למדורה – עוד מעט ידליקו אותה – צבי לוחש לאונציה [אחיו, אהרן] "כעת או לעולם לא." מחוץ לאונציה – איש לא שמע את הלחישה. לחברים לא השמיע מלה. ולפתע קפץ על רגליו וזנק כחץ, במהירות עצומה – בקושי תשיגהו עין. הלב מתחיל הולם בחזקה – עוד מעט, תדמה, יפרוץ מהחזה. בין החיילים, תנועה – נשמעות יריות אחת אחרי השניה – ומתחילים לרדוף. מופיע גנר⁸³ צווח על החיילים: "איך זה הרשיתם? לרדוף אחריו ולהביאו חי או מת". כל זה אורך רק רגעים – הלב הולם, הולם – מה יהיה? האם ימלט. אני מבקשת בלבי ואין אני יודעת את מי, שמא את האלוהים, שיגיע חי. רגעים ארוכים כנצח מתמשכים. הם חוזרים, כבר חוזרים. אני מביטה אל הפרצופים – שמא לפיהם אדע – אולם החשכה רבה – קשה להבחין.

אני שומעת אותם מדברים ביניהם. אחד אומר בגאווה: חסל, אני הוא שהשגתי אותו. הלב נדם. ואחר כך התכווצות, עווית של כאב צורב. אבדנו את היקר והטוב מכולנו. חבר, מדריך – ובשבילי גם ידי. אבל אולי – אומרת אני לעצמי – אולי שקר הדבר, מנחמת אני את עצמי. מלים ריקות. במעמקי לבי יודעת אני, בטוחה אני שאינו חי עוד.⁸⁴

ליד חייקה ישבו אחיו ואחותו של צבי בראנדס שכנראה לא הבינו גרמנית. "מה הוא אומר?" שאלו אותה. "אינני יודעת". היא ישבה שם המומה, קשה כאבן, תוהה מדוע אינה מרגישה כל רגש:

הלא תדעי שצבי אינו חי, למה אינך בוכה, למה אינך מטיחה את ראשך בקיר? ריקנות ושממון. אילו היו הולמים בי – בודאי היתה עונה בת קול.

האינני מוכשרת עוד לכל רגשות אנושיות, לכאב? הנני כה רצוצה מבחינה נפשית ופיסית. ומחר אגיע גם אני למקומו. כן, נראה שזהו. מחר גם אני. תהיה עוד טרגדיה, אך לא יהיה מי שירגיש שיכאב. טוב הוא השקט. הסוף. זה רק רגע. אולי לא כל כך נורא. אפילו מוות בעינויים, מכות. כאב איום, גדול יותר ויותר, עד לאבוד ההכרה, נו והסוף. ידעתי פעם שיר "עייפתי מחיי", שאביאו בצורת פרוזה: "והמוות – כבר לא אותה ישישה עם מקל ביד, כי אם גברת נעימה וטובת לב".⁸⁵ אולי הן אלו שעוטינו האחרונות, הלילה הזה לנוכח הצריף. עלי לחשוב על חיי ההזיות היפות, השירה "שבאמצע נפסקה..."⁸⁶ והלב כה ריק ושומם.

אני מביטה על החיילים שליך המדורה וחושבת על קרון הגירוש. אני מאמינה בחיים שלאחר הקרון. אינני מאמינה כי יהודים חיים באושוויץ, ואם כן – בוודאי רק בודדים. דוחפת אותי איזו סקרנות משגעת – לראות, להיווכח, מה מתרחש שם. בלי ספק טרבלניקה שניה. יש שם גלגלים, ואין להיחלץ מאחיותם. המיועדים לכבשן – אינני רואה דבר מחוץ לכבשן. המיועדים למחנות עבודה – לא שום דבר מחוץ למחנות עבודה. אינני רואה.

מאושוויץ עוד לא יצא אדם חי. לא, לאושוויץ לא אסע. אקפוץ מן הקרון ואפילו אם אהרג. נשבעתי.

אך ברגע זה אין לי אומץ. לא עכשיו. צבי עומד לנגד עיני. המדורה בוערת באש כה בהירה ומחר יכול להיות מאוחר מדי. צריך להחליט ואינני יכולה.⁸⁷

אושוויץ משכה אותה כחבלי קסם. היא רצתה לפענח את הסוד הנורא, מה קורה לאנשים כשהם מתים. היא לא הייתה היחידה: ברכבת שעשתה את דרכה לאושוויץ באותן שעות, הרהר יחיאל פיינר הרהורים דומים: "כל אחד תאב היה בעודו בחיים, כלומר במחיר חיי עצמו, לגלות את צפונות הסוד של הנעלם הקרוי 'אושוויץ'. מזה שנים היתה מילה זו מושכת בחבלי מוות את ליבות הנוסעים עכשיו בקרונות... עכשיו, משכבר כרי היה לכל אחד שיוצא הוא מעולם החיים, מבקש היה לגלות במוות עצמו את הסוד הזה – כל עוד עיניו פקוחות".⁸⁸

אך חייקה, בניגוד לפיינר, החליטה שלא לעלות לקרון. אולי ככלות הכול היה זה יצר החיים שהוסיף לפעפע בה. את התחושה הזאת של מי שעבר אל צדם האחר של החיים, של מי שמת כבר פעם, תשא עמה כל חייה; רוצה הייתה לחיות, אך המוות בדמות גברת נעימה וטובת לב יבטיח לה מנוחה שלא תמצא בחייה.

אושויץ

האקציה שתוכננה להסתיים בתוך כשבוע נמשכה למעלה משבועיים. על פי קולקא וקראוס הייתה היערכות מיוחדת באושויץ לקראת המשלוחים מזגלמביה: "בערים אלה נתגלה נשק, ועל כן נידונו תושביהן היהודים למוות בתאי גז. ככל מחנות אושוויץ הועמדו אנשי ס"ס במצב הכן. המחנות נסגרו והוצבו בהם משמרות מזוינים ובמקלעים, ובכל המחנות נפסקה העבודה".⁸⁹

לפי עדות נדירה שנרשמה על ידי איש ס"ס שעבד כפקיד באושויץ ב-12.8.1943, היו אלה ימי השיא בפעילות המחנה: בין אחד לשלושה באוגוסט הגיעו לאושויץ: "15 רכבות דחוסות יהודים, בערך כ-15,000 אנשים. מלבד זאת הלכו משאיות הלוך וחזור. למשאית אחת דחסו 100 אנשים: ילדים, נשים וגברים. אותו מספר העלו על הפלטפורמה הצמודה מאחורי כל משאית. לאושויץ הגיעו במצב לא אנושי. בשדה פתוח הושלכו מהמשאיות. ילדים נרמסו ברגלים. בלהט השרב עמדו הנשים חצי עירומות, מתות למחצה, מוכות עד זוב דם, בלי עזרה כלשהי, בלי טיפת מים. אין המילים ואין הדמיון האנושי מסוגלים לתאר את עינויי השאול של אנשים אלה, הנכספים למוות שיביא עמו את הגאולה. ילדים חפים מפשע, נשים חולות, העומדות בקושי על רגליהן, נדחפים בלי רחמנות, מוכים ונבעטים באכזריות. חורבן אדם שכזה ובדרך שכזו אינה יודעת ההיסטוריה האנושית. אף אחד אחר, מלבד הגרמני שהוא נושא התרבות הגבוהה ביותר, לא יכול היה להמציא כל זאת".⁹⁰

רישומים של מספרי הקעקוע בין אחד לחמישה עשר באוגוסט מעידים כי בימים אלה מוינו לעבודה במחנה 3,537 גברים ו-4,054 נשים.⁹¹ אך גם לאחר מיון זה משרפות אושוויץ לא עמדו בעומס. סיכס איש ס"ס: "היות והמשרפות לא יכלו למספר האנשים הגדול – נשרפו הגופות בתעלות פתוחות על יד בירקנאו, ובמשך שלושה ימים לא ראו שם דבר, אלא רק להבות אש עצומות הפורצות ועולות. כמו כן הגיעו משלוחים מצרפת שחוסלו מיד באותו אופן.

בירקנאו חוגגת: תוך יום אחד הומתו בגז 30,000 איש".⁹² בין עשרות האלפים שנשרפו בבורות הפתוחים היו גם פרל ולייבל קלינגר, בתם שרה ונכדתם הקטנה.

פרק עשרים

לאושוויץ לא אסע

כתמים, 1955

פעם ראיתי כתמים שחורים על ירכיה של אמא. שאלתי אותה על כך, והיא פטרה אותי במנוד ראש: כתמי לידה. הייתי בן שבע אז, אולי, כי התמונה ממוקמת בחדר השינה של ההורים בשיכון. אמא החליפה בגדים, כנראה לפני נסיעה לים. הייתה לה תקופה טובה אז. המעבר לבית החדש בקיבוץ היה מלא התרגשויות. בחדר הגדול הוצב שולחן פוליטורה, והוא נפתח אל מרפסת שטופת אור אשר גלשה לגינה, שבה יכלה לטפח את הגרברות שלה.

אמא לא דיברה מעולם עם צבי או אתי על המלחמה ועל מה שעברה במהלכה. זה לא היה סיפור בשבילנו. גם בעניינים פחותים מכך היו לוחשים המבוגרים זה לזה בזעף: "נישט פור דן קינדרן". לא לפני הילדים.

וגם לא לפני המבוגרים. מיומניה עולה כי עוד בבנדין לאחר הגירוש צריכה הייתה להסתיר את פצעה: אלה עלולים היו לסכן את השורדים. מתיעוד הדיווחים שמסרה בארץ לאחר בואה בשנת 1944, בקיבוץ גלאון, בוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, בהסתדרות הכללית – עולה כי כמעט לא התייחסה לעינויים הקשים שעברה. היא הזכירה לעתים כי שתי בחורות נתפסו בידי הגסטאפו ואקדחים בתיקהן, אך רק בדוחק ניתן היה להבין מכך, שאחת מהן הייתה היא עצמה. גם בקיבוץ העוגן לא הרבתה לדבר על ייסוריה האישיים.¹

את יומניה המלאים, הכוללים את סיפור הבונקר וחוויותיה האישיות, לא הראתה כמעט לאיש. לימים, כשתגיע אסתר שושן להעוגן לאחר מותה של חייקה ותקרא לראשונה ביומניה, יעבור בה גל של זעזוע מחדש.² ואילו יהודה וייס, חבר קיבוץ העוגן, יכתוב לאחר צאת מיומן בגטו: "ידענו על היומן הזה מאז שהופיעה בינינו חייקה בראשית 1944 בבודפשט. שמעו היה מהלך בתוכנו כשהוא אפוף חרדת שתיקה... ביקשנו לשמוע עליו, לעיין בו, אולם חייקה בדרכה השקטה, האדיבה והתקיפה תמיד סירבה: 'הדברים כתובים בפולנית, ובעצם אין זה יומן אלא רשימות שהועלו על הכתב בתנאי מחתרת קשים'".³

דרכה תאמה את דרך התנועה. בספר השומר הצעיר שיצא בשנת 1956, העדיפו העורכים את הסיפור התנועתי על פני הסיפור האישי. בספר פורסמו לראשונה חלקים נבחרים וערוכים היטב מיומניה; לא הוזכר בהם ולו במילה אחת מה שעברה היא.⁴ סיפור הבונקר האחרון ופרשת חקירתה לא נכללו שם. עינוייה של חייקה היו טפלים לעיקר גם בעיני התנועה. וגם בקיבוץ, ונראה שבכל מקום. להוציא את המעטים שקראו את יומניה ומספר בני משפחה קרובים, היו העינויים בבחינת כתמים, שאותם יש להסתיר.

הבוקר שאחרי

הבוקר שלאחר העינויים מצא את חייקה ואת עשרת חבריה מבוזבזים ותוהים. כל הלילה ישבו מצפים לגורלם עם שחר. הם היו מבודדים משאר היהודים. חייקה המעונה והפצועה חשה משטמה ובוז כלפי היהודים שחששו לגשת אליהם ולנסות להגיש עזרה. ביומני 1943 רשמה:

יושבים אנו כל הזמן כמו אתמול על האדמה. דבר לא בא אל פינו. מבקשים אנו את היהודים מהצריפים – תנו לנו קצת מים. הם עוברים על ידינו, יכולים להגיש לנו קצת מים בלי משים, ובעצם הגרמני הזה הוא טוב. מכירה זאת אני על פי פניו ויחסו ליהודים. אולם על זה שהיהודים יגישו לך דבר – שכח אחא. הרי הם מפחדים אפילו להביט עלינו, הם עוברים מהצד, אינם מסתכלים בנו. שוב אתה מבקש אחר – בשם אלהים, הב קצת מים – מנין – איש אינו שומע לך. חה חה, מפחדים מפני גירוש, חה חה, אלה הנידונים למוות, אשר אולי בעוד שעה לא ישאר מהם זכר – כמה שאני בזה להם, שונאת אותם – עמך זה, אשר עבורו רציתי למות, אשר עבורו מסרת את החיים – כה קשה ועצוב. אני מבינה את הכל – הם חפים מפשע – ההם הפכו אותם לכאלו – אך הלב דואב, כה דואב.⁵

קטע זה, אשר לא נכלל בספר, חושף מצוקה נפשית נוראה. היא חשה כמי שאקט הגבורה שלה נדחה על ידי אותם אנשים שעבורם עשתה זאת. הפער העמוק בין מות ה"אוונגרד" לבין חיי "ההמונים" שלא הלכו אחריו הכה בה כסטירת לחי. קרבנה לא נרצה.

אך עדיין לא תם הכול:

ניגשים אלינו אנשי צבא בעלי דרגות. קוראים לארבעה בחורים ומצווים ללכת אחריהם. כנראה שזו כבר ההוצאה להורג. אחרי הארבעה יירו כנראה האחרים. רגעים ארוכים כנצח. אולם לא – הם חוזרים, הם נושאים דבר מה – כן, הלם לבנו – גוויתו של צבי. ערומים הם. לקחו את שלנו, כדי שיעברו על פנינו עם גוויתו של צבי – כדי להראות לנו את נחת זרועם.

הם מתקרבים יותר ויותר. לידי גונחת אחותו. אל תגנחי – רצוני לצווח. שבי בשקט והביטי בעיניהם בגאווה. רוצה אני לכבד את צבי. ובתוך נשמתו משהו מיילל ושואג, כל עור ראשי הפך חידודים – התאבנתי לפתע מקור וקפאתי. כעת בוודאי אעלה שיבה לראשי, חושבת אני. והם הבחורים נושאים אותו. את חברנו היקר, אשר לא נמצא לו שני בינינו. נושאים אותו, ונראה לי שרגליהם כושלות. ספר לי אחר כך אברהם [זילברשטיין], שכה נחלש לפתע, כה החוויר כאשר ראהו, עד שלא יכול היה להזיז יד. הברה לא הוציאו מפייהם – ופניו [של צבי] היו כה איומים, כה שסוע ונקוב היה – כמסנת. צבי האומלל, האהוב שלנו. ולמה אומלל? שמא טוב לו כבר עכשיו מאשר לנו, כן, עמדה לו הזכות לצבי להיות נישא ע"י חבריו. "היה שלום רע יקר והגון", כך כתב אליך פעם מרדכי, "בקרוב נתראה שם, במקום שלאיש מאתנו אין אצה הדרך". כן, נחשת – הלכתם מאתנו היקרים ביותר מבין אלה אשר הכרתי בתנועתו.⁶

צבי זכה למה שלא זכו מרדכי אנילביץ' ודוד קוזלובסקי: להלוויה. אברהם זילברשטיין, הרשל שפרינגר, אהרן בראנדס וחבר רביעי ששמו לא נזכר נשאוהו אל עגלת המתים.⁷ אחר כך שבו אל החבורה המבודדת היושבת לפני הצריפים:

זמן רב ישבנו אחר כך כמתים. בערב באה הפקודה. עלינו להכנס לצריפים. עלינו להתערב עם כל היהודים. לחלק אתם את אותו הגורל. "מחר יצא טרנספורט", אמרתי מיד. "מחר יהיו הצריפים ריקים". תקפני פחד כזה. מה יהיה? האפר את נדרי ואסע לאשוויץ? פחד כזה, כל כך מפחדת אני מפני אושוויץ. כבר כעת מצטערת שנכנסתי לצריפים. אולי בלילה, בחוץ, היתה נקרית הזדמנות לבריחה. אחרים

מרוצים, נתערב עם כולם – ואולי תהיה אפשרות לברוח. ובקרכי מחלחל אך הפחד. הרשל מעודדני: "אל תפחדי, זה עוד לא אומר טרנספורט".
אנו מסתכלים סביבנו, משמע, הגיע גם תורנו. אני נמצאת בצריף המגורשים. האנשים כאן שקטים. "נו", אומרים לנו, "תודה לאל שאתם כבר יחד אתנו". "נחמה נאה", צוחקת אני, "ובאמת, מה ההבדל באיזה מוות מחסלים, אם ביריה או בכבשן? מוטב כבר הראשון". רצו לנקר את עיני – איך אני מעזה לדבר כך.

כולם מסתדרים איכשהו לישון. לא צועקים, לא בוכים, ורק אנחות נשמעות מדי פעם, ומזמן לזמן בכיו של ילד. בפניה – בחורונת צעירה מפלרטטת עם אחד הבחורים. אני מביטה בה מתוך רחמנות. ובעצם מה אני נטפלת – היא מבקשת שעה קלה של חיים לפני המוות. אני משתרעת ליד זוג משפחה על האדמה. אני נרדמת – מישהו מניח עלי את היד ומתקרב. אני מתנערת. מישהו מילל בשנתו. ילד בוכה. בעד החלון מאדימה שלהבת המדורה. קולות הגרמנים. ושוב אני נרדמת.

בבוקר – פנים אפורים, אנשים אפורים. יוצאים בשקט, עם המגבות להתרחץ, להסתרק – הנה, חיים נורמלים. אנשים, אנשים וכי למה לכם כל זאת – יגידו להם שמלכלכים אתם, אולם אל נא תעשו כל זאת בשקט כזה, בשלווה כזאת, בהכנעה. למען השם – התקוממו, קפצו מהחלונות בלילה, עשו דבר מה – ישמרו עליהם עשרות, ולא ששה וייכמאסטרים – ואתם כה רבים, כה הרבה צעירים ובריאים –

מה לעשות, תגידו לי – הרי יש "יודנריין". יצודו אותנו, יתפסו כמו כלבים – טוב, אך תהיה להם עבודה אתנו – כך בידים ריקות להתנפל עליהם, אך ידע העולם, ידעו החיילים הפשוטים האלה, שמובילים הם אתכם למוות, כי מרמים אותם – אולם, אלי בשמים, הרי אתם בעצמכם אינכם מאמינים שזה למוות – המלים שלנו הן חסרות ערך. כעת יותר מאשר בכל זמן אחר, אתם נאחזים כבעוית באמונתכם האוילית הזו – שזה לעבודה, שאולי יקרה נס – כן, כן התפללו – והגאולה תבוא. וגם בלילה האחרון הזה שלפני המוות, שמעתי מלים של אמונה בנס.⁸

גם בשבוע זה, השני לגירוש הגדול, המשיכו לצאת משלוחים קטנים ממחנה החיסול לאשוויץ, במכונית שהייתה נוסעת לשם מדי יום או יומיים. ואילו עבור חייקה, אם פירוש החזרה לחיים היה הציפייה הכנועה לטרנספורט, היא לא רצתה בכך. פעם אחר פעם התקוממה נגד מה שראתה כציפייה הפסיבית לקץ. באופן מוזר, דווקא התקוממות זו הביאה פעם נוספת להישרדותה.

באוויר מרחף אי שקט. המשטר היום חמור יותר. מניחים פחות לצאת. "למה לא קפצתי מבעד לחלון?" אני שואלת את עצמי. "מה אכפת אם החייל עמד בקרבת מקום, מה אכפת לו נפלת כמו צבי – אך לא לחכות, לא לחכות למוות בטוח." אני מדברת עם אונציה [אהרן בראנדס]. אנו כועסים על עצמנו. למה לא ברחנו. היום מוכרחים אנו – זכור. "מרגישה אני שהיום יהיה טרנספורט", אומרת אני לו, "בטוחה אני בכך". "מה את מדברת", צועק עלי הרשל. "הוחלט לא להכנס למכונית", אומרת אני לאונציה.

בקרבי רווח אי שקט – ומסביב כה שקט. האנשים מבשלים, אוכלים – רק את השתן והצואה מהלילה עוד לא סלקו. בהמות! כן, וגם לריב יודעים – צעקות וצווחות לפתע. גנבו למישהו מזוודה ויש ברצונם להתקוטט. הרשל מבקש, מתחנן – "הרגעו, בושו וחרפה, כעת להרביץ". נרגעים לאט.

מביאים אוכל. כמו תנים מתנפלים כולם. הטבחיות אינן מצליחות להסתדר. כעבור רגע נלקח הכל. לאחדים – סירים מלאים, מנות כפולות. לאחדים – לא כלום. אנו מקבלים קפה, לראשונה מזה הגענו לכאן. בעצמם מגישים לנו. שוב מביטה אני אל האנשים, ושוב משתוממת אני: למה אנשים אלה כה שקטים. "בעשר", אומרת אני, "צריכה להגיע מכונית".

ישנו בין המגורשים נער אחד צעיר למדי, והוא זריז ויודע להסתדר. הוא רוצה לעזור לנו. אני מאמינה לו. יושר ניבט מעיניו. ברק שמו. הוא רוצה להוביל את הבחורות למטבח. אך לי לא ירשו להכנס. בגלל פני הפצועות יכירו שאני מההם. הבחורים יוצאים לעבודה. אני דוחפת את הרשל בכתפו: "לך", איני יודעת מה קרה, הוא נשאר. בקרבי מתלבט כל הזמן פחד, הנה ממריץ והנה משתק, מפתה לאיזה מעשה – ומקפא. השעה עשר מתקרבת. אני מביטה – ברק עומד עם עגלת סוסים בקרבת הצריף. הוא רומז לחווקה [לונצ'נר] והיא עוברת בסינר לבן והולכת הלאה למטבח. כעת אלך – אני מחליטה. אני מחכה לאיזה רגע מתאים. רבים נוספו לכאן, עומדים ומשוחחים.

ברק רומז לי, אני נגשת אליו: "לכי למטבח" – "בוא אתי", אני מבקשת. "לא, לכי בעצמך". – אני הולכת. לפני המטבח עומד זקיף גרמני, הוא נותן לי לעבור. אחר כך באו עליזה, פסיה, שרה, אברהם.⁹ אנו מדברים עם השוטרים היהודים בענין הרשל. הם הולכים להביאו. לפני עשר מגיע קצין. עכשיו בוודאי ישלחו אותנו, הוא בוודאי יבין

מי אנו, וביחוד אני, שכה טריים הפצעים בפרצופי, וישלח לטרנספורט. ועליזה מתחבאת. לי אין כח לזה. נכנס הקצין. מביט ארוכות, מנדנד בראשו ואומר במתינות: "פרצופים חדשים – אך אין דבר. ישארו כאן". אדם משונה.¹⁰

פעם נוספת זכתה בחיים. כאילו הוסיף ושמר אותה ה"קוויטעל" של לייבל קלינגר, שעשנו היתמר באותה עת מארובות אושוויץ. דווקא היא שחוזרת הייתה ומשננת לעצמה כי אין היא מאמינה בנסים, קיבלה פעם אחרי פעם את חייה כתוצאה משרירות לב מקרית או גורל עיוור. הגרמנים לא ירו בה בשעת היציאה מהבונקר, גם לא כשסיימו את חקירתה, וגם עתה, כשזוהתה, לא נשלחה לאושוויץ. ובכל זאת, אין פורטונה מאירה פנים אלא למי שידוע לאחוז בכנף בגדה. חייקה ניסתה את מזלה. היא ניסתה להשפיע על גורלה, אפילו בשעה שנראה היה כי אין בכוח אנוש לשנות דבר וחצי דבר במציאות האיומה. הרשל שפרינגר לא הצליח להיחלץ. הוא לא אבה ללכת עם הבחורים לעבודה ובכך לקנות את חייו. גם לא רצה להימלט עם הבנות למטבח. חווקה לונצ'נר סיפרה כי משנתגלתה האפשרות לעבור למטבח, גזר עליה הרשל: "לכי!" והוסיף כי הוא ידאג גם לשאר האנשים.¹¹ לעצמו לא רצה עוד לדאוג. הרשל כבר שב פעם אחת מהמתים. לאחר שהועלה לרכבת הגירוש ביוני, הצליח לקפוץ מהרכבת הדוהרת לאושוויץ למרות אזהרות חבריו לקרון. נראה כי בשעות אלה התחבט הרשל בין השלמה עם המצב לבין אחריות עמוקה ומייסרת לחבריו. לפי חווקה לונצ'נר, הזדעזע הרשל ממראה פניה החבולים של עליזה חברתו לאחר חקירתה. ייסוריה של עליזה שברו את רוחו.¹² ובכל זאת מצא כוח לדאוג לשאר חברי הקבוצה. למעט הוא עצמו ושלושה ילדים מקיבוץ "עתיד"¹³ עברו כל ניצולי הבונקר למטבח. הוא עצמו נשאר. השוטרים שנשלחו על ידי חייקה לא הצליחו כנראה לאתרו או לסייע לו. לחייקה סופר כי הוא חיפש דרך לברוח, אך נשמר כנראה היטב ונדרחף לתוך המכונית היוצאת לאושוויץ.¹⁴ לפי דוד ליוור, היה הרשל "שבור ורצוף ובלתי מוכשר כלל לחשוב על דבר בעצמו. המלחמה שניהל במשך ארבע השנים הללו על קיומו של הקיבוץ, על השגת החברים, קפיצתו בזמן הגירוש האחרון מהרכבת... כל אלה שברוהו בגוף וברוח. וכך נעקר מתוכנו חבר יקר, מטובי החלוצים..."¹⁵ ואילו חייקה מצאה את עצמה מספידה את אחרון חבריה:

הוא הלך בדרך כל העם. בהרשל היתה עממיות טובה ונוחת מזג יותר מבכולנו. הוא מצא לשון משותפת עם כל אדם – עם העגלון, החצרן,

החייט, הסנדלר והקצב. ידידים רבים ונאמנים כל כך היו לו מקרב אנשי העם – עם כל אחד ידע לשוחח בלבביות, לקלוע לעצם הענין, להשתמש בניב המתאים. [...] היה מאושר שיש ביכולתו לשמשם לטובה. כל כך הרבה פשטות וטוב לב היו בו. אי אפשר היה לעבור את הרחוב מבלי שיעכבו בערו, שישאלוהו, שיתיעצו אתו. והוא סירב לעתים רחוקות מאוד. אם לא יכול היה לעזור, לפחות הקשיב. הוא נהנה מהערכה ואהבה מצד העם. [...] היה אדם מקרב העם, מתוכו צמח, לטובתו פעל, למענו רצה לחיות ואתו גם הלך למות. ייתכן הרשל שאתה חי עדיין – דע זאת – בזכרוננו ובלבנו, בזכרונם של רבים רבים. ואולי עוד פעם ניפגש, אולי זאת אשליה, אולם רוצה אני לחיות אותה, אף על פי שבקרבי יודעת אני כי זאת אשליה – טוב לי להחזיק בה.¹⁶

כדרכה, ביקשה חייקה להמשיך את חיי חבריה באמצעות אשליה מנחמת. אך באותה עת לא חזר איש מהנשלחים לאושוויץ.

הנותרים

שילוחו של הרשל לאושוויץ השלים את מעגל האבדן שהקיף את חייקה. עתה נשארה לבדה. מהנהגות "השומר הצעיר", "דרור" ו"גורדוניה" בכנרין לא שרד איש זולתה. אלה נצטרפו למתיה מהנהגות וארשה וסוסנוביץ. גם מה"אקטיבות" של תנועות אלה נותרו רק מעטים. מרבית האקטיבה, אם לא נספתה עוד קודם לכן בשליחויות, בפרשת הפספורטים, ביער, בירי מהבונקרים, שולחה עתה לאושוויץ. משפטה של פרומקה ביחס לווארשה התגשם גם בכנרין: "ממשפחת יערי לא נותר איש". וגם ממשפחתה שלה התייתמה חייקה. גם אם עדיין לא ידעה מה עלה בגורל הוריה, אחותה ואחייניותיה, יכלה לנחש זאת. אי שם, במחנה עבודה בגרמניה, עוד חיה אחותה, מניה, ובמחנה עבודה אחר נאבק הגיס יעקב מגלה על חייו. אך גם על גורלם לא ידעה דבר. בכנרין נשארה היא לבדה.

אלא שדעתה עדיין לא הייתה פנויה לתפוס את מלוא עומק בדידותה. חייבת הייתה עכשיו להתאושש ולשוב אל החיים. היה עליה להיאבק כדי לשרוד, כמו ניצולים אחרים מאנשי תנועות הנוער. מספרם מנה עתה רק כמה עשרות. הם היו מנותקים זה מזה, אך ניסו להתארגן בקבוצות קטנות. במחנה החיסול, לבד מחייקה, שהו אברהם זילברשטיין, אהרן ופסיה בראנדס אנשי "השומר הצעיר". שני חברי תנועה אחרים ששהו עמם בבונקר, איזיק

נוימן וישראל ורשבסקי, שולחו לאושוויץ באחד הטרנספורטים הקטנים. לימים יישאר בנוימן משקע מרירות, על כי בשעה זו לא הצליחו חבריו לחלצו.¹⁷ מ"דרור" נותרו רק הבנות: חווקה, עליזה ושרה קוקילקה. מ"גורדוניה" נותרו רק דוד ליור, אשתו ובנו, שחברו לקבוצת השרידים במחנה החיסול,¹⁸ וכן אברהם איזביצקי שהצליח להתחמק אף הוא.¹⁹

נראה שבימים הראשונים שלאחר הפיכת בנדין ל"יודנרייך", פעלו החברים במחנה החיסול במנותק זה מזה. היה עליהם להישמר איש לנפשו מפני השילוחים היומיומיים לאושוויץ. אחדים נמלטו: אהרן בראנדס התחבא ביום שבו גורש הרשל בבור של בית שימוש. הגרמנים לא השגוהו בו, והוא הצליח להגיע למכבסת קיבוץ "דרור". שם התחבא במשך היום בין ערמות בגדים, ולעת ערב הגיע לשופ של בראון שבניהול ביהם.²⁰ באותו יום הגיעה לשם גם חווקה לונצ'נר, שמצאה את עצמה משוטטת ברחובות המומה מצער על שילוחו של הרשל שפרינגר לאושוויץ. כאן מצאה את מכס פישר ומשה מרכוס מ"דרור" ועוד כמה מחבריה. רק עתה נודע להם גורל הבונקר האחרון, והם רצו להטיח את ראשם בכותל. "הן רציתי ללכת עם הגרמנים" אמר האחד 'התחננתי לפני ביהם, כי ירשה לנו ללכת עם שני הגרמנים', אמר השני. הם בכו וקוננו אולם לשווא: הרשל לא יחזור עוד מאושווינצ'ים.²¹

בזאווירצ'ה הסמוכה התרכזה חבורה קטנה מאנשי "השומר הצעיר". לכאן הגיעה פלה כ"ץ שיצאה מהבונקר האחרון. גם דורקה הרצברג, חברתו של צבי, הגיעה, ואולי אף קאסיה. שמואל רוזנצווייג, ששב משליחות הנפל להונגריה, הצליח להגיע אף הוא לזאווירצ'ה. הוריו חיים היו עדיין כאן, כמו יהודי העיירה, שבררך מוזרה עדיין פסחה עליהם החרב. לימים ייזכר רוזנצווייג בתדהמה שאחזה בו לנוכח השלווה היחסית שבה ניסו אנשי זאווירצ'ה להמשיך לחיות את חייהם. כאן, במרחק של כמה עשרות קילומטרים מבנדין ומסוסנוביץ, עדיין השלו היהודים את עצמם כי בזכות בית החרושת שבעיירה יינצלו.²²

לפי עדותה של פלה כ"ץ, באותם ימים נלכדה שם אינה גלברד, קשרית התנועה. אינה, שחזרה לבנדין ביום הגירוש, נתפסה פעם נוספת על ידי הגסטאפו. היא נשלחה במכונית מיוחדת לאושוויץ, אך בדרך קפצה מהמכונית וחזרה לזאווירצ'ה אל חבריה ב"שומר הצעיר". פלה כ"ץ זכרה את הרגע שבו הופיעה אינה פצועה והמומה, וכה שמחו בשוכה עד ששכחו לנקוט אמצעי זהירות. בזאווירצ'ה הוכרז מצוד על אינה, ושנים עשר מיהודי המקום נתפסו כבני ערובה. אך לפני שאירע דבר, המשטרה היהודית פרצה לדירתה של דורקה הרצברג, שזה עתה נחלצה מהבונקר בבנדין, ולכדה שם את אינה: "תתלבש

הגברת" ביקשו ממנה. אינה לבשה את מעילה והלכה עם השוטרים. סיפרו שקצין הגסטאפו נתקף חמת שיגעון בראותו אותה. כלב הזאב שלו קרע נתחים מגופה, ואילו היא ירקה בפני הקצין. אינה היפה הפכה לגוש בשר ממורטט שהושלך לתוך המכוננית. באושוויץ נפחה את נשמתה.²³

גורלה של הקשרית האחרונה, רניה מ"דרור", היה טוב מעט יותר. אף היא שבה מווארשה ביום תחילת הגירוש הגדול, ומשהבינה את המתרחש חזרה לווארשה. שם ישבה כשבועיים, חרדה לגורל חבריה בכנדין. אנשי וארשה לא ידעו כיצד להרגיעה. לאחר כשבועיים התקבלה גלויה מבנדין, חתומה בידי אילזה האנסדורף מקיבוץ "דרור". אילזה ביקשה שרניה תשוב. בהתייעצות עם יצחק צוקרמן הוחלט לצאת. רניה צוידה בסכום כסף גדול ובשני רישיונות מעבר נוספים על זה שלה. אולי תוכל להציל מישהו. אצל פולני בשם נובאק, מכונאי וידידם של אנשי "דרור", הצליחה רניה לאתר את מאיר שולמן ונחמה (נחה) אשתו.²⁴ הם הצליחו להתחמק מהבונקר האחרון לאחר שהסתתרו מתחת למיטות, ועתה התחבאו כאן. "כל עוד יש לנו קצת כסף אנו מתקיימים, אבל מה יהיה אחר כך אין אנו יודעים".²⁵

כך, בשני מחנות החיסול בכנדין, אצל נובאק בצד "הארי", בזאוורצ'ה ואפילו באושוויץ, המשיכו במאבק להתקיים אחרוני הנערים מבנדין; בלי דעת מה יביא להם המחר, בלי דעת אם יוכלו להמשיך להחזיק מעמד.

במחנה החיסול

כשבועיים שהתה חייקה במחנה החיסול.²⁶ לפי מרבית העדויות שהו בו כ-250 איש, אך מספרם היה משתנה מדי יום. לעתים עלה המספר בשל יהודים נוספים שיצאו מהבונקרים או נלכדו על ידי הגרמנים. לרוב היה המספר פוחת בשל הטרנספורטים הקבועים לאושוויץ. אנשי המחנה המשיכו לעסוק באיסוף הרכוש היהודי ובניקוי הבתים והרחובות. לא היה זה המחנה היחידי בגטאות: לצדו היה מחנה ב"שופ" לשעבר של רוזנר ובו כ-400 יהודים, ומחנה נוסף היה בסוסנוביץ. סך הכול היו בשלושת המחנות כ-1,200 יהודים. את המחנות שהיו תחת שמירה ופיקוד גרמני ניהלו בפועל אנשי היודנראט ששרדו: במחנה בכנדין היה ברנבלט הממונה על הסדר, ובמחנה בסוסנוביץ פעלו ה"ר ליברמן, אשר קליינברג, ראש מחלקת האספקה לשעבר, ורומק גולדמינץ, מפקד המשטרה היהודית.²⁷

רוזנר, שעסק בפירוק מפעליו והכנתם לקראת ההעברה למחנות העבודה, עדיין ניסה לעשות ככל שעלה בידיו כדי להמשיך לשמור על פועליו ששרדו.

לאחדים הצליח לסייע, אך עתה קצרה ידו: בסיס כוחו, העבודה החיונית למשק המלחמה, נשמט. תפקידו תם. חודשים מעטים לאחר מכן ייעצר על ידי הגסטאפו, ובינואר 1944 יוצא להורג. לימים יזכה לתואר "חסיד אומות עולם"²⁸.

עבור חייקה היו אלה ימים מוזרים של שיבה לחיים ותחושת בחילה מהם. יצר החיים דחף אותה לעשות את כל הדרוש כדי להבטיח את המשך קיומה, אך נוכחותם של החיים, ובעיקר של אנשים אחרים, עוררה בה בוז ומשטמה. היא לא יכלה לסלוח להם על כי היו מוכנים לשלם כל מחיר כדי להישאר בחיים.

מבנה המטבח, הטרנספורטים נסעו. אנו נשארנו. מה משונה הדבר – המרחק של שני רגעים מהמטבח לצריפים הצילני בינתיים מאושוויץ, מהמוות. מה משונים חיינו אלה. במבנה המטבח מבשלים עבור הפועלים מהעיריה המחסלים את ההון והדירות היהודיות. אני קולפת תפוחי אדמה. יושבת בשקט ואינני רוצה לדבר עם אדם. אולם האנשים סקרנים, שואלים כיצד ואיך היה. אין לי רצון להציג לראווה את מכאובינו. יניחו נא לי.

כמה לא טובים אנשים אלה, הם חושבים שכל העולם שייך להם מאחר שהגיעו הנה. מה רע יחסם לזה שמקרוב בא. אינם מרשים להסתתר. אומרים שאין ברצונם להסתכן. הם כבר חושבים שאושוויץ אינה מחכה להם.

והמחסנאי הזה, מנוול ונבזה – כל דבר טוב שמביאים למטבח – מחביא, זולל בעצמו או מביא למחבוא, למשפחתו. ועלי אינו פוסק מלכעוס. רוצה אני לעזור לו בעבודה – והוא אינו מסכים – מפחד שיראוני. מנהלת המטבח קוראת לי הצדה, מכירה אני אותה. לדעתה עלי להסתלק מפה. לטובתי. יכולים להכירני ויהיה עסק. היא מדברת אלי וכולה רועדת מפחד, יודעת אני זאת, מפחדת לשלומה. ואני עונה לה בשקט גמור – ודאי שאלך. איני רוצה לסכן איש. אולם במצב זה איני יכולה, אני שבורה ורצוצה, ופצע לי בפנים. ארפא ואלך. שיחונת נעימה בתור התחלה.²⁹

אולם אין דבר, אסתר כבר. וכעת אני הולכת להתרחץ. שמחה אני שאוכל להתרחץ כולי. מתפשטת אני ולפתע מישוה צועק: "אל אלוהים, כיצד היא נראית!". מתחילים לרחם ולבכות עלי. אני מתכסה. לא דרושים לי לא הבכי ולא הרחמנות שלכם. "למה לכם זה, למה?" שואלים,

"טפשים, אתם מביאים עלינו אסון". "שתקו", צועקת אני, "הניחו לי. אין זה עניינכם. טפשים אידיוטים, כצאן הולכים אתם לטבח". התפרצתי. ואחר כך הצטערתי. הלא זה כאילו הייתי מטיחה ראשי בקיר. ובכן, גם להתרחץ אינני יכולה.³⁰

היה עליה ללמוד בדרך הקשה. אנשים מעדיפים גיבורים מתים. הגיבורים החיים מאיימים עליהם:

אבל היו פה גם אנשים, אשר אפשר היה לדבר אתם, אשר רחשו לי כבוד.³¹ לפתע מתקרב אלי משהו במהירות. שרטט, זה אשר הרביץ לי. מה מפחדת אני מפניו, בפני הסדיסט הזה – מסתתרת אני מאחורי האמבטיה – מוטב להחנק ובלבד לא לראותו. וכך במשך כל שהותי במטבח, כאשר הייתי שומעת את שמו – הייתי מסתרת. רק מפניו פחדתי. אנשים שונים נשארו במטבח לעבודות החיסול. בעלי הידים חזקות, אלה היודעים להסתדר גם בידיים וגם בפה. אחרים נשארו במקרה. גם חלאה אינה חסרה.³²

ימים אחדים עבדה חייקה כנראה בעבודות החיסול. כמשתאה הביטה אל הארגון והקצב הגרמני שהתגלה לה עתה:

בצריף אחד מסודרים בו יפה כלי מטבח כחולים, מחולקים לפי סוגם וערכם. בשני – כלי אמאייל, כלים מבריקים, וכאן – זכוכית מסודרת יפה על אצטבאות. צריף אחר מלא חרסינה, מסודרת בסרוויסים. וכך צריף אחר צריף. באחד דברי כסף ובשני פח, מכשירי חשמל... וכך עובדים עבדים יהודים וכך נאסף רכוש יהודי, קניינים אשר נרכשו בעמל ובזיעת אפים. והלב כה דואב ודומם כועסים עלי, איני יכולה לעבוד, ברצון הייתי לוקחת את כל כלי הזכוכית והחרסינה האלה וזורקת לאדמה.

[...] ומדי רגע באות בחורות בלווית גרמני, לבושות הדר בחליפות ופרוות של יהודים, ובחורות לעצמן: זו סרוויס יפה, זו שעון או נעלים. וכל אחד רוצה להראות להן שהוא יבחר את הדבר היפה ביותר, והוא מוציא מידי השני – אני אגיש...³³

את הבחורות היהודיות שזכו לחסדי הקצינים הגרמנים שנאה במיוחד:

ובמטבח נאפים עוגות וטורטים עבור ההאופטמן³⁴ וה"קמרדים" שלו. והנערות היהודיות עם המנהלת בראש מחייכות בנועם ומפלרטטות. עובדות נערות יהודיות, מבשלות ומסדרות, אך לא כל אחת יכולה לעבוד שם – היא צריכה להיות יפה ונקיה ומלובשת באופן אלגנטי. לאחת כזאת מובחרת לא תעז לגשת. להן לא חסר דבר – שמלות יפות להן ואוכל טוב וזוללות במלא הפה – טורטים, אווזים ועופות – אך לאחר לא תתנה דבר. להן דיור מיוחד, ישנות על שלוש כריות, ואת על רצפה ערומה, אך לא תותרנה על כרית אחת למענך.

אלה הן הפרימדונות שלנו, להן שייך העולם כולו, להן הבטיח הלויטנאנט כזאת או אחרת. הי, אתן זונות יהודיות, הייתי חונקת אתכן. כן. מסרו את עצמכן לחיילים, לא, ללויטנאנטים, הם יצילוכן. טפשות. מנוולות, מנוולות פי אלף. טוב שכך קרה את אחיכן אם כאלו יש ביניכן – אולם אני, למה אני מתעצבנת, למה? כעס כזה הולם אידיאליסטית טפשה, אשר אינה מכירה את החיים. הלא תדעי שבכל עם יש חלאה ומשקע מכל מין. בתקופה זו צץ משקע ממין זה ואחר. כן, אני יודעת. אבל אני נחנקת בבצה הזאת. לעתים עולה על דעתי – כאשר יבוא ההאופטמן, אתנפל עליו, אינני יכולה להמשיך להיות פה עוד.³⁵

ארבע שנות מלחמה עברו עליה בחווה, בחברת חברה, כשהיא חיה ופועלת על פי נורמות מוסריות שהאמינה בהן בכל לבה. היצמדות זו אליהן כרוכה הייתה בלכידות החברתית החזקה שאפיינה את חבורת הנעורים שצמחה בחווה, ואפשרה להם להתמודד רציונלית עם מציאות מתהפכת. נורמות אלה גוננו עליהם מפני אותה מציאות והגביהו את החיץ בינם לבין היהודי ברחוב. חייקה, שהייתה מרדנית וביקורתית מטבעה, קנאה מעט בהרשל מפני שקרוב היה לעם "יותר מכולנו". היא עצמה הייתה רחוקה מהעם; מבוצרת בערכיה אשר הורו לה ברורות מה ראוי ומה אינו ראוי לעשותו – ביקורתה על התנהלות שרידי היהודים הייתה חריפה ונוקבת.

רק מעטים מבין העשרות ששהו עם חייקה במחנה החיסול ושרדו כדי להעיד ראו את הדברים כמזה. דוד ליוור, שהתמנה למחסנאי של הרכוש היהודי שנאסף מהדירות השדודות, תיאר במילים מלאות צער ויגון את תחושותיו למראה בנדין שהתרוקנה מיהודיה, הרכוש היהודי השדוד הנערים על האצטבאות, היהודים שנתפסו והובלו לנקודת הריכוז על מנת להישלח לאושוויץ. בכאב תיאר

ניסיונות חוזרים להפיס את דעתו של הקצין הגרמני ביי"ש על מנת שלא יפגע ביהודים, את המגורשים הנשלחים בקבוצות קטנות לאשוויץ.³⁶ במקום שראתה חייקה את המדרגה הנמוכה והשפלה ביותר של הקיום האנושי, ראה ליור את הניסיון הנואש, העגום, להמשיך לחיות. במשלוחים שהמשיכו לצאת ממחנות החיסול, זכר ליור, היו הגרמנים מפרידים במהלך הגירושים בין אימהות לילדיהן –

לרוב היו האמהות מעדיפות ללכת להשמדה עם ילדיהן. לא אחת קרה שחיליים גרמנים היו מסכים את פניהם לצרדים, מתוך שלא יכלו להסתכל כיצד מוציאים באונס ילד מזרועה של אמו, והילד מתייפח וצווח: "אמא!" או ילדה בגיל שמונה הממרת בבכי וקוראת: "אמא! גם אני רוצה לחיות..." אולם על אף כל אלה הסתתרו במחננו ילדים אחדים.³⁷

ואילו חייקה כתבה:

בצריפים אין כבר נקודת ריכוז. מי שבא מהבונקר, מובילים אותו אלינו. ישנה סלקציה – ממינינים, אצלנו נקודה – בוחרים. את הצעירים, היפים – משאירים, את הזקנים שולחים לבראון, לגירוש. לפעמים משאירים ישנים שנבחרו מזמן, לפעמים בוחרים מביניהם לגירוש, ואת החדשים משאירים.

הישנים מתמרדים, צועקים: "אנו נראה לאלה, החדשים..." ומצביע: "זה אחד חדש, זה... זה..." מוסר את החדשים. מרכיבים את רשימת הישנים – מי ששמו אינו מופיע ברשימה, ילך מפה. לא מרשים לאיש להסתתר בדירה. מושכים אותו בשערות. וגם אותי רצו לשלוח, היה לי הלא פצע בפנים... בכל זאת השאירו. לא הלכתי.

אחרים מבקשים, בוכים, מתחננים – לעתים הם גם מרחמים. משאירים בעלים ונשים ואת הילדים שולחים לגירוש. ההורים נשארים. לעתים רחוקות הולכים עם הילדים – שומעים צעקות קורעות לב של הילדים – הילדים היהודים המסכנים!³⁸

כולם רצו לחיות, והבחירה הייתה: חייך תמורת חיי. גם מתיאוריו של ליור, שניסה להבליט את גילויי העזרה ההרדית במחנה – ואכן היו גם כאלה – עולה כי מלחמת הקיום נמשכה. קבוצת יהודים שהסתתרה בבונקר, אשר יושבי

המחנה ניסו לסייע לה בהמשך התחבאותה – התגלתה בסופו של דבר על ידי המפקד היהודי של המחנה. במשך זמן מה עוד ניסו להסתירם במחנה החיסול, אך אחר כך גורשו לסוסנוביץ.³⁹

אבל היו גם מקרים אחרים: אסתרקה הקטנה מקיבוץ "עמיד" נעלמה ממחנה החיסול. אברהם זילברשטיין, חבר "השומר הצעיר", הוא שהראה לה את דרך היציאה. הזקיף הגרמני השגיח בכריחה, כינס את יושבי המחנה ושאל מי סייע בכריחה. לאחר דממה ארוכה הודה זילברשטיין במעשה. הזקיף ביקש שיביאו לו חבל, קרדום ופטיש והתחיל בהכנות לתלייה. זילברשטיין סירב לגלות את מקומה של אסתרקה. כשעה נמשכה החקירה לעיני כולם. לבסוף ויתר הזקיף ושחרר את הנוכחים. בערב שבה אסתרקה למחנה, וזילברשטיין ניצל. במקרה אחר הצליחו השתדלויותיו של ליור ועסקני מחנה אחרים להציל את הרב גרוסמן, שהתגלה באחד הבונקרים. לאחר שצורף הרב גרוסמן לטרנספורט, הצליחו ליור וליברמן, שהיה ראש מחנה החיסול בסוסנוביץ, לשחרר אותו. הוא החזיק מעמד בסוסנוביץ עד ינואר 1944.⁴⁰

מחנה החיסול היה עוד תחנה אחת בדרך אל המוות. מעין כור המצרף שבו ממתינים הכול לגזר דינם. עתה כששוב לא נותרה כל אשליה, ניסו האנשים להיצמד למה שעלול להילקח מהם בכל רגע: כסף, מלבושים, אוכל ומין. הוולגריות של הקיום האנושי פרצה מתוכם. מזועזעת ראתה חייקה את מנהלת המטבח מכה אשה מבוגרת שלא רצתה לשפשף רצפות, קטטות שפרצו בין נשים על בגדים. היא שמעה על חיפוש קדחתני של שוכני המחנה אחרי אוצרות בדירות הנטושות: "מתפרצים לתוך הדירות כמטורפים. מתנפלים על ארונות – זו התהלוכה הקרושה של מחפשי זהב וכסף. וגם מוצאים. אחר כך בבורסה, שאלות: האם זה זהב ומה ערכו..."⁴¹ בקטע אחר, שלא נכלל, כמובן, בספרה, כתבה על ההוללות הנואשת:

ארוטיקה.

אנשים משתגעים. צעירים, זקנים – כולם. כל הזמן מדברים ושומעים את אותם דברים: מילים גסות, וולגריות, ורק מחפשים הזדמנות – איפה אפשר למשש – דקדנטים, בני חלוף. רוצים ליהנות היום, שמא מחר כבר לא יהיו. הסדרנים מחפשים קרבנות חדשים. אין הם יכולים להבין כיצד אפשר לא לרצות. הרי מחר אפשר שכבר לא נהיה. לא. אינני רוצה אתכם. אבל, מעניין הדבר. איני רוצה כלל "ליהנות" לפני המוות. רוצה אני להקיא מזה, זה מגעיל אותי. הוא הדבר עם האוכל. אנשים זוללים כמה שאפשר – רק לזלול ולזלול, כמה שנכנס.

גם יי"ש ויין – כמה שאפשר. זוללים ומקיאים, זוללים ומקיאים –
בהמות!⁴²

במחנה הסמוך, זה שבשרודולה, עברה גם פרדקה מזיא חוויות דומות.⁴³ לחייקה היה קשה הדבר מנשוא. היא לא יכלה להמשיך לחיות באווירת ההדוניזם המשתולל. במחנה התרוצצו שמועות כי עבודת החיסול יימשכו עד פסח. היהודים שמחו; ארכה נוספת ניתנה להם.⁴⁴ ואילו חייקה החליטה:

אני כאן לא אשאר. אלך. אינני יכולה לתת ידי לעבודה הזאת. אינני רוצה בכך – וגם אינני יכולה להמשיך עוד בכיזה הזאת. עוד מעט וגם אותי יגרפו החיים האלה.⁴⁵

שעה יחידה של קורת רוח עברה עליה דווקא בשיחה עם חייל גרמני, שהגיע לכאן כדי להחליף את החיילים שנשלחו לחזית. הבאים היו ברובם אנשים מבוגרים. החייל שמר על חייקה בזמן עבודת החיסול. הוא פתח בשיחה והתאונן על הזמנים הקשים. חייקה סיפרה לו על אושוויץ. הוא לא רצה להאמין. היא חשבה לעצמה – את זה לא תתפוס מנטליות רגילה שלפני המלחמה. לבסוף הגיעו להבנה. היא קיוותה כי אולי השתנה משהו: כי גם הגרמנים אינם רוצים עוד במלחמה. שאלה את עצמה: "אולי יזרקו כבר את הנשק – האם עוד טרם הגיעה השעה?"⁴⁶

השעה טרם הגיעה. הטרנספורטים המשיכו לצאת מדי יום. המחנה הצטמצם והלך. באחד הימים, כנראה במהלך השבוע השלישי או הרביעי של אוגוסט, מצאה חייקה פרצה בגדר מחנה החיסול וברחה.

בריחה

תיאור החיים במחנה החיסול הוא החלק המסיים את הרצף הכרונולוגי ביומניה של חייקה. את נסיבות בריחתה לא תיארה, כפי שלא תיארה את כל שבא אחריה. הייתה זו כנראה חתימת פרק, שכל שהתחולל אחריו שוב לא היה לו ערך בעיניה.

ככל העולה מעדויות אחרות, הצליחו עשרות רבות של יהודים להתחמק ממחנות החיסול בקמיונקה ובשרודולה. לאחר השבוע השני של הגירוש צומצם הכוח הגרמני בהרבה, והשמירה על המחנות לא הייתה קפדנית במיוחד. למעשה היו מחנות החיסול פרוצים למדי, ולמרות המפקדים היומיים ניתן היה לבוא

ולצאת בשעריהם ללא סיכון מיוחד, ובלבד שהנותרים יבטיחו על ידי מניפולציות של ספירה או שוחד את התעלמות הזקיפים הגרמנים. חלק מהשמירה נתון היה בידי מי שהיו שוטרים יהודים, ואלה סייעו בצורות שונות לבורחים. לימים יטען ברנבלט, מראשי המחנה, כי סייע לחייקה בכריחתה מהמחנה.⁴⁷ הדבר לא היה בלתי סביר: ברנבלט הרבה להגיע לחווה בבנדין, ותקופת מה הייתה לו אף חברה שם. הוא התרועע בפרט עם אנשי "גורדוניה", וניתן להניח כי חייקה הכירה אותו. באווירת המהומה הכללית של מחנה החיסול, התפוגגו קשרים ישנים ונוצרו קשרים חדשים, לרבות בין אנשי המשטרה היהודית ואנשי המחתרת. לאיש לא היה עוד מה להפסיד, זולת חייו. אך טענתו של ברנבלט לא הוכחה. כשישפט בפולין לאחר המלחמה יבקש את חייקה להעיד לטובתו, אך היא תסרב לכך בזעם.⁴⁸

יותר מהסיוע מתוך המחנה, הייתה הצלחת הבריחה מותנית במציאת מחבוא בטוח מחוצה לו. מקום כזה הצליחו למצוא מאיר שולמן ונחמה אשתו בדירת הגברת נובק בצד "הארי" של בנדין. שם החלו להתרכז שרידי הבונקר האחרון.

פרק עשרים ואחד

היומנים

חנות החרסינה של פלה, 1985

לפלה יש חנות חרסינה בפינת קינג ג'ורג' – אלנבי. על שלט החנות מופיע השם "וינטראוב", שם משפחתה של פלה כיום. החנות גרושה בחפצי חרסינה של פעם: צלחות מעוטרות, גביעים מפותלים, מדליונים עם גבירות ואדונים בבגדי פאר. חנות החרסינה הולמת את דמותה הקטנה, המעודנת, של פלה. היא אוהזת בזיכרונותיה בעדינות ובוהירות כמשתדלת שלא לשכור דבר מה. תיאוריה על פי רוב בהירים ושרטוטם עדין אך מדויק. רק לעתים מטושטש הצבע, כראוי לכלי עתיק.

בעלת חנות החרסינה הייתה קשרית מחתרת נועזת. בתקופת הגטו השתייכה ל"קבוצה הארית" שתפקידה היה להצית את הגטו במקרה של התקוממות כוללת. בימים שלאחר הגירוש האחרון הסתובבה הצעירה ברחובות, מקשרת בין מקומות המחבוא, מעבירה אנשים, הודעות, בגדים ומצרכי מזון. היא נקלעה לתפקידה זה אחרי שנחלצה מהבונקר ומילאה אותו במסירות; חניכת "השומר הצעיר" הייתה. לאחר המלחמה הייתה בין הבודדים שקיבלו אות הצטיינות מהממשלה הפולנית. היא העבירה את האות ל"יד ושם". "לא עשיתי זאת בשביל האות", היא מפטירה.

הדרך שבה מתייחסת פלה לעברה היא טיפוסית. על פי רוב לא ראו הנשים במחתרת ייחוד בפעולתן. הן צמחו לתפקידיהן מתוך מסורת תנועת הנוער ופעולות החינוך שקדמו להתארגנות המחתרתית. שוות ערך היו לגברים בתפקידיהן, ולא אחת אף עלו עליהם. עם ההתארגנות המחתרתית, שפירושה היה מעבר לארגון צבאי, תפסו את הפיקוד הצעירים, והצעירות נדחקו לתפקידים שנתפסו כמשניים. בזיכרון הקולקטיבי הן התקבעו כ"קשריות" בלבד. אך עיון מדוקדק יותר בפעולותיהן מוכיח כי גם בשלב ההתארגנות להגנה לא איבדו ממנהיגותן. פרומקה מקיבוץ "דרור", חייקה מ"השומר הצעיר" והנקה בורנשטיין מ"גורדוניה", היו הסמן המוסרי והאידיאולוגי של התנועות במחתרת. עמדה דומה הייתה גם לצביה לובטקין בווארשה, לגוסטה דווידזון בקראקוב ולחייקה גרוסמן

בביאליסטוק.¹ לעתים פעלו בזוגות, כאשר הגבר עוסק בנושאים הצבאיים, והאישה בנושאי הארגון והלכידות החברתית. חייקה ורוד היו דוגמה מובהקת לפעילות זוגית זו, כמו אנטק וצביה בווארשה או גוסטה דווידזון ושמעון דרנגר בקראקוב. אחד מחיבוריה האחרונים של אמא, שנכתב במאמצים קשים, הוקדש לנושא זה:

בהגנה, בקרבות, השתתפו הבחורות בדיוק כמו הבחורים. הן ידעו להשתמש בכל סוגי הנשק. בעיקר היה תפקידן להצית בנינים בצד הארי, להיות מקשרות, לטפל בפצועים, אבל נטלו חלק בקרבות ממש. לא קטן מספר הבחורות שנפלו בקרבות ממספר הבחורים שנפלו.²

אך אמא לא הזכירה תפקיד חשוב נוסף שהוטל על מספר בחורות, לא אחת בניגוד לרצונן. כמה מהן נידונו לשרוד ולכתוב את תולדות הארגונים הלוחמים, שמהם, כך נראה היה הדבר בשעה שכתבה את יומניה, לא שרד איש. זיכרונותיה של פלה על אמא חמים: אמא התעקשה שפלה תשנן תפילות נוצריות בטרם תצא מהבונקר בבנדין. פלה היא שהעבירה את אמא ממקום מחבואה הראשון למקום הבא, והיא שנשלחה על ידי אמא להציל חברי תנועה נוספים. בידי פלה ביקשה אמא להפקיד את אוצרה הגדול מכול, את היומנים שכתבה במחבוא. היה זה המקרה היחיד שבו סירבה לה פלה: היומנים עלולים היו להסגירה, אם תיתפס בידי הגרמנים.

חנות החרסינה שבפינת קינג ג'ורג' הופכת מאז הריאיון עם פלה לנקודת ציון בדרכנו אל הים עם אילת בת הארבע. "זו החנות של פלה" אנו מציינים ומתעכבים להתבונן בכלים המצועצעים הנשקפים אלינו מבעד לחלון הראווה. אילת ורעיה מצטרפות לביקור בביתה של פלה בשיכון בבלי. פלה נקשרת אלינו ובפרט לאילת. היא מחפשת לתת לה עוד ועוד מתנות, ולקטנה נוספת עוד סתא. במשך שנים ממשיכה להיקרא אחת משמלותיה של אילת "השמלה של פלה".

זגלמביה יודנריין

בסוף אוגוסט 1943 הפכה זגלמביה להיות "יודנריין". ב־26 באוגוסט נערך הגירוש המסיבי האחרון בזגלמביה. כ־2,500 יהודי זאוורצ'ה, ששרדו עד אז בחסות בית החרושת לייצור מדים עבור ה"לופטוואפה", גורשו אף הם לאושוויץ. 500 העובדים שנותרו שם גורשו ב־17.10.1943.³

ובכל זאת, במקומות שונים בזגלמביה המשיכו לחיות מאות יהודים, ייתכן אפילו שמספרם הגיע לכמה אלפים. חלקם כבודדים אשר מצאו להם מחבוא אצל משפחות נוצריות, אחרים בקבוצות קטנות שהמשיכו לקיים ביניהן קשרים שהיו קיימים עוד לפני הגירוש. הקבוצות הגדולות ביותר התרכזו במחנות החיסול, שם היו כ-2,000 יהודים. אף על פי שמספרם הצטמצם בהדרגה עקב המשך השילוחים לאושוויץ, קיוו הנותרים כי המשך העסקתם בעבודות החיסול יבטיח את הישארותם בחיים. אמונה זו התחזקה כאשר בראשית אוקטובר פסקו לפרק זמן הטרנספורטים הקטנים אך הסדירים לאושוויץ.⁴

הגרמנים, כאמור, לא הקפידו בשמירה על מחנה החיסול: דינם של היהודים כבר נחרץ ממילא, ובזגלמביה שהתרוקנה מיהודים יהיה קשה מאוד ליהודי למצוא מקלט. אמונה זו התחזקה לנוכח המקרים שבהם ששה האוכלוסייה הפולנית לשתף פעולה בזיהוי יהודים נמלטים.⁵ הפולנים שהחביאו בבתיהם יהודים – וגם כאלה היו לא מעטים בזגלמביה – היו סמויים מעין הגרמנים. לצד הבודדים שמצאו להם מסתור, התקיימו שתי קבוצות מאורגנות של אנשי מחתרת במחבואיהן: קבוצת "הנוער הציוני" וקבוצת "השומר הצעיר" – "דרור". קבוצות אלה עסקו כל אחת לפי דרכה במאמצי הישרדות והצלה, תוך שהן שומרות על קשר עם מחנות החיסול.

הצלה ב"נוער הציוני"

הקבוצה המאורגנת והחזקה ביותר הייתה זו של אנשי "הנוער הציוני". כמו התנועות האחרות הוכו גם אנשי "הנוער הציוני" מכה אנושה בשעת הגירוש האחרון. נפילתם של יוזק קוז'וך, מנהיגה הנערץ של התנועה בסוסנוביץ, של יאנק צימרמן והיפק גליצנשטיין ראשי האגף המיליטנטי בתנועה, פגעה קשות בהנהגת הקבוצה. אך בניגוד ל"דרור", "גורדוניה" ו"השומר הצעיר", לא חוסלה ההנהגה כליל. לאחר הגירוש הגדול התברר כי פעילים רבים נותרו בחיים. הבולטים שבהם היו ליאון בלאט ובולק קוז'וך, חברי הנהגת "הנוער הציוני" בסוסנוביץ, פרדקה אוקסנהנדלר, אלמנתו של קוז'וך, וכמה בנות נוספות: שבע אינגסטר, קרולה בויס, לולקה פומרנצבלום, רות, צשיה ועוד.

נראה כי במחצית הראשונה של אוגוסט 1943 נערכה הפגישה הראשונה של חברי "הנוער הציוני" שנותרו לאחר הגירוש. לפי פרדקה מוזיא נכחו בפגישה 12 חברים, מרביתם הוזכרו למעלה. הפגישה נערכה בבית משפחת בודז'אי, משפחה פולנית שעמה יצר קשר ליאון בלאט, ושם הסתתר כנראה בזמן הגירוש. למשפחת בודז'אי הייתה וילה קטנה בפרברי העיר, וזו הייתה לאתר אידיאלי

לריכוז הפעילות. לאחר שנמסר המידע בנוגע לגורל כל החברים, הוקדשה הפגישה לענייני הצלה. יכולתם של אנשי "הנוער הציוני" להתאושש במהירות ולעבור להתוויית תכניות להצלה מאורגנת נעוצה הייתה בכך שעסקו בהצלה לפני תחילת הגירוש; למעשה בשעת הגירוש הפעילו במקביל שתיים או שלוש תכניות הצלה. העיקרית שבהן הייתה הברחת נערות יהודיות לגרמניה, כשהן מוסוות כפועלות פולניות היוצאות לעבודה. שתי קבוצות כאלה כבר יצאו לגרמניה, וידיעות טובות התקבלו מאחת מהן.⁶ תכנית זו כרוכה הייתה בפעולה נוספת: התחבאות בבתי נופש בהרים. אנשי התנועה היו נשלחים להרים שעל גבול סלובקיה בחסות תעודות מזויפות, ושם היו מתחבאים עד יעבור זעם. הרעיון היה להבריח אחדים מהם לגרמניה. במקביל נשקלה תכנית שלישית: בריחה דרך סלובקיה.

תכנית זו התפתחה כדרך מקרה. להרי הבסקידים הסמוכים לסלובקיה הגיע יעקב (קובה) רוזנברג כמקום מסתור אחרי ניסיון הנפל לשדוד נשק, שבו נלכד הארי בלומנפרוכט. לאחר תקופה של כמה שבועות יצר קובה רוזנברג קשר עם מבריחים פולנים, ובהציגו את עצמו כקצין פרטיזנים פולני רכש את אמונם. בעזרתם הצליח רוזנברג להעביר אל מעבר לגבול הסלובקי את יאדו"ה שפיגלמן, חברת התנועה בעלת המראה ה"ארי". למחרת קיבל ממנה פתק כי עברה את הגבול בשלום, אך עדיין לא דיווחה לו כי הגיעה ליהודים.⁷

בפגישה בבית בודז'אי חולקו תפקידים והוקצו משימות: על פרדקה הוטל לצאת לקראקוב ולארגן את התעודות המזויפות ואת סידורי הקשר להברחה, ועל קרולה, רות ולולקה הוטל לשמור על הקשר עם האנשים הנחבאים במקום, ואילו ריכוז הפעולה והכנת הכסף והבגדים הוטלו על ליאון בלאט וכולק קוד'וך. הייתה זו התארגנות מהירה ותכליתית: פרדקה יצאה לקראקוב, הצליחה ליצור קשר עם אנשי המחותרת הפולנית שהכירה עוד מקודם, ולאחר שבילתה במחיצת אחד מהם במועדון קצינים גרמני, השיגה את כל הדרוש לה: מסמכים, רישיונות מעבר, כרטיסי רכבת. עוד באותו שבוע יצאה מקאטוביץ הקבוצה הראשונה של 12 בנות "הנוער הציוני" בדרך לגרמניה.⁸

הצלחת יציאתה של "קבוצת ה-12" מילאה את הנותנים ברגשות סיפוק ותקווה להמשך. בית בודז'אי המשיך להיות למרכז הפעילות, ובמחסן שעמד בגנו אוכסנו לעתים קרוב ל-15 איש. חברים רבים אחרים, כחמישים במספר, התחבאו באזורים האריים של בנדין וסוסנוביץ ובכפרים שבהרים. ההנהגה תפקדה בצורה אפקטיבית באמצעות הקשריות שנסעו בין הכפרים ושמרו על קשר עם החברים המסתתרים. פרדקה המשיכה בנסיעותיה לקראקוב, וכולק

וליאון שמרו על קשר עם מחנה החיסול תוך שהם עוסקים בהברחת סחורות מה"שופ" של רוזנר לצורך מימון הפעולות. ב-25 באוגוסט יצאה לווינה קבוצה נוספת, הפעם בת 20 איש, מצוידים בתעודות שהביאה פרדקה מקראקוב. יציאת הקבוצה גבתה מחיר יקר: לולקה פומרנצבלום, קשרית התנועה, לא חזרה אל חבריה.⁹

בהרים, קצר רוח בשל תשובתה המתמהמהת של יאדו'יה, החל רוזנברג לפעול על דעת עצמו. בניגוד לדעת חבריו, שסברו כי הדרך לסלובקיה לא הוכחה עדיין כבטוחה, הבריה לשם שלושה אנשים נוספים, את אמו ושני חברי תנועה.¹⁰ בסוף אוגוסט כנראה הגיעה גם הידיעה המיוחלת מסלובקיה. יאדו'יה כתבה. לדברי מזיא הודיעה יאדו'יה: "קרולה ובוים", עזריאל וקוז'וך,¹¹ בואו. זקנים, צעירים וילדים. כאן גן עדן. דרך פתוחה להונגריה. יאדו'יה.¹²

לפי המקור ששלח את הידיעה, ארווין שטיינר מפעילי ההצלה בסלובקיה,¹³ כללה הידיעה ששלחה יאדו'יה בקשה שראש קבוצת "הנוער הציוני" יגיע אף הוא לסלובקיה.¹⁴ מיד לאחר הודעתה של יאדו'יה יצאו בדרך לסלובקיה חיים טננוורצל ואלכס גוטמן, שאף הוא הסתתר עד כה בהרים לאחר פעולת הנפל להשגת הנשק. בסוף אוגוסט או בתחילת ספטמבר 1943 הגיעו השניים לז'ילינה שבסלובקיה ונפגשו עם שטיינר. הקשר נוצר.¹⁵ עתה התגלה לבאים מפולין כי בסלובקיה עדיין חיים יהודים. מעבר להרים, בפולין, כבר היו רוזנברג וטוסייה, אחותו של גוטמן, מארגנים את הקבוצות הבאות.

הישרדות ב"שומר הצעיר" ו"דרור"

תמונה שונה מצטיירת מעדויות חברי "השומר הצעיר" ו"דרור". בעוד אנשי "הנוער הציוני" כבר היו בדרךם לווינה, לגרמניה, לסלובקיה – עדיין חיפשו שרידי שאר התנועות פתרון לבעיית הקיום היומיומי, בעיקר מקומות מחבוא להסתתר בהם מעיני הגרמנים. הסיבות לשוני זה בין דפוסי הפעולה ברורות: ההנהגות של תנועות אלה חוסלו כליל ועמן גם מרבית שכבת הבוגרים הפעילה, ה"אקטיבה". נותרו רק מספר בנות מהשכבה המובילה: חייקה ודורקה הרצברג מ"השומר הצעיר", עליזה זיטנפלד וחווקה לונצ'נר מ"דרור". חייקה, דורקה ועליזה איברו זה עתה את חבריהן לחיים, והיו שקועות באסונן האישי. יעבור עוד פרק זמן עד שיתעשתו וייטלו על עצמן עול אחריות נוספת.

במרכז הפעילות התייצבו עתה אנשים חדשים, ביניהם מאיר שולמן איש חשאנוב, שלא היה חבר תנועה קודם לכן. שולמן, איש זריז ידיים היודע להסתדר בכל מצב, היה הראשון שמצא לו מחבוא בצד הארי, ודרכו נוצרו

הקשרים עם החברים במחנות החיסול. שולמן התגלה גם כאיש ארגון מעולה, ויוזמותיו ותושייתו היו לעזר רב לאנשי הקבוצה. אך ברור היה שאינו יכול למלא את מקומם של המנהיגים התנועתיים שאבדו – פרומקה והרשל, צבי ודוד. תפקיד דומיננטי ייווצר בהמשך גם לאנשי הקבוצה.

אנשי "הקבוצה הארית" של קן סוסנוביץ שהתכנסו בזאווירצ'ה – פלה כ"ץ, קאסיה, פלה ושמואל רוזנצווייג – תעוזתם ויעילותם היו למקור העיקרי ליכולת הקבוצה כולה להישרד. אלא שגם הם, הצעירים יותר, לא יכלו לשמש תחליף להנהגה שאבדה. ועל כן יותר משיש להתפלא מדוע לא הצליחו לפעול כאנשי "הנוער הציוני", יש להתפלא כיצד הצליחו שרידים שבורים ורצוצים אלה להתארגן למרות הכול.

את המקלט הראשון מצא, כאמור, מאיר שולמן בבית משפחת נובאק שבבנדין. כאן הסתתר עם חברתו נחמה.¹⁶ רניה שחזרה מווארשה, וכן אילזה האנסדורף מ"דרור" ופלה וקאסיה שהגיעו מזאווירצ'ה, סייעו בידו של שולמן ליצור קשר עם חבריהן במחנה החיסול.¹⁷ בתחילה לא העזו או לא יכלו הבנות לחדור לתחומי מחנה החיסול. רניה, שפגשה בבולק קוז'וך איש "הנוער הציוני", ביקשה ממנו שסייע לה בחילוץ חבריה מהמחנה. תשובתו של בולק הייתה מאכזבת. עליו להציל קודם כול את אנשיו מ"הנוער הציוני". רק לאחר שהבטיחה לו סכום כסף גדול, ניאות לסייע. הם קבעו להיפגש כעבור יומיים. אלא שרניה ואילזה לא הגיעו לפגישה: הן זוהו על ידי ילדים פולנים כיהודיות ונעצרו על ידי הגרמנים.¹⁸ ואילו קוז'וך עמד בדיבורו: לפי אהרן בראנדס הוא היה האיש שדרכו נוצר קשר בין המחבוא אצל נובאק לבין מחנות החיסול. קוז'וך פגש כנראה גם את פלה או את קאסיה, מכיוון שמסר לבראנדס על הקבוצה ששרדה בזאווירצ'ה.¹⁹

נראה שהודות למידע זה החלו החברים להסתגל בזה אחר זה ממחנות החיסול ולהגיע אל מאיר שולמן אצל הנובאקים. חייקה הייתה בין הראשונים שהצליחו להגיע לנובאק, ושם הסתתרה ימים אחדים. מעט לאחר מכן הגיעה לשם גם חווקה לונצ'נר עם אסתרקה הקטנה, שכבר ניסתה את מזלה בפעם קודמת. חווקה, שהייתה רצוצה מכל אשר עבר עליה, מצאה כוח לדאוג לשארית ילדי "עתידי". קודם לכן מצאה מחבוא לילדה ברוניה לסר, וכנראה גם לנער מוניה (מוניוש) הפונברג. ברוניה סודרה במשקו של אחד האיכרים והצטרפה למספר ילדי "השומר הצעיר" שכבר שהו שם.²⁰ זמן קצר אחרי חווקה הגיע גם אהרן בראנדס אל הנובאקים.²¹

המקום בדירת נובאק נעשה צר לכל הבאים. גברת נובאק לא נסכה ביטחון במסתתרים אצלה. היא נתגלתה כרופפת בצע וחששה לעורה.²² לפי עדות פלה

כ"ץ, כשהגיעה חייקה לביתה, חששה פן מראה היהודי יסכן את השאר.²³ היה הכרח למצוא מקומות מחבוא נוספים.

עוד קודם לכן יצרו קאסיה ופלה קשרים עם בני משפחת קובילץ. הייתה זו משפחת כורים מהכפר מיכלקוביצקה, שמסיבות כלשהן נחשבו על ידי הגרמנים כיסוד לא מהימן, ובתעודותיהם הוטבעה המילה "חסר נתינות" (Staatenlos). הם היו צפויים לגירוש, וחשו קרבה ליהודים הנרדפים. לאחר שבן המשפחה מיטק (מיצ'סלאב) קובילץ הביא לבית שתי נערות יהודיות והציג את האחת מהן, קאסיה, כארוסתו, ניאות האב, פיוטר, להסתיר בביתו גם את השאר: "הרי לא אוכל לזרוק אותם החוצה".²⁴ עדויות רבות אחרות מצביעות על אהדתו של האב הזקן ליהודים ועל עוינותו לגרמנים. לפי אחת העדויות ראה קובילץ בהצלת יהודים "חובה פטריוטית פולנית המשולבת במלחמת שחרורו של העם הפולני מעול המשעבדים הנאציים ומעשה אנושי חשוב".²⁵ נכונותם של בני קובילץ לסייע הייתה כרוכה בסיכון גדול. על המסתירים יהודים בפולין נגזר עונש מוות.

בסיועו של קובילץ אורגנו שני מחבואים חדשים, האחד בביתו שבכפר מיכלקוביצקה והשני בדירת אשת בנו, קלרה, בעיירה דומברובקה.²⁶ הוחלט לפזר את החברים שהתקבצו בבית נובאק. אחדים הועברו למחבואים בדומברובקה ובמיכלקוביצקה. חייקה וחוקה הועברו לדומברובקה. חייקה הגיעה לשם עם פלה כ"ץ.²⁷ אחרים פנו לזאוורצ'ה, שבה טרם חוסל הגטו.

אך ב־25 באוגוסט נערכה פעולת הגירוש האחרונה באזור, וגטו זאוורצ'ה חוסל. אהרן בראנדס ואסתרקה הקטנה, שנשלחו לשם, נאלצו לחזור לבנדין.²⁸ באותו זמן חזרו לבנדין גם שמואל רוזנצווייג וכנראה גם דורקה הרצברג, ששהו בזאוורצ'ה מאז ראשית אוגוסט. בואו של רוזנצווייג, בעל החזות הארית ופעיל מרכזי לשעבר בקן סוסנוביץ, ייצב את הפעילות. הוא פעל כמקשר בין מחנה החיסול והקבוצות השונות במחבוא. עמו פעלו שלוש קשריות בעלות חזות ארית, שיכלו לנוע באופן חופשי בין מקומות המחבוא השונים: קאסיה, פלה ושרה קוקילקה. לצדן פעל כמקשר גם אברהם איזביצקי איש "גורדוניה".

מוקד הפעילות היה במחבוא אצל הקובילצים במיכלקוביצקה, שנתגלה ככטוח יותר. הקובילצים אמנם לא זלזלו בערך הכסף ששולם להם, אך, כאמור, הם פעלו גם ממניעים פטריוטיים והומניים. לבונקר זה עברו גם שולמן ואשתו, ולכאן היו מגיעים מעתה כל הבורחים ממחנה החיסול.²⁹ בתחילת ספטמבר 1943 כבר היו משוכנים במחבואים שונים בבנדין, קאטוביץ, מיכלקוביצקה ודומברובקה כעשרים חברים מ"השומר הצעיר" "דרור" ו"גורדוניה".³⁰ כעשרים חברים נוספים עדיין שהו במחנות החיסול, אך הקשר עמם נשמר.

נידונה לחיים

זמן קצר אחרי שהגיעה לכפר דומברובקה החלה חייקה בכתיבת יומניה. בעלת הבית, המופיעה בזיכרונותיה של פלה, הייתה מריה קליחה מסוסנוביץ.³¹ ואילו ביומניה של חייקה, בעלת הבית הייתה גברת קלרה באנסיקובה, כלתו של מיטק קובילץ, שנחשבה כ"פולקסדויטשה" בגין בעלה ששירת בצבא הגרמני.³² דירתה הייתה מרווחת למדי, ולחייקה היו שם תנאים טובים יחסית, לרבות מקלט רדיו בחדרה. ובכל זאת, גם שם היה על חייקה להיזהר. פלה כ"ץ זכרה כי כשהיו באים השכנים לביקור אצל בעלת הבית, היה על חייקה להסתתר בעמידה בארון שעות על שעות. רק עם צאת השכנה ניתן היה האות, וחייקה יכולה הייתה לצאת מהארון. חייקה הייתה מאושרת מביקוריה של פלה. היא, שלא יכלה לצאת לרחוב בשל חזותה היהודית, אמרה לפלה כי בביקוריה זורחת עליה השמש. "כמו אור שבא פתאם".³³

חלק ניכר מזמנה עסקה חייקה בכתיבה. חבריה ידעו שחייקה מתעדת את קורותיהם. ייתכן שזו הייתה הסיבה לתנאים הטובים יחסית של המחבוא שלה: חברים אחרים, כמו אהרן בראנדס ואברהם זילברשטיין, מצאו מסתור בשוכך יונים. שמואל רוזנצווייג ציין לימים: "חייקה קלינגר השתייכה למעטים ש'נידונו לחיים' למען העד וספר. בכל תנועה היו מעטים שנבחרו לתפקיד זה. עד כמה שידוע לי היו 'הנידונים לחיים' מערערים כרגיל על 'פסק דין' זה. לא היו בין אנשי 'הגנה' כאלו שרצו להישאר בחיים אחרי מות החברים והקרובים. כך גם חייקה".³⁴ התפקיד שהועד לחייקה היה דומה לזה שהוטל על חנצה' פלוטניצקה ומירה פוכרר בווארשה, אשר חויבו בפקודת אי"ל להישאר בחיים למרות סירובן.³⁵ חייקה תזכיר לימים את רחל, חברת "השומר הצעיר" מווארשה, שיצאה לפרטיזנים בקיץ 1942, "נערה צעירה שהוכיחה כשרון ספרותי בלתי רגיל וקיוו שהיא תכתוב את ספר הימים".³⁶ חנצה', פרומקה ורחל נפלו כולן בקרבות ביער ובגטו.

אם סירבה חייקה לפנים להישרד ולהעיד, הרי עתה קיבלה את הדין. שוב לא היה מדובר בהצלתה בעוד חבריה ממשיכים להילחם. חבריה היו בין המתים, ועליה הוטל לספר את קורותיהם. וכך, בעוד חבריה טרודים היו במאבק הקיום היומיומי, שתלאותיו השכיחו מהם לרגע את פצעי העבר הקרוב, היה עליה לשוב אל כל הכאב והמוות.

רק עכשיו כמו חדרו לתודעתה גודל האבדן ועומק יתמותה. היא שלא בכתה בפני החוקרים הגרמנים, שלא בכתה כמות צבי, שהקשיחה לבה אל מול גניחות חבריה, בכתה עתה לראשונה בשומעה מוזיקה במקלט הרדיו. היא שלא הזילה

דמעה בעלות עשן משפחה לשמים, הביטה בפני הילד הגרמני, בנה של בעלת הבית, ופתאום תפסה כי מלכה בת העשר ותמר הקטנה שכה אהבה, אינן עוד. כתיבת ההיסטוריה של תנועתה הפכה עבורה למסע ארוך ומייסר של מודעות עצמית. הכתיבה הכריחה אותה להתמודד עם שאלות רבות מדי וקשות מדי: האם היה טעם בהגנה. ואם כן, מדוע נכשלה. מי אחראי לכישלונות, מי אחראי להישגים. מי היו האמיצים ומי היו הבוגדים. תיאוריה רוויים היו שיפוטים מרים ואכזריים. התיאור הפך לשיפוט. השיפוט היה לתיאור. וכך החלה לכתוב:

יום ה', 26.8.1943.

ובכן, חיה אני? האמנם חיה? אחרי כל אשר קרה אתי, פרצתי בכל זאת מהמעגל הזה, מסביבת המוות, מנקודת הגירוש – ואני יושבת כאן. לבדי. עם חווקה בחדר, מרוחקת מכל העולם. בשקט ובשלווה. אני נחה, נחה, חיה. כנראה שכבר שכחתי מה משמע – חיים בשפה נורמלית. הרי אני מסתובבת כמו בחלום בלהות. הלוא רואה אני תמיד את הצריף, ואחר כך אנשים, זקנים ילדים. אלה הצעקות שלפני המוות, ואלה ההתלוננויות השקטות, ואותה הצפייה השקטה למכונית המוות. עוד תמיד רואה אני את הבתים הריקים, בתי מפולת, הכל הפוך בערבוביה, רהיטים הפוכים, שרפרפים, כסתות, כרים, לבנים, חליפות, חולצות, דברי משי – כל אלה מפוזרים על פני האדמה. מכל הישוב היהודי נושב שממון, זוועה, מוות. מין שממון ושקט של מוות. לכל אשר תפנה ראשך – שממון. ופה היו החיים שווקים, המון אנשים, צחוק ושמחה, צעקות הילדים. כעת שממון. התוכל לתאר לעצמך כזאת? כברת אדמה, מלאת בתים, כה קרובים אחד לשני, כה צפופים – ובתוכם אף לא נפש חיה. מין זוועה עצומה ואיומה בוקעת מהבתים האלה. וכשאתה נכנס פנימה – תברח כאילו פגעך כדור, בנשוב עליך ריח המוות: זה בר מינן, פרצוף זקן צהוב מביט מתוך המיטה. רוצה הנך לברוח, רחוק, עד קצה העולם. אולם אסור, כי משגיחים עליך.

תמונות כאלה רודפות אחרי, אינן נותנות מנוח ביום ובלילה. והאם כבר שכחת לרגע, כיצד ישבנו רכונים על ארבעותנו לפני הצריף, וכיצד קראו לבחורים, ואת חושבת בהקלה: "נו, סוף סוף ליריה". והם באים, נושאים את גוויתו של צבי, חברנו, מדריכנו ומנהלנו היקר. ושם הלאה לאן שהבטת, הנך רואה את ביתנו הקטן, היכן שאבדו 12 יקרים, היקרים מכל. אינני חושבת דבר. מסתובבת אני כמו בחלום. אסור לחשוב – שכן או לצווח, לבכות, לתלוש שערות, לקבל התקפת טרונף או להתאבד. אני

מרבה לחשוב על כך. למה, לשם מה, אני חיה. אבדתי את הכל ואת כולם, אשר למענם רציתי וכדאי היה לחיות. העם איננו. זמן כה רב אבדתי – למה דווקא דרך זו, דרכו של "השומר הצעיר". רציתי ואהבתי את העם היהודי, זנחתי את המחשבה אודות לימודים, הקריירה. הנסיעה להכשרה ואחר כך לארץ – וכעת העם איננו. מיליונים של יהודים הגלו, הרסו, רצחו.

ואין לי משפחה, הורים, אחות, גיס, ואותם ילדים האהובים עלי כל כך. אין לי עוד אדם כה אהוב עלי. אשר בלעדיו לא יכולתי ולא רציתי לתאר את חיי. זה היה חברי, ידידי, אהובי. אין לי עוד חברים, חברי היקרים – ובכן למה ולשם מה? במה אוכל להצדיק את קיומי העלוב. קודם הייתי אומרת, רוצה אני לחיות כדי שאוכל לעשות משהו, כדי להשתתף בהגנה, וכיום כבר לאחר הכל, אני יצור עלוב. "אין לך העוז לגמור עם עצמך", אנסה להצטדק, אולם לא תהיה זאת האמת, כי הלב רוצה לחיות. למה ולשם מה? כדי לזכור אותם, את חברי. הם רצו ואת זאת תקעו, קבעו יום בראשי. רצו שישאר מישהו ויספר על אודותם. למה שלא יקומו לתחיה לפחות על גבי הנייר? אך לשם מה יהיה עלי להמשיך לחיות לכשיבואו הימים האלה והתפקיד לסיומם.³⁷

דווקא ההכרח לכתוב הביא אותה, זו הפעם הראשונה, להרהורי התאבדות. על הדברים להיכתב שכן זו הצדקת קיומה עתה, אלא שכל שנכתבים הדברים והולכים נשמת הבסיס לקיומה. הייתה זו מצוקת העדה הקוראת לזיכרונה לבוא, וזיכרונה מכריע אותה. עדות כנה תמיד כרוכה בחשבון נפש, וחשבון נפשה של חייקה היה קשה מנשוא:

האם מלאתי את תפקידי? כה שמחה אני שדווקא עלי נפלה ההאשמה. זה היה מעין חוב אשר שלמתי, חוב אשר נעשה למען ההגנה. לא בקשתי אותם, לא בכיתי לפניהם, הלכתי בשלווה, בשקט, ללא פחד. לפני הכניסה אכלתי תפוח. נו, ואחר כך – כה הכו, כה הרביצו בראש, את הפנים פצעו באופן איום כל כך. אך ליווני סיפוק כזה בשעת המעשה. החזקתי מעמד, וכעת יודעת אני, עוד גרוע מזה עבר עלי.

זה נסיוני שלי, זו הצטדקותי על שעודני חיה כיום, ויתכן שמחר כבר לא. יכולים לגלות והכל נגמר.

והחוב שלי כלפי חברי, חברים אשר היו יקרים לי מכל – האם זאת אמת? כן. הלא אהבתי את אבי הזקן והאומלל, למה הליכתו לא הכאיבה

לי במידה כזאת. למה איני מפסיקה לחשוב על אודותיהם? כי הם חדרו לדמי, כי היו נעוצים בקרבי. כי אותם עקרו יחד עם קרבי.

הם אינם עוד. אין ביכולתי לתפוס זאת, להבין. נדמה לי שאני חיה באיזה מדבר שממה, רחוק מכל העולם, ושם, במרחק, הם חיים... איפה שהוא מתהווה דבר... ורק אני חסרה שם...

יקירי. פה בחדר מנגנת מוסיקה, ובקרבי נקרע הכל, כה...

וראה זה פלא, הייתי עד כה קשה כצור אבן. לא בכיתי (פרט לפעם אחת) והנה כעת ניגרו דמעות מעיני. המוסיקה גרמה לכך. מוסיקה אשר לא שמעתי מזה ארבע שנים. כעת גילתה את ברידוטי האיומה, הבלתי אנושית. יקירי – המגורשים, הירוים, הנרצחים ביריה, חוב אני חייבת לכם. לספר על אודות חייכם ומותכם. רוצה אני שלא תלכו נשכחים, רוצה אני שתקומו לתחיה בזכרונם של אנשים, בלבות ובנשמות החברים, שם רחוק... רוצה אני שיכבדו את זכרכם, ששמותיכם יזכו להערכה ולאהבה. האם אצליח?

כבר פעמים אחדות רציתי לשמוט את העט. יודעת אני שלא אוכל. המלים היוצאות מתחת לעט אינן הולמות, אינן מחיות. בלבי ובנפשי ערבוביה. תמונה רודפת תמונה. סיוטים איומים שכאלה...³⁸

מעבר לסיוטים האיומים שעוררה מלאכת הכתיבה וההיזכרות, היה עליה למצוא להן מילים הולמות. האם תוכל הלשון, שהיא הכלי העיקרי של התבונה, לתפוס מציאות שהתבוננות נסתלקה ממנה? האם תוכל בעזרת אמצעים רציונליים לבטא את היעדר הרציונליות הטוטלי?

האם אין שפת אנוש דלה מדי, מכדי לבטא אל כל הדברים? והרי כל מלה וביטוי נראים לי חיורים ובלתי מתאימים, והם אינם מוסרים בעצם את הרגשותנו, אינם מוסרים את אשר הננו. כי טרם נולדו המלים, אשר נועדו לבטא את מצבנו, את גורלו ואברנו של העם היהודי.

איני רוצה להתלהם. איני רוצה באף מלה של הפרזה. רוצה אני לצייר את האמת הערומה. אך חסרות לי המלים... הלשון, הספרות צמחו על בסיס מציאות ותנאים מסוימים. מציאות ותנאים כאלה עוד לא היו מעולם, ושמה אך נראה לי כך הדבר?

מה ידענו על אודות חייהם ומותם של גזעים אחרים, של אנשים במושבות? אולם לא! את אשר עשו לנו, כזאת עוד לא קרה בהיסטוריה.

לשום עם לא עשו כזאת. קוראת אני על אודות הארמנים – אולם האפשר בכלל להשוות זאת? היתה פעם האינקביזיציה הספרדית, פרעות בתקופת חמלניצצקי,³⁹ בקישינב היו רציחות,⁴⁰ בתי סוהר בתקופת הצארים, קראתי על קורות מהפכנים גדולים בבתי סוהר ועל סיביר הידועה. צחוק תוקף אותי. כשקראתי בשעתו במקרה, יחד עם אירקה, על אשר עבר על גרשוני בבית סוהר צחקנו שתינו עד להתפקע...⁴¹

היכול היה מיישהו לתאר לעצמו, שאפשרי הוא שאומה שלמה תשמד, תאבד כליל?⁴²

בסוף אוגוסט 1943 הייתה חייקה בטוחה כי אין עוד יהודים באירופה, וכי עם העם אבדה גם תנועתה שלה, "השומר הצעיר". ומכאן חזרה פעם נוספת להתלבטות מוכרת: האם במות העם יש טעם בקיום האוונגרד שלו. על האוונגרד היה למות, אך למות בדרך משלו:

כל העם בארצות אירופה, בשטח הכיבוש הגרמני – טבע. אין יהודים, אין נוער יהודי, אין תנועת החלוץ, אין תנועת "השומר הצעיר". זה הפרח של הנוער היהודי, זה מה שהיה היפה ביותר בקרב עמנו, ולא רק בעמנו. הלא לא נולדו מאות בשנים תנועות ואנשים מעין אלה. מתה, אבדה, יחד עם העם תנועתנו. כל כך דואב, שותת דם הלב. כן מוכרח היה להיות וטוב שהיה. אם אין עוד עם, אין עוד צורך באוונגרד. כי בשביל מי התקיים, אם לא בשבילו?

צריך היה לגמור יחד אתו, אולם כיצד?

עבורנו לא היתה בעית הצלה – יש למות יחד עם העם, זה היה ברור, אולם איך? לא כמו כל העם. לא כצאן לטבח. למות כראוי, בכבוד. ליצור את המערכה האחרונה בקורות העם היהודי. כך נולדה המחשבה החדשה על אודות ההגנה. אשוב עוד לקורות ההגנה. רוצה אני לספר קודם את קורות ימינו האחרונים.⁴³

וכך סיפרה פרשה פרשה, כשהיא אינה מרחמת ולו לרגע אחד לא על עצמה ולא על קוראיה. הכול חייב להיאמר, הכול חייב להיכתב, ואפילו קשים הדברים ומרים. מודעת הייתה לכך שהיא מקימה מצבה לחבריה, אך החליטה שלא תיגרר לא אחרי גלורפיקציה ולא אחרי רגשנות. היא תיארה את דונסקי וליפק כגיבורים, אך קבעה מפורשות כי "מותם הוא כתם שחור בתולדות התנועה". היא תיארה בעיניים מעריצות את מרדכי אנילביץ', אך לא חסכה ממנו את

ביקורתה כשעמדה על הרפתקנותו והפכפכנותו. גם יוסף קפלן שאהבה, תואר כפי שהכירה אותו: איש טוב ומיטיב, אך לא מי שיכול היה לעמוד בראש המרד. היא לא עברה בשתיקה על בגידתו של זלצר, מחדליו של פולמן וחולשתה של "גורדוניה", כפי שהתגלתה בעניין הפספורטים. היודנראט צויר בצבעים שחורים. מרין הוצג כבוגד. גם מארץ ישראל לא הסתירה את אכזבתה ומרירותה. בכתיבתה התחשבה עם עצמה ועם חבריה ביחס לרעיון המרכזי שהדריך את פעולתה לאורך השנים האחרונות – רעיון ההגנה. לימים יכתוב שמואל רון (רונצווייג): "חייקה קלינגר ידעה לבטא את כאב הלב שותת הדם, והיא ידעה גם לפגוע! ולא לבד בגרמנים וביהודי הגטו. זעקתה – ככתב האשמה חמור – הוטלה למרחקים על האנשים שישבו בארצות השקטות והיו זרים ובלתי מובנים למובלים למוות. ומבחינות רבות היה מיועד כתב עדותה אז (1943) לשמש כתב האשמה כנגד חוגים יהודים רפרזנטאטיביים ביהדות, אשר לפי ההבנה הרווחת באותם ימים – לא עשו יד להגנה בגטאות".⁴⁴

אכן היומנים היו רוויי מרירות וזעם. לא תמיד נכתבו לפי סדר התרחשות המאורעות. ולמרות זאת דייקה חייקה לא רק ברוח הדברים, אלא גם בפרטים הקטנים. היא תיארה אנשים חיים. היא תיארה את המוות לפרטיו המזוועים. רק פינה אחת שמרה לעצמה, כחוסמת בגופה בפני הקורא הסקרן את פרטיותה הכאובה מכול; את סיפור משפחתה לא סיפרה. ייתכן שהדבר קשור בכך שעתה כבר ידעה מה עלה בגורלם. לשמואל רונצווייג סיפרה באחד הימים על מות אחייניתה בת הארבע בבונקר.⁴⁵ עם הנושא הזה לא יכלה להתמודד; הוא היה קשה ומר מדי. רק מבלי משים היה כאילו מתפרץ לתוך שורותיה: "הלא אהבתי את אבי הזקן והאומלל, למה הליכתו לא הכאיבה לי במידה כזאת".

נראה כי תחושת האבדן כרוכה הייתה ברגשות אשמה קשים. יחסו הדרי-ערכי של המהפכן לעמו, יחס של זלזול וסלידה מחד גיסא ושל אהבה עמוקה ונכונות להקרבה מאידך גיסא, חייב היה להביא אותה לידי קונפליקט נורא ביחסה למשפחתה. כל מה שביקרה ושנאה בעמה נמצא במשפחתה שלה. היהדות הגלותית התגלמה באביה. אחותה זנחה את בנותיה בשעת אסון. היא אהבה אותם, אך התנכרה אליהם. לפני הגירוש שבה והתקרבה אליהם ואף הכינה להם מסתור בבונקר. אך בשעת פקודה לא הייתה עמם, אלא הסתתרה בבונקר עם חבריה, נכונה להתגוננות מזוינת, שבסופו של דבר לא יצאה אל הפועל. אירקה ולא העדיפו להיות עם אביהן ברגעיו האחרונים; בחירתה שלה הייתה אחרת. ודווקא משום כך זכתה בחיים. מעולם לא סיפרה שעם החיים זכתה גם במטען הנורא של רגש האשמה.

תחושות אשמה ביחס לאנשים אחרים לא הסתירה; לא ביחס לליפק ולצבי, לא ביחס לאירקה וללאה, לנאטיה וליענקלה שיצאו עם הפספורטים, לדוד שיצא אל היער. וכך הייתה ממשיכה וכותבת. לעתים כאחוזת בולמוס, לעתים כנתקפת חרדה, הייתה מייסרת את עצמה:

אלי, מה עלובים דברי. כלום אדע לספר את המתרחש בנפשות אנשים אחדים אלה, היקרים לי מחיי? האדע לעלות את גודל נפשם? ימים רבים, ימים רבים כל כך, לא כתבתי.

ובשביל מי לכתוב כל זאת? הלא שנאתי את כל הנשאים, ואת אלה שהיו רחוקים ממני בשנות התופת הללו. ובעצם, את מי אני אוהבת, את מי איני שונאת? כן, היתה תקופה ששנאתי את הכל. זעם ותאוות נקם השתוללו בי. רצייתי לחנוק, להרוג, את כל הבא ליד.

והנה באתי לבית זה, אל הגרמניה, ואל ילדה – הילד שאמצה לה. כלום הייתי מסוגלת לגרום עוול לה או לילדה? אני מסתכלת בילד החיור, האנמי, ועולים לנגד עיני ילדי יהודים בעלי עיניים שחורות ערניות. תמוסיה המתוקה, הקטנה שלנו. הלב מתייסר כל כך. אך אין בכוחי לעשות רעה לילד זה. את העולם אני שונאת, ולא שום ילד קטן.⁴⁶

הייתה זו שנאת המיוסרים והמתענים אל אלה שלא חלקו עמם את גורלם. שנאה שאינה רציונלית, ממש כפי שהייסורים אינם רציונליים. שנאה היוצרת תהום פעורה בין אלה החיים במקומות ובזמנים נורמליים לבין אלו שבאו מ"שם". "כתיבתי פרועה ואני נוטה לצדדים", הזכירה לעצמה חייקה ומיד הוסיפה:

מי יבין את התקופה ואת האנשים? הרהר צבי, "הייתי רוצה ללכת ולראות איש מן 'הקיבוץ הארצי'", חלם דוד. למי אני כותבת? האם להם? אולי בינינו. אם לא – יהיה עלינו לשלוח יד בנפשנו.⁴⁷

ולא ידעה כי בעודה כותבת, בהרים שעל גבול סלובקיה כבר פעלו תחנות הברחה מסודרות. טיפין טיפין הסתננו ועברו בעזרתן שרידי בנדין בדרך לחיים.

פרק עשרים ושניים

הניצולה

טוסייה הרצברג, 1985-2005

במהלך המחקר נוספות לי אימהות רבות: אסתר שושן, פלה ופרדקה מזיא, קשרית "הנוער הציוני" הנועזת, שהייתה לחברת קיבוץ העוגן. לפעמים הייתי תוהה אם הן שומעות את קול היתום מהחדר השני, כפי שאמר פעם מישוהו. ויש שהייתי מהרהר ב"אשרי, יתום אני" או נזכר באדון המזדקן המבקש מרומן גארי הנער את יד אמו, וכנקודה לזכותו הוא מציין שהוא יתום. הנער תוהה כיצד אפשר להיות יתום בגיל כה מבוגר. יתמות אינה עניין של גיל, קובע האדון בתוקף.¹

אבל טוסייה מאמצת אותי ממש. הבית הקטן עם המדשאה הגדולה לפניו ברחוב בנימין ברמת גן הופך להיות מקום שאליו אני חוזר וכא פעמים רבות. לעתים עם רעיה או אילת. כשאני מתמהמה ביצירת הקשר, מגיע בדרך כלל טלפון: "נו, למה לא שומעים ממך?" טוסייה ושלוש בעלה מארחים אותי לא פעם לארוחת צהריים פולנית, שלאחריה מתנהלת שיחה רגועה על המרפסת תוך הבהרת נושאים היסטוריים, וידוא פרטים, ויכוח על השקפות. שלום אומר בתוקף: "אתה מוכרח להבין", כמי שרוצה לכפות את זיכרונותיו על המאזין, אך עיניו החמות משרדות קבלה של האחר. ואילו לטוסייה פנים עגולות, ועיניה הפקוחות והגדולות בולטות מעט בשעה שהיא מאזינה ברוב קשב או מדגישה נושא החשוב בעיניה. עיניים אלה, כמו פיה, נראות כמחייכות תמיד, אפילו כשהיא מדברת על הנושאים הקשים ביותר. לא במקרה קראה לספר זיכרונותיה **החול הצוחק**. בשעתה הקשה ביותר, כשאביה הוכנס למכונת הטרנספורט השבועי לאושוויץ, רצה אחריו לשווא, ונראה היה לה כי החול בדרכה צוחק לה.² ואולי אליה? טוסייה הייתה ונשארה אופטימית תמיד; בניגוד כה מובהק לרוחה הפסימית של אמה.

שמות רבים לה לטוסייה: שם נעוריה העברי היה "אסתר גוטמן" וכינויה "טוסייה". כשהגיעה לארץ עברתה את שמה ל"תושיה", ומשנישאה לשלום, הפכה להיות "הרצברג". מקורה ממשפחה נשואת פנים בבנדין; נכדתו של

הרב גראוברד, הרב של בנדין עד למלחמת העולם הראשונה. אביה השתייך לסוחרים האמידים של בנדין. היא למדה עם אמא בגימנסיה "פירסטנברג", אך פנתה כמרבית חבריה ל"נוער הציוני". כחברת התנועה לקחה חלק במחתרת, אך נעשתה לפעילה מרכזית בימים שלאחר הגירוש האחרון. עם אמה הייתה בין הראשונות שעברו את הגבול לסלובקיה, שם חברו לאלכס, אחיה של טוסיה. המשפחה הקטנה שהתלכדה מחדש הוכרחה אחר כך להונגריה, ושם שרדה עד לסיום המלחמה. אמא עשתה אותה דרך כשלושה חודשים אחריה. הן שבו ונפגשו בהונגריה.

זיכרונותיה של טוסיה, למרות סיפורי האימה, הם מלאי אור. הדרך שבה היא חוזרת אליהם פעם אחרי פעם מעידה כי היא חיה אתם בשלום ואף באהבה. טוסיה מעולם לא ניתקה את קשריה המשפחתיים והתנועתיים. מבין ארבעת בני משפחה הגרעינית ניצלו שלושה, היא אמה ואחיה, תוך שהם מסייעים זה לזה. בסלובקיה ואחר כך בהונגריה הייתה טוסיה חלק מקבוצה גדולה ומגובשת של אנשי "הנוער הציוני" מבנדין ומסוסנוביץ, שהגיעו אף הם לשם, חלקם דרך ההרים מסלובקיה וחלקם מגרמניה ומוינה. הייתה זו קבוצה מופלאה בת כמה עשרות חברים, שתושיית חבריה וליכודה החברתי סייעו להצלתה פעם אחרי פעם: בקמיונקה ובשרודולה החרבות, בהרי סלובקיה, בבודפשט הכבושה. "נאשה גרופה" – הקבוצה שלנו, כך קראו לעצמם.

ליכודה של הקבוצה המשיך גם לאחר המלחמה, והם שמרו על קשריהם הטובים גם בישראל. הודות לקשריהם ולפעילותם נוסד מרכז ההנצחה והחינוך של "הנוער הציוני" בישראל "משואה" בקיבוץ תל יצחק. טוסיה שבה ונפגשה עם שלום הרצברג, אהוב נעוריה ובעלה, שחזר מתלאות מחנות העבודה של שמלט. גאים בעברם ושלמים עם ההווה שלהם, סירבו טוסיה ושלום לקבל פיצויים. כל חייהם פעלו בכוחות עצמם, ומעולם לא ראו את עצמם כמסכנים. שלום היה לתעשיין מצליח, וטוסיה השקיעה את עצמה בענייני חינוך. בשנת תשמ"ב אף זכתה בראש צוות מתנדבי ויצ"ו לאות הנשיא למתנדב.

קבוצת העבודה בסלובקיה

בקיץ 1943 חיו בסלובקיה כ־25,000 יהודים בביטחון יחסי. בגל הגירוש הגדול שנערך בקיץ 1942, נספו מרבית יהודי ארץ זו, כ־65,000 איש. רוב הנותרים בחיים היו מוגנים, בין על ידי תעודות רשמיות ובין בשל הסתוותם כנוצרים.

מנהיגות יהודי סלובקיה ששרדה זקפה זאת, בין השאר, להצלחת מאמציה. בסלובקיה, גרורה נאצית שבה שלט משטר אוטונומי קתולי-פשיסטי, הוקם עוד בספטמבר 1940 מוסד שנקרא "אוסטרדנה ז'ידוב" (מרכז היהודים, להלן ה"או. ז'ה"). בראשו הועמד "זקן היהודים"³. המוסד הזה דמה בסמכויותיו ובמבנהו הארגוני ליודנראטים בפולין. אך ככל שמילא את צווי הרשויות הסלובקיות ביחס ליהודים בכל הנוגע להחרמת רכושם ולארגון המשלוחים לפולין, התפתחה בו מנהיגות חלופית. באביב 1941 הקימו חלק מאנשי ה"או. ז'ה" "קבוצת עבודה" שפעלה באורח בלתי לגלי. בין פעיליה המרכזיים היו אוסקר נוימן, גיזי פליישמן והרב וייסמנדל. העובדה שהמנהיגות פעלה בשני המישורים אפשרה לה מידה רבה של גמישות ואפקטיביות רבה בפעולות ההצלה וההשרדות של יהודי סלובקיה. "קבוצת העבודה" הפכה להיות למעין ממשלת צללים, וזכתה לאמונם של יהודי סלובקיה שנותרו בחיים.⁴

קבוצת העבודה פעלה במספר תחומים במקביל: ארגון מחנות עבודה בסלובקיה שנועדו לרכז את כל מי שניתן להצילו מאימת הגירוש; משלוח עזרה חומרית למגורשים, שהאימונו שהם חיים אי שם במחנות שבפולין; ניסיון לשחרר את דיטר ויסליצני, איש הס"ס, כדי שיפסיק את השילוחים. את הכספים ביקשו להשיג מארגונים יהודיים בחו"ל, בעיקר הג'וינט. היה זה הניסיון הגדול הראשון באירופה כולה להציע כסף תמורת חיי יהודים. על מידת הצלחתה של התכנית חלוקות הדעות גם כיום: בעוד וייסמנדל וחבריו עוסקים במאמצי השוחד, נמשכו הגירושים. אלא שלפתע נפסקו, ואנשי "קבוצת העבודה" היו משוכנעים כי מאמציהם נשאו פרי.⁵ בהמשך התפתחה יוזמה זו ל"אירופה פלאן", תכנית גרנדיוזית שהגה הרב וייסמנדל⁶ להצלת כל יהודי אירופה באמצעות שוחד. אך התכנית לא צלחה, והסיבות לכשלונה נשארו שנויות במחלוקת.⁷

בשלהי קיץ 1943 לקחו על עצמם אנשי "קבוצת העבודה" משימה חדשה ויוצאת דופן: לקלוט פליטים יהודים שהחלו להגיע טיפין טיפין, בדרך לא דרך, מפולין. אנשי "קבוצת העבודה" היו קולטים פליטים אלה במעברי הגבול, מעבירים אותם למקום מבטחים בסלובקיה, ולאחר מכן מבריחים אותם אל מעבר לגבול, להונגריה, שנחשבה בטוחה יותר: חרב הגירושים פסחה עליה כמעט לחלוטין. באחד בספטמבר דיווחה גיזי פליישמן למרכז "החלוץ" בז'נבה על כמתים פליטים מפולין שהגיעו לסלובקיה, אשר "קבוצת העבודה" מטפלת בעניינם. למכתב צורפו גם שלושה דו"חות: האחד על האירועים בבנדין ובסוסנוביץ, השני על הגירושים מסלובקיה והשלישי על גטו לודז'. דו"חות אלה אישרו את קיומם של מחנות השמדה. פליישמן כבר ידעה לנקוב בשמות מרביתם: סוביבור, טרבלינקה, בלז'ץ ואושוויץ.⁸

הדרך לסלובקיה

כאמור, בסוף אוגוסט 1943 הגיעו לז'לינה שבסלובקיה חיים טננוורצל ואלכס גוטמן, אנשי "הנוער הציוני" בבנדין. ארווין שטיינר, איש "קבוצת העבודה" שקיבל את פניהם,⁹ ראה לפניו שני אנשים צעירים וזריזים, שהאמינו באפשרות להרחיב את פעילות הברחת הגבול. הוא סיכם עמם את דרכי הפעולה: לטננוורצל ולגוטמן היו המבריחים שלהם מהצד הפולני של הגבול, ולשטיינר היו אנשיו שלו מהצד הסלובקי: תומאש קוריצה, נהג משאית של משמר "הלינקה" הפשיסטי, שהיה נע בדרכי הגבול,¹⁰ ואלכס האוזר (או יוסף אכהאוזר), סוכן נוסע סלובקי, שהיה נשוי לאישה יהודייה. האוזר, שהיה בעל טנדר, היה מסייע בהעברת היהודים הבורחים וכן היה משלם את כספי השוחד שהועברו משטיינר למבריחים ולז'נדרמים שהסכימו לסייע בבריחה.¹¹ בראשית אוקטובר כבר היה שטיינר ערוך לקלוט את הפליטים הבאים, ואלה אמנם החלו להגיע.

הראשונות להגיע אחרי גוטמן וטננוורצל היו טוסיה גוטמן ואמה רלה. קצרות רוח להמתין לידיעות מסלובקיה, החליטו טוסיה ואמה לצאת עם המבריחים שהכיר קובה רוזנברג. הם יצאו לדרכן והגיעו לכפר קטן למרגלות הר בצד הסלובקי. המבריחים הפולנים חזרו לארצם, ואילו טוסיה ואמה נשארו נתונות לרחמי הסלובקים. הסלובקים איימו עליהן שאם לא ישלמו להם סכום כסף, ילשינו עליהן לגרמנים. כסף לא היה להן. טוסיה החליטה לנסוע לז'לינה ולנסות ליצור קשר עם יהודים. היא הצליחה להגיע לשם וליצור קשר עם אלכס האוזר. בעזרתו הצליחה להביא את אמה, ועד מהרה התאחדה המשפחה כולה.¹²

הן פגשו את חיים טננוורצל כשהיה כבר בדרכו חזרה לפולין. הוא ואלכס ביקשו לשוב אל חבריהם מעבר להרים כדי לבסס את דרכי הקשר והבריחה. שטיינר וחבריו לא היו מרוצים מרצונם של אנשי "הנוער הציוני" לחזור לפולין. הסיכון נראה להם גדול מדי. אך כשעמדו שני הצעירים על דעתם, כיבדו את רצונם. טננוורצל וגוטמן ביקשו לחזור יחדיו לפולין, אך כדי שלא לסכן את שניהם הטילו גורל: טננוורצל עלה בגורל. וכך, בעוד בני משפחת גוטמן מוברחים בחסות הפעילים הסלובקים הלאה לכודפשט,¹³ שב טננוורצל אל הגבול הפולני.

טננוורצל לא חזר. רק מאוחר יותר ייודע כי נתפס והוצא להורג. אך בסלובקיה נראה היה כי השליחות עלתה יפה. ממעברי ההרים היו מוסיפים ובאים אנשי "הנוער הציוני" בבנדין. תומאש קוריצה, אלכס האוזר והז'נדרמים

ששוחדו היו מביאים אותם למקום מחבוא בז'לינה, ומשם היו מבריחים אותם פעילי "קבוצת העבודה" למחבואים בפרשוב ובערים אחרות. לאחר שהות קצרה בסלובקיה היו מוכרחים שנית, הפעם אל מעבר לגבול ההונגרי. עד מחצית אוקטובר כבר הגיעו כ-40 יהודים מבנדין ומסביבתה, כפי שדיווחה גיזי פליישמן לקושטא. בדרך היו עוד כמספר הזה, ועוד כ-150 הסתתרו, לדבריה, ביערות.¹⁴

המסרבים לבוא

אנשי "הנוער הציוני" שהגיעו סיפרו במפורט על האירועים בבנדין. עתה התקבלה בסלובקיה תמונה מלאה על השואה בבנדין, ונודעו גם פרטים ראשונים על מהלך ההתגוננות¹⁵ ועל הישרדותה של קבוצת ניצולים מהמחתרת החלוצית. במכתבים שיצאו מסלובקיה לקושטא במחצית אוקטובר 1943 הוזכרה פעם אחרי פעם קבוצה של כ-15 "שומרים" ואנשי "דרור" המתחבאים באזור בנדין. אלא, כך ציינו מרבית הכותבים בתמיהה, מסרבים הם לצאת ממקום מחבואם על מנת להגיע לסלובקיה.¹⁶

במרכז הקשר עם הקבוצה עמד יוסף קורנינסקי, איש "החלוץ" מווארשה, שהגיע לסלובקיה עוד במרס 1941.¹⁷ קורנינסקי, אדם פעלתן ונכון לעזור, השתלב עד מהרה בפעולות הארגונים החלוציים בסלובקיה. היכרותו הקרובה עם חבריו שבפולין הפכה אותו לאיש קשר חשוב עמם. בסוף 1942 קיבל מכתב מהרשל שפרינגר.¹⁸ מכתבים נוספים שהגיעוהו משם, כמו גם הידיעות משוואלב שבז'נבה, הידקו את הקשר בינו לבין אנשיו שבפולין. קורנינסקי הכיר היטב את הנפשות הפועלות בהנהגת "החלוץ" בווארשה וכן את אנשי קיבוץ "דרור" בבנדין: את פרומקה, את הרשל, את חווקה לונצ'נר.¹⁹ עבורו לא היו אלה שמות אנונימיים, אלא חברים שיש לעשות הכול להצלתם.

הקשר העיקרי שקיים קורנינסקי בתקופה זו עם חבריו בפולין היה באמצעות בנדין. לווארשה כנראה לא הצליח למצוא קשר. עתה נחוש היה לעשות ככל האפשר למען הבנדינאים. לדבריו, במחצית הראשונה של 1943 שלח בעצה אחת עם אנשי "החלוץ" בסלובקיה לא פחות משלושה שליחים לבנדין. נראה שלפחות אחד מהם היה בתיאום עם המשלחת בקושטא. כל שלושת השליחים נכשלו במשימתם. האחד נורה, השני לא מצא את החברים, והשלישי נתפס והועבר לחקירה בגסטאפו בווינה. משם הועבר שמו של קורנינסקי לבלושת הסלובקית. קורנינסקי נאלץ להישמר לנפשו, ומאוחר יותר, באוגוסט 1943, עבר להונגריה.²⁰ הקשר בינו לבין אנשי בנדין נותק כליל.

באותה עת נותק גם הקשר בין בנדין לקושטא. בראשית אוגוסט הביא הבלדר את המכתב האחרון של פרומקה וחבריה, שנשלח ב־17.7.1943, ובישר על מותם הקרב של החברים בפולין: "תקוותינו להיפגש עם מולדת לא תתגשמה", כתבו שם. כשבוע לאחר מכן שלחו פומרניץ וכדר מכתב תשובה. הם ניסו לחזק את רוחם של אנשי בנדין ולחזור ולהמליץ להם על דרכי בריחה.²¹ אך המכתב לא הגיע ליעדו. ביום שנשלח, ב־10.8.1943, כבר היו מרבית נמעניו בין המתים. חודש מאוחר יותר הודיע נתן שוואלב מז'נבה לווניה פומרניץ בקושטא כי בימים האחרונים חזרו אליו 22 גלויות ומכתבים ששלח לבנדין. על המכתבים צוין: "הנמען לא נמצא, או יצא למקום בלתי ידוע".²²

בתחילת ספטמבר הגיעו לקושטא מספר גלויות מהונגריה ומסלובקיה, שבישרו על בואה של הפליטה הראשונה מבנדין, והביאו גם מידע על ההשמדה ועל ניסיונות ההתגוננות בבנדין. את הידיעות המפורטות ביותר שלח קורנינסקי, שהצליח להגיע להונגריה בסביבות 26 באוגוסט: "לפני צאתי נודע לי ע"י חברה מ'הנוער הציוני' שעלה בידה להינצל, שהתקיים כנראה כבר הגירוש השני לאושווינצ'ים. היתה התגוננות אמיצה בעיקר ביוזמת 'החלוץ'. על הגבול הסלובקי נמצאת קבוצה בת 15 חברים מ'הנוער הציוני'. שמעתי שכ־20 חברי הקיבוץ שלנו בדרכם לווארשה".²³ ידיעה זו הייתה שגויה בחלקה: הגירוש האחרון קטע את התכנית של אנשי בנדין לעבור למחבוא בווארשה, אך חלקה השני, שנגע לעצם הישרדות החברים, היה נכון. בראשית ספטמבר 1943 כבר היו וניה פומרניץ ומנחם בדר בקושטא מעודכנים באשר לגורל אנשיהם בבנדין. תקוות חדשות התעוררו בהם, והם דיווחו לארץ ישראל: "חלק הצליחו להימלט ואנו מחכים בכליון עיניים לידיעות מברטיסלבה אם הגיע מישוהו".²⁴

גם קורנינסקי מבודפשט יכול היה למסור בשורות טובות לפומרניץ: אנשים מבנדין מוסיפים ובאים. אך שמחתו נמהלה ביגון: הניצולים סיפרו, אישרו והוסיפו פרטים על מות חבריו בבנדין. עתה ידע על מותה האיום של פרומקה ועל גירושו של הרשל. ואילו על גורל הנשארים בחיים מאנשי המחתרת בבנדין לא ידע לספר הרבה. העדויות היו סותרות ומבולבלות, והוא לא יכול היה למסור מידע מדויק על מקום הימצאם. ממכתבו במחצית אוקטובר נרמז (כנראה על סמך עדויות הניצולים) כי ההצלה לא עמדה בראש מעייניהם: "אני בטוח שניסו לעשות הכל בכדי להינצל" כתב קורנינסקי בעברית, "אך לא שיחקה להם השעה. כל מאמציהם הופנו להגנה וכזה השקיעו סכומים ענקיים מהאמצעים שקיבלו".²⁵ משה דאקס, מפעילי ההצלה בסלובקיה, סבר אחרת. באותו זמן עצמו כתב לקושטא בכעס גלוי: "אבל בעניין בנדין אני רוצה לצרף רק כמה מילים. אצלנו בתנועה התפתחה אווירה של גבורות (הירואיזמוס), וזו הסיבה שחברנו לא עברו,

אבל מתו בהגנת כבודה של יהדות. בבנדין יש עוד חמישה עשר חברים של יערי ["השומר הצעיר"], אשר מתייראים לבוא, אף על פי כן שנתן כתב להם לבוא אלינו. חברים הבאים ["הנוער הציוני"] הזמינו אותם גם כן לבוא אתם ביחד, והם לא רצו לבוא".²⁶

העברית של דאקס שנכתבה באותיות לטיניות מקשה להבין את רוח הדברים שביקש למסור. האם ראה דאקס באנשי בנדין גיבורים המסרכים לבוא בגלל הרצון למות על כבוד עמם, או התכוון לומר שבניגוד לרוח הגבורה האופיינית לאנשי פולין, הבנדינאים פשוט פוחדים לצאת ממחבואם? אוסקר קרסניאנסקי, שמסר דיווח דומה לקושטא רק חמישה ימים מאוחר יותר, סבר אף הוא שהפחד הוא הסיבה להתמהמהות אנשי "השומר הצעיר" מלהבריח את הגבול. נראה שהפרטים בידי קרסניאנסקי היו רבים למדי: הוא נקב בשמה של חייקה כעומדת בראש הקבוצה.²⁷

בקושטא הבינו בדר ופומרנץ ממכתבו של דאקס ששרידי הלוחמים בבנדין החליטו למות מות גיבורים. בדר ביקש מחברי ההנהגה בסלובקיה להגיע אליהם ולשכנעם לברוח לסלובקיה: "גבורתם תהיה דרושה לנו בהאבקתנו היהודית, אשר לא תיגמר עם תום המלחמה ובוא הנצחון".²⁸ בדר לא האמין בהרואיקה של ההתאבדות.²⁹ הוא רצה לראות את אנשיו בחיים. מפולין עדיין לא הגיע איש מחברי "השומר הצעיר" או "דרור". בדר ופומרנץ ידעו על הקרבות שהתחוללו בגטאות, אך לא ראו איש מחברי תנועותיהם ששרד אחריהם.

בסוף נובמבר ובראשית דצמבר 1943 הגיעו לקושטא ידיעות חוזרות על הימצאות הקבוצה "השומרית" בבנדין ועל אודות סירובה להבריח את הגבול לסלובקיה. דאקס אף ציין במרירות כי השליח שנשלח אליהם, חיים טננוורצל, נתפס ונהרג, ואף על פי "שנתן את חייו עבורם", הם מסרכים לעזוב.³⁰ קורנינסקי בבודפשט, שנסמך על מקורות אחרים, רשם במכתבו את כתובת הקישור של פלה כ"ץ וציין כי נשלח אליהם שליח.³¹ בקושטא התחזקה ההערכה כי אנשי בנדין החליטו למות מות גיבורים. בסוף דצמבר כתבו בדר ופומרנץ לארץ: "אמרנו להם כי אין זו הצלה אישית, אלא אנו רוצים להצילם כנכס לעם, לתנועה, למען ימסרו לנו לפחות את כל אשר עבר עליהם ואת אשר נושאים הם מתחילת ימי האבדון. הישמעו לקולנו? מי יודע".³²

חייקה וקבוצת המחותרת החלוצית בבנדין

הסיבה לסירוב הקבוצה "השומרית" לברוח לסלובקיה באוקטובר 1943 אינה ברורה גם כיום. גם לא ברור על איזה מידע הסתמכו דאקס וקרסניאנסקי, ועד

כמה היה מדויק. נראה שטננוורצל לא הצליח להגיע אל הקבוצה "השומרית". אף אחת מהעדויות הרבות של הניצולים מקבוצה זו אינה מזכירה את שמו. בדיעבד נודע כי בולק קוז'וך, אחד ממנהיגי קבוצת "הנוער הציוני", שלח מכתב לרוד ליוור שהיה במחנה החיסול, אך גם מכתב זה לא הגיע.³³ בולק עצמו נתפס על ידי הגרמנים ונהרג. למרות הידיעות שהביאו עמם אנשי "הנוער הציוני" לסלובקיה על אודות קבוצת "השומר הצעיר", פעלו שתי הקבוצות במנותק.³⁴ לימים יאמר ליאון בלאט, שריכז את הפעולה ב"נוער הציוני": "היה עלי קודם להציל את אנשי שלי".³⁵ פעולתו ופעולת חבריו הצליחה: בין אוקטובר לדצמבר 1943 העבירו אנשי "הנוער הציוני" לסלובקיה עוד מספר קבוצות, וביניהן מספר הורים וקרובים של חברי הקבוצה, סך הכול 35 איש.³⁶

חייקה לא תיעדה תקופה זו ביומניה. מהעדויות השונות על אותה תקופה עולה כי לא יצאה ממקום מחבואה, אלא כדי להחליפו באחר. היא עזבה את מחבואה בדומברובקה והצטרפה לבונקר שנחפר תחת ביתו של קובילץ במיכלקוביצקה. רוב זמנה הוקדש לכתיבה. מלאכת הכתיבה הפרטית כל כך לבשה עתה אופי של מפעל קולקטיבי. לימים יזכור שמואל רוזנצווייג (רון): "לא פעם עם כתיבת פרק חדש היתה חייקה מציגה אותו בפני חוג מצומצם של חברים ואז הועלו זכרונות משותפים, שבצורה זו או אחרת מצאו את ביטויים ב'יומן'. כל החבורה שותפה היתה לראגה אחת: שחייקה עם יומניה תישאר בחיים!"³⁷

לא רק רוזנצווייג, גם אהרן בראנדס ופלה כ"ץ זכרו את הקריאה בצוואת.³⁸ ואילו חייקה, ככל שהתקדמה בכתיבה, כך השתחררה מהאפלה שאליה משכו אותה מילותיה הראשונות. לאחר שפרקה את משא רגשותיה בדפים הראשונים, הפכה מלאכת התיאור לתהליך מזכך. פלה, קאסיה ושמואל, שהיו עמה בימים אלה, לא זכרוה כשקועה בדיכאון. נהפוך הוא, היא הייתה מצרה שאין לאל ידה לעשות יותר למען הקבוצה. קאסיה זכרה כיצד הייתה חייקה פושטת מעליה את בגדיה עם שובה משליחויותיה וממהרת לכבסם. חייקה, שבשל חזותה היהודית נמנע ממנה לנוע ברחובות, רצתה להרגיש שהיא מסייעת, ועל קאסיה היה הדבר לעתים לטורח: "מה את מורידה ממני את הבגדים", הייתה רוטנת, "אני אלך לי לישון כך".³⁹

האם תפסה חייקה עמדת מנהיגות בקבוצה? ממכתבו של קרסניאנסקי מסלובקיה עולה שלפחות מבחון נתפסה ככזו. שתי הקשריות הצעירות, חברות "השומר הצעיר", המשיכו להתייחס אליה כאל דמות סמכותית: לפי פלה כ"ץ, חייקה הייתה "הלב והמח של הקבוצה". הגם שהקשריות פעלו בדרך כלל בצורה עצמאית, הזכירה פלה מקרה מסוים, שבו יצאה בהנחיית חייקה לחלץ את חנה וירניק, חברת "השומר הצעיר", ממחנה עבודה בשלזיה הגרמנית. פלה

הצליחה להגיע למחנה, יצרה קשר עם חנה ואף הביאה לה מכתב, מזון וכסף להכנת הבריחה. אך פלה לא הצליחה לחזור למחנה פעם נוספת, וניסיון החילוץ נכשל.⁴⁰ ממכתב מאוחר יותר עולה כי חייקה ניסתה לחלוץ באמצעות פלה גם את עדה נויפלד שנמצאה במחנה החיסול, ואף שלחה עמה סכום כסף לצורך זה. באותו מכתב נרמז שחייקה ביקשה באותה הזדמנות להציל גם את רוזנר.⁴¹ קאסיה העידה כי בתקופה מסוימת, כאשר נוצר מתח בקבוצה וקאסיה פרשה ממנה וחזרה למחנה החיסול, חייקה היא ששלחה אליה פתק וביקשה שתחזור.⁴² גם מעדותו של אברהם איזביצקי, שהגיע לבונקר מאוחר יותר, עולה כי "חייקה היתה דמות מרכזית בבונקר".⁴³ נראה שחייקה לקחה חלק פעיל גם בארגון החיים הכלכליים במחבוא: יומניה נקטעים על ידי רשימת מצרכים ומחיריהם.⁴⁴ עדויות שונות מדגישות גם את תפקידו החשוב של מאיר שולמן.⁴⁵ כישוריו הטכניים והארגוניים של בחור זה, שלא צמח בשורות התנועה, היו לגורם ראשון במעלה להבטחת ההישרדות של חברי הקבוצה. מאיר דאג לחפירת הבונקר אצל קובילץ, סייע בהכנת תעודות מזויפות וריכז בידיו את הנושא הכספי. לפי פלה, חייקה ומאיר היו נוהגים להתייעץ, אך היו ביניהם גם ויכוחים שנבעו מהבדלי האישיים והשייכות התנועית.⁴⁶

האם חייקה היא שסירבה לפניות החוזרות מסלובקיה ומקושטא להבריח את הגבול? על פי יומניה המרירים שוב לא שמה מבטחה בארץ ישראל, וייתכן שהיסוסיה באו על רקע אידאולוגי. ממילא לא ייחסה חשיבות מרובה להצלה אישית, ואולי האמינה כי עליה ועל חבריה להישאר בפולין ולמות שם, או להשתחרר עם בוא הצבא האדום. במכתב שנשלח מסלובקיה מעט מאוחר יותר נכתב עליה ועל חבריה כי בשל הייסורים שעברו הם "שונאים את היהודים, שונאים את חולשתם, ותקותם היחידה היא הצבא האדום".⁴⁷ מקץ שנים דחתה פלה כ"ץ את כל הסברות: "אם רק היתה תקווה – היינו הולכים לסלובקיה". היא שמעה של "נוער הציוני" היה קשר למבריחים, אך "לנו לא היה".⁴⁸ לפי פלה, הקולות הקוראים מעבר לגבול לעבור לסלובקיה לא הגיעו אל חברי הקבוצה. במשך כל אותו זמן המשיכה הקבוצה לשמור על קשר עם מחנות החיסול שבבנדין ובשרודולה. פרדקה אוקסנהנדלר-קוז'ור, קשרית "הנוער הציוני" שחזרה למחנה סוסנוביץ' לאחר שנעצרה ושוחררה מבית כלאה בראשית דצמבר, תיארה את האווירה במחנות החיסול בצורה דומה לזו שתיארה חודשים קודם לכן חייקה: "האנשים התרגלו לתנאים, התלכדו חבורות ומשפחות חדשות מתוך השרידים, והם מנהלים חיים של 'אכול ושתה כי מחר נמות'".⁴⁹ המחנות היו גם תשובה זמנית לקיום. בתוכם חיו גם אחדים מחברי תנועות הנוער החלוציות שלא מצאו להם מסתור מחוצה להם. קשרי הקבוצה היו מגיעים לפרקים למחנות

החיסול ומבריהים משם חפצים וכסף כדי לסייע להישרדות המסתתרים. מפעם לפעם הוברחו אנשים נוספים אל מחוץ למחנה. כסף, ככל העולה מתיאורים אלה, לא חסר: הוא היה מצוי בשפע במחנה החיסול.⁵⁰

קשר מיוחד נוצר בין אנשי הקבוצה להירש ברנבלט, ראש המשטרה היהודית בבנדין לשעבר, שעתה מילא תפקיד מרכזי במחנה. ברנבלט, שהכיר את אנשי תנועות הנוער מביקוריו בחוזה,⁵¹ סוכם על אלה מהם שנמצאו עמו במחנה החיסול. הם מצדם נעזרו בקשריו עם מפקדי המחנה הגרמנים וכנראה גם בכסף שהצטבר בידיהם. קאסיה, שלפרק זמן נותקה מחבריה לקבוצה, הפכה לחברתו של ברנבלט.⁵² באמצעות מחנה החיסול התקיים גם קשר מכתבים עם צביה לובטקין בווארשה, ומשם הגיעו גם כספים שהיו ברשותה של צביה.⁵³

בנובמבר 1943 החלו אנשי תנועות הנוער החלוציות לחפש דרך להגיע לסלובקיה בכוחות עצמם. זאת בהשפעת המכתבים שהתקבלו מגרמניה ומווארשה. אחיו של דוד ליור, אריה, ישב במחנה המעצר לנתיני חו"ל בגרמניה, ומשם קיים חליפת מכתבים סדירה עם שווייץ ועם אחיו שבמחנה החיסול בבנדין. בדרך זו שלח אליו את כתובתו של קורנינסקי, רחוב אדלובה 6. הייתה זו כתובת ה"או. ז'ה" בברטיסלאבה, אך בשל הזהירות הרבה שנקט אריה במכתביו, לא הבין דוד כי מדובר בסלובקיה.⁵⁴ לפי רניה קוקילקה התקבלה ההודעה כי יש לעבור לסלובקיה מיצחק צוקרמן וצביה לובטקין מווארשה.⁵⁵ מאוחר יותר ידווח מסלובקיה כי חברי הקבוצה "החליטו לבוא אך רק לאחר שקיבלו הוראה מצביה".⁵⁶ בדיווחה בארץ תספר חייקה: "קיבלנו הודעה שעלינו לעבור לסלובקיה. דצמבר 1943". היא לא ציינה מאין נשלחה ההודעה.⁵⁷ על פי תפיסתה פעלה גם עתה לפי צו התנועה.⁵⁸

בריחה לבסוף

בחיפושיו הדרך לסלובקיה הייתה מעורבת רניה קוקילקה, שזה עתה שוחררה בפעולה נועזת ממעצרה. לפי עדותה, נודע לה כי זה שבועות רבים מתנהלת פעולת הצלה של "הנוער הציוני", אולם הם שומרים את הדבר בסוד "ובשום פנים אין אנו יכולים להציל מפייהם, מי הם המבריחים הללו".⁵⁹ גם לדברי פלה כ"ץ, "לנוער הציוני היה קשר למבריחים. לנו לא".⁶⁰ נעדרת מידע וקשר, יצאה קאסיה להרים על מנת לאתר מבריחים אפשריים, אך היא לא מצאה מבריחים אמיתיים.⁶¹

כסופו של דבר מיטק קובילץ ורומן קולודז'י ידירו, עריק מהצבא הגרמני, הם שיצרו את הקשר עם מבריחים שניתן לסמוך עליהם.⁶² ב-10 או ב-11 בדצמבר

נערכה ישיבה בבונקר של הקובילצ'ים. בישיבה השתתף דוד ליור, שהגיע זה עתה ממחנה החיסול. מכתב התקבל מווארשה, ובו תהתה צביה לובטקין מדוע ליור וד"ר ליברמן עדיין נמצאים במחנות החיסול. היא ביקשה מחבריה שבכנדין לסייע בחילוצם. מספר ימים לאחר שנמסר לו על אודות המכתב של צביה ברח ליור, ועד מהרה הצטרפו אליו אשתו מרים ובנו מנחם. הם הגיעו לדירת הגברת נובאק, ומשם הועברו למיכלקוביצקה. נערכה התייעצות מסודרת, שבה, לפי עדותו של ליור, נטלו חלק פעיל מאיר שולמן, חייקה קלינגר, עליזה זיטנפלד וחוקה לונצ'נר. מאיר דיווח על המצב הכספי. כסף רב היה להם: כ-120,000 מרק לדברי מאיר. נערכה רשימה חדשה של יהודים שיש להוציאם ממחנה החיסול, ודובר על ארגון יציאת הקבוצה הראשונה לסלובקיה. מכס פישר ואיזביצקי היו עתידים לצאת למחרת בבוקר לדרכם.⁶³

ב־12 בדצמבר הגיעו איזביצקי ופישר לסלובקיה. הידיעה על אודות בואם הגיעה כנראה עוד באותו יום לידי שליחי "קבוצת העבודה", והם חשו לקבל את פניהם בכפר מיקולאש הסמוך לגבול. פישר ואיזביצקי שלחו מכתבים לחבריהם בפולין, ובינתיים החליטו לחכות כאן לבואם. המבריחים חזרו לבנדין כעבור שבוע, ושובם עורר התרגשות גדולה.⁶⁴ הוחל בהכנות מיידיות לקראת צאתה של הקבוצה השנייה.

ידיעות על הצלחת המבריחים עוררו התרגשות גדולה גם במחנה החיסול. רבים ביקשו להצטרף לבורחים. מה עוד שבמחנה פשטו שמועות כי יושביו לא יאריכו לחיות. מקור השמועות היה קצין הגסטאפו פולטן. קצין זה היה מקורב לברנבלט. באחד מימי ראשית דצמבר טלפן פולטן לברנבלט והודיע לו: "אם יהיו המכנסים מוכנים, נבוא לקחת אותם". בלשון הצופן שקבעו ביניהם מכבר, פירושו של דבר היה שהגירוש האחרון מתקרב.⁶⁵ באותו יום נמלטה קבוצה של 28 איש ממחנה החיסול ובראשה ברנבלט ופוטאש, אף הוא שוטר יהודי.⁶⁶ הם מצאו להם מחבוא בצד הארי, וחיכו אף הם לתורם לצאת לסלובקיה. לפי קאסיה שמסרה עדות זו, ברחת הקבוצה ממחנה החיסול ב־9 בדצמבר, כלומר עוד לפני צאת המשלחת הראשונה לסלובקיה.⁶⁷ נראה שלקבוצה זו התכוון גם ליור בספרו על פעולות חילוץ של עשרים וכמה מיהודי מחנות החיסול.⁶⁸ אלא שכאן מסתיים הרמיון בין העדויות. אליבא דקאסיה היה ברנבלט יוזמה ומפעילה של התכנית, ואילו לפי ליור התאפשרה בריחה זו כתוצאה מעבודתם של קשרי הקבוצה החלוצית, ובמיוחד של אברהם איזביצקי איש "גורדוניה".⁶⁹

ההבדל בגרסאות מעיד על בעייתיות היחסים. אנשי שתי הקבוצות לא אהבו במיוחד אלה את אלה, אך במציאות החדשה שנוצרה נאלצו לשתף פעולה. לפי ליור נבע שיתוף הפעולה מטעמים אינסטרומנטליים: באחד הימים, כך זכר,

הגיעה אליו קאסיה ואמרה לו: "מר ברנבלט רוצה לחיות". לדבריו, ארגן ליור את הוצאת ברנבלט וחבריו מהמחנה, ולאחר מכן שלח פתק למפקד הבונקר שאליו הגיעו ובו הורה לו "להוריד את המכנסים מברנבלט, פוטאש וארליך ולשלוח אותם הלאה"⁷⁰. אנשי הקבוצה החלוצית הצליחו לסחוט מהשוטרים היהודים לא פחות מ־70,000 מרק לקופה הכללית.⁷¹ קאסיה לא זכרה זאת, אך ציינה את הסיוע הרב שהושיט ברנבלט לאנשי הקבוצה החלוצית עוד קודם לכן, בתוקף תפקידו וקשריו במחנה החיסול.⁷² לדבריה, חייקה היא שביקשה ממנה להעביר לברנבלט אקדח בתמורה לעזרתו, וכך נוצר הקשר בינה לבין ברנבלט.⁷³ החלוצים זקוקים היו לכספם ולקשריהם של השוטרים היהודים. אלה האחרונים ביקשו להשתמש בדרך הבריחה שמצאו החלוצים.

בקבוצה השנייה שהתארגנה להברחת הגבול עדיין לא נכללו השוטרים היהודים. באופן טבעי ניתנה עדיפות לחברי התנועות, ומתוכם לבעלי החזות היהודית. להכללתה של חייקה בקבוצת היוצאים הייתה חשיבות מיוחדת: היא אשר תביא לעולם החופשי את סיפור גויעתה וניסיון התקוממותה של יהדות זגלמביה. עמה היו אמורים לעבור את הגבול גם אהרן בראנדס ופולה אחותו, חווקה לונצ'נר מ"דרור", רניה והנער משה (מוניה) הופנברג מקיבוץ "עתיד". ועוד הצטרפו אליהם ליאון מרקוביץ שהיה מקורב לתנועה ויהודי נוסף ששמו לא נזכר. שמונה היו, ו־21 בדצמבר נקבע ליום יציאתם.⁷⁴

חייקה לא תיארה ביומניה את הברחת הגבול לסלובקיה, אך חבריה סיפרו על כך. רניה קוקילקה זכרה את הרגע שבו הגיעה אליה חווקה לונצ'נר ובישרה לה שעליה להתכונן לצאת.⁷⁵ רניה, שעדיין החלימה מתלאותיה בבית הכלא, לא אבתה לצאת. זה שבועיים לא ראתה את אחותה שרה, שהייתה בשליחויות. חווקה ועליזה דיברו על לכה. ניסו לשכנעה שעליה לצאת: עליזה זיטנפלד ושרה אחותה עדיין היו עסוקות בשמירת הקשר עם ילדי "עתיד" שהוחבאו בכתי איכרים גרמנים. לכשיצליחו לכנס את הילדים, יבואו אף הן. לבסוף השתכנעה רניה.⁷⁶

בשש בכור נפרדו רניה וחווקה מגברת באנסיקובה בדומברובה. באנסיקובה התרגשה. היא ביקשה מהבנות שיזכרוה לאחר המלחמה. לדבריה של חייקה, ביקשו חברי הקבוצה לקחתה עמם לסלובקיה.⁷⁷ רניה וחווקה הלכו ברגל למיכלקוביצקה. בתחנת הרכבת נפגשו עם שאר השישה, ביניהם גם חייקה ובראנדס. כאן פגשו גם את קוביליץ הבן. יחד עלו לרכבת ונסעו עד קאטוביץ. משם, שוב ברכבת, נסעו דרך ביאלסקו עד לכפר יאלסניה שעל יד הגבול הסלובקי. מיטק קוביליץ העבירם לידי המבריחים, והוא עצמו פנה לחזור כשהוא נושא עמו פתק לחברים שנשארו. לעת ערב יצאו להרים. שנים

עשר היו: לחבורת הפליטים הצטרפו שני מברחים ושני מורי דרך. במשך שש שעות פסעו בשלג עמוק, שהגיע לעתים למטר וחצי. הטיפוס היה קשה. הם לא היו מצוידים כראוי. נעליו של אהרן היו קרועות, ורניה הייתה ללא מעיל, רק שמלתה לגופה.⁷⁸ ניתן לשער כי גם על חייקה קשתה ההליכה עד מאוד. מעולם לא ניחנה בכריאות טובה, ובפרט מציקות היו לה רגליה. אך עתה הייתה ממשיכה והולכת. בראש צעד בזריזות הנער מוניוש (מוניה הופנברג). כמהתל היה בדמויות המגושמות הפוסעות וכושלות אחריו.⁷⁹

בשעת לילה מאוחרת חצו את קו פרשת המים בגובה 1,900 מטר. אחר כך התחילו לרדת. מרחוק השחירו היערות הסלובקיים. הם החישו צעדיהם. שוב לא חשו בקור. הזיעה הדביקה את בגדיהם לגופם. כשהגיעו לעמק הבחינו בהבהוב אש; מדורתם של המברחים הסלובקים.

עד מהרה היו הפליטים מחממים לאורה את עצמותיהם הקפואות ואת בגדיהם הרטובים. המברחים הסלובקים נערכו להמשך ההליכה, והמברחים הפולנים פנו לשוב לארצם. לאחר צעידה של מספר שעות נוספות הגיעו לכפר סלובקי קטן. הייתה שעת בוקר מוקדמת, ואנשי הכפר עדיין היו שקועים בשנתם. באחד הבתים נפתחה אליהם דלת. שלהבת עששית האירה אורווה קטנה. על הקש שנפרש להם, בין סוסים, פרות וחזירים, התמוטטו חברי הקבוצה. רק דבר אחד ביקשו עתה – לישון. בצהריים העירה אותם בעלת הבית שהביאה מזון. הם סעדו את לבם ושבו ונרדמו. לימים זכרה רניה את קרני שמש דצמבר שהאירו מחרכי האורווה, את מגע גופות חבריה המצטופפים יחדיו במקום הצר, את ההרהור שעבר בה על אודות הנשואים שם בפולין, בטרם חזרה לישון.⁸⁰

יום לאחר מכן הגיעו בטנדר של אלכס האוזר לעיירה מיקולאש. בדרך שוחחו עמו. האוזר תאב היה לדעת כל פרט. אף על פי שהעביר כנראה כבר עשרות יהודים, קשה לו להאמין שאמנם מסוגלים הגרמנים למעשי תועבה כאלה. פליטי בנדין מצדם השתאו לנוכח התכנון המדוקדק והתיאום עד לפרט האחרון. במיקולאש הובאו לבית הקהילה היהודית, ומשם לאכסניה הארעית שאורגנה לפליטים. שם כבר חיכו להם מכס פישר ואיזביצקי. סוף סוף הגיעו למקום מבטחים. רניה סיפרה: "שמחתנו גדולה. הרי אנו משולים לאותה ציפורת שנחלצה מתוך קליפת הגולם. ככני חורין אנו פורשים את כנפינו. מתוך הרגל אנו עורנו משוחחים בלחש, כמו בתוך הבונקר, אף על פי ששוב אין סכנת רודף וממית נשקפת לנו בכל רגע. הרגשתנו העצמית – כאילו מחומר אחר קורצנו".⁸¹ למחרת, כך זכרה רניה, הגיע אליהם בניטו, חבר "השומר הצעיר" בסלובקיה.

פרק עשרים ושלושה

המבשרת

אבא, 1986

אבא משתף פעולה עם הפרויקט שלי. כדרכו, הוא תמה על הבחירות שלי, אך כשהוא נקרא לעזור, הוא מטה כתף: מבהיר פרטים סתומים ביומניה ובקורותיה של אמא, מתרגם עבורי קטעים שונים בשפות ששליטתי בהן מוגבלת. תמיד השתאיתי לנוכח מספר השפות הגדול ששלט בהן. בילדותנו היה מתרגם לנו ספרי ילדים מרוסית, בנערותנו היה מצטט לנו פתגמים בלטינית, ובין מדפי הספרים תפסו מקום של כבוד הז'ורנלים לאדריכלות ובנייה בגרמנית. אנחנו ירשנו ממנו רק שפה אחת, זו שנחוש היה לדבר ולחשוב בה בלבד – עברית.

אבא עובד כעת בארכיון הקיבוץ, לאחר שנים ארוכות שבהן הקדיש את חייו לפיגומים. בתקופת המלחמה הקפיד לשמור על ארכיון התנועה במחתרת, ולאחר שניהל תקופת מה את ארכיון "השומר הצעיר" בגבעת חביבה, ארגן לו כאן, בקיבוץ העוגן, ארכיון משלו.

דמותה של אמא עומדת בינינו, אך היא גם זו היוצרת גשר מחודש. בילדותנו לא הרבה אבא לדבר אתי על אמא, ובוודאי שלא על דרך מותה. זיכרונה היה נושא טעון ושתוק מאז התלכדה מחדש המשפחה הקטנה עם בואה של מלכה. דרכו של אבא להתמודד עם אסונו הייתה להעביר את האבל מהספרה הפרטית לספרה הציבורית. בזכותו יצאה החוברת לזכרה של אמא, וללא התעקשותו לא היו יוצאים היומנים לאור במיומן בגטו. ב-1959, כשנדרש קיבוץ העוגן לממן את הוצאת הספר עם "ספריית פועלים", הועלו הסתייגויות במזכירות הקיבוץ. הרי פרקים ממנו כבר ראו אור בפרסומים תנועתיים שונים.¹ אבא, מעמודי התווך של הקיבוץ, לא היה רגיל לסירוב: הוא הודיע למזכירות שאם בקשתו לא תאושר, ייקח את כספי הפיצויים שכבר הוחל לדון בהם אז, ויעזוב את הקיבוץ עם שלושת ילדיו. הבקשה אושרה: אבא היה חשוב מכדי שיוותרו עליו. אבא לא הוסיף דברים בכתב לאלה שהתפרסמו בחוברת הזיכרון ובספר. רק עתה, לראשונה, הוא מעביר אלי את הדברים שנשא על הקבר בעת הלווייתה.

הוא מתאר שם במילים רגישות ורועדות את פגישתם הראשונה ואחר כך את מאבקה של אמא ליצור לה חיים חדשים ולשכוח את שנות הסבל. "מחילה וסליחה מבקש אני ממך חייקה, אשר לא שמרתי יותר עלייך ועל בריאותך ולא ריפאתי את פצעי נפשך".²

אבא היה לנושא זיכרון השואה בקיבוץ. לאחר הוצאת הספר לקח על עצמו את הטיפול בנושא הפיזיים, ובו עסק שנים רבות. הפיזיים התקבלו באורח אישי, אך הועברו בשלמותם לקיבוץ. חבר אחד שהתעקש לקבלם לידיו הוכרח לעזוב את הקיבוץ. כספי הפיזיים נקשרו למרכז עשייתו של אבא בקיבוץ – הבנייה. חלקם אמנם הוקדשו ליצירת קרנות פנסיה אישיות לחברים (עניין יוצא דופן בימים ההם), אך חלקם נצברו בקרן מיוחדת שנקראה "נצחות", אשר מימנה את הקמת מבני הציבור הגדולים של הקיבוץ: המועדון לחבר, אולם התרבות, וגולת הכותרת של מפעליו של אבא – הדר האוכל החדש.

בראשית שנות השישים, כשהחלו לציין בצורה מובלטת יותר את "יום השואה והגבורה", נעשה אבא לאחראי באופן קבוע לטכס השנתי בקיבוץ. הייתי אז תלמיד תיכון, ואבא נהג להתייעץ אתי בבחירת הקטעים הספרותיים והמוזיקליים. על אמא כאדם, כאישה, לא דיברנו גם אז.

מזיכרונות המלחמה של אבא עצמו נשבה בילדותנו רוח עליזה. ישיבתו בכלא, פרשיות הברחה הגבול והבריחה מפלוגת עבודת הכפייה סופרו בהומור וברוח טובה. כך, למשל, הבחין בתקופת ישיבתו בכלא כי שפת העולם התחתון ההונגרי הייתה מתובלת בכיטויים יהודיים, ששימשו שמות צופן לעסקיהם האפלים של טיפוסים מפוקפקים.³ עתה, כשאני קורא את העדות שנתן בשנות השישים לישעיהו ילינק, עולה מהם רוח אחרת, קודרת יותר. אך האופטימיות קיימת. אבא האמין באפשרות הצלה גם בתקופות הקשות ביותר.

הוא נולד ב-1917 בשם יעקב רוזנברג, אך בבית הספר נרשם בשמו הסלובקי, טיבור, ואילו חבריו לתנועה קראו לו "בניטו", כינוי אירוני שאותו ירש מאביו, אחד מפרנסי קהילת פרשוב. לימים נעברת כולנו את שם המשפחה רוזנברג לרונו.

שנות נעוריו עברו עליו בעיר פרשוב בסלובקיה. כבן למשפחה זעיר בורגנית ומתבוללת למחצה (מוריצ, אביו, היה מעסקני הקהילה הנאולוגית) זכה לחינוך טוב. הוא למד בגימנסיה ריאלית ועבר בהצלחה את בחינות הבגרות. רק לחינוך מוזיקלי, שבו רצה עד מאוד, לא זכה. כנהוג במשפחות זעיר בורגניות, ניגן האח הבכור על כינור, ואחיות אחרות ניגנו על פסנתר. כשהגיעה שעתו של אבא, צעיר האחים, ללמוד לנגן, שוב לא הצליח האב לעמוד בתשלום. משבר הזעיר בורגנות היהודית שהתחולל בפולין פגע גם ביהודי סלובקיה. עסקיו

של מוריץ רוזנברג, אביו של בניטו, התמוטטו, והוא איבד את חנותו וביתו. ילדיו של מוריץ היו בעלי מודעות פוליטית, על פי רוב רדיקלית. האח הבכור שאנדור (שאני) הפך לקומוניסט, למרות הסכנה שהייתה כרוכה בכך. שתי הבנות יפה וצפורה נסתפחו לתנועות נוער ציוניות, ועוד לפני המלחמה עלו לארץ ישראל. נראה כי רק אדית היפה, הבת הגדולה, לא נטתה אחר האידאולוגיה. אבא, הצעיר מכולם, הצטרף ל"שומר הצעיר" בגיל מאוחר יחסית, כבן שש עשרה היה, והפך עד מהרה לפעיל מרכזי. ערב המלחמה כבר היה מדרוך מנוסה וחבר הנהגת "השומר הצעיר" בצ'כוסלובקיה. לאחר מרס 1939, כשהתפוררה הרפובליקה הצ'כוסלובקית עם כניסת הגרמנים לפראג, נעשה לחבר ההנהגה בסלובקיה.

במהלך השנים הראשונות למלחמה פעל אבא כאחד מראשי "השומר הצעיר" בסלובקיה, וכאיש מחלקת ה"אומשיכטונג" ב"או. ז'ה". בשל תפקידו יכול היה להגן על חברי התנועה, שהמשיכו בפעילותם המחתרתית למחצה גם בסלובקיה האוהדת את גרמניה.⁴ כשהחלו הגירושים מסלובקיה לפולין במרס 1942, ניצל את מעמדו ואת הידיעות שהיו בידיו כדי להתריע בפני חבריו על העומד לבוא, ולהמליץ להם לעבור את הגבול להונגריה: "אם יש למישהו אפשרות ממשית, קונקרטי, להציל את אנשינו על ידי העברת הגבולות, יש לנצל את הזדמנות", כתב לחבריו בחוזר שהפיץ ב־6.3.1942.⁵ בחודש אפריל 1942, לאחר שהעביר בהצלחה כשישים מחבריו להונגריה, פורקה מחלקת ה"אומשיכטונג" וגם הוא עבר את הגבול להונגריה. שם חבר לידידו יושקו באומר ולחברתו זה שנים רות לוראנד, שניהם חברי "השומר הצעיר" מסלובקיה, שהקדימו להגיע להונגריה. במהלך פעילותו המחתרתית נאסר לא פעם, בין כשניסה להבריח גבולות ובין כשנתפס עם ניירות מזויפים בהונגריה. לאחר שהשתחרר מהכלא גויס לפלוגת עבודות כפייה בהונגריה, אך גם משם נמלט, כאשר קיבל חופשה קצרה לפני שהפלוגה נשלחה לחזית הרוסית. עורך הדין שעמו התייעץ הסביר לו כי בפניו שתי אפשרויות: למות מכדור (בחזית הרוסית) או מחבל (כעריק). אבא בחר באפשרות השלישית ושב לסלובקיה. בסלובקיה חזר והשתלב בפעולות המחתרת, ותפקיד חדש נועד לו: לקבל את פני היהודים הנמלטים מפולין. שם פגש את אמא.

פגישה במיקולאש

היה זה המפגש הראשון של איש התנועה שמחוץ לפולין עם אחת מאותם אנשים שייקראו לימים "לוחמי הגטאות". בניטו, שעמד בקשרי מכתבים הדוקים

עם בדר, היה חוליית הקשר לארץ ישראל, לתנועה, ליערי. ואילו חייקה הייתה האישה "משם". מי שחזתה את האימים על בשרה. מי שיכלה לספר על אודות חייקה ומותם של החברים שלחמו או ניסו להילחם. שניהם היו נרגשים. בניסו זכר היטב את רגע המפגש:

בליל חורף פגשתיך לראשונה בעיירה סלובקית קרוב לגבול הפולני. תלאות הדרך לא נכרו כלל על פניך. הברחת הגבול עם כל המאמצים העל אנושיים נדחקו רחוק רחוק מאחורי חוויות של חודשים ושנים מלאי זוועות, כאב וסבל. ההצלה האישית הפכה לאפיוזודה לא חשובה. אך הירח בהביטו על השלג הקר האיר את הלילה. וברור ומוגדר היה הכל. כאילו ביום. כן דבריה של חייקה באותו לילה.

התיישבנו שנינו על יד התנור הגדול באולם בית הספר אשר הפך לאכסניה לפליטי פולין מסביבות זגלמביה. והיא לא פסקה מלדבר. לא זעקת איש יחיד, לא סבל של אדם בודד קראו מגרונה. דור שלם צעק מפיה, כאשר דבריה משמשים לכאורה כלי מבטא בלבד לכל האסון שפקד את עמנו.

דיברה ללא הפסק, שעות על שעות, כאילו פוחדת פן לא תספיק למסור את הכל, כאילו מעבירה פיקדון מפה לפה, אשר לא אווזים בידיים, כי כל זה כה רחוק מעבר להגיון השוכן בגוף אנוש. ואני, בשומעי את דבריה, אחזתי לעתים בידיה, כדי להרגיש את האדם, אשר נושא את כל זאת על לבו ונפשו. ידוע ידעתי על השמדת מיליוני יהודים וביניהם כמה עשרות בני משפחה וחברי נעורים, אך זה הלילה הרגשתי לראשונה – כאבתי את גורלם.⁶

גם יומניה היו עמה. ייתכן כי כבר באותו ערב החלה לקרוא בהם ולתרגמם לנציג התנועה. התקשורת לא הייתה בעיה: שניהם דוברי גרמנית היו. היה זה דוקומנט אותנטי ראשון שהוכרח מפולין ובו תיאור מפורט של המאורעות זמן קצר לאחר התרחשותם. הייתה בו עדות אשר תוכל לסייע לחברים בקושטא ובארץ ישראל בהסרת מסך האיזודאות לגבי גורל החברים בפולין. מספר ימים לאחר בואה הועבר היומן למשרדי התנועה, ושם הוחל בתרגומו לגרמנית ובהדפסתו במכונת כתיבה. חודשיים לפני שתגיע חייקה לקושטא, כבר גיעו לשם יומניה, אם כי תרגומם טרם נשלם.⁷

ואילו חייקה התאהבה. בדמות הפעיל הסלובקי שבה למצוא את כל מה שאבד לה. בן גילה היה ואיש התנועה. כמוה מוכן היה לסכן את נפשו עבור

חברים, כמוה האמין ברעיונות עולם המחר. גם בניטו התאהב. הוא חש דחף לפרוש את חסותו על הפליטה שחורת השער ועצובת העיניים. מפינתם באולם בית הספר עקבו מכס פישר וחוקה לונצ'נר אחרי השניים המסתודדים תכופות ליד לוח הכיתה השחור. מכס אמר לחוקה: "מכאן עוד תצמח פרוכלמה", כדרך שהיו מכנים פרשת אהבים פרטית שצמחה בתוך התנועה.⁸ מכס עצמו קיווה שגם בינו ובין חוקה יצמח פעם משהו.

גם קאסיה זכרה את תחילת הרומן. היא הגיעה בקבוצה השנייה ונפגשה עם חייקה בבית הספר במיקולאש. היא ראתה את חייקה מאושרת באהבתה, אך נראה היה לה כי חייקה מתלבטת מעט: האם ראוי שתתאהב ארבעה חודשים לאחר שדוד נהרג? קאסיה הרגיעה אותה. והרי היא עצמה הייתה חברתו של צבי דונסקי שנהרג במחתרת בסוסנוביץ, ועתה הגיעה לסלובקיה בחברת אדם אחר.⁹

מצבה של קאסיה עצמה לא היה ברור. בניטו ושאר פעילי ההצלה לא התייחסו באהדה לברנבלט ולפוטאש, השוטרים היהודים שהגיעו עם שרידי המחתרת. מפי חייקה וחבריה שמעו על מעלליהם בגטאות.¹⁰ בגרסה מאוחרת יותר כתב בניטו כי פליטי המחתרת אף הציעו לחסל את ברנבלט במקום.¹¹ אך בניטו וחברי "קבוצת העבודה" בסלובקיה לא נטו לפעולות נמהרות.¹² הוחלט שלא לטפל בהם בסלובקיה, אלא להעביר אותם במהירות להונגריה ולהודיע לחברים שם באילו אנשים מדובר. וכך אכן עשו, ומשהגיעו להונגריה בודדו ברנבלט וקאסיה. ברנבלט עתיד יהיה לעמוד שם למשפט הקהילה המקומית.¹³ דוד ליור ובני משפחתו הגיעו אף הם למיקולאש ואתם גם אברהם זילברשטיין חבר "השומר הצעיר". בפיהם היה סיפור קשה: בבונקר בבית קובילץ אירעה תאונת ירי שבה נפגע באנסיק, חתנו של קובילץ. באנסיק הפצוע אנושות נצר את לשונו ולא גילה למשטרה דבר, אך היה עליהם לחסל את המחבוא ולצאת לדרכם במהירות.¹⁴ בתחנת הרכבת נפרדו מהקבוצה היוצאת שמואל רוזנצווייג, דורה הרצברג ושרה קוקילקה. הם אמורים היו לצאת בקבוצה הבאה. קבוצת הליורים יצאה לדרך וחצתה את הגבול הסלובקי בלילה. למחרת הגיעו בטקסי למיקולאש, ושם פגשו את בניטו, שקיבל את פניהם בלבביות.¹⁵

אחריהם לא הגיע עוד לסלובקיה איש מחברי הקבוצה. רק לימים יתגלה לשמואל רוזנצווייג כי רומן בז'וכובסקי, המברית, בגד בחברי הקבוצה. שמואל עצמו נאסר בביאלסקו, וכן גם מיטק קובילץ, בנם של הקובילצים שסייע להם בהברחת הגבול. ימים מספר לאחר מכן נאסר גם קובילץ האב, והשניים נשלחו לאושוויץ.¹⁶ רומן קולודז'י, הקשר הפולני השני של הקבוצה, נורה עוד קודם לכן, בשעה שניסה לחלץ את הד"ר ליברמן ממחנה החיסול בסוסנוביץ.¹⁷

השלושה, כמו גם קלרה באנסיקובה, יזכו לימים להוקרה כ"חסידי אומות עולם".¹⁸ לרוזנצווייג נודע שגם עליזה זיטנפלד ושרה קוקילקה, שיצאו לכפרים הגרמניים לאסוף את ילדי "עתיד", נלכדו. איש מהם לא נראה עוד בחיים.¹⁹ מאיר שולמן ואשתו נחמה שרדו והגיעו מאוחר יותר להונגריה.²⁰ פלה כ"ץ עתידה הייתה להמשיך לנהל במחבואים מאבק הישרדות שלה ושל בני משפחתה. שמואל רוזנצווייג חלה אנושות והמשיך להתגלגל במחנות עד סוף המלחמה. ואילו חייקה, שזה לא מכבר מאסה בחייה, זכתה בהם מחדש, במקום מבטחים.

מועצה בנובה מסטו

נראה שאך ימים מועטים שהו חייקה ובניטו במיקולאש. אחר כך יצא בניטו עם אנשי "השומר הצעיר" לפרשוב, אל הוריו. אהרן בראנדס זכר את אירוחם הנלבב של הרוזנברגים, ובפרט נחקה בזיכרונו, זיכרון פליט, העובדה שקנו לו נעליים ושעון.²¹ גם מוריץ רוזנברג, אביו של בניטו, ייזכר לימים במפגש, תוך שהוא מציין כי לא תיאר לעצמו שהוא מארח את כלתו המיועדת.²² אך בלה, אמו של בניטו, חשה כי דבר מה מתרקם בין בנה לבין הפליטה מפולין. ואמנם כפי שיעיד בניטו לימים, הקשרים האינטימיים ביניהם התהדקו במהירות מפתיעה.²³

לא רק חייקה איבדה את אהובה ונזקקה לחום ולנחמה. גם בניטו נותק זה כשנה ויותר מרות לוראנד, אהובת נעוריו האינטליגנטית והמרשימה.²⁴ הייתה זו פרשה כאובה שנמחתה לימים מזיכרונו: בזמן שהותם בבודפשט במחצית השנייה של שנת 1942 נעצרו שניהם בנפרד, ותעודותיהם המזויפות התגלו. רות לא עמדה בחקירות והובילה את החוקרים לביתו של פרץ רבס, איש "מכבי הצעיר" מסלובקיה, שהגיע לשם מעט לפניו. פרץ נמלט מהמשטרה ודיווח על המקרה לחברי "השומר הצעיר".²⁵ לרות נערך בירור, והיא הורחקה מהתנועה.²⁶ יושקו באומר, ידידו של בניטו, כתב על הפרשה לקיבוץ הארצי בארץ ישראל. רות נפגעה קשות: לימים תפרש מכתב זה כמעשה נקמה של יושקו, שניסה לנצל את היעדרו של בניטו הכלוא כדי לזכות באהבתה.²⁷ רות נכלאה במחנה מעצר נוסף למשך תשעה חודשים, ומאוחר יותר גורשה לאושוויץ.²⁸ ייתכן שהמידע הזה נחסך מבניטו, שהיה במחנה מעצר ולאחר מכן גויס לפלוגות העבודה ההונגריות. בחייקה מצא בניטו אהבה חדשה.

מפרשוב נסעו חייקה ובניטו לברטיסלאבה, ושם הופגשה חייקה עם ראשי קבוצת העבודה, גיזי פליישמן, אוסקר נוימן ומשה דאקס. אחר כך, לקראת

ערב סילבסטר, שמו פניהם לעיירה נובה מסטו נאד ואהום במערב סלובקיה. שם אמורה הייתה להתקיים פגישה חשובה של פעילי "השומר הצעיר" ששרדו בסלובקיה.

זה כשנה וחצי עבר "השומר הצעיר" בסלובקיה לפעול במחתרת. הפעילות החינוכית נפסקה. חלק מבוגרי התנועה מצאו מקלט בהונגריה, וחלק הסתתרו בסלובקיה, בעיקר בחסות מחנות העבודה הסלובקיים. למעשה לא מנו עתה יותר מכמה עשרות חברים. הקשר עם ההנהגה, בעיקר עם בניטו ועם אגון רוט, היה רופף. התנועה כתנועה כמעט הפסיקה לפעול. ייתכן שזו הייתה אחת הסיבות להתהדקותם המחודשת של הקשרים עם המפלגה הקומוניסטית. בסלובקיה כבר פעלו באותה עת יחידות פרטיזנים קומוניסטיות, ואחדים מחברי "השומר הצעיר" מצאו את דרכם לשורותיהן. קשר חשוב אחר לקומוניסטים נוצר במחנה העבודה בסרד, שבו ישבה קבוצה שומרית גדולה ומלוכרת: בחיי המחנה המנוונים הייתה ההתקשרות בין שני תאים מאורגנים ומלוכדים אלה אך טבעית. לעקיבא ניר, מפעילי הקבוצה בסרד, היה ברור כי הקשר יוכל להביא תועלת רבה לשני הצדדים.²⁹

בחודשים האחרונים שקלו אנשי "השומר הצעיר" להצטרף למרד הסלובקי. בעניין זה פעלו בנפרד ובניגוד לעמדת חבריהם בתנועות האחרות. קורנינסקי ראה בהצטרפות למרד מעשה איזולת: "מה שאתם הולכים לעשות", אמר לעקיבא ניר ולחבריו, "ההתנגדות הזאת מסכנת את הישוב היהודי והוא גם טפשות... מה אנחנו חייבים למישהו? אנחנו לא חייבים דבר, לא לסטאלין, ולא לאף אחד אחר. מה שאנחנו חייבים לעשות, הוא להבטיח שמקסימום של הנוער היהודי יגיע לארץ ישראל – וזאת ההתנגדות שלנו – והדרך אינה דרך של לחימה".³⁰ לקורנינסקי, שהתנגד גם להוצאת הכספים בכנדין לצורכי ההתגוננות המזוינת, הייתה מחויבות אחת בלבד – לארץ ישראל. לאנשי "השומר הצעיר" בסלובקיה, כמו לחבריהם בפולין, הייתה גם מחויבות לערכים הסוציאליסטיים. וכן, אכן צדק קורנינסקי; מחויבים היו גם לסטאלין.

ברוח זו נערכה הפגישה בנובה מסטו בליל סילבסטר 1944. לראשונה מאז תחילת הגירושים התכנסו כל הפעילים המרכזיים של התנועה הסלובקית. אחדים הגיעו ממחנות העבודה שמהם ברחו, אחרים מהיער. בניטו הגיע מהדרכים, ועמו חייקה ובראנדס שזוה עתה באו מפולין. בניטו ניהל את הישיבה, שבה היו אמורים לדבר כמה חברים מרכזיים, ביניהם חייקה. חבריו הבחינו כי בינו לבין הפליטה שחורת השער מפולין ניצת משהו.³¹

ראשון המדברים היה הרב פרידר, איש "קבוצת העבודה" שפרש את חסותו על הצעירים. כמשתייך לזרם הדתי המתון של יהודי סלובקיה, היה מקובל

גם על אנשי "השומר הצעיר". בנובה מסטו החזיק בית מחסה לזקנים, שבו התקיימה הפגישה. הרב פרידר סקר את מצב יהודי סלובקיה ברוח אופטימית. שיטת השוחד שאותה נקטה "קבוצת העבודה" זה שנתיים הוכיחה את עצמה. בכל דרגי השלטון הסלובקיים נמצאו אנשים שהיו מוכנים לקבל שוחד ולמנוע בתמורה את גירוש היהודים. מיום ליום מתרבה מספר "האליבטיים", פקידי השלטון המכונים לעצמם אליבי בפעולות למען היהודים, כדי שאלה יעידו לטובתם אחרי המלחמה. שירותי האינפורמציה תקינים ויש לקוות לטוב. הוא הציע לחברים שלא לנקוט צעדים פזיזים ולסמוך על הנהגת יהודי סלובקיה.³²

אחרי הרב פרידר דיבר בניטו. הוא סיפר על המגע ההדוק עם בדר בקושטא, על הניסיונות החוזרים ונשנים להגיע לארץ. בבודפשט כבר התקבלו מספר סרטיפיקטים, המיועדים בין השאר לחברי התנועה. אחד מהעולים אמור להיות הוא עצמו. לאחר מכן סיפר על פעולות ההצלה ועל מבצע הברחת הפליטים מפולין לסלובקיה והונגריה.³³

עתה דיברה חייקה. לימים זכרו המשתתפים בפגישה את הזעזוע שחלף בהם לשמע סיפוריה. משה אלפנט (אלפן) שנכח בפגישה נזכר: "[חייקה] דיברה בשקט, בגרמנית רהוטה. באולם הקטן אפשר היה לשמוע מחט נופלת. נשימתם של כולם היתה עצורה. חייקה עצמה היתה נרגשת עד מאוד, הן בשל האירועים עליהם דיווחה והן בשל הנסיבות. היא דיברה למעלה משעה. [...] היתה זאת קינה ואולי הספר על יהדות פולין העצומה שנמחקה מהמפה ועל תנועתה המפוארת 'השומר הצעיר', שאיננה עוד. [...] את הרגעים האחרונים הקדישה למספר חברים אישיים שחירפו את נפשם במלחמה נגד הנאצים. [...] בכיה החרישי נשמע בחדר האילם. גמרה את דבריה בבקשת סליחה על פרץ הרגשות. רק פעם אחת דיברה חייקה על עצמה, כאשר הביעה בושה, כמעט התנצלות, על שהיא עצמה ניצלה והותירה מאחוריה את בני משפחתה וחבריה, וכי התכלית היחידה שיכולה לצמוח מכך, שהיא יכולה לספר ולהזהיר. נחמה פורתא היא ותו לא".³⁴

למאזיניה בנובה מסטו הייתה זו פגישה ראשונה עם נציגת התנועה בפולין. הם ידעו מה שהתרחש בפולין "אולם התיאור האישי והחי העניק לדבריה של חייקה ממדים אחרים, כמעט אפוקליפטיים... גם הקשוחים ביניהם מחו את הלחלוחית מעיניהם".³⁵

לחייקה היה מסר נחרץ. אין לשגות באשליות לגבי כוונות הגרמנים. מוטב שהתנועה הסלובקית תתארגן להתגוננות אקטיבית, שכן "כל מה שיבוא מעכשיו והלאה, הרי יהיה אכזרי יותר, קשה יותר ומכוון להשמדה טוטלית

של העם היהודי".³⁶ דבריה עשו רושם עז. הם עמדו בסתירה מוחלטת לכל מה שהאמין וייצג הרב פרידר. לימים זכר בניטו כי חייקה "לא חסכה ממני אישית ומהתנועה הסלובקית את ביקורתה, אשר ליחסנו להתנגדות לגרמנים. היא גינתה אותנו על שאננותנו ועל אופן ההתנהגות הגלויה בחיי יום יום. היא פירשה זאת כהתרפסות". הוא זכר כי עוד בהיותם במיקולאש קפץ מחלון בית הספר כאשר הגיעו ז'נדרמים לבדיקת פתע. חייקה גינתה אותו ופירשה את התנהגותו כפחדנות. בניטו לא הבין אותה: הרי צריך היה להימנע מליפול בידי הז'נדרמים כדי שיוכל להמשיך בעבודתו המחתרתית.³⁷

התפתח דיון בהשראת דבריה של חייקה. מספר חברים ביקשו להגיע לידי ברור אידאולוגי ומעמיק כמקובל. בניטו התנגד. תנאי החיים כרגע, כך טען, אינם מתאימים לכירור כזה. יש לגבש עמדה במספר שאלות מעשיות הנוגעות לימים הבאים. למעשה ידע כי אם יידרשו האנשים להכריע הכרעה אידאולוגית באותה פגישה, תתקבל תשובה ברורה: נגד הציונות.³⁸ חששותיו של בניטו נבעו כנראה מהלך הרוחות בחדר. דיווחה של חייקה היה רווי ברגשות אכזבה עמוקים מההתנהגותה של המנהיגות הציונית בפולין. ואילו התקרבותם של חלק מהחברים לקומוניסטים וההכנות למרד העתיד לפרוץ עשויות היו להוביל למסקנה שיש לחבור למפלגה הקומוניסטית ולהשתלב במאבק עמי אירופה לשחרורם מעול הנאצים.³⁹ בסופו של דבר הגיעו למעין פשרה: להמשיך בהכנות ללחימה וגם בפעולות ההצלה. שלוש החלטות מעשיות התקבלו בסיכום הישיבה: (א) חבירה לקבוצות הקומוניסטיות המתארגנות למרד, בריחה ממחנות העבודה, הכנות להצטרפות ליחידות פרטיזנים סלובקיות, הקמת בונקרים בהרים וביערות לקראת המרד; (ב) המשך בפעולת ההצלה בשיתוף פעולה עם "קבוצת העבודה"; (ג) דאגה לאנשי התנועה והמשך המאמצים להעלאתם לארץ.⁴⁰

המסר של חייקה לא התקבל כפשוטו, אך הטביע חותם על עמדות חבריה בסלובקיה.

מכתבו של בניטו

שלושה ימים לאחר המפגש בנובה מסטו, ב־3.1.1944, ישב בניטו לכתוב לבדר על ההפתחותיות המסעירות של החודש האחרון בסלובקיה. המכתב נפתח בבשורה המשמחת על בואם של החברים מפולין ופירט את שמותיהם, גילם והשתייכותם התנועתית. בהמשך הפך המכתב לפסימי הרבה יותר, כאילו נסחף הכותב ברוח הרעה שהגיעה מפולין. אל דפוסי ההתקשרות התנועתיים המקובלים יצק בניטו מבלי משים את התלבטותיו שלו, את הזעזוע שחלף בו

במפגש הראשון עם אנשי התנועה מפולין ועם מי שעתידיה הייתה להיות אשתו. הוא כתב: "למצבם הרוח [כך במקור] של חברינו שבאו עכשיו. רוב הבחורים נפל ביערות. על יד צ'נסטוכובה נמצאים עוד עשרים שומרים ביערות ונשתדל אותם גם כן להציל.⁴¹ הפרעות והמעשים, שעברו על ראשם הוציאו אותם משווי משקל הנורמלי. שונאים את היהודים, שונאים את חולשתם, ותקוותם היחידה היא הצבא האדום. אינם יודעים שכלי זין היחידים שלנו כאן במלחמתנו נגד השונא הגדול היא: הבריחה והמחבוא, ורק במקרה שאי אפשר לעשות דבר, מאשר [מילה לא ברורה] אז המרד נשאר. לפי דעתי, הרבה נפלו ודווקא הטובים ביותר, בלי לנצל את [מילה לא ברורה]. כנראה "עזרתנו". – א"ר".⁴²

נראה היה כמבקר את אנשי פולין, כמי שאינו מאמין ברעיון המרד ורואה בהצלה, שבה עסקו בסלובקיה, חלופה מעשית לרעיון ההגנה. אלא שמיד בהמשך העיד על עצמו שגם לו מציקות אותן מחשבות: "החיסול של היהדות הפולנית והנעשים (מעשים) של המלחמה זו נוצרו אצלם אותם המחשבות שכבר כתבתי לכם בנוגע לציונות ובכלל לשאלה היהודית. ההמון במרכז אירופה נעלם, אתו גם רוב התנועה החלוצית, ההמון היהודי בברית המועצות נאבד גם כן לציונות ארצישראלית. עם מי יעלו אנשינו ארצה? את מי יחנכו המדריכים שלנו – למי יהיו חלוצים – החברים שלנו? אוונגרד בלי המון, חלוצים בלי עם – מה זה?"⁴³

כמבלי משים ציטט את חייקה. "אוונגרד בלי המון" היה הביטוי שהשתמשה בו לא אחת כדי לציין את התלבטותיה לגבי הציונות. אחר כך הוסיף: "למרות השוני הרעיוני הגדול הזה שנכנס למח – וביחוד לנפש אנשי וחניכי התנועה השומרית באירופה – נשארנו ביחד, מקושרים אנו עם כל מחלקי התנועה החלוצים ומשתדלים לעזור אחד לשני. מובן שמטרתנו לנו להגיע ארצה – כי זאת היא דווקא הארץ הקרובה מסיבות בטחון. ולו היתה זו ארץ אחרת, לא דווקא מטרת הציונות, היינו רוצים גם כן לברוח לשם האנשים, אבל רק לברוח ולחבוא ולהתחבא. שככה דקה של שארית התנועה החלוצית תעלה ארצה גם אחרי המלחמה כי היא מקושרת עם החברים שכבר בארץ ועייפה מן החיים כאן. אבל הדור הצעיר אשר התבגר בתוך אש המלחמה ויריות התותחים לא תעלה [ועלה].

המציאות היתה יותר מדי חזקה: הציונות הוכיחה אי כשרון כל כך גדול בדאגה בעד היהדות הפולנית, שאפילו חסידי הציונות אבדו את אמונתם בה. בו בזמן [שהשתדלו מנהלי התכניות הציוניות להשיג מטרות רחוקות, כלכליות ופוליטיות בשביל העם היהודי אחרי המלחמה, חוסלה והושמדה היהדות. ואותה השארית... [הנקודות במקור] בנפשה ובגופה כל כך הרוסה, שלא תהיה מוכשרה

לשום תפקידים חלוציים ואפילו לא אנושיים. הם חולים כבר לכל חייהם. מכל העם נשארו רק יחידים ואלה מחפשים את המצודה, את החזקה שתשמור עליהם.⁴⁴ הוא נתפס לניהיליזם כמעט. הציונות אכזבה. אם להגיע לארץ ישראל הרי רק כדי להתחבא בה. היחידים שנשארו מחפשים את המצודה, כנראה ברית המועצות. שוב לא היה ברור אם מדבר הוא על אנשי התנועה בפולין או מסכם את השקפתו שלו. החלופות שראה לפניו היו ניהיליזם או קומוניזם. הייאוש "הפולני" דבק גם באדם אופטימי מטבעו כמוהו.

מכתבו היה התגשמות סיוטיו של אליהו גולומב, שבאותה עת עסק ביוזמה לשלוח מהארץ כמה צנחנים לאירופה: "אם הציונות לא תעזור", טען, "תרעיל שנאתם של הנותרים בחיים את המפעל הציוני שלאחר המלחמה".⁴⁵ מבלי לדעת זאת כיוון בניטו אל לב הטיעון של הפרגמטיקה הארצישראלית, שאותה ביטא יו"ר ועד ההצלה, יצחק גרינבוים. הציונות אינה יכולה לעשות הרבה נגד ההשמדה, תפקידה עתה הוא להתרכז בהכנת הבית לשארית הפליטה שתצוף על פני המים עם שוך הסערה.⁴⁶

בסיום המכתב שב בניטו אל רוחו האופטימית: "תשאל אותי מדוע – למרות הכל מה שכתבתי עכשיו – עוד ביחד אנחנו? מדוע עוזרים אחד לשני בהצלת חיים? פשוט כי אין על מי לסמוך..." ברוח זו דיווח על הפגישה בסילבסטר ועל ההחלטות שנתקבלו. בסיום שב להיות ציוני: "אנו מבקשים לשלוח לנו גם הרבה אמצעים ועיתונים. החברים שמחו מאוד לעיתונים מהארץ שהראיתי להם. ממש זאת היתה זיק בחייהם. שלחו עוד עיתונים!"⁴⁷

האם היה במכתב זה יותר מהלך נפשו הפרטי של האיש? נראה כי כן. הייאוש והאכזבה מן העמידה מנגד של הציונים היו גם מנת חלקם של טוסיה ואליעזר גלר בווארשה, של טננבוים בביאליסטוק, של חייקה בכנדין.⁴⁸ הנטייה לפנות לצבא האדום אפיינה את אנילביץ', את ברסלב, את חייקה ודוד.⁴⁹ היא ניכרה גם בתנועה הסלובקית בשלב זה. אמת שהייתה חזקה יותר ב"שומר הצעיר", אך דווקא משום כך אי-אפשר שלא לראות את הקשר הנסיבתי בין נטייה זו לבין הנכונות להילחם בגרמנים. בכך לא נאמר שחדלו מלהיות ציונים, אך מתלבטים היו בין שתי מחויבויות; מוכנים היו להילחם ולמות עבור הציונות, אך בעשותם זאת מחו נגדה, נגד אולת ידה להושיע.

מחלוקת בבודפשט

חייקה עצמה לא נשארה בסלובקיה זמן רב לאחר הפגישה בליל סילבסטר. אף על פי שקראה לחברים להתגונן בנשק, שוב לא מצאה בנפשה שלה כוח

להמשיך להילחם. היא חיפשה מקום מקלט. אך לא רק זאת: היה עליה להמשיך לספר על פעולות חבריה ועל גורלם. לעבור בערים ובעיירות ולספר ליהודים על חורבן יהדות פולין. להזהירם פן יקרה גם אותם אותו הגורל. נראה שכבר בפגישה בסלובקיה דובר על צאתה לארץ ישראל. האם רצתה להגיע לשם רק כאל מקום מקלט בטוח, כפי שניתן להבין ממכתבו של בניטו? נראה כי לא. היא אמנם נשאה בקרבה שנאה עזה ומרירות כלפי אלה אשר היו בחוץ ולא מיהרו לעזור, אך גם געגועים וכמיהה לארץ. וככלות הכול, מי נותר לה כעת מלבד אסתר שושן, שייקה ושמריהו, הממתינים לה אי שם בקיבוץ הקטן בגבעה שלידי נס ציונה?

יומניה נסעו לפנייה. לבו של בדר שקרא אותם בתרגום לגרמנית התכווץ; חש היה כמי שמכיר את כותבת היומנים.⁵⁰ באותן שעות עשתה חייקה את דרכה להונגריה עם רניה קוקילקה ומשה אלפנט (אלפן), שנשלח מטעם התנועה להונגריה.⁵¹

הם הבריחו את הגבול באחד הסידורים הטיפוסיים לפעילי ההצלה הסלובקיים. בתחילה נסעו ברכבת לתחנה בקרבת עיר הגבול קושיצה (קאשה), שעתה הייתה מסופחת להונגריה. הבנות נשארו בקרון הרכבת שהתרוקן, ובינתיים ירד אלפן וקנה כרטיסים לרכבת ההונגרית שאמורה הייתה לחצות מנקודה זו את הגבול בקרונות נעולים. הם המתינו כל הלילה בקרון הקפוא. משעלה השחר העלה מכונאי הקטר, ששוחר עוד לפני כן, קיטור רב בצניורות הפליטה של הקטר, ובחסות האדים חמקו השלושה לרכבת ההונגרית. הנסיעה לא עברה ללא תקלות: משעבר הכרטיסן ההונגרי הושיטה לו חייקה בטעות את כרטיסי הרכבת הסלובקיים, אך התערבותו של אלפן או שמא סלחנותו של הכרטיסן אפשרו להתגבר על התקלה. בתוך שעות היו בבודפשט.⁵²

עם בואה לבודפשט נקלטה חייקה על ידי אנשי תנועתה. כאן, כמו בסלובקיה, היו החברים מתורגלים היטב בטיפול בפליטים. הפליטים היו מקבלים סכום כסף קטן לסידורים ראשוניים ומופנים לבתי יהודים מקומיים. במקביל היו נערכים מאמצים להסדרת מעמדם הלגלי בהונגריה, אם על ידי פנייה לנציגות של ממשלת פולין החופשית (אנשי שיקורסקי) ואם על ידי סידור ניירות מזויפים.⁵³ לא תמיד עלו המאמצים יפה. כפי שציין קורנינסקי, שזוה חודשים אחדים פעיל היה בבודפשט בענייני העזרה לפליטים: "יהודי הונגריה לא הצטיינו במתן קורת גג לפליטים, ובמיוחד לא למחוסר ניירות חוקיים".⁵⁴ אלא שאנשי תנועות הנוער נהנו כנראה יותר מהאחרים בשל חסות חבריהם.

בבודפשט פגשה חייקה את חברתה טוסיה גוטמן מ"הנוער הציוני" שכבנדין. יחד למדו בגימנסיה, אך בשנות המלחמה לא הרבו להתראות. כל אחת מהן

הייתה עסוקה עד מעל הראש בענייני התנועה משלה. טוסייה זכרה עד כמה הייתה חייקה מאושרת. שיכורה הייתה מתחושת החופש.

בהונגריה, הגם שהייתה תחת ממשל פשיסטי וגרורה גרמנית, יכלו היהודים בינואר 1944 להסתובב חופשיים ברחובות, לערוך קניות בחנויות, לבקר בתאטרון ובקונצרטים. חייקה וטוסייה היו כנדהמות. בלילות ישנה חייקה בדירה שבה מצאה טוסייה מקלט. טוסייה נתנה לה כותונת לילה שלה. לימים נזכרה: "זה היה כל כך רחוק מצרות חיינו וזה היה מין סמל של העולם החופשי והיפה. חייקה אמרה: 'אוי, כמה שזה יפה... זה לא מהעולם הזה...'⁵⁵"

רפי בנשלום, מפעילי "השומר הצעיר" בבודפשט, כתב לימים על התרשמותו מחייקה: "היא הייתה אותו טיפוס של אשה היודעת בדיוק מה היא רוצה. היתה לה השקפת עולם מגובשת והיתה בעלת יכולת ארגונית וחינוכית. כאן בבודפשט נעורה בה מחדש האשה במלוא אונה. נהנתה מן השקט, מעובדת היותה ניצולה, מן הקונצרטים, ממשחק הצבעים של רחובות בודפשט, מן הדנובה ומן המצודה, מן האנשים. במילה אחת – החיים, שכה הרבה זמן אולצה לוותר עליהם."⁵⁶

חייקה עצמה לא דיווחה על רגשותיה בבודפשט. אך בהסתמך על עדויות אחדות של שרידי בנדין שהגיעו עמה ניתן לשער שתחושת החופש המשכרת אך הבליטה את האסון שירד על יהודי פולין. פרדקה מ"הנוער הציוני" שאלה את עצמה: "כמה קילומטרים מפרידים בין בודפשט לאושוויץ? – עולם ומלואו מפריד ביניהם. יהודים חופשיים היו מסתובבים ברחובות. הם לא יכלו להאמין לספורינו שלא חדרו להכרתם."⁵⁷ ואילו ליור חש כי "התעניינותם של יהודי הונגריה בנו, הפליטים מפולין, היא לצערנו מועטת. אני וחברי לא יכולנו לקבל חדר אצל יהודים תמורת תשלום וזמן ממושך גרנו במלון 'אלן פנסיון', צפויים למאסר ע"י המשטרה ההונגרית שערכה בו לעתים קרובות חיפושים אחרי אנשים חשודים וזונות."⁵⁸

למרות מרירותם, ואולי דווקא בשל כך, ראו אנשי בנדין את התמונה הנכונה. יהודי הונגריה בראשית 1944 חיים היו בתחושה כי החרב תפסח עליהם. בעוד שבכל הארצות השכנות, ובפרט בפולין ובסלובקיה, הושמדה מרבית הקהילה היהודית, עדיין חיים היו יהודי הונגריה בשלווה ובכיסחון יחסיים. יהדות הונגריה, שהייתה לפני המלחמה הקהילה השלישית בגודלה באירופה, ומנתה כ-400,000 איש, גדלה במהלכה, עם סיפוח השטחים מרומניה ומסלובקיה, והגיעה ל-727,000 יהודים.⁵⁹ משטרו הפשיסטי של הורטי לא הכביד במיוחד את זרועו על היהודים. למעשה בשלב זה הסתייג הורטי מכריתו עם היטלר. במהלך 1943 כבר ערך גישושים ממשיים להוצאתה של הונגריה מהמלחמה.⁶⁰

בשנים הראשונות למלחמה סבלו יהודי הונגריה מתגרת ידם של הפשיסטים. חקיקה אנטייהודית הצרה את צעדיהם במישור הכלכלי, הלימודי והאישי. כמו כן נגזר עליהם להתגייס ל"פלוגות עבודה" של הצבא, שהפכו ל"פלוגות עונשין". בקיץ 1941 נרצחו בגליציה המזרחית כ-14,000 יהודים חסרי נתינות שנמסרו לידי הגרמנים. טבח נוסף שבו נספו כ-1,000 יהודים נערך בעיירה קטנה בדרום המדינה. מינויו של קלאי המתון לראש ממשלה במרס 1942, אם כי לא שינה את החוקים שהפלו לרעה את היהודים, הרי שלפחות הביא לרגיעה. וכך, בעוד שאחיהם בפולין ובסלובקיה מילאו את הרכבות לאושוויץ ולטרבלינקה, חיו יהודי הונגריה בשלווה יחסית. באורה טבעי הפכה הונגריה לארץ מקלט לפליטים מסלובקיה ומפולין. בסוף 1943 אף התיר המשטר פעילות ציונית. תנועות הנוער הציוניות בהונגריה, שמנו רק מאות בודדות כל אחת, ידעו תקופת פריחה בעיצומה של מלחמה, שסופה כבר נראה באופק.

להערכת אשר כהן, ההיסטוריון של תנועות הנוער בהונגריה בתקופת השואה, מנו הפליטים בשנת 1943 בין 10,000 ל-15,000 יהודים.⁶¹ הטיפול בפליטים נעשה על ידי ארגונים מפלגתיים, ציוניים וחלוציים. חלק מהפליטים הפכו להיות פעילים מרכזיים בפעולות ההצלה והבריחה של חברי תנועותיהם.⁶² הפליטים מפולין הביאו עמם עדויות קשות, אך הם לא הצליחו לשנות את המודעות לסכנת השואה בקרב יהודי הונגריה. הדיווחים נמסרו בחוגי התנועות, ולא השפיעו על מעגלים רחבים יותר. למעשה גם תנועות הנוער היו שאננות למדי. הונגריה נראתה כמקלט בטוח, ובראשית 1944 נראה היה שקץ המלחמה קרוב מתמיד: הרוסים כבר עמדו בשער.

במצב זה עתידה הייתה חייקה להיתקל גם בתנועתה שלה, "השומר הצעיר". נראה שבראשית פברואר השתתפה באספה או במספר אספות דומות לאלה שלקחה בהן חלק בסלובקיה. לימים יזכור אפרה טייכמן (אגמון), מפעיליה הוותיקים של התנועה בהונגריה, שהיה מאז אוקטובר 1943 במחתרת, כי מפיה של חייקה שמע לראשונה על ההשמדה. "עד אז – כלום!" הוא הוסיף כי היה לו דוד שחזר מקמניץ פודולסק, שבו נטבחו יהודים חסרי נתינות, אך "ראינו בכך מקרה חריג ולא קו לעתיד שלנו, של יהדות הונגריה".⁶³ בצורה דומה הגיב שמואל פרנקל, איש התנועה מהונגריה: "לפנינו ישבה חברה שזה עתה הגיעה מהגהינום, ובפיה תיאור מוחשי על עמנו בפולין. אם כי ידענו על ההשמדה, אך עדות חיה זו היתה כדבר שאין לשאתו. עם שלם נכחד וכאן אין איש יודע..."⁶⁴ ואילו אויגן קולב, חבר "חוג בורוכוב", קבוצת המבוגרים שליוותה את "השומר הצעיר" בבודפשט (ולימים מנהל מוזאון תל אביב), סיכם את התרשמותו מדברי חייקה בקצרה: "הערב] חלפנו על פני מיליון גוויות".⁶⁵

גם בהונגריה חזרה חייקה על נבואותיה הקודרות. השואה תגיע גם להונגריה. על חברי התנועה להיות נכונים לעמוד על נפשם עם נשק ביד: "חייקה ביקשה להבהיר סופית שאלה אחת: מה תהיה עמדתנו אם תתחולל שואה? האם הגנה, כלומר התגוננות פעילה עם נשק ביד, או הצלה, היינו שימוש בכל האמצעים להציל חיי אדם... חייקה וגם אהרן (בראנדס) היו בעד הגנה. חייקה דיברה בהתלהבות רצינית על מרד גטו ווארשה. היא ראתה בו אחת מנקודות האור בתולדותינו. חייקה היתה עדה להשמדתם של המוני יהודים, ומה שזעזע אותה ביותר היתה הכניעה של היהודים, שהלכו כצאן לטבח. מסקנתה היתה שבלאו הכי אין הצלה, שכן הגרמנים משמידים את כל היהודים לאט אך בשיטתיות, הרי יש להתחיל בהכנות להתנגדות, כל עוד נמצאים כולם יחד".⁶⁶

אך בבודפשט, שלא ככנובה מסטו, היו מרבית החברים מסויגים מעמדותיה. המסר שלה אמנם נקלט בתודעתם. בעזרתה חצו את הגבול הדק המפריד בין ידיעה למודעות. אלא שלהבין אין פירושו לקבל. החברים בבודפשט סבורים היו כי בתנאי המיוחדים של הונגריה אין מקום להתגוננות מזוינת. רפי בנשלום, שריכז את פעילות התנועה, סבר כי באמצעות ארגון מתאים ניתן יהיה להציל הרבה בני אדם. כבר איברנו מיליונים רבים, כך טען בנשלום, ולמען קיום האומה כה רכה חשיבותו של כל יהודי, עד שכל "מעשה גבורה היסטורי" אינו מוצדק ואינו מותר.⁶⁷

משה אלפן היה החלטי יותר: "אני ישבתי לילה אחד עם חייקה קלינגר שהגיעה מפולין, מגטו בנדין, והגברת הזו היתה בחורה יותר מבוגרת... אינטליגנטיה באופן בלתי רגיל. והיא בכתה לי. על מה היא בכתה? היא בכתה לי על זה שהיא ניצלה מבנדין, מהגטו. שהגרמנים הרגו אולי יותר יהודים לאחר המרד, והיא ניצלה. וזה היה בשבילי דבר חמור מאוד... ואז אני עשיתי לעצמי חשבון... בראש ובראשונה להציל יהודים כאשר יש מצב של יאוש... במקרה היה לי נשק, אם הגרמנים יתפסו אותי, אני יורה, אני לא נותן להרוג את עצמי. סתם ככה – לא. בחינם – לא הולך. אבל מכאן, בתנאים שהיו אז בהונגריה, ראשית 1944, עד להחלטה שתצריך לארגן מרד, כי כלו כל הקיצין? אני – לא. אמרתי: 'לא, לא כלו כל הקיצין ולא צריך לארגן מרד. ואסור לי במצב הזה שקיים, לקחת אחריות לכך שאלפי אנשים יהרגו, כדי להיות גיבור בהיסטוריה'".⁶⁸ יושקו באומר, ידידו של בניטו, שריכז באותה עת את פעולות ההצלה וההישרדות של התנועה בהונגריה, ייחס את עמדותיה של חייקה לפסימיות הנוראה שנשבה מדבריה: "חייקה אמרה: אין כבר עם יהודי. אין כבר עבוד מי לעשות מאמצים כי אין עם יהודי. במילים האלה היא אמרה לנו, וגם אז זה לא התקבל על דעתנו. היא קברה את העם היהודי... היא גם

ידעה לתאר, אך זה היה קשה לשמוע ויותר מזה לקבל. היא היתה גם מאוד פסימית גם כשדיברתי אתה באופן אישי".⁶⁹

לימים יספר רפי בנשלום כי אנשי התנועה בבודפשט לא הגיעו לידי החלטה סופית בשאלות שהעלתה חייקה. בתקופה שבה דיברה חייקה הקימה המחתרת החלוצית "ועדת הגנה", ומשה אלפן החל לארגן אימונים להגנה עצמית. אך האפיק המרכזי שאותו קבעו לעצמם אנשי התנועה בהונגריה היה אפיק ההצלה.⁷⁰ במכתב לז'נבה, מספר חודשים מאוחר יותר נאמר: "[...] עמדנו ביחד עם חברינו מפולין בפני השאלה הגורלית של חיים ומוות: הגנה עצמית או הצלה. את הויכוחים על כך ניהלנו עוד כשחייקה, בניטו ויושקו היו עמנו. כבר אז הגענו למסקנה סופית, שתפקידנו להציל את מרב חברינו ובכך אנו מרכזים את כל הכוחות שלנו".⁷¹

בהונגריה בפברואר 1944 היו סיבות רבות להאמין שיהודי המקום יצליחו לשרוד. התמחות אנשי הקבוצה בתקופה זו הייתה בהברחת פליטים מפולין ומסלובקיה להונגריה. פעילותם הוכיחה את עצמה: נראה היה בכירור כי פעולת הצלה אפקטיבית עדיפה על פני מות גיבורים. מאוחר יותר יבטא זאת חבר התנועה יצחק (מימיש) הרבסט באמירה שנונה: "איני רוצה שכפר בארץ ישראל ייקרא על שמי, אני רוצה לחיות בו".⁷²

למעשה, התנגשו כאן שתי תפיסות אוונגרד קיצוניות שהשתרשו במסורת "השומר הצעיר". התפיסה ההרואית-רומנטית גרסה כי בתנאי ההשמדה תפקידו של האוונגרד הוא להורות לעם איך למות בגבורה ולרשום דף מזהיר על דפי ההיסטוריה; התפיסה הפרגמטית גרסה כי תפקיד התנועה הוא להציל את אנשיה, שהם העתודות (האחרונות) עבור הציונות, כדי להבטיח את המשך קיום העם היהודי.

אין עדויות על תגובתה של חייקה לאחר דחיית הצעותיה, אך יש להניח כי התאכזבה. הנחה זו ניתן להסיק מתחושותיה של חברתה טוסיה גוטמן, שעמה חלקה חדר בבודפשט. כאן במקום מקלט נמחה הפער הרעיוני שהפריד ביניהן בפולין. שתיהן היו עתה פליטות וראו את עצמן כשליחות של יהדות פולין הגוועת. טוסיה חשה כי המסר מפולין לא נקלט בהונגריה, והייתה מאוכזבת מאי-נכונותם של אנשי תנועות הנוער ההונגריות להתכונן להגנה.⁷³

אנשי "הנוער הציוני" מבנדין סברו אחרת. כאן בבודפשט נקבצו עד תחילת 1944 כשישים מחברי הקבוצה. חלקם הגיעו מווינה וחלקם מסלובקיה. הקבוצה שהשכילה לשמור עד כה על קיומה ואף להציל אחדים מהורי חבריה המשיכה לתפקד גם כאן כקבוצה מגובשת. הם לא ראו את עצמם כ"פליטים המחפשים לעצמם הצלה, אלא כלוחמי מחתרת, המעתיקים את זירת הפעולה שלהם מפולין

להונגריה.⁷⁴ עוד בדצמבר 1943 השתתפו אנשי "הנוער הציוני" מבנדין במחנה קיץ גדול שערכה תנועתם ליד אגם בלטון. כאן לראשונה העבירו "הפולנים" שיעורים מעשיים לחבריהם: בנשק, בלחימה במקלות, בהקמת בונקרים, בהכנת תעודות מזויפות. באותה תקופה בערך ניהלה טוסיה עצמה מגעים עם נציגת קבוצת פרטיזנים יוגוסלבית על אפשרות פעולה משותפת בגבול הונגריה-סרביה. המו"מ נכשל, שכן כמו בפולין, לא הסכימו הסרבים לקבל יהודים לשורותיהם.⁷⁵

נראה כי עתה התהפכו היוצרות: דווקא אנשי "הנוער הציוני", שבבנדין לא ששו להתארגן להגנה, הפכו בבודפשט לדובריה העיקריים. ואילו אנשי "דרור" ו"השומר הצעיר", שנטלו חלק עיקרי בהגנת הגטאות בפולין, נקטו בהונגריה עמדה המסתייגת מרעיון ההתגוננות המזוינת. אך מה שליכד את חייקה וטוסיה היה חזק מההבדלים הרעיוניים שהפרידו ביניהן בפולין. זו הייתה חוויית האסון שעברו יחדיו. ואילו הגורם שאיחד את מנהיגי תנועות הנוער בהונגריה היה ההכרה כי בתנאיה של הונגריה יש להתרכז בהצלה; המחותרת החלוצית בהונגריה לא האמינה במרד.

בדרך לארץ ישראל

חייקה, מאוכזבת ואולי אף מרירה, הכינה את עצמה לקראת עלייתה לארץ. בניגוד לרוד ליוור ולאנשי "הנוער הציוני" מבנדין, לא השתלבה בצורה משמעותית בפעולות תנועתה בבודפשט. לבד מהרצאות שנשא, לא חזרה לעסוק בפעילות חינוכית וארגונית.⁷⁶ נראה שהסיבה העיקרית לכך הייתה שמלכתחילה הגיעה לבודפשט רק כתחנת מעבר בדרכה לארץ ישראל. אך גם מבחינת מצבה הנפשי עדיין רחוקה הייתה מלהיות כשרה לשוב לפעילות, שכה מילאה את חייה בארבע השנים האחרונות. חבריה בהונגריה ובסלובקיה ראו חשיבות מיוחדת בשליחתה ארצה למען תספר גם שם את אשר סיפרה להם.

שיקולים דומים הנחו גם את אנשי התנועות האחרות. מ"דרור" הכינה עצמה לדרך רניה קוקילקה, קשרית התנועה, שיכולה הייתה לספר בארץ פרטים מעודכנים על צביה לובטקין בווארשה. מ"הנוער הציוני" התכוננו לעלות פרדקה אוקסנהנדלר-קוֹז'וֹך ושבוע אינגסטר, שבהיותן פעילות מרכזיות היה ברשותן מידע רב. אפשרות העלייה מבודפשט נוצרה עוד באוקטובר 1943 לאחר שהתקבלו אישורי מעבר מבולגריה. החברים יכלו לצאת מבודפשט לקושטא, ומשם להגיע לארץ ישראל.

ראשונים יצאו עוד בינואר 1944 יוסף קורנינסקי מ"דרור" ואליעזר אונגר

שהגיע מקראקוב. הוטל עליהם לספר את כל אשר ידעו וראו ולתבוע מעשי הצלה מהירים והגברת העלייה כל עוד הדבר אפשרי. בקבוצתם נכללו 14 עולים, מהם שמונה ילדים.⁷⁷ בכודפשט חיכו חייקה, רניה ופרדקה בקוצר רוח לוויזה המיוחלת. סכסוכים מרים פרצו בין הנהגות תנועותיהם וביניהם לבין אנשי המשרד הארץ ישראלי; כל תנועה חרדה הייתה לבל יקופח חלקה,⁷⁸ אך דומה כי לא בשל כך נשתהו. סיבוכים (פורמליים כנראה) התגלו לפני נסיעתה, ולרגעים פסקה להאמין בהתגשמות נסיעתה. היא היטלטלה בין תקווה לייאוש. אך לבסוף באחד הימים הראשונים של מרס 1944 עמדה בחלון הרכבת המהירה לבוקרשט. ברמעות בעיניה לחשה לחברים שבאו להיפרד ממנה כי עתה היא מאמינה כי תיסע בכל זאת.⁷⁹

מספר ימים אחריה יצא בדרך לקושטא גם בניטו. אף הוא נכלל ברשימת מקבלי האשרות, כמוהו כחברו יושקו באומר, נציג התנועה במשרד הארץ ישראלי. גם לנדודיו של בניטו בארבע שנות מלחמה הגיע הקץ. זה כמה שבועות הסתתר בהונגריה נושא תעודות מזויפות. במשטרה ההונגרית היה רשום כעריק מפלוגת העבודה. גם בסלובקיה כבר חיפשה אותו המשטרה. לפני צאתו משם הודיע לחבריו העוסקים בפעילויות המחתרת כי אם ייתפסו, ימסרו את שמו כמארגן הפעולה. אחד החברים, נער כבן שש עשרה, נתפס ונראה שמסר את שמו של בניטו. ברדיו ההונגרי שמעו החברים את הודעת המשטרה ההונגרית המבקשת אחריו לפי תביעת השלטונות הסלובקיים. הנער הסלובקי פלו פלדמן שוחרר ממאסרו, אך מאוחר יותר נתפס בשעת העברת נשק לקומוניסטים ונתלה בפומבי.⁸⁰ בניטו עצמו הצליח להתחמק פעם נוספת ואחרונה. עתה היה אף הוא בדרכו לחוף מבטחים. ב־4.3.1944 שב ונפגש עם חייקה בבית מלון בקושטא, שם השתתה מספר ימים כדי למסור עדות ראשונה.

הנשאים

חייקה יצאה ברגע האחרון. כשלושה שבועות לאחר צאתה, ב־19.3.1944, פלשו הגרמנים להונגריה. על הורטי מונה מעין "מפקח" גרמני. נכפתה הדחתו של קלאי והחלפתו בסטויאי הפרו־נאצי. עם הכוחות הגרמניים הגיע גם אייכמן לבודפשט, ועמו תכניות ערוכות היטב להשמדת היהודים. כבר ב־20 במרס נקראו היהודים להקים "מועצה יהודית זמנית". אייכמן התווה את סדרי הריכוז של היהודים ואת דרכי העברתם לאושוויץ. תוך חודש נשלמו ההכנות. במחצית השנייה של אפריל כבר יצאו הטרנספורטים הראשונים לאושוויץ. עד יולי יגורשו כ־435,000 מיהודי הונגריה למוות.

רפי בנשלום ומשה אלפן, שנשארו בהונגריה, הנהיגו עתה את חברי "השומר הצעיר" במחתרת. הם פעלו בדרך שקבעו להם עוד קודם: הצלה בכל האמצעים. לאחר שהתאוששו מההלם הראשוני החלו לפעול בשני מישורים במקביל: האחד, ייצור ואספקה של תעודות מזויפות לחבריהם ולבני משפחותיהם. השני, הברחת מספר גדול ככל האפשר של חברים ויהודים אחרים אל מעבר לגבול הסלובקי והרומני. במסגרת מה שנתכנה "הטיול" הצליחו להבריה לרומניה כ-3,000 איש. באמצעות התעודות המזויפות שסיפקו בתחילה לחברי תנועתם, ולאחר מכן לכל דורש, הגנו על עשרות אלפי יהודים. בבתי הילדים שהקימו בחסות "הצלב האדום" הצליחו לשמור על חייהם של כ-5,000 ילדים יהודים.⁸¹

בסלובקיה פרץ ב-28 באוגוסט 1944 המרד הלאומי המיוחל. עקיבא ניר, דוד גולדשטיין וחבריהם ששמעו את חייקה בנובה מסטו, נשארו אף הם נאמנים להחלטתם. במסגרת יחידותיהם השונות נטלו כמה עשרות מחברי "השומר הצעיר" חלק פעיל בלחימה. ביניהם היה אגון רוט, שהחליף את בניטו בתפקידו כראש ההנהגה. הם לא היו היהודים היחידים. לימים יוערך מספר היהודים שלחמו בסביבות באנסקה ביסטריצה בכ-2,500 איש. המרד דוכא במהירות, וכבר בתחילתו חודשו הגירושים. עד מרס 1945 גורשו כ-13,500 מיהודי סלובקיה. בסלובקיה נשארו עתה לא יותר מכ-10,000 יהודים חבויים במסתרים.⁸² ביניהם גם בלה ומוריץ רוזנברג, הוריו של בניטו, וכן שאני אחיו ומשפחתו.

באותו זמן כבר היו חייקה ובניטו מרוחקים מאוד מזירת ההתרחשויות באירופה. בקיבוץ הקטן שליד כפר סבא נכנסו לחדר משפחה. אך בטרם יגיעו לשם, יהיה עליהם לעבור דרך קושטא ולהתמודד עם המפגש עם הארץ.

העדה

דליה, 1985

דליה מסכימה בנקל שאבוא להשתקע בדירתה למשך מספר שבועות כדי לכתוב. היא נחשבת לאחד העופות המזורים במשפחה: צלמת אמנותית המסרבת להפוך את עיסוקה לפרנסה של קבע, המגדלת את בנה, עינם, לבדה בדירת אבן מרווחת והפוכה בתלפיות שבירושלים. דליה היא בתה של דודה יפה. פעם, כשהגענו עם אילת לביקור פתע, נזכרה שהיא בעצם גם מעין דודה שלה ורצה לקנות לקטנה ממתקים. בעיני הילדה עמדו אז דמעות. דליה ואני מסכמים שאשתתף בהוצאות הבית, והמרפסת מועמדת לרשותי ולרשות מכונת הכתיבה הקטנה. שעות הכתיבה הארוכות שלי משתלבות בסדר יומה הפרוע של דליה. היא מסתגרת לזמנים ממושכים בחדר החושך, ולפעמים היא נעלמת לימים שלמים בדה־שבו המקרטעת שלה. הצלמים רואים בה את אחת הטובות שבהם. הדרך שבה היא מתייחסת בצילומיה לנופים, לעצמים דוממים, למשחק האורצל, נחשבים בעיניהם להישגים יוצאי דופן.¹

במהלך ארבעת השבועות שאני שוהה בביתה אנחנו נפגשים רק לשעות מועטות בערבים, וגם אז השיחה מקרטעת למדי. לעתים היא הופכת לוויכוח, בפרט כשזה נוגע לקיבוץ. יחסה של דליה לקיבוץ גן שמואל שבו נולדה הוא אמביוולנטי; זיכרונות מרים, אהבה גדולה. גם היא נושאת סוד משפחתי שאין מדברים עליו: אביה, יצחק גלייכר, נרצח בשדות הקיבוץ על ידי ערבי, בשעה שניסה לקשור עמו שיחה בהתאם לעקרונות אחוות העמים שבהם האמין.² לערבי היו כנראה עקרונות אחרים, והוא שלף אקדה וירה בו. יפה, אחותו של אבא, הייתה אז בחודש הריונה השמיני. דליה הכירה רק את צבי פלגי, שהפך להיות לאביה. דליה גודלה כנסיכה, אולי כפיצוי מעט על האב האבוד. דודה יפה ממשיכה גם היום לטפל בה: במהלך שהותי המתמשכת היא מגיחה לפתע, מרוקנת את המקרר מהמצרכים שהעלו עובש, טוענת אותו מחדש במצרכים ובעוגות שהביאה מהקיבוץ, מבשלת מרק, מנקה את הבית. מחייכת

אלי בחיבה, כדרכה תמיד. רק פניה המרעידים תמיד מזכירים כי שוב אינה צעירה כשהייתה.

שיחות הערב הקטועות עם דליה משמשות לי מראה להתלבטויות הכתיבה. לעתים היא מרגיזה אותי בהביאה טיעונים שאינם נסמכים על קריאה שיטתית. "דליה, באמת", אני אומר כשהיא מפליגה באחד מטיעוניה רבי ההשראה אך חסרי הביסוס: "חורים בהשכלה לא סותמים בקרעי עיתונים". דליה אינה נעלבת: "מדוע לא? מה רע בעיתונים?"

היא זו שמביאה לידיעתי לראשונה את "דבר אל הנוער העברי", המאמר שכתב יונתן רטוש בקיץ 1943, מעט לאחר שהגיעו לארץ ישראל הידיעות על מרד גטו וארשה, בתקופה שבה אמא וחבריה הכינו את עצמם לקרב אחרון. "הטבח הנאצי הוסיף והחריף את כוחה של העיירה בלבכם של המהגרים, ועמה את 'שאלת הצברים' של הציונות. המהגרים כולם הזדעזעו מן הטבח וממלחמות הגטו אשר בסימום [נגע] בכל עומק הווייתם האישית והיהודית. הנוער העברי – הדבר לא נגע אלא בנימה האנושית שבו בלבד. וגם זה מתוך נימה של התנכרות מחלחלת לגבורת השפן שבהגבה היהודית. וגם זה מתוך רוגז מחלחל על שאת אלה מבקשים להציב לו לדוגמא ולמופת".³

רטוש לא היה מוכן לאמץ כמופת את גבורת לוחמי הגטאות, שראה בה "גבורת שפן" יהודית. דווקא על רקע הידיעות שהגיעו מאירופה קרא רטוש להתנתקות מוחלטת מהעבר היהודי. הוא לא היה היחיד: קולות דומים נשמעו במהלך 1943 מצעירים ארץ ישראלים משמאל ומימין: משה'ה טבנקין הצעיר התוודה בפני חבריו לפלמ"ח כי "שלילת הגולה" [...] הפכה בי בימים אלה לשנאת הגלות! אני שונאה כשנוא האדם את מומו אשר הוא בוש בו ומוכן להיהרג על ריפוי".⁴ אבא אחימאיר יכתוב מאוחר יותר כי "הורינו ואחינו בגלות אירופה מתו לא כגיבורים. הקורצ'קים חינכו אותם ללכת לטרבלינקה בסדר ומתוך משמעת".⁵

האם ביטאו בכך את דעת הרוב? הדעת נותנת שלא. אך דבריהם הסגירו רגשות מודחקים של בני היישוב בארץ בשנים אלה. הציפייה לסיפורי הגבורה מפני שרידי הלוחמים, האדרתם עוד בטרם הגיעו לארץ, המיתוסים שנבנו סביבם, היו גם פיצוי לתחושת העלבון והבושה שחשו רבים בארץ ישראל לנוכח מיעוט התגובה היהודית. גם יצחק גרינבוים, מי שהיה מנהיגה הגדול של יהדות פולין, חש "בושה צורבת" על היעדר התגוננות יהודית בגטאות, ורק עם בוא הידיעות על מרד גטו וארשה חש כי "אבן גדולה נגולה מעל לבו".⁶ איזו אבן עתידה הייתה אמא הנוסעת מהונגריה לגולל מעל לבות מאזיניה, איזו אבן עתידה הייתה לגול עליהם, ככדה משאת.

חייקה בקושטא

בראשית מרס 1944 הגיעה חייקה לקושטא.⁷ מנחם בדר ווניה פומרנץ יצאו לקדם את פני הרכבת. היה זה שבוע מוצלח. מדי יום הגיעו קבוצות קטנות של עולים וילדים מבודפשט, רבים מהם הוברחו לשם מפולין ומסלובקיה. רק לפני חודשיים שלושה עדיין היו חבויים בבונקרים או מסתתרים ביערות, והנה הם כאן. בדר נזכר כי: "היתה זו שמחה שקשה לתארה לגלות את פניהם ואת עיניהם הקורנות מבעד חלונות הרכבת המאטה את מהלכה ועומדת בתחנה. היה זה אושר לשומעם מזמרים ומנפנפים בידיהם וקוראים 'שלום' ומהם גם מפרשים בשמך. היו בתוכם מכל התנועות, מכל המפלגות לבית ישראל, אנשים, נשים וילדים. היו בתוכם פנים מוכרות והיו ביניהם גם מחברי התנועה. ביניהם היתה גם חייקה. פשוטה, שקטה, כאילו מכונסת בעצמה, כליל וללא סייגים".⁸

רניה, שהייתה כנראה אף היא באותה רכבת, ראתה את התרגשותו של איש תנועתה שלה, וניה. הוא התרוצץ מסביבם, הקיפם בשאלות, קצרה רוחו לדעת מה עלה בגורל אלה שהכיר ואהב. הוא סיפר לה כמה היה מאושר כשרחץ במו ידיו את מוניוש הנער מבנדין, שהגיע לכאן בקבוצה הראשונה. כשהייתה השיחה מתייחסת לחברים שנפלו היה פורץ לרגעים בכי. הוא לא פסק מלהזכיר את שמה של צביה לובטקיין. הכול היה נותן למען הוציאה משם. אלא שצביה כתבה כי עבודה רבה עוד לפניו בווארשה, ועליה להישאר במקומה.⁹

מנחם בדר התרגש לפגוש את חייקה. הוא הכיר אותה ממכתביה ומיומניה שהעתיקם נשלח אליו מסלובקיה.¹⁰ עתה ניצבה לפניו בשר ודם. לפי עדותו, בשעות החופש המעטות שנטל לעצמו היה מבלה בחברתה. הוא נמנע מלשאול שאלות. סבור היה כי אין לעורר בלב הבאים את זיכרון הזוועות בימים הראשונים לשחרורם. הם טיילו ברחובות קושטא. עברו על פני חנויות. בדר ביקש ממנה שתיכנס עמו לאחת החנויות ותבחר לה מה שעולה על לבה. חייקה נענתה לו באי-רצון; מחשבותיה נתונות היו לאחרים שנשארו מאחור, וטרם זכו לחזור לחיים של הנאות קטנות אלה.

אך היו לה גם רגעי אושר. ב־6.3.1944 הגיע לקושטא גם בניטו, והם יצאו לסירי בעיר. תצלום נדיר מראה אותה נשענת על מעקה הטיילת בבוספורוס בחברתו ובחברת יושקו ושני חברים נוספים. היא עומדת לבושה במעיל ארוך, ועיניה מכווצות מחמת השמש העזה. על שפתיה בדל חיוך, כמי שמנסה להאיר פנים למצלמה. לפי סיפורו של בדר, בשעות שנותרו עד צאת הרכבת ישבה בחדרו מהורהרת ולא הוציאה הגה מפיה. רק בשעת הפרידה שאלה אם קרא

ביומנה. בדר השיב בחיוב. חייקה הוסיפה לשאול: "היש טעם, אחרי כל אלה, להמשיך את החיים?" בדר ענה: "חובתנו היא. חובתנו היא לחיות. וחובתנו היא להפוך כל יום של חיים ליום מלחמה על עתיד נאור של עמנו".¹¹

למען האמת, בדר עצמו נתקף לא פעם בייאוש, כפי שדיווח במכתביו לארץ. "הוא חי בתחושת הגורל המר של עמו שנרצח ואין מושיע", ואיש הקשר שלו בארץ, אברהם ליפסקר, העיר לו פעם: "מחבריך שהנך עובד אתם מגיעות ידיעות אופטימיות ורבות סיכויים, רק מכתביך הם עצובים כל כך".¹² ליפסקר לא יכול היה לחוש את שחש בדר בקושטא. פסימיות מסוג זו שהביאה עמה חייקה או שכתב עליה בניטו, אשר חברה לה תחושת אין אונים, הייתה קשה לו מנשוא. למזכירות הקיבוץ הארצי כתב: "אל תבינו את דברי כהורדת כנפים. אני מברך את היום בו שלחתם אותי הנה. ואני מברך כל שעת שהותי כאן על גבול עמק הבכא וכל נסיון להושיט עזרה. אך משגע חוסר האונים שלנו והיותנו כאן כה בודדים ומיותרים במערכה להציל נפש וחיים יהודים מעמק הבכא".¹³

בביקוריו בארץ היה שב ותובע עוד כספים, עוד מאמצים. הסכומים שהוקצבו לו נראו לו תמיד זעומים לעומת החורבן שדיווחים על היקפו מילאו את ימיו בקושטא.

אך כלפי חייקה, כמו כלפי שאר החברים "משם", ניסה להציג חזות אופטימית. ברוח דומה ענה למכתבו של בניטו, הגם שנשבה ממנו רוח של ויתור על הצינונות: "קיבלתי את מכתבך העצוב. אני מודה לך עליו, לפי שהביא את הבשורה, כי כמה מאחינו ניצלו כי כמה מהם חיים, וכי אזרתם את שארית כוחותיכם להצילם ולהביא אותם אליכם..." בדר, בניגוד ליערי, נזהר מלהכתוב צווים תנועתיים לחברים המנותקים באירופה: "איננו דורשים מכם החלטות. אנחנו מבקשים מכם שתשמרו על קיומכם". למרות הסתייגותיו, הוא כיבד את החלטתם להילחם: "אנחנו מבקשים מכם – כשתבוא השעה תלחמו שכם אחד עם כל הלוחמים נגד האויב הנאצי ותלחמו כיהודים".¹⁴ כאן, כמו במכתביו האחרים, הוא תפקד כאבי התנועה, שחיי בניו יקרים לו מכול, אפילו כאשר יצאו בייאושם לרעות בשדות זרים.

דומה כי כך הרגיש בבואו להיפרד מחייקה. הוא ליווה אותה לתחנת הרכבת, לחץ את ידה ורצה עוד לנשק את "ראשה ועיניה העצובות שכאילו המשיכו לשאול את אשר שאלה קודם – האם יש טעם ככלות הכל". אך הדבר לא עלה בידו. השוטרים התורכים הפרידו ביניהם בהאיצם בנוסעים לעלות לקרונות.¹⁵

ברכת

מתיאוריו של בדר ניתן ללמוד כי ככל שהתקרבה חייקה לארץ, הלך מצב רוחה והקדיר. העליזות והנהנתנות שלהן נתפסה בבודפשט נתחלפו בקושטא במועקה קשה. נפשה נעה בין קצוות מנוגדים: יצר החיים אמר לה להתענג על החיים והחופש שניתנו לה, ואילו זכר חבריה שמתו לנגד עיניה הכביד ולא נתן מנוח. היא חששה מהמפגש עם הארץ: האם יוכלו אלה שלא היו שם להבין את הזעקה שהביאה עמה מהתופת. האם תוכל למצוא בתוכה את הכוחות להתחדשות. האם תוכל לאהוב את האנשים שלא עברה עליהם הרעה, שנרמה היה כי שכחו אותה ואת חבריה. מודעת הייתה לכך שהיא באה מעולם אחר. האם תצליח לבנות גשר בין העולם הישן לחדש.

קטע מיוחד, אשר נסיבות כתיבתו אינן ברורות, ששובץ בסופו של מיומן בגטו, נותן כנראה ביטוי להלך מחשבותיה של חייקה ברכת, שהמשיכה בדרכה לחאלב, ומשם דרך ביירות לארץ ישראל. בהרהרה בעצמה ובחבריה זכרה חייקה עד כמה שינתה אותם המלחמה: כמה הקשיחו אותם הצרכים החדשים, הבעיות החדשות; כיצד ירדו מהפרק הבעיות החינוכיות ועלו בעיות הקיום היומיומי; כיצד לימדו היא וחבריה את עצמם שלא לבכות בנפול קרוביהם; עד כמה חסרי רחמים היו כשעמדו בפני ביצוע משימה; כיצד איבדו שומרים ותיקים את זכויותיהם כשלא עמדו במבחן ונשברו; כיצד היו לפסימיסטים:

התחלנו לפקפק במידת מה בערך חינוכנו. ככל שכבדה עלינו יד הזמן, כן נדרש לנו שריון קשה יותר כדי להתגונן. שלא להכנע ולא להשבר. לא להתייפח. וכיצד לא תבכה כאשר ביתך חסר את האב, האם, האחיות, איך תשלוט ברוחך ולא תלך "להתייבב" מרוב יאוש. ואיך יעזוב אדם את עמו ההולך לגירוש, למוות. היה נשק אחד: הציניות.¹⁶

אלא שהציניות אינה יודעת גבולות והיא עושה שמות בנפש האדם, והריהו לועג לכל הקדוש לו. היא חששה להשפעת הציניות בארץ:

הוא הדין ביחסנו לארץ. כל חמש שנות המלחמה קבלנו רק מכתבים ובהם סיפרו לנו שהם מהרהרים בנו, אוהבים ומחבקים אותנו, מנשקים. – הגיעו מכתבים ארוכים על יסוד מושבה חדשה, על קיבוץ זה ואחר היוצאים להתיישבות, המכתבים הגיעו לפעמים בעצם בלהות הגירוש.¹⁷

לא הייתה יכולה שלא לזכור כי הצבא האדום המתקרב והולך נתפס בעיניה ובעיני חלק מחבריה הצעירים כמציל וכמושיע, ולא הציונות. נראה שהיא עצמה פקפקה בציונות שלה. ואחר כך ציינה:

אלא שעד מהרה חדלו בעיות וספקות אלה להטרידנו. ימינו ספורים היו, ואיש לא העלה על דעתו כי מישאו יישאר בחיים. מבחינת צורת החיים היינו מעין בוהמה. מה חשיבות הדבר אם פלוני מעשן? גם התחלנו נותנים בכוס עינינו. אף בחיי המין התרנו לעצמנו היתרים. חזיון דומה ראיתי בכל מקום אחר, גם בחיי השומרים בסלובקיה ובבודפשט. החיים שנפרצו טבעו בהם עקבות.¹⁸

בעצמה ובחבריה ששרדו מבנדין ראתה

רמץ עמוס – יחידים ששרדו הודות למקרה זה או אחר. לא היה בכוחם לשלוח יד בנפשם, אך מה חיים יוכלו עוד לחדש?¹⁹

אם את רגשותיה ביחס למשפחתה שהושמדה הדחיקה ככל האפשר, הרי שברגשות האשם על חבריה המתים הודתה בפני עצמה ולאחר מכן גם בפומבי. מאוחר יותר יופיע רגש אשמה זה גם כתחושה עזה של שנאה וטינה אל אלה שלא היו כמותם. אלה שזכו בחיים.

קיבוץ גלאון

הרכבת הגיעה לחיפה ב-7.3.1944. לתחנת הרכבת הגיעו כמה מחברי קיבוץ גלאון, וכיניהן כמה בנות.²⁰ חייקה ראתה דמעות בעיניהן. לימים תיזכר "כי היתה זו החמימה הראשונה אשר בהשפעתה התחילה שנאתי הולכת ונמסה".²¹ כתב עיתון התנועה "משמר" נכח אף הוא בחיפה, ומיהר לראיין אותה. למחרת פרסם כתבה תחת הכותרת: "עד ראייה מספר על הגטו בבנדין". בפתיח נרשם: "פרטים מזעזעים מגיאה השמדה בפולין... מסרה לי ח.ק. חברת השומר הצעיר שהיתה בגטו בבנדין..." "מה מצב המחותרת כיום?" שאל הכתב "אין תנועה בלא עם" ענתה בת שיחי. "עם חיסול ההגנה היהודית חוסלה גם תנועת הנוער המאורגנת. רב אנשי ההגנה לא נשארו בחיים. הם נפלו בקרב".²² צפויים היו לה עוד מפגשים רבים כאלה בשבועות הקרובים. ההתרגשות כאן בארץ לא נפלה מזו של החברים בסלובקיה ובהונגריה, מזו של בדר בקושטא.

יותר מכל תאבים היו האנשים לשמוע, מבקשים היו לדעת כל פרט ופרט מחייהם ומותם של היקרים להם.

התחנה השנייה בדרכה בארץ הייתה קיבוץ עין שמר. לכאן הביאה צבי לוריא, חבר ההנהגה העולמית של התנועה. בעין שמר פגשה את אחד מחברי קיבוצה, שמריהו מילינסקי, שהכשיר את עצמו לעבודת החקלאות. בערב דיברה בפני החברים. שמריהו זכר כי: "השיחה התחילה בשבע ורבע. [...] עד שלוש וחצי ישב כל קיבוץ עין שמר. [...] והיא סיפרה את כל מה שהתרחש שם. בתקופה הזו כאשר הגיעה ידיעה כלשהי ועוד משהו הגיע היו יושבים לילות להקשיב ולשמוע. היתה פה אטימות. לא ידעו מה הולך. לא ידעו. היום אנו לא יכולים לתאר לעצמנו איך היינו אטומים. לא רק אנחנו. כל העולם. על מה שקרה ועל מה שהולך לקרות. כשבא בן אדם מהגיהנום הזה, בא הנה... אתה יודע איזה התרגשות, לא אכלו ולא שתו. לא הגישו ספל מים לאף אחד. ישבו בשתיקה ושמעו את דבריה של חייקה. שעות... אחר כך הלכנו לחדר של צבי וישבנו אתה, והיא המשיכה לספר עד אור הבוקר".²³

שמריהו לא הגזים. אך חודשיים לפני כן ישבו בקיבוץ גבעת ברנר 3,000 אנשי הקיבוץ המאוחד והקשיבו לילה שלם לדיווחיהם של קורנינסקי ואונגר שהגיעו מפולין והונגריה. היה זה "ערב שלא ימחה מהלב", נאמר בסיכומי הוועידה, "כשנראו הפנים המוכרות של אנשי התנועה נפלו על צוואריהם חברים וידידים מימי הפעולה בגולה, בכה הקהל על האסון הגדול והנס הקט שאירע באותו רגע".²⁴

בעין שמר, כמו בגבעת ברנר, עברו השומעים חוויה קטרטית. באמצעות מילותיהם של חייקה, קורנינסקי ואונגר ניתן להם, ולו לרגע, להיות עם חבריהם בשואה. להזדהות אתם. לחיות ולמות עמם. רבים מהמאזינים כבר ידעו כי איברו את הוריהם, אחיהם, חבריהם. הייתה זו מעין גושפנקה ליתמותם. כמו האב המתעקש לראות כמו עיניו נקודה סתמית במדבר שבה נפל בנו, כך ביקשו לדעת כל פרט ופרט על מות היקרים להם ועל הניצולים. בלב רבים קיננה תקווה שהאם, האח או האהובה ניצלו, בניגוד לכל הסיכויים, ואולי אף יזכו ויגיעו.

יום או יומיים לאחר הפגישה בעין שמר נסעה חייקה לקיבוצה שלה, לגלאון. עמה נסע גם אהרן בראנדס, שאף הוא השתייך להשלמת הקיבוץ. עיתון התנועה "משמר", שנוסד זה מקרוב, פרסם על בואם ידיעה שהופיעה במרכז העמוד האחורי: "שרידים של תנועת גיבורים: קיבוץ גלאון מקבל את פני חבריו פליטי התופת. גלאון (נס ציונה) יום ה'. שעות של התרגשות וזעזועי נפש עמוקים עברו על קיבוץ גלאון בקבלו את שני חבריו חייקה קלינגר ואהרן בראנדס, הניצולים

הראשונים מהתופת הנאצית, שעזבו את בנדין בסוף 1943 והגיעו ארצה ביום ב' דרך תורכיה. הציפיה לבאים הגיעה למרום שיאה עת כל הקיבוץ יצא למושבה לקבל את פני האורחים. קהל רב מציבור הפועלים במושבה הצטופף אף הוא על יד תחנת האוטובוסים. צמרמורת עברה בקרב הנאספים בדרת הבאים מהאוטו. תרועות גיל ובכי פרצו מלבבות. חברים וחברות מתקופת הקן וההכשרה נפלו על צווארי הבאים...²⁵

חברי הקיבוץ הקטן, שנטה את אוהליו בגבעת מיכאל בירכתי המושבה, כבר היו מורגלים לקבל את פני הבאים. ב־1940 הגיעו לקיבוץ מספר חברים מהריכוז בוויילנה; באוקטובר 1942 הגיעה קבוצת חברים שנדדו במשך חודשים ארוכים מוויילנה דרך מוסקבה, טהרן, בומביי וסואץ.²⁶ עם זאת, במרס 1944 עדיין היה מספרם של אלה שנשארו מאחור כמעט שווה לאלה שהגיעו לארץ. החג במלאות חמש שנים לעלייתם ארצה, שנחוג לא מכבר בנוכחות מאיר יערי, נמשך בכאב: בגיליון החג של עלון הקיבוץ הוקדשו דפים רבים לחברים שנספו או נעלמו במלחמה ללא הותר עקבות.²⁷

את דברי הפתיחה באותו ערב נשא שייקה גורן. כמו בקאליש, גם כאן עמד במרכז העניינים. שייקה אמר: "אין שמחתנו שלמה הערב. אתם הגעתם, אך בשורות איוב פניכם, חברינו שנשארו שם נפלו ואינם עוד בחיים. איך נקבל אתכם? הרק בברכות ובשמחות או תוך עשיית חשבון נפש עמוק. חמש שנים היינו מנותקים מכם, עתה מתברר כי אי הבנה היתה בינינו. קשה לשכנע אתכם כי כל חיינו כאן משמעות אחת בהם, חברינו בגולה. ספרו לנו את שעבר עליכם, אדיר רצוננו הוא לדעת כיצד חיה ונפלה יהדות פולין וחברינו בה. המפעל הזה שהקימונו פה לא רק שלנו הוא. גם שלכם."²⁸

חייקה ואהרן החלו לדבר. דומיית מוות השתררה בחדר האוכל. כאן בגלאון הם דיברו על מותם של חברים שהיו מוכרים היטב למאזינים. מרבית חברי ההשלמה נהרגו: שושנה נוימן נהרגה בז'ארוקי, שמשון ומנדק נפלו בצבא הפולני. דורה הרצברג נעלמה בדרכים. בפרט הרעיד את הלב הדיווח על נפילת השניים שאמורים היו לתפוס עמדות מנהיגות בקיבוץ: דוד קוזלובסקי וצבי בראנדס. חייקה לבדה שרדה מאותה שלישייה. לימים תזכור אסתר שושן את הדממה הנוראה של השומעים. רק מדי פעם בקע מאחת הפינות קול בכי חנוק.²⁹

לחברים רבים, ובעיקר לאלה שבאו מזגלמביה, נשא בואם של חייקה ואהרן גם בשורת איוב אישית. לפני ההתכנסות באותו ערב שאל אותם אברשקה אייזנברג על גורלה של צפורה שפורן חברתו. חייקה אמרה לו כי ידוע לה שצפורה שולחה לאושוויץ, והוסיפה כי מאושוויץ לא חזר איש. לימים יזכר אברשקה באפיזודה זו. את הערב עצמו שכח. היה עליו להתמודד עם אסונו

הפרטי. ובכל זאת המשיך לקוות: הרי לא ראוה מתה. עוד שלוש שנים ימשיך לקוות. לבסוף תגיע אליו הידיעה כי שמה של צפורה נכלל ברשימת הניצולים מברגן בלזן.³⁰

החום והכאב שבהם התקבלה חייקה בגלאון המיסו משהו מקשיחותה והפיגו מעט את מרירותה. לראשונה מאז יצאה מהתופת פרצה אף היא בככי. בשיחת הקיבוץ נוכחה לדעת כי למרות המרחק והיעדר קשר המכתבים, חייתה במשך כל השנים האלה בנפש חבריה בגלאון. ככלות הכול לא נשכחה.³¹ אך החמימות שבה חשה נמהלה מיד ברגש אשמה: מה לה מזה, אם לא תוכל לכתוב על כך לאלה שלא נשארו בחיים. בשעת לילה מאוחרת כשפרשה לישון בחדרה של חנה ליברמן, אמרה לה: "הלוואי ונשארת גם אני אתם שם..."³² אסתר שושן שסיפרה זאת לימים חשה "כאילו קיננה בה תחושת אשמה, הרגשת חטא גדול על שהיא, היא לברדה נשארה. [...] בכתה על חטא הישארותה בחיים!"³³ ברגישותה הבחינה אסתר בכובד המטען הנורא שנשאה חייקה, ובכל זאת לא ראתה אלא את אפס קצהו. לא רק אשמה הייתה שם, אלא גם שנאה. בקטע קשה המסיים את יומנה התוודתה חייקה על שנאתה לכל החיים –

בפגישתי הראשונה עם ילדי הארץ שמתי לב, כי בני הנוער שבאו משם רוחשים להם טינה – בשל הילדים היהודים הקטנים שנרצחו, שחונקו, שאבדו ביערות.
כלום לא נוכל לאהוב את ילדי הארץ? את החיים המפכים, הצומחים?³⁴

על ברכיה של אסתר כבר השתעשע ילד קטן. שייקה ואשתו אף הם חיים היו בחדר משפחה. החברים קישטו את החדרים הדלים בצנצנות לבן ריקות וסידרו בהם ארונות קטנים מארגזי תנוכה. הם יצאו לעמל יומם, והפת שהכינו להם במטבח צרורה עמם. אחדים כבר התקדמו והיו לבעלי מקצוע ובניין או בחקלאות.³⁵ ואילו היא, בת גילם, חברתם להכשרה, נשארה מאחור. היא הייתה האישה משם. חבושה ברט שחור כדרך המהפכניות באירופה.³⁶ כאוכה, אבלה, מרה.

הקיבוץ הארצי

למחרת נסעה חייקה לישיבת הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי. שם כבר חיכה לה בניטו שהגיע בינתיים. בישיבה היו חייקה ואהרן בראנדס אמורים להביא

את העדויות מפולין, ובניטו ויושקו באומר לרווח על פעולות "השומר הצעיר" בסלובקיה ובהונגריה. הדיווח לוועד הפועל של הקיבוץ הארצי היה אמור להיות נקודת השיא של מפגשיה. היה זה גוף חזק, שחלש על ארבעים ואחד קיבוצים, על תנועה חינוכית בת אלפי חניכים, על הוצאת ספרים ומערכת עיתונות ענפה. בישיבה אמורה הייתה חייקה לדבר בפני פעילי התנועה המרכזיים, ובראשם האדם ששמו היה ידוע לה מכבר ואשר אליו כיוונה את מכתביה: מאיר יערי. ככל שזכר בניטו, לפני הישיבה הסתגר מאיר יערי עם חייקה ושמע ביחידות את דבריה.³⁷ מה אמרה נציגתם הראשונה של שרידי התנועה באירופה לאבי התנועה, זאת לא נדע. אך כפי שהתגלה בישיבה לאחר מכן, ייתכן מאוד כי כבר בפגישה ראשונה זו התגלו מספר אי־הבנות. את דבריה בישיבה פתחה חייקה כך:

שנים על שנים חלמנו על פגישה עם הארץ ועם הקיבוץ הארצי, ועכשיו נתגשם חלומנו. באנו ארצה אמנם במסיבות מוזרות. באנו לספר לא רק על גבורה, כי אם את כל הקורות של "השומר הצעיר" ויהדות פולין בתקופה של המלחמה. אני מתביישת שאני כאן. לא אני צריכה הייתי להיות כאן. פגישתנו כאן היא סימבולית. כאן צריכים (היו) להיות אותם האנשים אשר עמדו בראש העבודה הארגונית של התנועה ואותם הייתם צריכים לראות כאן ולא אותי.

אספר לכם עובדה: כל אשר עבר עלי במשך התקופה לא הביא אותי לידי מצב כזה שאזכה. אולם אתמול זו הפעם הראשונה שבכיתי. זה היה בשיחת הקיבוץ (בגלאוץ).

התקופה הזו השאירה בנו סימנים. נעשינו ציניים, לעגנו לארץ ישראל ולקיבוץ הארצי, וחרדנו בעד הרגע הזה של הפגישה. לא תאמינו בוודאי מה רב היה הפחד מפני הרגע הזה.³⁸

הייתה זו פתיחה קשה ומוזרה. במקום לבטא שמחה, הייתה כמתנצלת על שהיא, ולא טוסיה או מרדכי אנילביץ', עומדים במקומה. במקום לנשום לרווחה ככת האוכרת השבה לביתה, דיברה על חרדת השיבה. גם לתפקידה כעדה ניגשה לא בלי חשש. האם תדע לספר את הסיפור כראוי לו, האם יוכלו שומעיה להבין.

בארץ נוצרה השקפה רומנטית על החיים שלנו. הדבר לא נכון ומופרז. התקופה היא איומה. זהו מאבק לחיים ולמוות ובגילויי הזוהמה של

התקופה ההיא תנועתנו ותנועת "החלוץ" שימשו מאור יחידי. מלווים אותי חששות שמא תיעשה היא פופולרית ביותר ותשמש נושא לספרות זולה. אמנם מתפקידי לספר, אבל יש סכנה של סילוף וזאת (יש) לזכור.³⁹

וכך החלה לספר. ללא גלורפיקציה, כמעט ללא סופרלטיבים. היא ניסתה לרווח על העובדות כהווייתן. החירות היחידה שנטלה לעצמה הייתה הדיבור בלשון "אנחנו", גם כשסיפרה על וארשה. שומעיה ידעו כי היא עצמה לא הייתה בווארשה, אך הייתה בקיאה בכל פרטי ההתרחשויות והכירה אישית את הנפשות הפועלות.

אכן, מרבית הרצאתה הוקדשה למרד גטו וארשה. הפרטים שמסרה עלו בקנה אחד עם מה שהיה ידוע אז. היא תיארה את היווצרות הגוש האנטי-פשיסטי ואת יצירת הקשר עם אנדז'י שמיד שהוצנח ממטוס רוסי. את ניסיונות היציאה לפרטיזנים בתקופת הגירוש הגדול, את הוויכוחים בין קפלן לאנילביץ'. היא סיפרה על בגידתו של זלצר ועל מותו של קפלן, על היווצרות אי"ל, על פעולות הנקמה נגד לייקין ואחרים, על מרד ינואר 1943 ולבסוף – דיווחה על מרד הגטו באפריל וסופו המר. ידועים היו לה במדויק פרטי נפילת הבונקר האחרון במילא 18, כמו גם סיפור הדלקה שבה נספתה טוסיה אלטמן. כאן נסכה לרגע תקווה בשומעיה; ייתכן כי אף על פי כן ולמרות הכול טוסיה עדיין בחיים.⁴⁰

על בנדין וזגלמביה מיעטה לספר. כמו האפיל עליהם מרד גטו וארשה. כמתנצלת הייתה באמרה:

לא הספקנו לעשות כל הכנות. כל הנשק היה מרוכז בבונקר אחד ולא היה הסיפק בידנינו לחלקו למקומות. לא אגזים אם אומר, שכל היהודים בשלזיה העילית נסתתרו במחבואים. רחובות שלמים היו שוממים מאדם. שבועיים נמשכה האקציה של הגירוש. בתים פוצצו וכל הגטו נראה כחזית. ההתנגדות היתה בלתי אפשרית.

את שמותיהם של צבי, דוד, פרומקה והרשל לא הזכירה. רק כבדרך אגב הזכירה את עינוייה בפרשת האקדחים:

ביציאה מהבונקר נמצאו שני אקדחים. שאלו: למי הם? מישהו הצביע על שתי בחורות, שלהן שייכים האקדחים. הבחורות כמוכן לקחו את האשמה עליהן. הלכנו לגסטאפו. הם דרשו מאתנו שנמסור שמות וידיעות. סירבנו.

אינני צריכה למסור לכם את טיב המכות שספגנו. לא היה צל של ספק שימיתו אותנו. אולם הם לא עשו כך.⁴¹

פעמיים התייחסה בדבריה לשאלת ברית המועצות. בתחילה סיפרה על המועצה (כנראה בזוגלמביה) שבה הוצהר על יחסה האוהד של התנועה כלפי ברית המועצות. עם זאת ציינה שהיא וחבריה התנגדו לאלה שראו בברית המועצות את התקווה היחידה ולא האמינו עוד בציונות.⁴² בסיום דבריה קבעה שתהליך הפרודוקטיביזציה שכפו הגרמנים על היהודים שינה את היחס לעבודה אצל היהודים והביא את הדור הצעיר להיות נכון לחיות חיי עמל בברית המועצות. גם התקרבות החזית הרוסית הגבירה את הנהייה אחרי הצבא האדום. "היה ברור שאם יבואו ניסחף בזרם. התנועה לא תוכל לעמוד בזרם הכללי ותיגרר בגלי האסימילאציה האדומה". בכנות נוקבת הטיחה בפני השומעים:

ועוד שאלה חמורה נעמדה לפנינו. מה גורל עתידה של הציונות, לאור חיסול הנושא העיקרי של הציונות היהודית.⁴³

היה זה ניסוח מחודש של שאלת "האוונגרד ללא עם" שבה התחבטה חודשים ארוכים ואשר בה הדביקה לרגעים גם את בניטו. חושיו הפוליטיים המחודדים של מאיר יערי הורו לו מיד מה משמעות השאלה. לפי הפרוטוקול הוא זרק שאלה אל הדוברת: "מה המסקנה?" כתלמידה העומדת לפני רבה השיבה חייקה: "לא הספקנו לקבוע עמדה. האסון בא עלינו במפתיע". אך מיד שבה והתעשתה:

ב-1942 שררה דעה שעלינו לכוון את המאמצים להשתתפותנו בכניין ברית המועצות, וכל מחשבותינו על התיישבות יהודית בארץ ישראל צריכות לעבור להיסטוריה.

אולי ראתה לנגד עיניה באותו רגע את דוד או את אנילביץ' וברסלב בווארשה; הרי אנשי "השומר הצעיר" בווארשה כתבו את המאמר הנלהב "מכתב לחייל הצבא האדום". ושמה זאת הייתה הסיבה לסירובה של הקבוצה השומרית לעזוב את מקלטה בבונקר שבמיכלקוביצקה, אף על פי שבדר, קורנינסקי ודאקס האיכו בהם לצאת.

היא ניסתה לטשטש מעט את הרושם שעשו דבריה בהוסיפה: "לא הספקנו

לקבוע עמדה רעיונית כי צריך היה להתכונן להגנה ולמוות". ומיד הטיחה בוועד הפועל כולו:

מצד הקיבוץ הארצי לא ראינו דאגה גדולה לישוב היהודי בפולין. רצינו עזרה, נשק, אנשים. לא רצינו שתבכו אותנו. לא אמרנו אף פעם שלא כדאית הדרך, אף שהיתה כה טראגית וכה איומה.⁴⁴

כאן, לפי פרוטוקול הישיבה המודפס, "באה תשובתו של מאיר יערי".⁴⁵ אך זו לא נמצאה. רק בפרוטוקול של ישיבת מזכירות הוועד הפועל, שנרשם בכתב יד, נתגלתה לימים תשובתו לכל הפליטים מאירופה, לרבות בניטו ויושקו. וחייה.⁴⁶

תשובתו של יערי

בשעה שהאזין לדיווח של חייקה, עמד מאיר יערי באחד משיאי תהילתו: הקיבוץ הארצי המשיך להתגבש במהלך המלחמה, מצבם הכלכלי של הקיבוצים השתפר, חמישה קיבוצים נוספים עלו על הקרקע, ו"השומר הצעיר" היה לכוח אופוזיציוני מרכזי, כאשר עם "הליגה הסוציאליסטית" זכה לכ-20% מקולות הבחורים בוועידת ההסתדרות. אך יערי, איש ידוע חולי, היה גם עייף. המאבקים הבלתי פוסקים מבית ומחוץ התישו אותו. כעבור חודשים מספר יבקש להתפטר מתפקידו.⁴⁷

מבית היה עליו לחזור להתמודד בשאלת היחס הנאות לברית המועצות. במהלך המלחמה חיזקה התנועה את קשריה עם ברית המועצות ולקחה חלק פעיל ב"ליגה וי לידידות עם ברית המועצות" שהוקמה בקיץ 1942. ביקורם של שני דיפלומטים רוסיים זוטרים בקיבוץ "השומר הצעיר" נדרש בשיכרון חושים מסוים כפתח לשינוי יחסה של ברית המועצות למפעל הציוני.⁴⁸ על יערי היה לכהות במתלהבים משמאל ובספקנים מימין: באנשי יקום והמעפיל הצליף בשנת 1941, מפני שהשמאלו יתר על המידה.⁴⁹ בקבוצת חברי גלאון, שזה עתה הגיעו מנדרדיהם וסיפרו דברים כהווייתם על המתרחש בברית המועצות, נזף בשל "הראי העקום" שבו תיארו את התמונה: "סבל הנדרדים הוא שהעביר אותם על דעתם".⁵⁰ ייתכן שבכך טמון היה סוד מנהיגותו: יערי ידע תמיד להחזיר את הכבשים הטועות אל העדר. לצד הגערות היו שמורות עמו גם מילות פיוס ונחמה.⁵¹ הנזופים משמאל ומימין היו כובשים את עלבונם ונשארים נאמנים לתנועה.

לימים זכר בניטו כי גם הוא נפגש באותה תקופה ביחידות עם יערי כדי למסור לו את הדיווח על קורות "השומר הצעיר" בסלובקיה. יערי האזין בשתיקה ולא אמר דבר. עיניו היו נעוצות בז'קט החדש שקנו לבניטו חבריו בכודפסט ערב נסיעתו. לבסוף הפטיר: "מהיכן השגת את המעיל היפה הזה?"⁵²

דברי התשובה של יערי לחברים שהגיעו מאירופה ההרוסה היו מבולבלים למדי: "אני מתקשה להגיד דבר מה לאחר ששמעתי אתכם", אמר בפתח דבריו באותה ישיבה. הוא ראה בחייקה ובחבריה ניצולים ראשונים, המבשרים שיגיעו אנשים נוספים והדגיש: "כל מה שתוציאו מפיכם זהו גורלי". בפנותו לחייקה אמר: "אני רוצה לשוחח אתך לחוד. ביחד צריך לסכם כמה דברים באם יפתחו שם [באירופה] איזה אפשרויות".⁵³ נראה שהוא מבקש להימנע מהוויכוח האידאולוגי בשאלות הקשות שהעלתה חייקה, ושעלו גם מדבריו של בניטו: "לא צריך להטיף מוסר. טוב עשו אלה שלא דקדקו [בכשרות האידאולוגית]. מוטב להפסיד איש התנועה ולהציל את האדם. את השטח האידאולוגי אפשר תמיד לתקן, להלחם אפשר רק עם אנשים חיים".

בהמשך התייחס לטענותיה של חייקה וקבע נחרצות: "אינני מקבל את הדבר כאילו הפקרנו את התנועה בחו"ל". הוא סיפר על מאמצי הקיבוץ הארצי בתקופת המלחמה לשמירת קשר עם התנועה באירופה, על נכונות החברים לצאת וללחום באירופה, על המאבקים שניהל לאפשר את יציאתו של בדר, על גיוס הכספים. "לא התקשינו למצוא אנשים לפרטיזנים. [...] ארץ ישראל היא המקום היחידי בעולם שהצליח לגייס כסף". אך הייתה בדבריו גם הכאה על חטא: "לא ידענו שלא נוכל להחליף את אורן בשוויץ וזה היה אסון. [...] הכשלון היה בזה שלא הצלחנו לקיים את המשלחת בשוויץ".⁵⁴

ביותר מכך לא היה מוכן להודות; לא בנטישה של שליחי "השומר הצעיר" בשנות הכיבוש הראשון, לא בהסתלקותה של ההנהגה הראשית מפולין, לא בשנות הנתק הארוכות עד ליציאתו של בדר לקושטא, לא בסירובו להיענות להפצרותו של בדר לשלוח מכתב לחניכיו בגטאות, שלא אחת הזכירו במכתביהם את שמו כשם צופן לתנועה. חייקה היא ששלחה את המכתב על אודות אנילביץ' ובישרה לו כי "סבא מאיר" "יכול להתגאות בילדיו".⁵⁵ אך יערי לא היה מוכן להינזף על ידי הבת שניצלה. כאז כן עתה שמר לעצמו את תפקיד האב הנוזף.

גם לשאלת ברית המועצות חזר יערי והתייחס בהרחבה. לדבריו, אילו היה בסלובקיה היה פותר את המחלוקת שהסתמנה מדברי בניטו. יערי הדגיש כי למרות הניצחונות הסובייטיים, ארץ ישראל היא הפתרון היחידי לשאלת היהודים. "יש שחר במלחמתנו. אנחנו יצרנו כדי שנוכל לקלוט את שארית הפליטה". תשובתו הסופית לחייקה ולחבריה הייתה ברורה: "בגולה היינו האחרונים, פה

צריך להיות הראשונים. לא פשוט לבנות עם מחדש".⁵⁶ לימים, לכשיגיעו לוחמים נוספים ועמם בשורת הכיליון והלחימה, יחדד תפיסה זו: "כיצד יש למות מות גיבורים יש ויש לנו ללמוד מכם, אולם כיצד יש לחיות חיי גבורה יום יום [...] הניחו לנו, במטותא מכם, להורות לכם לקח".⁵⁷ יערי, כאמור, לא האמין בסמלים של הקרבה עצמית ולא נכבש למופת מרד גטו וארשה.⁵⁸ כחודשיים לפני כן, בכינוס בגלאון, נדרש אמנם לדמותה של טוסיה חברת הקיבוץ, אך זאת כדי לעודד את חברותיה החיות לעמוד "בשורה הראשונה" של "היצירה" הקיבוצית.⁵⁹ ואילו במילות התשובה שלו עתה, לא התייחס יערי ולו פעם אחת ללב סיפורה של חייקה, בת דמותה של טוסיה, שעמדה לפניו: מעשה המרד שביצעו היא וחבריה באירופה.

חייקה השיבה כמתנצלת, אך גם כמי שאינה חוזרת בה מדבריה:

יש הרושם שלא הבינו אותנו. לא יכולנו לדבר ברחבות על הכל. ארץ ישראל היתה רחוקה וקשה היה להגיע. יצאנו מתוך הנחה שהיהודים הם לא פרטנרים במאבק ההיסטורי שמתחולל עכשיו. בגלל זה אנחנו התקשרנו לפרטיזנים. אנשים הלכו לפרטיזנים לא רק בגלל הצלה עצמית. קשה לדון את מישהו בגלל [שבשל] רצון לחיות הלך והתקשר עם האידיאולוגיה הקומוניסטית.

היינו מנותקים מהארץ ומה שידענו זה רק ברפרוף. אין ספק שהיתה נכונות מצדכם, אבל באופן ממשי לא נראו כל סימני ארגון להשתתף במאבק שלנו. ראינו שכאן ממשיכים בדרך הישנה של בנייה ושקט. אבל הארץ לא נכנסה למאבק ההיסטורי. לפרטיזנים הצטרפנו בתור זרם עצמאי. עם הגברת ההשמדה צפה השאלה, מה יהיה עם הציונות, ואין להשתומם על הסטיות שלנו.⁶⁰

ויערי סיכם בצורה מקבלת כביכול:

אני מחייב את ההצלה העצמית. ואני מחייב גם את ההליכה לפרטיזנים. לא נתנו הוראות שאנשים יצילו את עצמם בגלוי.⁶¹

האם היה המשפט האחרון גם מעין תגובה מאוחרת למברק שנשלח אך כמה חודשים לפני כן? ייתכן. בתדפיס דבריה של חייקה לא נזכר דבר המברק, אך ייתכן שהעלתה זאת בשיחה אחרת. בפומבי היה על יערי להכחיש את דבר קיומו של המברק.

כך או כך, בין יערי לבין חייקה לא נוצר אותו קשר חם והדוק שנוצר ב־1946 בין טבנקין לצביה לובטקין. גם טבנקין הסתגר עם צביה לשמוע את דבריה ביחידות. שלושה ימים היו יחד בבית המרגוע שכבית אורן. צביה סיפרה, וטבנקין הקשיב. כמו חייקה, פחדה גם צביה מפני המפגש עם העולם שבחוץ. היא לא מיהרה לעלות גם בתום המלחמה, כי חששה מפני "הקושי של אי הבנה בין שני העולמות". אך המפגש עם טבנקין סילק את חששותיה. טבנקין הקשיב רוב קשב. לימים נזכרה "שטרם פגשה באדם שכל כך הזדהה עם מה שקרה שם הזדהות אישית, אנושית, שכל כך צמא היה לדעת כל פרט ופרט". לכשתקים עם חבריה את קיבוץ לוחמי הגטאות, תשלח הזמנה לטבנקין המזדקן להצטרף כחבר לקיבוץ החדש.⁶²

טבנקין מוכן היה להודות באחריותו האישית והתנועתית. הוא זכר היטב כי הוא וחבריו להנהגה הטילו על צביה, אנטק ופרומקה להישאר בפולין עם פרוץ המלחמה. "אנו הטלנו עליהם את השליחות להישאר על יד הגה התנועה", אמר בדבריה תגובתו לנאומה של צביה לובטקין בוועידת הקיבוץ המאוחד ביוני 1946. כן הודה בגלוי כי לא נעשה הכול כדי להציל ולעזור: "אבל גם את זה יש ללמוד: אנחנו מהארץ לא עשינו הכל בשביל האלפים והרבבות שנתרו. לא הצלנו, ומי יודע אם נציל, אם לא הצלנו את אלה".⁶³ ייתכן כי אהדתו של טבנקין נבעה גם מהזדהותו הגמורה עם מעשה המרד: הוא היה משוכנע כי ל"ששה המיליונים שהלכו לטבח, הכרחית היתה ההתנגדות" וכי "אי ההתנגדות לא הצילה ולא כלום".⁶⁴

יערי היה ידוע יותר כאב קשוח הנוהג לייסר את בניו בניזיפותיו. בדמותו של טבנקין הודגשו יותר קווי האב הרחום. חייקה עצמה הייתה מרירה ומאוכזבת יותר מצביה. היא האמינה ביערי, לא פחות משצביה האמינה בטבנקין. כשהיה על צביה להכריע הכרעות חשובות, הייתה חושבת: מה היה עושה כעת טבנקין?⁶⁵ ואילו חייקה תציין לימים בגרסה המתוקנת של יומניה: "כמה שמחה אני כי לא היה זה מאיר יערי שחתם על המברק הנואל הזה, ולא בשם תנועתנו הגיע".⁶⁶ ועם כל זאת, הייתה בו ביערי גם מידה של חיבה ורחמים.⁶⁷ לימים, לכשיגיע אליו דבר מותה של חייקה, יטרח לכתוב למזכירות קיבוץ העוגן ואל בניטו (בסדר הזה): "מרחביה, 27.4.1958. ח. י., קבלו את השתתפותי העמוקה באבלכם עם פטירתה של חייקה קלינגר. עד עכשיו עומדת בפני דמותה הנלכבת והנני עומד תחת הרושם העז של סיפוריה על השואה והמאבק שהיא היתה מהפעילות

⁶⁸ בתוכו. שלכם, בידידות, מאיר יערי".

תגובתו של יערי, הגיעה, כדרכו, מעט מאוחר מדי.

משמר

ימים מספר לאחר מכן, ב־17.3.1944, נפרשו על פני עמוד שלם ב"משמר" דברי עדותה של חייקה והשלמותיו של בראנדס. העדות הובאה כמעט במלואה, להוציא מספר ריכוכים והשמטות. חלקם היו משמעותיים: במקום "לעגנו לארץ ישראל ולקיבוץ הארצי" נכתב: "לעגנו לערכים קדושים". המשפט האומר כי "ההתנגדות (בבנדין) היתה בלתי אפשרית" הושמט. הפסקה הבעייתית על אודות הפקפוקים ביחס לגורל הציונות לאחר חיסול העם היהודי הושמטה. הטענה הקשה בדבר חוסר העזרה מהארץ הפכה להבעת תודה ליהודי הארץ "שעזרנו לנו. והיו גם כאלה ששילמו בעד העזרה בחייהם".⁶⁹ היה זה עיוות מרתק: בדבריה אמנם הביעה חייקה תודה עמוקה, אך כיוונה למיטק קוביליץ, הפולני שהחביא אותה ואת חבריה, והוצא להורג. היא גם ביקשה ליצור קשר עם משפחות באנסיק וקוביליץ ולסייע להם.⁷⁰

בהקדישה עמוד שלם לדברי חייקה ובראנדס הפגינה התנועה בארץ את החשיבות העצומה שייחסה לדבריהם של נציגי הלוחמים, אך לא נמנעה מלצנזר כל מה שהיה בו צליל של ביקורת. בפרט לא היו חבריה מוכנים להודות באזלת ידם. פסקאות אחרות שנגעו לחיסולם של משתפי פעולה עם הנאצים, לבגידתו של זלצר ולסיכויי הצלתה של טוסיה – הושמטו מטעמי ביטחון כנראה.⁷¹ לצד הדיווח של חייקה ובראנדס, התפרסם מאמרו של מרדכי בנטוב: "הרהורים על גבורה". בנטוב היה עורך העיתון, ובמאמרו ניסה למצות את הלקחים שהתנועה הייתה אמורה להפיק מדיווחיה של חייקה. היה זה מאמר משונה. בתחילתו הודה בנטוב כי כל מי ששמע את סיפור החברה מבנדין "נסער עד יסורי נפשו". אך מיד קבע כי אולי לא היה הרבה מהחדש בדברים ששמע, ועל כן תמה היה על אותה "תאווה משונה בלתי טבעית לכשורות איוב" שגילה בתוכו. "מנין תאבון זה לגירוי פצעים שאין להם ארוכה?" שאל את עצמו. על כך ענה כי אותה תאווה משונה ובלתי טבעית מקורה בשנאתם העצמית של השומעים, הממשיכים לחיות את חייהם היומיומיים ומתביישים בשמחת חייהם כאן לעומת מה שעבר על אלה שם. בדבריו אלה נתן ביטוי לרגשות האשמה שעוררה עדותה של חייקה.

בהמשך המאמר קבע בנטוב את יחס התנועה אל לוחמי הגטאות: הדגשת גבורתם של הלוחמים, שיצאו מבית מדרשה של התנועה, והנגדתה להתנהגות אנשי היודנראט והמשטרה היהודית ו"איש העדר המגיש את ראשו לטבח": "הם גמרו אומר להסיר את חרפת הפחד וכתם הביזיון מן הגולה היהודית כדי שאנו כאן, כדי שדורות בישראל אחרינו יוכלו להתהלך בקומה זקופה ולהישיר מבט

בעיני זולתנו. נזכור – הם מתו למען החיים, למען הכבוד בחיינו אנו.⁷² כך חבר בנטוב לרטוש, לטבנקין הצעיר ולגרינבוים ב"תחושת החרפה והביזיון" שהמיט עליהם היהודי הגלותי.

כאן, בנקודה המרכזית בדברי חייקה, נפלו המסרים על אוזניים קשובות. אשר לגיבורים המתים הייתה תמימות דעים. עם הגיבורים החיים קשה היה יותר להסתדר. תפיסת "מות האוונגרד" שהביאה עמה חייקה כמו טענותיה על מחדלי היישוב בתקופת המלחמה, הקשו עליה את הכניסה לפנתאון התנועתי כראשונת העדים למרד הגטאות. תשעה חודשים מאוחר יותר, בדצמבר 1944, תגיע לארץ רוז'קה קורצ'ק, נציגת הפרטיזנים של וילנה, והיא שתתפס מעתה בזיכרון הקולקטיבי של התנועה כמי שהביאה את בשורת המרד.

ההסתדרות הכללית

חמישה ימים לאחר הופעתה לפני הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, ב-15.3.1944, הופיעה חייקה לפני הוועד הפועל של ההסתדרות. דיברו גם פרדקה אוקסנהנדלר (מזיא) ושבע אינגסטר, חברות "הנוער הציוני", שבאו עמה. בישיבה נכח אף בן-גוריון, אך בשלב מסוים עזב את האולם ולא ברור אם שמע את דברי העדות.⁷³

בתחילת דבריה חזרה והזהירה חייקה מפני מיתולוגיזציה של המרד. הפעם בצורה חריפה יותר:

לספר יש הרבה. יש לספר על הגבורה של התנועה החלוצית, תנועת הנוער. ויש והקרבנות של הנוער החלוצי הופכים לספרות זולה. אסור להרשות זאת. אין להפוך זאת לענין של מעשיות. צריך להקים מפעל גדול זכרון של מה שקרה שם.⁷⁴

בדבריה הציגה בחריפות את הגירושים וההשמדה, תיארה את התנהגותם השלילית של אנשי היודנראט וההגייסה את תפקידה של ההגנה והקשיים שבארגונה. היא הטעימה שכראש רבים מהיודנראטים עמדו ציונים.

בראשי קהילות שונות עמדו מראשי התנועה הציונית, ורובם לא הבינו שאם אומרים א' צריך להמשיך ב'. משהתחילו לאסוף את הזהב ואת הרהיטים של היהודים, נאלצו כבר ממילא לסייע לגרמנים בהכנת רשימות

היהודים למחנות העבודה. ביצירת המיליציה היהודית ובפעולות הגירוש לאחר שהתחילו לא היתה כל דרך חזרה. ודווקא מפני שציונים עמדו בראש רוב הקהילות היתה ההשפעה הפסיכולוגית של המוני היהודים כלפי הרעיון הציוני עגומה, השנאה לציונות גדלה מיום ליום. אילו היו לאחר המלחמה אותם האנשים מתייצבים שוב בראש העבודה הציונית, ודאי שהיה קשה לרכוש את המוני היהודים למען הציונות. וכיום בהיר נצטרך להוציא משפט על האנשים הללו. אסור לשתוק. צריך לומר באופן גלוי וברור שהרבה ציונים בגרו, אבל הנוער הציוני נשאר נאמן. כן צריך להוציא משפט על חיים מולצ'דסקי, ראש הקרן הקימת בבנדין, שהיה אחר כך לראש הקהילה, וכן ביחס להרבה אחרים.⁷⁵

העובדה שאשמה זו הוטחה דווקא כאן לא הייתה מקרית. חייקה חיפשה את הכתובת הנכונה ש"תבוא חשבון" עם הציונים שביודנראט. מרין כבר סיים את חייו באשוויץ. לפי עדות נדירה, לפני מותו הוכה נמרצות באשוויץ על ידי בני בנדין שהכירוהו.⁷⁶ מולצ'דסקי עתיד היה לעלות לארץ ואף להילחם וליפול במלחמת תש"ח. הוא עתיד להיקבר בנחלת יצחק תחת השם "חיים אהרוני".⁷⁷ אנשי "הנוער הציוני" מבנדין התלחשו ביניהם לימים כי ייתכן שאחדים מתוכם חיסלוהו. גניה, אלמנתו של מולצ'דסקי שהתגוררה בחיפה בשנות השמונים, סירבה למסור עדות בנושא זה.⁷⁸ חיים, אחיו של מרין ויד ימינו, שרד, ולאחר המלחמה עתיד היה להישפט בפולין.⁷⁹ גם ברנבלט אמור היה להישפט בפולין פעם נוספת, לאחר שהועמד לדין על ידי פעילי ההצלה בבודפשט. כשיפנה, מאוחר יותר, לחייקה בבקשה שתעיד לטובתו, תגיב חייקה בהתפרצות זעם.⁸⁰ לציונים אחרים שהיו ביודנראט, כמו מיכאל לאסקר ששהה באותה עת במחנה המעצר לנתיני חו"ל בגרמניה, ייתכן שהתייחסה חייקה ביתר אהדה.⁸¹ מותר להניח כי הזיקה שיצרה בין היודנראט לבין הציונים לא הייתה נוחה לשומעיה בארץ, בלשון המעטה. לימים תחזור ותידון זיקה בעייתית וסבוכה זו ותעורר מחלוקת בין ההיסטוריונים.

אל מול הציונים שביודנראט הציבה חייקה בהרצאתה את הנוער החלוצי, ותיארה בהרחבה את הפעולות של תנועות הנוער ברחוב היהודי. כאן, בהסתרדות, לא הדגישה במיוחד את "השומר הצעיר". היא התייחסה בעיקר לשאלת ההגנה מול הצלה, שעלתה ברברי פרדקה אשר דיברה לפניו. שבע ופרדקה תיארו אף הן את ההתארגנות להגנה על קשייה מתוך דקות ברעיון. שבע אמרה "נהיה אולי אחרוני היהודים בפולין, אבל גם ננקום את נקמתנו בגרמנים",⁸² ואילו פרדקה תיארה לפרטים את הפעולות לחטיפת הנשק, את נפילתו ומותו של

הארי בלומנפרוכט, את ניסיונות הירי של שני חבריה בסוסנוביץ בעת הגירוש האחרון. את פעולת ההצלה הנרחבת תיארה כתגובה שלאחר הגירוש: "אמרנו אז לעצמנו: אין תועלת להמשיך כך [כלוחמים] ועלינו להציל את השארית שנותרה".⁸³ ואילו חייקה המשיכה לשלול גם עתה את ההצלה:

תנועה חלוצית היא האוונגרד של העם. אסור לה להציל את עצמה כשהעם כולו הולך לאבדון. לחלוץ של עם בלי העם אין כל ערך. כשעמדה השאלה של הצלה או לא-הצלה, לא יכלו תנועות הנוער לעלות על דרך ההצלה בלבד. אם להציל, יש להציל את העם, ואם צפוי אבדון – יאבד גם החלוץ.

היא תיארה את קשיי הקשר עם הפרטיזנים, את הפצת ידיעות על ההשמדה, את ההתארגנות להגנה שלדבריה הייתה בנויה על שני יסודות: האחד, "לא להסכים בשום פנים להכנס לתאי הגזים", והשני – "להציל את שמו וכבודו של הנוער היהודי לדורות. ליצור איזה מפעל למען ההיסטוריה היהודית. ליצור את המפעל האחרון בתולדות יהודי פולין".⁸⁴ מכאן עברה כמבלי משים לנושא העזרה שלא הגיעה. הפעם נקבה בשם מפורש:

במשך שנות המלחמה לא קיבלנו לא תמיכה ולא עזרה. והיתה תקופה שהמרירות הזאת התרכזה בעיקר כלפי נתן שוואלב. בתקופה איומה מלאת מרה שחורה, בימי המאבק הנורא לקיומנו, לא ידע נתן שוואלב להתרומם מעל שאיפותיו ודרכיו המפלגתיות.⁸⁵

כאן נקטעה על ידי קריאת ביניים של יוסף ברץ: "יש גם ידיעות אחרות". ברץ, חבר דגניה, היה מעודן יותר מיערי. אך חייקה לא הרפתה:

נשוחח פעם אתו ביחד. ההוכחה הטובה ביותר לכך היא, שבמחנה ההסגר [מחנה המעצר לנתיני חו"ל] לא נמצא כיום אף חבר של "דרור" ושל "השומר הצעיר", אולם מצויים בהם שבעה חברי "גורדוניה".

להלן תיארה את קורות ההגנה בווארשה תוך שהיא מבליטה את הטיהורים שערך אי"ל ב"מוסרים" ובמשתפי הפעולה היהודים. בסיום דבריה סיפרה על לחימת הבונקר בכנדין, אך ציינה כמתנצלת: "אולם לא היה זה המפעל הגדול.

במקומות אחרים כמו בביאליסטוק ובוארשה הקיפה תנועת ההגנה שכבה רחבה. אם לספר את תולדות התנועה הרי שיש לספר בעיקר על וארשה, ולא על זגלמביה".

היא סיימה את דבריה בגורל הטראגי של הנוער היהודי ותנועת החלוץ בפולין. נראה שענייני שומעיה מלאו דמעות ברגעים אלה. אולם היא ביקשה משומעיה שלא לבכות את התנועה:

התנועה הלכה בדרך הנכונה, אם כי זו היתה דרך טראגית ואיומה. במקום שגווע כל העם, שם צריך לגווע האוונגרד שלו.

דוד רמז, מזכיר ההסתדרות, ענה לה: "אני בוכה על שאיחרנו, כי באמת איחרנו".⁸⁶

פרק עשרים וחמישה

חייקה ר'

צבי, 1986

לצבי אני מספר על המחקר רק לאחר השלמתו. אנו נפגשים בתל אביב ומשוחחים שעות ארוכות תוך הליכה ברחובות העיר המוארת. לראשונה זה שנים ארוכות, אנו מדברים בינינו. צבי מתעניין במחקר מאוד, ואיפה אי שם מוסיף פרטים מזיכרונו על אמא. הוא מבקש את כתב היד של המחקר, שתפח עד כדי 600 עמודים, ומבטיח לצלם אותו כולו במקום עבודתו. הוא קונה חבילת נייר גדולה ומכין עותק מסודר. אחר כך הוא רושם הערות בשולי הדפים בכתב ידו היפה. האוגדן הגדול, שבו כרך את הדפים המצולמים, ישמש לימים העותק השלם היחיד של כתב היד.

צבי קרוי על שמו של צבי בראנדס. הוא הילד הראשון שנולד לאמא ואבא, כשנה לאחר בואם לארץ. עכשיו הוא מהנדס בכיר ברפא"ל. הוא חי בכרמיאל עם אשתו ושתי בנותיו, ולתל אביב הוא מגיע רק לעתים רחוקות. הפעם נשאר כאן לפי בקשתי המיוחדת. זיכרונותיו מאמא הם מעטים למדי. הוא זוכר את הנסיעות אתה לתל אביב לדודים. את השיחות שניהלו באמבטיה של הדוד יוסף על השקפותיו הפוליטיות. אמא טרחה להסביר לו את ההבדל בין אורח החיים הבורגני של דוד יוסף לבין אורח החיים בקיבוץ שבו האמינה. הוא זוכר גם את חדר הילדים בכרטיסלאבה בתקופת השליחות. הייתה לו שם רכבת צעצוע משלו, עניין חריג לילד שחונך על ברכי החינוך המשותף. ואחר כך, עם החזרה לקיבוץ, זכר צבי את הנסיעה בשבתות בכרכרה, שאליה נרתם פולי, הסוס הלבן של ענף הבניין, ואת ארבעתנו מצטופפים בעליזות על הקרש ששימש מושב מדי פעם הורשינו, הוא או אני, להחזיק במושכות.

צבי זוכר גם את הרגשות הקשים שהיו לו לאחר התאבדותה של אמא. הוא הסיק מכך, כנער צעיר, שהעולם הוא רע, וכי יש להיות קשוחים כדי לשרוד. מאז השתדל שלא להפגין רגשות. הוא היה לאימת המורים והמטפלות במוסד החינוכי. היה הולך רק לשיעורים שעניינו אותו: מתמטיקה עניינה אותו מאוד. אלק, חבר הקיבוץ ואינטלקטואל ציני יליד הונגריה שהיה למורה למקצועות

הריאליסטיים, הפך את צבי לבן טיפוחיו. מאמציו של אלק נשאו פרי: צבי, שנחן ביד גרפית בוטחת וביכולת מתמטית גבוהה, זכה כתלמיד י"א במקום השני בתחרות דגמים מתמטיים של מכון ויצמן.

אמא נשארה במשך מרבית השנים חבויה בזיכרונו הפרטי של כל אחד מאתנו. אם היו כעסים, הם הודחקו היטב בניסיון לבנות מחדש את החיים בלעדיה. המשכנו לנסוע בשבתות בכרכרתו של פולי לכפר חיים לקנות גלידה. מדי פעם אף ניסינו צבי ואני לרכוב עליו. אחר כך, כשעקרו את מטע הבננות ליד הקיבוץ והתגלה שם תל עתיק, יצאנו לשם לחפור באדמה השחורה, חושפים כלי חרס נושנים. צבי ואבא בנו ברכת דגים ממוזאיקה, ובה שייטו להם שני דגי זהב: ג'וני ובלינדה. אבא קנה לצבי כלי חריטה והוא גילף בעץ ראש מעודן של אישה אפריקנית עתירת תלתלים.

דמות אימהית אחרת תפסה את מקומה של אמא. מלכה כבשה לה בשקט אך בנחישות את מקומה במשפחה. מלכה הייתה לוחמת ותיקה: היא הייתה מראשוני קיבוץ מענית, ובשנת 1943 התגייסה, למרות הסתייגות התנועה, לחיל העזר של הנשים שהקים הצבא הבריטי (ATS). באיטליה, לשם הגיעה כאחות מעשית עם הצבא הבריטי, נפרדה מחברתה לקיבוץ חביבה רייק. חביבה הייתה בדרכה לחבור למורדים הסלובקים. זו הייתה פגישתן האחרונה: חביבה לא חזרה מסלובקיה. היא הוצאה להורג על ידי הגרמנים בקרמניצ'קה בעת דיכוי המרד הסלובקי. קיבוץ חדש נקרא על שמה וכן סמינריון התנועה. על שמה של מלכה לא נקרא כל קיבוץ: היא חזרה לחיות בו. בשנת 1948 נטלה מלכה חלק בקרבות שהתחוללו באזור מענית. הילדים והאימהות של הקיבוץ פונו לפרדס חנה הסמוכה, אך מלכה כ"ווטרנית" של הצבא הבריטי שמרה בעמדות ורובה בידה. פעם אחת, כשנפנתה לצרכיה סמוך לעמדה, שרק כדור עיראקי לידה, וכמעט קטע את חייה בדרך גרוטסקית. כשלוש עשרה שנים מאוחר יותר הגיעה מלכה אלינו, לקיבוץ העוגן, נישאה לאבא והצטרפה למשפחה. כולנו היינו זקוקים לה אז, ומלכה התגייסה למשימה. היא למדה את כל הדרוש לתפקידה החדש כאם קיבוצית, כפי שתפסה זאת: חינוך, בריאות, סריגה, אפייה, עבודה בגינה, השתתפות במסיבות הקבוצה.

לימים יאמר צבי: "אהבנו אותה ואת מחויבותה למשפחה מהרגע הראשון. זה לא היה כל כך קל לקבל שלושה בנדיטים בגילאי התבגרות שונים עם רצונות וצרכים שונים ולדאוג להכול. אבא שהיה טרוד תמיד בענייני הבנייה של הקיבוץ הארצי לא תמיד הספיק לטפל בכול. מלכה מעולם לא החמיצה מסיבה, טיפול רפואי, מתנה או נסיעה לבסיס צבאי מרוחק לטקס סיום. שוב הייתה לנו משפחה עם אמא, אבא, ילדים".

צבי ואני לא הקלנו עליה את המלאכה. על מלכה היה לנשוך שפתיים לא אחת לנוכח האתגרים המעצבנים שהיינו מציבים לפניה חדשות לבקרים. עם ארנון, בן החמש אז, היו הדברים קלים יותר: הוא נצמד אליה מיד, וגם נפשה שלה נקשרה בנפשו. ואילו דמותה של אמא נמוגה והלכה. הווילונות הוחלפו. הבית לבש אופי חדש. מלכה הייתה כאן, ועל אמא לא דיברנו. מלכה לא ביקשה שנקרא לה אמא. שתיקה אפפה את המילה "אמא" במשפחה שהתלכדה מחדש.

במלחמת ששת הימים נפצע צבי קשה במדרונות קלעה, שם ארכו הטנקים הסורים לו ולחבריו לגדוד של בירו שאיבד את דרכו. לאחר שחילץ את חברו מהטנק הסמוך, ופגז נוסף פגע בטנק שלו, פסע צבי לבדו כשני קילומטרים במורד התלול לכיוון תחנת האיסוף הגדודית. מספר ימים לאחר מכן הגיחה בלה נשרי נרגשת לחדרם של אבא ומלכה בהעוגן: "זהו. מצאתי אותו", הודיעה להם בחיוך גאה "הוא ברמב"ם". שבוע ימים שהתה מלכה ברמב"ם ולא הסכימה לעזוב את מיטתו של צבי. צבי שכב על גבו בתנוחה קפואה, והתחבשת הלבנה והגדולה שעל עינו מופנית אל התקרה. כדרכו, דיבר ברצון וללא התרגשות יתרה. יש סיכוי טוב שהוא ישוב לראות, כך הסביר לי כשבאתי לביקור. אני הייתי לבוש במכנסי צבא ששאלתי כדי להמשיך את דרכי בטרמפים בכבישים המובילים אל הנערה המחכה לי בקיבוץ שליך הירדן. בפעם הקודמת לא הצלחתי לפתוח את החזייה, וזו נשמטה על בטנה רכוסה עדיין. הפעם הייתי נחוש להתגבר על הקרסים. אלא שהיא לא חיכתה לי. בבית פתחה לי מלכה, ומבלי לשאול דבר הניחה לי להשתרע על הספה שבחדר הגדול למשך שלושה ימים עצובים. צבי, בינתיים, החלים והלך.

פרידה מגלאון

עוד ימים רבים עברה חייקה בקיבוצים ובמפגשים תנועתיים. אך היה עליה להחליט בדבר ביתה. לכאורה הייתה זו החלטה מובנת מאליה: הבית היה גלאון. כאן היו כל חבריה החיים, אסתר, אברשה, שייקה, שמריהו, חיים וחנה. בקיבוץ גלאון אמורים היו להיות גם חבריה המתים: דוד, צבי וטוסייה. לחבריה הרחוקים כווננו געגועיה בכל שנות הרעה. אליה כווננו געגועיהם וציפיותיהם של חברי הקיבוץ. שמחת המפגש ועיצבונו היו אמורים להימשך בשנים ארוכות של חיים משותפים.

אלא שהחלטה שוב לא הייתה שלה בלבד. היה עליה להביא בחשבון אדם נוסף. מאז הגיעו לארץ הפך הקשר עם בניטו לקשר קבוע. בניטו הגיע

לחיפה עם סרטיפיקט של אדם נשוי, כמקובל אז, כדי לנצל רישיון עלייה אחד לשניים. הבחורה שהייתה רשומה כאשתו, אסתרקה גרינוואלד, חברת "השומר הצעיר" בסלובקיה, הייתה למעשה חברתו זה זמן מה. עם הגיעו לארץ ישראל ניתק בניטו את הקשר עם אסתרקה, והיה ל"חבר" של חייקה.¹ אהבתו לפליטה הפולנית הייתה לעובדה גלויה.

גם חבריו של בניטו בקיבוץ העוגן ציפו לו בכיליון עיניים. בדומה לאנשי גלאון הצליחו מקימי העוגן לחמוק ברגע האחרון: באפריל 1939 עלו בדרך בלתי לגלית כמה עשרות חברים מסלובקיה. הם הועברו למחנה ליד המושבה כפר סבא, ומיד החלו לתפקד כקיבוץ. אנשים חרוצים היו, בחלקם בעלי הכשרה טכנית, ועד מהרה גילו מקור פרנסה לא מקובל עד כה: תיקון פנצ'רים בגלגלי מכוניות. המכוניות הבריטיות שהחלו להתרכות בכבישי ארץ ישראל עם פרוץ המלחמה הוכיחו להם עד מהרה כי היטיבו לבחור. מעט מעט החלה הסדנה הקטנה להפוך לבית חרושת ממש. תעשיית הגומי של העוגן שגשגה על גלי הביקוש שהביאה עמה המלחמה. גם הקיבוץ גדל במהירות: בשנת 1944 כבר מנה העוגן 120 חברים. בהעוגן כמו בגלאון עדיין ציפו לעשרות חברים שנתקעו באירופה. מהמכתבים שהגיעו מהונגריה וסלובקיה נודע להם כי רבים מהם שרדו, והם מבקשים לעלות.² בניטו ויושקו באומר, שהגיעו במרס 1944, היו הסנוניות הראשונות. אחריהם היו אמורים להגיע חברים נוספים.

בניטו וחייקה בחרו להיות חברי העוגן. לדבריו של בניטו הייתה בחירתה של חייקה "קלה יחסית",³ אך ממכתבה של חייקה לחבריה בגלאון עולה תמונה קשה יותר. היא כה התביישה בפני חבריה על החלטתה שלא להצטרף לקיבוץ, עד כי לא העזה לומר להם זאת ישירות. לאחר שהחליטה, שלחה את בניטו לגלאון להביא משם את מזוודתה. המכתב, שאינו מתוארך, נכתב כנראה בשנת 1944, מעט לאחר שקבעה את מושבה בהעוגן. זהו גם המסמך הראשון הכתוב בכתב ידה בעברית בעט נובע בכתב קטן ומוקפד. חייקה הוסיפה בשורה אלכסונית במעלה המכתב: "תסלחו בעד השגיאות":

[את זאת] שאני קשורה אתכם – שאם אני חושבת על אודות העבר מוכרח לחשוב על אודותיכם – [את] זה אינני צריכה לכתוב לכם – אני בטוחה שאתם מבינים את זה שאני מתביישת לפני עצמי בעד זה שלא הלכתי גם עכשיו אליכם יחד להמשיך את העבר שלנו, הרי גם זה מובן לכם – אבל לא רק זה כואב לי – מדוע אתם לא הבינותם, אז ששלחתי את בניטו להביא את המזוודה, שפשוט, הדבר כל כך כאב לי

שלא יכולתי ללכת. מדוע הבינותם את זה להיפך? הסברתי לכם את מצב רוח שלי, לא פעם, כאשר הייתי אצלכם, סיבות קטנטנות, אני יודעת, אבל אנושיות. הייתי עייפה כל כך מכל החיים, כל כך היתה דרושה לי מנוחה, שקט משפחתי, בן אדם קרוב, שלא יכולתי לוותר על זה, לא היה לי כוח ללחום עם זה. בטח במשך הזמן הבינותם אתם וסלחתם לי. הרי כולנו רק אנשים.⁴

למטען רגשות האשם שנשאה נוספה עוד אבן: מבחינתה, ונראה שגם מבחינת חבריה, הבחירה שלה להעדיף "שקט משפחתי, בן אדם קרוב" על הצטרפות לחבריה בקיבוץ הייתה בבחינת "עזיבה" נוטשת. בסיום המכתב ביקשה מחבריה שיכתבו אליה ויבואו לבקרה, ומשרגא (שייביץ) ביקשה שיספר לה בדיחה חדשה. "בעד שייקה אני מפחדת" הוסיפה ספק בהומור, ספק בחשש. שייקה גולדרין (גורן) אכן כיהה בה, כפי שהעיד לימים: הוא קיים אתה שיחה ארוכה והזהיר אותה מפני ההליכה להעוגן: "יש להם מנטליות אחרת. הם הונגרים. לא יבינו אותך". אבל חייקה ענתה לדבריו בצורה תקיפה ש"היא קשורה לבניטו ולא רוצה שיתחילו ויכוחים ביניהם".⁵

המכתב לגלאון כלל גם דיווח על מצבה בתקופתה הראשונה בארץ. בפתחו כתבה:

ובכן, אני כבר הסתדרתי. יש לי חדר, עוד אין בו הרבה דברים, אבל אני לא עושה לי דאגות מזה. במשך הזמן נשיג הכל, העיקר יש לי מקום איפה אני [יכולה] לקרוא וללמוד, – זה שתמיד חסר לי ולזה שתמיד התגעגענו.⁶

החדר, כפי שסיפר לימים בניטו, לא היה אלא צריף בנוי מארגזי תפוזים, שצופו מבחוץ בנייר זפת, ומבפנים, לעתים, היה מטויח. הוא נקרא "וולוץ".⁷ אך חייקה הייתה מאושרת: לבת החסיד מבנדין, לחברת ההכשרה מקאליש, לתושבת הגטו בקמיונקה – לא היה מעולם חדר משלה. ונראה ששפר מזלה גם ביחס לחברים אחרים בהעוגן: רבים מהם עדיין התגוררו באוהלים. התנאים הטובים יחסית שקיבלה עוררו בה תחושת אשמה:

טוב לי אבל רגש של בושה מלווה תמיד אותי. בושה עבור העבר שלי – יש לי תמיד הרושם שאני אינני בסדר כלפי העבר שלי... אם אני ביום מאושרת – אז זה בא בתוך החלום – ושוב אותן התמונות הנוראות

אינן נותנות לנוח – מתי זה ייגמר? אני חושבת אף פעם בחיי – גם אינני רוצה לשכוח...⁸

האם להתנתק מהעבר או לחיות עמו? חייקה הייתה מודעת למטענים המלווים אותה ולהבדלים העמוקים בינה לבין חבריה:

אני לא באתי ארצה בגילכם – באתי עכשיו אחרי כל אלה שעברו עלי – מלאת התמרמרות ואכזבות לגבי העולם והאדם. זה קצת מוזר – הרי כאשר מסתכלים עלי בחיי יום יום יכולים להתקבל [לקבל] הרושם שאני מלאת חיים, מרץ, ולא כל כך רצינית כמו שהייתי בזמננו בקאליש. אבל זה לא נכון. אני למדתי רק במשך הזמן, בחיים יומיומיים להיות עליזה ולהתגבר.⁹

את קיבוץ העוגן תיארה בצורה מפוכחת "ללא אשליות" כפי שציינה. "בכל דבר יש צדדים חיוביים ושליילים" "וקיבוץ 'עוגן' הוא באמת קיבוץ טוב – ואנשים הם די טובים". היא ציינה את קשייה בימים הראשונים, אך ייחסה זאת לעצמה: "ואני די סגורה, אבל מדי יום ויום אני מתקרבת לאנשים וענייני הקיבוץ".¹⁰ חברי הקיבוץ קיבלוה בזרועות פתוחות. "היה לה מוניטין", ייזכר לימים שמואל קליין (ויצו) מוותיקי הקיבוץ, "היא היתה אשה עדינה ומשכילה מאוד. אך ריחף עליה גם צל של שונות, של עצב. מדי פעם היה לה איזה דחף של יותר עליונות והיא התגלתה כאשר עם הרבה הומור. זה הפתיע אותי, זה לא התיישב עם האפיון שלה כפי שתפסתי אותו".¹¹

לעתים היה הניגוד בין החיים בקיבוץ לבין הטבח הנמשך באירופה הכבושה מציף אותה. בזיכרונותיו מתעד לוי ארגוב (קופלוביץ), חבר קיבוץ העוגן, סיטואציה שהתרחשה בעת מסיבה שנערכה לכבוד הבאים מאירופה: "עם תום החלק הרשמי של הערב, הווזו השולחנות לצדי החדר. הופיע האקורדיוניסט ופתח בנגינה וכבר החלו החברים לרקוד. גם הריקוד היה שונה הפעם, נלהב יותר וסוער יותר מבימים אחרים. כאילו היתה בנו איזו הרגשה קדושה, והתלהבות יוצאת דופן. והנה, תוך כדי השמחה הגדולה הזו, פרצה לפתע אחת העולות בזעקה: 'איך אתם יכולים לרקוד עכשיו? איך אתם יכולים לרקוד כשהורינו ואחינו נהרגים שם? איך יכול לקרות דבר כזה ליהודים כאן בארץ. אם היינו יודעים שכך אתם נוהגים, אולי לא היינו באים הנה.' הנגינה פסקה והחברים חדלו לרקוד. היו בינינו שניגשו אליה וניסו להרגיעה, אחרים נעמדו בצד המומים. לאט לאט החלו החברים לעזוב את הדר האוכל. אנשים

הלכו לפינתם ועשו חשבון נפש עם עצמם".¹² לפי עדות זו הייתה הבחורה שהתפרצה אהובה דוידוביץ, שהגיעה מהונגריה מעט לפני חייקה, בינואר 1944. אך כשיחתי עם אהובה היא הכחישה זאת מכול וכול.¹³ אולי לא נטעה אם ניחס את ההתפרצות הזאת לחייקה. לימים העיד לוי ארגוב כי התפרצות זו גרמה להתגייסותו למחלקת הבלקן של הפלמ"ח, שהייתה אמורה להישלח אל מעבר לקוים הנאציים.¹⁴

כתיבה ולידה

למרות הקשיים היו אלה ימים טובים לחייקה. היא חייתה עם האיש שאהבה בקרב אנשים קרובים אליה ברוחם ובמעשיהם.

גם מחוץ לקיבוץ מצאה חייקה בני משפחה: את יוסף ספינקלשטיין, בן דודה של אמה, פרל; את שמואל קלינגר, אחיו של אביה, לייבל. בתל אביב היה גם מינדל קורניק החרדית, בת דודה של אמה. שתי הראשונות היו משפחות חמות של בני העלייה השלישית והרביעית שהתבססו בארץ. סמוך לבואה ביקרה חייקה אצל הספינקלשטיינים ברחוב העלייה בתל אביב. קשר עמוק במיוחד נוצר בינה לבין צפורה, אשתו של יוסף האימהית והרחומה, וכן עם רחל, בתם בת השמונה עשרה. צפורה ויוסף היו לחייקה תחליף להורים, ודמותה השוכבת משהו של רחל היה כדי להזכיר את אחותה האובדת, מניה. באותה עת עדיין קיוותה שהיא בין החיים.

קשרים טובים נוצרו גם עם שמואל קלינגר, הדסה אשתו וארבעת ילדיהם: רות, רינה, יעל ויצחק. עמם התגוררה באותה עת גם אסתר, אמו של אהרן וסבתה של חייקה.¹⁵ לימים זכרה רות, אז כבת 15, את ההתרגשות הרבה שעוררה הגעתה של חייקה לביתם ברחוב עמק יזרעאל בתל אביב.¹⁶ לילדי הקלינגרים, כמו לבנות הספינקלשטיינים, הייתה מעתה "דודה בקיבוץ"; מקום חדש וירוק שניתן היה להימלט אליו ממועקת העיר. שתי המשפחות הרבו לבקר את חייקה ובניטו במקום מגוריהם שליד כפר סבא. חייקה יצרה קשר גם עם קרוביה החרדים בתל אביב (מינדל ויידל קורניק) שעברו לאחר מכן לבני ברק. למרות החץ שהפריד בין אורחות חיהם ובין אלה שלה, זכרה לימים פסיה, בתה של מינדל, את שני הקרובים המשונים מהקיבוץ.¹⁷

במאי 1944 התרחשו שתי התחלות חשובות בחייה של חייקה: היא נכנסה להיריון וגם התחילה בכתיבה מחודשת של יומניה. האירוע הראשון היה סמוי גם מעיניה. השני היה גלוי, והוא היה כנראה הסיבה "לתנאים טובים" שהוזכרו במכתבה. הקיבוץ, או שמא הייתה זו התנועה, הקצה לה מספר חודשים לערוך

את זיכרונותיה ולהכינם לקראת פרסום. לא רק חייקה כתבה בתקופה זו, אלא גם שני חבריה, אברהם זילברשטיין ואהרן בראנדס. בקיבוץ המאוחד עסקו בכתיבה שתי חברות אחרות שהגיעו עמה: חווקה לונצ'נר ורניה קוקילקה. כשיגיע דוד ליור מהונגריה במהלך השנה הקרובה, יתחיל אף הוא בכתיבת זיכרונותיו.¹⁸ רוז'קה קורצ'ק, שזה עתה הגיעה מווילנה, ישבה אף היא לכתוב את זיכרונותיה.¹⁹

לא נשארו עדויות או מסמכים המתעדים את הלך רוחה של חייקה בזמן הכתיבה. נשארו רק דפיה הכתובים, שתאריך התחלתם תועד: "עוגן 22.5". אף על פי ששלטה אז בעברית, כתבה גם גרסה זו בפולנית. כתב ידה היה כרגיל עגול ומוקפד. היא ניסתה לשמור על סדר כרונולוגי ולחבר את קטעי יומניה ואת זיכרונותיה לרצף אחד הגיוני. הפעם תיארה באריכות את בריחתה בראשית המלחמה ואת פעילות "השומר הצעיר" בבנדין. פרקים אלה תפסו עתה כמחצית כתב היד. אחדים מהניסוחים רוככו, אך ככלל נשארה חייקה נאמנה לרוח הדברים שרשמה ב־1943. עם זאת, הסתמן הברדל ניכר בין שתי הגרסאות: בעוד שהראשונה הייתה דיווח על פעולות התנועה שנקטע בשברי עדות אישית, הרי שהגרסה החדשה שהתגבשה והלכה הייתה עדות אישית רציפה על פעולותיה של המחתרת בבנדין.

אך היא לא הצליחה להביא גרסה זו לידי גמר. לימים תכתוב לחייקה גרוסמן:

למה בעצמי לא כתבתי שום דבר, שאלת? הופיעו בהתחלה כל מיני פרסומים, ספרונים ודו"חות קטנים, זולים ומפוקפקים, ואני חלמתי על ספר גדול, ולא חשבתי את עצמי מוכשרת לכך.²⁰

הסבר זה שבדיעבד מרמז רק על מקצת התשובה. האם ביקשה לכתוב מעין חייו אנוש או מוסה דאג חדש? אין לדעת. אך נראה שהיו גם סיבות נוספות שאותן ניתן לנחש: הכתיבה הזורמת והקוהרנטית של הגרסה המחודשת מצביעה על תהליך מזכך של היזכרות. לצדה מופיעים קטעים שונים שנכתבו בנפרד ולא התחברו זה לזה, כמו למשל הקטע על חוויית ההגעה לארץ. לפי בדיקה שערכה רוז'קה קורצ'ק, מתאימה גרסת 1944 לתיאור האירועים עד לסתיו 1942.²¹ נראה שזהו פחות או יותר השלב שבו חייקה נתקעה בכתיבתה.

תהליך ההיזכרות היה מייסר: היא רצתה להיזכר בעבר וגם לברוח ממנו. ב־1943 כתבה חייקה כמי שגורלה נחרץ ואין לה חיים אחרי הכתיבה. אך ב־1944 הכתיבה שנתנה לה כוח בהיותה במחבוא, שאבה ממנה את כוחותיה.

היא נעצרה בכתיבתה במקום שהיה עליה לתאר את כישלונות המחתרת ואת חוויות האימים שלה. היא כתבה על פרשת ליפק וצבי דונסקי, שהפכה תחת עטה לסיפור גבורה מרגש, מבלי שיוקרה חוד ביקורתה כלפי היודנראט וציונותו של מרין; אך כאשר היה עליה להמשיך ולתאר את מותן של לאה ואירקה, את נפילתו של דוד, את חוויות הבונקר, את פרשת העינויים ואירועים ממחנה החיסול – נוכחה לדעת כי הכתיבה המחודשת לא החזירה איש לחיים, אלא משכה אותה אל מחוזות המוות. בשלב זה הפכה הכתיבה מתהליך של שחרור לתהליך של שעבוד. היא הפסיקה לכתוב. בדילמה שבין הכתיבה והחיים, כפי שיציב זאת לימים חורחה סמפרון,²² היא בחרה, בדומה לו, בחיים.²³

למרות זאת, כתיבתה לא נסתיימה בלא כלום. ב"דבר הפועלת" ביולי 1944, התפרסם נוסח דבריה בוועד הפועל של ההסתדרות, עם ההשמטות והעריכה המקובלת: דברי הביקורת החריפים שלה לא נכללו במאמר, ואילו ההצהרה על "מות האוונגרד" בסיום המאמר התנוססה ככותרת מרוככת וסולידרית: "החלוץ עם עמו: דברי חברה שניצלה".²⁴ קטעים ראשונים מהיומנים פורסמו בסתיו אותה שנה, כנראה סמוך לסיום מועד הכתיבה. נראה שאז ניתן להם השם שעבר אחר כך לספר. שם המאמר היה: "לנקום ולחיות: פרקים מתוך יומן בגטו".²⁵ בשנתיים הבאות יתפרסמו קטעים מיומניה, על פי רוב בימי הזיכרון לשואה ולגבורה. נראה שהיא עצמה שכתבה את יומניה, כך שיתאימו לבקשות העורכים. ביום השנה הראשון למרד גטו וארשה פרסם "משמר" בגיליון יום שישי מאמר גדול מפרי עטה, שתיאר את מפגשיה עם שני מנהיגי התנועה בווארשה: יוסף קפלן ומרדכי אנילביץ'.²⁶ קפלן, שהיה מוכר בארץ, נתפס אז כשווה בחשיבותו לאנילביץ'. רק לימים יתקבע אנילביץ' כמנהיג המיתולוגי של המרד. שנתיים מאוחר יותר, במלאות ארבע שנים למרד גטו וארשה, יתפרסמו רשימותיה על ביקוריה של טוסיה אלטמן ומרדכי אנילביץ' בזגלמביה.²⁷ ב"הדים", הביטאון החברתי האינטלקטואלי של התנועה, פורסם עוד קודם לכן מאמר קצר בשם "חברות בגטו", ובו תיארה את חברותיה למחתרת.²⁸ המאמר ב"הדים" נכתב כנראה מעט לאחר לידתו של צבי, והוא אינו זהה לגרסאות השונות של היומנים, אם כי הוא מבוסס עליהן. כתב היד בעברית הוא גדול, והאותיות מגושמות.²⁹ נראה שנכתב ביד כבדה, הכפויה בעל כורחה להמשיך לכתוב את קורות חברותיה המתות. בסיום המאמר ניסתה לראשונה, כמתריסה נגד העולם הגברי שבו חיה, לומר דבר מה על תפקידן הייחודי של הנשים במחתרת ועל היותן שוות ערך לבחורים, בחייהן כמו במותן.³⁰ את חלקה שלה, כרגיל, לא הזכירה. חיים חדשים ציפו לה. לפי חישובי

הזמנים, כאשר הפסיקה חייקה לכתוב, כנראה בקיץ או בסתיו 1944, כבר הייתה בהיריון מתקדם.

עם הפסקת הכתיבה השתבצה חייקה ב"סידור העבודה", אך ההיריון הכביר עליה במציאת מקום עבודה קבוע. ככל העולה ממכתב מאוחר יותר, היה עליה להחליף את עבודתה מפעם לפעם על פי צורכי הקיבוץ, והדבר לא היה לרצונה. עם התקדמות ההיריון נתקפה חייקה הזיות בלילות, ובניטו התקשה להרגיעה. לימים יראה בכך סימנים ראשונים ל"מצב הגובל במחלה". היא עשתה אז מאמצים רבים להסתיר את בעיותיה מפניו ומפני הסביבה.³¹ כשהגיעה הלידה לבסוף, ב־23 בפברואר 1945, התקשתה עד מאוד. בגלויה ששלחה לאסתר בגלאון רשמה:

שלום רב לך אסתר וזליג,

תסלחו לי שאני כותבת בעפרון, אבל אני שוכבת במיטה. ובכן סוף סוף הגיע גם תורי וילדתי בן. אתמול חזרתי מבית חולים. היה לי נדמה שאשאר כבר עם הבטן הזו. הייתי שמנה כמו חבית והיה לי נדמה שאלד שניים. טוב שרק אחד יצא. אני עוד עייפה, כי זה הלך די קשה. [את] הילד השני בניטו יצטרך ללדת.³²

בשמו של הנולד הנציחה את צבי בראנדס. מחלק זה של העבר עדיין לא הייתה מוכנה להיפרד.

הרהורי עזיבה

בשמונה במאי 1945 הסתיימה מלחמת העולם השנייה. בבריטניה חגגו באותו יום, ובברית המועצות צעדו מצעדים חגיגיים יום לאחר מכן. ואילו בארץ ישראל רשם בן-גוריון ביומנו "יום הנצחון – עצוב, עצוב מאד". מותר לשער כי גם חייקה הייתה שרויה במצב רוח דומה. ספק אם הייתה מתנחמת בידיעה כי מקצת ממעניה שוב לא היו בין החיים: האנס דרייאר, ראש הגסטאפו בקאטוביץ, התאבד מספר ימים לפני יום הכניעה; אלברכט שמלט, ראש ארגון עבודת הכפייה, התאבד אף הוא באותם ימים; פקודיו, אלפרד קוצ'ינסקי והיינריך לינדנר, התחבאו יראים לנפשם. לינדנר עתיד היה להיתפס בשנת 1948 ולהתאבד. קוצ'ינסקי עתיד היה להישפט בסוסנוביץ ולהיתלות בשנת 1949.³³ לבה של חייקה, כלב ניצולים רבים אחרים, לא היה נתון לנקמה,³⁴ אלא לתקווה לאתר אי מי ממשפחתה או מחבריה, אך בעיקר לבנות חיים חדשים.

מעט לאחר שילדה את צבי ביקר את חייקה שייקה גולדרין (גורן) מקיבוץ גלאון. היה זה ביקור של התפייסות. ככלות הכול, שייקה ייצג עבודה את המצפון. לדבריו, חייקה הייתה גאה מאוד בכנה ובשם שנתנה לו. כשחזר לגלאון סיפר לחבריו כי התרשם שחייקה מרוצה ונקלטה יפה.³⁵

האימהות מילאה את חייקה. הילדים וחינוכם עמדו במרכז מחשבותיה: "היא אהבה מאוד את הילדים וחרדה להם", יספר לימים אחד מחברי הקיבוץ. "לא באופן יוצא דופן. היו בקיבוץ עוד נשים שהיו במחנות והאושר בא להן כהפתעה. במסגרת הטיוולים המשותפים עם הילדים בשדות ובחצר, הזדמן לי כמה פעמים לראות עד כמה חרדה לילדים".³⁶ באותו חורף התגוררו חייקה ובניטו באוהל. לדבריו, "היו אלה חודשי חורף סוערים, אך היינו מאושרים והרגשנו את עצמנו חלוצים לכל דבר".³⁷

אך גם בקיבוץ הספרטני של שנות הארבעים מצאו החברים את מקומם לפי אופי עבודתם ולפי מקצועם. הייתה היררכיה ברורה בין בעלי המקצוע לבין הפועלים הפשוטים, וכינם לבין אלה שתפקדו כ"פקק". כרגיל, היה מצבן של הבחורות קשה יותר. מרביתן לא שובצו ל"עבודות היצרניות", ואם לא מצאו להן מקום של קבע במטבח, במחסן הבגדים או בבית הילדים, היו נתונות לשרירותו של סידור העבודה. הצלחת החברים להשתלב בחברה הקיבוצית הייתה מותנית אפוא במידה רבה ברכישת מקצוע. לאנשים שבאו "משם" לא ניתנו הנחות; היה עליהם להתמודד כמו כולם.

בניטו ביקש להיות בנאי מקצועי. קליטתו הייתה קלה. הוא חי בין חבריו לתנועה מסלובקיה שהכירו אותו היטב והוקירו את פעילותו בתקופת המלחמה. בשנה הראשונה לחייו בקיבוץ עבד בסדנת התיקונים, שהפכה עתה לבית חרושת קטן ווולקניזציה. בערבים הקדיש את זמנו לפעילות תרבותית, ערך תערוכות ציורים והיה לעורך של עלון הקיבוץ שהסב את שמו ל"ביתנו". אך נושא ההתקדמות המקצועית העסיק אותו. בנעוריו סיים גימנסיה ריאלית, והוא שאף לממש את הידיעות והכישורים הטכניים שרכש. לעיניו גם עמדה דמותו של אחיו שאני, שהיה למהנדס עוד לפני המלחמה. כנער סייע לו בניטו במיפוי ובמדידות, ועתה ביקש ללכת בדרכו. לימים יכתוב שחשב על לימודים בטכניון.³⁸ הייתה זו מחשבה מרחיקת לכת מדי: הקיבוץ נזקק לידיים עובדות, ולימודים גבוהים לא באו בחשבון. בוודאי לא בקיבוץ של שנות הארבעים. בניטו ביקש לממש מקצת החלום בהכשרה כבנאי מקצועי. בכפר סבא היה אמור להיפתח קורס לבנייה והוא ביקש להירשם אליו. אך לחברי הקיבוץ היו תכניות אחרות עבורו. הם רצו כי ישתלב בהנהלת בית החרושת או לחלופין ייכנס למזכירות הקיבוץ.³⁹

גם חייקה גיבשה לעצמה תכנית באותה עת. מהעבודות השונות שבהן עסקה אהבה עד מאוד את העבודה עם הילדים. הלידה, גידולו של צבי והווי הקיבוץ הקטן המתמוגג מכעשרים ילדיו, טשטשו את הטינה לילדים שחשה במחבואה בדומברובה ובמפגשה הראשון עם בני הארץ. כפי שיעידו לימים כל חבריה, היא ביקשה להפוך את הטיפול בילדים לציר המרכזי של חייה. אך התחרות הייתה קשה. בקיבוץ הקטן היו רק שתי קבוצות ילדים, ולא חסרו מועמדות אחרות. על תקופה זו כתבה לחברתה:

רציתי מאוד לעבוד בבית התינוקות, עבדתי שם וגם הצלחתי, אבל בינתיים חליתי ונכנסה במקומי בחורה אחרת, ותיקה, ונשארה שם – ואני שוב הסתובבתי בכל מיני עבודות.⁴⁰

זמן מה שקלו בניטו וחייקה להגשים את חלומותיהם מחוץ לקיבוץ. כחצי שנה לאחר לידתו של צבי, התייעצה חייקה עם אסתר שושן בנושא זה:

במשך כל הזמן שאני בקיבוץ סבלתי מאוד בגלל שאין לי מקצוע. באתי לארץ כבר מבוגרת אחרי כל הטלטולים והיה לי קשה להתחיל הכל מחדש בתור "גרינע" [ירוקה] כי הייתי רגילה לעמדה ידועה וכאן הרי חשוב ה"וותק". אל תחשבי שבדרך כלל אני לא מחייבת את השיטה הזאת. להיפך. אבל היה לי קשה לעמוד על יד ה"סידור" ולחכות.⁴¹

היא שהנהיגה תנועה בעת מלחמה, עמדה בפני הגסטאפו והעזה פנים כלפי מנהיג התנועה, לא יכלה למרוד ב"סידור עבודה". היא הייתה מעתה "חייקה" או "חייקה ר'", השם הפרטי היה זיהויו היחיד של החבר בחברה אינטימית זו, ולעתים קרובות דבק בו כינויו מימי תנועת הנוער: פוצו וויצו, נושי ודושי, פוטי ופירי, מוטיו וגטה, בניטו וחייקה. "חייקה ר'", כך נרשמה על הגיליון הענקי, שמסביבו היו החברים מצטופפים מדי ערב כדי לגלות לאיזו עבודה שובצו למחר.

במכתבה תיארה חייקה את התמודדותה עם העבודות השונות שהטיל עליה סידור העבודה. העריכו אותה אמנם "בתור פועלת טובה", והיא הייתה יכולה "להתמודד מבחינת העבודה עם כל ותיקה", אך נמאס לה כבר להסתובב, ועל כן התנדבה לעבוד כלול, עבודה שלא הייתה "מיורדת" אתה. לאחר שתיארה גם את רצונו של בניטו להתקדם כפועל בניין כתבה:

ושנינו החלטנו לצאת לשנה מהקיבוץ, למרות רצונו של הקיבוץ וללמוד מקצוע. אני בבית התינוקות ב"הדסה" והוא בנאות. אני חושבת שאוכל להשאיר את הילד בבית התינוקות "ויצא" [אצא] אולי גם לעבוד – הילד עכשיו קטן והוא לא ירגיש בחוסר הורים כל כך כמו אחרי כן – ועלינו הגיע כבר הזמן ללמוד מקצוע – ואחר כך אנחנו חושבים לבוא אליכם.⁴²

ההחלטה לעבור לאחר הלימודים לגלאון הייתה קשורה בשיקולים נוספים. חייקה עדיין הרגישה זרה בהעוגן. השפה ההונגרית שבה הרבו לדבר בקיבוץ, בפרט עם הנקלטים החדשים שהמשיכו להגיע, הקשתה עליה. היא כתבה לאסתר כי גם לא מצאה לה ידידים רבים בקיבוץ.⁴³ ככל העולה מחוברת הזיכרון נראה כי התיידדה רק עם מינה קרני, שאף היא באה מפולין, ועם אבקה שרון, מטפלת התינוקות.⁴⁴ נוכחותה של חברתו הקודמת של בניטו בקיבוץ הקשתה עליה. לטענתה, במכתבה לאסתר, היא עשתה לה הרבה "צרות".⁴⁵ ובכל זאת נשבה ממכתבה של חייקה רוח אופטימית: מברגן בלזן התקבלה ידיעה שאחותה מלכה (מינה) בחיים. צבי התפתח יפה וכבר מתיישב בעצמו. תכניות לרכישת השכלה וההחלטה להתמסר לילדים מילאו אותה תקווה.

נראה שחברי העוגן היו מודעים להתלבטויותיהם של חייקה ובניטו. הם רצו בבניטו ובחייקה כחברים פעילים, וניסו למצוא דרכים להשאיר אותם בקיבוץ: בניטו נבחר למזכיר הקיבוץ ואילו חייקה נבחרה ל"סיעה", עבודה במסגרת תנועתית בהסדרות. אלא שדווקא החלטות אלה הגבירו את הלכטים אצל השניים: הם לא רצו בחיי עסקנות, אלא בחיים שקטים ובהתפתחות מקצועית. בניטו ערער על החלטת הקיבוץ, ולחלופין התגבשה התכנית לצאת ללימודים. אסתרקה ענתה למכתבה של חייקה והציעה לה ולבניטו לעבור ישירות לגלאון. נראה כי עשתה זאת לאחר התייעצויות עם חברים נוספים, שכן ממכתב נוסף של חייקה עולה כי בגלאון חיכו לתשובתה למכתבה של אסתר. חייקה לא מיהרה לענות לה. כאשר כתבה לבסוף ב-10.2.1946 כבר הסתיימו ההתלבטויות. בניטו נשלח לקורס בניין, והיא התחילה בהכשרה בענף הלול שהתקיימה בקיבוץ רמת הכובש. הקיבוץ נתן פתרונות מצומצמים לשאיפות המקצועיות של השניים, אך גם דרש את חלקו. בניטו נעשה למזכיר הקיבוץ, וחייקה יצאה להכשרה מקצועית – לא זו שרצתה בה, אלא בעבודה שנחשבה ליצרנית ומועילה. צורכי החברה וצורכי הפרט התאזנו בדרך של פשרה. עבור בניטו הציעה פשרה זו פתח לדרך חדשה ומבטיחה, אך עבור חייקה הייתה פשרה זו בבחינת ויתור נוסף; לחלום שרקמה על לימודים והתקדמות בטיפול מקצועי בילדים לא היה סיכוי להתגשם.

מכתבה השני של חייקה נשא אופי של השלמה עם המציאות. התכנית לעבור לגלאון ירדה מעל הפרק, ועתה חששה שייודע הדבר בקיבוץ העוגן: "כשאברשקה [אייזנברג] היה אצלנו פחדתי פחד מוות שלא יתחיל בחדר האוכל לדבר איתי על זה"⁴⁶. על בחירתו של בניטו למזכיר הקיבוץ רשמה: "ואני? אני השלמתי עם זה, כמו הרבה דברים אחרים במשך הזמן". היא שבה וציינה שהיא רוצה בחיים שקטים, וציינה באירוניה שנעשתה זעיר בורגנית ("קליינבירגערלעך", רשמה בידיש). את חברתו הקודמת של בניטו ראתה עכשיו כעניין "שקיים יותר בפנטסיה שלי מאשר במציאות". לגבי הלולנות רשמה: "אני מתחילה לאהוב את המקצוע ולהתקשר אליו. אני גם לומדת הרבה עברית ואנגלית". היא שמחה בשמחתו של בניטו שילמד אצל מהנדס מכר את העבודות הפרקטיות וכן שרטוט ותכנון וציינה בגאווה: "היה קרב קשה על המקצוע הזה, כי היו הרבה מתנדבים רציניים והוא מאושר שבחרו בו". לכך הייתה גם מעלה נוספת: "זה גם ייתן לו מנוחה לכמה שנים, לפני הדרישות של התנועה"⁴⁷. לחייקה, כמו לבניטו, היה ברור כי במוקדם או במאוחר יידרשו לשוב לפעילות. עוד בתקופת הריונה עם צבי הועלתה הצעה שבניטו יצא לאירופה כשליח בלתי לגלי, אך בניטו סירב בתוקף. הפנייה החוזרת הייתה צפויה לבוא במהרה.

שליחות

השנה הבאה הייתה שנה אינטנסיבית לבניטו ורגועה יחסית לחייקה. על הפרק עמדה עליית קיבוץ העוגן על הקרקע. בקיבוץ פרצו ויכוחים סוערים בין מצדדי ההתיישבות החקלאית ליד הר תבור לבין מצדדי פיתוח התעשייה, שביקשו להיאחזו באדמות ואדי קובני שבעמק חפר כדי להקל את קשרי התחבורה הנדרשת למפעל תעשייתי. כמזכיר הקיבוץ היה על בניטו לנווט את הוויכוחים הרבים ולהתחיל בהכנות לעלייה על הקרקע. במרס 1947 שלח תזכיר גאה לסוכנות היהודית, ובו פירט את הישגי הקיבוץ שמנה כבר 160 חברים ו-213 נפש. לקיבוץ מפעלים חקלאיים, ועיקר פרנסתו על מפעלים תעשייתיים. "אין כיום נושא אחר ומחשבה אחרת אותה הוגים כל חברי הקיבוץ מגדול ועד קטון, זולת ההתיישבות"⁴⁸. במקביל התקדם בניטו בהכשרתו המקצועית: הוא סיים קורס לבניין בלבני סיליקט שארך כחצי שנה והשתלב בקבוצת הבניין של הקיבוץ, שהשכירה את עצמה לעבודות קבלנות באזור. לאחר הקורס, שהפכו לבעל המקצוע היחיד בקבוצה, החל לתפוס בה עמדת מנהיגות.⁴⁹ ואילו חייקה חילקה את זמנה בין עבודתה כלול לטיפול בצבי בשעות אחרי הצהריים. העדויות בדיעבד מצביעות על סיפוק בעבודה ועל מסירותה לצבי.

לימים, כתבה מינה קרני כמדברת אל חייקה: "בתחילה קשים היו חבלי קליטתך בקיבוצנו והסתגלותך לחיי קיבוץ, שעדיין היה במושבה. למדת מהר מקצוע חקלאי ועבדת בהתמסרות רבה בחיי הלול".⁵⁰ ואבקה זכרה: "כמה רצון היה בה להתחיל חיים חדשים, להסתגל לחיי היום יום של הקיבוץ, להקים בית חם. כמה שמחה לקראת תינוקה הראשון".⁵¹

מכתב שכתבה חייקה לחו"ל בתקופה זו מצביע על מצב רוח אופטימי. הנמען היה שרגא פרוכטצווייג, חברה הראשון, אשר עבר את אושוויץ ושרד. הייתה זו דרישת שלום מהעבר, אך כזו שניתן לשמוח בה:

רבה היתה שמחתי כאשר קראתי את מכתבך, וקראתי אותו כמה פעמים. ידעתי שנשארתי בחיים, אבל לא הייתי לגמרי בטוחה וכאן יש לי הוכחה חותכת, מלה חיה מן העולם הישן ההוא, אשר אי אפשר לשכוח, ואשר מבליח מן החלום, מן העבר, מתוך תת-ההכרה, אבל לא נשכח, חס ושלום. הוא חקוק עמוק בלבי, כמו ברזל מלוכך בתוך הכשר החי. אי אפשר למחוק זאת, גם אם רוצים, אבל אני איני רוצה, כי הוא יקר לי, גם אם מכאיב.

היא ראתה בו אדם שזכה להיפוך הגורל, כמוה:

כמה חוסר הגיון יש בכל זה, אבל מי יכול לנחש את סוד החיים? תזכר, שרגא, עד כמה מאוד חולה הייתי בשנת 1942 – ובכל זאת נשארתי בחיים. ועכשיו מסתובב הגלגל מחדש, חיים חדשים, שוב אהבה. ואותו הדבר אצלך.

בהמשך המכתב עורדה את שרגא כי למרות גזרות הבריטים יצליח לקבל סרטיפיקט, להתגבר על מצוקותיו ולעלות לארץ: "אין בשבילכם עתיד שם. אתם עדיין צעירים ותצליחו להתגבר, אין דרך אחרת". עתה שבה להיות ציונית. ועל עצמה הוסיפה בקיצור רווי גאוה:

עלי אתם יודעים הכל, אין סודות בעולם. כן, ילדתי בן. אחרי כל מה שעבר עלינו רצינו בעצמנו להשתכנע שזאת המציאות, שחווינו כל זה, ולכן היתה הכמיהה הגדולה ללדת ילד. עכשיו אני כבר אמא "זקנה". לצבי מלאו השבוע שנתיים. אני שולחת לך תמונה שלו, בשבילך ובשביל עדה [נויפלד].⁵²

העבר עדיין לא מת, אך החיים החדשים היו העיקר. לפי מינה ואבקה, נהגה חייקה לספר בשנים ההן על עברה. אבקה זכרה את סיפוריה על ביתה, על הקן ועל היחלצותה מהגטו. מינה זכרה סיפורים קשים יותר, שהסגירו את החותם שחרכו בה זוועות התקופה. אך מינה ואבקה ראו רק מקצת התמונה: הגם שסיפרה לחברותיה על עברה, חשה חייקה שסיפורה לא התקבל כראוי בקיבוץ העוגן. בשנים אלה הצטרפו לקיבוץ חברי התנועה שחזרו מהונגריה, וביניהם רפי בנשלום ומשה אלפן. סיפורי ההצלה רוויי האופטימיות שלהם התקבעו והיו לזיכרון המלחמה המרכזי בהעוגן. הם ידעו לספר את סיפורם כיד ההומור הסלובקי הטובה עליהם, כמוהם כבניטו. סיפור המרד רווי הפסימיות, המרידות והשנאה של חייקה נדחק לצד. לימים תכתוב כי נתקלה באי-הבנה בקיבוצה, וכי חשבו כי היא מתרברבת ומספרת סיפורי בדים, ועל כן בחרה לשתוק.⁵³ היה זה ויתור נוסף, אך הוא הקל את ההשתלבות.

נראה כי לתקופת מה התפייסה חייקה עם עברה והשלימה עם ההווה שלה. הפרוטוקולים של שיחות הקיבוץ בסתיו 1946 מגלים לראשונה השתתפות פעילה של חייקה בשיחה.⁵⁴ היא השתתפה גם בפעילות פוליטית. שמריהו מילינסקי זכר כי נפגש עמה בעת הניסיון לפריצת המצור על גבעת חיים ב-25.11.1945. לאחר שאנשי הפלמ"ח פוצצו מספר תחנות משטרה ומכ"ם בריטיות, הקיפו כוחות צבאיים את הקיבוץ, שבו ישבה אז מחלקת פלמ"ח. אלפי מתנדבים התרכזו בקיבוץ עין החורש כדי לפרוץ את המצור במצעד לא אלים. הרוחות התלהטו, והבריטים פתחו באש: נהרגו שמונה מפגנים ו-42 נפצעו. חייקה הייתה נסערת, אך אמרה לשמריהו: "דבר לא ישווה למרד גטו וארשה".⁵⁵

לקראת סוף 1946 השתנה מהלך חייה. אל בניטו הגיע אדם ראנד, נציג התנועה, ובפיו הדרישה כי בניטו יצא לשליחות לצ'כוסלובקיה.⁵⁶ נושא השליחות הועלה, כזכור, עוד לפני תום המלחמה, בסתיו 1944. באותה תקופה היה כבר ברור כי גורל המלחמה הוכרע, והתנועות החלוציות נערכו לשלוח את אנשיהן מהארץ כדי לסייע בהצלת מה שנקרא כבר אז "שארית הפליטה". על פי רוב ייעדו לתפקיד זה את חיילי הבריגדה, אך גם הצנחנים היו מיועדים לכך. זמן קצר לאחר בואם ארצה, כנראה באביב 1944, תדרכו חייקה ובניטו את הצנחנים המיועדים לצאת לאירופה, וביניהם חנה סנש וחביבה רייק.⁵⁷ בניטו, שזה עתה נחלץ מאירופה, נדרש לחזור לשם כדי ליצור קשר עם חבריו בסלובקיה ובהונגריה, שהיו עדיין תחת כיבוש גרמני. היה עליו לעזוב את הבית החדש שהגיע אליו ואת אשתו ההרה. בניטו סירב אז בתוקף, וליפסקר פנה אל שני חברים אחרים, לוי קופלוביץ (ארגוב) ומשה בן דוד, שיצאו במרס 1945 לאירופה. הם היו הראשונים שיצרו את הקשר עם שרידי התנועה בהונגריה

ובצ'כוסלובקיה, ולוי קופלוביץ הניח את היסוד למפעל "הבריחה", שאפשר את עלייתם ההמונית של ניצולי השואה לארץ ישראל.⁵⁸

אך התנועה לא ויתרה. ב־6.3.1947 התקיימה בהעוגן שיחת קיבוץ מתוחה. בשיחה נכח מאיר תלמי (יודקס), איש משמר העמק ומהאנשים המרכזיים בקיבוץ הארצי. מדבריו עלה כי זה חמישה חודשים תובעת התנועה להוציא שליח מקיבוץ העוגן לצ'כוסלובקיה, ובשל התשובה השלילית שהתקבלה, הובא הקיבוץ לפני בית הדין של התנועה. לשליחות הוצעו שני מועמדים: אברי גולדברגר או בניטו. יודקס תבע "לגמור את העניין הערב".⁵⁹ חברי הקיבוץ התלבטו. הקיבוץ נזקק לאברי במפעל ולבניטו בבניין ובמזכירות. והיו אף נימוקים אישיים: מצב בריאותו של אברי והקושי של בניטו לעזוב את המקצוע שזה עתה רכש לו. חייקה וקשיי השתרשותה בקיבוץ לא הוזכרו בשיחה. משה בן דוד, שזה עתה חזר משליחותו בסלובקיה, צידד בעמדת התנועה: "אי אפשר שלא להיות שותף לבנין התנועה. יש צורך רב בשליח... אדם שידע לרכוז את התנועה וזאת לא יעשו האנשים הנמצאים כעת שם. אחד מהשנים יצטרך ללכת". יודקס המשיך ללחוץ: "השאלה אם יהיה המשך לנו. עד לפני שנתיים לא ידענו זאת. עדין איננו מבינים איזה תנועה הקימו האנשים אחרי המלחמה. בלי התנועה אין לכל המשך שם שום טעם ומטרה".⁶⁰ החברים נטו עתה לקבל את עמדת יודקס.

בניטו דיבר באריכות. הוא היה מוכן לקבל את התפקיד, אבל נחוץ לו זמן כדי שיהיה מסוגל למלאו. שלוש השנים שהיה בקיבוץ אינן מספיקות לו. "הוא רוצה להיות נוכח בהתחלת ההתיישבות", תיעד רושם הפרוטוקול את דבריו, "לפעמים שנה יכולה להיות גורלית. איך יוכל להופיע בפני הגולה ולדבר על דברים שאיננו משוכנע בהם. בסוף הכל מתרכז עליו... [הוא] מתנגד שהעניינים יתרכזו במספר קטן של אנשים שזה יטריד אותם כל החיים". כמי שחווה עתיד סתום, פעפעה תחושה פטאלית בדבריו.

אחריו דיבר אברי, ואף הוא ביקש שלא לקבל את התפקיד בשל מצבו הבריאותי. נערכה הצבעה. מרבית החברים נמנעו. נבחר אברי ברוב של חמישה נגד ארבעה. בשל מיעוט המצביעים הורגשה מבוכה, ולדברי הפרוטוקול נדרשה "הצבעה אישית" (כנראה סודית). יודקס דחק במתלבטים: "המצב קשה וכל אחד צריך להרהיב עוז ולהצביע". בהצבעה השנייה הוחלט על בניטו ברוב של 18 כנגד 11.⁶¹ הקיבוץ התחייב כי זמן השליחות לא יעלה על שנה אחת.⁶²

השליחות הייתה לשניים, לא לאחד, אך הסתייגותיה של חייקה לא עלו בשיחה. וככלות הכול הגבר היה השליח, וכדיה לא נמצא נימוק שיוכל להכריע את הכף נגד שליחותו. אפילו לא צבי בן השנתיים. הרי גם אברי ורבקה היו

הורים ליאיר בן הארבע.⁶³ וייתכן כי חזר כאן גם שיקול הדעת ערב צאתו של דוד לפרטיזנים. ברגעים מכריעים כאלה לא הרשתה לעצמה להיות "קטנונית". לימים רשמה אבקה: "זוכרת אני את שיחת הקיבוץ בה הוחלט לפי דרישת ההנהגה העליונה, לשלוח את חייקה ובניטו לשליחות בחוץ לארץ. חייקה היתה אז כה אומללה, לא רצתה לעזוב את הקיבוץ, שנהפך כבר לבית. לא רצתה לעזוב את הארץ, שכה קשה הגיעה אליה. אבל היה זה צו התנועה, והיא השלימה".⁶⁴

ואילו לפי זיכרונותיו של בניטו: "חייקה די היססה, אבל שוב גילתה נאמנות כמעט עיוורת לי ולתפקידי ולא העמידה שום תנאים חומריים למרות הקשיים שהיו צפויים לנו באירופה של אותן השנים".⁶⁵ גם הוא היה פגוע מהחלטת הקיבוץ. אך הייתה זו רוח הזמן: על בניטו היה להרחיק את עלבוננו, ועל חייקה להסתיר את מצוקתה. על השפעת הטלטול על ילד בן שנתיים לא נתן איש את דעתו באותם ימים. וכך, בקיץ 1947, בשעה שהתקבלה ההכרעה הסופית כי העוגן יעלה להתיישבות בוואדי קובני (לימים: עמק חפר), כבר היה בניטו בקורס לפעילי חו"ל מטעם ההסתדרות הציונית.

"השומר הצעיר" בצ'כוסלובקיה היה בראשית 1947 בשיא פעילותו. בוגרי התנועה ששרדו לאחר המלחמה קיבצו מאות ילדים ונערים. כ-400 בוגרי התנועה כבר עלו לארץ, ובוגרים נוספים התעתדו ללכת בדרך. ⁶⁶ השליחים מהארץ נחוצים היו מאוד כאמצעי קשר וכיד מדריכה. בניטו היה איש ארגון מנוסה, וחבריו בצ'כוסלובקיה קיבלו את הנהגתו. הרהורי הכפירה של חייקה ושלו יכלו לכל היותר להירשם בפרוטוקול: מצוקות הפרט היו משניות לדרישות החברה. רק מקץ שנים ניתן להרהר במשמעות הוויתור הנוסף שהיה על חייקה לעשות: הוויתור על הבית, על החום הקיבוצי, על מעט השלווה והשקט שנאבקה לבנות לעצמה, על מנת לשוב לאירופה החרבה, שממנה נמלטה אך שנים אחדות קודם לכן.

וממרחק הזמן ניתן להרהר גם בדבר נוסף: בין נציגי התנועה, שתבעו את שליחתם של בניטו וחייקה לאירופה, היו כאלה שהיו מעורבים כבר פעם בצורה זו או אחרת בחייה: אברהם ליפסקר היה אחד משליחי "השומר הצעיר" בפולין, ששבו לארץ בספטמבר 1939, כשהם משאירים אחריהם את התנועה בפולין לגורלה. אדם ראנד השתייך להנהגת "השומר הצעיר" בוויילנה, שהחליטה במרס 1940 כי על בוגרי התנועה בפולין להישאר במקומם ולשקם את הפעילות, אך גם הנהגה זו, כזכור, מצאה את דרכה לארץ בטרם החמירו המאורעות. ככל הידוע, לא נערך בקיבוץ הארצי ברור על נסיבות שיבתם, ואם היה כזה, נשכח במהרה. ליפסקר וראנד השתלבו כדמויות מובילות בהנהגה העליונה של

"השומר הצעיר". הקולקטיב שאליו השתייכו לא הוציא מסקנות אישיות לגבי הנהגתו, אלא במקרה של סטייה אידאולוגית. על חברים מהשורה כגון חייקה היה לקבל את דין התנועה. ערב השליחות נסעו חייקה ובניטו למשמר העמק לקבל את תדרוכו של יעקב חזן. תצלום ישן מראה את חייקה עומדת על מדשאות הקיבוץ בחברתם של חזן, בניטו ושליחים נוספים, לבושה בחצאית פרחונית ובחולצה לבנה. היא נושאת מבט מודאג למצלמה. חזן עומד כשצדודיתו מופנית לשליחים. הוא מביט הצדה ומחייך, פניו לעתיד.

ב-28 באוגוסט 1947 עלה קיבוץ העוגן להתיישבות. שלושה צריפים, מגדל מים וחדר ביטחון ("נוקטה") הוקמו ביום אחד על גבעה שוממה. מאות חברים מכל קיבוצי הסביבה הגיעו לסייע בעבודות. בערב התכנסו לעצרת חגיגית ואמרו מילים גדולות: "תקענו יתד בואדי קובני".⁶⁷ באותו זמן היו חייקה, בניטו וצבי הקטן בדרכם לצ'כוסלובקיה, גם הפעם דרך תורכיה.⁶⁸

ברטיסלאבה

המשפחה הקטנה קבעה את מקום מושבה בברטיסלאבה, ועד מהרה החל בניטו בעבודתו. הדירה הייתה קטנה, והזמנים עדיין היו קשים: בצ'כוסלובקיה שרר מחסור, ותורים השתרכו לפני החנויות. אך חייקה יכלה להקדיש את כל זמנה לצבי ולענייני הבית. רחל זכאי, חברת קיבוץ העוגן שהייתה אף היא בשליחות, רשמה בהתפעלות: "במיוחד מעניין לראות היאך ידעה חייקה להרגיל את בנה, בן הקיבוץ, לחיי החולין שמחוץ לבית הילדים, בסביבה זרה וללא ידיעת שפת הארץ ובעיקר כיצד השכילה חברת קיבוץ להקים ולנהל משק בית פרטי, דבר הנוגד כל כך את כל מהותה".⁶⁹

האומנם היה זה ניגוד? חייקה ביקשה לה מעט נחת זעיר בורגנית, ונראה שאף שאפה מעט הנאה מכך. המפגש המחודש עם אירופה ועם הפעילות התנועתית אף העיר בה כוחות נשכחים. לדברי בניטו, כשצבי נכנס לגנון, החלה חייקה לכתוב מאמרים לעיתון התנועה ולפעול במישורים נוספים.⁷⁰ לצבי הייתה זו תקופה עתירת חוויות. היה לו חדר משלו, ועל הכוננית עמדה רכבת קטנה פרטית משלו. הוא החל לפטפט בסלובקית, והחשמלית שנעה ברחובות מילאה אותו התרגשות: מקומו הקבוע היה על ברכי הנהג. הוא שימר מקצת מהרגלי החופש של ילדי הקיבוץ: לעתים היה יוצא מהבית לבדו, וחייקה ובניטו שיצאו בהולים לחפשו, מצאו אותו יושב בתחנת הרכבת וממתין לבואה.⁷¹

חייקה אף מצאה כאן משפחה נוספת. בסלובקיה חיו הוריו של בניטו, מוריץ ובלה רוזנברג, ששרדו בשנת המלחמה האחרונה במחבוא בהרים.⁷² בקושיצה

הסמוכה לברטיסלאבה התגורר אחיו הבכור של בניטו שאני (שאנדרור), עם אשתו שטפי ובתם יוליקה בת התשע. שאני, הקומוניסט הוותיק, היה עתה בעל עמדה בכירה בניהול פרויקט רכבות ארצי.⁷³ חייקה ביקרה אצל הרוזנברגים. בינה ובין חמותה בלה נרקמו קשרים טובים. בלה היא שחשה שלא הכול תקין בהתנהגותה של חייקה. היא הבחינה בסימני מצוקה ראשונים. היא חלקה את חששותיה עם בנה, אך בניטו לא ייחס לכך חשיבות רבה.⁷⁴ במהלך השליחות עלו בלה ומוריץ לישראל והשתקעו בחדרה, סמוך לבתם יפה, חברת קיבוץ גן שמואל.

חייקה הייתה ימים ארוכים לבדה. בניטו בילה ימים רבים בדרכים, נע בין קני התנועה בסלובקיה ולשכת התנועה העולמית בפראג.⁷⁵ הוא נסע ברכבת הלילה המהירה, ולעתים היה ישן לבוש בקרוננו כדי להשכים מוכן לפעולתו בבוקר שלמחרת.⁷⁶ הוא היה אמור לפעול לפי שני הקווים שהכתיב מאיר יערי לתנועה בתקופה זו: "מצפן להולכים, ועוגן לנשאים".⁷⁷ גם לאחר המלחמה לא האמין יערי בהעלאת המוני השרידים, בטרם יכשירו את עצמם לעלייה. על בניטו היה לארגן את בוגרי התנועה ולהכין את חברי "להבות חביבה" לעלייתם ארצה. כמו כן היה עליו לטפל במוסדות עליית הנוער, שבהם השתלבו החניכים הצעירים של התנועה. כעוגן לנשאים היה על בניטו לסייר בקני התנועה, להכין את מושבות החורף והקיץ, להיות מעורב בדיוני ההנהגה הראשית בצ'כוסלובקיה, לפעול במוסדות הקהילה היהודית ששוקמו בעיקר במסגרת "הליגה הסוציאליסטית" ולהיות בקשר רציף עם מוסדות המפלגה הקומוניסטית בעניין המדיניות כלפי היהודים בצ'כוסלובקיה.⁷⁸

ב-29 בנובמבר 1947 התקבלה ההחלטה באו"ם על סיום המנדט הבריטי ועל הקמת שתי מדינות: יהודית וערבית. בארץ ישראל גברה המתיחות, וקרבות מקומיים התלקחו בערים מעורבות ובכבישים. ב-15 בינואר 1948 כתב בניטו להנהגה העליונה במרחביה: "לפי דעתי, במצב הביטחון אשר שורר כרגע בא"י יש לצמצם את מספר השליחים בארצות הגולה למינימום. [...] המצב הולך ומחמיר ואין איש בגילי יכול במצפון שקט להיות רחוק מהמאמץ הנדרש היום בארץ". הוא הוסיף: "כמובן, את המכתב הזה אני כותב גם בשמה של חייקה".⁷⁹ מכתב תשובה הגיע אליו במהרה מלוי גרינבלט, איש ההנהגה העליונה באירופה: על בניטו להמשיך בתפקידו. דווקא בתנאים האלה יש להתרכז בהכשרת העלייה, כי בארץ "דרושים צעירים וחלוצים". גם אם יוחלט לצמצם את מספר השליחים, לא יתחשבו בגילם, "שכן אין נמצא שליחים שזקנו כבר כדי כך שלא יוכלו לקחת חבל בהגנת הארץ".⁸⁰

בפברואר 1948 חלו תמורות גם בצ'כוסלובקיה: הקומוניסטים תפסו את השלטון. "השומר הצעיר", שתמך בהם בבחירות הקודמות, הביע את שמחתו:

"אנו כציונים סוציאליסטים רואים בהתרחשות האחרונה בצ'כוסלובקיה התפתחות עקבית והכרחית אשר תוביל לחיזוקה וליציבותה של הדמוקרטיה העממית והסוציאליזם..." כך נכתב בפרסומי התנועה בתאריך 7.3.1948⁸¹. כאות הזדהות עם המשטר החדש ביקשו בוגרי "השומר הצעיר" לקחת חלק בפרויקט הכלכלי-חינוכי הגדול של התקופה בצ'כוסלובקיה: "מסילת הנוער" – בניית קו רכבות במרכז סלובקיה. בקשתם אושרה, ו"הבריגדה על שם חביבה רייק" הפכה לשם דבר בין בוני המסילה: הנורמות שלה שנמדדו בפריקת קרונות ובהנחת פסים, הגיעו לעתים ל-45%. בערבים עסקו בלימוד: בניטו היה בין המרצים.⁸²

בניטו קיים קשר רציף עם מוסדות המפלגה הקומוניסטית בצ'כוסלובקיה. בין בכירי המפלגה היו יהודים רבים: הבולט שביניהם היה המזכיר הכללי של המפלגה הקומוניסטית, רודולף סלאנסקי. גם חלק מאנשי "השומר הצעיר", חבריו של בניטו מתקופת המלחמה שהיו לקומוניסטים, מצאו את דרכם למנגנון המדינה הצעירה: משה בלומנפלד, המדריך של קיבוץ מענית לשעבר, פעל בשירות הביטחון;⁸³ יולו הורוויט, סלובקי שהתגייר ופעל עם אנשי "השומר הצעיר" במרד הסלובקי, היה לקונסול בפולין. מאירקה רוזנטל, חבר התנועה לשעבר, היה לסגן שר במשרד הרווחה.⁸⁴ גם רות לוראנד, חברתו הקודמת של בניטו, הייתה שם. היא הייתה באושוויץ, שרדה, ועתה הפכה למזכירתו של גוסטב הוסאק, מגיבורי המרד הסלובקי, שהיה למדינאי בכיר בסלובקיה. לא ברור אם רות שכחה את עלבון הרחקתה מ"השומר הצעיר", אך היא השתייכה לאותה קבוצה שקשריה החברתיים והפוליטיים הועילו מאוד לבניטו ולחברי "השומר הצעיר" בפעולתם. גם אנשי ממשל בכירים יותר כמו מרגוליס, סגן השר לסחר חוץ, שלינג, מזכיר המפלגה בברנו ורייצ'ין, סגן שר הביטחון, היו בנעוריהם חברי תנועות נוער ציוניות.⁸⁵

יחסי האמוץ בין הממשל הצעיר לבין "השומר הצעיר" התבטאו בין השאר בדיווח על פעילות "השומר הצעיר", שבניטו היה מוסר מדי שבוע לברז'יך גמינדר, שעמד בראש המחלקה הבין-לאומית של מזכירות המפלגה הקומוניסטית. הדו"ח נמסר בגרמנית: גמינדר, שהוריו היהודים היגרו מפולין, לא ידע צ'כית על בוריה. כעבור שנים ספורות תהיה אי-שליטתו בצ'כית הוכחה לאי-נאמנותו של גמינדר לצ'כוסלובקיה.⁸⁶ הוא יוצא להורג לאחר משפטי הראווה של פראג (1951–1952) עם סלאנסקי ואחד עשר נאשמים נוספים, מרביתם יהודים. גם מאירקה רוזנטל ומשה בלומנפלד עתידיים להיעצר ולאבד את מעמדם. מעט אחר כך, ב-15.5.1948, הוקמה מדינת ישראל. צ'כוסלובקיה הפכה למרכז תמיכה וסיוע למדינה הצעירה. משלוחי הנשק יצאו מפראג ומברטיסלאבה.

לראשונה התאפשרה עלייה לגלית של בוגרי התנועה. אך לצד השמחה החלה התלבטות מתמדת סביב הצווים הסותרים של יערי: האם להחיש את עליית הבוגרים ארצה או להמשיך ולחזק את התנועה בצ'כוסלובקיה. יחסו האוהד של המשטר למדינת ישראל הצעירה, כמו גם עליית כוחו של "השומר הצעיר" בקהילה היהודית הקטנה שמנתה כ-45,000 איש, נראו כמחייבים את המשך הפעילות. בניטו עבד ללא הפוגה: בהכשרות, במחנות החורף, במועצות התנועה, בישיבות האינסופיות של המוסדות השונים. ואילו חייקה טיפלה בצבי ועמדה שעות ארוכות בתורים לחלוקת חלב בעיר שטרם התאוששה מאימי המלחמה. כשהתפנתה, עסקה בעבודת התנועה.⁸⁷ האם נזכרה בימים אלה בעמדת המנהיגות שתפסה בקן ובמחתרת בבנדין, האם נצבט בה לרגע לבה? תצלום נדיר מראה אותה יושבת סמוך למשורר אברהם שלונסקי שביקר בצ'כוסלובקיה, ולצדו השליח חיים זכאי (מונשל) מרצה בלהט את דבריו. שלונסקי, ידיו על השולחן, נראה מהורהר. מבטה של חייקה עמוק ואינו ממוקד, כשקועה בזיכרונות כבדים.⁸⁸

ביוני 1948 הוטל על בניטו לנסוע לישראל כדי לקדם את מינוי של חברו לקיבוץ רפי בנשלום לתפקיד קונסול בשגרירות ישראל בפראג. הוסדרה לו טיסה באחד ממטוסי התובלה שנשא נשק לישראל, והוא נחת בתל אביב בעיצומה של מלחמת העצמאות. הוא התפנה גם לסייע להוריו שזה עתה הגיעו מצ'כוסלובקיה. לאחר שסיים את שיחותיו התפנה לסדר לעצמו "טרמפ" אווירי בחזרה לסלובקיה ונקלע במקרה ל"בית האדום" שממנו נוהל כ-22 ביוני הקרב עם האנייה אלטלנה. הטרמפ הוסדר באמצעות אחד מאנשי הפלמ"ח, וכבר באותו ערב היה בניטו במטוס לפראג.⁸⁹

הוחלט שחייקה תיסע בזמן היעדרו לכודפשט, ששם שהו חברי העוגן יושקו באומר ומונשל ורחל זכאי כשליחי התנועה. לחייקה הייתה הנסיעה בבחינת מפגש עם הבית. "כשבועיים בילתה חייקה אצלנו. לילדים היה שמח. היתה קצת חברה ביתית. [...] עיקר ההארכה נפל על רחל. זו היתה שותפות גורל של נשות השליחים להיות מקיימי גחלת הבית הקיבוצי ועליהן האחריות הגדולה לחינוך הילדים תוך זיקה אדוקה לכללי החינוך הקיבוצי היסודי. [...] הילדים היו עדיין יחידים, אך דובר גם על 'המשך' ומעל לכל על הצורך לחזור מהר ככל האפשר לקיבוץ, לבית, ובעיקר 'למענם'. ה'למענם' היה נימוק יסודי בשיחות אלה לשם קיצור זמן השהות בחו"ל. ה'למענם' – היינו, למען הילדים – נבע אצל חייקה ממקורות עמוקים יותר משניתן לבטא במילים של שיחת חברים בלתי אמצעית. 'נשארנו מעטים עד כדי חרדה', היתה אומרת, במיוחד כשסופר לה על שארית הפליטה בגרמניה וכיניהם מעטים מבין חבריה שלה בתנועה בימים הקשים

בזגלמביה. ואנו ידענו את חלקה של חייקה באותם ימי חיסול. זכרנו את אשר סיפרה לנו בבואה לארץ בין ראשוני האודים המוצלים".⁹⁰

דברי רחל מרמזים על שני אירועים. ה"המשך" כבר היה מתרקם והולך; בעת שהותה של חייקה בכודפשט היא הייתה בחודש השלישי להריונה השני. בדצמבר עתידה הייתה ללדת. ואילו בין המעטים שנתרו, לא צץ שם אחותה מניה. האם נודע לה כבר אז על גורלה של מניה במחנה העבודה? רק עם שובה מהשליחות, בשנת 1949, תיפגש עם צפורה שפורן בגלאון. צפורה, שהייתה עדה לקץ משפחתה של חייקה בבנדין, הייתה גם במחנה עבודה לנשים בגרמניה עם מניה קלינגר. התנאים במחנה היו סבירים יחסית, ומרבית הבנות נשארו בחיים. להוציא את מניה: היא נספתה בתאונה כשנפלה ממחברי טרקטור שגרר עגלה.⁹¹

הייתה זו מכה אחרונה ונוראה. ממשפחתה הקרובה של חייקה לא שרד איש. ה"המשך", משמע הילדים, אמור היה להיות התשובה לאבדן. הילדים אמורים היו לשמש העוגן והמצפן של חייה של חייקה. אך האם לא היו גם המתים סוג של עוגן, שמתכתו הכבדה מסיטה את קווי המצפן ומאימת להטביע את הקשור אליו? למשל של יערי היו פנים לכאן ולכאן.

לידה שנייה והתמוטטות

עם התקדמות הריונה החליטה חייקה לחזור לארץ וללדת שם את ילדה השני. בניטו היה אמור להצטרף אליה מעט מאוחר יותר, ולהגיע למועד הלידה. מספטמבר 1948 לחצו הוא וחייקה נואשות על מוסדות התנועה בארץ כי יחישו את החלפתו של בניטו. על פי המקובל בתנועה, הוא היה אמור להיות מוחלף על ידי שליח אחר מקיבוץ העוגן, יעקב ארנסט (לימים: ארדן). אך יציאתו של ארנסט התעכבה בשל קשיים במתן רישיונות ליציאה מהארץ. אנשי ההנהגה העליונה במרחביה הודיעו לבניטו כי גם אחרי שיגיע ארנסט יהיה עליהם להתעכב עוד שבועות מספר כדי שתיערך חפיפה כנדרש עם השליח החדש.⁹²

חייקה החליטה שלא לחכות לבוא המחליף. הייתה זו החלטה קשה: האם ללדת בברטיסלאבה או בכפר סבא? מכאן – הארץ הזרה, האיש שלה הטרוד בפעולות התנועה, והילד בן השלוש וחצי שיצטרך לשוב ולשנות את הרגליו. מכאן – הארץ הנתונה במלחמה קשה, הקיבוץ שטרם סיים את העברתו למקום הקבע, והאיש שלה, שיחסר לה כאשר יגיעו ימיה ללדת. ניתן להניח שגם שיקולים פרוזאיים השפיעו על החלטתה: יכולת ההיברות עם אחיות בית החולים בשפה מוכרת, שילובו של צבי בכית הילדים בקיבוץ לאחר הלידה,

תמיכתה של צפורה ספינקלשטיין שחיכתה לה בתל אביב. בחשבון אחרון, הקיבוץ היה הבית שלה והארץ הייתה הארץ שלה.

בסתיו 1948 החליטה חייקה לחזור ארצה עם צבי. היה גשם, והם עלו למטוס דקוטה. באמצע הטיסה קם צבי ממקומו ורץ לטייס. חייקה הייתה צריכה להחזיר אותו למקומו.⁹³ הם נחתו בישראל ב-26.10.1948⁹⁴. בארץ עדיין שררה מלחמה: יומיים אחר כך החל מבצע חירם לכיבוש הגליל. ב-22 בדצמבר החל מבצע חורב לכיבוש הנגב. קיבוץ העוגן עדיין לא השלים את העברתו מכפר סבא לוואדי קובני. החברים היו מפוזרים בין שתי הנקודות או מגויסים ליחידות בצה"ל. זה לא היה זמן מתאים במיוחד ללידות.

בבואה לקיבוץ מיהרה חייקה לברוק מתי יצא יעקב ארנסט, השליח שיועד להחליף את בניטו. הנושא אף הועלה בשיחת קיבוץ כשבועיים לאחר הגעתה. עתה התברר כי העיכובים לא נבעו רק בשל סידורים פורמליים, אלא מפני שלארנסט הייתה חברה שביקשה להצטרף אליו.⁹⁵ חייקה דיווחה לבניטו בדאגה כי יציאתו של ארנסט מתעכבת. בניטו מצדו הודיע להנהגה העליונה במרחביה כי בסוף דצמבר יגמור את עבודתו בצ'כוסלובקיה, גם אם לא יגיע השליח החדש.⁹⁶ לבם של השניים ניבא להם רעות לקראת הלידה. ב-8.12.1948 ענו לבניטו ממרחביה כי יעקב ארנסט יצא לדרכו, אך ביקשו ממנו להאריך את שהותו בצ'כוסלובקיה גם אחרי סוף דצמבר.⁹⁷

במכתב שנשלח ממרחביה באותו יום להנהגה בברטיסלאבה⁹⁸ פורטו הנימוקים לכך: בסתיו 1948 החלו יהודי צ'כוסלובקיה, שחששו מהמשטר הקומוניסטי החדש, לארוז את חפציהם לקראת עלייה המונית לישראל. בניטו דיווח לארץ כי האצת העלייה של משפחות על ילדיהן החלה לפגוע בפעולתם הסדירה של קני התנועה. תנועות נוער ציוניות אחרות כבר החלו בחיסול פעילותן. לאור זאת הציע בניטו להעלות קבוצות מאורגנות של התנועה. פירוש הדבר היה הפסקת פעילותה החינוכית של תנועת "השומר הצעיר".⁹⁹ תשובת ההנהגה נכתבה לאחר התייעצות עם מאיר יערי עצמו: "אין להעלות על הדעת את חיסולה המוחלט של תנועתנו. [...] ההנהגה הראשית והמדריכים המרכזיים נשארים על משמרתם כל עוד נשאר נוער יהודי במדינה".¹⁰⁰ נאמן להנחיות נשאר בניטו גם לאחר שהגיע יעקב ארנסט לברטיסלאבה. וכך, ידו הנעלמה של יערי שוב התוותה בלא משים את גורלה של חייקה; החלטתו קבעה כי האיש שלה לא יוכל להיות לצדה בזמן הלידה.

ב-19.12.1948 ילדה חייקה בכפר סבא בן. אותי. את שמי, אביהו, העניק לי מונשל, שחזר זמן קצר אחריה מהונגריה. את אירועי הלידה ומה שבא לאחריהם ניתן לשחזר רק בצורה מקוטעת. בדומה ללידה הקודמת, גם זו הייתה לידה

קשה. משקלי היה 4.150 קילוגרמים. נראה כי חייקה נכנסה לדיכאון שלאחר לידה שהתעצם והלך. לא ברור עד כמה הייתה התופעה מוכרת ומאובחנת באותה תקופה. שבועות לאחר הלידה התקשתה לתפקד. רחל, בתה של צפורה ספינקלשטיין, זכרה לימים את חייקה שוכבת בכיתם שברחוב העלייה בתל אביב, חולה מאוד; היא זכרה את חייקה אומרת שהיא מאבדת את כל הנוזלים ועומדת למות. היא סירבה לתת בדיקות שתן כדי שלא לאבד את נוזליה, סירבה לקחת תרופות מחשש שירעילו אותה. היא איבדה אמון באנשים. גם בכניטו. לפי עדות זו, הספינקלשטיינים הם שהחליטו לאשפז אותה, בניגוד לרצונה. מאוחר יותר, סיפרה רחל, לא יכלה חייקה לסלוח זאת ל"אבא"¹⁰¹. לא ברור למי התכוונה ב"אבא": לאביה שלה, יוסף, או לאבי שלי, בניטו, שבאותה עת היה בחו"ל.

אך ייתכן כי חברי הקיבוץ הם שהחליטו לאשפז את חייקה ולהיות אחראים לטיפול בבניה. לימים רשמה אבקה בתמציתיות: "בחזרתה מהשליחות ילדה חייקה את בנה השני, אך מחלתה הממושכת מנעה ממנה לטפל בו זמן מה. כשביקרתי אצלה בבית ההבראה, שאלה רבות על הבנים, על הבית, על כל פרט ופרט. השתוקקה לחזור"¹⁰². עדויות נוספות על חייקה בתקופה זו לא נמצאו.

בניטו חזר ארצה כעבור כחודשיים וחצי, בראשית מרס 1949.¹⁰³ עוד בתחילת השנה החדשה קיבל מברק מהקיבוץ כי עליו לחזור בהקדם האפשרי, מפני שחייקה חלתה. סוג המחלה לא צוי.¹⁰⁴ בניטו השתדל לסיים את תפקידו בצורה מסודרת, וערך חפיפה עם מחליפו.¹⁰⁵ בחודשים אלה הורע מצב "השומר הצעיר" בצ'כוסלובקיה. ברוח הנחיותיו של יערי התקבלה במועצת התנועה ב-1.1949.4.1 החלטה פומבית נגד חיסול הפעילות החינוכית של התנועה בגולה; בפועל, הוגברה עליית הבוגרים.¹⁰⁶ במכתב "פנימי ביותר", שנכתב מעט מאוחר יותר, דיווחה לשכת הקשר של "השומר הצעיר" בפראג על סימנים ברורים שהמסטר הקומוניסטי מתכוון ל"פיזור" (משמע ביטול) הפעילות הציונית בצ'כוסלובקיה, לאחר עלייתם של מרבית היהודים הרוצים בכך.¹⁰⁷ הפעילות המואצת לעליית הבוגרים תבעה את נוכחותו של בניטו. צו התנועה שוב קדם למצוקות אישיות.

בניטו יצא לדרוכו ב-12.2.1949 באנייה קטנה ששמה "מדקס" כמלווה קבוצה גדולה של נערים ונערות מעליית הנוער, ביניהם 110 בוגרי התנועה. כעבור כשלושה שבועות הגיע לחיפה.¹⁰⁸ עם בואו קידם את פניו מורי פרקש, חבר גן שמואל שהיה עמו קודם בשליחות, ובישר לו שאביו, מוריץ, נפטר שבועיים קודם לכן.¹⁰⁹ על בניטו היה להתמודד עם מציאות חדשה: אשפוזה של אשתו, לידת בנו, מות אביו. הוריו שביקשו להתקבל בקיבוץ גן שמואל, ששם חיה

יפה בתם, נדחו על ידי הקיבוץ, ספק בשל התעקשותה של בלה לבשל בביתה אוכל כשר, וספק בשל העובדה שלפני כן נקלט בקיבוץ אביו של צבי, בעלה של יפה. בחדרה חיו ההורים בתנאי מחסור, ובניטו חש אשם על שאביו נפטר בלא שיהיה לצרו.¹¹⁰

בזיכרונותיו לא פירט בניטו את תחושותיו ברגעי המפגש הראשונים עם אשתו ובניו. הוא רק ציין כי "צבי שלמד סלובקית על בוריה נטש אותה בן רגע, כנראה, על מנת לא להיבדל מהילדים האחרים".¹¹¹ צבי מצדו זכר שבניטו הביא מתנות לכל ילדי הקבוצה: בובות כחולות לבנים, בובות ורודות לבנות. הוא כעס: הוא רצה דווקא בבובה ורודה.¹¹² במקום אחר ציין בניטו את קשייו בהשתלבותו המחודשת בקבוצת הבניין: "מצאתי את עצמי טרוד בבעיות בריאותה של חייקה וטיפול בשני ילדים שאינם לא בבית".¹¹³ לימים ירשום כי חייו השתנו מקצה לקצה: "התנהגותה של חייקה נעשתה קשה מיום ליום. היינו צריכים לבודד אותה מהילדים ובו זמנית לשמור עליה. הרופאים קבעו חד משמעית את הדיאגנוזה של מחלתה הנפשית".¹¹⁴

מה הייתה דיאגנוזה זו לא כתב. לימים סיפר בניטו כי אושפזה בבית החולים גהה וטופלה בידי פרופ' ויניק והד"ר רות יפה.¹¹⁵ השניים היו מטובי הפסיכיאטרים באותו זמן, אלא שהטיפול בניצולים היה אז רק בחיתוליו. מושגים כגון "טראומה קולקטיבית", "פוסט טראומה" ואפילו "דיכאון לידה" לא נתבררו עדיין. המונח "מחלת נפש" היה שם כולל למגוון תופעות נפשיות והתנהגויות לא רציונליות, ו"אשפוז" היה התשובה היחידה שהוצעה. לימים יכתוב ויניק כי "הניחו שבלאו הכי תיהפך כל הבעיה לנחלת העבר תוך שנים מועטות, ולא כדאי המאמץ המחקרי", ורק בדיעבד "התגלה שלפנינו חורבן עצום בשטח הנפשי".¹¹⁶ רק בסוף שנות החמישים ובתחילת שנות השישים החלו להתפרסם מחקרים מקיפים בנושא, וגם אז היה על החוקרים להודות כי עדיין לא הצליחו להגדיר כראוי את המצבים הפסיכופתולוגיים החדשים שחקרו.¹¹⁷

לא ידוע עד כמה ארך אשפוזו של חייקה, אך נראה שלא היה ממושך. אך עם שובה לקיבוץ היה עליה להתמודד עם מה שנחשב באותם ימים לכתם. אם קודם לכן ביקשה להסתיר את מצוקותיה, הרי שעתה היה עליה להתאמץ פי כמה: להעמיד פנים שלווה לא רק בפני הקיבוץ, אלא גם בפני ילדיה.

הצלבת זהויות, 2009

העובדת הסוציאלית אומרת: "מה שניתן לעשות הוא להוציא לך תעודה של הצלבת זהויות. בתעודה הזאת אנו מאשרים כי אתה בנה של אמך הביולוגית, ושמה יוכל להופיע גם בתעודת הזהות שלך, בסוגריים, לצד שמה של האם המאמצת. התהליך צריך להיות, כמובן, מאושר על ידי בית הדין לענייני משפחה". היא מדברת ברוך, ומבטה חם, כראוי לעובדת סוציאלית. עוד בטלפון הסכמנו לדלג על השלב המכין לפתיחת תיק האימוץ. הילד המאומץ כבר התבגר משהו, אין סכנה כי יחווה משבר נפשי או משבר זהות עם פתיחת התיק לפניו. בכל זאת אני מתרגש קצת כאן, במשרד המרווח, הממוקם בבית ערבי גבה תקרה בעיר התחתית של חיפה. האישור של "השירות למען הילד" במשרד הרווחה על תהליך האימוץ שלי, נחוץ לי כדי להגיע לשלב נוסף, אחרון, במחקר המחודש: איתור תיק האשפוז של אמא בגהה. אני מנוע מלהגיע אליו, משום שבתעודת הזהות שלי חייקה קלינגר אינה רשומה כאמי.

התיק מ-24.11.1966 דק ומתאים לתמונה השמורה בזיכרוני. אני מודיע לזכריה גורן, המחנך שלנו בכיתה י"א, כי מחר עלי לנסוע לתל אביב, ולכן איעדר מלימודים: "מאמצים אותי", אני מסביר לו בשמחה שבקושי הצלחתי להסוות; יום כיף צפוי לי בתל אביב. אולי גם אספיק ליומית בקולנוע "פריז", ולחגיגת אביא קרמבו מהעיר הגדולה. תל אביב כבר מוכרת לי; אחת לחודש אני מתייצב אצל נתן אילן, הגזבר של המוסד החינוכי, כדי לקבל את הצ'ק עבור עוזי ויזל ודמי נסיעה לשיעור הצ'לו בכל יום שלישי בשבוע. עוזי נוהג להקשיב לנגינתי בריכוז, אך ניכר בו שאינו שבע רצון. הוא הסכים לקבל אותי לפני מספר חודשים, אחרי ששמע אותי במבחן השנתי שיזמו המורות למוזיקה של "רמות חפר". ניגנתי בעל פה את הפרלוד מהסוויטה הראשונה של באך. הנגינה עברה בשלום, אבל בסיום, כרגיל, קיצרתי את האקורדים הארוכים. פניו של המאסטרו התעוותו קלות: "כל כך קשה לספור ארבעה רבעים?" ובכל זאת הסכים לקבל אותי לתקופת ניסיון.

זכריה נועץ בי מבט תמה, אך אינו שואל שאלות. ברור לי שגם הוא אינו מבין את עניין האימוץ, אבל הוא מאשר. ואם לא היה מאשר, לא הייתי נוסע? היחסים בינינו הם אמביוולנטיים. לפני כחצי שנה, לפני סיום החופש הגדול, נפגשנו בהעוגן לקראת כניסתו של זכריה לתפקיד המחנך בקבוצת "מעין". כבר ידענו אז שהוא נבחר לתפקיד עקב בקשתנו הנמרצת להחליף את המחנך הקודם, שלדעתנו לא היה מסוגל להוביל קבוצה במוסד חינוכי. על זכריה דובר בקיבוץ בהערצה: הוא היה בוגר סמינר הרבנים בבודפשט, שהמיר את הדת במרקסיזם. אך בחודשים הראשונים לפעולתו התגלעו מתחים, ואנו נזכרנו כי גם לקבוצת "שיבולים" היה קשה אתו. כשנה לאחר מכן יערוך אתי שיחה אישית נוספת בענייני הקבוצה ויספר לי על הקשיים שקבוצת "מעין" גורמת לו. "כן, יפטיר אז, גם אתה לא עושה לי את החיים קלים במיוחד".

הפגישה במשרד ביפו הייתה קצרה. בשנת 1966 לא הבנתי בדיוק מדוע עלי להיפגש דווקא עם עובדת סוציאלית לצורך האימוץ, אבל עניתי ברצון על שאלותיה. "לא, אין לי התנגדות לאימוץ". "כן, אני זוכר את אמא היטב, ואינני מתכוון לשכוח". "כן, הם דיברו אתי והסבירו שהדבר חשוב להם." "לא, למה שאראה בכך פגיעה בזיכרונה של אמא." "כן, אם ההורים רוצים בכך, אז אני מוכן." "לא, לא דיברתי עם אחי על כך." "לא. אנחנו לא מדברים על דברים כאלה." העובדת הסוציאלית מצאה לנכון להציע בסוף: "אולי בכל זאת תדבר עם צבי". "לא, בשביל מה". היא רשמה את התשובות, ואני פניתי לאוטובוס הנוסע לרחוב הירקון, להספיק לטרט ב"פריז".

"נכון", אני מאשר לעובדת הסוציאלית עכשיו בחיפה. "באמת לא היה לי אכפת אז. עשיתי את זה בשבילם, כי הם ביקשו. הייתי בן שבע עשרה, התרגלתי לקבל החלטות בעצמי". ובכל זאת ב-1966 שכחו לספר לי פרט אחד קטן: בהינתן צו אימוץ על ידי בית משפט, מונפקת למאומץ תעודת לידה חדשה, ובה נרשם רק שם האם המאמצת.¹ שם האם הביולוגית נמחק מהתעודות ונשמר רק בפנקס האימוצים השמור ביד המדינה.² רק עתה, במהלך השיחה בחיפה, אני תופס זאת: המדינה מזייפת את התעודות שלה עצמה, והכול על פי חוק.

העובדת הסוציאלית מסבירה לי בנחת שעד לפני כעשרים שנה גם לא היה אפשר לתקן זאת. רק אז נחקק חוק מיוחד, ביוזמתו של יונה יהב, המאפשר לשנות את תעודת הזהות ולהכניס בסוגריים את שם האם הטבעית.³ הדבר מותנה בפתיחת תיק האימוץ ובהוצאת תעודת "הצלבת זהויות", שבאמצעותה, על ידי פנייה לבית המשפט לענייני משפחה ואחר כך למשרד הפנים, ניתן להגיע לבסוף לרישום המיוחד. "ומה היה לפני כן? כיצד יכול היה אדם שאומץ להוכיח את זהותו לפני חוק יהב?" היא אינה יודעת. "ילדי תימן, את יודעת",

איני מתאפק, "הם בוודאי במצב נוראי בהרבה משלי. אני לפחות הכרתי את אמי הטבעית, הם לא. ואם לא טרחו הוריהם המאמצים לספר להם כי הם מאומצים, לעולם לא ימצאו את קצה החוט המוביל לזהותם שזויפה בידי המדינה". היא מסתכלת בי בתמיהה: מה לי ולילדי תימן. היא מעדיפה לדבר על הרגשות שלי ולשמוע על יחסי עם צבי כיום.

ההרגל ההיסטוריוני פועל כרפלקס מותנה. תעודת הזהות. ינואר 1966. כשנה לפני שאמור הייתי לקבל את תעודת הזהות הראשונה שלי. צבי כבר היה בצבא, ולא ניתן היה לאמץ אותו. האימוץ של ארנון היה ברור מאליו; כילד בן עשר אימץ את מלכה לאם לא פחות משהיא אימצה אותו. אך תאריך האימוץ שלי מעיד על מה שלא נאמר מעולם מפורשות: רגע אחד לפני שאוכר לתמיד על ידי המדינה כבנה של אמא, אומצתי כחוק על פי הסכמתי המפורשת, ושמה של אמא נמחק מתעודת הלידה שלי.

מוזר שדווקא לתעודת הזהות הראשונה שלי לא ייחסתי כל חשיבות. הרבה יותר חשוב בעיני היה סמל הבוגרים של "השומר הצעיר" שניתן לי ב"ב. אהה, שיחות הבוגרים הנוקבות שניהלנו אז: מי ראוי ומי אינו ראוי לשאת את הסמל. היו בנים בקבוצה שגיחכו גם על הסמל; תעודת הבגרות האמיתית בעיניהם הייתה הרישיון לנהוג בטרקטור שקיבלו באותה שנה. את תעודת חבר מפ"ם שחולקה אף היא באותה שנה בטקס חגיגי בקיבוץ סירבתי בתחילה לקבל. מפ"ם כבר מזמן איבדה את דרכה בעיני, ואם תצטרף ל"עבודה" מה לי ולה. זכריה המחנך קרא לי לשיחה אישית וביקש ממני לגלות אחריות: "אם אתה לא תקבל, מי יקבל?" סיכמנו על קבלה על תנאי: אם מפ"ם תצטרף ל"עבודה", אחזיר לו אישית את תעודת החבר. מפ"ם פנתה ימינה, ואני קרעתי את התעודה לגזרים. כחודש ויותר לאחר השיחה בחיפה מגיע לבסוף מסמך הצלבת הזהויות ועולה בעיה חדשה. מזכירת בית המשפט לענייני משפחה, שצילום אישורה בתאריך 24.1.1966 מצורף למסמכים, רשמה את שם משפחתה של אמא כ"רונון (רוזנברג)". אלא ששם המשפחה הוחלף בהחלטה משפחתית כשנתיים או שלוש אחרי מותה של אמא. מבחינת המדינה אני בנה של "חיה רונון", דמות בדויה, שמן הסתם התאקלמה בישראל סופית. אני מתעקש להשמיט את ה"רונון" ולחזור ל"רוזנברג" ואם אפשר להוסיף בסוגריים את השם "קלינגר". לאחר שיחה טלפונית עם מנהלת המשרד הראשי מגיע גם עניין זה לתיקונו החלקי. בתעודת הצלבת הזהויות המתוקנת הנשלחת אלי, נרשמת לבסוף "חיה רוזנברג" כאמי הביולוגית. כדי להשיב את הקלינגר האבוד נחוץ צו בית משפט. אלא שבכך מסתיים הדבר. איני ממשיך בדרך החתחתים הבירוקרטית. כדי לעיין בתיק בגוה נחוצה גם הסכמת כל שארי הבשר מדרגה ראשונה. צבי,

שעמו אני משוחח על כך, אינו מסכים. הוא טוען בתוקף כי אמא לא הייתה רוצה בכך, וכי יש לכבד את רצונו של אדם גם לאחר מותו. ייתכן שהוא צודק.

בקיבוץ

יותר משניתן לתמוה מדוע איברה חייקה כמו ידיה את חייה כתשע שנים לאחר שנחלצה מן התופת, ניתן לתמוה כיצד הצליחה לחיות אותן תשע שנים. היה זה סיפור של מאבק, ולא סיפור של הישרדות. בידיש נהגו לומר "איבערלעבן" על דרך האירוניה העצמית או לחלופין כביטוי של בוז. באמונתה של חייקה, כמו גם בחברה הקיבוצית שבה חייתה, היה ערך רק לחיים בעלי משמעות. לחיים סתם לא היה ערך בפני עצמם. החיים "האמיתיים" היו חיים של מאבק ויצירה. חברי הקיבוצים, ששינו את ההגדה המסורתית להגדה חילונית, הרימו בפסח כוס מיוחדת למאבק. הם התכוונו לכך ברצינות. בקיבוץ העוגן, כמו בקיבוצים אחרים, נתפסה כל פעולה כחלק ממפעל יצירה ענקי, שבו הם לוקחים חלק: בניית שיכונים, ייצור כדורי גומי, נטיעת פרס, איסוף תפוחי אדמה, גידול ילדים. כל פעולה הייתה בעלת משמעות מיוחדת, ציונית, סוציאליסטית ובעיקר "קונסטרוקטיבית".

ברית המועצות החזקה והגדולה שבה האמינו הייתה "עולם המחר": מפלגת הפועלים המאוחדת (מפ"ם), שהוקמה זה עתה (1948), הייתה המפלגה השנייה בגודלה בארץ; בית החרושת של העוגן היה להצלחה כלכלית מרשימה, ושיעור הילודה בקיבוץ היה גבוה במיוחד. ב־1953 כבר היו בקיבוץ 126 ילדים, שלישי מאוכלוסיית המקום.⁴ "לנו ולבנינו ולבני בנינו, לעולם ועד" רשם ביד אמונה צייר הקיבוץ, שרגא וייל, על מגילת היסוד שנשמנה ביסודות חדר האוכל החדש.

חייקה הייתה חלק ממאבקו של עולם זה שסיפק לה ביטחון, שייכות וזהות. מהעדויות המועטות שנותרו עולה כי האמינה בחינוך המשותף וכן שימרה את אמונתה המרקסיסטית. אך היה עליה לנהל מאבק נוסף: על נפשה שלה. בין שרצתה בכך ובין שלא, היה עליה להמשיך להתמודד עם עברה. ניצולי שואה לא זכו ליחס מיוחד בחברה הישראלית.⁵ בקיבוץ העוגן, שקלט כארבעים חברים שעברו מחנות ריכוז, מחנות מוות ומחנות עבודה, לא קראו לאיש "ניצול". החברים כונו "סלובקים", "הונגרים", ו"וינאים", אך נחלקו בעיקר ל"וותיקים", "חדשים", "השלמות", "חברות נוער". ניצולי שואה הזדהו כ"פרטיזנים" או כ"אנשי מחתרת". המונח "גבורה" יוחס רק לחיבה

רייק, הצנחנית מארץ ישראל שהגיעה לסלובקיה. הניצולים לא הרבו לספר על עברם. לעובדה שאחדים מהם נשאו על זרועם את המספר הכחול, לקחו חלק בפעולות הפרטיזנים בסלובקיה או פעלו בגטאות פולין, לא נודעה חשיבות מיוחדת בקיבוץ. חשובות מכך היו השתלבותם בעבודה, פעילותם החברתית והפוליטית, הישמעותם לכללי ההתנהגות הקיבוצית. ההווה והעתיד היו העיקר, לא העבר.

פעם בשנה, בכ"ז בניסן, ביום הזיכרון למורדי הגטאות, היו נוסעים חברי הקיבוצים בהמוניהם לעצרת הזיכרון ביד מרדכי. בשנת 1951 הקים שם הפסל נתן רפפורט אנדרטה ענקית של מרדכי אנילביץ', המשקיף ממרומיו אל גיא קטן, ורימון לפות באגרופו. מעבר לגבו הענקי של אנילביץ' ניצב מוטה על צדו מגדל המים מחורר הפגזים של הקיבוץ, זכר לקרבות תש"ח.

כפי שעולה מעדותה של חייקה גרוסמן, נלוותה אליה חייקה קלינגר לנסיעה בגי'פ לאחת העצרות. חייקה גרוסמן הייתה צעירה יותר. היא הגיעה לארץ רק ב-1948. היא באה כלוחמת שלקחה חלק בהתקוממות בביאליסטוק והייתה בפרטיזנים, וכמי שהנהיגה את שרידי תנועתה לאחר המלחמה. בשל נטיותיה הפרו-סובייטיות עברה גם היא מאבקים עם הנהגת תנועתה.⁶ אך היא כבר הספיקה לפרסם את ספרה אנשי מחתרת⁷ שהפך להיות לספר קנוני בתנועה. בין שתי החייקות התפתחה שיחה, וייתכן כי המבוגרת יותר הזכירה אז את יומניה שטרם זכו לפרסום.⁸

היה הרבה מן המשותף בין שתי החייקות, אך הן לא שמרו על קשר במשך השנים. בקיבוץ הארצי חיו שרידי הלוחמים בקיבוצים שונים, ולבד מניסיון שכשל לרכז קבוצת פרטיזנים בעין החורש, לא נעשה מאמץ תנועתי לבנות להם בית משותף.⁹ בקיבוץ המאוחד, התנועה האחות, השכיל טבנקין לעשות זאת: בשנת 1949 עלה על הקרקע בגליל המערבי קיבוץ לוחמי הגטאות. מרביתם לא היו לוחמים, אך שותפות העבר והמנהיגות המשותפת של אנטק צוקרמן וצביה לובטקין נתנו להם כוח לחיות ולזכור.

חייקה הצעירה הייתה גאה בעברה: הלחימה בביאליסטוק ובפרטיזנים נחשבה להצלחה. חייקה המבוגרת ראתה בפעולות המחתרת בבנדין כישלון. באמצעות ספרה התחברה חייקה גרוסמן לעברה ושאבה ממנו תעצומות כוח. ואילו הקשר של חייקה קלינגר-רוזנברג לעברה היה סבוך. זיכרונות העבר המשיכו להכביד על לילותיה, והיא לא זכתה לראות את יומניה יוצאים לאור.

היא לא טיפחה קשרים הדוקים עם חבריה לתקופת המחתרת, שהגיעו לארץ טיפין טיפין: עדה נויפלד (הלפרין) ורחל רוזנקר, חברותיה לקבוצה המייסדת של קן בנדין בתקופת המלחמה; פלה כ"ץ (וינטראוב) ושמואל רוזנצווייג (רון),

חבריה למחבוא לאחר הגירוש האחרון; גם כמה מחניכי התנועה בתקופת המלחמה ששרדו במחנות ובמסתרים עלו לארץ.¹⁰ במרכז הארץ חיו אנשי הקבוצה הגדולה של "הנוער הציוני" מבנדין ומסוסנוביץ ("נאשה גרופה"), שמרביתם הצליחו להינצל בהונגריה. ביניהן חברות הגימנסיה של חייקה: קרולה בויס וטוסייה גוטמן שהפכה עתה להרצברג.¹¹ בצפון היה גרעין של אנשי "גורדוניה", אשר בחלקו היה מורכב מאנשי התנועה בבנדין.¹² כפי שהתגלה בדיעבד, שיעור הניצולים מזגלמביה היה גבוה יחסית הודות למספרם הגבוה של צעירים במחנות העבודה. למרות התנאים הקשים ששררו בחלק ממחנות אלה, הרי שאנשים צעירים וחזקים, שלא אחת קיימו קשרי רעות ואחוזה עם חבריהם מאותה עיר או מאותו קן, הצליחו לשרוד.¹³

עם עדה נויפלד נפגשה חייקה באקראי פעם אחת ואמרה לה "שהן צריכות עוד לדבר".¹⁴ קשר רופף היה לה עם ברכה פלוטניק מקיבוץ משמר השרון, הסמוך להעוגן.¹⁵ בין היחידים שניסו לשמור עמה על קשר היו בנימין וחנה שלזינגר. אך משביקשו לבקרה בהעוגן נאמר להם כי היא אינה במצב טוב, וכי הפגישה לא תיטיב עמה.¹⁶ גם אברהם איזביצקי, חברה לכריחה מסלובקיה, ביקר אותה בשעת מחלתה, אך היא לא יכלה לדבר עמו.¹⁷ בהזדמנות אחרת, כפי שיתברר בהמשך, נפגש עמה שמואל רוזנצווייג (רון) וביקש ממנה לתת לו את יומניה לקריאה.¹⁸ מכתבים מתקופה זו לא נותרו. רק זיכרון ילדות רחוק מחזיר אותי לדירה בנתניה, ששם משוחחת אמא עם אישה אחרת בשפה זרה.

בקיבוץ העוגן לא ביקשה חייקה התחשבות מיוחדת. לא בשל עברה הרחוק, ולא בשל עברה הקרוב. כפי שהעיד לימים שמואל קליין (ויצו) חבר הקיבוץ, החברים לא דשו בעניין אשפוז: "דברים כאלה היו אז בבחינת 'טאבו'. לא דיברו עליהם מטוב ועד רע. אנשים ידעו שהם לא מבינים בזה ומוטב שלא יתקרבו לכך". ויצו היה אז בתפקידים מרכזיים, ולדבריו, אילו היו דיבורים, סביר להניח שהיה שומע על כך.¹⁹ ה"טאבו", מתברר, כלל גם את כל אימי השואה. לא רק חייקה, גם ניצולים אחרים בקיבוץ העוגן לא הרבו לספר מה עברו במחנות. ואילו חבריהם לקיבוץ, שלא חוו את השואה, לא יכלו להפנים את עומק הפגיעה האישית של הניצולים. "רק מאוחר יותר התחלנו להבין", אמר ויצו, "שאנשים שעברו כל כך הרבה, אף אחד מהם לא יצא בלי שריטה".²⁰

שיקומה של חייקה היה מהיר. לאחר האשפוז היא שהתה זמן מה בבית הבראה, ואחר כך חזרה לקיבוץ. באחד התצלומים המועטים שנותרו, היא נראית מניפה בפנים מאושרים וגאים תינוק בן מספר חודשים. לאחר מכן מופיע תצלום של ארבעתנו יושבים בשדה פרחים ביום חורפי. הקטן שבחבורה, כבן שנה. פניה של אמא רגועים. אבא מחייך אל המצלמה. בתקופה זו כבר גרו ההורים

בצריף שעמד ליד גדר הקיבוץ. מעבר לו היו שדות פתוחים. הוקצה להם חדר אחד, אך השירותים היו קרובים: סמוך לצריף עמד מבנה אבן, ובו שירותים לכל השכונה. המקלחת המשותפת אף היא הייתה קרובה למדי. בשעות אחרי הערב נהגו החברים שעברו בשביל מאחורי הצריף לקרוא לאבא להצטרף אליהם למקלחת. לעתים, כשהשתהה שם, הייתה אמא שולחת אותי למקלחת החברים לקרוא לאבא, ואני הצצתי נדהם אל החלל רווי האדים ואל העירום הגברי של החברים המחפשים לשווא קבקי עץ פנויים, או עומדים אל מול המראה עוטים קצף לכן על פניהם בטרם תגלחת.

עבודה

חייקה השתלבה בעבודה מחדש. היא עבדה תקופה מסוימת כמבשלת במטבח, ולאחר מכן עברה למחסן הבגדים של הילדים. הוטלו עליה תפקידים שונים בריכוז ועדות. מינה קרני כתבה לימים בחוברת הזיכרון: "כשעברנו להתיישבות נדרשת כיתר החברות לעבוד בענפי השירות. בעובדך במטבח, במחסן הילדים יכולת לשמש מופת בדאגתך לילדים למרות העזרה הבלתי מספקת והתנאים הקשים. הקיבוץ היה בטוח, שכל ענף, שנמסר לידיך, יהיה בידים נאמנות. כך בעבודה, כך בריכוז וועדות – יכולת לכל!"²¹

האם היו אלה רק סופרלטיבים בבחינת "אחרי מות קדושים אמור"? מינה הדגישה את מעלותיה של חייקה, אך גם הצביעה על כך כי חייקה הצליחה לשקם את עצמה במידה כזאת שהחברה הקיבוצית סמכה עליה בכל מטלה. בקיץ 1950 יצאה לסמינריון המפלגה בגבעת חביבה. במרס 1951 הוצע כי תהיה למדריכת חברת הנוער השנייה של הקיבוץ,²² בסוף שנת 1952 נבחרה להיות רכזת ועדת חברים,²³ וכשנה לאחר מכן – רכזת של מחסן בגדים לילדים. הפרוטוקולים של שיחות הקיבוץ בשנים 1951-1952 מצביעים על השתתפות ערה של חייקה בשיחות, למעלה מהמקובל לגבי שאר החברות. שיחת הקיבוץ בהעוגן, גם אם לא התכוונה להיות כך מלכתחילה, הייתה בעיקרה עניין לגברים. רק כחמישית מבין הדוברים היו נשים. עדותו של ויצו מאשרת זאת: "אפשר היה לראות עליה שלפני האשפוז הייתה אשה פעילה ורענית. היא השתתפה הרבה בשיחות ונוסף לכך הייתה לה עברית טובה. מה שלא היה לכולנו".²⁴

מרבית התבטאויותיה של חייקה בשיחות היו בענייני עבודה ומינויים. הייתה זו רוח שיחות הקיבוץ בהעוגן, שחבריו היו מעשיים ולא נטו להתפלפלויות. הנשים היו נוטלות את רשות הדיבור בעיקר כשהדיון נגע לעבודתן ב"ענפי השירות", הכינוי המקובל לעבודות שלא נחשבו יצרניות. ענפים אלה היו תקרת

הזכוכית של חברות הקיבוץ. לא מינה ולא חייקה לא יכלו לנפץ אותה, ואף לא ניסו לעשות זאת. הספרות הרומנטית שקראו יכלה לספק להם מודלים להזדהות עם נשים מהפכניות במצבי מלחמה או עם נשים הנאבקות על כיבוש העבודה בשנות העשרים. אך לא היה בנמצא מודל ספרותי לאשה שוות ערך בחיי היום-יום של הקיבוץ. אף על פי שבקיבוץ הארצי הוקדשה תשומת לב רבה למצב החברה בקיבוץ, הרי שבפועל מצאו את עצמן הנשים נודדות בין המטבח למחסן הבגדים. רק המאושרות שבהן זכו לעבוד בחינוך. בקיבוץ העוגן, להוציא שתי גזבריות,²⁵ את כל התפקידים המרכזיים מילאו גברים, הגם שלעתים קרובות נפלו בכישוריהם מנשים משכילות, חברות הקיבוץ.²⁶

דבריה של חייקה בשיחות הקיבוץ מעידים עד כמה הפנימה את מחויבותיה לעבודה. בשיחת הקיבוץ ב-22.11.1952 אמרה: "כל חברה צריכה לעבור תור של עבודה במטבח. אני עומדת על זכותי לגמור את תורי. על כן אינני רוצה להיות מחסנאית בגדים". בשיחה קודמת ב-14.7.1952, כאשר נידונה העמסת מטלות נוספות על עובדות המטבח, הגנה על עבודתה בלהט: "אין זה נכון שהעובדים במטבח לא עובדים שמונה שעות מלאות. מתחילים בבוקר בחמש ורבע ומסיימים בשתיים. וכן אחרי הצהריים – משתים עשרה ועד תשע בערב."²⁷ כאשר קיבלה על עצמה לבסוף את ריכוז מחסן הבגדים כתבה מאמר ארוך ובו תיארה בפירוט את עבודתה.²⁸

על שאיפתה להשכלה לא דיברה עוד. רק מיעוט מבין חברי הקיבוץ היו בוגרי גימנסיות, ולכישוריהם לא היה תמיד דורש. אחדים נשלחו להכשיר את עצמם כמורים. בהעוגן של שנות החמישים היו כל המורים גברים, להוציא את ציפי שדה, שלימדה את ילדי כיתה א'. הנשים שובצו כ"מטפלות". נשים משכילות יכלו להפגין את כישוריהן בכתיבה לעיתון הקיבוץ או בארגון חגים, לעתים בפעילות במפלגה או בתנועה. היו נשים ספורות כמו מרים גולדברגר, שאכן הפכו את הפעילות התרבותית למרכז עשייתן לצד עבודתן הרגילה. סדרי פסח הקיבוציים וטקסי הבאת הביכורים היו להפקות מרהיבות שיצאו מתחת ידיה של מרים, שהשכילה לשלב בהן את כל חברי הקיבוץ וילדיו.

חייקה, שכישוריה היו ספרותיים ואידאולוגיים ביסודם, לא מצאה להם מקום, או לא שאפה להפגיןם כלפי חוץ. מסמינריון המפלגה חזרה מרוצה, ובעיקר התרשמה מחזן שידע להשיב על השאלות עוד בטרם נשאלו. ויצו זכר מקרה נדיר של אספה ספרותית שנערכה בקיבוץ, ובה ביקשה חייקה את רשות הדיבור. לדבריו, בקיאותה של חייקה בספרות יפה הפתיעה אותו ואת כל הנוכחים באספה.²⁹

מכתב נדיר שהשתמר ביד רות קלינגר, ששהתה אז בחו"ל, נותן תמונה נאמנה על הלך רוחה של חייקה בשנת 1953:

שלום רב לכולכם, רות ורפי!

לצערי הרב אני הזאת שמביישת את כל משפחתי, כי הרי כולם מזמן גמרו את כתיבת המכתבים אליך, רק האמא הזאת... אבל זה סדר העולם, תמיד האמהות הן טרודות ומועסקות בלי די, בפרט אם בישראל, אפילו באם היא בקיבוץ.

כעת אני מחסנאית בגדים לילדים. תארי לעצמך לדאוג להלבשה לקור ל-150 ילדים, לחום ולגשם. אם יש תקציב או אין ואם אפילו הגזבר מתפטר או מתחלף. אז איפה יש לי זמן לכתיבת מכתבים. ובכל זאת, הגעתי גם לזה.

בפסח היו אצלנו בביקור רינה ויצחק קלינגר [אחותה ואחיה של רות]. נהניתי מהם הנאה מרובה. יצחק גבר ממש, גבוה, חזק, בחור כארוז. ויחד עם זה עדין ושקט, הייתי אומרת, עצור בעצמו. וברינה למרות שהיא צברית ראיתי איזה נצנוץ של הנוער מאז, של דור הסטודנטים, ללמוד ויהי מה, לגמור את הלימודים, הלוואי שתצליח. לדאבוני, אינני יודעת אם היא ממשיכה בלימודים. אני מתכוננת לבקר בקרוב אצל אמך [הרסה קלינגר]. אז אירוע.

ואצלי? מה עוד נשמע? לאט לאט הבנים מתחילים לתפוס את המקום הראשון בחיינו. גדלים, מתפתחים יפה, ילדים זריזים, חרוצים ונחמדים. ככה בוודאי אומרת כל אמא על ילדיה, וגם אני לא יוצאת מהכלל. (ואת רותי יקירתי? האם את לא מתכוננת להיות אם בישראל? נא לא לזלזל בתפקיד חשוב זה! טוב להיות אם צעירה ולגמור מוקדם עם הילודה ולהיות שוב בן אדם חופשי אחר כך) אבל טוב ליהנות גם עכשיו, באם את כבר בחוץ לארץ, מה?

אבל איזה שטויות אני כותבת אליך. הרי כמו היום אני זוכרת אותך, איך שהגעתי אליכם בפעם הראשונה (עוד מעט 10 שנים) ילדונת קטנה עם שערות בלוניניות מסולסלות ואיך סירבת לנגן על הפסנתר שאביך ביקשך, למעננו...

10 שנים יהיו במרץ ובניתיים אבא [שמואל קלינגר, אביה של רות] איננו. סלחי לי שאני מזכירה אותו, אבל אינני יכולה להבליג. זו היתה בשביל כולנו אבירה גדולה.

בינתיים בזמן העדרך נוסף לנו בארץ בן דוד אחד: זרח ואשתו. הם גרים בחיפה. לא מזמן היו להתארח אצלנו, אנשים נחמדים מאוד. מה אצלכם? כתיבי לנו. אני שמחה לכל מכתב ממך. ד"ש לבכית לרפי. שלכם. חייקה³⁰

התצלומים משנים אלה מאשרים את הרוח השלווה של המכתב. מרביתם תצלומים משפחתיים או תצלומי תחפושות של פורים. בקיבוץ העוגן היו אז שניים שלושה חברים שהותר להם להחזיק מצלמות. לא כרכוש פרטי, חלילה, אלא כאמצעי להנצחת רגעי שמחה ויצירה של הקוקלטיב והפרטים בתוכו. רפי בנשלום, חברו של בניטו שחזר מתפקידו כמזכיר ראשון בשגרירות בפראג, היה כמדומה צלם המשפחה. תמונה אחת: אמא ואבא במרפסת הצריף. אבא מתרגע על ה"כיסא נוח", ידיו שלובות במנוחה. אמא במכנסיים קצרים וספר בידה ישובה על מדרגות הצריף. היא מרימה עיניים ממושקפות כדי לעקוב אחרי הפעוט בן השנתיים. חיוכם של השניים רך. אני מביט לצד, מודאג. תמונה אחרת: יום חורף על שביל אבן בחזית בית המוסתר על ידי מטפסים. במרכז יושבת סבתא, אישה קטנה ולבושה בשחור. משני צדדיה עומדים אבא ואמא, וכל אחד מהם אוזן ילד בידו. אמא, לבושת סוודר, מישירה מבט אל המצלמה. מבטה מחויך משהו, מפויס כמדומה.

ימיה היו בהירים ויציבים בשנים אלה. אשר ללילותיה, אין לדעת.

משפחה

בשנים אלה הרבו בני המשפחה לבקר בקיבוץ, וחייקה ובניטו נסעו אליהם לעתים קרובות. אמו של בניטו, סבתא בלה רוזנברג, שהתאלמנה ממוריץ, שוכנה בהשפעת מעמדו של בניטו כשליח חוזר בבית דו-משפחתי קטן בשיכון ותיקים בנתניה. הדירה הקטנה בת שני החדרים הפכה במהרה למרכז המפגשים המשפחתיים של משפחתו של בניטו ולמקום הנופש של המשפחה. בלה היטיבה לבשל, ולארוחות הצהריים המיוחדות, שבהן הגישה בירה לבניטו ודג לפני המרק, היה טעם של מקום אחר, מוזר וקסום כאחד. למפגשים המשפחתיים ביום הולדתה של בלה או בפסח היו מגיעות גם שתי אחיותיו של בניטו, הדודות יפה וצפורה, עם ילדיהן, והגן שלייד ביתה של סבתא התמלא בצריחות ילדים. "הילדים] היו אתנו שלושה ימים בחופש אצל האמא שלי בנתניה ושלושה ימים הנותרים השארנו אותם בקיבוץ", דיווח בניטו לרות בגאוה, "הם לא מפונקים ולכן הסתדרו יפה מאוד".³¹

יוסף וצפורה ספינקלשטיין אהבו להגיע מתל אביב להעוגן בשבת, ודירתם החדשה ברחוב השופטים, שהייתה מרווחת מאוד לפי מושגי הזמן, הפכה למקום חופש חלופי לכיתה הקטן של סבתא. חייקה הייתה מגיעה ליוסף וצפורה פעמים רבות. על פי מכתבו של בניטו, שהה צבי אצל יוסף וצפורה באותה שנה במשך שבוע שלם לברו.³² גם עם הקלינגרים נשמרו יחסים חמים. שתי המשפחות הקרובות לחייקה ידעו אף הן אסונות: בשנת 1947 נפטר שמואל קלינגר,³³ ובשנת 1948, במהלך הקרבות בדרום הארץ, נפל שייע ספינקלשטיין, אחיו הצעיר של יוסף.³⁴ אך המשפחות המשיכו להיות לחייקה למקור חום ועידוד.

השמחה על בואם של קרובים נוספים, זרח ורחל ארטמן, הייתה טיפוסית. המשפחה הרחבה הייתה פיצוי מועט על המשפחה הגרעינית שאבדה. שמו של חיים (היינריך) מגלה נכלל ברשימת הניצולים מברגן בלזן. היה זה אחי-בעלה של אחותה שרה קלינגר, שהצליח לשרוד. ייתכן שנוצר קשר ביניהם בתקופת השליחות בצ'כוסלובקיה. כשיגיע מגלה לארץ, יחפש את חייקה, אך הוא יאחר את המועד. כשייצור קשר עם קיבוץ העוגן בסוף 1958 באמצעות "המדור לחיפוש קרובים",³⁵ כבר תהיה חייקה בין המתים.

אשר לאימהות, ממכתבה עולה כי אמנם תפסה מקום מרכזי בחייה. העברתם של הילדים לבית התינוקות ולבית הילדים לא העיקה עליה; היא האמינה בלב שלם בחינוך המשותף. השעות המעטות של אחרי הצהריים שהוקדשו לביולוגיה עם הילדים היו אינטנסיביות. מזיכרונות הילדות המועטים שנותרו לי, נשתמרה תמונה של החדר בצריף בחורף מול תנור הנפט. צבי ואבא משחקים על המרבל ב"מכנו", משחק הרכבה בכרטיסים ולוחיות מתכת מנוקבות שהביאו מהשליחות. אמא מלמדת אותי לקרוא ולכתוב ומשתעשעת בכל פעם שאני קולט אות או מילה חדשה. לכיתה א' הגעתי כשאני כבר יודע קרוא וכתוב, ואמא, כפי שסופר לי לימים, רכנה באחת ממסיבות הקבוצה אל יעקב פואה, שהיה מורה בקבוצה אחרת, ושאלה אותו בדאגה אם כתב ידי נראה לו.³⁶ ותמונה אחרת: אמא הולכת אתי בשביל המרכזי ושואלת אותי מה המשאלות שאני מבקש. כבן קיבוץ השבתי בשם הקולקטיב: שלא יהיו עוד עניים ולא יהיו עוד מלחמות. אמא שואלת בספקנות: האם אינך חושב שהעוני מביא למלחמות? היא שמרה אמונים למרקסיזם. בדברים שאמר אבא על קברה נכללה הפסקה הבאה: "לא בנקל מוצאים ביטוי לאותה הקפדה חדורת אהבה אשר השקיעה בחינוך בניה בימיהם הראשונים. לא בדרך הפינוקים כי אם בהצגת החיים כמות שהם, הובילה ביד אם עדינה את בניה ולימדה אותם לקפץ על הסלעים החלקלקים של נחל החיים וכאשר גלשו, הראתה להם איך לקום ולהמשיך בדרך".³⁷

ושוב תמונת ילדות: אמא ואני בים. עוד אינני יודע לשחות. אמא אוחזת בי ולפתע שומטת ידיה. אני נבהל, בוטש במים ומחפש קרקע מוצקת. במהרה היא אוחזת בי מחדש ומחייכת: כך לומדים לשחות. ככל העולה מזיכרונותינו, צבי היה הילד של אבא, ואני הילד של אמא. לצבי הייתה קשה לעתים הישיבה בכיתה, והוא היה בורח אל פיגומי הבניינים כדי לחפש את אבא.³⁸ החינוך בהעוגן היה קפדני למדי, ולעתים היו המורים משתמשים בכוח הזרוע מתוך זעם אין אונים כלפי הילדים שהיה עליהם לחיות עמם חלק ניכר משעות היום. ועדת החינוך הייתה מתכנסת לישיבות דחופות, אך המכות והצעקות נמשכו. חינוכה של אמא היה קפדני, אך לא כלל צעקות או מכות. היא כעסה לפעמים, אך רק פעם אחת סטרה לי, כנראה ברגע מרדני במיוחד שלי. לאחר מכן לא שבה לדבר בכך. "התפנקות" הייתה המילה המקובלת עליה ועל אבא לכל גילוי לא נאות של ילדותיות. הייתה זו רוח התקופה; נהייה אחר ממתקים ובכי בגלל כאבי שיניים נחשבו אף הם כהתפנקות. אמא לא נראתה לי שונה מיתר האימהות. רק בדבר אחד נבדלה מהן: היא לא סרגה. האם היה זה סימן של אחרות או ניסיון שלא להיות עוד אישה קטנה, זעיר בורגנית? אין לדעת. כילדים לא הבחנו בסימנים לבעיותיה של אמא. בשלוש השעות אחרי הצהריים שבילינו בבית ההורים, שעות שהיו מוקדשות לנו, הצליחה להתגבר עליהן. ייתכן שגם בכוחו של "נישט פור דען קינדערן". עולם המבוגרים היה מופרד מאתנו במחיצות בלתי חדירות. בהעוגן אסור היה לילדים להיכנס לחדר האוכל בזמן ארוחת הערב, פורים של המבוגרים היה מסיבה סודית שנאסר עלינו לצפות בה, ומעט הסרטים שהוקרנו בקיבוץ היו מופסקים לעתים, אם כללו נשיקה. גם השואה נכללה באותו "נישט פור דעם קינדערן". הם רצו להגן עלינו מפני צללי עברם.

הם הקפידו לשמור עלינו. בשנת 1949 פגעה מגפת פוליו בילדי הקיבוץ, ותשעה קברים קטנים נכרו בפאתיו המערביים של המחנה.³⁹ ילדים אחרים נשארו פגועים לתמיד, בין בזרועותיהם, בין ברגליהם או בפניהם. כל מחלה קלה הביאה את הילדים החולים ל"איזולציה" (בידוד). אך האיזולציה כללה גם רגעי אושר, כי בשלה ניתן היה להרוויח עוד שעות מספר עם ההורים.

בית חדש

בשנות החמישים עשה בניטו חיל במקצוע הבנייה. הפרויקט הגדול של אז היה בניין בית החרושת בנקודה החדשה, ובניטו עבד בעיקר בכרזלנות. את הקבוצה ריכז יעקב שנפלד, ונראה שבניטו לא היה מרוצה מדרך ניהולו. כאשר פגעה

מחלת הפוליו בקיבוץ, נפגעה עדנה בתו של יעקב, והוא יצא לווינה לצורכי ריפוייה. ריכוז הקבוצה הוטל על בניטו. עם גמר בניית בית החרושת הוחל בבניין 24 יחידות למגורים, שעתידיים היו להתקרא "שיכון ותיקים". את המבנים החדשים הקים "סולל בונה", וחברי קבוצת הבניין התפזרו לתפקידים אחרים. שניו עבר לנוי, מרצי למסגרייה ויעקב הלמן לפרדס. תפקידו של בניטו הוגדר מעתה "רכז בניין". כאדם בעל יוזמה, הרחיב את תפקידו למעין מנהל-על של כל הבנייה בקיבוץ, המתאם בין המתכננים, הקבלן המרכזי וקבלני המשנה.⁴⁰ הוא הקפיד לעבוד על פי תכניות המתאר של הקיבוץ, לקחת חלק פעיל בעיצוב שטח המחנה, להיות מעורב בתכנון הפרטני של הבניינים, להשגיח כמפקח-על על תהליך הביצוע, לתאם את התקציבים עם מוסדות הקיבוץ ולהיות קשוב לצורכיהם של אנשי החינוך, של בעלי המלאכה בקיבוץ ושל החברים שעבורם הוקמו הבניינים החדשים. הוא חילק את זמנו בין היסודות והפיגומים של הבניינים החדשים לבין משרדו בקומה השנייה של מגדל המים שהוקם ליד הצריף. בתוך שש שנים הספיק להקים בית חרושת, אסמים, רפת, בית תינוקות ופעוטון, שני מבני כיתות, שיכוני מגורים וחדר אוכל גדול. קצב הבנייה הדביק אך בקושי את קצב גידול הקיבוץ:⁴¹ ב-1953 כבר מנה הקיבוץ 393 נפש.

בשנת 1955 זכה להקים בית גם למשפחתו שלו. למרגלות שיכון הוותיקים הראשון הוקם שיכון שני ובו דירה לו ולחייקה. הדירה נחשבה לגדולה במנחים של אז, כ-40 או 50 מטר מרובע, וכללה שני חדרים, מרפסת, שירותים ומקלחת. לדירה הובא ריהוט חדש, שולחן עץ וכיסאות תואמים. ימים ארוכים היה אבא עסוק במשיחת פוליטורה על הרהיטים החדשים, ומשנשלמה המלאכה, אסור היה להניח רגליים על לוח השולחן. בחלקת גינה קטנה שהוקצתה להם החלה אמא לגדל גרברות וקאלות. אבא נטע עץ פקאן. גם יושקו באומר, ידידו מכבר, שקיבל את הדירה הסמוכה עם אשתו מרתה, נטע בגינתו עץ פקאן. לצד גינתם של האיזורים, בעבר מזה של הבית, ניטעה חורשת אורן קטנה. בתוך שלוש שנים עתידיים היו עצים אלה לצמוח מעלה מעלה. את השאיפות האמנותיות והארכיאולוגיות שלו ביטא אבא בדרך מקורית משלו. לימים סיפר צבי: "כאשר ההורים זכו לעבור לשיכון הוותיקים, עשינו אסיפה משפחתית והחלטנו שאנו מוסיפים קישוט מיוחד לרחבה שלפני הבית. אבא הביא את הציור של יונת השלום של פיקאסו, ולפיו בנינו ציור מאבני פסיפס שסודרו על הקרקע עם תבניות עץ, ולבסוף יצקנו מוזאיקה אדומה שהידקה את האבנים לתמונה".⁴²

גם לאמא היה זה חג קטן. היא ערכה מסיבת קפה קטנה במרפסת החדשה, שאליה הוזמן גם זלמן, בכיר הבנאים השכירים. אף על פי שהמסיבה נערכה

בשעות מנוחת הצהריים, הורשיתי באופן חריג לקחת בה חלק, לבוש בתחתונים ובגופייה לבנים, מדי המנוחה של הילדים. מחייכת הצביעה אמא על סדק בתקרת המרפסת והפטירה: "נו, והסנדלר הולך יחף". אך מן הסתם הייתה מאושרת: זו הפעם הראשונה שזכתה לגור בדירת אבן משלה.

באותה תקופה הייתה בהיריון שלישי. לפי עדות אבא, אחת מחברות הקיבוץ פנתה אליו וניסתה לשכנע אותו כי על חייקה לעבור הפלה. הוא סירב. "החלטתי שיהיה אשר יהיה, לא אתן לחייקה להרגיש שפרי בטנה, שלה ושלנו המשותף, לא רצוי לי".⁴³

פרשת אדק

חרוות יצירת החדש הרחיקה מהעין את המצוקות. הפועלים השכירים בבית החרושת ובקבוצת הבניין של העוגן באו משכבות של עולים מעוטי יכולת ודרו בתנאים קשים בכפר יונה או בנתניה. ליד צומת בית ליד הסמוכה עדיין היו שרידי מעברה ישנה. חברת הנוער החדשה, שקובצה מיוצאי ארצות האסלאם, נחשבה בקיבוץ לחבורה בעייתית, ואנחנו, בני הקיבוץ, הוזהרנו שלא לשחק אתם. הכפרים הערביים הקרובים היו מחוץ לתחום, תחת ממשל צבאי קשוח. גם סיפורים של ניצולי השואה בקיבוץ ומחוצה לו עדיין היו "מחוץ לתחום".

בזיכרון הישראלי קצר הטווח מילאה השואה תפקיד כפול: היא הייתה ההצדקה למדינת ישראל כיורשת העם היהודי, אך גם הביטוי לשלילתו של אותו עם עצמו. נוסחת "משואה לתקומה" שרווחה אז, גישרה על סתירה זו רק בקושי. היהודי החדש היה גיבור, על כך לא הייתה מחלוקת. אך מי היה הניצול? מזכרת עוון לעליבות היהודית, לצורך לשרוד בכל מחיר, גם במחיר מותם של אחרים? תביעת הדיבה שהגיש בשנת 1953 ישראל קסטנר, מראשי "ועד ההצלה" בהונגריה, נגד מלכיאל גרינוואלד, שהאשימו בשיתוף פעולה עם הנאצים, העלתה שאלות אלה על סדר היום הציבורי.

באמצעות שמואל תמיר, פרקליט מתוחכם ובעל מוטיבציה פוליטית מובהקת, הפך משפט גרינוואלד למשפט קסטנר. קסטנר, שבתחילה הצליח להציג את עצמו כמי שאחראי להצלת אלפים מיהודי הונגריה, הותקף על ידי תמיר כמי שערך עסקה עם הנאצים, שבה הובטחה לו הצלת חיי מקורביו תמורת שתירתו בנושא ההשמדה. ההאשמות היו מופרכות, אך השופט בנימין הלוי קיבל את טענות תמיר, ובפסק דינו שניתן ב־22.6.1955 זיכה את גרינוואלד ממרבית סעיפי האישום וקבע כי "קסטנר מכר את נשמתו לשטן". קביעתו של הלוי הדהדה בכל הארץ. ויכוחים סוערים פרצו בין מחייבי פסק הדין ומבקריו,

אך דעת הקהל, שהושפעה מהופעתו של תמיר ומהמאמרים ב"העולם הזה", צידדה בפסיקת השופט הלוי. במהרה הפך הביטוי "קסטנריזם" לכינוי למשתפי פעולה.

פסק הדין ניתן אך שבועות מספר לפני תאריך הבחירות לכנסת הבאה. האשמות הדדיות הוחלפו בין המפלגות השונות: הכול רצו להוכיח כי משתפי הפעולה מזוהים עם המפלגה האחרת, ואילו הלוחמים והמורדים היו חברי תנועתם גם בגולה. מרבית ההאשמות כוונו כצפוי כנגד מפלגת השלטון, מפא"י. קסטנר אמור היה להיכנס לכנסת הבאה כמועמד מטעם מפלגה זו. הוכתם גם יואל פלגי, איש מפא"י ומי שנחשב לדמות אגדית עד אז, צנחן שהגיע להונגריה הכבושה. משה שרת, ראש הממשלה דאז מטעם מפא"י, הואשם כי בשל מדיניותו הפחדנית נכשלה שליחות ההצלה של יואל בראנד. להאשמות לא היה בסיס, אך מפא"י קיבלה תדמית של משתפת פעולה.⁴⁴

במהלך מהומה זו צף ועלה גם "מברק טבנקין". בי-29.6.1955 טען "דבר", עיתונה של מפא"י, שאנשי "אחדות העבודה" זיפו את ההיסטוריה: באספה פומבית שערכה "אחדות העבודה" טען משה כרמל כי "חוגי קסטנר בהונגריה" שיגרו שליח לווארשה כדי להציל את אנטק צוקרמן וצביה לובטקין. אך לטענת "דבר" היה לו דיווח של "מקור מהימן" כי מי ששלח מכתב כזה היו דווקא טבנקין ואנשי "אחדות העבודה".⁴⁵ ממרחק של זמן המחלוקת נראית הזוויה: האם העובדה שקסטנר או טבנקין ניסו להציל את ראשי המורדים צריכה הייתה להכתיים אותם? אלא שבסערת הרוחות של שנות החמישים ברור היה כי הפחדנים או הבוגדים ניסו להכשיל את הגיבורים. האם לניסיון הצלה זה היה קשר ל"מברק טבנקין" שאותו הזכירה חייקה פעמים אחדות ביומניה? מהפרסומים ב"למרחב", ביטאונה של "אחדות העבודה", עלה כי מי שהעלה את הנושא היה וניה פומרנץ, אחד מהשליחים בקושטא בשנת 1943. לאחר שיחת בירור עם טבנקין הודה וניה בפומבי כי טעה. טבנקין מצדו הכחיש את קיומם של המכתב והשליחות.⁴⁶

בינתיים הצטרפה גם מק"י למהומה. המפלגה הקומוניסטית נאבקה אז עם מפ"ם, מפלגתם של קיבוץ העוגן וחבריו, על אותו פלח של קהל בוחרים. מק"י הזדהתה לחלוטין עם פסק הדין של הלוי, ו"קול העם", שראה בקסטנר "קווילונג", מיהר לצרף אליו את פעילי מפ"ם שעבדו עמו בהונגריה. בפרט כוונו החצים אל רפי בנשלום, חבר העוגן ודמות ציבורית ידועה, שהואשם כמי שעבד עם קסטנר, וממילא דבק בו כתם שיתוף הפעולה. מפ"ם הגיבה במהירות: באספת בחירות שנערכה למחרת קבע שמעון אבירן, מפקדה האגדי של חטיבת "גבעתי", כי רפי בנשלום שחרר רבים מהכלא הנאצי. אלא שבידי

"קול העם" הייתה מוכנה פצצה נוספת. בידיעה שפרסם ב-1.7.1955 הודיעה כותרת המשנה: "הנהגת השומר הצעיר בארץ התנגדה למאבק המזוין בגטאות פולין". בעמודים הפנימיים התפרש על פני שלושה טורים מאמר שנחתם על ידי "אדק", שהוצג כאחד מפעילי "השומר הצעיר" בפולין במלחמת העולם השנייה. אדק כתב: "בסוף 1942 כשאנשי מרדכי אנילביץ' אותנו תביעה אחת: 'הצילו את אגנה' והכינוי המחתרתי ל'הגנה' החישו עזרה למרי המזוין – נשלחה מהארץ תשובה אחת ויחידה – 'אגנה – לא!' גם דרישות השלום שבאו בשם 'מאיר', אמרו שאין מקבלים ברצינות את התביעות למען 'אגנה'⁴⁷. בהמשך הציג אדק את אנילביץ' כמי שפעל למען ההגנה מתוך אוריינטציה אנטי־פשיסטית וברית עם הקומוניסטים.

"על המשמר", עיתונה של מפ"ם, ניסה בתחילה להגיב בטון מינורי והטיל ספק בקיומו של "אדק"⁴⁸. אלא שאדק הצהיר במאמר נוסף כי הוא חי וקיים, וכי פרסם את דבריו מפני שהזדעזע מפסק הדין במשפט קסטנר, ולא ממניעים פוליטיים. הוא קרא לחבריו בקיבוצי "השומר הצעיר" לפתוח את פיהם. "יש לו יסוד להאמין", כך כתב אדק, "כי אותם אנשים אשר הוא, אדק, הציל את חייהם, והם הצילו את חייו – לא לעולם ישתקו"⁴⁹. אדק פגע בנקודה רגישה ביותר במפ"ם: החשש כי אחדים מחברי הקיבוצים, הנוהים אחרי ברית המועצות, יצטרפו לאנשי סנה במפלגה הקומוניסטית.

עתה הגיבה מפ"ם בחומרה. "כתב מיוחד" הגיב לטענות אדק במאמר בן ארבעה טורים ב"על המשמר", שהפריך אותן אחת לאחת. "פרובוקטורים מתנכלים לשמו של אנילביץ'". אנילביץ' לא היה חבר מק"י בווארשה, כפי שרמז אדק, אלא היה נאמן לדרך "השומר הצעיר". אילו היה כאן בארץ היה מוקיע את אנשי מק"י משום ציונותו ואמונתו בארץ ישראל.⁵⁰ גם חייקה גרוסמן נזעקה: "למען האמת לא אחשה" כתבה ב"על המשמר" ב-8.7.1955. היה עליה להתמודד בחזית כפולה: היא לחצה על הנהגת מפלגתה להוקיע את קסטנר למרות קשריו עם חברי "השומר הצעיר", ואילו מצד שני היה עליה להזים את הפרסומים ב"קול העם". אדק, לפי טענתה, רק חזר על כזבים של מתקני היסטוריה אחרים.⁵¹ בימים הבאים יצאו דוברי מפ"ם בקריאה חדשה: "ייתנו המוני העם אמונם במפלגתם של מרדכי אנילביץ' וחבריו!"⁵² אלא שב-10.7.1955 יצא "קול העם" בפרסום שלישי של אדק: "יישמע קול המצפון!" אדק הציע לאנשי מפ"ם לפנות לחברים בקיבוצים נגבה והעוגן כדי שיאשרו את דבריו, כי במהלך ההכנות למרד גטו וארשה הועברו אל הלוחמים הוראות מהארץ: "אגנה – לא!"⁵³ "על המשמר" בחר שלא להגיב. הפרשה הסתיימה.

אך הרמזים שפיזר אדק כדי להוכיח את קיומו ואת אמינות מקורותיו חשפו אותו. רק שני לוחמים חיו בהעוגן ובנגבה: חייקה קלינגר ואהרן בראנדס. אנשי מחלקת הביטחון של הקיבוץ הארצי חשפו את הקשר ביניהם לבין אדק והאשמותיו. מחלקת הביטחון הייתה גוף שתפקידו הרשמי היה לשמור על קשר עם חיילים בני קיבוצים. במקביל לכך עסקו אנשיה בשנות החמישים המוקדמות גם בפעולות של ריגול פוליטי.⁵⁴ זו הייתה רוח הזמן: לא רק הם עסקו בריגול פוליטי. מותר להניח שאנשי מחלקה זו הם שחשפו את מכשירי ההקלטה שהטמין איסר הראל, ראש "המוסד", במשרדו של מאיר יערי.⁵⁵ מלכה ליפנר (רונן), שעבדה במחלקת הביטחון בשנים 1951-1953, זכרה כי המחלקה עסקה גם בריגול בקיבוצים אחרי קומוניסטים או "סנהאיסטים" כפי שנקראו אז, על שם האיש שדבקו בעמדותיו. הייתה זו פעילות סמויה שלא תועדה: "אסור היה לכתוב", אמרה מלכה לימים.⁵⁶

אנשי מחלקת הביטחון חשפו את זהותו של אדק. התברר ש"אדק" המסתורי היה שמואל רוזנצווייג (רון), איש המחותרת מסוסנוביץ, שבדידו היו מצויות באותה עת מחברותיה של חייקה. הוא קיבל אותן מידיה בתואנה כלשהי; ייתכן שניסה לכתוב את זיכרונותיו שלו. אלה הופיעו אמנם במחצית שנות השישים. הוא ראה בהן נכס קולקטיבי.⁵⁷ בשנות החמישים המוקדמות נהה רוזנצווייג אחר "מפלגת השמאל הסוציאליסטי", הפלג שפרש ממפ"ם בעקבות משה סנה והצטרף בשנת 1954 למק"י. בין אנשי סנה בלטה קבוצה קטנה של לוחמי גטאות ופרטיזנים בראשותו של אדולף ברמן, חבר כנסת ולשעבר מראשי הוועד הלאומי היהודי בגטו וארשה.⁵⁸ נמנו עמהם גם שמואל רוזנצווייג ואברהם זילברשטיין, אנשי המחותרת בבנדין. בפוליטיקה הסבוכה של הזיכרון נאבקו בשנות החמישים אנשי קבוצה זו על מקומם בהיסטוריה.

האשמותיו של רוזנצווייג התבססו על המשפט שחזר מספר פעמים ביומניה של חייקה, בדבר מברק טבנקין; נוסחו היה, לפי חייקה: "נצלו את כל הדרכים להגירה". רוזנצווייג החריף את הנוסח ל"אגנה – לא!" ויחס אותו בעקיפין להנהגת "השומר הצעיר" בארץ, משמע ליערי. לפי כותרות העריכה של "קול העם" ניתן היה להבין כי יערי הוא ששלח את המברק, וכי דרכו של אנילביץ' הפרו-קומוניסט לא הייתה דרך "השומר הצעיר" בארץ.

באחד מימי יולי 1955 נסעו חייקה ובניטו בלוויית איש מחלקת הביטחון של הקיבוץ הארצי לירושלים, ששם התגורר אז שמואל רוזנצווייג.⁵⁹ חייקה הייתה אז בחודש השמיני להריונה, אך גם הפעם צייתה לצו התנועה. הם איתרו את דירתו של רוזנצווייג ושם, בפתח הבית, נערכה שיחה קצרה וקשה. חייקה דרשה משמואל להחזיר לה את מחברותיה ולחדול מהאשמותיו. לדברי רוזנצווייג אף

איימה בהפעלת כוח פיזי. מעדותו של בניטו שנכח בשיחה עולה כי לא נזקקה לכך.⁶⁰ רוזנצווייג עמד לפניו כתלמיד נזוף. נראה כי גם נוכחותו של איש הביטחון תרמה לסיום הפרשה. המחברות הוחזרו עוד באותו לילה, ו"אדק" לא שב לפרסם מאמרים נוספים. חייקה חשה כי במחברות שהוחזרו חסרים כמה דפים, ולימים, כשיהיה בניטו עסוק בהוצאת היומנים לאור, יכתוב בעניין זה למנחם בדר ויבקשו את צילום הפוטוקופי שעשה בקושטא על מנת לכרוק אם חסר משהו.⁶¹

ככל העולה מעדותו של בניטו, גם אברהם זילברשטיין היה מנפגעי הפרשה. אנשי מפ"ם הפעילו לחץ על מעסיקיו, והוא פוטר ממקום עבודתו, ומאוחר יותר היגר לארצות הברית.⁶² למרות התקרית המשיך שמואל לראות בחייקה דמות נערצת. לימים יספר כי היא נקראה בגטו "לה פסיונאריה", על שם המנהיגה הקומוניסטית חוצבת הלהבות של מלחמת האזרחים בספרד.⁶³ במכתב שכתב לאבא לאחר מותה, הודה לו על משלוח החוברת לו ולאברהם זילברשטיין, בציינו במרירות כי "אני חייב לך תודה שמצאת לנכון לשתף אותי – ולו בצורה זאת בלבד, בחוג מוקירי זכרה של חייקה".⁶⁴ עם הופעת מיומן בגטו יפרסם שמואל רון רשימה נוקבת ב"ידיעות יד ושם", כמי שהיה עד לכתיבת היומנים ועדיין הוא תובע את עלבון שכתובם.⁶⁵ באחד הימים, משעליתי לקבר עם אבא, מצאנו שם זר פרחים. אבא סבור היה ש"אחד מחניכיה של אמא בירושלים" הוא שהניח אותם שם.

כיצד השפיעה פרשת "אדק" על חייה של חייקה? ניתן לשער כי הדבר לא היטיב עמה. היומנים, שנפרדה מהם מכבר, שבו והכו בה כנתו אבן מירייה לא מכוונת. היה עליה להתמודד, פעם נוספת, עם המתח שבין ביקורתה לבין מחויבותיה לתנועה; עם הקונפליקט שלא נסגר בין קרעי סיפור עברה, ההווה המאוחר כביכול, והעתיד הטומן הבטחה חדשה ברמות ילד נוסף. ידו המתעתעת של הגורל זימנה אותה גם לפני הלידה השלישית למפגש מחודש עם העבר המסרב לגווע.

לידה שלישית

ארנון נולד ב־19 באוגוסט 1955. היה קיץ, ואנחנו היינו בקייטנה במכמורת. כשחזרנו במשאית לקיבוץ פגש אותי אבא ואמר כי נולד לי אח. בזיכרוני תמונה מבית התינוקות, ובה עגלה ועליה תינוק שמנמן ושחום. הייתי גאה. לפי הצעתי נבחר השם ארנון, שמו של בן מעברות, מדריך הקיץ של צבי וקבוצתו. לא עולות בי תמונות מנוכחותה של אמא באותה עת. צבי ליווה את אמא בדרכה

חזרה מבית היולדות והתעקש להביא את ארנון במנשא הילדים הכחול עד למכונית. היו שני מנשאי תינוקות בקיבוץ אז: כחול לבנים, ורוד לבנות. צבי בן העשר היה גאה שארנון זכה בכחול.⁶⁶

לפי עדויותיהם הנפרדות של בניטו ורחל ספינקלשטיין, לאחר לידתו של ארנון התמוטטה חייקה ואושפזה בפעם השנייה. רחל זכרה כי צפורה אמה נהגה לנסוע כדי לשהות עם חייקה בתקופות מסוימות בקיבוץ, אך לא ברור אם עדותה מתייחסת לתקופה הראשונה או השנייה.⁶⁷ לפי עדותו של בניטו, עם חזרתה של חייקה לקיבוץ עשתה מאמצים גדולים כדי לשמור על איזונה הנפשי בשל מודעותה למחלתה ובשל העינויים שנגרמו לה בשני האשפוזים.⁶⁸ עדות בלתי תלויה ממקור שני מלמדת שבמהלך הטיפולים היה עליה לשחזר את עינוייה בידי הגסטאפו.⁶⁹ לא ברור אם ניתן לה גם טיפול תרופתי. ובכל מקרה, תרופות נוגדות דיכאון לא היו קיימות אז. כך או כך, חייקה סבלה מהאשפוז מאוד. לאסתר שושן סיפרה לאחר האשפוז הראשון על היחס הנוקשה בבית החולים ועל שטענו כלפיה "שאינן לה עצבים". היא אמרה לאסתר "מי שעבר את השואה יש לו עצבי פלדה".⁷⁰ היא הייתה נחושה בדעתה שלא להתאשפז פעם נוספת.

אנחנו כילדים לא היינו מודעים לכך. שנות הלימודים הראשונות זכורות לי כשנים יפות. התמקדתי בחיי הקבוצה, בספרים שהרכיבתי לקרוא. היו ילדים בקבוצת "אורן" שסבלו מהחינוך המשותף. אחד מבני הקבוצה כתב לימים כי סבל נוראות כשהחזירו אותנו ההורים לעת ערב לבית הילדים.⁷¹ בן קבוצה אחר כתב על שדוכא על ידי מורה הכיתה.⁷² ילדים חלשים הוחרמו על ידי התארגנות חשאית שנקראה "נגד". לעתים הייתי הולך מכות עם דובי או אברי. אבל יחד חיפשנו קני ציפורים בסבך הקוצים כשלמדנו על "הציפור והקן"; ויחד העזנו לחלוב את תקווה, העזו הנגחנית במשק הילדים; ויחד ביכינו את מותו של כושי, הכלב של קבוצת "אורן" שנדרס על הכביש. היחד היה חזות הכול.

אמא מופיעה בזיכרונות אלה אי פה אי שם. על פי רוב כדמות קפדנית ודואגת. פעם ליד מיטת החולים ב"איזולציה". פעם אחרת במחסן הילדים בשעות ערב: אמא מלמדת אותי לתפור כפתור בחולצה. "גם בנים צריכים לרעת לתפור", היא מפטירה בחיוך. פעם אחרת בסוכה כשאני מצפה לה בדאגה, חרד לכל תאחר למסיבה (היא הגיעה. נשמתי לרווחה); פעם נוספת בערב ליד "הדשא הגדול", כאשר במקום להגיע לחדר ההורים, הלכתי לשחק עם חברי. היא דרשה אז שאבטיח שיותר לא אנהג כך. אני סירבתי. לא הייתי בטוח שאעמוד בהבטחה, ולא רציתי לשקר. לא הבנתי מדוע נפגעה מכך. אני זוכר פלישה לחדר ההורים

בראש חבורת ילדים צוהלת לחוג את ימי ההולדת של רחל, של אברי ושלי. אמא מופתעת: "מדוע לא אמרתם, הייתי מכינה עוגה", ומיד פותחת קופסה ומוציאה ממנה את מעט הממתקים שנותרו מהחלוקה השבועית.

התצלומים מתקופה זו ממשיכים להנציח משפחה חייכנית: רפי, או שמא היה זה כבר יעקב ארדן שהתגורר בסמוך, צילם את חמישתנו יושבים זה בין רגליו של השני במעין פירמידה. אמא למעלה, ומתחתיה בסדר יורד אבא ושלושתנו. צבי ואני מחייכים בפה מלא: הוא בפה מלא שיניים, אני עם שתי שיניים חסרות. ארנון מצמצם את עיניו נגד השמש.

אחר כך באו ימים אחרים. אמא יושבת בכיסא הנוח ולראשה מגבת. "אמא חולה", מסביר אבא. "אי־אפשר להפריע לה". אנחנו יוצאים לשדות הפרג של הקיבוץ עם כל החברים, אוספים את ההלקטים עשירי הגרגרים מתוך סדקי האדמה השחורה. אמא איננה שם. היא לא באה לסיור בשל מחלתה. ועוד זיכרון עמום של קולה של אמא בחדר השני. היא בוכה. אבא ואמא מדברים על שרפה שהתחוללה בבית ילדים בקיבוץ, ובה נספתה ילדה.⁷³ המילה "אשמה" מחלחלת אלי מהחדר השני. וזיכרון אחר של הליכה עליזה בטרם ערב בשביל המוליך למחסן המרכזי, כשבראשי מהדהדת מחשבה לא מוכרת: האם אהיה עצוב אם אמא תמות? זיכרון נוסף: בדרכי מבית הילדים לחדר הייתי מוציא את ארנון בן השנתיים מהפעוטון. פעם אחת שכחתי. אמא באה לקראתי כועסת: "איך אתה יכול". ואילו אני התפלאתי; למה היא כועסת, הרי זה בכל זאת התפקיד שלה. פעם אחרת רציתי להכין לה הפתעה ועישבתי את גינת הפרחים שלה, בשעה שביקרה אצל שכנים. אמא ראתה וחייכה, אך מיד הזעיפה פנים: בלא משים עקרתי גם כמה מהגרבנות שזה עתה שתלה. קשה היה לרצות אותה.

בחופשת הפסח של כיתה ג' נפלתי מעץ. בנינו לנו אז "בית" על עץ האיקליפטוס הגדול שליד הלול. התיישבתי על המשטח שמוקם היטב על ענפים בגובה ארבעה מטרים, וגחנתי למטה כדי למשוך בחבל לוח אסבסט כלפי מעלה. זיכרון המשיכה מתחלף בזיכרון נצנוצי האור שבין ענפי האיקליפטוס שמעלי, תחושת פני המכוסים מים, ופניו המודאגים של איצו, שהזועק מהלול הסמוך. הזיכרון הבא הוא אמבולנס היוצא ממרפאת הקיבוץ ופניה המודאגים של אמא. ארבעה ימים שכחתי בבילינסון, ואמא הייתה לצדי רוב הזמן. המכתב שהפניתי לילדי הקבוצה כתוב בכתב ידה. לפי לוח הזמנים שאני בונה בדעיבד, זה אמור להיות הזיכרון הלפני אחרון. זה היה באביב 1958.

אבא לא זכור לי מבית החולים. בזיכרוני הוא נקשר תמיד לבנייה. במשרדו היה מניח לפני עפרונות צבעוניים ו"נייר העתקה", ששימש להעתקת תכניות, כדי שאצייר עד שיסיים את מלאכתו. "עוד רגע אחד. כבר אני בא", היה

נוהג לומר. אבא ליד מכונת הבטון המטרטרת, המערבלת את העיסה האפורה, ששלושה פועלים מיוזעים בגופיות ואתים בידיהם מפרנסים אותה דלי אחר דלי. אבא, שעמו הולכים "להשקות את הבטונים" בצהרי שבת, כי אחרי יציקה צריך להרטיב את הבטון לבל יצוצו בו סדקים. צבי ואני הורשינו לפי תור לאחוז בצינור הגומי ולהרוות במים את הבטון הצמא. לא פעם חשבתני: אולי, אם נשקה את הבטון היטב כפי שאבא ביקש, יצמיח גם הוא ענפים, ושורשיו ישתרגו עמוק באדמה.

אבא אמנם התקדם והיה לשם דבר בתנועה. החברה הקבלנית שהקימו קיבוצי הקיבוץ הארצי, "מחלקת הבנייה", ביקשה את עזרתו במשרדיה שבתל אביב. בשנת 1957 יצא לפעילות ושולב במדור הטכני, ששם עסק בהצעות בנייה וחשבונות קבלנים.⁷⁴ הוא החל ללמוד נהיגה, והמחלקה העמידה לרשותו סנדר, דבר נדיר באותם זמנים. לעתים היה לן בתל אביב. אני זוכר את אמא ואותי מבקרים בחברתו בדירה קטנה ברחוב מזא"ה או נחמני ומשוחחים עם בעלת הבית. בעיניה של אמא מופיע חיוך אירוני כשהיא מתעניינת בסידורי הלינה. נראה שאמא המשיכה לעבוד במחסן הבגדים באותה עת, ולעתים סייעה בצביעת כדורי גומי בבית החרושת. ייתכן כי בשנים אלה שבה להרהר בהשלמתו או הוצאתו של הספר. בשנת 1956 הופיע ספר השומר הצעיר. היה זה כרך ענקי בן 879 עמודים, שכלל את קורות התנועה מיום היווסדה ועד לסיום מלחמת העולם השנייה. בספר נכלל מאמר ארוך בן 15 עמודים חתום בשמה. ניתנה לו הכותרת: "השומרים בבנדין על משמר כבוד עמם".⁷⁵ גם מאמר המבוא "המחרפים נפשם" התבסס במידה רבה על עדותה. כמקובל, נערכו במאמר של אמא שינויים והשמטות כדי להתאימו להיות סיפור גבורה הראוי לקנון התנועה. סיפור הגירוש האחרון הוזכר בשלוש שורות קצרות. לסיפור החקירה לא נמצא מקום. סוגיות רגישות הושמטו: "מברק טבנקין", תיאור בגידת זלצר, פרשת הפספורטים, הביקורת על שוואלכ. תיאור הנהייה אחר ברית המועצות מותן כדי שלא להסגיר סטייה קומוניסטית.

מותן להניח כי אמא חשה גאווה מסוימת על שככלות הכול הופיעו מקצת יומניה בדפוס. ספריהם של אהרן בראנדס ואברהם זילברשטיין יצאו זה מכבר כספרונים קטנים ונגישים לכל פועל. זיכרונותיה של רניה פורסמו בספר בנדודים ובמחותרת.⁷⁶ אמא הוזכרה בהם, אך לא היה זה ספרה שלה. עתה זכתה למקום של כבוד. אך היא לא שבעה נחת מהתערבות העורכים. לימים תכתוב לחייקה גרוסמן כי "בספר [השומר הצעיר] נפלו כמה שיבושים ואי דיוקים שאינם לפי רצוני".⁷⁷ לדברי שייקה גורן, שבא לבקרה לקראת סוף 1957, היא סיפרה לו על רצונה להוציא לאור את יומניה.⁷⁸ ייתכן שהושפעה מהתארגנותם של שרידי

הלוחמים והפרטיזנים לכתוב ספר נוסף, שבו יונצחו הלוחמים בתקופת השואה, והם בלבד: חייקה גרוסמן, אבא קובנר, שלום חולבסקי וחברי קיבוצי "השומר הצעיר" נוספים, התארגנו בתקופה זו כדי לכתוב ולפרסם אנתולוגיה מקיפה של מכלול הלחימה היהודית בשואה. הספר עתיד להיקרא **ספר הפרטיזנים היהודים**.⁷⁹ לימוניה של אמא שהוחזרו לארכיון התנועה הייתה חשיבות רבה בתכנית זו. הם היו ונשארו התייעוד המקיף והנאמן ביותר של המחתרת בזגלמביה. חייקה גרוסמן פנתה אליה בבקשה לעשות שימוש ביומניה. בין השאר כתבה לה: "אודה ולא אבוש כי קראתי משם פרקים פרקים מתוך התרגשות בלתי רגילה. ואודה גם על כך כי מצאתי לא מעט את עצמי, למרות שנסיון החיים שלנו לא זהה לגמרי".⁸⁰

פרויקט כתיבה נוסף עלה על הפרק. דוד ליור, שהגיע עמה מבנדין לסלובקיה, ערך באותה עת את "פנקס בנדין", מראשוני ספרי הקהילות שחרבו. נראה שחייקה הבטיחה לכתוב לו רשימה על "השומר הצעיר" בבנדין והתמהמהה לשלוח אותה. ב־11.9.1957 כתב לה ליור והאיץ בה לקיים את הבטחתה: החומר על "השומר הצעיר" בבנדין חסר היה מאוד. "רק כך אנו תולים את תקוותנו, ואם את לא תבואי לימיננו – מי יעזור לנו?" ליור ציין שקרא את המאמר בספר השומר הצעיר ושהוא מתעתד לפרסמו, אך הוא רצה בתיאור שיכלול גם את התקופה של שנות השואה וכן ברשימה מיוחדת לזכרו של דוד קוזלובסקי. הוא לחץ: אם לא תשלח את המאמר הרי "שבאשמתך הסתדרות 'השומר הצעיר' בבנדין לא תתפוס את המקום הנכבד הראוי לה".⁸¹ אך היא לא שלחה את המאמר. שנה לאחר מכן יפרסם ליור את תקציר דבריה מספר השומר הצעיר.

מקצת מסיבות השתוותה של אמא עלו במכתב האחרון שנמצא בכתב ידה. בתאריך 19.1.1958 כתבה לחייקה גרוסמן וענתה על בקשתה:

אודה, שאינני ששה לקראת פרסום קטעים מיומני – למה? באתי ארצה, בין הראשונים, אחרי השואה. זה היה צו בשבילי, זאת היתה צוואה, למסור ולספר על זה מה שקרה שם.

היה לי צורך להעמיד מצבה ולהנציח, בפרט לאותה חברה שבתוכה הייתי חיה. היו אלה אנשים נהדרים ונפלאים (לא הזמן עשה אותם כאלה, ולא התנאים יצרו אותם, שכמותם לא נפגשתי עד היום בקיבוצנו). ונסעתי מקיבוץ לקיבוץ ומסרתי וסיפרתי. ואז נתקלתי באי הבנה בקיבוצי, חשבו זאת להתרברבות וסיפורי בדים. אמנם אף פעם לא סיפרתי את חלקי במאורעות והשתתקתי. זאת הסיבה שאינני ששה לקראת פרסומים. אבל

למענם, למען אלה, היקרים לי מכל עד היום הזה, שאני מרגישה רגש אשמה, על ששמותיהם לא הופיעו ולא נזכרו באף מקום, אני מסכימה לבקשתך.⁸²

היה זה המכתב שבו ענתה אמא לשאלתה של חייקה מדוע לא כתבה בעצמה ספר. "אני חלמתי על ספר גדול", כתבה "ולא חשבתי את עצמי מוכשרת לכך". היא סמכה על חייקה שתעשה שימוש הולם ביומניה.⁸³ "היה זה יום חג כשהופיעו, ספרה של רוז'קה"⁸⁴ ושלך, ותבורכנה הידים העושות במלאכת הקודש הזאת". את חג הספר שלה לא חגגה. את הילד הזה לא הצליחה ללדת.

סיום

באוקטובר 1957 חגג קיבוץ העוגן עשור לקיומו. הייתה התרגשות גדולה. שרגא וייל, אמן הקיבוץ, עיצב תערוכה גדולה. את הגראפים והפלקטים של שרגא ואת התצלומים המוגדלים מעשה ידי חברי הקיבוץ, עיטרו בובות עץ קטנות ממחרטתו של משה גלנצמן הנגר. בתערוכה, כמו גם בנאומים, פורטו הישגי הקיבוץ: מספר החברים היה כ-200, מספר הילדים 193, וסך הכול מנה הקיבוץ 539 נפשות.⁸⁵ בית החרושת לגומי, שהרחיב את מוצריו ופנה לפלסטיקה, היה לגאוות התעשייה הקיבוצית.⁸⁶ אנשי גן הירק פיתחו זן מלונים מיוחד, "מלוני העוגן". המלונים גודלו לראשונה בישראל מתחת לחממות פלסטיק, שיריעותיהן יוצרו בבית החרושת "עוגן", והם יוצאו ללונדון.⁸⁷ היו מספרים שמלכת אנגליה לא הייתה פותחת את ארוחת הבוקר שלה ללא מלון מהעוגן.⁸⁸ ברכת השחייה החדשה נחנכה אך לפני שנה, והחברים היו גאים בה מאוד: הם השתתפו בעבודת הבנייה בהנחייתו של אבא וכך חסכו חלק מעלויות הבנייה.⁸⁹

במסיבה החגיגית נאם אברהם הרצפלד, וכלוריתו הלכנה התנופפה. הרצפלד האריך בדבריו עד מאוד, ואנחנו הילדים כבר חיכינו בכיליון עיניים להצגה שיעלו החברים, "סיזיפוס והמוות" בבימויו של אלי פרידמן, במאי הקיבוץ. גם אנחנו הופענו. זה שבועות ארוכים אימנה אותנו מרים גולדברגר הנמרצת במופע חלוצים. מחולקים לקבוצות שייצגו כלי עבודה, שרנו בקצב אחיד: "הך פטיש עלה וצנח/ כבישי בטון בחול נמתח!/ עורי שממה, דינג נחרץ/, אנו באים לגאול אותך!" ניצה השתייכה לקבוצת "הפטישים", אני לקבוצת "המקבות", שעוצבו מגלילי קרטון והונפו באוויר בתנועות מעגליות לקצב השיר. איני זוכר את אמא שם, בחגיגות. לקראת העשור לקיבוץ הופיעו כמקובל מאמרים חגיגיים ב"על המשמר", ובאחד מהם רואינו מספר חברי קיבוץ

מרכזיים. קראתי את המאמר וסיפרתי לה בגאווה על כך. היא רטנה: "אבא שלך עשה דברים לא פחות חשובים". אך לא אמרה דבר על עצמה: זיכרון השואה לא היה חלק מחג הקיבוץ. "בלי מזוודות", מחזה שנכתב לקראת חג העשור על ידי נתן שחם, מסופרי התנועה הצעירים, נפסל בידי החברים ונגנז.⁹⁰ המחזה עסק בפעילי "השומר הצעיר" בסלובקיה ובפעולת ההצלה הנרחבת שלהם. במחזה הופיע בן דמותה של חייקה, "אברם", פליט מווארשה, המתריע בפני אנשי המחתרת בסלובקיה על ההשמדה הקרובה וטוען כי על תנועה לוחמת לנהל את המאבק עד הסוף בתוך העם. למען ידע העם. "דיוורו", איש המחתרת הסלובקית, בן דמותם של משה אלפן ורפי בנשלוס, אינו מאמין בכך. הוא אינו רוצה במות גיבורים, אלא בהבטחת ההמשך באמצעות הצלה ועלייה לארץ ישראל. הוויכוח חוזר גם עם "יודקה" (חביבה רייק), הצנחנית שהגיעה מארץ ישראל, המצהירה כי צריך לדעת להקריב את הכול ולהילחם בפועל ממש. "דיוורו" דוחה גם את טענותיה: "איננו נלחמים כדי לעשות רושם טוב על העולם... אנחנו הולכים להילחם מפני שיש לנו סיכוי לנצח ולהישאר בחיים".⁹¹ המחזה לא החמיא במיוחד לאנשי המחתרת, שביכרו את ההצלה על פני הלחימה. אך גם בצורתו זו היה בו כדי לקעקע מיתוסים מקובלים.⁹² מכל מקום, הוא לא היה לרצון החברים, שסברו כי בחג הקיבוץ יש להעלות נושאים הקשורים לכל החברים.

בתקופה שלאחר מכן חזרו הדיכאונות של אמא. לפי עדות שייקה גורן, שנזכרה למעלה, נודע לו שחייקה חולה, והוא בא לבקרה כחצי שנה לפני שנפטרה. הוא נפגש אתה ועם הילדים והלך עמה לבית הילדים. ככל הזכור לו עברה אז בבית הילדים.⁹³ עם שובו לגלאון קיבץ כמה מחבריו וסיפר להם כי נראה לו שחייקה מבודדת בהעונן, והם שבו והציעו כי תשוב לגלאון. חייקה אמרה לו כי אהבתה לילדים היא ה"דבר שמחזיק אותי". "כשנפרדנו", הוסיף, "ראיתי שהיא חולה".⁹⁴ גם רחל ספינקלשטיין התרשמה כך, אם כי פרטי עדותה אינם תואמים בכל את אלה של שייקה. לדבריה, בתקופה זו נהגה צפורה לנסוע לשהות עם חייקה כאשר בניטו היה בעבודה. חייקה לא עבדה. בבקרים היו קמים ביחד, בניטו היה יוצא לעבודה, וחייקה נשארת בבית. כשבוע לפני מותה סידרה וניקתה את הבית, גיהצה את הבגדים. נראה היה שהיא יוצאת מהדיכאון.⁹⁵ אבא התקשה במשך שנים רבות לספר לי את הסיפור המלא, וחלק מהפרטים נודעו לי בתחילה מפי מלכה. החרפת הדיכאון הייתה מלווה בניסיונות התאבדות. אבא ניסה לשכנע אותה להתאשפז פעם נוספת או לקבל טיפול רפואי ללא אשפוז. אך היא הייתה נחושה בדעתה שלא לעבור אשפוז נוסף. "הטראומה מהאשפוזים הקודמים היתה כה עמוקה כנראה שהחליטה לשים קץ לסבלה

הבלתי נסבל".⁹⁶ ולפי רחל: "היא לא רצתה שהילדים יחשבו שיש להם אמא לא שפויה".⁹⁷ האם היה זה "למענם". למעננו.

לבסוף הסכימה כביכול להתאשפז, והכינה את עצמה לנסיעה לבית החולים. בשעת ערב מאוחרת, אחרי שנרדמו צעדיו הקצובים של יאיר המורה במסדרון, הופיעו לפתע אבא ואמא בבית הילדים. אמא הייתה לבושה במעיל ארוך, כמי שמוכנה לנסיעה. הם אמרו שאמא רוצה להגיד לי שלום לפני שתיסע. לימים סיפר אבא כי לאחר מכן הלכו שניהם לישון רגועים. אבא נרדם. משהקיץ לא הייתה לצדו. הוא מצא אותה תלויה על העץ הגדול ממול גינתם של האיזורים. היה זה ערב יום הזיכרון לשואה ולגבורה. היא הצטרפה לבסוף אל חבריה.

פרק עשרים ושבעה

התפייסות

באפריל 2008 אנחנו מתכנסים ליד הקבר. לאחר חמישים שנה, אנו כאן, בפעם הראשונה, כולנו יחד. במשך השנים הרבות שחלפו נשא כל אחד מאתנו את זכרה של אמא בדרכו שלו. בסביבות פסח היה מי מאתנו פוסע לבדו בשביל שבפרדס, מנקה את הקבר ומשתהה מעט למולו. בתקופות מסוימות הייתי מגיע להעוגן מהקיבוץ החדש שבנגב, ואבא ואני היינו הולכים יחדיו עם זר פרחים שמלכה הכינה בעוד מועד. לפני כעשר שנים, כשסיימנו לטייל במסלולי הקרבות של צבי, של ארנון ושלי, באנו הנה לראשונה עם הילדים. אחר כך היינו פוגשים לעתים את צבי ונילי בשער המוביל לפרדס. אך אף פעם לא התכנסנו כאן ביחד. כולנו.

השער המוביל אל בית הקברות נעול, ונדרש בירור טלפוני כדי להשיג את המפתח. העניין חשוב, שכן יש להסיע את אבא בשביל הפרדסים הישן, שהפך עתה לדרך סלולה. הוא בן תשעים עתה: בדצמבר חגגנו את יום הולדתו בשדה ניצן. זה כחמש עשרה שנים הוא מתגורר שם, במושב שבנגב, עם מלכה, סמוך לביתם של ארנון וג'ודי.

בית הקברות חשוף לעין בקצה הדרך, במרחק כמה מאות מטר מגדר הקיבוץ. הפרדס נעקר לפני מספר שנים. הוא נקרא בזמנו "הפרדס הצעיר" להבדילו מ"הפרדס הישן", שהיה פרדס ערבי נטוש ליד הכפר קקון. את הפרדס הצעיר נטעו ראשוני הקיבוץ בשנות החמישים, על מנת להכין ל"בנים" מקורות תעסוקה חדשים. עקירת הפרדס על ידי הבנים הייתה חלק קטן מסימני המשבר העמוק שחווה הקיבוץ בשנים האחרונות. תפארתו התעשייתית והחברתית של העוגן נמוגה אי אז בשנות השמונים, בתקופת המשבר הכלכלי של הקיבוצים. בית החרושת היה בהפסד תפעולי במשך חמש שנים, והקיבוץ הגיע בשנת 1989 לחובות של 40 מיליון שקלים. נוצרו מתחים קשים בין צעירי הקיבוץ לוותיקיו: הצעירים ביקשו להשתמש בקרן הפיצויים "נצחות" להחזר החובות, והוותיקים סירבו מתוך רצון להגן על הפנסיה שלהם. המתחים פוררו את הסולידריות הישנה. חברי העוגן, שהיו גאים תמיד בלכידות החברתית ובכיטחון הכלכלי

שהקנה להם בית החרושת, חשו כי עבר זמנה של המסגרת השיתופית. בשנות האלפיים החל הקיבוץ לעבור תהליך הפרטה מדורג. משק הילדים נסגר, ולאחריו גם חדר האוכל. ברשא שלפני האולם נפתח גן אירועים. מכוניות הופיעו ליד חדרי החברים.

איש מאתנו אינו חי בקיבוץ. צבי ואני מגיעים מהצפון, ארנון ואבא באים מהנגב. הילדים מתקבצים מתל אביב, חיפה וירושלים. בקיבוץ נותר רק הקבר. המילה "חייקה" מובלטת עליו באותיות שיש שחור שהודבקו על המצבה. שאר הכיתוב חקוק באבן, ויש להדגישו בצבע מפעם לפעם. האותיות הבולטות של השם מחזיקות מעמד, אך עץ האשל הגדול שסכך עליו נעקר לפני מספר שנים. שוב אין צורך לנקות את הקבר מעלי המחט הרבים. רק להשקות צריך ולהחליק מעט את פני השיש. בשעתו, היה זה הקבר השני שנחפר בקיבוץ הצעיר, ורק חומת הבלוקים הנמוכה התוותה את תחומי בית הקברות הגדול והריק. עתה התמלא המתחם, וקברים חדשים צצים לפרקים. מדי שנה, לאחר שאני מתייחד עם אמא, אני מסייר לראות מה התחדש. חברה לקיבוץ של אמא שוכבים כאן עתה במנוחה לצדה. שוב אינה לבדה.

אנו מתכנסים סביב הקבר, ואני פותח בכמה מילים. יותם, בנו של ארנון, מצלם בווידיאו. הוא וקרן העומדת לצדו הקימו קבוצת צלמים פוליטיים. הם קוראים לעצמם "אקטיביסטיס" ומתרכזים בתיעוד רציף של מעשי הדיכוי בגדה. הקבוצה פועלת על פי עקרונות מחמירים של קולקטיב אמנותי פוליטי. השם הפרטי של הצלמים אינו מופיע בתערוכות ובפרסומים; הקרדיט הוא של הקבוצה בלבד. מעשה התיעוד הוא העיקר, לא הרווח האישי. חלק ניכר מעבודת הקבוצה מושקע בתערוכות רחוב. הם מציבים תצלומים מוגדלים ככל האפשר בחוצות תל אביב, ואלה מתגרים בעוברים ושבים: חומות גדר ההפרדה והפלשתינאים המושפלים במחסומים משקפים להם בצינה שחורה-לבנה מציאות שהם מנסים להרחיק.

בן, אחיו של יותם, לא הגיע. הוא מסתובב עתה בקומנות אנרכיסטיות בברזיל. בראשית מסעו לקח חלק פעיל בהפגנות הענק בגרמניה כנגד ה"ג'י אייט" ואחר כך פנה לדרום אמריקה. בקולקטיבים החדשים והפרועים שהוא מוצא במשכנות העוני של ריו, ובמחנות האיכרים חסרי הקרקע שהשתלטו על הלטיפונדות אשר גזלו מהם את אדמתם, הוא מוצא סוג של מאבק חדש ומלהיב. אך נמרוד עומד כאן וגם דניאל. ארנון הנחיל גם להם את רוח המאבק של אמא: במשך שנים, מדי יום שישי, עמד ארנון בצומת המוביל לגוש קטיף, נושא שלטים הקוראים למתנחלים למהר ולצאת משם כדי להסיר מכשול לשלום.

אני מספר את סיפורה של חייקה. זהו תפקידי במשפחה. "נר זיכרון", קראה לכך דינה ורדי. שיהיה. אחדים מהילדים מכירים את הסיפור. לפני שתיים עשרה שנים, ב־1996, ערכנו אתם טיול שורשים להונגריה, סלובקיה ופולין. אילת קראה במהלך המסע את הספר **מיומן בגטו**. עופר הסתפק אז בסיפורים. עיניה של אילת מזכירות לי את עיני אמא הרכות בתצלום מימי הגטו. היא בת עשרים ושש עכשיו, גילה של אמא שבתצלום. כשנולדה, שקלנו לקרוא לה על שם אמא, אך לא העזנו; צליל השם היה מיושן, גלותי־משהו, לא הולם לבת הארץ הזאת. אילת לומדת עכשיו באוניברסיטת תל אביב לקראת תואר שני בפילוסופיה של החינוך. לתואר הראשון למדה גם ספרות. עופר, שקרא את ספרה של אמא לא מכבר, שב ממסעותיו והתחיל ללמוד באוניברסיטה העברית מוזיקולוגיה ופילוסופיה. חלום ההשכלה של אמא מתממש באמצעותם, וגם המקצועות שבחרו ללמוד הם ברוח חלומותיה; הם לא אמורים להביא להם תועלת חומרית, אלא להעשיר את עולמם הרוחני. ואולי, מבלי משים, התגנבה לכאן גם רוחו הנשכחת של סבא לייבל קלינגר. וכי מה מבדיל בין תלמיד חכם השקוע בספריו, לבין פילוסוף, היסטוריון, חוקרת ספרות ילדים או מוזיקולוג.

צבי מקשיב בריכוז. תמיד ידע להקשיב: מורשתו של אבא היא. הוא מימש את חלומו של אבא ללמוד בטכניון והיה למהנדס. הוא בן שישים ושלוש. זה עתה פרש מרפא"ל וכבר מצא לו עבודה במפעל אחר לטכנולוגיה מתקדמת. ברפא"ל הגיע למעמד גבוה וניהל פרויקטים רגישים. יותר מזאת אין אנו יודעים על עבודתו: שפתיו חתומות. כשהוא נוסע לחו"ל הוא נכשל תמיד בבדיקת גלאי המתכת. מחצית הקילו רסיסים שבגופו, מזכרת לקרב קלעה הנורא במלחמת ששת הימים, מצפצפים בחדות. לידו עומדת נילי, חברתו. לצדם, בתו של צבי, כרמל. רונן בעלה מחזיק את מעין בן השנה. שניהם פסיכולוגים צעירים, העושים את תחילת דרכם במסלול המקצועי המפרך. את בנם הבכור, נדב בן החמש, לא הביאו. האם זה שוב מחמת אותו "נישט פור דען קינדערן" הישן של הקיבוץ. נרי, בתו השנייה של צבי, לא יכלה להגיע מפאת מחלתה. בקרוב תינשא.

בסיפור קורותיה של אמא אני משלב כמה זיכרונות ילדות. המעבר מלשון "חייקה" ללשון "אמא" ומלשון המספר הכל־יודע ללשון המספר־העד – קשה לי. כשצבי דיבר במסיבת יום ההולדת התשעים לאבא, הוא נקט לשון עקבית: "אבא", "אמא", "אני" ו"אנחנו". זיכרוננו משוחרר משלי והוא מתחבר אליו בנינוחות. למלכה, מן הסתם, היה קשה, אך כדרכה לא אמרה כלום: היא רצתה לשמוח בשמחתו של בניטו. לכאן לא הגיעה, אך היא נמצאת אתנו. מלכה בת

תשעים ושתיים, ועדיין חייה מלאים פעילות. בבית הקטן שכנה לה אבא במחסן הריק שעמד בחצרו של ארנון, היא ממשיכה לבשל כמימים ימימה, לסרוג כובע צמר לכל תינוק חדש שנולד במושב, לטפח את עציציה ולעקוב אחר החדשות בעולם. כשאנו חוזרים מביקור בשדה ניצן, שקית ההבצ'וקים הטריים שהיא מפקידה בידניו מלווה תמיד באזהרה: "ושלא תזלול את הכול בדרך. תשאיר משהו לילדים". בלעדיה, ספק אם המשפחה הייתה משתקמת לאחר מותה של אמא. רק בדיעבד התגלה לנו כמה קשה נאבקה לתפוס את מקומה במשפחה ובקיבוץ.

אני מסיים את דברי. מתוך השתיקה המשתררת בוקע לפתע קולו של אבא, עמוק והחלטי. הוא פונה אל אמא ישירות, כמשוחח עמה. הוא מספר את סיפורה, את כאביה ואת חסרונה. אני מקשיב לדבריו בדריכות ומהרהר: אם כעס עליה במשך השנים על שהשאירה אותנו לברו עם שלושה ילדים, הרי שעתה התפייס אתה לבסוף. אבא מספר לאמא על המשפחה שגדלה והכתה שורשים. הוא מקדיש מילים חמות למלכה שתפסה את מקומה. שלא כדרכו אין הוא קורא מהכתב. המילים יוצאות מפיו מגובשות, ברורות. לראשונה זה חמישים שנה הוא מדבר אתה ועליה בנוכחות כולנו. הדברים קשים לו, קולו נחנק מעט, אך הוא עומד על רגליו, נשען מעט על מקלו וממשיך בדבריו עד לסיומם. מרחוק משקיפים אליו בתי הקיבוץ שכנה אחד לאחד, מסביבו משפחתו שגדלה והתרחבה.

ארנון מקשיב לו. חייקה אינה מופיעה בזיכרונות הפעוט בן השנתיים וחצי. מלכה, שהגיעה שלוש שנים אחרי מותה, הייתה לו לאם. מבין שלושתנו, הוא שתומך באבא ובמלכה יותר מכול. הוא גם הקרוב מכולנו לעבודת האדמה ולחיי השיתוף שאיוו להם ההורים. חלקות המנגו, הפיטאיה והפרחים שלו משתרעות על מישורי הנגב המערבי. הוא היה הראשון בארץ שגידל פירות קקטוס: פיטאיה וקובו. השנה יקטוף לראשונה רימונים. ביום הולדתו של אבא הגדיר את עצמו כמי "שנולד עם כפית של בטון בפה" וגורלו נגזר לחיים של יצירה. "כי מי שגדל מגיל אפס בצל פיגומים", אמר אז, "וראה מבנה ענק שעולה וצומח מתוך הדשא הגדול בהעוגן, שעד לאותו יום דבר לא הפריע את מנמוו השליו מלבד תהלוכות ביכורים ומשחקי כדורגל מקומיים, הולך ומתקלף לו אט אט מקרשי תבניות היציקה, אין לו כמעט אופציה אחרת מלבד חזון, תכנון ועשייה". ג'ודי, אשתו, לא יכלה להגיע. היא בתורנות בבית חולים סורוקה, וכמיילדת ידיה תמיד מלאות עבודה. נכונותה לקלוט עם ארנון את ההורים ולחיות בקרבם הפיחה בהם חיים חדשים. היא הפכה את ביתם למרכז המשפחה; זו שלנו בישראל וזו שלה באנגליה.

עופר מוציא את הגיטרה ומכוון במהירות. הוא פורש לפניו את תווי השיר שהוריד רק לפני יומיים מהאינטרנט. הוא לא הכיר את "תחת זיו כוכבי שמים", ואני חששתי שמא לא יספיק ללמוד את השיר. החלטנו על סוצקבר, ולא על שיר הפרטיזנים. הרי אנחנו חיים כאן, ושוב איננו נזקקים ל"מצעדנו המרעים אנחנו פה".

רוחה המתריסה של אמא מחלחלת עד לנכדיה: בן, נמרוד ועופר הם סרבני גיוס, ואנו תומכים בהם. גם יותם מסרב לשרת בשטחים. בין אמא לבינם מגשרים צבי, אני וארנון; כל אחד מאתנו לחם בשתיים-שלוש מלחמות. אנחנו זכינו לנשק, להכשרה הצבאית שכה חסרה לה, שם בגטו. שלושתנו היינו למפקדים. אך מורשתה של אמא מעולם לא הייתה מיליטריסטית; היא הייתה מרדנית. במודע או שלא במודע הלכנו אחריה. ארנון היה ראשון הסרבנים במשפחה, ונכלא בשנת 1989 לשלושים יום בגין סירובו לשרת בשטחים. כשנקראתי אף אני באותו זמן לשרת בשטחים שלחתי מכתב סירוב למפקד בית הספר לפיתוח מנהיגות שבו שירתי אז במילואים, אך הוא העדיף לעבור עליו לסדר היום. במקום זאת הטיל עלי לכתוב ספר מנהיגות. אחר כך באו הבנים: כל אחד, התלבטויותיו והחלטותיו. משהתייצב נמרוד בוועדת המצפון הזכיר את סבתו לוחמת הגטאות. כמוצאי שלל רב מיהרו חברי הוועדה לשאול אותו אם אינו אמור ללכת בדרכה. נמרוד ענה שיש לו גם סבא, שבאותו מצב עצמו בחר להציל חיים.

"כל מילה שלי דמעה היא, נא קבלנה אל חיקך", שר עופר בקול נמוך. רעיה מצטרפת אליו. היא אמא של עופר, האישה שלי. רעיה מורה לתאטרון ומשמשת כ"וועדת תרבות" של המשפחה. כשאנו מתכנסים בשדה ניצן בראש השנה ובפסח, היא המחלקת את תפקידי הקריאה בהגדה; כן, אנחנו עדיין קוראים בהגדה הקיבוצית האתאיסטית. רעיה היא המביימת את החג גדיא המשפחתי, שבו על כולם להשתתף בתפקידים השונים. דניאל היא הגדי, אילת חתול, נמרוד השוחט. זה שנים היא מלווה אותי במסעותי אל אמא. בשעות שאני חושש לפתוח את תיבת העבר ולהציץ בה, היא מעודדת אותי להעז. עם סיום הנגינה היא הראשונה להניח אבן קטנה על הקבר. אנחנו מצטרפים אליה. עוד זמן מה אנו יושבים מול הקבר ושותקים, איש איש ומחשבותיו. ואחר כך כהרגלנו, אנו פונים זה אל זה, מחליפים חוויות, מפטפטים. חג הפסח קרוב. מי ישחק השנה בחד גדיא המשפחתי את תפקיד האש, ומי את תפקיד המים.

תורות

הרבה אנשים ליוו אותי בדרך הארוכה של כתיבת ספר זה. בשל הפער הגדול בין תחילת הכתיבה לבין סיומה אחדים מהם שוב אינם בין החיים, ואיני יכול אלא לקוות כי המילים שנכתבו בזכותם יהיו, בדרכן שלהן, זיכרון הולם לחייהם. בראש ובראשונה אני חייב תודה לעדים, שניאותו לפתוח בפני את עברם. משיצאתי למסע הכתיבה, בשנת 1985, עדיין לא קל היה הדבר. תוך כדי כתיבה תיעדתי גם את הכאב שנכרך במסירת העדות וגם את החוויה המיוחדת בהאזנה לה. שמות העדים, שלכולם אני אסיר תודה, מצוינים בביבליוגרפיה, ומבין כולם אני מבקש להזכיר את תרומתם המיוחדת של חברי גלאון: אסתר שושן, שייקה גורן, אברשקה אייזנברג ושמריהו מילינסקי; של אנשי בנדין וסוסנוביץ: תושיה ושלום הרצברג ופרדקה מזיא; של אנשי המחותרת: פלה כ"ץ, אברהם פישל, עדה הלפרין, חווקה לונצ'נר ושמואל רון. בזכות זיכרונם החי יכולתי לא רק לגלות פרטים שונים שהתיעוד לא הגיע אליהם, אלא גם, ובעיקר, לחוש ולו שמץ מרוח התקופה שבה חיו ופעלו.

סיוע רב הגישו לי עובדי הארכיונים, המוזכרים אף הם ברשימה הביבליוגרפית, וביניהם, בתחילת הדרך, שמואל פרנקל ויהושע ביכלר, אנשי ארכיון מורשת, ולאחר מכן דניאלה אוסצקי מארכיון מורשת ותלמה נשיא ויוספה פכר, עובדות ארכיון יד יערי. בארכיון יד ושם נעזרתי מאוד בהדסה מודלינגר, בבית לוחמי הגטאות באליהו שטרן, ובארכיון משואה בנפתלי צחר. לכל אלה ולשאר עובדי הארכיונים, שעשו וממשיכים לעשות את עבודתם הקשה והקפדנית, נתונה תודתי.

עידוד למחקר בתחילת הדרך נתן לי פרופסור ישראל גוטמן. פרופסור גוטמן קרא חלקים רבים מכתב היד בשלבי הכתיבה הראשונים, ולאחר מכן היה, עם הפרופסור שאול פרידלנדר, למנחה עבודת הדוקטורט שלי. כמו כן נעזרתי בתחילת דרכי בפרופסור דינה פורת, שבסמינר שלה דיברתי לראשונה על המחקר. אם כי לא תמיד ראינו את הדברים עין בעין – תודתי העמוקה נתונה להם. באותן שנים של התחלה עמדה לצדי גם דמותו הבלתי נשכחת של פרופסור יהודה אלקנה. נכונותו של יהודה להמשיך לסייע לי, אף על פי

שפניתי מהפילוסופיה וההיסטוריה של המדע לכיוון אישי ומחקרי שונה, הייתה לי לימים לדוגמה.

מששכתי לפני כשנתיים למחקר על מנת להפכו לספר, קיבלתי עידוד רב ממספר עמיתים שקראו את כתב היד, העירו הערות חשובות ועודדו אותי להוציא את הדברים לאור: פרופסור רות לין מאוניברסיטת חיפה, פרופסור חנה יבלונקה מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב, פרופסור משה צוקרמן מאוניברסיטת תל אביב, פרופסור דליה עופר מהאוניברסיטה העברית. את התמיכה הרבה ששאבתי ממוקי צור יקשה לתאר במילים: אמונתו בספר, כך נראה לי לפעמים, הייתה גדולה משלי. לכולם נתונה תודתי הגדולה, תודה שאינה מסירה ממני את האחריות המלאה לכל טעות או פגם שיתגלו בספר.

התמזל מזלי וזכיתי לשיתוף פעולה ולסיוע יוצאי דופן במלאכת העריכה וההפקה. דגנית רגב הקלידה בקפדנות ובדייקנות את נוסח כתב היד הראשוני שהודפס במכונת כתיבה. רוחה הטובה של גבריאלה אביגור-רותם שערכה את הספר שורה עליו: היא היטיבה לתקן ולהציע שינויי נוסח וקיצורים שונים במקומות הנדרשים בצורה המשמרת את רוח הכתיבה, אך מקפידה על סגנון תקין. העבודה עם גבריאלה הייתה עבורי חוויה יוצאת דופן שנעשתה תוך הבנה הדדית, עידוד להבהרה או לחידוד של נושאים שונים וסיוע בקבלת החלטות בנושאים אחרים. שרון חנוכה בן-שימול מהוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה פעלה ביעילות ובזריזות ומעל לכול ברוח נלהבת לקידום הטיפול בהפקה. כן מסורה תודתי העמוקה להוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, ובפרט לעומדת בראשה, פרופסור דפנה ארדניסט-וולקן, על ההחלטה להוציא את הספר לאור ולסייע בעלויות, ולהוצאת ידיעות ספרים השותפה לפרסום הספר. רשות המחקר של המכללה האקדמית תל חי בראשותו של הפרופסור חיים גורן סייעה רבות הן בעצה והן בסיוע כספי בנושאים שונים הקשורים בהוצאת הספר לאור.

ספק אם אצליח לבטא כראוי את התודות לבני משפחתי. ספר כזה, הנכתב על המשפחה ובתוך המשפחה, הוא מסע משותף לעבר. במסע כזה יש רגעים רבים של בדידות וייאוש, אשר רק המילה הטובה או המשובח החם של בני משפחתך יכולים לסייע בהם. נראה לי שלאבא היה קשה במיוחד, אך הדרך שבה היה מוכן להתמודד עם העבר ולשתף פעולה עם הכתיבה בהווה, סייעה לי עד מאוד. צבי וארנון, אחי, העניקו לי עידוד ותמיכה; צבי – לאחר שקרא את כתב היד הראשוני, וארנון – לאחר שקרא את כתב היד המעודכן, וכקורא חד-עין ומעורב היה הראשון להגיב ולאשר לי שאכן כתיבתי עולה בקנה אחד עם כוונותי.

על רעיה הכברתי מאוד הן בתקופת הכתיבה המוקדמת והן בשנים האחרונות, משחזרתי לכתב היד. ללא יוזמתה וללא תשובותיה החכמות להתלבטויותי, ספק אם הייתי חוזר לכתב היד הראשוני וספק אם היה הפרויקט מושלם. התגובות וההערות של ילדי אילת ועופר היו חשובות לי לאין ערוך; זכיתי שהם יהיו לי לא רק בת ובן, אלא גם בני שיח בהירים ושנונים. פרקים מסוימים אף נכתבו בהשראתם. גם יותם, בן, נמרוד ודניאל, ילדיהם של ארנון וג'ודי, עודדו אותי. הם קראו את כתב היד בזה אחר זה, והדרך שבה התמסרו ונענו לכתוב ריגשה אותי ביותר. הרי בחשבון אחרון הם, כמו אילת ועופר ובני דורם, אמורים להיות הקוראים שאליהם הייתי מבקש להגיע.

ועוד תודה לסטודנטים שלי, והם רבים עד מאוד. רק במקרים נדירים שיתפתי אותם בידיעה שלחלק מהנושאים שבהם אני דן עמם בכיתה יש גם נגיעה אישית אלי. הדרך שבה השתתפו, הגיבו, שאלו, חקרו וכתבו על נושאים שונים שיש להם זיקה לספר זה, הייתה לי מעין רוח גבית שתמכה בתהליך ועזרה לי להתקדם. הייתי רוצה שיקראו את הספר הזה, המכוון גם אליהם, מתוך תקווה שידבר אליהם מבעד לאותיות הכתובות של הטקסט.

ולבסוף, אמא. חייקה. חייקה קלינגר. האם עלי להודות לה על חייה, על פעולתה, על כתיבתה, וכן, גם על החיים שהעניקה לי, או שמא עלי לבקש סליחה ומחילה – כדרך שיהודים דתיים מבקשים מחילה מן המתים טרם סתימת הגולל – אם כתבתי דבר או שניים שלא כראוי. כנראה ששניהם גם יחד; שלום לעפרך ולמילותיך, אמא. ולוואי שקלעתי ולו לשמך מרצונך.

הערות

הערות לפרק שני

- 1 מקור שמו של יוסף היה אף הוא שווינקלשטיין, אך הוא החליפו בארץ לספינקלשטיין, לנוחותם של אנשי הצבא הבריטי שקיים עמם קשרי מסחר ענפים.
- 2 עדות יצחק קלינגר, רחובות, 2008.
- 3 Będzin (Bendin) Census of 1939, Jewish Historical Institute Archives – <http://www.jewishgen.org>, signature: 212/11 (להלן: מרשם אוכלוסין, בנדין 1939). המרשם נעשה מיד לאחר הכיבוש, כנראה לצורכי שלטונות הכיבוש הגרמניים.
- 4 עדות יצחק קלינגר.
- 5 מרשם אוכלוסין, בנדין 1939.
- 6 עדות יוסף ספינקלשטיין, תל אביב, 1985.
- 7 פנקס בנדין, בעריכת א"ש שטין, תל אביב: הוצאת ארגון יוצאי בנדין בישראל, 1959, 244.
- 8 עדות שלמה שווינקלשטיין, רמת גן, 1985.
- 9 פנקס בנדין, 244.
- 10 לפי עדות אסתר שושן, חברתה של חייקה, המשפחה כנראה ירדה מנכסיה. עדות אסתר שושן, גלאון, 1985.
- 11 עדות שייע שווינקלשטיין, קיראון, 1985; עדות אסתר שושן; עדות עדה הלפרין (נויפלד), תל אביב, 1985.
- 12 פנקס בנדין, 244.
- 13 פנקס בנדין, 242; עדות שלמה שווינקלשטיין. על חשיבותו של הקלויו ניתן ללמוד גם ממספרו הסיפורי בפנקס ואורך הקטע שהוקדש לו.
- 14 מרשם האוכלוסין, בנדין 1939.
- 15 כפי שנראה רחוב מודז'יובסקה בסיוור שנערך במקום בשנת 1996.
- 16 עדות שלום הרצברג, רמת גן, 1987.

- 17 עדות חנה ליברמן, גלאון, 1985.
- 18 עדות שייע שווינקלשטיין.
- 19 עדות פסיה נויאהאוס, חצור הגלילית, שיחה טלפונית, 2008.
- 20 שם.
- 21 עדות שלמה שווינקלשטיין.
- 22 עדות יוסף ספינקלשטיין.
- 23 עדות שלמה שווינקלשטיין.
- 24 לפי עדות אסתר שושן, היא ראתה את האח לפני מלחמת העולם השנייה, אך במרשם התושבים משנת 1939 שמו אינו מופיע.
- 25 מרשם האוכלוסין, בנדין 1939.
- 26 עדות יוסף ספינקלשטיין.
- 27 אוסף צילומים משפחתי.
- 28 מרשם האוכלוסין, בנדין 1939.
- 29 עדות צפורה אייזנברג (שפורן), גלאון, 1986.
- 30 חייקה קלינגר, מיומן בגטו, מרחביה: ספרית פועלים וקיבוץ העוגן, 1959, 114.
- 31 במרשם האוכלוסין, בנדין 1939, מופיעה האחות הצעירה ששמה חנה-מלכה, אך כל העדויות מתייחסות אליה בשם מניה. ראו למשל: עדות טוסיה (תושיה) הרצברג, תל אביב, 1985; עדות חנה ליברמן, גלאון, 1985.
- 32 עדות קרולה בוים, תל אביב, 1985; עדות שרגא פרוכטצווייג, תל אביב, 1985.
- 33 זהו התאריך המופיע על תעודת הפטירה וכן על קברה. במרשם האוכלוסין של בנדין משנת 1939 מופיע תאריך לידה אחר: 28.9.1916. ~~דבר מדוע בחרה חייקה לציין דווקא תאריך זה במרשם האוכלוסין, אך יש לזכור שהמרשם נערך בתנאי כיבוש ושיקולי היהודים לגבי דרך רישומם הביאו בחשבון מצב זה.~~
- 34 עדות אסתר שושן; עדות שרגא פרוכטצווייג; עדות עדה הלפרין (נויפלד), תל אביב, 1985; עדות חנה ליברמן.
- 35 קדיה מולודובסקי, פתחו את השער, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1979, 7. |קאדיע מאלדאווסקי, "אלקע מיט דער בלויע פראסאלקע", מארצעפאנעס: מעשהלעך און לידער פאר קינדער און יוגנט: בילדונגס-קאמיטעט פון ארבעטער-רינג און פארלאג ציקא, 1970.]
- 36 פנקס בנדין, 6.
- 37 עדות יהושע אפרון.

- 38 עדות טוסיה (תושיה) הרצברג, תל אביב, 1985. זה היה הריאיון הראשון עם טוסיה. במשך השנים נוספו שיחות רבות שנמשכו עד שנת 2004. להוציא את מראי המקומות של פרק זה, הנסמכים על עדותה של טוסיה בשנת 1985, יצוינו בהמשך מכלול שיחות אלה כעדות טוסיה הרצברג.
- 39 חיים נחמן ביאליק, כל שירי ח. נ. ביאליק, תל אביב: הוצאת דביר, תשל"ג, 14.
- 40 עדות טוסיה הרצברג, 1985.
- 41 עדות יהושע אפרון, תל אביב, 1985.
- 42 עדות חנה ליברמן.
- 43 עדות יהושע אפרון.
- 44 עדות טוסיה הרצברג.
- 45 עדות קרולה בויס, תל אביב, 1985.
- 46 עדות טוסיה הרצברג; עדות יהושע אפרון.
- 47 עדות יהושע אפרון.
- 48 שם.
- 49 יעקב פיכמן, לשון וספר: ספר לימוד ומקרא עם מחלקה לעבודות בכתב, וארשה: צנטראל, תרפ"ג-תרפ"ד (1923-1924), 4 כרכים.
- 50 פנקס בנדין, 318-319.
- 51 עדות יהושע אפרון.
- 52 עדות טוסיה הרצברג.
- 53 ~~Stefan Żeromski (1864-1925), עדות מסיימת להשפעתו על אפרון, הייתה ובני דורם שעלו לארץ היא העובדה כי שניים מספריו תורגמו לעברית בשנות הארבעים: בני בלי בית (תורגם עם השמטות קלות על ידי ב' מרדכי וכך במקור), תל אביב: י' שמעוני, 1946; תולדות החטא, תל אביב: מסדה, 1947.~~
- 54 "הנארווניקים" (מלשון "ההולכים אל העם", ברוסית) היו תנועה אנרכיסטית של משכילים רוסיים, שביקשו להוביל את האיכרים הרוסים למהפכה חברתית, אך בהיעדר תמיכה מצד האיכרים ארגנו קבוצות טרור נגד נציגי המשטר, שהידועה שבהם הייתה "נארוודניה וולה" ("רצון העם"). הנארווניקים הם שהתנקשו בחייו של הצאר אלכסנדר השני (ב-1881).
- 55 ספרו של בוז'ובסקי (Stanisław Brzozowski, 1878-1911) הופיע בתחילת המאה. ללהבות נודעה השפעה מעצבת על דור וחצי של אינטלקטואלים פולנים מובילים כגון לשק קולקובסקי, צ'סלב מילוש ואדם מכניק. על השפעתו העמוקה על תנועת "השומר הצעיר" ידובר בהמשך. הספר היה אחד

- הספרים הראשונים שפורסמו על ידי ספרית פועלים מיסודה של "השומר הצעיר" בארץ ישראל: סטניסלב בז'וזובסקי, להבות, תרגום בנימין טננבוים, מרחביה: ספרית פועלים, 1940-1939.
- 56 Zofia Nałkowska (1884-1954), בין האינטלקטואליות הפולניות הראשונות שנלחמו לזכויות נשים.
- 57 Wanda Wasilewska (1905-1964), הריאליזם הסוציאליסטי היה מקובל בשנות השלושים כסגנון הכתיבה המחייב כברית המועצות, וכדי להשליטו דוכאו סגנונות כתיבה אחרים. בקרב תנועות סוציאליסטיות מחוץ לברית המועצות הוא נחשב כסגנון המאפשר שילוב של תיאור חברתי נוקב עם ביקורת חברתית המכוונת כנגד המשטר הקפיטליסטי. ~~ספרה של ואסיליבסקה, קשת בענן, העוסק בשנות מלחמת העולם השנייה, תורגם לעברית והופיע בספרית פועלים, מרחביה, 1943.~~
- 58 הרשימה לפי עדות יהושע אפרון. שני הספרים של תומאס מאן שהשפיעו ביותר על צעירי התקופה היו הנובלה טוניו קריגר והרומן הר הקסמים. שניהם עוסקים בכוחה של האמנות ובהשתוקקות אל היופי הבלתי מושג. לנובלות הפסיכולוגיות של סטפן צווייג (אמוק, פחד, 24 שעות בחייה של אשה, ועוד), שהתפרסמו לאחר מלחמת העולם הראשונה, הייתה השפעה מיוחדת על דרך ההתבוננות בנפש האדם, שסיגלו לעצמם משכילים בני התקופה. ספרו של אריך מריה רמארק, במערב אין כל חדש (1929), נחשב לרומן האנטי-מלחמתי הגדול של התקופה. ~~לספרו של רמארק נודעה חשיבות רבה בציבור היהודי הרדיקלי, כפי שניתן להסיק מהתרגומים המיידיים ליידיש ולעברית שהקדימו את התרגום לפולנית: עריך מאריא רעמארק, אויפן מערב ניטא קיין נייעס, יידיש: פועה ראקאווסקי, וורשע: י"א צוקער, 1929. [אריך מריה רמארק, במערב אין כל חדש, תרגום מגרמנית: יעקב הורוביץ, וארשה: הוצאת שטיבל, תרפ"ט.]~~
- 59 ספרים אלה, שמרביתם תורגמו מצרפתית, יצוינו בהמשך בהקשר הרלוונטי.
- 60 לשני הספרים האחרונים תהיה השפעה רבה בהמשך על חייקה וחבריה. כאן יצוין רק כי ספרו של פרנץ ורפל, ארבעים הימים של מוסה דאג, העוסק בשואת הארמנים במלחמת העולם השנייה, שראה אור בגרמנית בשנת 1933, בעברית בשנת 1934 וביידיש בשנת 1939. לא נמצא תרגום פולני לספר משנות השלושים. גם לספרו של מלרו, חיי אנוש, שפורסם בצרפת בשנת 1933 ותורגם לפולנית בשנות השלושים הייתה השפעה מיוחדת על חייקה, שתידון בהמשך.
- 61 תאריך החיבור אינו ידוע. הוא נכתב עבור עלון ההכשרה שהתפרסם בתקופה

מאוחרת יותר, אך תוכנו ודרך כתיבתו מצביעים על חיבור מתקופת הגימנסיה. כתב היד היה שמור בידי אסתר שושן בקיבוץ גלאון, 1985. ~~הרגום: טוסייה הרצברג.~~

הערות לפרק שלישי

- 1 ראו למשל: עדויות קרולה בויס, טוסייה הרצברג, נפתלי צחר, יהושע אפרון ועוד.
- 2 **ספר השומר הצעיר**, כרך א', ישראל רוזנצוויג ולוי דרור (עורכים), מרחביה: 1956, 32.
- 3 ד"ר חיים ולגרין, **פנקס בנדין**, 280-281.
- 4 Hans Blüher, *Die Deutsche Wandervogelbewegung als Erotisches Phänomen: Ein Beitrag zur Erkenntnis der Sexuellen Inversion*, Berlin-Tempelhof: B. Weise, 1912.
- 5 גוסטב לנדאואר (1870-1919) היה אנרכיסט יהודי גרמני ששלל את המרקסיזם וקרא לסוציאליזם הומניסטי המושתת על בחירה חופשית ועל הקמת קומונות אנרכיסטיות. הוא נרצח במהלך שלטונה קצר הימים של הממשלה הסובייטית במינכן, במאי 1919. ~~ראו: גוסטב לנדאואר, קריאה לסוציאליזם, תל אביב: עם עובד, תשנ"א. עיקר הקשר של אנשי "השומר הצעיר" בווינה לרעיונות לנדאואר היה באמצעות זיגפריד ברנפלד (1882-1953), מחנך ופסיכואנליטיקאי, ששימש כעין אב רוחני לאנשי "השומר הצעיר" בווינה וקירבם גם לרעיונות של פרויד, ניטשה ווינקן. לימים יגמול לו "השומר הצעיר" בהוצאת ספרו בעברית: זיגפריד ברנפלד, **העם והנוער**, מרחביה: ספרית פועלים, 1948; ראו גם: אביבה הלמיש, **מאיר יערי: ביוגרפיה קיבוצית, חמישים השנים הראשונות, 1897-1947**, תל אביב: עם עובד, 2009, 37-38; וכך: דוד זית ויוסף שמיר (עורכים), **מאיר יערי: דיוקנו של מנהיג כאדם צעיר: פרקי חיים, 1897-1929**, יד יערי, 1992, 36.~~
- 6 מרטין בובר נפגש במהלך מלחמת העולם הראשונה עם אנשי "השומר הצעיר" בווינה, והוא שהאיץ בהם לממש את רעיונותיהם באמצעות עלייה לארץ ישראל.
- 7 עדות שבדיעבד להשפעות הסותרות של מגוון רעיונות אלה שהתרוצצו במרחב האינטלקטואלי של וינה באותם זמנים, היא התפתחותם לכיוונים מנוגדים לחלוטין לאלה של "השומר הצעיר": בהגותו של בובר בלט היסוד הרליגיוזי שסתר את האתאיזם המרקסיסטי, האנרכיזם של לנדאואר סתר במפורש את

- תפיסת מלחמת המעמדות, בהגותו של בליהר היו גם יסודות אנטישמיים, ואילו הוונדרפוגל עתיד היה לספק בתוך מספר שנים מאגר אנושי ל"היטלר יוגנד".
- 8 קהילתנו, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"ח (תרפ"ב). ראו: אביבה אופז, עולם הסמלים של "קהילתנו", קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 59 מרס 1991.
- 9 לתיאור מפורט של מקומו של יערי בביתניה ראו: חלמיש, 56-72.
- 10 למאמר השלם, ראו: זית ושמיר, 124-132. הנוסח הערוך של המאמר, ראו: מאיר יערי, ספר השומר הצעיר א', 100-107.
- 11 זית ושמיר, 131-132. חלמיש קובעת שהמאמר היה יותר בגדר חשבון נפש עם חוויית ביתניה מאשר התוויית קו ברור להמשך דרכו של "השומר הצעיר" בארץ, שם, 75.
- 12 אלקנה מרגלית, השומר הצעיר: מעדת נעורים למרכזים מהפכני, 1913-1936, תל אביב, תשל"א, 135-150.
- 13 הכוונה לוועידה העולמית בדנציג ב-1927, שבה נקבע כי הקיבוץ הארצי הוא היעד לחינוך השומרי בגולה, וכי על בוגרי התנועה להגשים באופן אישי וחברתי "סגנון חיים קולקטיביסטי". ספר השומר הצעיר א', 168. בנושא "השומר הצעיר" בתקופה זו, ראו: דוד זית, האוטופיה השומרית: השומר הצעיר בפולין 1921-1931, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2002.
- 14 ולגרין, שם, 281.
- 15 מרדכי המפל, פנקס בנדין, 292.
- 16 עדות אסתר שושן.
- 17 עדות שרגא פרוכטצווייג.
- 18 עדות אסתר שושן.
- 19 שם.
- 20 עדות שרגא פרוכטצווייג.
- 21 עדות שמריהו מילינסקי, גלאון, 1985; עדות אברשקה אייזנברג, גלאון, 1985.
- 22 עדות שרגא פרוכטצווייג.
- 23 שם.
- 24 ספר "השומרים", שיצא בווארשה בשנת 1934, יכול לשמש עדות מובהקת לכך. ראו: יהודה גוטלהף ואברהם כהן (עורכים ומעבדים), ספר השומרים: אנתולוגיה לרגל יובל השומר הצעיר, 1913-1933, ההנהגה העליונה של הסתדרות השומר הצעיר, וארשה, 1934.

- 25 עשרת הדברות, ספר השומר הצעיר א', 44.
- 26 החלטה שנתקבלה בוועידת דנציג 1927. שם, א', 166-168.
- 27 דוד שמעוני, שם, 53.
- 28 חייקה קלינגר, מיומן בגטו, הוצאת ספרית פועלים וקיבוץ העוגן, 1959, 127;
- מכתב אסתר שושן למחבר, גלאון, 22.8.1985.
- 29 עדות אסתר שושן.
- 30 שם.
- 31 שם.
- 32 מיומן בגטו, 127-128.
- 33 הספרים שאותם מזכירה חייקה, מרביתם תרגומים מצרפתית, הם תמהיל של ספרות קלסית, רומנטיקה ופסימיזם ניהיליסטי. בעוד שז'אן כריסטוף והנפש הקסומה לרומן רולן היו לספרי פולחן קלסיים של צעירים אירופיים בשנות העשרים והשלושים, בעקבם אחרי התפתחות נפשם של גאון מרדן ושל צעירה הנאבקת על חירותה הרוחנית, הרי שהשפעתו של סלין היא מעניינת במיוחד בשל אופיו של רומן אפל זה, שבו נתפס העולם כאבסורד שאף האהבה אינה מסוגלת להציע לו גאולה. העובדה שמאוחר יותר הפך סלין גם לגזען, לאנטישמי ולאוהד הנאציזם אינה מחוסרת עניין בהקשר ספר זה. הסייטים הוא כנראה שם ספרו של העיתונאי והסופר הפולני יארושינסקי (Tadeusz Jaroszyński, 1862-1917). חייקה ודוד יכלו לקרוא את רומן רולן בתרגומים לפולנית, יידיש ועברית שהופיעו בשנות העשרים והשלושים.
- 34 שם, 128.
- 35 התרגום הפולני של ספרו של מלרו (פורסם בצרפתית בשנת 1933) הופיע בשנות השלושים. ~~התרגום העברי הופיע אף הוא מיד: אנדרה מלרו, חיי אנוש, תרגום: יצחק שנהר, הוצאת א"י שטיבל, תל אביב, 1935. הספר מתאר את מאבקם של הקומוניסטים הסינים במהלך מלחמת האזרחים כנגד כוחותיו של צאנג קי שק, ועוטר הילה רומנטית לרעיון המוות המהפכני של גיבוריו. צ'ן, גיבור הספר, סבור כי רק במוות למען המהפכה יוכל לממש את משמעות חייו.~~
- 36 יומני 1943, 130-131.
- 37 ~~בעקבות אלקנה מרגלית, בספרו בעל השם המכונן, השומר הצעיר מעדת נעורים למרכסיזם מהפכני, העוקב אחר התגבשות קיבוצי "השומר הצעיר" בארץ ישראל בשנות העשרים, נוטה המחקר לראות בזיווג שבין מסורת תנועות הנוער לבין המרכסיזם הרכבה מלאכותית של תורה נוקשה על מסורת הומוניסטית (ראף שעמנו), שנעשתה על ידי מאיר יערי על מנת לשמור על~~

- 38 שם, 129-128.
- 39 במרשם האוכלוסין של בנדין משנת 1939 מופיע Dydia Kozłowska יליד 1916. מרשם האוכלוסין.
- 40 עמדותיו השמאלניות של דוד יידונו בהמשך ביתר פירוט. כאן רק ייאמר כי ב"השומר הצעיר" בפולין של סוף שנות העשרים ושנות השלושים התפתחה נטייה מרקסיסטית מהפכנית שצידדה בהזדהות עם הקומוניזם ועם הישגי ברית המועצות, שלא היו לרצון למאיר יערי בארץ ישראל. נטייה זו באה לידי ביטוי במיוחד בפולמוס "מתיחת הקו", שהתעורר לאור מאמריו של מרדכי אורנשטיין (אורן), חבר התנועה בפולין בסוף שנות העשרים, שקרא להבחין בין תפקידיה המיידיים של הציונות לבין הצורך להגדיר ולגבש את תפקידיה הפוליטיים ברוח המפלגה הקומוניסטית. מ' אורנשטיין, "על מתיחת הקו", **השומר הצעיר: עיתון הבוגרים**, מס' 7-8, 1927; ראו: חלמיש, 180.
- 41 עמדתו של "השומר הצעיר" ביחס למלחמת האזרחים בספרד (1936-1939) הייתה דו-ערכית. מצד אחד מאבק הכוחות הרפובליקניים הועלה על נס, בדומה לתפיסה המקובלת במפלגות הסוציאליסטיות והקומוניסטיות בתקופה זו; מצד שני התנועה לא ראתה בחיוב את התגייסותם של בוגריה לבריגדה הבינלאומית בשל הפרימאט הארץ ישראלי. בקן "השומר הצעיר" בווארשה הוצאו מהתנועה שני חברים, קופיטו ודוטנס, בשל התגייסותם לבריגדה. ראו: ישראל גוטמן, **מרד הנצורים**, ספרית פועלים, מרחביה 1963, 41-43; בארץ ישראל טבע באותה עת יעקב הזן, ממנהיגי התנועה, את הסיסמה: "חנייתה לפני מרד", וחבר התנועה דוד קרון מקיבוץ כפר מנחם, שהתגייס לבריגדה הבינלאומית, גורש מהקיבוץ ומהתנועה. ראו: אפרים דיני, "70 שנה לבריגדות הבינלאומית שלחמו נגד הפאשיזם בספרד", הגדה השמאלית, במה חברתית לביקורת ולתרבות, 14.9.2006, <http://hagada.org.il/hagada>.
- 42 מיומן בגטו, 129. לא נמצאו פרטים ביוגרפיים נוספים על מוצאו של דוד. על פינצ'וב ראו: מרדכי שנער, אין פינטשעוו: טאגט שוין נישט (ספר זכרון

לקהילת פינצ'וב), תל אביב: ארגון יוצאי פינצ'וב בישראל ובתפוצות, פארבאנד פון פינטשעווער לאנדסלייט אין ישראל און אין די תפוצות, תש"ל (להלן: אין פינטשעוו).

הערות לפרק רביעי

- 1 ~~ראו: אלקנה מרגלית (עורך), השמאל המאוחד: דרכה החברתית של מפ"ם בראשית המדינה, 1948-1954, קובץ מחקרים א', יד יערי, 1991.~~
- 2 ~~עדות אברשקה אייזנברג, תל אביב וגלאון, 1985.~~
- 3 ~~זאב צהור, יעקב חזן – תנועת חיים: השומר הצעיר, הקיבוץ הארצי, מפ"ם, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1997, 246-249; על הוויכוח בין אנשי כרם שלום שקראו להחרים את פתחת רפיח ובין חזן שהצדיק את ההתיישבות במקום ראו: השבוע בקיבוץ הארצי 14.1.1971, 19.1.1971; על המשמר סוף ינואר 1971; אורי אורן, "כרם שלום עושה מלחמה", ידיעות אחרונות, 26.2.1971.~~
- 4 ~~עדות שייקה גורן, תל אביב, 1985.~~
- 5 אריה לוי שריד, החלוץ ותנועות הנוער בפולין 1917-1939, תל אביב, 1979, 589-590.
- 6 שם, 589.
- 7 שם, 589-602.
- 8 עדות שמריהו מילינסקי, גלאון, 1985.
- 9 אורי מילינסקי, בן שמריהו וצפורה, נולד בשנת 1946 ונפל בזמן שירותו הצבאי, בשנת 1967. נזכור את כולם: אתר הנצחה לחללי מערכות ישראל, <http://www.izkor.gov.il> (להלן: נזכור את כולם).
- 10 ב' באראכאו (1881-1917), געקליבענע שריפטן, ניו יארק: באראכאו ברענטש 14, אידיש נאציאנאלער ארבעטער פארבאנד, 1920-1928; דב בר בורוכוב, ז' אברמוביץ, י' יצחקי (עורכים), כתבי ב' בורוכוב: מלחמת המעמדות והשאלה הלאומית, יסודות הציונות הפרולטרית, הוצאת ספרים ע"ש מארכס אנגלס, תל אביב, 1934.
- 11 "הפועל", עיתון היובל, קאליש, מאי 1937, ארכיון גלאון, 26 (להלן: עיתון היובל).
- 12 עיתון היובל, 3, 27-28.
- 13 שייקה, עיתון היובל, 5.
- 14 שמריהו, עיתון היובל, 3.

- 15 התאריך המדויק אינו ידוע. בכל מקרה, בעיתון היובל לא נטל דוד חלק.
- 16 **מיומן בגטו**, 130.
- 17 שם.
- 18 עדות שייקה גורן.
- 19 עדות אברשקה אייזנברג.
- 20 עדות חנה ליברמן.
- 21 עדות שמריהו מילינסקי.
- 22 עדות אברשקה אייזנברג.
- 23 שם.
- 24 עדות שייקה גורן.
- 25 שם.
- 26 יומני 1943, 3.
- 27 עדות שייקה גורן; עדות אברשקה אייזנברג; אסתר שושן, חייקה, חוברת זיכרון (להלן: חוברת זיכרון), העוגן, 1958, 7.
- 28 עדות שייקה אייזנברג; עדות אסתר שושן.
- 29 עשרת הדיברות, שם.
- 30 על "היחסים בין המינים ושאלת המשפחה בקיבוץ ההכשרה" ראו: ישראל אופנהיים, **תנועת החלוץ בפולין, 1929-1939**, המרכז למורשת בן גוריון, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 1972, 141-143; שריד, 498-500.
- 31 עדות אברשקה אייזנברג.
- 32 בראנדס אהרן וחיים רשף, **צבי בראנדס מראשי המחתרת החלוצית בוגלמביה**, תל אביב: ספרית פועלים, 1978, 32.
- 33 עדות חנה ליברמן.
- 34 **דער קיבוץ, אין הכשרה אין עליה, 1932-1939: 7 יאר הכשרה – 4 דורות קיבוצים אין קאליש**, ארויסגעגעבן דורכן קבוץ אין קאליש, מאי 1939, ארכיון קיבוץ גלאון, 13 (להלן: דער קיבוץ).
- 35 עדות שייקה גורן; עדות אברשקה אייזנברג.
- 36 עדות שייקה גורן. בחוגי "החלוץ" נפוץ היה אז סיפור כי אחת השליחות מארץ ישראל שהלכה לבדוק בחדרי ההכשרה מדוע אין החברים באים לאספת הקיבוץ, מצאה זוג באחת המיטות. מזועזעת שאלה אותם מדוע אינם משתתפים באספה, והשניים השיבו לה שהם עסוקים בקריאת ה"מאסף" של פרסומי התנועה. "אנחנו קוראים במאסף" הפך לדברי שריד, מכאן ואילך, לשם אירוני לעניינים שבינו לבינה. שריד, 500.
- 37 יש לשער שקראו ספרים אלה בידיש, השפה שליכדה את אנשי ההכשרה.

ספרות היידיש הייתה אז עשירה במגמה מהפכנית, פרי מאמץ אינטלקטואלי של כארבעים שנות תנועת פועלים יהודית ברוסיה ובפולין. להלן מספר ערכים עיקריים: קארל מארקס און פרידריך ענגעלס, דער קאמוניסטישער מאניפעסט, ווארשא: לעבענס־פראגען, 1919; קארל מארקס, דאס קאפיטאל: קריטיק פון דער פאליטישער עקאנאמיע, ניו יארק: קארפאטקין ליטעראטור געזעלשאפט, 1918; געארגי וואלענאוויטש פלעכאנאווי, פון אוטאפיע צו וויסנשאפט, יידיש – פ' היילפערין, ווילנע: טאמאר, 1936.

אך אולי התנסו גם מעט בעברית באמצעות התרגומים המוקדמים: קרל מרקס ופרידריך אנגלס, המניפסט הקומוניסטי, תרגום ד' קלעי. תל אביב: דפוס אחדות, תרפ"ז; קרל מרקס, הרכוש: בקורת הכלכלה המדינית, מסודר ומלוקט להבנת הרבים ע"י יוליאן בורכרדט, מתורגם מגרמנית – י' יברכיהו, תל אביב: המתורגם, תר"ץ; ג' פלכאנוב, הפרובלימות היסודיות של המארכסיזם, תרגום ש' וויינשטיין, בעירוף מבוא והערות מאת מ' נאדל, הוצאת ספרים ע"ש מארכס-אנגלס [תרצ"ג] 1933.

- 38 עדות שמריהו מילינסקי.
- 39 עדות שייקה גורן.
- 40 דער קיבוץ, עמ' 13.
- 41 אברשקה, חוברת זיכרון, 8.
- 42 שריד, 240.
- 43 שם, 243.
- 44 שם, 592.
- 45 דוד היה עורך העיתון, ופרסם בו מאמר נוסף, שעליו חתם בשמו המלא.
- 46 ק', "ביי דער ארבעט", דער קיבוץ, עמ' 3 (ארכיון קיבוץ גלאון). בשל קוצר הדריעה לא הובא בנוף הטקסט חלקו הראשון של המאמר, שבו מנתח המחבר (כנראה דוד קוזלובסקי) את יחס הפועל למכונה בדרך המסתמכת כנראה על המניפסט הקומוניסטי או הקפיטל, אך מזכירה יותר את "העבודה המנוכרת" מתוך כתבי שחרות של מרקס, שאותה אין להניח שהכותב הכיר, שכן הכתבים המוקדמים של מרקס זכו לפרסום משמעותי רק בשנות השישים: "בפעם הראשונה בחיי ראיתי מכונות, הרבה מכונות עומדות בשורות ועובדות. בפעם הראשונה ראיתי מה שהגאון האנושי יצר כדי שישרת אותו. פחד אחרו כי: זהו אויב. הפסים הרצים, השיניים שוחקות, לועגים לך. אדם קטן אתה לעומתם, אתה חלש. הריקוד הבלתי מופרע של העומדים הקסומים מבשר: אנחנו הזקים ממך, נסה לעצור אותנו ותראה כיצד אנחנו מושכים אותך אתנו ותהפוך לבורג קטן. ואז תהיה כבר חסר אונים, תפריע לנו בדרךנו ואז נסלק

~~אותך. קשה היה הקשר ביני לבין המכונה. לא רציתי לשמוע את הרעש הנורא והבלתי פוסק, את שירת המכונות היוצרות. באוזני ריתה זו סימפוניה מחרשת אוזניים וממיתה, גידהינום חי.~~

~~עד שהגיע רגע ההיכרות. המכונה התגלתה בכל תפארתה, גילתה את סודות כוחה. המכונה משרתת את האדם, אבל גם האדם משרת אותה, זהו שירות של עבדות קשה, עבדות אשר אינה סובלת שום גחמות של משרתיה. הרהרתי ארוכות: מדוע נשארים הפועלים בבית החרושת גם אחרי שעות העבודה? מדוע הם אינם בורחים מן הגיהינום החי? היום אני יודע את התשובה: הם נשארים כי המכונה זקוקה לשירותם, היא דורשת את ראשם, את שכלם. אבל קורה גם אחרת. הפועלים נשארים רק כדי לשהות במחיצת המכונות. אני מבחין לפעמים במבטי החיבה של האנשים כלפי המכונות, מבטים אשר חודרים ישר אל הנשמה. זהו קשר-אהבה בין האדם לבין המכונה.~~

~~אני מכיר אדם כזה אשר מוכר את נפשו למכונה כמו מאהב לאהובתו. כל כך הוא מפנק אותה, מנקה, מבריק ומצחצח, וכאשר יורדת ממנה שכבה של לכלוך, שלהבת של אושר מופיעה בעיניו. הוא שוזר את שירתו ברעש הגדול, במקלעת של חיים ומוות, חומר ורוח, מכונה ואדם.~~

~~האם יש למכונה נשמה? כנראה שלא. המכונה היא דבר מת. ובכל זאת, אילו ידעה היא לדבר, היתה מספרת על השמחה והסבל האנושי, על הצער והייסורים אשר חווים בני האדם, על אכזבות, הישגים, מאבקים פנימיים. כן, למכונה יש נשמה. היא גזלה אותה מן האדם" (ק', בני דער ארבייט, דער קיבוץ, שם).~~

~~והשוו: קארל מרקס ופרידריך אנגלס, המניפסט הקומוניסטי, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1975, 12; "העבודה המנוכרת", כתבי שחרות, תל אביב: ספרית פועלים, 1965, 116-130. יש לשים לב עם זאת שבניגוד למרקס הצעיר שלא עבד מעודו עבודה פיזית ליד מכונה, הרי שהמחבר שחווה את העבודה בבית החרושת ומגיע למסקנות דומות לגבי היחס למכונה שנשמת הפועל מועברת אליה, אינו רואה בכך רק את הסבל וחוסר האונים של הפועל, אלא גם את הגילוי האנושי של הפועל כאדם, המעביר את אהבתו למכונה.~~

47 עיתון היובל, 18-19.

48 שם, 15.

49 שם, 31.

50 עדות שמריהו מילינסקי; עדות אסתר שושן.

51 עדות אסתר שושן; לפי עיתון היובל, מתוך 45 חברים בקיבוץ, 25 "מכירים ומשתמשים בשפה", עשרה "מבינים" ועשרה "אינם מבינים". שם, 30.

- 52 עדות שייקה גורן.
 53 **מיומן בגטו**, 130.
 54 עדות שייקה גורן.
 55 עדות שמריהו מילינסקי.
 56 שם; עדות שייקה גורן.
 57 עדות שייקה גורן.
 58 **מיומן בגטו**, 130.
 59 בראנדס, 1978, 32.
 60 עדות אברשקה אייזנברג; בראנדס, 1978, 15.
 61 **מיומן בגטו**, 137.
 62 עדות אברשקה אייזנברג.
 63 בראנדס, 1978, 30.
 64 אברשקה בחוברת הזיכרון, 8.
 65 עדות שמריהו מילינסקי; צבי, "7 יאר הכשרה – 4 דורות קיבוצים", דער **קיבוץ**, 1 (ארכיון קיבוץ גלאון).
 66 שריד, 603.
 67 מבוסס בעיקר על רבקה פרליס, **תנועות הנוער החלוציות בפולין הכבושה**, בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, 1987, 19-22.
 68 פרליס, 22.
 69 שריד, שם.
 70 אלי צור, **לפני בוא האפילה: השומר הצעיר בפולין ובגליציה, 1930-1940**, מכון בן-גוריון, יד יערי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2006, 316-317.
 71 דער קיבוץ.
 72 צבי, דער קיבוץ, שם.
 73 שייקה גולדרין, "ההכשרה", **דער קיבוץ**, 2 (ארכיון קיבוץ גלאון).
 74 בראנדס, 1978, 34.
 75 עדות שייקה גורן.

הערות לפרק חמישי

- 1 **מיומן בגטו**, הערת המהדיר.
 2 ואלה הן הגרסאות השונות של היומנים, כפי שנשמרו בארכיון מורשת לפי הסדר המשוער של כתיבתם ותרגומם והוצאתם לאור:

- מחברות כתובות בפולנית שנכתבו במחבוא בפולין החל מתאריך 1943.26.8 ועד לתאריך 1943.17.12. ארכיון מורשת D.2.211.
- מחברות כתובות פולנית שנכתבו בקיבוץ העוגן, החל מתאריך 1944.22.5. ארכיון מורשת D.2.211.
- תרגום עברי של מחברות 1943 על ידי צבי ארד (כנראה בשנת 1955), כתב יד, עמודים 1-11, ארכיון מורשת C36.3.1; עמודים 11-110, ארכיון מורשת C36.3.2; עמודים 111-143, ארכיון מורשת C36.3.3 (להלן יומני 1943).
- תרפיס התרגום העברי של מחברות 1943, לקראת הפרסום בספר "השומר הצעיר" בשנת 1955 או 1956. על התרפיס סימני עריכה ומחיקה רבים, כנראה של העורכים (ישראל רוזנצווייג ולוי דרור). ארכיון מורשת C36.2.
- מאמר בספר השומר הצעיר (1956), חיה רוזנברג, "השומרים בבנדין על משמר כבוד עמם", עמ' 691-706.
- תרגום עברי של מחברות 1944, על ידי צבי ארד (מראשית 1959), כתב יד חלקי (עמ' 1-100, 201-225). ארכיון מורשת C36.2 (להלן יומני 1944).
- מאמר בפנקס בנדין (1959), חיה רוזנברג (קלינגר) ז"ל, "השומרים בבנדין על משמר כבוד עמם", שם, 360-362.
- מיומן בגטו, אפריל 1959.
- 3 עדות אסתר שושן.
- 4 עדות אברשקה אייזנברג.
- 5 זוהי הספרות האנטי-מילטריסטית של מלחמת העולם הראשונה: את רמארק ואת האשק יכולה הייתה חייקה לקרוא ביידיש (1928, 1929). את די גאר יכלה חייקה לקרוא בפולנית (1938).
- 6 בקרבת פינצ'וב ערך הצבא הפולני את אחד מקרבות ההתגוננות הנואשים שלו. ב-7.9.1939 נכבשה העיר, והרובע היהודי הועלה באש. בדלֵקה נספו להערכת העדים כ-120 איש. שאר היהודים נכלאו במשך ארבעה ימים בכנסייה ולא הורשו לצאת משם. עם צאתם, כך העיד אחד מעדי הראייה, נראתה העיר כאילו עברה רעידת אדמה. ראו: אליעזר לאקאל, "הימים הראשונים במלחמת העולם השנייה", אין פינטשעוו, 252-253, 290, 294.
- 7 מיומן בגטו, 9-14.
- 8 כתריאל בן אריה, ספטמבר 1939, תל אביב: לביא, 158-167.
- 9 ספרות פציפיסטית ואנטי-מלחמתית הייתה מקובלת ב"שומר הצעיר" והשפעתה ניכרה גם בראשית המלחמה. "פלומיניה" ("להבות"), עיתון המחתרת של "השומר הצעיר" בווארשה, פרסם שיר קינה מאת הסופר והמשורר הפציפיסט יוזף ויטלין (Józef Wittlin, 1896-1976) באוקטובר 1940. כמו כן נכללה

~~הערות לפרק המישי 497~~

- באותו גיליון רשימת ביקורת ספרותית על ספרו מלח האדמה. יוסף קרמיש (עורך), עיתונות המחותרת היהודית בגטו וארשה, כרך א', ירושלים: יד ושם, תש"ם, 136-137, 144-146 (להלן: עיתונות המחותרת).
- 10 נראה שיש כאן פרפרזה על ספרו הפציפיסטי של הסופר הגרמני לאונרד פראנק (1882-1961) טוב הוא האדם. הספר, שגינה את הטבח חסר השחר של מלחמת העולם הראשונה, אך ביקש לחזק את לב קוראיו באמונתו ההומניסטית, היה מקובל בחוגי "השומר הצעיר". ראו: סקירת הספר ב"אל על", אפריל 1941, עתונות המחותרת, כרך ב', 247-248.
- 11 צבי בראנדס, שמואל בורנשטיין, שמשון מייטליס, אברהם קניגסברג, צפורה שפורן, כולם חניכי קן ז'ארקי וחברי ההכשרה בקאליש. חמש שנים לקיבוץ השומר הצעיר גל-און, נס ציונה, ינואר 1944, ארכיון גלאון, 50-51 (להלן: חמש שנים).
- 12 עדות אייזיק נוימן, רמת השרון, 1985.
- 13 לא נמצא אזכור למנדק.
- 14 מיומן בגטו, 16.
- 15 עפ"י שריד. עם זאת, חניכי "השומר הצעיר" התגייסו אף הם לעבודות התגוננות אזרחית בווארשה. ישראל גוטמן, מרד הנצורים, מרחביה: ספרית פועלים 1963, 53-54 (להלן: גוטמן 1963).
- 16 מיומן בגטו, 131.
- 17 מיומן בגטו, 16-17.
- 18 שם, 17.
- 19 בראנדס 1978, 40-41.
- 20 שם, 41.
- 21 מיומן בגטו, 17.
- M. N. Neugebauer, *The Defence of Poland*, London 1942, pp. 70-70, 22 108-118.
- 23 עדות טוסיה הרצברג.
- 24 עדות חנה ליברמן.

הערות לפרק שישי

- 1 ~~התיאור מתייחס למצב המחקר ב-1985. מאז נוספו כמובן עשרות ערכים. ראו: ביבליוגרפיה.~~

- 2 ~~עמנואל רינגלבלום, "עונג שבת", כתבים מימי המלחמה, ירושלים: יד ושם
בית לוחמי הגטאות, תשנ"ד, כרך ב', 10-12.~~
- 3 ~~ולטר בנימין, "על מושג ההיסטוריה", מבחר כתבים, בעריכת יורגן נירנאד,
נסים קלדרון ווינה קלינוב, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1992-1996, כרך ב',
310.~~
- 4 ~~דוד ליור, עיר המתים, תל אביב: טברסקי, תש"ו, 17.~~
- 5 ~~ק' צטניק 135633, סלמנדרה, תל אביב: דביר, 1946; קצטניק, סלמנדרה, תל
אביב: א' לויז-אפשטיין-מודן, 1975, 7.~~
- 6 ~~יהודה באואר, השואה – היבטים היסטוריים, תל אביב: מורשת, 1982, 81.~~
- 7 ~~קצטניק, 1975, 7.~~
- 8 ~~ראו: יחיאל שיינטוך, "ק' צטניק – מבוא לחקר יצירתו בשבעים השנים
האחרונות", דפים לחקר תקופת השואה, מאסף יד' חיפה: 1997, 109-148.~~
- 9 ~~Art Spiegelman, *Mouse: a Survivor's Tale*, Phanteon Books, New York,
1986; ארט שפיגלמן, עכבר: סיפורו של ניצול, תל אביב: זמורה מודן,
1990.~~
- 10 ~~שאלת ייצוג השואה הפכה בשנים האחרונות לסוגיה היסטוריוגרפית מרכזית,
המקרינה על ההיסטוריוגרפיה בכלל. בניגוד לגישתו הפוזיטיביסטית הפסקנית
של ראול הילברג, שפסל את העדויות כמקור היסטורי מכול וכול, נוטות גישות
מאוחרות יותר כגון זו של שאול פרידלנדר להדגיש את קולם של הניצולים.
עם זאת, ההסתמכות על קולם של הניצולים מציגה בעיות חדשות של כתיבה
היסטורית. לעומת היידן וייט, המציע לטפל בשאלת ייצוג השואה על ידי
"כתיבה עומדת" המנסה להתמודד באמצעות ריאליזם טראומטי עם חוויות
קצה, גורס לה קפדה כתיבה אמפטיית: "מטרת ההבנה ההיסטורית אינה רק
לפתח תיעוד פומבי, מקצועי ומאומת של אירועי העבר, אלא גם לגבש עבור
הזירה הציבורית זיכרון נגיש, מדויק אמפירית ובדוק ביקורתית, של אירועים
משמעותיים. ההבנה ההיסטורית שותפה גם למאמץ, הקשה והעקר לפעמים,
להשיב לקרבנות (לפעמים באופן סמלי או אפילו לאחר מותם) את הכבוד
שניטל מהם בידי המעוולים". לה קפדה אינו מציע לוותר על האובייקטיביות,
ותפישת ההיסטוריה שלו בנויה על "הבנייה מחודשת אובייקטיבית (לא
אובייקטיביסטית) של העבר, והן בחילופים דיאלוגיים עם העבר הזה ועם
חוקרים אחרים שלו, חילופים שבמהלכם מוסב הידע על עיבוד לא רק של
מידע, אלא גם של רגשות, אמפתיה ושאלות ערכיות". דומיניק לה קפדה,
לכתוב היסטוריה, לכתוב טראומה, תל אביב: רסלינג ויד שם, 2006, 52, 58.~~

- 11 יומני 1942, 9.
- 12 על פי פרליס, 278.
- 13 מרשם האוכלוסין, בנדין 1939.
- 14 סלמנדרה, 27; עדות שנקר, ספר אושפיצין (אושווינצים-אושוויץ), חיים וולנרמן, אביעזר בורשטיין ומאיר שמעון גשורי (עורכים), ירושלים: ארגון יוצאי אושפיצין בישראל, תשל"ז, 162; עדות אריה הסנברג (בנטוב) בארכיון "משואה", 1-5; עדות פלאבנר-ככב, ארכיון יד ושם 03/2030; פדרקה מזיא, רעים בסער, ירושלים: יד ושם, תשכ"ד, 12-14; עדות פרומקה פרצ'י (סקוצ'ילס), ארכיון "מורשת" 473 A; עדות שושנה שטרנפלד-אגוזי, ספר סוסנוביץ ב', 139; יעקובוביץ, גושי הכשרה מספרים (הקיבוץ ע"ש ב. בורוכוב, גושי קילץ ובנדין), ש' אבן שושן, חיים דן, וי' סתוי (עורכים), תל אביב: בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, תשמ"ג, 251-252; א' מירון (עורך), ביליץ-ביאלה, ביאלסקו-ביאלה: פרקי עבר, תל אביב, תשכ"ב, 109.
- 15 מרשם האוכלוסין, בנדין 1939.
- 16 Jochanan Ranz, *In Nazi Claws*, New York: J. Ranz, 1976, pp. 4-5 (להלן: ראנץ).
- 17 ראנץ, 5.
- 18 בזגלמביה פעלה איינזאצגרופה ז"ב V בפיקוד אוברגופנפיהרר הס"ס פון ווירש, מפקד ס"ס קשוח, שקנה לו שם ב"ליל הסכינים הארוכות" שבו נרצחו על ידי הס"ס בשנת 1934 ראהם ומפקדי הס"א.
- Helmut Krausnick, Hans-Heinrich Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938-1942*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1981, 51-52 (להלן: קראוסניק ווילהלם).
- 19 ליור, 18. שמות האופים: סטבסקי וכ"ץ. פון ווירש דיווח על פעולות נגד חנויות יהודיות שהפקיעו מחירים ועל פעולה כנגד מפירי סדר והוצאה להורג של שלושה אנשים. קראוסניק ווילהלם, שם.
- 20 מיומן בגטו, 18.
- 21 ליור, 28, אין עדות מסייעת לגבי מספר הנספים.
- 22 מיומן בגטו, 17.
- 23 ליור זכר חלק משמותיהם של המוצאים להורג: המבורגר ובנו, שפיגלר, מלאך, גרוסמן, איצקוביץ, ספירשטיין. ליור, שם, 19.
- 24 ליור, שם; מיומן בגטו, שם.
- 25 קראוסניק ווילהלם, 51.

- 26 פרוטוקול עדות בארכיון יד ושם 012/26; סלמנדרה, 32; מזיא, 24; רינגלבלום, Pawel Wiederman, *Plowa bestia*, Monachium: Eucom, 1948, 40; 112. קטעים מהספר תורגמו על ידי פרדקה מזיא (להלן: וידרמן).
- 27 לוסי דווירוביץ, המלחמה נגד היהודים, תל אביב: זמורה, ביתן, 1982, 215.
- 28 השתוללותו של פון ווירש בזגלמביה הייתה מופרזת גם לדעת המפקדים הצבאיים באזור. ב־8 בספטמבר נאלץ ליסט עצמו להתערב והוציא פקודה האוסרת ביות רכוש, הצתת בתי כנסת, אונס נשים והרג יהודים. ארבעה עשר ימים מאוחר יותר, ב־22 בספטמבר, לאחר התערבותו של גנרל ואגנר, סולק ויריש סופית מעורף הארמיה ה־14. מפקדי הצבא חששו בעיקר מפני השפעת הטרור על האי־השקט באזור ומפני התרופפות המשמעת הצבאית. קראוסניק ווילהלם, 54.
- Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, New York: Holmes & Meier 1985, 54, 190 (להלן: הילברג).
- 29 מיומן בגטו, 18-19.
- 30 ההילך הרשמי ברייך הגרמני.
- 31 מיומן בגטו, 22-23.
- 32 עדות אלפרד (אלף) שוורצבוים בארכיון משואה, ע/19.
- 33 על תהליך הנישול הכלכלי באזור נערך מחקר מקיף, המדווח על למעלה מ־4,000 עסקים יהודיים שנרשמו במשרד האפוטרופוסות באזור מינהל קאטוביץ: Jaros Jerzy, "Grabież mienia Żydów przez władze hitlerowskie w swietle akt Urzędu Powierniczego w Katowicach", in *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, Warszawa, 38 (1961), pp. 105-117 תרגמה: פרדקה מזיא (להלן: יארוס).
- 34 מיומן בגטו, 20-21.
- 35 שם, 21-22.
- 36 שם, 22.
- 37 חייקה חזרה לכך מספר פעמים ביומניה כחוויה שהולידה בה צורך אישי בנקמה. יומני 1943, 34; מיומן בגטו, 86, 133 (ראו בהמשך: פרקים שישה עשר, שמונה עשר).
- 38 לפי יארוס עלה מספר הגרמנים שהתגוררו בסוסנוביץ ממאות אחדות בשנת 1939 עד לכ־10,800 בשנת 1942. יארוס, שם.
- 39 Hans Dreier. שמות אנשי גסטאפו נוספים שנזכרו ככפופים לדרייאר: Kronau, Freytag, Peikert.
- 40 ליור, 25-26.
- 41 מיומן בגטו, 19.

- 42 ליור, 32.
- 43 רינגלבלום, כך א', 111-112.
- 44 עדות יעקב רונן, העוגן, 1986. העד נפגש עמו בסלובקיה, לשם הגיע מרין במסגרת פעולותיו. ראו בהמשך.
- 45 סלמנדרה, 34-35.
- 46 ליור, 33.
- 47 שם, 33.
- 48 סלמנדרה, 33-35.
- 49 ליור, 33.
- 50 פנקס זאגלעמביע, רעדאקטאר: י' ראפאפארט, תל אביב: המנורה, 1972, 329.
- 51 פיליפ פרידמן, "התסביך המשיחי של תקיף בגטו הנאצי. מאניק מרין מסוסנוביץ", ספר סוסנוביץ ב', 131-136. הדברים נכללו לראשונה במאמר שהופיע בעברית ודן גם בדמותו של רומקובסקי בלודז': בצרון, 28, מספר 5 (1953), 29-40. מאוחר יותר פרסם אותו פרידמן באנגלית: Philip Friedman, "Two 'Saviors' who Failed", *Commentary*, 26 (1958), 479-491 מראי המקומות מתייחסים לנוסח בספר סוסנוביץ (להלן: פיליפ פרידמן).
- 52 מיומן בגטו, 19-20.
- 53 עדות אלפרד שוורצבוים.
- 54 ביניהם גדליה סובקובסקי, איש פועלי ציון צ"ס (אריה ליור, פנקס בנדין, 349-350), ומשה רוזנקר, מראשי ההסתדרות הציונית בבנדין (עדות רחל רוזנקר-שוורץ, חיפה, 1987).
- 55 אריה המפל, "יצחק מרדכי פסחזון", פנקס בנדין, 177. ליור מצטט רשימה בדורות בונדיסטן, ניו יורק: אונזער צייט, 1956, שעל פיה הגיע לבנדין בפברואר 1940 ארתור נונברג, שליח הבונד מווארשה, ובהתייעצות משותפת של מזכירות הבונד באזור הוחלט שלא להצטרף ליודנראט. סירובו של פסחזון נעשה בעצה אחת עם שליחי הבונד שהגיעו מווארשה.
- 56 עדות נדירה של יז'י אולשבסקי, מורה פולני שמונה להיות נציג עיריית סוסנוביץ ביודנראט המקומי, מצביעה על ליזרוביץ כמי שפעל עם מרין בתחילת דרכו, בראשית אוקטובר 1939: Jerzy Olszewski testimony, Holocaust Remembrance and Beyond, <http://isurvived.org>.
- 57 עדות שלום הרצברג, רמת גן, 1986. הרצברג זכר כי לקראת הקמת היודנראט המרכזי, לקח חלק באספה מיוחדת שכנס מרין. השתתפו בה כ-50 אנשים, רובם בוגרי "הנוער הציוני" וחברים ב"ציונים הכלליים" מבנדין ומסוסנוביץ.

- מריץ הודיע לנוכחים על המינוי שקיבל וביקש מהם את עזרתם בהקמת מחלקותיו. לפי עדותו של הרצברג, קיבלו על עצמם מרבית הנוכחים בישיבה את הצעתו של מריץ, ~~והפכו במהרה לחברי מועצה או לפקידים גבוהים ב"צנטראלה" ובמוסדות היודנראט המקומיים. למעשה, רק ארבעה מהנוכחים – שלום הרצברג עצמו, יחזקאל קרנר, משה רובין וישראל גלברט – הודיעו על הסתייגותם מפעילות ביודנראט בנימוק כי "על הגרמנים לעשות את המלאכה לכד".~~
- 58 ליר, 33.
- 59 הרצברג, שם. עדות פקידת היודנראט, ארכיון יד ושם 03/12, העדות נגבתה ב-1942 על ידי אנשי הסוכנות; מזיא, 55; ליר, 40.
- 60 אריה ליר מתאר ישיבה של ראשי המפלגות הציוניות, שנערכה באביב 1940, ובה תמכו חלק מהמשתתפים בהשתתפות ביודנראט, להוציא את גדליה סובקובסקי. מולצ'דסקי סירב להשתתף בישיבה בטענה כי "בזמן מלחמה אין ציונות". אריה ליר, שם. כמו כן ראו: עדות פקידת היודנראט.
- 61 אריה ליר, שם; עדות אברהם מנלה, נתניה, 1987; מזיא, 36-40.
- 62 מיומן בגטו, 20.
- 63 Ältestenräte der Jüdischen Kultusgemeinde in Ostoberschlesien.
- 64 דו"ח של היודנראט המרכזי 3.9.1940. Ringelblum Arch, I/II.
- 65 ארכיון יד ושם M-1/Q 2388/603.
- 66 25.3.1941, Jüdische Fürsorge in Ostoberschlesien, ארכיון יד ושם 06/16. לפי דו"ח מפורט זה שנשלח למשרדי הג'וינט בווארשה, עמד תקציב המחלקה על 85,000 מרק. מחלקת הסעד חילקה ארוחות ליותר מ-13,000 איש, סיפקה חלב ל-970 תינוקות ונתנה מחסה ל-157 יתומים ו-267 פנסיונרים. כמו כן ראו: עדות פקידת היודנראט.
- 67 Der Leiter der Ältestenräte der Jüdischen Kultusgemeinde in Ostoberschlesien, Zentrale Gesundheitsabteilung, Tätigkeitsbericht für das Jahr 1940, (להלן: דו"ח מחלקת הבריאות). Ringelblum Arch., A.G.D.C. 254
כן ראו: מזיא, 36-40; עדות עמוס אבני, איו"ש 03/3794. מזיא הייתה אחות מעשית בבית החולים, ואבני אחד ההיגייניסטים.
- 68 מסמך הצנטראלה; מזיא, 49. שמעון באליצקי, איו"ש 03/1246; ספר כוזאנאב: לעבן און אומקום פון א יידיש שטעטל, שמעון באכנער (עורך), ראגענסכערעג 1949, 249; שפיימן, פנקס זאגלעמביע, 64-66; Szternfinkiel, Natan Elias, *Zagłada Żydów Sosnowca*, Katowice: Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej w Polsce, 1946, 27 (להלן: שטרנפניקל).

- 69 Jüdischer Ordnungsdienst.
- 70 אהרן וייס, "דפוסים התגובה היהודית בזגלמביה בתקופת השואה", **דפים לחקר תקופת השואה**, א', תשל"ט, 57.
- 71 שנקר, **ספר אושפיצין**, 178; פיליפ פרידמן, 132; צירל ראקוטש, **ספר סוסנוביץ**, ב', 129; דוד יעקובוביץ, "בימי עברה ושואה", **ספר זכרון לקהילות ואדוכיזה, אנדריוכוב, קלווריה, מישלניץ, לניץ, סוכא** (להלן: **ספר ודוכיזה**), דוד יעקובוביץ (עורך), תל אביב, 1967, 189; טרונק, **יודנראט**, ירושלים: יד ושם, תשל"ט, 138; יארוס, 117; וידרמן, 157; Sandzer (Sander), Jakub; testimony, <http://www.polishjews.org>.
- 72 רינגלבלום, כרך א', 112-113, 266-267. לימים התברר כי יהודי זגלמביה היו מיועדים לגירוש בחודשים הראשונים של המלחמה, ומרין בא בדברים בנושא זה עם אייכמן.
- 73 זאב גושן, "מבצע ניקסו", **דפים לחקר תקופת השואה**, ב', תשמ"ב, 179-183. ראו: דיון מפורט בפרק שמיני.
- 74 Janusz Gumkowski And Kazimierz Leszczynski, *Poland Under Nazi Occupation*, Warsaw 1961, pp 133-135; Wladyslaw Bartoszewski, *Erich Von dam Bach-Zelewski*, 1961, 15-18; הילברג, 207.
- 75 רינגלבלום, שם, דו"ח מחלקת הבריאות.

הערות לפרק שביעי

- 1 צבי ארד, 1994-1909, סופר, משורר ומתרגם. פרסם את אחד הרומנים הראשונים על הקיבוץ, **ימי ניסן**, בשנת 1956. עזב את קיבוץ עין שמר בשנת 1958 והתקיים לפרנסתו על תרגומים. לימים בעל תרגומי מופת לדוסטויבסקי, גוגול, רמארק ועוד.
- 2 שיחה טלפונית עם יעקב חזן, 1985. על מברק טבנקין ראו בהמשך.
- 3 בקובץ מאמרים ונאומים שהוציא חזן בסוף שנות השמונים סיפר שהוא עוקב במתיחות אחרי הוויכוח שפורץ מדי פעם לגבי יחס היישוב בארץ ישראל ליהודי אירופה בתקופת השואה, אך "איני שייך למקטרגים גם בתחום זה", ולהלן מתאר את פעולותיו הרבות של היישוב למען יהודי אירופה, הצנחנים, הגיוס לצבא הבריטי, ההעפלה ועוד. יעקב חזן, **ראשית חדשה**, תל אביב: ספרית פועלים, 1988, 15-16.

- 4 הכוונה לניתוח מרקסיסטי קיצוני שיידון בפרק עשירי. רוז'קה, הערות בכתב יד ליומנים המקוריים. ארכיון מורשת C.36.
- 5 מכתב חייקה גרוסמן לבניטו, 9.9.1958, ארכיון מורשת C.36.18.
- 6 אבא קובנר להנהלת ספרית פועלים, 30 בינואר 1959, ארכיון השומר הצעיר, יד יערי, 7.24 (3).
- 7 דוד הנגבי, יומני עבודה, תשכ"ט (1959-1960), ארכיון השומר הצעיר, יד יערי, 24.59. נראה שהמכתב המקדים את מכתבו של קובנר נכתב על סמך אישורו של הראשון.
- 8 דוד הנגבי ליושקו באומר, 6.2.1959, מורשת C.36.21.
- 9 אנדרי ז'דאנוב, 1896-1940, קומיסר התרבות של סטאלין אחרי מלחמת העולם השנייה. ניהל את המערכה כנגד "ספרות אנטי-סוציאליסטית" כביכול של אנה אחמטובה ומיכאל זושצ'נקו, ולאחר מכן כנגד הקומפוזיטורים שוסטקוביץ, פרוקופייב וחצ'טוריאן. ~~ערך שיהורים כנגד סופרים ואמנים שלא כתבו בנוסח "הריאליזם הסוציאליסטי". תרגום נאומיו הופיע בספרית פועלים בשנת 1949.~~
~~ראו: אנדרי ז'דאנוב, על תרבות וחברה: מבחר נאומים, מרחביה: הוצאת ספרית פועלים, 1949.~~
- 10 דוד הנגבי, "בשאלות תרבות ומדיניות-תרבות", מחברות למרכזים: כתב עת לעיון ולהשכלה פועלית, ספרית פועלים וסמינריון גבעת חביבה, חוברת 3, 1951, 50-53.
- 11 שמואל רון (רוזצווייג), "עם הופעת יומן הגיטו של חייקה קלינגר", ידיעות יד ושם, 22-21, 1959, 21.
- 12 ש"ב בית צבי, הציונות הפוסט אוגנדית במשבר השואה, תל אביב: תשל"ז, 388.
- 13 למשל מ"י במקום מאיר יערי, נ"ש במקום נתן שוואלב, צ' וי' במקום צביה לובטקין ויצחק צוקרמן,
- 14 מרדכי טננבוים-תמרוף, דפים מן הדליקה: פרקי יומן, כתבים ורשימות, עין חרוד: הקיבוץ המאוחד, 1947; מרדכי טננבוים-תמרוף, דפים מן הדליקה: מהדורה חדשה ומורחבת, ירושלים: יד ושם, 1985.
- 15 ספר השומר הצעיר, א', 523-524.
- 16 יצחק (אנטק) צוקרמן, שבע השנים ההן, תל אביב: בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, 1990, 12.
- 17 חייקה גרוסמן, בחוברת זיכרון, 39-40.
- 18 מכתב אבא קובנר, שם.
- 19 רוז'קה, הערות בכתב יד ליומנים המקוריים.

- 20 עדות אליהו שטרן, בית לוחמי הגטאות, 1985; תיק חייקה קלינגר, אוסף אליהו שטרן.
- 21 אליהו שטרן, "המברק של טבנקין אל המחתרת החלוצית בבנדין: סוגיה בתקשורת שבין הישוב היהודי בארץ ישראל לבין יהודי פולין בימי השואה, מבפנים, כרך מ"א, עין חרוד: הקיבוץ המאוחד, 1979, 325-323.
- 22 חלקה של פולין, שלפי החלטות קונגרס וינה (1815) היה תחת שלטון רוסי במאה התשע עשרה.
 יומן, 1943, 92.
- 24 מיומן בגטו, 23.
- 25 פרליס, 83.
- 26 שם, 60-63.
- 27 פרליס, שם.
- 28 עדות אסתר שושן.
- 29 אופנהיימר, 518.
- 30 מכתב ההנהגה מווילנה, 9.11.1939, ארכיון השומר הצעיר, יד יערי, ה-28.3 (2); ספר השומר הצעיר, 455.
- 31 שם, שם.
- 32 זלמן גאייר אל הועה"פ של הקיבוץ הארצי, 7.12.1939, ארכיון השומר הצעיר, יד יערי, ה-28.3 (2).
- 33 ישראל גוטמן, מרד הנצורים, מרחביה: ספרית פועלים, 1963, 91.
- 34 חיים הולץ ויעקב גריקסגורן אל הועה"פ של הקיבוץ הארצי, וילנה 13.1.1940, ארכיון השומר הצעיר, יד יערי, ה-28.3 (2).
- 35 רק 24 מהם עלו על הקרקע. שאר הקיבוצים שהו בנקודות זמניות מצפים לעלות להתיישבות הקבע.
- 36 המספר 35,000, הכולל כ-25,000 "שומרים" בפולין ובגליציה ועוד כ-8,000 עד 10,000 מדריכים וחניכים בשאר חלקי אירופה, נראה כהערכה הנכונה של גודל התנועה באותה עת.
- 37 תורת השלבים של מאיר יערי ניסתה לפתור את הבעייתיות של קריאה למלחמת מעמדות מהפכנית בארץ ישראל, שבה טרם התבסס יישוב יהודי וממילא לא התגבשו מעמדות במובן המרקסיסטי של המושג. התורה גם ניסתה ליישב את הסתירה שבין המשימה החלוצית והקונסטרוקטיביסטית של יישוב הארץ שקיבל על עצמו "השומר הצעיר" עם התפקיד המהפכני שלו היה מחויב מתוקף האמונה במרקסיזם. לפי "תורת האטפים" מקדים השלב החלוצי את השלב המהפכני, ורק לאחר שתוגשם המטרה הלאומית תתבצע המהפכה

- הסוציאליסטית. מאיר יערי, בדרך ארוכה, מרחביה: ספרית פועלים 1947, 47;
- דוד זית (עורך), מקורות לחקר תולדות השומר הצעיר, חוברת מספר 5: ייסוד בקיבוץ הארצי, חיפה, 1-3 באפריל 1927, גבעת חביבה: 1987; ראו: חלמיש, 100-102.
- 38 בין הסערות שעברו על "השומר הצעיר" מ־1927 ועד 1939, ניתן למנות את "פולמוס מתיחת הקו" עם הנוהים אחרי הקומינטרן (1928); התפלגות "השומר הצעיר" סס"ר וכן סניפים בלטיביה ובצ'כיה מהתנועה העולמית בשל רצונם להצטרף למפלגה פוליטית ולקיבוץ המאוחד (1930); איתור וסילוק של חברי פק"פ (המפלגה הקומוניסטית) מקיבוצי "השומר הצעיר" בארץ ישראל באמצע שנות השלושים. פולמוסים, פרישות והתפלגויות אלה לא גרעו מכוחו של "השומר הצעיר", שבועידת פופראד (1935) מנה (לפי הדו"חות הרשמיים) כ־56,000 חברים באירופה בלבד.
- 39 מאיר יערי להנהגה הראשית בוויילנה, מכתב מ־10.1.1940. ארכיון השומר הצעיר, יד יערי, ה־28.3 (א2). מכתב זה לא נכלל בשעתו בספר "השומר הצעיר", וגילוייו היה בבחינת הפתעה. הוא שולב בכתב היד המוקדם של ספר זה שנכתב בשנת 1986. בשנים האחרונות שמו לב אליו הן אלי צור (2006) והן אביבה חלמיש, המצטטת אותו בהרחבה: חלמיש, 212-213.
- 40 יערי, 10.1.1940, שם.
- 41 שם, שם.
- 42 פרליס, 34-35.
- 43 מאיר יערי להנהגה הראשית בוויילנה, מכתב מ־28.5.1940. ארכיון השומר הצעיר, יד יערי, ה־28.3 (2).
- 44 על משואות פולין, מרחביה: הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, 1940, עמ' קא"ע.
- 45 זליג גאייר, אל הועה"פ של הקיבוץ הארצי, 13.2.1940. יד יערי, ה־28.3 (2).
- 46 שם, עמ' קע"ב. הכוונה לניסיונות ההגירה מסוסנוביץ. ראו: פרק שמיני.
- 47 שם, שם.
- 48 שם, קע"ו-קע"ז.
- 49 שם, קמ"ה.
- 50 פרליס, 102.
- 51 לפי יוסף שמיר, הוא התמהמה לצאת משום שלא קיבל ידיעות מווארשה על אפשרויות מעבר הגבול. ראו: יוסף שמיר, שמואל ברסלב: המאבק והתקוה, גיטו וארשה, 1940-1943, תל אביב: מורשת, 1994, 49-50. ראו גם: אלי צור, "שמואל ברסלב", בתוך אביהו רונן ויהויקים כוכבי (עורכים), גוף שלישי יחיד: ביוגרפיות של חברי תנועות נוער בתקופת השואה, כרך א', חיפה:

- הוצאת בית לוחמי הגטאות, מורשת, יד יערי, 1994, 35-114; חברי ההנהגה שעלו: זליג גאייר, אדם ראנד, יצחק זלמנסון, חיים הולץ (אלון) ויוסף שמיר. כאמור, משכבת ההנהגה הוותיקה חזר לווארשה רק יוסף קפלן. טוסייה אלטמן, מרדכי אנילביץ', מירה פוכרר ושמואל ברסלב, שחזרו לווארשה, השתייכו לשכבת ההנהגה הצעירה.
- 52 עדות זליג גאייר, ארכיון מורשת, A.642.
- 53 אדם ראנד, "הנהגת הווה"צ בפולין בראשית המלחמה", ילקוט מורשת, מ', תשמ"ו, 140.
- 54 אבא קובנר, על הגשר הצר: מסות בעל פה, תל אביב: ספרית פועלים, 1981, 74.
- 55 מילה לא ברורה.
- 56 יומני 1943, 93-94.
- 57 חייקה, "הרעיון שהסעיר את רוחנו", משמר, 20.4.1945.
- 58 במקור: "תשעה".
- 59 מיומן בגטו, 24.
- 60 עדות עדה הלפרין.
- 61 ראנץ, 95; אריה המפל, שם. לפי מרשם האוכלוסין, בנדין 1939, היה יצחק פסחזון (Icek-mordke Pejsachson), אבי המשפחה, בן 63, לאה (Leodakia) בת 20, אירדה (Judyta) בת 18 ואירקה (Irena) בת 17.
- 62 ראנץ, 95.
- 63 מיומן בגטו, 45-47; ראנץ, 95; נאטיה קלוגמן (Klugman Chaja-Nacha) הייתה אף היא בת 17. מרשם האוכלוסין, בנדין 1939, שם.
- 64 מיומן בגטו, 36.
- 65 עדות עדה הלפרין.
- 66 עדות רחל רוזנקר (שוורץ), חיפה, 1987.
- 67 מיומן בגטו, 24-25.
- 68 המדריכות היו ברונקה ליפשיץ, מאניה קמינסקי ורחל רוזנקר. עדות רחל רוזנקר.
- 69 יומני 1943, 93-95.
- 70 מיומן בגטו, 32, תרגום כת"י 1944, ארכיון מורשת C.36, 45.
- 71 טרונק, 185.
- 72 מיומן בגטו, 45.
- 73 שם, שם.
- 74 מיומן בגטו, 32-33.

75 כנראה בתיה שיף.

76 מיומן בגטו, 33.

הערות לפרק שמיני

- 1 מיומן בגטו, 111.
- 2 חווקה לונצ'נר, פרשת כנרין, מבפנים, יוני 1944, 123-134.
- 3 Claud Lanzmann (director), *Holocaust*, France 1985.
- 4 לונצ'נר 1944, 124. בעדותה חזרה על מהלך המאורעות, אך ביחס לתאריכים יש לסמוך על העדות המוקדמת יותר.
- 5 שריד, 264-267.
- 6 פרליס, 4, שריד, 243.
- 7 שריד, 245.
- 8 פרליס, 2.
- 9 חנה בן נון, בחזרה לשם, דליה: מערכת, 1997, 13.
- 10 יעקובוביץ, גושי הכשרה מספרים (הקיבוץ ע"ש ב. בורוכוב, גושי קילץ ובנדין), ש' אבן שושן, חיים דן וי' סתוי (עורכים), תל אביב: בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, תשמ"ג, 257; פרליס, 80.
- 11 ראנץ, 88-89.
- 12 ראו: נעמי שמשי, "פרומקה פלוטניצקה", אביהו רונן ויהויקים כוכבי (עורכים), גוף שלישי יחיד, תל אביב: הוצאת מורשת, בית לוחמי הגטאות ויד יערי, 1994, 165-220.
- 13 שנקר בספר אושפיצין, חיים וולנרמן, אביעזר בורנשטיין ומאיר שמעון גשורי (עורכים), ירושלים: הוצאת יוצאי אושפיצין בישראל, תשל"ז, 179-180.
- 14 ראו: זאב גושן, "תכנית ניסקו", שם. מעניין כי החוקרים לא שמו לב עד כה לזיקה שבין תכנית ניסקו, שבה אמורים היו להיות מגורשים יהודי שלזיה עילית, לבין המשרד הארצישראלי שהוקם באושווינצים באותו זמן. נוכחותו של אייכמן בהפעלת תכנית ניסקו מצביעה על כך שהגרמנים לא זנחו בתקופה של ראשית המלחמה ועד ראשית 1940 את תכניות ההגירה הכפויה שאותן הפעיל אייכמן לפני המלחמה, בעיקר כלפי יהודי אוסטריה.
- 15 יוסף קורניאנסקי, שליחות חלוצים, חיפה: בית לוחמי הגטאות, 1979, 46; פרליס, 283.
- 16 פרליס, שם.

- 17 ההנהגה בוויילנה לועה"פ, 30.3.1940. ארכיון השומר הצעיר, יד יערי, ה-28.3
 (2); "קורספונדנציה פנימית", דפים לחקר השואה והמרד, א', אפריל 1951,
 153.
- 18 קורספונדנציה פנימית, שם.
 19 רייס, 62.
- 20 ראנץ, 38, וראו גם: קורספונדנציה פנימית.
 21 ראו: פרק אחד עשר – מרדכי אנילביץ'.
- 22 יומני 1943, 52-53.
- 23 פרליס 281, עפ"י מכתב טאנצר 29.4.40.
- 24 מיומן בגטו, 123.
- 25 שריד, 272-275.
- 26 אריה ליוור, בפנקס בנדין, 348.
- 27 יוחנן כהן, הנוער הציוני – צמיחתה של תנועה, תל אביב, תשל"ד, 72.
- 28 מזיא, בספר סוסנוביץ, 197.
- 29 מיומן בגטו, 33.
- 30 מזיא, בספר סוסנוביץ, 204.
- 31 עדויות מיכאל דרקסלר ומשה אורבך, רמת גן, 1989.
- 32 אריה ליוור, פנקס בנדין, 352.
- 33 מיומן בגטו, 25-28.
- 34 אריה ליוור, שם; מוטק קששיבו לנתן שוואלב, בנדין 20.6.1940, ארכיון
 "גורדוניה" S/150.
- 35 עדות אריה ליוור בפרוטוקול משפט ברנבלט, ארכיון מורשת D.1.5366.
- 36 ה"אומשיכטונג" היה מוכר על ידי השלטונות הגרמניים לא רק בפולין,
 כתהליך האמור ליישם תהליך פרודוקטיביזציה כביכול של היהודים.
- 37 אריה ליוור, בפנקס בנדין, 352.
- 38 אריה ליוור, שם.
- 39 משה ירקוני בספר סוסנוביץ, 167-168.
- 40 מוטק קששיבו לנתן שוואלב, 29.11.1941, ארכיון "גורדוניה" S/150; "על
 פעולות 'החלוצ' בארצות אירופה בסוף 1941" (לפי דו"ח לשכת הקשר של
 "החלוצ" בו'נבה), ארכיון בית לוחמי הגטאות H.1056. דין וחשבון שנכתב
 כנראה על ידי נתן שוואלב על יסוד הדיווחים מבנדין (להלן: "החלוצ"
 באירופה – 1941).
- 41 מעניין להשוות את החווה בבנדין עם החווה במרישין, שהוקמה על ידי חיים
 רומקובסקי בגטו לודז', ובה התרכזו כאלף בני נוער, מרביתם אנשי תנועות

- הנוער. תפקידה של החווה במרישין היה דומה לזה שבבנדין, כלומר גידול ואספקה של ירקות טריים לגטו הרעב. גם במרישין התפתחה פעילות אוטונומית ענפה של תנועות הנוער, שהתארגנו במקום לפי המסגרות המקובלות ואף הקימו מעין "קיבוצים". אך רומקובסקי סגר את החווה כשנה לאחר הקמתה בשל רצונו לשלב את הצעירים בעבודה ב"רסורטים" (מאי 1940 – מרס 1941). עדות שרה שטרן קטן, ארכיון יד ושם, 03/10236; ראו גם: מיכל אונגר, **לודז': אחרון הגטאות בפולין**, ירושלים: יד ושם, 2005.
- 42 ביקורו של אהרן מנצ'ר, שהיה בעל תפקיד רשמי בקהילה היהודית באוסטריה, היה יוצא דופן בפריצתו את בידודם המוחלט כמעט של יהודי פולין. נראה שביקור זה התאפשר בשל היות זגלמביה מסופחת לרייך, ועל כן כנראה יכול היה מנצ'ר, שבא מאוסטריה המסופחת אף היא, להשיג את האישורים לביקור. כזכור, אף מריץ נהנה מחופש תנועה מסוים שבאמצעותו הגיע לווארשה ואף לסלובקיה, כנראה בהקשר לספיחי פרשת ניסקו. אהרן מנצ'ר (1917-1943) ריכז באוסטריה לא רק את עליית הנוער, אלא גם את פעילות תנועות הנוער, ומאוחר יותר גורש לגטו טריזונשטאדט ומשם הובל עם ילדי ביאליסטוק לאושוויץ. על מנצ'ר ראו גם: Herbert Rosenkranz, *Verfolgung und Selbstbehauptung: die Juden in Österreich 1938-1945*, Wien; München: Herold, 1978, 59.
- 43 אריה ליוור, **בפנקס בנדין**, 350.
- 44 על לשכת הקשר של "החלוץ" בז'נבה ראו: פרק חמישה עשר, "תקווה נכזבת". כאן יצוין רק כי היא אוישה באותו זמן על ידי נתן שוואלב, איש "גורדוניה" וחבר קיבוץ חולדה, שנותר שם לבדו לאחר חזרת שאר שליחי התנועות לארץ ישראל. נוסף על הקשר עם חו"ל, שז'נבה הייתה הצינור הבלעדי אליו, היה לקשר גם אספקט כלכלי, שכן שוואלב העביר כספים וחבילות לאנשי תנועות הנוער שעמנו עמד בקשר, וזגלמביה בכלל זה. כך שלהמלצתו של מנצ'ר, אף הוא איש "גורדוניה", היה משקל פוליטי וכלכלי ברור.
- 45 פרליס, 257.
- 46 אריה ליוור, **בפנקס בנדין**, 350; דוד ליוור, 50; מזיא, 56-58.
- 47 אריה ליוור, שם; מזיא, שם.
- 48 **מיומן בגטו**, 52-53.
- 49 על תכניות ההכשרה המקצועית וכישלונן ניתן לעמוד גם מהתכתובת בין קוז'וך למרכז "החלוץ" בז'נבה וממכתבם של אנשי בנדין לשם. ראו: קוז'וך לשוואלב, 8.3.1941; קוז'וך לשוואלב, 9.5.1941, "מכון לבון" III/52/37; בנדין לשוואלב, 10.6.1941, ארכיון "גורדוניה" 1/123. כמו כן ראו: "החלוץ" באירופה – 1941.

- 50 אריה ליור בפנקס בנדין, 349-350; עדות פקידת היודנראט.
- 51 משה ירקוני בספר סוסנוביץ ב', 167-168; מזיא, 158; חנקה שלזינגר וירניק, הדפים שלי, רעננה: ח' שלזינגר-וירניק, 2004, 78.
- 52 עדות שלום הרצברג, רמת גן, 1987.
- 53 לגבי ציונותו של מרין, ראו למשל: קשריו של מרין עם "החלוץ" בווארשה (בפרק זה); פנייתו לראשי תנועות הנוער להקמת "קיבוצים" במחנות העבודה (פרק עשירי); פנייתו הישירה של מרין לראשי היישוב בארץ ישראל בפברואר 1943 (פרק חמישה עשר); הזדהותו כציוני בפני צבי דונסקי (פרק ארבעה עשר); הקמת הגטו בנוסח ארץ ישראל (פרק שמונה עשר); קשריו של מולצ'דסקי, יו"ר היודנראט בבנדין, עם התנועות החלוציות ובעיקר עם "דרור", היו חזקים לא פחות. ראו: נושא הפעולות התנועתיות (פרק תשיעי, פרק שמונה עשר). בכואה לארץ עתידה חייקה להבליט נקודה זו בדבריה בוועד הפועל של ההסתדרות (פרק עשרים וארבעה).
- 54 כרטיס חבר בקיבוץ הארצי, קיבוץ העוגן, ארכיון מורשת C36.20.
- 55 לפי התיאור המפורט של מהלך הישיבה לפני הכניסה לחווה.
- 56 Avihu Ronen, "Women as leaders", essay in *Jewish Women: A Comprehensive Historical Encyclopedia*, Paula E. Hyman and Dalia Ofer (eds.), Jerusalem: Shalvi Publishing Ltd. 2006 (להלן: נשים כמנהיגות).
- 57 עדות בנימין וחנה (וירניק) שלזינגר, 1985.
- 58 עדות חנה ליברמן.
- 59 אריה ליור, בפנקס בנדין, 352.
- 60 שם, 350.
- 61 תצלום "החלוץ" בבנדין, אוסף המחבר. תצלום אספה בחווה, ארכיון תצלומים, בית לוחמי הגטאות.
- 62 מיומן בגטו, 29.
- 63 שם, שם.
- 64 עדות חנה ובנימין שלזינגר, 1985. תמונה מכינוס חגיגי בחווה מראה את נאטיה קלוגמן נואמת ואת חייקה עומדת מאחורי השולחן החגיגי כמחכה לתורה. הדפים שלי, רעננה, 2004.

הערות לפרק תשיעי

- 1 יהודה גוטהלף ואברהם כהן (עורכים ומעבדים), ספר השומרים: אנתולוגיה

- לרגל יובל השומר הצעיר, 1933-1913, וארשה: ההנהגה העליונה להסתדרות השומר הצעיר, 1934.
- 2 כנראה שם עט של עזריאל אוכמני.
- 3 עדות עדה הלפרין.
- 4 הכוונה לחייקה בוכבינדר ולשרה רכניץ, חברות דגניה. ראו: פרק חמישה עשר.
- 5 מיומן בגטו, 28-29.
- 6 ראו: בעז נוימן, תשוקת החלוצים, תל אביב: עם עובד, 2009.
- 7 מיומן בגטו, 32.
- 8 ראנץ, 95-97.
- 9 עדות ברכה פלוטניק (חמילניצקה), משמר השרון, 1985.
- 10 יומני 1943, 57.
- 11 ראנץ, 22.
- 12 מיומן בגטו, 31.
- 13 עדות בנימין שלזינגר.
- 14 היה זה טיפוסי לדוד להרצות על רעיונותיו של משה הס, שהקדים את הרצל בלמעלה משלושים שנה ושרטט בספרו חזון ששילב לאומיות הומניסטית נוסח מציני עם סוציאליזם אוטופיסטי. ספרו של משה הס נשכח במשך שנים, אך עם התעוררות הציונות והקמת תנועת הפועלים היהודית זכה לעדנה. הספר הופיע בעברית בתקופה מוקדמת מאוד יחסית: משה הס, רומא וירושלים: שאלת הלאום האחרונה, ווארשא: תושיה, 1899.
- 15 שם, שם.
- 16 שם, שם.
- 17 עדות עדה הלפרין.
- 18 שם, שם.
- 19 מיומן בגטו, 36-37.
- 20 כנראה בשל הפסקאות הבעייתיות שבו. אין עדות שהמכתב הופץ. אילו היה מגיע לבנדין אפילו בעריכה כלשהי, סביר שחייקה הייתה מזכירה זאת.
- 21 ספר השומר הצעיר, כרך א', 44.
- 22 שם, 45.
- 23 עדות בנימין שלזינגר.
- 24 הסכם ריבנטרופ-מולוטוב, אוגוסט 1939.
- 25 מיומן בגטו, 34.
- 26 בשל החפיפה הגדולה בין תיאורים אלה להחלטות שהתקבלו בווארשה לא

- ברור אם הם מתייחסים למועצות בזגלמביה או בווארשה. מכתב היד ומהעריכה לא עולה מענה ברור לכך.
- 27 "נגד הזרם", עיתון השומר הצעיר, עיתונות המחתרת, כרך ב', 341-342; כרך ג', 34-35.
- 28 עיתונות המחתרת, כרך ב', 472.
- 29 עיתונות המחתרת, כרך ב', 241; המחברת, מרגלית לנדאו, נהרגה בקרבות אקצית 18 בינואר 1943.
- 30 מיומן בגטו, 33.
- 31 לפי סדר הכתיבה של טיוטות יומני 1944. הקטע העוסק במועצה החינוכית מופיע לפני הקטע העוסק בביקורו של גלר.
- 32 מיומן בגטו, 40.
- 33 לפי ראנץ היו בקן "השומר הצעיר" בבנדין כ-200 איש. ראו: ראנץ, 22.
- 34 ספר השומר הצעיר, א', 491.
- 35 פרליס, 112.
- 36 "עיתון התנועה" של "השומר הצעיר" הופיע בינואר 1941; "פלומינייה" ("להבות"), ביטאון נוסף של "השומר הצעיר", הופיע בספטמבר 1940 ובאוקטובר 1940. מראי המקומות (בהתאמה): עיתונות המחתרת א', 87-98; 123-147; 260-349.
- 37 יומני 1943, 100-101.
- 38 מיומן בגטו, 37-38.
- 39 פרליס, 111.
- 40 שם.
- 41 לפי "החלוץ באירופה" הגיעה טוסיה לבנדין באוגוסט 1941. ראו גם: זיוה שלו, טוסיה: טוסיה אלטמן – מההנהגה הראשית של "השומר הצעיר" למפקדת הארגון היהודי הלוחם, תל אביב: מורשת ואוניברסיטת תל אביב, 1992, 104-106.
- 42 מיומן בגטו, 39-40.
- 43 שם, 40.
- 44 נשים כמנהיגות.
- 45 רון בספר סוסנוביץ, 1958, 176.
- 46 יומני 1943, 21.
- 47 עדות חנה שלזינגר (וירניק), ארכיון מורשת 273A.
- 48 שם.

- 49 רון בספר סוסנוביץ, 1958, 176. ההנהגה כללה לדבריו את טנצר, דונסקי, אינה גלברד ואותו עצמו.
- 50 עדות פלה כ"ץ, 1964, ארכיון מורשת 470A.
- 51 שם, שם.
- 52 אינקה ויסבורט, יחד וברד מול האימה, תל אביב: מורשת, תשנ"ב, 24-26. הקבוצה כללה גם את פולה (מרגלית) רפלוביץ, עליזה אייכלר (רינגל), ניוסיה מיזליש, רגינה ואסתיושה גולדקורן. קבוצת הבנים המקבילה כללה את ישראל אופנהיים (לימים פרופסור ישראל אופנהיים באוניברסיטת בן-גוריון) ואת יעקב בוכבינדר ואת פנחס (ללא ציון שם משפחה). ראו: ויסבורט שם.
- 53 יומני 1943, 52-54.
- 54 מיומן בגטו, 40.
- 55 ויסבורט, 39.
- 56 עדות רחל רוזנקר.
- 57 בנושא מועד המועצה קיימת אי-ודאות מסוימת. ההתכנסות מתוארת בתקופת השלג הראשון, כלומר בראשית החורף, אבל הביקור עצמו מתוארך באוגוסט הן על פי מכתבו של שוואלב והן על פי עדותה של אינקה ויסבורט. מצד שני, הפרטים שמסרה טוסיה תואמים את הסיטואציה שקדמה להתקפה הגרמנית על ברית המועצות ב-22 ביוני 1941, שכן היא דיברה על הנעשה ב"שטח הכיבוש הסובייטי" ולא אזכרה את ההתקפה. ייתכן שעורבבו כאן שתי התכנסויות שונות, שכונו בשם "מועצה".
- 58 מיומן בגטו, 41-42.
- 59 ויסבורט, 50.
- 60 ~~מיומן בגטו, 42.~~
- 61 שם, שם.
- 62 שם, שם.
- 63 עדות שמואל רון, ירושלים, 1985, 1986; עדות פלה כ"ץ, תל אביב, 1985; עדות חנה וירניק (שלזינגר), רעננה, 1985.
- 64 ליור, 49.
- 65 סטניסלב ב'וזובסקי, להבות, עברית: בנימין טנא, מרחביה: הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, 1939, 139.
- 66 סרגיי ניצ'ייב (1847-1882) בן טיפווחיו של בקונין, היה הקיצוני שבאנרכיסטים הרוסיים, ו"הקאתכזום המהפכני" שלו נחשב לאחד מהמניפסטים הקיצוניים של תנועות אלה. הוא הטיף לביטול האישיות וחיייו הפרטיים של המהפכן והצדיק כל מעשה טרור בשם המחויבות המהפכנית. ניצ'ייב הורשע ברצח

- סטודנט בשל שיקולי קונספירציה, נכלא על ידי המשטרה הצארית ומת בכלאו. דוסטויבסקי ראה בו סמל לניהיליזם המודרני וביסס את הרומן "השדים" על דמותו. בז'וזובסקי, אף על פי שצייד במטריאליזם היסטורי, שילב את ניצ'ייב בספרו כמעין תשובה מהפכנית לדוסטויבסקי.
- 67 **עיתונות המחתרת**, כרך א', 88-89, 96-97. תרצה אברה במהלך הגירוש הגדול בקיץ 1942, ומרדכי (מרדק) גרובאס היה אחד ממפקדי פלוגות "השומר הצעיר" באי"ל. הוא שרד לאחר המרד והנהיג קבוצה שפעלה כיחידה פרטיזנית, אך לאחר מכן נספה אף הוא.
- 68 מתוך דף הפתיחה של **להבות**.
- 69 גרעין "להבות", שהתיישב ב־1940 בכרכור, עלה על הקרקע בשנת 1945 כקיבוץ להבות הבשן.
- 70 פרנץ ורפל, **ארבעים הימים של מוסה דאג**, תל אביב: עם עובד, 1979.
- 71 ויסבורט, 34.
- 72 שם אחד מעיתוני הבונד במחתרת היה "למען חירותנו למען חירותכם". הקבוץ שאפיין את תפיסת "דרור" היה "פיין און גבורה", יולי-אוגוסט 1940, **עיתונות המחתרת**, כרך א', 48-49.
- 73 טוסיה השתייכה לגרעין "אלגביש" שאמור היה להקים את קיבוץ גלאון עם "הפועל-לכפר". ראו: זיוה שלו, 34.
- 74 **מיומן בגטו**, 41-44.
- 75 חייקה קלינגר, "שני ביקורים: קטעי יומן", **משמר**, 18.4.1947.
- 76 יומני 1943, 51.
- 77 זיוה שלו, 142.
- 78 על פי חוה גבע, **פעלו של הקיבוץ הארצי לעזרת התנועה בשטחי הכיבוש, עד 1942**, עבודה בכתובים.
- 79 חוה אשכולי, **אלם: מפא"י לנוכח השואה**, 1939-1942, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1994, 130-132.
- 80 חלמיש, 209.
- 81 לימים עתידות דעותיו השמאלניות של אורן לעמוד למבחן במחשכי הכלא הקומוניסטי בצ'כוסלובקיה, שאליו נקלע במהלך פרשת משפטי סלנסקי בשנת 1952.
- 82 ראו: פרק שמיני.
- 83 מכתב של אורן אל הנהגות הראשיות של השוה"צ העולמית, 18.8.1940, ארכיון יד יערי. מצוטט בעבודתה של גבע, 44.
- 84 גבע, שם; אריאל הורביץ, "שליחותו של מנחם באדר בקושטא ומגעי השוה"צ

- עם יהודי אירופה הכבושה", ילקוט מורשת, ל"ה, 1983, 155; עדות הייני בורנשטיין בריאיון עם המחבר, 1985.
- 85 הורביץ, שם; הייני בורנשטיין, האי שוויץ: פעולות עזרה והצלה בשנים 1939-1946, תל אביב: מורשת, 1996, 26.
- 86 הייני בורנשטיין, 36, 103-104.
- 87 הייני בורנשטיין, 42.
- 88 הייני בורנשטיין, 187.
- 89 מאיר יערי להנהגה הראשית בוילנה, מכתב מ-28.5.1940. ארכיון השומר הצעיר, יד יערי, ה-28.3 (2); מאיר יערי, בפתח תקופה: פרקים לדיון לקראת המועצה הששית של הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה 1942, 128, מצוטט אצל חלמיש, 211.
- 90 בדרך ארוכה, 117-130.
- 91 לא ניתן כמובן לערוך סטטיסטיקה מדויקת לגבי תקופה זו. אך לפי הנתונים שהובאו לגבי וארשה, זגלמביה ולודז', ניתן היה להעריך את מספר חברי "השומר הצעיר" בשלושה מרכזים אלה בלבד בכ-3,000 איש. קנים וריכוזים שומריים גדולים וחזקים פעלו גם בביאליסטוק, וילנה, קראקוב, צ'נסטוכובה, לובלין, חוות ז'אראקי ועוד. כל אחד מאלה מנה מאות מדריכים וחניכים. קנים קטנים יותר פעלו בערים ובעיירות שונות של הגנרל גוברנמנט כגון רישא, טרנוב ועוד. על אלה יש להוסיף תנועות פעילות בסלובקיה, הונגריה ורומניה, אשר אף על פי שפעלו במשטרים של גרורות-גרמניה הנאצית, המשיכו לפתח פעילות ענפה.

הערות לפרק עשירי

1. ~~משמר לילדים, 11.3.1953.~~
2. ~~מדרכי אורן, רשימות אסיר מפראג, מרחביה: ספרית פועלים, 1958.~~
3. ~~צחור, 205-213.~~
4. עיתונות המחתרת היהודית בגיטו וארשה, כרך ג', יד ושם, 37.
5. מיומן בגטו, 44-45.
6. עמנואל רינגלבלום, כרך א', 300.
7. עיתון התנועה ג (סקירה חקלאית), ארכיון מורשת D.1.173.
8. עיתונות המחתרת היהודית בגטו וארשה, כרך ג', 35.
9. עיתונות המחתרת בגטו וארשה, כרך ג', 188-190.

- 10 ראו: ישראל גוטמן, *מרד הנצורים*, תל אביב: ספרית פועלים, 1963, 174.
- 11 סיבת הגירוש הייתה פינוי בתי העיירה עבור עובדי חברת א.י. ג'י. פארבן, שאמורה הייתה להקים את מפעליה במקום. ראו: "Case VI: E. G. Farben Case", *Trails of war criminals before the Nuremberg military tribunal* (IMT), Washington 1952, vol. VIII, 334-335.
- 12 עדות מרת פורטגאנג, יד ושם, פרוטוקול מס' 5, ארכיון יד ושם 960/55.
- 13 שם; עדות רחל באניט, פרוטוקול מס' 12, ארכיון יד ושם 960/55.
- 14 עדות באניט; עדות פורטגאנג.
- 15 עדות באניט.
- 16 ליור, 53-54.
- 17 מזיא, 58-59.
- 18 שם, שם; ליור, שם; עדות באניט; עדות פורטגאנג.
- 19 דוידוביץ, 220-221.
- 20 פנקס זאגלעמביע, ראדקאטאר: י' ראפאפארט, תל אביב 1972, 64-66; ליור, 46.
- 21 בתקופת השיא, באפריל 1943, הגיע מספר עובדי היודנראט ל-972. ארכיון יד ושם JM 2702.
- 22 **מיומן בגטו**, 47.
- 23 Dienststelle das Sonderbeauftragten des RFSS und Chef der Deutschen Polizei für fremdvolkischen Arbeitseinsatz in Oberschlesien.
- 24 מכתב משמאוסר לרפס"ס, 20.4.1942, NO. 1386, ספריית וינר, אוניברסיטת ת"א. שמאוסר החליף את באך-צלבסקי כקצין הס"ס והמשטרה הבכיר בשלזיה עילית. מסמך זה החתום על ידיו הוא מקור ראשון במעלה להבנת הארגון ומטרותיו (להלן: מכתב שמאוסר). על "ארגון שמלט" ראו: Alfred Konieczny, "Die Zwangsarbeit der Juden in Schlesien im Rahmen der "Organisation Schmelt", in Götz Aly [et al.], *Sozialpolitik und Judenvernichtung: gibt es eine Ökonomie der Endlösung?* Berlin: Rotbuch, 1987, pp. 91-110 (להלן: קוניצ'ני).
- 25 **מיומן בגטו**, 47-48.
- 26 חווקה לונצ'נר, "פרשת בנדין", 124-125.
- 27 דוד ליור, 43-45.
- 28 לפי עדותו של מכס פישר, נלקחו החברים על ידי המשטרה הגרמנית. ראו: עדות מכס פישר, בודפשט 16.6.1944, ארכיון בית לוחמי הגטאות, מדור מרכזי 11578.

- 29 חווקה לונצ'נר, שם. על החיים במחנות ראו גם: אביהו רונן, "חיי יום יום במחנות העבודה של ארגון שמלט בזגלמביה, 1939-1943", דפים לחקר תקופת השואה, מאסף י"א, תשנ"ד, 1993, 17-41.
- 30 מיומן בגטו, 49-50.
- 31 מזיא, 49.
- 32 משה ירקוני, ספר סוסנוביץ ב', 167-168.
- 33 מכתב שמאוסר.
- 34 מיומן בגטו, 51.
- 35 מיומן בגטו, 52. אלפרד רוזנר, 1906-1944, הגיע לבנדין כשמונה חודשים לאחר הכיבוש הגרמני. תחילה שימש "נאמן", אך באמצעות קשריו עם הרשויות הגרמניות ועם תעשיינים יהודים החל להפעיל בתי מלאכה שעסקו בעיקר בחייטות ושיווקו את תוצרתם לגורמים צבאיים גרמניים. ראו: אתר יד ושם, חסידי אומות עולם: http://www1.yadvashem.org/alfred_rossner_new/germany/germany_rossner.html.
- 36 מיומן בגטו, 50.
- 37 כך במקור. בטקסט הערוך: "אינן יכולות לעמוד במרין, ויש שנכנעות על נקלה לפתיון המזון ו'החסות' הגרמנית".
- 38 מיומן בגטו, 45-47.
- 39 על חיי המחנות ראו: שמעון בליצקי, עם ישראל חי! צו די געשיכטע אין די שלעזישע לאגערן 1939-1945, ארכיון יד ושם 03/1246 (מחקר בכתובים, נכתב בסמוך לסיום המלחמה); עדות יוסף כספי, ארכיון יד ושם 03/4041; עדות פרומקה פרצי, ארכיון מורשת, A.473; מאיר פרדלסקי, פרדלסקי ספר סוסנוביץ ב', 238; עדות שלום הרצברג; אבנר פלדמן, פנקס זאגלעמביע, 551-550; סלמנדרה, 101-107; Ann Kirschner, *Sala's Gift: My mother Holocaust Story*, New York: Free Press, 2006.
- 40 מיומן בגטו, 51-50.
- 41 נראה שכאן יש אנכרוניזם, אם הקטע מתייחס לתקופת הפלישה, שכן אז עדיין לא היה ידוע על ההשמדה.
- 42 יומני 1943, 101-102.
- 43 עדות ברכה פלוטניק (חמילניצקה).
- 44 יומני 1943, 102.
- 45 מיומן בגטו, 44-45.
- 46 מיומן בגטו, 56; כתב יד 1944, 91.
- 47 שם, 103.

48	שם, שם.
49	עדות שמואל רון, 1985.
50	יומני 1943, 103-104.
51	שם, שם.
52	מיומן בגטו, 57.
53	שם, 58.
54	שם, שם.
55	שם, 59.
56	שם, 131-132.
57	שם, 132-133.
58	שם, 60.
59	יומני 1943, 104.
60	שם, שם.
61	מיומן בגטו, 60.
62	שם, שם.
63	שם, 53-54.
64	אלישבע שאול, "גבית עדות מקברן כפייה, יעקב גרויאנובסקי, איביצה-קולור-חלמנו", בתוך ילקוט מורשת ל"ה, 1983, 101-122 (להלן עדות גרויאנובסקי).

הערות לפרק אחד עשר

1	יעקב וילן, 1914-2004. אביו של חבר הכנסת אבשלום וילן, אחיה הצעיר של מיכל.
2	ראו: דני פתר-פרזיל, לב בצד שמאל: על חינוך וחברה, תל אביב: צ'ריקובר, 2000-2008.
3	דבורה דוידזון (ניישולר), 1911-1953, נחשבת כיום כאמנית חשובה וכפורצת דרך גם בקרב אמני הקיבוצים, שרובם ככולם היו בשנות הארבעים – גברים: http://tnuathaavoda.info/zope/home/6/people/1244797145 ; יוסף ניישולר, 1899-1964, מחנך ומרצה בסמינר אורנים ואיש אדמה; יוסף ניישולר, "לזכר יקרנו", בית אלפא, אתר קיבוץ בית אלפא, http://www.betalfa.org.il .
4	יוסף עמית, 1922-1948, חבר להבות הבשן. נזכור את כולם.
5	משה ברון, "לזכרם", אתר יד מרדכי, http://www.yadmor.org.il .

- 6 ולדימיר ולדימירוביץ נבוקוב, דבר, זכרון, תל אביב: ספרית פועלים, 1981.
- 7 מרגרט לארקין, השמש לא עמד דום, תל אביב: מערכות, 1966.
- 8 יומני 1943, 103-104.
- 9 עדות עדה הלפרין.
- 10 עדות שרגא פרוכטצווייג.
- 11 מכתב לשרגא פרוכטצווייג, כפר סבא, 25.2.1947; עדות שמואל רון.
- 12 מיומן בגטו, 133.
- 13 עדות ברכה פלוטניק.
- 14 שם.
- 15 עדות צפורה אייזנברג (שפורן), 1985.
- 16 עדות חנה ליברמן.
- 17 עדות קרולה בויס, 1985.
- 18 עדות צפורה אייזנברג (שפורן).
- 19 עדות טוסיה הרצברג.
- 20 עדות צפורה אייזנברג (שפורן).
- 21 אוסף תצלומי פספורט של יהודי בנדין, שנמצא על ידי אריה בן-טוב. ארכיון יד ושם.
- 22 יומני 1943, 104.
- 23 שם, 110.
- 24 מיומן בגטו, 65.
- 25 יומני 1943, 59.
- 26 שם, 106.
- 27 להבות, 133.
- 28 הפרטים הביוגרפיים על פי גוטמן, 1963, 11-97.
- 29 "נגד הזרם", שנה שנייה, גיליון 7-8 (18-19), וארשה תשרי תש"ב (ספטמבר-אוקטובר 1941), עיתונות המחתרת היהודית בווארשה, כרך ג', 406.
- 30 ישראל גוטמן, יהודי וארשה 1939-1945, תל אביב: ספרית פועלים, 1977, 193-195.
- 31 שם, 205.
- 32 "נגד הזרם", אפריל 1942, ספר השומר הצעיר א', 525.
- 33 "עתון התנועה", גיליון 3, אפריל 1942, עיתונות המחתרת היהודית בווארשה, כרך ו', 61.
- 34 גוטמן 1977, 207-208.
- 35 ארם, בגטאות וארשה וצ'נסטוכובה, מרחביה: ספרית פועלים, 1945, 43-44.

- 36 עדות שבע אינגסטר, 1944, מורשת 53.1.24.
- 37 הס מעיד כי בינואר 1942 הובאו לאושוויץ מגורשים מאזור שלזיה עילית מזרחית, ראו: הקומנדנט מאושוויץ מעיד (צבי שר), תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1964, 131 (להלן: הס). כמו כן ראו: מזיא, 73-74; ברישומים מאושוויץ מופיע מספר לא ידוע של יהודים שגורשו מביטום בפברואר 1942; Namysło Aleksandra (ed.), *Zagłada Żydów Zagłębiowskich*, Będzin: Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Oddział w Katowicach, 2004, 30 (להלן: נמסילר).
- 38 ליור, 64-65; מיומן בגטו, 86.
- 39 שטרנפינקל, 33; וידרמן, 133; פקידת היודנראט; "כוס היגונים של יהודי בנדין", אוסף מלך נוי, IV 104 "מכון לבון"; מזיא, 75; ליור, 56-66.
- 40 פקידת היודנראט; ליור, שם.
- 41 בניגוד לנכונותה של צ'רנה, יוזק קוז'וך, מנהיג "הנוער ציוני" וראש מועצת הנוער ביודנראט, סירב לקחת חלק באיתור המועמדים לגירוש. ראו: מזיא, 75-76.
- 42 לפי עדות 012/26 בארכיון יד ושם הגיע המספר ל-2,000, ולפי רישומי אושוויץ הגיעו במאי 1942 1,500 יהודים מסוסנוביץ ו-586 מגליוויץ. ראו: נמסילר, 30.
- 43 ליור העריך את מספר המגורשים בכ-1,200. ראו: ליור, עמ' 69; רישומי אושוויץ מצביעים על 2,000 יהודים שגורשו מבנדין במאי 1945. ראו: נמסילר, עמ' 30; על הגירוש ראו גם: "בגטו בנדין, פרוטוקול", נרשם מפי אסתר הרצברג (גוטמן), משואה א', תל אביב, 1973, 175 (להלן: בגטו בנדין – פרוטוקול). עדותה של הרצברג נגבתה בסתיו 1943.
- 44 מיומן בגטו, 75-76.
- 45 ליור, 66; תצלומים שניתן לשייכם לגירוש זה מתעדים אנשי משטרה יהודית המובילים אנשים בכיסאות גלגלים לגירוש.
- 46 יומני 1943, 105-106.
- 47 שם, 106.
- 48 שם, שם.
- 49 מיומן בגטו, 61.
- 50 שם, 60.
- 51 עדות פלה כ"ץ, ארכיון מורשת A.470.
- 52 ויסבורט, 59-60.
- 53 מיומן בגטו, 60.
- 54 מזיא, 84.

- 55 עיתונות המחותרת היהודית בווארשה, כרך ג', 34-35. על עמדותיו השמאלניות של אנילביץ' ראו: יצחק צוקרמן, **שבע השנים ההן**, 425.
- 56 יומני 1943, 106.
- 57 מפלגת הפועלים הפולנית (Polska Partia Robotnicza) הוקמה בינואר 1942. הזרוע הצבאית שלה נקראה Gwardia Ludowa, GL, ומ־1944 ואילך Armia Ludowa. הקימה את קבוצות הפרטיזנים הראשונות שלה במאי 1942.
- 58 יומני 1943, 108. חייקה תיעדה כאן את הגעתו של אנדרז' שמיד והקמת הגוש (בלוק) האנטי־פשיסטי.
- 59 תרפיס ספר השומר הצעיר, ח.ק. עמ' 28; תיק חיקה קלינגר, ארכיון מורשת C.36.2.
- 60 על המתרחש בארבעת המחנות האחרונים נודע לחייקה רק מאוחר יותר.
- 61 חייקה משתמשת כאן לראשונה במושג "תנועה מהפכנית", שיידון בהרחבה בפרקים שלושה עשר וחמישה עשר.
- 62 יומני 1943, 109.
- 63 קורספונדנציה פנימית.
- 64 גוטמן 1963, 255.
- 65 הכוונה לבורנשטיין, איש הג'וינט, ונתן עק. ראו: עק נתן, **התועים בדרכי המוות**, ירושלים, תש"ך, 178-182; דוד רון, **הם יורים**, תל אביב: תרבות וחינוך, 1960, 62-65.
- 66 **מיומן בגטו**, 53-54.
- 67 שם, שם.
- 68 עדות אברהם מנלה, נתניה, 1987.
- 69 הכוונה למאסרם ולרציחתם של ראשי הגוש האנטי־פשיסטי ב־30.5.1942.
- 70 אדם צ'רניאקוב היה ראש היודנראט בווארשה והתאבד ב־23.7.1942, יום לאחר תחילת הגירוש הגדול מווארשה.
- 71 חייקה, "הרעיון שהסעיר את רוחנו", **משמר**, 20.4.1945.
- 72 **מיומן בגטו**, 65.
- 73 יומני 1943, 112.
- 74 עדות שמואל רון, ירושלים, 1985.
- 75 שם, שם.
- 76 יומני 1943, 111.
- 77 עדות נתן עק, ארכיון מורשת, A.552.

הערות לפרק שנים עשר

- 1 אברהם פישל, ארכיון יד ושם, 1164/1150.
- 2 ת"פ 15/63 היועץ המשפטי נ' ברנבלט, ארכיון מורשת, חטיבת תעודות, תיק D.1.5366.3.
- 3 ברנבלט נידון לחמש שנות מאסר על ידי בית הדין המחוזי וזוכה על ידי בית הדין העליון. ע"פ 77/64 ברנבלט נ' היועץ המשפטי, פסקי-דין י"ח (ב) 70, 101.
- 4 עדות אברהם פישל, 1988.
- 5 המספרים נעים בין 10,000 ל-11,500. ראו בסיום הפרק.
- 6 ספר כזשאנאו: לעבן און אומקום פון א יידיש שטעטל; ספר כשאנוב: לזכרם של קדושי העיר שנספו בשואה (ראדאקאטער: מרדכי באכנר), ראגענסבערג, 1949, 287-289; פנקס הקהילות: פולין, אהרון וייס וא' ויין (עורכים), ירושלים: יד ושם, תשמ"ד, כרך ג', 275.
- 7 עד לתקופה זו היו קרוב לשלושים קהילות יהודיות באזור, שהיו כפופות ליודנראט המרכזי בסוסנוביץ. בגל הגירושים הראשון חוסלו מרבית קהילות אלה בתהליך סלקטיבי. ראו: ש' ספיבק (עורך), ספר זכרון אנדענק-בוך ק"ק לזאוורירטשע והסביבה, תל אביב: ארגון יוצאי זאוורירצ'ה והסביבה, תשי"ח, 312-313; צבי ישיב (עורך), אולקוש – ספר זכרון לקהילה שהוכחדה בשואה, תל אביב: ארגון יוצאי אולקוש בישראל, תשל"ב, 49; דוד יעקובוביץ (עורך), ספר זכרון לקהילות ודוביצה, אנדריכוב, קלווריה, מישלניץ, לניץ, סוכא, רמת גן: ארגון עולי ודוביצה, 1967, 179; וואלף יאסני (עורך), יזכור-בוך פון דער פארפייניקער קלבוזקער קהילה, תל אביב: ארגון יוצאי קלבוזק בישראל, תש"ך, 243-245; קהילת טשבין, חיפה 1977, א-ט; פנקס זאגלעמביע, 551-552.
- 8 החישובים הסטטיסטיים מסתמכים על מכתב שמאוסר; ספר סוסנוביץ; פנקס בנדין; ספר קהילת יהודי דומברובה-גורניצה וחורבנה, מ' גלברט ואחרים (עורכים), תל אביב: ארגון יוצאי דומברובה גורניצה בישראל, 1974.
- 9 וידרמן, 96-98.
- 10 ליור, 68.
- 11 אחד הכרוזים בחתימתו של חיים מרין (אחיו של מוניק מרין), שכיהן אז כיו"ר היודנראט בסוסנוביץ, נשמר וניסוחו מאלף: הכרוז יצא ב-8.1942 והוא פותח במילים הבאות: "לפי הוראת תחנת המשטרה החשאית (גסטאפו) בקאטוביץ,

ושל 'הממונה המיוחד' חייבים להתייצב כל התושבים היהודים בסוסנוביץ (מועסקים ובלתי־מועסקים) עם בני משפחותיהם, ביום 12.8.1942 בשעה 7.00 במקומות הרשומים למטה לצורך החתמת תעודות־הצילום ולצורך בדיקת מצב תעסוקתם. יש להביא את כל המסמכים הדרושים". להלן מפרט הכרוז שמות של שבע פירמות, אשר עובדיהן ובני משפחותיהם אמורים להתייצב במקום עבודתם: הלד, סקופאק, גורצקי, בראון וכו'. על שאר היהודים להתייצב באותה שעה במגרש הספורט הגדול אשר ברחוב יאן. בסיום נמסר ליהודים על הסנקציות שיינקטו נגד מתחמקים מהתייצבות: "כל מי שלא יתייצב בזמן שנקבע לכך במקומות הריכוז, לא יורשה לעבור את הביקורת, ויאבד את הזכות להתגורר בשלזיה עילית מזרחית. אנו מזהירים את האוכלוסייה היהודית להישמע ללא־תנאי להוראות אלה של הרשויות". "Dokumenty o Likwidacji Gett na Śląsku", *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, Nr. 38, 114 (להלן: מסמכים על השמדת הגטאות בשלזיה).

- 12 מיומן בגטו, 76-77.
- 13 מזיא, 87.
- 14 ליור, 73; אהרן גלברט, בספר סוסנוביץ ב', 121; מזיא, 85; עדות פקידת היודנראט; עדות ארכיון יד ושם 03/12.
- 15 ליור, 73; עדות אברהם מנלה.
- 16 סלמנדרה, 77.
- 17 פקידת היודנראט.
- 18 שם.
- 19 רותקה לאסקר, דפי רותקה, ינואר-אפריל 1943, ירושלים: יד ושם, 2007, 30.
- 20 ברכה חבס, ילדים מוצלים, תל אביב: עם עובד, תש"ה, 127.
- 21 עדות פורטגאנג.
- 22 עדות ליפא קליימן במשפט ברנבלט, 66-70.
- 23 עדות בנימין קליינמן במשפט ברנבלט, 78-85.
- 24 מיומן בגטו, 76-77; עדות שמואל רון.
- 25 הערכת מספר המתייצבים לפי ליור, 73; עדות פקידת היודנראט; ארכיון יד ושם 26/012; ספר דומברובה גורניצה, 395, 397. וכן חישוב מספר היהודים שנזכר קודם.
- 26 ליור, 73; פקידת היודנראט.
- 27 עדות ראובן וקסלמן במשפט ברנבלט, 45-50.
- 28 עדות חיים וקסברג במשפט ברנבלט, 50-52.

- 29 עדות ברנבלט במשפט ברנבלט, 70-78; סלמנדרה, שם.
- 30 ליור, 73; פקידת היודנראט, ארכיון יד ושם 26/012.
- 31 עדות עדה הלפרין.
- 32 שם.
- 33 חבס, שם; ספר דומברובה גורניצה, 412.
- 34 ספר דומברובה גורניצה, 395. העדות אינה מציינת את שעת ההתחלה המדויקת, אך מציינת שהחלה לאחר המתנה של שעות בחום כבר. על פי ליור, החלה הסלקציה בדומברובה לפני תחילת הסלקציה בכנדין.
- 35 ספר דומברובה גורניצה, 389.
- 36 שם, 389.
- 37 חבס, 127-128; ארכיון יד ושם 012/26.
- 38 מזיא, 89.
- 39 ליור, 73; ראנץ, 51.
- 40 רותקה לאסקר, שם.
- 41 לאסקר, שם.
- 42 ליור, שם.
- 43 לפי רותקה לאסקר החלה הסלקציה רק ב־15.00.
- 44 מעתה יתייחסו העדויות, אם לא יצוין אחרת, למגרש "הכח" בכנדין. האירועים במגרש השני, שבו לא נכח ברנבלט, לא תועדו באותו פירוט.
- 45 עדות ברנבלט במשפט ברנבלט; ראנץ, 52.
- 46 עדות פקידת היודנראט.
- 47 ראנץ, שם. לאסקר, שם. ראנץ, שכתב את ספרו לאחר המלחמה, תיאר את הקבוצה כמיועדת לאושוויץ, ואילו רותקה לאסקר, שתיארה את הסלקציה ב־6 בפברואר 1943, השתמשה בביטוי: "גירוש, כלומר מוות". אך אין ודאות כי במהלך הגירוש כבר היו השניים מודעים למשמעותו.
- 48 עדות ליפא קליימן במשפט ברנבלט, 66-70.
- 49 מיומן בגטו, 80; ריאיון עם עדה הלפרין (נויפלד), 1985.
- 50 עדות אליעזר רוזנברגר במשפט ברנבלט, 58-64.
- 51 לאסקר, 30-31. לפי לאסקר, המשפחה ניגשה לשולחן המיון מעט מאוחר יותר: בשעה 16.00.
- 52 עדות ברנבלט במשפט ברנבלט.
- 53 עדות ראובן וקסלמן במשפט ברנבלט.
- 54 מיומן בגטו, 77.
- 55 מזיא, שם.

- 56 עדות חיים וקסברג במשפט ברנבלט.
- 57 **מיומן בגטו**, 77.
- 58 רותקה לאסקר, 31.
- 59 שם, שם.
- 60 לגבי שעת תחילת הסלקציה בסוסנוביץ קיימות גרסאות שונות, ואין ביטחון שהחלה ב־16.00. תיאור המהומה: **סלמנדרה**, 77-78.
- 61 רבקה קליינר **בילדים מוצלים**, 127; ארכיון יד ושם 012/26.
- 62 מזיא, 89.
- 63 עדות אנונימית, ארכיון יד ושם 012/11; מזיא, 90.
- 64 משה ירקוני בספר סוסנוביץ ב', 303; רבקה קליינר בחבס, 127.
- 65 ארט שפיגלמן.
- 66 מזיא, 90.
- 67 רותקה לאסקר מתארת את תחילת הגשם עוד במהלכו של היום, בזמן הסלקציה. לאסקר, 30.
- 68 פקידת היודנראט.
- 69 **מיומן בגטו**, 77-78.
- 70 פקידת היודנראט.
- 71 רותקה לאסקר, 30.
- 72 עדות בנימין קליינמן.
- 73 עדות ליפא קליימן.
- 74 עדות ראובן וקסלמן.
- 75 עדות חיים וקסברג.
- 76 פקידת היודנראט.
- 77 לאסקר, שם.
- 78 עדות פורטגאנג.
- 79 מזיא, 91-92; ארכיון יד ושם 012/26; עדות פורטגאנג. לדבריה של מזיא, נמשך המיון עד חצות. אחרים טוענים שנמשך כל הלילה.
- 80 מזיא, שם.
- 81 בני וירצברג, **מגיא ההריגה לשער הגיא**, רמת גן: מסדה, 1967, 30.
- 82 רבקה קליינר בחבס, 128.
- 83 ספר דומברובה גורניצה, 387, 397-398.
- 84 ליור, 75; פקידת היודנראט.
- 85 ראנץ, 55-56.
- 86 וירצברג, 31.

- 87 ארכיון יד ושם 012/26.
- 88 מסמכים על השמדת הגטאות בשלזיה, 114-115.
- 89 מזיא, 93.
- 90 ליור, 75; קלינגר 1959, 78.
- 91 פקידת היודנראט.
- 92 קלינגר 1959, 78; פקידת היודנראט, דוד ליור, 76.
- 93 קלינגר 1959, 78; פקידת היודנראט.
- 94 מיומן בגטו, 78.
- 95 שם, 142.
- 96 שם, 78-79.
- 97 יומני 1943, 111.
- 98 שם, 78-79; ראנץ, 57.
- 99 עדות שרגא פרוכטצווייג.
- 100 ליור, שם.
- 101 ראנץ, שם.
- 102 קלינגר 1959, 80; טוסיה הרצברג, שעבדה כאחות בבית היתומים, מסייגת מתיאור זה. לטענתה, הילדים לא ננטשו על ידי הוריהם, אלא הופרדו מהם. עדות טוסיה הרצברג, 1988.
- 103 מזיא, 97; ארכיון יד ושם 012/26.
- 104 מסמכים על השמדת הגטאות בשלזיה, שם.
- 105 עדות פורטגאנג.
- 106 מיומן בגטו, 80.
- 107 שם, 80; עדות פורטגאנג; מזיא, 94.
- 108 עדות פקידת היודנראט.
- 109 עדות שרגא פרוכטצווייג.
- 110 מזיא, 94.
- 111 ליור, 75; קלינגר 1959, 79. לדעתה של טוסיה הרצברג, המספרים שנקטו ליור וקלינגר מופרזים מאוד. לכל היותר ניצלו מאות אחדות, אולי כ-150. עם זאת, מן הדין לציין כי דיווחיהם של קלינגר וליור נכתבו באופן עצמאי ב-1944 וב-1945 בהתאמה, וכי ההערכות המספריות שסיפק ליור במקרים אחרים נתגלו כמהימנות לאחר השוואתן למקורות אחרים. ליור, שהיה מקורב הן לתנועות הנוער והן לחוגי היודנראט, היה בעל מקורות מידע רחבים במיוחד, ולרוב לא נטה להגזמות. חייקה קלינגר, שהייתה מעורבת באופן פעיל בפעולת הצלה זו, אף היא הייתה בעלת מקורות מידע רבים.

- 112 Udo Klause, *Erlebt — Überlebt, Erster Teil*, 1916-1945; צילום יומני
הלאנדראט מבנדין הועברו על ידי זיגמונט שטרוכליץ.
113 שם, שם.
114 ליור, 76.
115 שם, שם.
116 ראנץ, 60.
117 מיומן בגטו, 80.
118 ליור 76; פקידת היודנראט; נמסילו, 30.
119 Statistische Angaben des Stands über die Jüdische. Bevölkerung
Regierungsbezirk Kattowitz, vom 24 August 1942. בידי המחבר (להלן:
סטטיסטיקה, 24.8.1942).
120 רבקה קליינר בחבס, 128; עדות פורטגאנג.
121 חנה שלינגר-וירניק, הדפים שלי, רעננה, 2004, 59-60.
122 מזיא, 94-95.
123 פקידת היודנראט. עדות גולדבלום, ארכיון ציוני מרכזי S/26 1159; נמסילו,
30.
124 סטטיסטיקה, 24.8.1942.
125 ספר דומברובה גורניצה, 386; ליור, 76.
126 סטטיסטיקה, 24.8.1942.

הערות לפרק שלושה עשר

- 1 מכתב לחייקה גרוסמן 19.1.1958, חוברת זיכרון, 40. ראו: פרק עשרים
ושישה.
2 חייקה גרוסמן, חוברת זיכרון, 19.
3 שם, 18.
4 שם, שם.
5 במכתבה מזכירה חייקה גרוסמן את השם "אמה" וכנראה הכוונה לאמה לויין
תלמי, 1906-2004, חברת קיבוץ משמר העמק וחברת כנסת מטעם מפ"ם
באותה עת. נודעה כאינטלקטואלית ומחנכת בעלת זיקה להיסטוריה של
התנועה בפולין. ספרה, בין גבולות, תל אביב: הקיבוץ הארצי, התפרסם
כנראה עוד בשנת 1943 (התאריך המדויק אינו מופיע) והיה לאחר הקובץ
"בימי שואה" לספר הראשון על קורות "השומר הצעיר" בתקופת השואה.

- 6 מכתב חייקה גרוסמן לבניטו 9.9.1958, מכתב אבא קובנר, 30.1.1959, ארכיון השומר הצעיר, 7.24 (3).
- 7 מכתב חייקה גרוסמן לבניטו, שם; מכתב אבא קובנר, שם; מכתב דוד הנגבי ליושקו 6.2.1959; תיק חייקה קלינגר, ארכיון מורשת C.36, וכן ארכיון השומר הצעיר, 7.24 (3).
- 8 על חייקה גרוסמן, ראו: זיוה שלו, חייקה (שני כרכים), תל אביב: הוצאת מורשת, 2005 (להלן: שלו 2005).
- 9 ליור, 77.
- 10 העדויות מחטיבת 012 בארכיון יד ושם הן עדויות בעברית, שניגבו על ידי מתחקרי הסוכנות היהודית משתי משלחות הנתינים המוחלפים שהגיעו לארץ ישראל בנובמבר 1942. בעדויות אלה מופיע אושוויץ כמחנה ריכוז שבו מושמדים היהודים בגז.
- 11 פקידת היודנראט.
- 12 ליור, 133; מיומן בגטו, 140.
- 13 מיומן בגטו, 146. היהודים נהגו לפרש את ראשי התיבות RIF שהופיעו על סבון המלחמה הגרמני, כ־RJF, ראשי תיבות של Rein Jüdische Fett, סבון משומן יהודי. לא היה לכך קשר למקורו של הסבון. ~~לפי עדויות שונות ערכו אמנם הנאצים ניסוי בניצול שומן אדם במחנה שטוטהוף, ועדות לכך אף נתקבלה כראיה במשפטי נירנברג. ראו: שרה שניר נשמית, גם למתים לא הניחו: ייצור סבון משומן אדם בווז'אשץ' פרבר גדנסק, קיבוץ לוחמי הגטאות, 1998.~~
- 14 מיומן בגטו, 81; "בגטו בנדין: פרוטוקול". אסתר גוטמן (הרצברג), משואה, א', 1973, 175.
- 15 מדין נכח בחלק מהגירויים הסלקטיביים. ב־30 במאי 1942 הגיעו מדין וצ'רנה במכונית ליאבוו'נו, מלווים בשוטרים יהודים, ולקחו חלק פעיל בסלקציה, שלאחריה גורשו כ־3,000 איש מיאבוו'נו ומחשאונו לאושוויץ. ראו: Jacob Neufeld testimony, <http://www.polishjews.org>; חייקה תיעדה שמועות כי "את התכנית השטנית לאסוף את כל היהודים בככר אחת ובאותו היום, בכל זגלמביה, הציע לגרמנים מוניק מדין עצמו". מיומן בגטו, 81.
- 16 ראו: פרק אחד עשר.
- 17 פרידמן, 135.
- 18 מיומן בגטו, 82; ליור, 107.
- 19 מיומן בגטו, 81. עדויות המאששות תיאור זה של פאני צ'רנה נמצאו גם במקומות נוספים המתארים את גל הגירויים הראשון שקדם ל"פונקט הגדול":

נכציגתו של מריץ היא נכחה בסלקציה בחשאנוב (ספר כשזאנאב, 287-289), עמדה בראש השוטרים היהודים שסייעו בגירוש באנדרייכוב, ולא שעתה למחאת ראש היודנראט המקומי קרומהולץ על השתתפות השוטרים היהודים בגירוש (ספר אנדרייכוב, 289). פרדקה מזיא מתארת סיטואציה בגירוש הראשון מסוסנוביץ (מאי 1942): השוטרים היהודים היססו לקחת חלק במצור אחר המסרכים להתייצב לגירוש. צ'רנה התייצבה בראש השוטרים היהודים וקראה להם ללכת אחריה: "פאני היתה משולהבת. השלטון בידה. לפקודתה ינועו אנשים אלה וימלאו את הוראותיה. כאחוזת אקסטאזה רצה קדימה והיתה מזרזת את האנשים: 'קדימה! אחרי! קדימה!' מזיא, 79. תיאורים דומים מופיעים גם בסלמנדרה של ק' צטניק.

20 וידרמן, 250-254.

21 מזיא, 95; ראניץ, 61-62.

22 יומני 1943, 108.

~~23 תיאורו של צוקרמן הוא מרתק, משום שהוא תיעד את נימוקי נציגי המפלגות כמי שמוכיח את חללות המעש שלהם לעומת היוזמה הראשונית של "החלוץ" להקים מחתרת לוחמת בגטו. אך בדיועבד התברר כי נימוקיהם נשענו על טיעונים רציונליים, בעוד שהצעירים, שצוקרמן כנראה היה הוברם הראשי, לא שכנעו. כך נדחה הרעיון להקמת מחתרת על ידי "הבונד" בטענה שאין מקום להתקוממות יהודית ללא שיתוף פעולה עם הכוחות הפולניים; על ידי הקומוניסטים שסברו כי יש טעם רק בפעולה המסייעת למאבקה הצבאי של ברית המועצות; על ידי "פועלי ציון" שטענו כי התקוממות מוקדמת עלולה לסכן את הפועלים היהודים בגטו; על ידי הרב זישא פרידמן שטען כי ההתקוממות אינה עולה בקנה אחד עם דת ישראל, וכך על ידי ההיסטוריון רב ההשפעה יצחק שיפר, שטען כי ניתוחם ההיסטורי של הצעירים שגוי כנגד כל אלה, יכול היה צוקרמן להציג רק את האינטואיציה שלו, שאמרה כי הקטסטרופה של העם היהודי אכן הגיעה, ולא נותר עוד זמן לחכות. ראו: יצחק (אנטק) צוקרמן, בגטו ובמרד, תל אביב: בית לוחמי הגטאות, 1985, 129-130.~~

24 גוטמן, 1977, 255-267.

25 אברהם מגלה 1999, 47. ראו גם: חייקה, "הרעיון שהסעיר את רוחנו", משמר, 20.4.1945.

26 מכתב הנהגת אי"ל ללונדון, 24.5.1944; מלך ניישטט, חורבן ומרד של יהודי וארשה, תל אביב, תש"ד, 101-102.

27 ליור, 81-82; שמואל רון בספר סוסנוביץ ב', 179; ישראל דיאמנט מוזכר כפעיל מרכזי ב"נוער הציוני" בבנדין שהיה מקורב לתנועות החלוציות,

- וישעיהו ארליך כפעיל המרכזי של "השומר הדתי". עם זאת, אין עדויות ברורות על נוכחותם בישיבה.
- 28 ליר, 82.
- 29 גוטמן, 1977, 262.
- 30 רון, שם, 180.
- 31 גוטמן, 1977, 259-260.
- 32 ההתקוממות הפולנית נגד המשטר הצארי שימשה מקור השראה ליצירות אמנות וספרות רבות. ראו בהמשך.
- 33 אזכור לספרו הפופולרי של אנדז'י שטרוג, **קבר החייל האלמוני**: Strug Andrzej (1871-1937).
- 34 יומני 1943, 14-15.
- 35 התקוממות ינואר 1863, השלישית בסדרת ההתקוממויות הפולניות לאחר חלוקת פולין בסוף המאה התשע עשרה, החלה כמרד צעירים נגד חובת הגיוס לצבא הצארי, אך הפכה בהמשך למלחמת שחרור לאומית שבה נטלו חלק פועלים, אנשי המעמד הבינוני הנמוך, בני אצולה (שלאכטה) זעירה ואף כמרים. בהיעדר חימוש וארגון נוהלו הקרבות כמלחמת פרטיזנים עקשנית, אשר נמחצה בהדרגה על ידי הכוחות הצאריים. קרוב ל־400 איש הוצאו להורג, וכ־18,000 פולנים הוגלו לסיביר, נוסף על הרס כפרים ועונשים כלכליים חמורים שהושתו על בני שכבות העילית בפולין. סיסמת המרד, "למען חירותנו, למען חירותכם" (*Za naszą i waszą wolność*), שנטבעה עוד במרידת 1831, הייתה ברוח הליברליות הלאומית האוניברסלית מיסודם של מציני וגריבלדי האיטלקים וקושצ'ושקו הפולני, שלחמו גם לחירות עמים נוספים. למרות האהדה הכללית שרחשו חוגים רבים בארצות אירופה למרד הפולני וכן תמיכתו של נפוליאון השלישי בצרפת, לא זכו המורדים לעזרה ממשית. המדינאים השמרנים של אירופה, שחששו מחזרת אירועי "אביב העמים" 1848, תמכו בהשראת ביסמרק בצעדי הדיכוי של רוסיה הצארית, והפולנים חשו כי אירופה הפקירה אותם לנפשם. מרד 1863 זכה לביטויים רבים בספרות ובאמנות הפולנית. הבולט ביניהם הוא הסופר בולסלאב פרוס (Bolesław Prus, 1847-1912), שנטל חלק במרד כנער בן 15.
- 36 עדות אברהם מנלה.
- 37 עדות יהודית סיני (הלינה גולדבלום), 1986.
- 38 שמואל רון, שם.
- 39 עדות אריה ליר במשפט ברנבלט. דוד ליר, שם.
- 40 גוטמן, 1977, 230-231.

- 41 יצחק צוקרמן, **בגטו ובמרד**, בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, 1985, 71-72.
- 42 דוד ליוור, 82-84.
- 43 הכוונה כנראה לקבוצות שיצאו לאזור מזריץ ווארבקוביץ. ראו: יצחק צוקרמן, **פרקים מן העזובן**, בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, 1982, 99-100; יצחק צוקרמן (אנטק), **שבע השנים ההן**, הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות, 1992, 171; וכן גוטמן, 1977, 260.
- 44 יומני 1943, 118-120.
- 45 עדות חנה וירניק (שלזינגר), מורשת.
- 46 יומני 1943, 12.
- 47 יומני 1943, שם. לכך הוסיפה חייקה מילים קשות: "והנה ברנשון פעוט, חסר ישע זה, אינו חי גם הוא, אולם אין אני מצטערת על כך. יהי שמו בזוי לעולם!" תיאורים אחרים של זלצר שנכתבו בידי אנשי תנועתו, כמו שרה ארליכמן שהכירה אותו אישית והתגלגלה אף היא לבנדין, מציגים את זלצר כדמות טרגית, שחברתו גורשה לטרבלינקה, והוא נותק מחבריו והצטרף אל היוצאים ליער בשל נכונותו למשימות מסוכנות. ראו: שרה ארליכמן, **בידי טמאים**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות, 1976, 69-71; וכן דוד רון, **הם יורים: אליעזר גלר, מפקד איזור במרד גטו וארשה**, תל אביב: תרבות וחינוך, 1960.
- 48 Pawiak – בית הסוהר של הגסטאפו ושירותי הביטחון הגרמניים בווארשה. לשם הובלו עצירים פוליטיים, ומשם נלקחו להוצאתם להורג, לעתים קרובות ברחובות הסמוכים.
- 49 יומני 1943, 121-122.
- 50 צוקרמן, 1985, 75-79.
- 51 גוטמן, 1977, 263.
- 52 יומני 1943, 13. הדבר מיוחס בטעות לקפלן.
- 53 יומני 1943, 13.
- 54 יומני 1943, 12.
- 55 שם קוד לעיתון התנועה שהופץ בערי השדה.
- 56 יומני 1943, 11. על יוסף קפלן, ראו גם: שמואל מעין, **יוסף קפלן: קורותיו של צעיר יהודי בשירות תנועתו – תנועת "השומר הצעיר" בפולין**, מענית 1988-1993.
- 57 **מיומן בגטו**, 35-36. סיפור זה, המשולב במקום אחר בכתב היד של 1944, מעלה תמיהה באשר למקורו. האם הכירה חייקה את שמואל ברסלב לפני

- המלחמה? מסיפור קורותיה לא עולה כי הייתה מקושרת בדרך זו או אחרת להנהגת הקן בווארשה לפני 1939. אך חייקה גם אינה מאזכרת ביקור שלה בגטו וארשה בזמן המלחמה. האם ביקרה חייקה בווארשה? הדעת נותנת שלא, ולו בגלל הופעתה היהודית המובהקת. והן בשל העובדה שאינה מאזכרת נסיעה כזו ביומניה, חויה שבוודאי אמורה הייתה להיות משמעותית מאוד עבורה. ניתן לשער אפוא כי מקור הסיפור הוא מלפני המלחמה, אם כי אין ודאות בדבר.
- 58 על שמואל ברסלב, ראו: אלי צור, "שמואל ברסלב", בתוך גוף שלישי יחיד, אביהו רונן ויהויקים כוכבי (עורכים), תל אביב: בית לוחמי הגטאות, מורשת, יד יערי, 1994, 35-116; וכן ראו: יוסף שמיר, **שמואל ברסלב: המאבק והתקווה, גטו וארשה, 1940-1943**, תל אביב: הוצאת מורשת, 1994.
- 59 יוסף שמיר, חבר ההנהגה שכבר הגיע מווילנה לארץ ישראל, היה מדריכם של מרדכי אנילביץ', ושמואל ברסלב.
- 60 יומני 1943, 13-14.
- 61 ברכה חבס, **מכתבים מן הגטאות**, 38.
- 62 ארתור רופין, מנהיג ציוני נודע, נפטר ב־1.1.1943.
- 63 גוטמן, 1977, 262.
- 64 שם, 263.
- 65 צוקרמן, 1985, 79-81.
- 66 יומני 1943, 14.
- 67 **מיומן בגטו**, 62-63.
- 68 מזיא, 108-109. מעניין להשוות תהליכים אלה למה שאירע במקומות אחרים. גוסטה דודיזון בקראקוב רשמה שורות דומות באותה עת בהתייחס להקמת ארגון המחתרת בגטו קראקוב: "הם היו תנועת נוער בכל מהותם. המפנה היה חד, משיוכל להתבצע בזמן קצר כל כך. [...] הם אהבו איש את רעהו אהבה מוזרה, תמיד התגעגעו זה לזה, אף שלכאורה רק במקרה היו נפגשים בקבוצות גדולות. צחוקם עליו היה והרגשתם – חירות מוזרה. [...] מאה פעמים הוזהרו: אל תתגודדו בקבוצות. מאה פעמים החליטו: שוב לא נתקהל יחד, אך כל פעם ששניים מהם נפגשו ברחוב, מיד הצטרף אליהם עוד אחד ועוד אחד, ולא ארכה השעה וכבר היו פוסעים בשורה ארוכה לכל רוחב הכביש. [...] הם ידעו כי אין לנהוג כך, אולם בהיותם בצוותא, הרגישו את עצמם חזקים כל כך, ששום אויב, סמוי או גלוי שוב לא הפחיד אותם". גוסטה דודיזון, **יומנה של יוסטינה**, לוחמי הגטאות: הוצאת בית לוחמי הגטאות, 1978, 25.
- 69 ראנץ, 75.

- 70 לונצ'נר, 125; עדות מכס פֿישר.
- 71 מיומן בגטו, 55-56.
- 72 "אוונגרד" מקורו במונח הצרפתי אוונגרד (Avante-garde) שתרגומו המילולי הוא בעל קונטציה צבאית ("משמר קדמי"). הוא הושאל לתחום האמנות המודרנית, לתיאור תנועות פורצות דרך בסוף המאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים, כגון האקספרסיוניסטים, הקוביסטים והדאדא. המרקסיסטים הסתייגו מתנועות אלה, אך בחיבורו הקלסי: "מה לעשות?" (1902) הקנה לנין למושג אוונגרד קונטציה פוליטית חדשה. לנין, שבקבות הוויכוח בסוציאליזם-דמוקרטיה הגרמנית, ביקש להבחין בין מפלגה רפורמיסטית (נוסח ברנשטיין) למפלגה מהפכנית (נוסח לוקסמבורג וקאוטסקי), הניח את היסודות להגדרת חברי המפלגה הקומוניסטית (או המפלגה הסוציאליזם-דמוקרטית הרוסית) כמהפכנים מקצועיים, האמורים להוביל את הפרולטריון למהפכה מתוך מחויבות ומשמעת מוחלטים למפלגה ולצויה. בתור שכאלה ראה אותם לנין כ"אוונגרדיסטים".
- המשטר הסטליניסטי דיכא את התנועה האמנותית של האוונגרד הרוסי, שידעה תקופת פריחה קצרה בברית המועצות בשנות העשרים. באירופה של שנות העשרים והשלושים הפך הביטוי "מפלגת אוונגרד" לכינוי למפלגה מהפכנית בהשראת המאבקים של המפלגות הקומוניסטיות במערב ובמרכז אירופה, שאליהן חברו אמנים ואינטלקטואלים רבים כמו אנדרה מלרו, אנדרה ברטון ואחרים. מלחמת האזרחים בספרד (1936-1939) והקמת האינטרנציונל הרביעי על ידי טרוצקי, שעוררו אהדה בקרב אינטלקטואלים שמאלניים, השפיעו אף הם על התפתחות המושג "מפלגת אוונגרד" בתקופה זו. ראו: Eric Hobsbawm, "Socialism and the Avant-Garde, 1880-1914", *Mouvement Social*, III, April-June 1980; Vladimir Ilyich Lenin, "What is to be done? Burning questions of our movement", Lenin's collected works, Translated by Joe Fineberg and George Hanna, Foreign Languages Publishing House, 1961, Moscow, vol. 5, 347-530; Leon Trotsky, "The Transitional Program", *Bulletin of the Opposition* May-June (1938). Re-edited and proofread by Scott Wilson, Leon Trotsky Internet Archive (2006), [Http://www.marxists.org/archive/trotsky](http://www.marxists.org/archive/trotsky).
- 73 מאיר יערי, "הסתירה הטראגית" (1928), בדרך ארוכה: הנחות יסוד, חינוך, חברה, מרחביה: ספרית פועלים, 1947, 57.
- 74 בדרך ארוכה (1929) 66; (1932) 73, 77; (1940) 93.
- 75 עמנואל רינגלבלום, "מררכי אנילביץ", כתבים אחרונים: יחסי יהודים-פולנים,

- ינואר 1943 – אפריל 1944, ירושלים: יד ושם, 1994, 50.
- 76 יומני 1943, 14.
- 77 יומני 1943, 16.
- 78 שם, שם.
- 79 ליור, 124.
- 80 לפי עדותו של באליצקי פעלה משנת 1940 קבוצת מחתרת בעלת אוריינטציה קומוניסטית בשם "דימיטרוב", בהנהגת ליבר ברנר ורוד בראט. הקבוצה הייתה משותפת ליהודים ולפולנים. לאחר שחלק ממנהיגי הקבוצה נתפסו או גורשו, נוצר קשר עם פפ"ר, ובמהלך 1942 פעלו מספר קבוצות בזגלמביה, וביניהן משה שיינברג והאחים לובלינר. הקבוצה עסקה בהתראות מפני גירושם ובפעולה להקמת חזית אנטי־פשיסטית. מכיוון ששיינברג מוזכר גם כחבר הקבוצה הטרוצקיסטית (פנקס בנדין, 358), ניתן להסיק כי מדובר בקבוצה זו (באליצקי, 15).
- 81 מיומן בגטו, 83.
- 82 ליור, 124-125. רק מאוחר יותר יסייעו קשריו של פילץ ליצור קשר עם איש הארמיה קראיובה בווארשה, טרלה, ובאמצעותו הושגו מספר אקדחים. ראו: ליור, 125; רניה, בנדודים ובמחתרת, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1945, 97.
- 83 מזיא, 104-105.
- 84 ארגון המחתרת הפולני הגדול והמוכיל יותר היה הארמיה קריובה (Armia Krajowa = AK), שהוקמה בפברואר 1942 והייתה נאמנה לממשלה הפולנית הגולה בלונדון בראשות סיקורסקי.
- 85 מיומן בגטו, 83-84.
- 86 אהרן בראנדס, חיים רשף, צבי בראנדס מראשי המחתרת החלוצית בזאגלמביה, תל אביב: מורשת וספרית פועלים, 1978, 51-58.
- 87 שם, 59.
- 88 שם, 56.
- 89 מיומן בגטו, 137.
- 90 שם, 84.
- 91 יומני 1943, 16-17.
- 92 עדות פלה כ"ץ.
- 93 מזיא, 110-112.
- 94 עדות שמואל רון, ספר סוסנוביץ, 178.
- 95 מיומן בגטו, 63.
- 96 עדות ליאון בלאט; מזיא, 106-107.

הערות לפרק ארבעה עשר

- 1 ישראל גוטמן, מרד הנצורים: מרכזי אנילביץ ומלחמת גטו וארשה, ספרית פועלים, 1963.
- 2 ישראל גוטמן, יהודי וארשה, 1939-1945, גטו, מחתרת, מרד, תל אביב: הוצאת המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, יד ושם, ספרית פועלים, 1977.
- 3 ראו: ישראל גוטמן, בעלטה ובמחתרת, תל אביב: מורשת, ספרית פועלים, האוניברסיטה העברית, 1985.
- 4 גוטמן, 1963, 363.
- 5 חנה קראל, להקדים את אלוהים, ירושלים: אדם, 1981, 7.
- 6 מיומן בגטו, 72-73.
- 7 גוטמן, 1977, 304.
- 8 הירש ברלינסקי, "זכרונות", ילקוט מורשת, א', נובמבר-דצמבר 1963, 14-15.
- 9 גוטמן, 1977, 305-308.
- 10 שם, 317-318.
- 11 מתוך 22 פלוגות לוחמים בשיא כוחו של אי"ל (אפריל 1943), 11 תשתייכנה לתנועות הנוער החלוציות (חמש ל"דרור", ארבע ל"השומר הצעיר", אחת ל"גורדוניה", אחת ל"עקיבא"), ואילו שמונה ל"בונד" ולקומוניסטים.
- 12 גוטמן, 1977, 319-322.
- 13 לא ברור למי הכוונה.
- 14 יומני 1943, 124-125.
- 15 יומני 1943, 125.
- 16 יומני 1943, 126.
- 17 צוקרמן, 1985, 142. הטרור נגד מי שנתפסו כמשתפי פעולה היה נושא כאוב. צוקרמן, שהבליט אותו מלכתחילה, שב אליו לימים בכאב בזיכרונותיו המוקלטים. ככל הידוע חוסלו בווארשה בין 13 ל-20 יהודים שנחשדו בשיתוף פעולה עם הגרמנים. מספר דומה למספר הגרמנים שנהרגו בקרבות מרד גטו וארשה.
- 18 גוטמן, 1977, 330.
- 19 יומני 1943, 128. מספר הגרמנים ההרוגים היה נמוך בהרבה.
- 20 צוקרמן, 1985, 138.
- 21 גוטמן, 1977, 331-333.
- 22 שם, 334.

- 23 צוקרמן, 1985, 139.
- 24 גוטמן, 1977, 339-335.
- 25 נעמי שמשי, "פרומקה פלוטניצקה", גוף שלישי יחיד, 194.
- 26 בגטו בנדין: פרוטוקול, 179-172; בראנדס, 129; עדות מרים אוקס, ארכיון בית לוחמי הגטאות, G-1054/7; "כוס היגונים של יהודי בנדין, עדות חברת 'השומר הדתי' שהצליחה בנס להימלט לארץ שכנה", ארכיון נוי, IV/104 תיק 21, ארכיון תנועת העבודה.
- 27 צוקרמן, 1985, 108.
- 28 ראנץ, 98-97; שמעון באליצקי, 15; תושיה הרצברג, החול הצוחק, תל אביב: אחיאסף, 1986, 20; ליור, 108-107; עדות שלום הרצברג, 1988.
- 29 משה ירקוני בספר סוסנוביץ ב', 168-167.
- 30 עדות שייע שווינקלשטיין.
- 31 גוטמן, 1977, 358.
- 32 יומני 1943, 23.
- 33 מיומן בגטו, 143.
- 34 על אינה גלברד, ראו גם: ויסבורט, 27.
- 35 שם, 144-143.
- 36 ליור, 124.
- 37 שם, 24.
- 38 שם, 26-24.
- 39 מיומן בגטו, 75.
- 40 ברוך גפטק איש "דרור" היה כמדומה איש המחותרת היחידי שהיה בעל הכשרה צבאית בשל שירותו בצבא הפולני.
- 41 יומני 1943, 24.
- 42 מיומן בגטו, 86.
- 43 מיומן בגטו, 75.
- 44 תצלום הפרוטוקול נמצא באוסף תעודות של עיריית בנדין מתקופת הכיבוש הנאצי, הנוגעות לגורל היהודים (במיקרופילם). ארכיון יד ושם, JM 2702/1.
- 45 Jm 2702/2; וידרמן, 303-281.
- 46 Speer Albert, *The Slave Stste: Heinrich Himmler's masterplan for SS supremacy*, Translated By J. Neugroschel, London: Weidenfeld and Nicolson 1981, 284; הילברג, 529-526; יוסף אלגזי, דו"ח קורהר, זמנים 1982, 97-84.
- 47 סטטיסטיקה, 24.8.1942.

- 48 ראו: פרק שמונה עשר.
- 49 ספר כשזאנאוו, 245-246; על פי הדו"ח הסטטיסטי ב־20.8.1942, היו כחשאנוב (קרונאו) 6,551 יהודים. כמחציתם הועברו למחנות עבודה ולערים אחרות. גירוש חשאנוב היה ידוע בכנדין ונתפס כמבשר את חידוש הגירושים באזור. ראו דפי רותקה ב־2.2.1943: "בחשאנוב התכנסה אתמול ועדת חיסול. מצפים לזאת גם כאן. העיר עוצרת את נשימתה והצפיה הזו היא הדבר הנורא ביותר שיכול להיות. שייגמר כבר! הסבל הזה, הגיהנום הזה". שם, 35-36.
- 50 עדות גולדבלום; עדות אהרן בראנדס במשפט ברנבלט; ליור, 78-79.
- 51 איו"ש JM 2702/3,4,16,22,24.
- 52 וידרמן, 250-255; עדות ברנבלט במשפט ברנבלט.
- 53 חומצה גפרתית.
- 54 ביומנים מופיע הביטוי "OKW". לא ברור למה הכוונה. ייתכן שלראשי תיבות של הארגון בזגלמביה.
- 55 יומני 1943, 17.
- 56 עדותה של חנה וירניק הופיעה בנוסחים שונים. הנוסח המקורי של העדות: עדות חנה שלזינגר (וירניק), ארכיון "מורשת", A.273; חנה וירניק (שלזינגר), עדות אחת, ילקוט מורשת, א', נובמבר-דצמבר 1963, 73-78; "סיפורה של חנה" בספרה של נסיה אורלוביץ רזניק, אמא המותר כבר לבכות, מרחביה: מורשת וספרית פועלים, 1964, 93-97; עדות בנימין וחנה שלזינגר, רעננה 1985; חנה וירניק-שלזינגר, הדפים שלי, רעננה, 2004, 74-89. העדויות משלימות זו את זו ואין בהן סתירות (להלן, התייחסויות למכלול העדויות: וירניק).
- 57 יומני 1943, 18.
- 58 שם, 18-19.
- 59 מיומן בגטו, 63.
- 60 פרוסט השתייך לקבוצת אנשי "גורדוניה" שהוברחו לזגלמביה על ידי אליעזר גלר לאחר הגירוש הגדול בקיץ 1942.
- 61 ליור, 97-100; עדות שמעון פרוסט, ירושלים, 1985; אברהם מנלה, בדרך לירח העולה, דליה: מערכת, 1999, 49-50. עדות אברהם מנלה, נתניה, 1987.
- 62 רניה, 77-81.
- 63 באליצקי, 15-16; ראניץ, 65-68; ליור, 105; פנקס בנדין, 458; עדות סטניסלב ויגודסקי, רמת גן, 1986.
- 64 ראו: תושיה הרצברג, החול הצוחק, 20.

- 65 ליור, 108-109.
- 66 עדות פלה כ"ץ, ארכיון מורשת, A.470; עדות פלה כ"ץ (ויינטרוב), תל אביב, 1985 (להלן: התייחסויות למכלול העדויות: פלה כ"ץ).
- 67 חנה וירניק.
- 68 מיומן בגטו, 63.
- 69 ליור, 107.
- 70 חנה וירניק.
- 71 מיומן בגטו, 65-66.
- 72 שם, 66.
- 73 חנה וירניק.
- 74 שגיא שפלה בעריכה. לצבי היו אחיות בלבד. עדות פראניה דונסקי (אחותו של צבי דונסקי), תל אביב, 1985.
- 75 מיומן בגטו, 66.
- 76 חנה וירניק.
- 77 מיומן בגטו, שם.
- 78 חנה וירניק.
- 79 נתן שטרנפינקל בספר השומר הצעיר, כרך א', 707.
- 80 עדות מרים ברנבלט (קאסיה), תל אביב, 1985.
- 81 חנה וירניק.
- 82 עדות קאסיה.
- 83 חנה וירניק.
- 84 פלה כ"ץ.
- 85 חנה וירניק.
- 86 עדות קאסיה.
- 87 חנה וירניק.
- 88 יומני 1943, 20.
- 89 עדות שמואל רון, 1985.
- 90 יומני 1943, שם. דוד ליור מאשר זאת: "צבי הצליח להבריח מבית הסוהר מכתב, בו הודיע, שמרין חתם על פרטיכל לפיו הם נאשמים בפעולה קומוניסטית". את המכתבים, לפי עדות ליור, הבריחה אשתו, מרים, באמצעות שוטר יהודי מבית המעצר של היודנראט (ליור, 107-108).
- 91 יומני 1943, 21.
- 92 מיומן בגטו, 67.
- 93 שם, 68.

- 94 חנה וירניק.
- 95 פנקס בנדין, 458. שמות המוצאים להורג: בר (בובו) גראוברד, קלמן בראדקעוויץ', נח ברייטברט, חיים יעקובסון, אהרן מרין, וולף שיינברג, משה שמברג, משואל לייב זכריאש. ראו: פנקס בנדין, שם. ב אליצקי, 16.
- 96 חנה וירניק.
- 97 יומני 1943, 22.
- 98 שם, שם.
- 99 שם, שם.
- 100 שם, 23.
- 101 מזיא, 119-121.

הערות לפרק חמישה עשר

- 1 ש"ב בית צבי, הציונות הפוסט אוגנדית במשבר השואה: מחקר על גורמי משגיה של התנועה הציונית בשנים 1938-1945, תל אביב: ברונפמן, תשל"ז, 388.
- 2 ש"ב בית צבי, מכתב לבן-גוריון 13.5.1962, שם, 7-8.
- 3 דינה פורת, הנהגה במלכוד, תל אביב: עם עובד, 1986; דליה עופר, דרך בים, עליה ב בתקופת השואה, 1939-1944, ירושלים: יד בן-צבי, 1988; תום שגב, המיליון השביעי – הישראלים והשואה, ירושלים: כתר, דומינו, 1992; יחיעם ויץ, מודעות וחוסר אונים, ירושלים: יד בן-צבי, 1994; חוה אשכולי, אלם: מפא"י לנוכח השואה, 1939-1942, ירושלים: יד בן-צבי, 1994; טוביה פרילינג, חץ בערפל הנהגת היישוב וניסיונות הצלה בשואה, באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון, 1998; דינה פורת ומרדכי נאור (עורכים), העיתונות היהודית בא"י נוכח השואה, תל אביב: משרד הביטחון, 2002. ולאחרונה גם: דינה פורת ואביבה חלמיש (עורכות), שואה ממרחק תבוא – אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאצים ולשואה, 1933-1944, ירושלים: יד בן-צבי, 2009.
- 4 זרובבל גלעד, מגן בסתר: מפעולות המחותרת הארץ ישראלית במלחמת העולם השנייה; עדויות, תעודות, עלילות, ירושלים: הסוכנות היהודית, תשי"ב.
- 5 יוסף גרודזינסקי, "השואה, היישוב, מנהיגיו וההיסטוריונים שלו, א, פרשת הרב וייסמנדל מברטיסלבה לדוגמא"; ב, "טיעונים מופרכים, פרשיות מחוקות", הארץ, 8.4.1994, 15.4.1994.

- 6 פורת, 1986, 62.
- 7 ראו: פקידת היודנראט.
- 8 מיומן בגטו, 28.
- 9 פקידת היודנראט; עדות שרגא פרוכטצווייג.
- 10 יואב גלבר, "העיתונות העברית בארץ ישראל על השמדת יהודי אירופה", 1941-1942, דפים לחקר השואה והמרי, סדרה שנייה מאסף א', תש"ל; ש"ב בית צבי, הפרק "השתקה עמוקה", שם, 37-67. לאחרונה הופיע מחקר השוואתי חדש בנושא זה המדגיש דווקא את תפקידה של העיתונות הארצישראלית: יוסף גורני, קריאה באין אונים: העיתונות היהודית בארץ ישראל, כבריטניה, בארצות הברית ובברית המועצות לנוכח השואה, 1939-1945, תל אביב: הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת תל אביב, 2009.
- 11 פורת, 65-66.
- 12 מאיר יערי בישיבת מזכירות הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, 15.12.1942. מצוטט בחלמיש, 240.
- 13 העובדה שקבוצה זו יצאה מזגלמביה בלבד, מרמזת כנראה על האפשרויות שהיו קיימות באזור זה. ייתכן כי אפשרויות התקשורת מארצות שמחוץ לרייך הקלה את עריכת הסידורים הרשמיים שנחוצים היו ליציאתה של הקבוצה.
- 14 לפי עדות יהודית סיני (הלינקה גולדבלום), ארגן את המשלחת קליינר, שעדות בנותיו, אשר נחלצו באותה משלחת, צוטטה לא אחת במחקר זה. גם לפי סלמנדרה של ק' צטניק, התארגנה המשלחת על ידי סידורים מפולין הכבושה (ק' צטניק היה גיסה של הלינקה). סלמנדרה, 83-85; עדות יהודית סיני, 1986; ההכנות ליציאת הקבוצה עוררו התרגשות רבה בעיר. רותקה לאסקר רשמה ביומנה: "בעיר שוררת התרגשות גדולה. הרבה אנשים עומדים לנסוע ל'ארץ האבות', ל'ארץ ישראל". דפי רותקה, ינואר 1943, 19, 22.
- 15 ראו: מכתב פרומקה לנתן שוואלב מ-25.1.1943, ו-6.2.1943, רות זריו, מכתבי חלוצים מפולין הכבושה, יד טבנקין, רמת אפעל 1994, 152, 154; וכן מכתבו של הרשל שפרינגר, 30.1.1943, זריו, שם, 153.
- 16 מזיא, 114; עדות יהודית סיני.
- 17 מכתב הנקה בורנשטיין לשוואלב, 18.1.1943, מצייין את התנגשויות ינואר בווארשה, מכתבים מן הגטאות, 44-45.
- 18 נוסף על הוויכוחים ב"השומר הצעיר" שנידונו בפרק אחד עשר, מאזכרות עדויות שונות את התגברות הנהייה אחר הקומוניזם בתקופה זו. ראו: דפי רותקה, 36; אינקה ויסבורט חברת "השומר הצעיר" בזאווירצ'ה העידה אף היא על חברים קומוניסטים. מעצרה של הקבוצה הקומוניסטית, שנידון בפרק

- ארבעה עשר, העיד על התגברות הנהייה אחר הקומוניזם בקרב צעירים יהודים.
- 19 דו"ח הלינקה גולדבלום, ארכיון ציוני מרכזי, S26/1159.
- 20 אליהו דובקין, במזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, 11.2.1943, ארכיון תנועת העבודה.
- 21 דובקין, שם.
- 22 מזיא, 115.
- 23 עדות בן סירא, לפי מזיא, שם.
- 24 צבי בראנרס לארתור ראט, 27.1.1943, ארכיון מורשת, D.1.1082.
- 25 עדות יהודית סיני, 1986.
- 26 ש"ב בית צבי, 91.
- 27 פרוטוקול נשיאות ועדת ההצלה, אצ"מ S26/1237; יצחק גרינבוים, בימי חורבן ושואה, תל אביב: חברים, 1946, 71.
- 28 פורת, 1986, 89, 135.
- 29 על תנועתנו בזלמביה, אצ"מ S26/1159.
- 30 אליהו דובקין, שם.
- 31 שם, שם.
- 32 עדות יהודית סיני.
- 33 לניתוח מפורט של שליחות זו ראו: אביהו רונן, "שליחותה של הלינקה", ילקוט מורשת, מ"ב, דצמבר 1986, 55-80.
- 34 מנחם בדר, פועלים במצור: נסיון דרמטי, תל אביב: השומר הצעיר, 1934; הנשף: מחזה, וארשה: השומר הצעיר, הקואופרטיב השומרי המרכזי, 1936; חיים: מחזה בארבע מערכות ושערים תמונות מחיי ההתישבות החקלאית בעמק בית שאן, מרחביה: ספרית פועלים, 1942.
- 35 אריאל הורביץ, "שליחותו של מנחם בדר בקושטא מגעי השוה"צ עם יהודי אירופה הכבושה", ילקוט מורשת, ל"ה, אפריל 1983, 161; על בדר ראו: מנחם בדר, שליחויות עצובות, מרחביה: ספרית פועלים, 1954; מהדורה מתוקנת (1978); מהדורה מיוחדת (1995). ההפניות להלן הן ממהדורת 1995.
- 36 מאיר יערי, "אל מול פני האסון", בדרך ארוכה, 1947, 259-261; ספר השומר הצעיר, 520-522; על גלגוליו של המספר, ראו: חלמיש, 364.
- 37 הורביץ, 159.
- 38 וניה פומרנץ, ארכיון ההגנה, 3031. על וניה בקושטא, ראו גם: זאב הדרי, צומת קושטא: שליחות כנגד כל הסיכויים, 1942-1945, תל אביב: משרד הביטחון, 1992.

- 39 רות זריז, 227-228.
- 40 פרומקה לונגה, 8.3.1943, זריז, 157-158.
- 41 ארכיון המשלחות הארצישראליות בקושטא, בית לוחמי הגטאות (להלן: ארכיון קושטא).
- 42 האבווהר (Abwehr) שימש הן כריגול נגדי צבאי של הצבא הגרמני שהוכיח את יעילותו הרבה בתקופת המלחמה, והן כמרכז קשר של מתנגדי השלטון הנאצי. קנריס וסגנו אוסטר ניהלו למעשה מדיניות עצמאית שהייתה מכוונת נגד המשטר הנאצי. בראשית 1944 הם נחשפו, ולקראת סוף המלחמה הוצא קנריס להורג.
- 43 על קבוצת הבלדרים, שתיעשה בשנת 1944 משמעותית מאוד בניסיונות להציל את יהודי הונגריה, נכתבה ספרות רבה: דליה עופר, "פעולות עזרה והצלה של המשלחת הארץ-ישראלית בקושטא – 1943, ילקוט מורשת, ט"ז, פברואר 1972, 33-58; יהודה באואר, "שליחותו של יואל בראנד", בתוך השואה – היבטים היסטוריים, תל אביב: מורשת וספרית פועלים, 1982, 152; בלה ואגו, "פעולות המודיעין בצד שליחותו של יואל בראנד", קובץ מחקרי יד ושם, י', ירושלים, תשל"ה, 81-93; אליהו שטרן, "הקשרים בין המשלחת בקושטא ליהדות פולין", ילקוט מורשת, מאי 1985, 135-152.
- 44 מכתב וניה וברד, 10.3.1943, זריז, 229.
- 45 אברהם ליפסקר היה משליחי ארץ ישראל שחזרו מווארשה בראשית המלחמה, ובשל היכרותו עם אנשי התנועה שנותקו בפולין מילא מאז חזרתו את תפקיד הקישור עמם.
- 46 בדר לאברמק, קושטא 23.4.1943, ארכיון מורשת, D.1.700/10.
- 47 ישיבת הוועד הפועל הציוני, 18.1.1943.
- 48 זיוה שלו, 142.
- 49 זיוה שלו, 142-143.
- 50 ש"ב בית צבי, 388; ספר השומר הצעיר א', 523-524.
- 51 ברכה חבס (עורכת), מכתבים מן הגטאות, תל אביב: עם עובד, תש"ג, 38.
- 52 הייני בורנשטיין, האי שוויץ: פעולות עזרה והצלה בשנים 1939-1946, תל אביב: מורשת, 1996, 36, 103-104.
- 53 בורנשטיין, 30-36; גבע, 44.
- 54 הייני פעל מראשית המלחמה, אך הקשר התהדק בעיקר בתקופה זו.
- 55 עדות אלף שוורצבוים. על היחסים בשווייץ ראו: רעיה כהן, בין "שם" ל"כאן", עדים לחורבן: שוויץ 1939-1942, תל אביב: עם עובד, 1999; פורת, 1986, 217-213.

- 56 בורנשטיין, 36.
- 57 אלף שוורצבוים, "פעולות עזרה משוויץ בשנים 1940-1945", **משואה ב'**, ספטמבר 1974, 138-145; דין וחשבון על פעולות המשרד לתנועה העולמית [של השומר הצעיר] ע"י ההנהגה הראשית בשוויץ בשנות המלחמה 1940-1946, מאת חיים בורנשטיין (להבות הבשן), ארכיון מורשת, D.1.5466; נתן עק, הצלה באמצעות פספורטים, **קובץ מחקרי יד ושם**, א', 99.
- 58 עדות אלף שוורצבוים.
- 59 יומני 1944, 46.
- 60 עדות שמואל רון, 1985.
- 61 **מיומן בגטו**, 139.
- 62 הכוונה כנראה לפרשת הוויכוח הטרוצקיסטי במחצית הראשונה של 1942. ראו: פרק עשירי. המכתבים בנושא זה לא נמצאו, אך הם מעידים על קיום קשר עם ז'נבה במהלך 1942.
- 63 יומני 1943, 27-28.
- 64 תחילת התכתובת המתועדת עם הייני חלה בתקופה זו.
- 65 יומני 1943, 28.
- 66 יומני 1943, 28-29.
- 67 ברלינסקי, 14.
- 68 פרומקה פלוטניצקה אל נתן שוואלב, 25.1.1943, זריז, 152. פרומקה מודיעה לשוואלב כי צביה "מתוך עיקרון אין היא מעלה בדעתה להתקשר לאברהמל, מפני שהיא תעבור, קרוב לוודאי, עוד מעט לדירתו הנוכחית של רופין". אברהמל גבלבר עלה לארץ, ואילו רופין היה בעת ההיא בין המתים. לגבי עצמה הוסיפה פרומקה: "צביה מאלצת אותו להינשא לאידלסון, אך אתה מבין שהדבר תלוי בהסכמתך". ישראל אידלסון (לימים בר יהודה) היה ממנהיגי הקיבוץ המאוחד בארץ ישראל. ואילו לגבי טוסיה היא כותבת: "גם טוסיה צריכה להינשא לעליה, החבר של..."
- 69 ליור, 205.
- 70 עדות הדסה קשב (קששיבו), נתניה, 1987.
- 71 נתן עק, 141-147.
- 72 פרליס, 300.
- 73 **מיומן בגטו**, 90.
- 74 רניה, 74-75.
- 75 יומני 1943, 29.

- 76 עדות אייזיק נוימן, תל אביב 1985. כמו כן ראו: עדות אייזיק נוימן בארכיון "מורשת" A.175 (להלן: מכלול העדויות: עדות אייזיק נוימן).
- 77 עדות אייזיק נוימן.
- 78 יומני 1943, 29.
- 79 שם, 29-30.
- 80 זריו, 157-158.
- 81 לפי עדותה של רניה, התקבלה לבסוף ב"דרור" החלטת מפורשת בזכות ההגנה. רניה, שם, 75.
- 82 יומני 1943, 30.
- 83 עדות אייזיק נוימן.
- 84 יומני 1943, 30.
- 85 שם, 8.
- 86 ראו: פרק עשרים ושישה.
- 87 עדות שמואל רון.
- 88 מיומן בגטו, 84.
- 89 שם, 85.
- 90 שם, 84.
- 91 בראנדס, 1978, 117.
- 92 ראו: תיאורו האוהד של דוד ליור, שם, 106-107.
- 93 מיומן בגטו, 90.
- 94 עדות אייזיק נוימן, 1985.
- 95 מיומן בגטו, 90.
- 96 ליור, 109-110.
- 97 מגלה, 1999, 54-55; ליור, שם.
- 98 אריה ליור, 354-355; מרין לשוורצבוים, 1943.6.2; צילום המסמך המקורי מופיע בפנקס בנדין, 354.
- 99 עדות עדה הלפרין.
- 100 סלמנדרה, 122. אין עדות נוספת לנאום זה, אשר בו השווה מרין את עצמו לאדם המנסה לשכך את זעמו של נמר רעב בבשר אחיו ואחיותיו. אך הוא מתיישב עם הסגרת אנשי המחותרת לידי הגסטאפו, שאירעה מעט לפני כן (ראו: פרק ארבעה עשר), עם מודעתו של מרין לתפקיד ההיסטורי שמילא על פי תפיסתו (ראו למעלה: מזיא, 15) ועם מכלול תפיסותיו כגואל היהודים. ראו: פיליפ פרידמן, "התסביך המשיחי של תקיף בגטו הנאצי. מאניק מרין מסוסנוביץ", ספר סוסנוביץ ב', 131-136.

- 101 אריה ליור, פנקס בנדין, 354.
 102 עדות אברהם מנלה; מנלה, 1997, 60-63; עדות הדסה קשב; עדות שמעון פרוסט; עדות אהרן גפנר, איר"ש 03/2910.
 103 ראו: ליור, 355.
 104 יומני 1943, 31.
 105 עדות שוורצבוים; בורנשטיין, 244.
 106 בורנשטיין, שם; הגלויה הייתה מ-16.3.1943: חייקה לשוואלב, 16.3.1943, ארכיון תנועת העבודה, "החלוקין", 59.

הערות לפרק שישה עשר

- 1 תעודת "אות ההגנה" ניתנה לחיה רוזנברג, 9.6.1958, ארכיון מורשת C36.5. לימים תקבל חייקה את "אות הלוחם בנאצים". תעודת האות, 7.5.1967, ארכיון מורשת, C36.5.
 2 צ'רלי נומיס, נפל בקרב על עירק סוידאן, 28.12.1948. נזכור את כולם.
 3 עדות ניצה הרצוג (פואה), העוגן, 2009.
 4 ארכיון מורשת C36.11.
 5 עדות ניצה הרצוג.
 6 תהילה עופר, זאב עופר, חביבה: סיפור חייה, שליחותה ונפילתה של הצנחנית חביבה רייק, בני ברק: ספרית פועלים ומורשת, 2004, 275. מבוסס על חיים חרמש, מבצע אמסטרדם, תל אביב: מערכות, 1971.
 7 רניה, 92-93.
 8 ראו: בהמשך פרק זה.
 9 ראו: פרק תשעה עשר.
 10 יומני 1943, 131-132.
 11 ישראל גוטמן, 1977, 378-379.
 12 שם, 402-403.
 13 יומני 1943, 133.
 14 גוטמן, 1977, 386-387.
 15 יומני 1943, שם.
 16 גוטמן, 1977, 389-399.
 17 משה ארנס, דגלים מעל הגטו: סיפורו של מרד גטו וארשה, תל אביב: ידיעות אחרונות וספרי חמד, 2009, 144-177.

- 18 חייקה הכירה כנראה את תפקידו החשוב של אריה וילנר באי"ל (1917-1943). וילנר היה מהפעילים המרכזיים של "השומר הצעיר" באי"ל ונספה בבונקר הלוחמים. ראו: איה שחם, "אריה וילנר", גוף שלישי יחיד, חלק ב.
- 19 יומני 1943, 133-135.
- 20 שם, 135.
- 21 גוטמן, 1977, 432.
- 22 יומני 1943, 138.
- 23 ספר הפרטיזונים היהודיים (שני כרכים), מרק גפן, חייקה גרוסמן, שלום חולבסקי, ישעיהו סגל, אבא קובנר ורוז'קה קורצ'אק (עורכים), מרחביה: ספרית פועלים, 1959, כרך ב, 45-55; **שבע השנים** ההן, 341.
- 24 הכוונה לרצח היידריך בידי קבוצת מחתרת צ'כית שאומנה בלונדון ב-27 במאי 1942.
- 25 יומני 1943, 35.
- 26 שם, שם.
- 27 ראו: פקודת הימלר מיום 21.5.1943 לגירוש היהודים בשטחי הרייך, פרק שבעה עשר.
- 28 שם, שם.
- 29 שם, 130.
- 30 זריז, 170; מכתבים מהגטאות, 51.
- 31 נוסח המכתב המקורי לא נמצא. ההעתק: חייקה להייני, 22.5.1943, מצוטט ברין וחשבון שמסר הייני עם סיכום פעולתו. ארכיון מורשת D.1.5466; כן ראו: ניישטט, 33.
- 32 ניישטט, שם.
- 33 מיומן בגטו, 44.
- 34 חייקה, דברים בישיבת הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, 10.3.44. ראו: פרק עשרים ושישה.
- 35 מכתבים מן הגטאות, 52. המקור לא נמצא.
- 36 בורנשטיין, 237.
- 37 וניה וזאב לדובקין, 21.6.1943, ארכיון מורשת D.1.713.
- 38 בורנשטיין, 240-242; זיוה שלו, 205-207.
- 39 יומני 1943, 139-140.
- 40 שלושתם גיבורי חיי אנוש למלרו, השונים זה מזה בגישתם המהפכנית. לעומת צ'ן, המבקש את המוות המהפכני, מאמין גיסקס ביכולתו של האדם לשלוט בגורלו. עם היתפסו בידי האויב, הוא מחליט לסיים את חייו באמצעות ציאניד.

- 41 שם, 140.
- 42 יומני 1943, 36.
- 43 רניה, 96-98.
- 44 יומני 1943, 36.
- 45 עדות פלה כ"ץ.
- 46 רוץ, 1958.
- 47 עדות חנה וירניק.
- 48 עדות מאיר שולמן.
- 49 רניה, 76.
- 50 מיומן בגטו, 91.
- 51 שם, 105-106.
- 52 יומני 1943, 37-38.
- 53 צביה לובטקין, בימי כליון ומרד, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשי"ג, 88.
- 54 שבע השנים ההן, 342-346.
- 55 צביה לובטקין, אחרונים על החומה, עין חרוד: הקיבוץ המאוחד, 1946, 48.
- 56 פרליס, 271.
- 57 יומני 1943, 38.
- 58 חייקה קלינגר, דברים בוועד הפועל של ההסתדרות, 15.3.1943, ארכיון מורשת, C.53.1.24.
- 59 שם, שם.
- 60 יומני 1943, 32.
- 61 דבר, 23.4.1943.
- 62 ספר השומר הצעיר א', 582.
- 63 שם, 590.
- 64 ספר השומר הצעיר א', 587-588.
- 65 דבר להייני, 30.6.1943, בורנשטיין, 240.
- 66 ספר השומר הצעיר א', 587.
- 67 יערי בכינוס חגיגי של הוועה"פ של ההסתדרות, 5-7.5.1943, ארכיון תנועת העבודה.
- 68 יצחק טבנקין, דברים, כרך 4, 1943-1949, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1976, 33-36.
- 69 דבר, 1.7.1955.
- 70 רוז'קה: לחימתה, הגותה, דמותה, תל אביב: מורשת וספרית פועלים, 1988, 211-212; פורת, 442.

- 71 אצ"מ, S26/1519.
- 72 מכתבו של יצחק צוקרמן ללונדון, 15.11.1943, ניישטט, 124.
- 73 חזן, שיחה טלפונית, משמר העמק, 1985.
- 74 אליהו שטרן, "המברק של טכניקין אל המחתרת החלוצית בבנדין: סוגיה בתקשורת שבין הישוב היהודי בארץ ישראל לבין יהודי פולין בימי השואה", מבפנים, הקיבוץ המאוחד, אביב-קיץ תשל"ט, כרך מ"א, עין חרוד, מאי 1979, 325-323.
- 75 ארכיון קושטא, פ. 121, זריז, 194. במכתביו לבנדין חזר וניה פומרנץ ושאל אם התקבל מכתבו של עזרה ושליח, וניה לפרומקה פלוטניצקה 16.6.1943, ארכיון קושטא, פ. 123, וניה להרשל, 21.6.1943, ארכיון קושטא, פ. 132, זריז, 243-240.
- 76 המשלחת בקושטא לחברים (בבנדין) 25.6.1943, ארכיון קושטא, פ. 141, זריז, 245-243; לירד, 130-131.
- 77 מזיא, 135-133.
- 78 מזיא, 131.
- 79 יומני 1943, 39.
- 80 יומני 1943, 32.
- 81 יומני 1943, 32-34.
- 82 מיומן בגטו, 86.
- 83 שם, 85.
- 84 שם, 84.

הערות לפרק שבעה עשר

- 1 דני ליברטי, יליד קזבלנקה ובוגר "בליך" ברמת גן, נהרג ב-25.5.1970. איציק כ"ץ, בן קיבוץ מסילות, מ"פ פלוגה ב' ב"אגוז", נהרג ב-2.9.1970. אמנון (אמי) ברינר, בן קיבוץ הזורע, נהרג ב-30.8.1970. דב (דובי) אדר, בן למשפחה רביזיוניסטית מפרדס חנה, נהרג ב-31.1.1971. יוסי דירהלי, בן למשפחה יפואית, היה למ"פ נערץ וזכה ב"עיתור העוז" וב"עיתור המופת", נהרג ב-3.11.1972. נזכור את כולם.
- 2 מיומן בגטו, 83.
- 3 ארכיון יד ושם, JM 2702/3,4,16,22,24.
- 4 בגטו בנדין: פרוטוקול, 174.

- 5 ליור, 104.
- 6 מזיא, 124-125; עדות עמוס אבני, ארכיון יד ושם 03/3794; ויזרמן, 351-352.
- 7 עדות פלאבנר-ככב, ארכיון יד ושם 03/3230; עדות אברהם פרידמן, ארכיון "מורשת" A.403; גם רותקה לאסקר בת ה-14 החלה לעבוד ב"שופ" ב-20.3.1943, דפי רותקה, 43.
- 8 משפחת קליינר נמנתה עם קבוצת הנתינים המוחלפים בפברואר 1943.
- 9 עדות הילדה שרה קליינר, אי"ש 012/100.
- 10 עדות דוד אייזנברג, ספר דומברובה גורניצה, 412.
- 11 עדות מלכה גולומבק, הודפסה כנספח בעבודת המ"א של חנה יסול, יהודים והנהגה יהודית באיזור זגלמביה בתקופת השואה, ירושלים, 1979, 8.
- 12 ראו: דוד ליור, 87-88; מאיר פרדלסקי, ספר סוסנוביץ, ב', 239.
- 13 דו"ח היודנראט, אי"ש JM 2702/4.
- 14 כינויו של מחנה המעבר (Dulag = Durchgangslager) בסוסנוביץ.
- 15 Arbeitskommando Lager = AK.
- 16 ליור, 102-103; ארכיון יד ושם, JM 2702.
- 17 עדות אייזיק נוימן, במשפט ברנבלט, 16; עדות אהרן בראנדס, במשפט ברנבלט, 123; דוד ליור, 1946, 103; הנושא עלה בעדויות רבות במשפט ברנבלט: המחנה, אשר נתן חסות לפליטים, חשף אותם בפני הרשויות הגרמניות בשל רישומם הרשמי. צאתו של הטרנספורט השבועי לאושוויץ היה איום מתמיד עליהם.
- 18 אי"ש JM 2702/3; ליור, 95.
- 19 לפי דו"ח היודנראט בבנדין, היו ב-30.4.1943 כ-3,800 צעירים מבנדין במחנות העבודה של "ארגון שמלט". אי"ש JM 2702. על פי שיעורה היחסי של בנדין, ולפי דו"ח הסטטיסטיקה מ-24.8.1942, ועל פי דו"ח קורהר, ניתן להעריך את מספר הצעירים מכל זגלמביה במחנות בכ-15,000.
- 20 ארכיון יד ושם JM/2702/24.
- 21 אי"ש JM 2702/3.
- 22 לני יחיל, השואה: גורל יהודי אירופה, 1932-1945, ירושלים: שוקן, 1987, 585.
- 23 גוטמן, 1977, 436.
- 24 מתוך פסק הדין במשפט אייכמן, בהסתמך על מסמך T/1398.
- 25 *Dokumenty i Materialy*, 1946, Dok. 173.
- 26 אייזיק נוימן, 1985.
- 27 בדר לאברמק, קושטא, 23.4.1943, ארכיון מורשת א/1.700.D.

- 28 אריה ליור בפנקס בנדין, 354-355.
- 29 מזיא, 138.
- 30 שם, שם.
- 31 ליור, 111.
- 32 מזיא, 139.
- 33 מיומן בגטו, 90.
- 34 יומני 1943, 39.
- 35 ליור, 111-112.
- 36 מזיא, 139. פרדקה עצמה שוחררה עוד באותו ערב.
- 37 מזיא, 140.
- 38 ליור, 112; מיומן בגטו, 91.
- 39 מזיא, שם.
- 40 ליור, 112.
- 41 שם, 113.
- 42 אריה ליור, פנקס בנדין, שם. לרבות צילום המכתב המקורי.
- 43 דוד קוזלובסקי להייני, 3.6.1943, ארכיון מורשת D.1.1090.1.
- 44 מיומן בגטו, 91.
- 45 עדות טוסיה ושלום הרצברג, רמת גן, 1990.
- 46 מיומן בגטו, 138.
- 47 יומני 1943, 39.
- 48 עדות שמואל רון, יד ושם.
- 49 מיומן בגטו, 133.
- 50 שם, 132.
- 51 יומני 1943, 40.
- 52 שם, שם.
- 53 מיומן בגטו, 137; ראו גם: בראנדס, 1978, 122-124.
- 54 עדות שמואל רון.
- 55 בראנדס, 1978, 124.
- 56 ליור, 114.
- 57 עדות שרגא פרוכטצווייג.
- 58 מזיא, 157.
- 59 ליור, 114.
- 60 שם, שם.
- 61 התצלומים נשמרו ב"סאונה" של אושוויץ והוצגו במשך שנים ארוכות לאחר

- המלחמה. מחקר שנערך בסוף שנות התשעים גילה כי מרביתם השתייכו לתושבי
 בנדין בשנות השלושים. בתצלומים זהו מספר גדול יחסית של אנשים שנכללו
 בקבוצת ה-34. בין הנכללים במשלוח זה היה גם ישעיהו ארליך (1917-1948),
 ראש תנועת "השומר הרתי" בבנדין, שהיה כנראה האחראי לתצלומים רבים
 של חברי התנועה באוסף. ייתכן שארליך, שהיה זונדר קומנדו באושוויץ,
 השכיל לשמור על האוסף באושוויץ. ארליך נפל בקרבות גוש עציון במלחמת
 העצמאות. ראו: Brandt Kersten, Loewy Hanno, Oleksy Krystyna (eds.),
Before They Perished... Photographs found in Auschwitz, Auschwitz-
 Birkenau State Museum, Oświęcim, München: Kehayoff Verlag, English,
 2001-2002; "ארליך ישעיהו", פנקס בנדין, 381. ישעיהו ארליך, נזכור את
 כולם; עדות מיכאל דרכסלר; אילנה שובל, "תסתכלו באלבום ותראו", על
 הצפון, 21.3.2002.
- 62 יומני 1943, 31-32.
- 63 ליור, 114.
- 64 מזיא, 157-158. לפי רישומי אושוויץ הגיעו ב-20.6.1943 ארבעים וחמישה
 יהודים מסוסנוביץ. המספר כלל כנראה את שלושים וארבעה המיועדים למחנה
 המעצר לנתיני חו"ל ואחד עשר אנשי היודנראט, לרבות מרין; נמסילו, 30.
- 65 יומני 1943, 40.
- 66 ראו: "כוס היגונים של יהודי בנדין": "מרין הלשין בפני הגסטאפו על חליפת
 המכתבים עם נתן ש."
- 67 ליור, 115.
- 68 אדולף ברמן, אשר יעד לי הגורל, תל אביב: המנורה, 1971, 139-140;
 נתן עק, "הצלה באמצעות פספורטים", קובץ מחקרי יד ושם, א' (תשי"ז),
 93-111; טורקוב יונס, סופן של אשלות, תל אביב: המנורה, 1977, 54-73.
 ברמן הדגיש את השפעתו של דניאל גוז'יק, עסקן הג'וינט וחבר ועד התיאום,
 ביצירת יחס חיובי כלפי הפספורטים.
- 69 An Interview of Isaiah Kuperstein with Dawid Gwrtler, Paris 6 March
 1974, CD 3A, Transcription: Robert Shapiro YIVO archives New York.
- 70 מיומן בגטו, 92.
- 71 יומני 1943, 41.
- 72 עדות צפורה שפורן.
- 73 רניה, 98.
- 74 מיומן בגטו, 92.
- 75 שם, 83.

- 76 רניה, 100.
- 77 רניה, 100-101.
- 78 ליור, 113-120; פנקס בנדין, 342.
- 79 רניה, 102; לונצ'נר, 128.
- 80 עדות מכס פישר.
- 81 רניה, 103.
- 82 מיומן בגטו, 92.
- 83 שם, שם.
- 84 יומני 1943, 41-42.
- 85 יעקב רוזנברג, "שדרנו נשק מגרמני", ידיעות יד ושם, מספר 19-20, 12-13.
- 86 מיומן בגטו, 92-93.
- 87 ליור, 119.
- 88 יומני 1943, 41.
- 89 יומני 1943, 42. שורות אלה לא פורסמו.
- 90 ליור, 120; אסתר זינדמאן בספר סוסנוביץ ב', 123; "בגטו בנדין – פרוטוקול"; אסתר מארק, "דין וחשבון של איש הס"ס פונקציונר (פקיד) מחנה הריכוז אושוויץ", ילקוט מורשת, י"ז, ינואר 1977, 185; שטרנפינקל, 53; לפי רישומי אושוויץ, גורשו ב-21 במאי 1943 1,000 יהודים מסוסנוביץ לאושוויץ, אך במקורות יהודיים אין רישום של גירוש זה, וייתכן כי מדובר בגירוש קטנים שהתרחשו לאורך כל החודש. ב-24.6.1943 הגיעו לאושוויץ 1,600 מיהודי סוסנוביץ, וב-25.6.1943 – 2,500 יהודים מבנדין. נמסילו, 30.

הערות לפרק שמונה עשר

- 1 יעקב רוזנברג, שם.
- 2 עדות טובקה גוטמן, ארכיון "מורשת" C.53.1.5; מזיא, 177-178.
- 3 גוטמן, שם; מזיא, שם; תושיה הרצברג, "הארי הצלוב", החול הצוחק, תל אביב: אחיאסף, 1986, 19.
- 4 יומני 1943, 42.
- 5 שם, שם.
- 6 דוד להייני 27.6.1943, ארכיון מורשת. מכתבים מן הגטאות.
- 7 עדות אייזיק נוימן, מורשת, A.175.
- 8 עדות צפורה שפורן.

- 9 עדות עדה בלחש לאליהו שטרן, 1979.
- 10 מיומן בגטו, 127.
- 11 שם, שם.
- 12 חייקה להייני 23.7.1943, מורשת D.1.291(4); ראו גם: בורנשטיין, 150.
- 13 עדות צפורה שפורן.
- 14 עדות חנה וירניק (שלזינגר), 1958.
- 15 באליצקי, 55.
- 16 יומני 1943, 42-43.
- 17 חווקה פולמן רבן, לא נפרדתי מהם, לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות, 1997, 88-89; שבע השנים ההן, 343-344.
- 18 רניה, 107.
- 19 חווקה פולמן רבן, שם; שבע השנים ההן, שם.
- 20 אריה לוי שריד, במבחן הענות והפרדות: התנועות החלוציות בפולין בשואה ולאחריה, 1939-1949, תל אביב: הוצאת מורשת, כרך א', תשנ"ז, 438.
- 21 שריד, 439; ספר הפרטיזנים היהודיים, כרך ב', 393-394.
- 22 שבע השנים ההן, 343.
- 23 יומני 1943, 43.
- 24 בראנדס 1978, 105.
- 25 מזיא, 161.
- 26 יומני 1943, שם.
- 27 יומני 1944, 44-45.
- 28 עדות שלום הרצברג, רמת גן, 1987.
- 29 יומני 1943, 45.
- 30 חייקה מרמזות כאן לבעיות הרגליים ולמחלתה בשנת 1942.
- 31 יומני 1943, 45.
- 32 שמואל רון, 180.
- 33 מפקד בצבא האדום.
- 34 מיומן בגטו, 134.
- 35 מיומן בגטו, 132. פליקס דזרז'ינסקי (1877-1926), קומוניסט יהודי פולני שהקים את הצ'קה, המשטרה הסובייטית שיועדה למאבק במתנגדי המהפכה. במסגרת זו הוביל דזרז'ינסקי לאורך מלחמת האזרחים טרור מאורגן נגד מי שנתפסו כאויבי המהפכה. לאחר המלחמה הועמד דזרז'ינסקי בראש הגפא"ו ואף שימש כקומיסר הפנים, ולמעשה שלט בשירותי הביטחון הסובייטים. לאחר מותו הפתאומי נחשב לאחד מגיבורי המהפכה. בתיאורו של דוד

מהדהד אחד הרומנים האוטוביוגרפיים הגדולים של המהפכה הסובייטית, שנכתב על ידי ניקולאי אוסטרובסקי, ובו קובע גיבורו "פאווקה" קוצ'רגין כי הדבר היפה ביותר שיכול אדם להגיד במותו הוא שנתן את חייו למען שחרור האנושות. הרומן מהלל את פעולות הצ'קה ואת הדיכוי הקשוח של מתנגדי המהפכה, לרבות קבוצות כגון האנרכיסטים של מאכנו. "כולנו צ'קיסטים" אומר אחד מגיבוריו. הספר נכתב בשנות השלושים ותורגם ליידיש בברית המועצות בשנת 1937. תרגום פולני שלו הופיע בקייב בשנת 1941, ולאחר המלחמה תורגם גם לעברית. ראו: ניקאליי אסטרואוסקי, ווי שטאל האט זיך פארהארטעוועט, מינסק: מעלוכע-פארלאג פון ווייסרוסלאנד, 1937; ניקולאי אלכסייביץ אוסטרובסקי, כיצד נתחשלה הפלדה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תש"ז.

- 36 מיומן בגטו, 134.
- 37 רניה, 109.
- 38 בראנדס 1978, 130. המילה "יערסקי" פורשה בטעות כ"יערי".
- 39 הילה קצנגולד, מקבוצת המייסדות של קן בנדין בתקופת המלחמה.
- 40 הקומסומול היה תנועת הנוער הקומוניסטית בברית המועצות. בצבא האדום שירתו נערות רבות בתפקידים קרביים, אם כי ספק אם חייקה ידעה זאת.
- 41 יומני 1943, 45-46.
- 42 עדות אייזיק נוימן, 1986.
- 43 עדות אייק נוימן, מורשת A.175; בראנדס 1978, 106-107.
- 44 שמות הנופלים שנודעו: אלתר גולדבלום, שמואל פינקלשטיין, יצחק קרובקה, ללק גולדשטיין, מרדכי באכארז', צפורה מרדר ויצחק ("עתיד") מקיבוץ "דרור"; דוד קוזלובסקי, הלה קצנגולד ומשה אורבך – מ"השומר הצעיר"; אברהם טננברג, זלמן טננברג, ישראל שיינטל ואליאש וסאלה – מ"גורדוניה". ועוד ארבעה מחברי "הנוער הציוני" ו"השומר הדתי". עדות מכס פישר; ליור, 127.
- 45 עדות נוימן, 1985.
- 46 עדות צפורה שפורן, 1985.
- 47 יומני 1943, 47.
- 48 חנה וירניק.
- 49 יומני 1943, 47.
- 50 מיומן בגטו, 138.
- 51 בווארשה בליל ספטמבר 1942, לאחר הירצחם של קפלן וברסלב, עלה הרעיון

להתנפל למחרת על הגרמנים באבנים ובסכינים ולמות בקרב (פרק שלושה עשר); חלק מהלוחמים בבונקר שבמילא 18 התאבדו ככל הידוע (פרק שישה עשר); בביאליסטוק שקל מרדכי טננבוים תמרוף להתאבד, לאחר שהגיעו אליו הידיעות על מות חבריו בווארשה וביניהם נערתו תמה שניידרמן; בקראקוב נחתם בין גוסטה דוידזון ואהובה שמשון דרנגר הסכם שיסגירו את עצמם אם אחד משניהם יילכד על יד הגרמנים. גוסטה דוידזון מימשה זאת, ועקבותיה נעלמו לאחר שהסגירה את עצמה; בצ'נסטוכובה התאבד אחד ממפקדי הארגון, מויטק זילברברג, כשנלכד בבונקר הלוחמים (ראו בפרק זה); בזגלמביה עלה רעיון ההתאבדות באמצעות ציאנקאלי בפרשת דונסקי (פרק ארבעה עשר), בגירושן של לאה ואירקה פסחזון (פרק שבעה עשר) וכן הוזכר גם ניסיון ההתאבדות של פרומקה פלוטניצקה לאחר גירוש חבריה ביוני 1943 (פרק שבעה עשר).

- 52 מיומן בגטו, 134-135.
- 53 דוד ליור כתב כי לפי ביולטין פולני ממאי 1945, למד על משפטו ועל הוצאתו של סוכא להורג בסוסנוביץ. הוא דיווח גם על משפטו של פולני נוסף, פרנצישיק דודק, שעמד בקשרים עם אנשי החווה, ואשר אף הוא הוצא להורג בעוון הסגרת 28 חברי תנועות שונות. ראו: ליור, 147-148.
- 54 חווקה פולמן־רבן, 90.
- 55 יומני 1943, 47-48.
- 56 יומני 1943, 48.
- 57 שם, שם.
- 58 רניה, 105.
- 59 רניה, 106-107.
- 60 ליור, 130-131.
- 61 בראנדס, 1978, 127.
- 62 בראנדס, 1978, 128.
- 63 שם, שם.
- 64 ליור, 132.
- 65 הנקה לשוואלב, ארכיון תנועת העבודה, "מכון לבון" III/132/37 א'.
- 66 צבי (חייקה) להייני, 25.7.1943, ארכיון מורשת D.1.1092.2; בראנדס, 1978, 130.
- 67 מזיא, 155; עדות בן סירא; עדות דאנקה פירסטנברג בארכיון "מורשת" C.53.1.5.
- 68 תושיה הרצברג, 1985.

69	יומני 1943, 49.
70	מיומן בגטו, 107.
71	רניה, 116; פלה כ"ץ, "ללא חת", ספר השומר הצעיר, א', 714.
72	רניה, 119.
73	עדות שמואל רוך, מורשת; ליור, 148.
74	רוך, ספר סוסנוביץ, 181.
75	יומני 1943, 49.

הערות לפרק תשעה עשר

1	מיומן בגטו, 99.
2	עדות שרגא פרוכטצווייג; סלמנדרה, 129.
3	עדות שרגא פרוכטצווייג.
4	"בגטו בנדין – פרוטוקול"; עדות מרים אוקס; עדות צפורה שפורן.
5	סיכום מבצע הגירוש, איו"ש 053/10 (להלן: מסמך החיסול); כמו כן שטרנפינקל, 71, 74.
6	אסתר מארק, 185.
7	מיומן בגטו, 99-100.
8	ראו: אדם, בגטאות וארשה וצ'נסטוכובה, מרחביה: ספרית פועלים, 1945; מכתב אברהם זילברשטיין למחבר, 1986.
9	בראנדס, 1978, 135-136.
10	עדות מכס פישר.
11	לונצ'נר, 129.
12	מיומן בגטו, 110.
13	ליור, 141.
14	עדות צפורה שפורן.
15	וירצברג, 35.
16	עדות שרגא פרוכטצווייג.
17	מזיא, 187-188.
18	סלמנדרה, שם.
19	מסמך החיסול.
20	מיומן בגטו, 100.
21	מסמך החיסול.

- 22 עדות זאב לירון במשפט ברנבלט, 136-130.
- 23 עדות עדה בלחש (חמילניצקה), טבעון, 1987.
- 24 עדות שרגא פרוכטצווייג.
- 25 אריה בן־טוב, ובחלומי אני שומע את קולה של אימי, דליה: העמותה להנצחת זכרו של אריה בן־טוב (הסנברג), 1999, 30.
- 26 שם.
- 27 עדות יהודית (אידו'ה) צור, טבעון, 1987.
- 28 לונצ'נר, שם.
- 29 וירצברג, 36.
- 30 עדות צפורה שפורן.
- 31 עדות אברהם איזביצקי במשפט ברנבלט, 146.
- 32 עדות אברהם איזביצקי, שם.
- 33 מזיא, 195-194; בגטו בנדין – פרוטוקול.
- 34 מזיא, 191-190.
- 35 עדות צפורה שפורן.
- 36 סלמנדרה, 134-131.
- 37 ליור, 139.
- 38 עדות עמוס אבני, ארכיון יד ושם 03/3794.
- 39 מיומן בגטו, 101.
- 40 שם, 102.
- 41 ראו: עדות ישראל ורשבסקי במצורף לעדות נוימן, ארכיון מורשת A.175.
- 42 מיומן בגטו, 103-102.
- 43 עדות אייזיק נוימן.
- 44 מיומן בגטו, 104.
- 45 לפי מרבית העדויות בבונקר היו רק שבעה לוחמים, ונראה שהכוונה למספר האקדחים. ראו בהמשך.
- 46 מיומן בגטו, 102.
- 47 שם, 106-105, ראו: פרק שמונה עשר.
- 48 שם, 106.
- 49 יומני 1943, 143; ראו גם: ליור, 147-146.
- 50 יומני 1943, 146-143.
- 51 תיאורים דומים חוזרים גם בעדות חווקה לונצ'נר. לא ידוע מה הוא המקור הראשוני לתיאור ההתרחשות בבונקר.
- 52 על פי עדותו של מכס פישר.

מיומן בגטו, 108.	53
שם, 103.	54
מסמך החיסול.	55
שם.	56
מיומן בגטו, 111.	57
ערות פלה כ"ץ.	58
פלה כ"ץ בספר השומר הצעיר, א', 714.	59
מיומן בגטו, 111-112.	60
שם, 112.	61
שם, 113.	62
אינקה ויסבורט, 39, 59.	63
שם, 113-114.	64
שם, 114.	65
ראו: עדותו של הנער בן השלוש עשרה, מוניה הופנברג, מילדי קיבוץ "עתיד", ילדים מוצלים, 144-146.	66
ערות אייזיק נוימן.	67
לונצ'נר, 130.	68
ערות מכס פישר.	69
מיומן בגטו, 115-116.	70
לונצ'נר, 131.	71
מיומן בגטו, 116.	72
שם, 116-117.	73
שם, 117-118.	74
ליור, 140-141.	75
מיומן בגטו, 119.	76
"באנטשע שווייג" (בונצ'י שתוק) הוא אחד מסיפוריו המפורסמים של י"ל פרץ, המספר על יהודי קשה יום ורבייטורים. למרות ניצולו המחפיר וסבלותיו, בונצ'י לעולם אינו פוצה פה ואינו מוחה נגד העוול הנעשה לו על ידי העשירים המנצלים את עבודתו ועל ידי בניו המתעמרים בו. עם הגיעו לגן עדן, כך מסתיים סיפורו של פרץ, משתחוויים לפניו המלאכים, והוא מתבקש לומר בפעם הראשונה מה רצונו. בונצ'י מבקש לחמנייה. פרץ, שכתב ברוחו של הבונד, ביקש לכטא מחאה חריפה נגד העולם המשתיק את בונצ'י. אנשי תנועות הנוער מצדם ראו בבונצ'י דמות שלילית, המסמלת את היהודי הגלותי הכנוע שאינו מורד במציאות הקשה. ראו: כל כתבי	77

- י. ל. פרץ, כרך ג': במשכנות עוני, ספר שני, תל אביב: דביר, 1953-1947, קס"ז.
- 78 יומני 1943, 63-64.
- 79 שם, שם.
- 80 מיומן בגטו, 120-121.
- 81 בראנדס, 1978, 143-144.
- 82 בראנדס, 1978, 144.
- 83 כנראה מפקד גרמני.
- 84 יומני 1943, 69-70.
- 85 לפי כתב היד של 1943, כנראה חלק משיר גרמני ששמו Ich bin des Lebens müde (עייפתי מחיי). הביטוי חוזר בכמה שירים גרמניים, ביניהם שירו של קלמנס ברנטאנו (Clemens Brentano, 1778-1842) על תשוקת ספני הריין ללורלי. כמו כן נמצאה פנטזיה מוזיקלית בשם זה, שהולחנה על ידי גיטריסט בן המאה התשע עשרה, אדם דאר (Adam Darr, 1811-1866). אך מקורו של השיר, הכולל את דימויי המוות, לא נמצא.
- 86 ח"ג ביאליק, "אחרי מותי ספרו ככה לי": "היה איש – וראו: איננו עוד; / קדם זמנו מת האיש הזה, / ושירת חייו באמצע נפסקה; / וצר! עוד מזמור אחד היה-לו – / והנה אבד המזמור לעד, אבד לעד!"
- 87 מיומן בגטו, 122.
- 88 סלמנדרה, 138.
- 89 אריך קולקא ואוטה קראוס, אושוויץ: בית חרושת למוות, ירושלים: יד ושם, 1960, 72.
- 90 אסתר מארק, 177-178.
- 91 Gerald Reitlinger, *The Final solution: the attempt to exterminate the Jews of Europe, 1939-1945*, New York: Beechhurst Press, 1953, 304.
- 92 אסתר מארק, שם. לפי רישומי אושוויץ הגיעו בין 1.8.1943 ל-12.8.1943 29,000 יהודים מבנדין ומסוסנוביץ. נמסילו 30-31.

הערות לפרק עשרים

- 1 רק עדותה של מינה מאזכרת סיפורים אישיים של חייקה. חוברת הזיכרון, 15.
- 2 עדות אסתר שושן.

- 3 יהודה וייס, "יומנה של חייקה", מדף הספרים, על המשמר, 1959.
- 4 חייקה קלינגר, "השומרים בבנדין על משמר כבוד עמם", ספר השומר הצעיר א', 706-691.
- 5 יומני 1943, 73-74.
- 6 יומני 1943, 75-76.
- 7 אהרן בראנדס, קץ היהודים בדרום מערב פולין, מרחביה: ספרית פועלים, 1945, 79-80; חווקה לונצ'נר, 131.
- 8 יומני 1943, 76-78.
- 9 הכוונה לעליזה זיטנפלד ושרה קוקילקה (מ"דרור"), פסיה בראנדס ואברהם זילברשטיין (מ"השומר הצעיר").
- 10 יומני 1943, 78-80.
- 11 לונצ'נר, 131.
- 12 עדות חווקה לונצ'נר, 1985.
- 13 לונצ'נר, 131.
- 14 יומני 1943, 80.
- 15 ליור, 145.
- 16 יומני 1943, 80-81.
- 17 עדות איזיק נוימן, 1985.
- 18 ליור, 143-144.
- 19 עדות איזביצקי במשפט ברנבלט.
- 20 בראנדס, 1945, 81-82.
- 21 לונצ'נר, 132; כמו כן ראו: עדות מכס פישר.
- 22 רון, ספר סוסנוביץ, 182.
- 23 פלה כ"ץ, ספר השומר הצעיר, כרך א', 714.
- 24 עדות מאיר ונחמה שולמן, תל אביב, 1986.
- 25 רניה, 128.
- 26 גילוי הבונקר אירע כנראה ב־7.8.1943, וכתבת היומנים במחבוא החלה ב־26.8.1943.
- 27 ליור, 149-150, 163; P. Wiederman, *Escape from Hell*, JM 2960/033; כתב יד נוסף של פאול וידרמן על אודות האירועים במחנה החיסול; כמו כן ראו: מזיא, 246.
- 28 Alfred Rosner, http://www1.yadvashem.org/righteous_new/germany/germany_rossner.html.
- 29 "לא מעט דאגה גרמו לנו במחנה חייקה ועליזה, כי אנוסים היינו להסתיר

- מעיני הגרמנים בשל מראה פניהן המכוסים פצעים וחבורות". ליוור, 145.
- 30 יומני 1943, 84-85.
- 31 לפי עדותה של טוניה (תמרה) דרקסלר, שהכירה את חייקה במחנה, הראיג מצבה של חייקה את חבריה במחנה החיסול, והיא נלקחה לחדר טיפולים מיוחד, שם שהתה מספר שבועות. עדות טוניה דרקסלר, תל אביב, 1986. יומניה של חייקה, המתעדים את עבודתה במחנה, אינם מתיישבים עם עדות זו.
- 32 שם, 85.
- 33 שם, 86.
- 34 המפקד, קצין גרמני בשם פולטר, שוטר גרמני ותיק, יליד ברסלאו. ליוור, 150. בעדויות אחרות נזכר השם פולטין, וייתכן שליוור או המוציא לאור טעו באיות השם. נראה שהכוונה לאותו אדם.
- 35 יומני 1943, 87.
- 36 ליוור, 159.
- 37 ליוור, 152.
- 38 יומני 1943, 89-90.
- 39 ליוור, 155.
- 40 ליוור, 151-156.
- 41 יומני 1943, 88.
- 42 יומני 1943, 88-89.
- 43 מזיא, 246-247.
- 44 יומני 1943, 90.
- 45 שם, 90.
- 46 שם, 90-91.
- 47 עדות ברנבלט במשפט ברנבלט.
- 48 עדות יעקב רוני (רוזנברג) במשפט ברנבלט. פסק הדין במשפט ברנבלט.

הערות לפרק עשרים ואחד

- 1 ראו: Women as Leaders.
- 2 חיה רוזנברג, "חברות בגטו", הדים, אפריל 1945, 40.
- 3 ספר זאוורייטשע, 296-298; בראנדס, 1945, 86; עדות גולדברג, איו"ש 03/3184. גירוש יהודי זאווריצ'ה אינו מופיע ברישומי הגירוש מהאזור שערכה נמסילו.

- 4 ליור, 163.
- 5 ראו: רניה, 131; בראנדס, 1945, 85.
- 6 מזיא, 198-206.
- 7 יעקב רוזנברג, "בודדים במאבק", משואה ב-1974, 73-79; זיכרונותיה של יאדו'יה שפיגלמן: Janet Lipski, *Memoirs*, Tuscon Arisona, 1990, ארכיון משואה, עד' 19.24 (להלן: זיכרונות יאדו'יה); מזיא, 210.
- 8 מזיא, 200-203.
- 9 מזיא, 206-209.
- 10 יעקב (קובה) רוזנברג, 78.
- 11 יאדו'יה, שיצאה לפני הגירוש הגדול ב-1.8.1943, עדיין לא ידעה על מותו של יוזק (עזריאל) קוז'וך, מנהיג התנועה.
- 12 זיכרונות יאדו'יה; מזיא, 210.
- 13 על פעילי ההצלה במסגרת "קבוצת העבודה" של מנהיגות יהודי סלובקיה, ראו: פרק עשרים ושניים.
- 14 עדות ארווין שטיינר, מצוטטת אצל רינת גורודנצ'יק, בריחת תנועות הנוער מזוגלמביה, 1943-1944, עבודה לקבלת תואר שני, אוניברסיטת תל אביב, 1986, 48-50.
- 15 אלכס גוטמן "בגטו בנדין – פרוטוקול", משואה א', 1973, 172-173. עדות שטיינר.
- 16 עדות מאיר ונחמה שולמן.
- 17 רניה, 123-128.
- 18 רניה, 130-132.
- 19 בראנדס, 1945.
- 20 לונצ'נר, 133-134.
- 21 בראנדס, 1945, 85.
- 22 ראו: בהתייחס לתקופה מאוחרת יותר, ליור, 171-172.
- 23 עדות פלה כ"ץ, 1985.
- 24 "Kobylec, Piotr; Kobylec, Karolina (wife); Kobylec-Banasik, Klara (daughter); Kobylec, Mieczyslaw (son); Kobylec, Wiktor (son);" Anna Poray, *Polish Righteous: Those who Risked their Life*, <http://www.savingjews.org/righteous/kv.htm> (להלן: פוראי). המחברת מסתמכת על: Bartoszewski, Wladyslaw and Lewin, Zofia, (eds.), *How Poles Helped the Jews, 1939-1945*. London, EarlsCourt Publications Ltd., 1969.

- 25 עדות פלה כ"ץ; עדות קאסיה; ליור, 170-171; רון, ספר סוסנוביץ, 184; חייקה קלינגר, דברים בישיבה, ארכיון מורשת D.1.1051. 8.
- 26 לונצ'נר, 134.
- 27 עדות פלה כ"ץ, 1985.
- 28 ברנארס, 1945, 87; לונצ'נר, 134.
- 29 רון 183-184; עדות מאיר ונחמה שולמן.
- 30 פוראי, שם.
- 31 פלה כ"ץ, 1985.
- 32 ייתכן שאת האי-התאמה אפשר לייחס לדירת מחבוא נוספת, שבה שהתה חייקה זמן מה. כך או כך, חייקה מתייחסת לבעלת הבית כאל "הגרמנייה", ומכאן שמדובר בבאנסיקובה שנחשבה "פולקסדויטשה".
- 33 עדות פלה כ"ץ.
- 34 שמואל רון, "עם הופעת יומן הגיטו של חייקה קלינגר", ידיעות יד ושם, 21-22, 21.
- 35 צביה לובטקיץ, אחרונים על החומה, עין חרוד: הקיבוץ המאוחד, 1946, 46.
- 36 מיומן בגטו, 72.
- 37 יומני 1943, 1-7.
- 38 יומני 1943, 8.
- 39 הספרות היהודית בפולין הרבתה לעסוק בהיסטוריה היהודית למודת הסבל. ראו למשל: שלום אש, קדוש השם און אנדערע ערצעהלונגען, ניו יארק: פארווערטס, 1919.
- 40 אזכור לשיריו של ח"נ ביאליק, "בעיר ההריגה" ו"על השחיטה". בקישינב נהרגו 59 יהודים.
- 41 גריגורי גרשוני (1870-1908), אנרכיסט יהודי שהגל בטרור אישי. עמד בראש הזרוע הצבאית של המפלגה הסוציאל רבולוציונרית לפני המהפכה. השפיע עמוקות על מניה שוחט. נכלא על ידי המשטרה הצארית, נידון למוות, אך לאחר מכן הוגלה למחנה קטורגה בסיביר ונמלט משם לסין ולאמריקה. זיכרונותיו פורסמו בידיש בתחילת המאה: גריגורי גרשוני, מיינ ענטרינונג פון קאטארגא, נויארק: סאציאליסטען רעוואלוציאנערען אין אמעריקא, 1907.
- 42 יומני 1943, 9-10.
- 43 שם, 10.
- 44 רון, 1959.

45 עדות שמואל רון, 1985.

46 מיומן בגטו, 114, 115.

47 שם, 115.

הערות לפרק עשרים ושניים

- 1 שלום עליכם, מוטיל בן פייסי החזן, תל אביב: דביר, תשכ"ח; רומן גארי, הבטחה עם שחר, תל אביב: ספרית פועלים, 1964.
- 2 תושיה הרצברג, החול הצוחק, תל אביב: אחיאסף, 1986, 17.
- 3 גילה פטרן, האם מאבק על השרדות: הנהגת יהודי סלובקיה בשואה, 1938-1940, תל אביב: מורשת והמכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, 1992, 35-36.
- 4 פטרן, 163-169.
- 5 פטרן, 175-179; מ' דב וייסמנדל, מן המצר: זכרונות, תש"ב-תש"ה, ניו יורק: אמונה, 1960, מ"ד-ס"ב; כמו כן ראו: ירמיהו נוימן, בצל מוות: המערכה להצלת יהודי סלובקיה, תל אביב: מ' ניומן, 1958.
- 6 וייסמנדל, ס"ד-ס"ה.
- 7 פטרן, 185-192; פורת, 328-346; ש"ב בית צבי, 338-350. הפרשה עוררה פולמוס גדול באשר ליכולתו ולנכונותו של היישוב להציל יהודים בתקופת השואה.
- 8 גיזי פליישמן למרכז החלוץ בז'נבה, ברטיסלאבה 1.9.1943; רוטקירכן ליוויה, חורבן יהודי סלובקיה, תיאור היסטורי בתעודות, ירושלים: יד ושם, 1961, 231-234. הדו"ח הנזכר הוא כנראה עדותם של אלכס וטוסיה גוטמן: "בגטו בנדין - פרוטוקול", 172-179.
- 9 בגטו בנדין - פרוטוקול, 174.
- 10 עדות ארווין שטיינר.
- 11 שם, שם.
- 12 בגטו בנדין - פרוטוקול, 177.
- 13 רוזנברג במשואה, 81; בגטו בנדין - פרוטוקול, 174.
- 14 גיזי פליישמן לקושטא, 17.10.1943, ארכיון קושטא.
- 15 בגטו בנדין - פרוטוקול, 172-173.
- 16 ראו: מכתב קורנינסקי לקושטא, 15.10.1942; מכתב דאקס לקושטא, 18.10.1942, ארכיון קושטא.

- 17 יוסף קורנינסקי, בשליחות חלוצים, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, בית לוחמי הגטאות, 1979, 87-88.
- 18 קורנינסקי, 134.
- 19 לונצ'ר, 124.
- 20 קורנינסקי, 145.
- 21 מכתב המשלחת לבנדין, 10.8.1943, ארכיון קושטא.
- 22 שוואלב לוניה, 12.9.1943, ארכיון קושטא.
- 23 קורנינסקי לוניה, 26.8.1943. ארכיון קושטא. קורנינסקי נסמך כנראה על הרו"ח שמסרה יאדו"ה, הראשונה שהגיעה לסלובקיה.
- 24 וניה ובדר, 9.9.1943, ארכיון קושטא.
- 25 קורנינסקי לקושטא, 15.10.1943, ארכיון קושטא.
- 26 דאקס לקושטא, 18.10.1942, ארכיון קושטא.
- 27 קרסניאנסקי לקושטא, 23.5.1943, ארכיון קושטא.
- 28 בדר, שליחויות עצובות (מהדורה מתוקנת), תל אביב: ספרית פועלים, 91.
- 29 במכתב ששלח לארץ ישראל מיד אחרי מרד גטו וארשה, כתב מתוך הסתייגות מה"ריקוד" סביב ההודעה: "זה לא היה מרד. היתה זו התנגדות ולא הראשונה בווארשה ובמקומות אחרים. וכלום אלו שמתו בהתנגדות חשובים מאלה שמתו משום שתמיד היו בדרך וסיכנו את חייהם? או כלום כולם היו חשובים יותר מאלה שמובלים כצאן לטבח?" מנחם לאברמק, 23.4.1943, ארכיון מורשת, א/1.700.D.
- 30 דאקס לקושטא, 4.12.1943, ארכיון קושטא.
- 31 קורנינסקי, 30.11.1943, 1.12.1943, ארכיון קושטא.
- 32 בדר ווניה לחברים יקרים [בארץ ישראל], 31.12.1943, ארכיון קושטא.
- 33 ליור, 167.
- 34 לדברי פרדקה מזיא, קשרית "הנוער הציוני", לא היה ידוע לה על קיום קבוצת המחתרת החלוצית. עדות פרדקה מזיא, העוגן, 1986.
- 35 עדות ליאון בלאט, תל אביב, 1986.
- 36 פרוטוקול, 174.
- 37 שמואל רון, ידיעות יד ושם, שם.
- 38 עדות פלה כ"ץ, 1985; עדות אהרן בראנדס, נגבה, 1985.
- 39 עדות קאסיה.
- 40 עדות פלה כ"ץ, 1985. חנה וירניק פירטה לימים ניסיון נועז זה: פלה הגיעה עם רומן קולודז'י, פולני שסייע לקבוצה, למחנה העבודה שלה. היא הצליחה להבריח אליה כסף, מכתב ומזון. הדבר התגלה לקאפואיות במחנה. האחת מהן

- אף ביקשה לברוח עמה. אלא שפלה לא הצליחה לחזור למחנה פעם נוספת, לאחר שרומן קולודז' נתפס. הדפים שלי, 116-121.
- 41 מכתב לשרגא פרוכטצווייג, כפר סבא, 25.2.1947, ארכיון המחבר.
- 42 עדות קאסיה.
- 43 עדות אברהם איזביצקי, משפט ברנבלט, 151.
- 44 יומני 1943, 60.
- 45 עדות שמואל רון, ספר סוסנוביץ, 184.
- 46 עדות פלה כ"ץ.
- 47 מכתב יעקב רוזנברג, 3.1.1944, ארכיון מורשת, D.1.1124.4.
- 48 עדות פלה כ"ץ.
- 49 מזיא, 246.
- 50 ראו: דוד ליור, 171-174.
- 51 עדות ברנבלט, משפט ברנבלט; עדות קלמן בלחש במשפט ברנבלט.
- 52 עדות מרים ברנבלט במשפט ברנבלט.
- 53 ליור, 167-168; רניה, 192.
- 54 ליור, 166-167.
- 55 רניה, 195.
- 56 דאקס למשלחת בקושטא, 5.1.1944, ארכיון קושטא.
- 57 חייקה קלינגר, דברים בוועד הפועל של ההסתדרות, 15.3.1944, ארכיון מורשת C53.1.24. ראו: פרק עשרים וארבעה.
- 58 מרבית הגרסאות לבריחת אנשי תנועות הנוער ממשיכות עד היום להתעלם הן מהקשר עם השוטרים היהודים והן ממה שנראה כסירובה של הקבוצה החלוצית להגיע לסלובקיה. ראו: אריה לוי שריד, במבחן הענות והפרדות: התנועות החלוציות בפולין בשואה ולאחריה, 1939-1949, תל אביב: ארכיון מורשת, תשנ"ז, כרך א', 502-506.
- 59 רניה, 194.
- 60 עדות פלה כ"ץ.
- 61 עדות קאסיה. לדבריה ערכה שני ניסיונות לאיתור מברחים. באחת הפעמים הצטרפה אליה רניה. רניה אינה מזכירה זאת בספרה.
- 62 רניה, 195.
- 63 ליור, 171.
- 64 עדות אברהם איזביצקי, ארכיון יד ושם S/26 1391/B; איזביצקי בעדות קולקטיבית, ארכיון יד ושם א' 138/2014; ליור, 172.

- 65 בדצמבר 1943 גורשו 800 יהודי בנדין לאושוויץ. ראו: נמסילו, 31. מסוסנוביץ נמשכו הגירוישים עד 23.7.1944 וכללו 638 יהודים. נראה שמחנה החיסול בסוסנוביץ התקיים עד 19.7.1944, שכן בתאריך זה גורשו לאושוויץ 317 יהודים מסוסנוביץ. ראו: נמסילו, שם.
- 66 קאסיה במשפט ברנבלט, 141, וכן עדות קאסיה, 1985.
- 67 שם, שם.
- 68 ליור, 169-170.
- 69 שם, 169.
- 70 דוד ליור במשפט ברנבלט, 23.
- 71 ליור, שם.
- 72 קאסיה במשפט ברנבלט.
- 73 עדות קאסיה, 1985.
- 74 רשימת היוצאים על פי רניה, לונצ'נר ובראנדס.
- 75 רניה, 196.
- 76 רניה, 198.
- 77 חייקה קלינגר, דברים בישיבה, ארכיון מורשת D.1.1051, עמ' 8. באנסיקובה ובני משפחתה זכו להכרה כחסידי אומות עולם.
- 78 רניה, 199.
- 79 שם, שם.
- 80 רניה, 201-202.
- 81 שם, 203.

הערות לפרק עשרים ושלושה

- 1 בפרוטוקול מזכירות העוגן נרשם: "יומנה של חייקה קלינגר. נמסר שהכתבה נכתבה במלואה על ידי חייקה גרוסמן והתפרסמה בספר הפרטיזנים". מזכירות קיבוץ העוגן, 9.12.1958, ארכיון קיבוץ העוגן 3/107 (53).
- 2 יעקב רוזנברג, דברים על הקבר, ארכיון יעקב רוזן.
- 3 ראו: יעקב רוזן, אי שם בסלובקיה הרחוקה, תל אביב: הוצאת המשפחה, 1987. מבוסס על "סיפורים לכרמל" שנכתבו בשנים 1985-1986.
- 4 עדות יעקב רוזנברג (בניטו), 1961, ארכיון מורשת A.28.
- 5 ההנהגה הראשית בסלובקיה לחבריה, י"ז באדר, תש"ב, ארכיון מורשת, C.38.
- 6 דברים על הקבר, 19.4.1958, ארכיון יעקב רוזן.

- 7 יעקב רוזנברג לחברים יקרים (בקושטא), 3.1.1944, ארכיון מורשת D.1.1124.4.
- 8 עדות חווקה לונצ'נר, 1985.
- 9 עדות קאסיה, 1985.
- 10 עדות יעקב רוזנברג במשפט ברנבלט; עדות יעקב רונן, 1985.
- 11 יעקב רונן, קורות חיים, 5.5.1985, ארכיון יעקב רונן, 107 (להלן: קורות חיים).
- 12 במכתבה מ־1.9.1943 התייחסה גיזי פליישמן לבעיית אנשי היודנראט והשוטרים היהודים מפולין שהגיעו לסלובקיה: "בין הפליטים עצמם נמצאים אנשים מפוקפקים רבים, שדווקא בשל היותם חסרי מעצורים הצליחו ביתר קלות לפלס את דרכם אל ההנהלה. אך חלק זה הוא מועט באופן יחסי, והחלק הגדול זכאי בהחלט, בכל המובנים, שיינצלו. סוף כל סוף עלינו לראות את הפעולה הזו כפעולת גמילות חסדים טהורה, ולכן עלינו להושיט את ידנו המושיעה לכל מי שמבקש את עזרתנו". רוטקירכן, 232.
- 13 עדות הירש ברנבלט, משפט ברנבלט.
- 14 התאונה אירעה כאשר קרול באנסיק, שהגיע לחופשה מהצבא, גילה את המסתתרים בבית חותנו, מייטק קובילץ. מאיר שולמן שתה עמו ואף ביקש לקנות ממנו נשק. באנסיק ביקש לראות את האקדח שבידי מאיר, שיחק בו ונפצע מפליטת כדור שפגע בבטנו. למשטרה שהוזעקה למקום הספיק באנסיק לספר לפני מותו, שהאקדח היה שלל מלחמה שלקח מפרטיון רוסי. ליור, 175-177. עדות מאיר ונחמה שולמן, 1985.
- 15 דוד ליור, 172-182.
- 16 פוראי, שם.
- 17 ליור, 174.
- 18 אשתו של קובילץ, קרולינה, ובנו הנוסף, ויקטור, זכו אף הם לתואר חסידי אומות עולם. ראו: פוראי, שם.
- 19 רון בספר סוסנוביץ, 188-189.
- 20 עדות מאיר ונחמה שולמן.
- 21 בראנדס, 1985.
- 22 עדות מוריץ רוזנברג, ארכיון מורשת C.38.1.8.
- 23 קורות חיים, 112.
- 24 שם, 93.
- 25 פרץ רבס, מול נחשול הרוע, קיבוץ דליה: מערכות, 2003, 84-85.
- 26 יואל בראנד, בשליחות נידונים למוות, תל אביב: עיינות, 1956.

- 27 על פי עבודת תזה שנכתבה בסלובקיה, בשנת 2008. בריאיון שנערך עמה בפראג ב־1990, הכחישה רות נמרצות את עניין ההסגרה. עדות רות לוראנד, 1990.
- 28 “She outsmarted the Nazis and saved hundreds”, *Aktuálně.cz*, 24.3.2008.
- 29 עקיבא ניר, **שבילים במעגל האש**, תל אביב: מורשת וספרית פועלים, 1967, 50.
- 30 שם, שם.
- 31 משה אלפן, **בעין הסערה**, תל אביב: מורשת, 2001, 168-169. זוהי גרסה בדיונית למחצה של המחבר, שהשתתף בפגישה והיה לאחר מכן לדמות מרכזית במחתרת החלוצית בהונגריה.
- 32 עמנואל א' פרידר, **דרכו של רב צעיר בשנות השואה**, ירושלים: יד ושם, 1986, 122-123; דוד גולדשטיין, **ספר השומר הצעיר**, א', 754-755.
- 33 עקיבא ניר, **יהודי סלובקיה במאבקם**, תל אביב: מורשת, 1984, 20.
- 34 משה אלפן, 2001, 168-169. למרות הגרסה הספרותית המאוחרת, העדות חופפת לעדויות קודמות שנתן אלפן ועל כן צוטטה כאן.
- 35 אלפן, 169.
- 36 דוד גולדשטיין, 755; כמו כן ראו: עדות יעקב רונן.
- 37 קורות חיים, 110, 112.
- 38 יעקב רוזנברג לחברים יקרים, 3.1.1944, ארכיון מורשת D.1.1124.4.
- 39 שם, שם.
- 40 עדות משה אלפן, תל אביב, 1989; ניר, 1984, 21; גולדשטיין, שם; מכתב יעקב רוזנברג, 3.1.1944.
- 41 הכוונה לקבוצת המחתרת מצ'נסטוכובה שפעלה ביערות קוניצפול. כמחצית מחבריה נרצחו על ידי פרטיזנים פולנים לאומניים. ראו: שריד, 441-446. הידיעות על אודות קיומה הגיעו כנראה לבנדין ומשם לסלובקיה באמצעות צביה לובטקין ואנטק צוקרמן בווארשה, שעמדו בקשר עם חברי הקבוצה (שריד, שם); ראו גם: מכתב הוועד היהודי הלאומי מווארשה ללונדון מ־15.3.1944, המאזכר קבוצה זו. ניישטט, 117.
- 42 יעקב רוזנברג, 1.3.1944.
- 43 שם, שם.
- 44 שם, שם.
- 45 אליהו גולומב במזכירות מפא"י, 23.12.1943, 24/43, ארכיון מפלגת העבודה.
- 46 ש"ב בית צבי, 115-116; פורת, 125, 133; ראו גם: אריה מורגנשטרן, "ועד

- ההצלה המאוחד של הסוכנות היהודית 1943-1945, "ילקוט מורשת, י"ג, יוני 1971.
- 47 יעקב רוזנברג, 3.1.1944.
- 48 ראו: פרק חמישה עשר.
- 49 ראו: פרק עשירי. על נקודה זו עלה לראשונה נתן אלתרמן, שקרא את ספרי אנשי המחותרת אשר התפרסמו בארץ בשנות החמישים. ראו: נתן אלתרמן, על שתי הדרכים – דפים מן הפנקס, דן לאור (עורך ומהדיר), תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תש"ן.
- 50 ברר, 90; דברי בדר על הקבר, חייקה, חוברת זיכרון, קיבוץ העוגן 1958, 7.
- 51 עדות משה אלפן, 1989.
- 52 אלפן, בעין הסערה, 178-180.
- 53 אשר כהן, המחותרת החלוצית בהונגריה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשמ"ד, 34-36; קורנינסקי, 163.
- 54 קורנינסקי, שם.
- 55 טוסיה גוטמן, 1985.
- 56 רפי בנשלום, נאבקנו למען החיים, תל אביב: מורשת וספרית פועלים, 1977, 29.
- 57 מזיא, 210.
- 58 ליור, 186.
- 59 רנדולף ברהם, "היהודים בהונגריה", האנציקלופדיה של השואה, ישראל גוטמן (עורך), תל אביב: ספרית פועלים, 1990, 355.
- 60 דירדי רנקי, "הונגריה", שם, 354.
- 61 אשר כהן, 56-57.
- 62 שמואל שפרינגמן ויואל בראנד, אנשי "איחוד", שהייתה קשורה להתאחדות בפולין ולמפא"י בארץ, היו מפולין. הד"ר ישראל קסטנר בא מטרנסילבניה, שהשתייכה קודם לרומניה. ב"דרור" היה פעיל צבי גולדפארב מפולין, ב"החלוץ" קורנינסקי, אף הוא מפולין. הנהגת "השומר הצעיר", להוציא את סילאג'י הוותיק, הייתה למעשה הנהגה סלובקית: משה אלפן, רפי בנשלום, דן צימרמן, יושקו באומר ובניטו רוזנברג – כולם הגיעו מסלובקיה.
- 63 אפרה אגמון, עדות קולקטיבית של חברי המחותרת ההונגרית, ארכיון מורשת, A.655 (להלן: עדות קולקטיבית); ראו גם: אפרה אגמון, שומר אחי, קיבוץ דליה: מערכות, 2009, 46-47.
- 64 עדות שמואל פרנקל, ארכיון מורשת, A.155.
- 65 בנשלום, 24.

- 66 שם, 26.
- 67 שם, שם.
- 68 משה אלפן, עדות קולקטיבית, שם.
- 69 עדות יושקו באומר, ארכיון קיבוץ העוגן, עדויות 128.
- 70 בנשלום, 26-27, 45.
- 71 אשר כהן, 178-179.
- 72 עדות קולקטיבית, שם.
- 73 עדות טוסיה הרצברג, 1985.
- 74 אשר כהן, 67.
- 75 שם, 67-73.
- 76 בנשלום, 30.
- 77 קורנינסקי, 194.
- 78 רניה, 213.
- 79 בנשלום, 30.
- 80 עדות יעקב רוזנברג, 1961; יעקב רונן, "שמי מופיע בפלילים", סיפורים לכרמל, 85.
- 81 על פעולות המחתרת החלוצית בהונגריה לאחר הכיבוש התפרסמו בשנים האחרונות ספרים רבים: רפי בנשלום, נאבקנו למען החיים, תל אביב: מורשת וספרית פועלים, 1977; צבי גולדפארב, עד קו הקץ, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשמ"א; יואל פלגי, רוח גדולה באה, תל אביב: עם עובד, 1977; אשר כהן, המחתרת החלוצית בהונגריה, 1984; אביהו רונן, הקרב על החיים, תל אביב: יד יערי, 1994; משה אלפן, בעין הסערה, 2001; דוד גור, אחים להתנגדות ולהצלה: המחתרת של תנועות הנוער הציוניות בהונגריה בעת מלחמת העולם השנייה, תל אביב: העמותה לחקר תנועות הנוער הציוניות בהונגריה, 2004; אפרה אגמון, שומר אחי, קיבוץ דליה: מערכות, 2009.
- 82 על פעולות הלוחמים היהודים ראו: ניר, 1967; ניר, 1984; פטרן, 1992; ילינק ישעיהו, "יחידות הלוחמים היהודיים ממחנה נובאקי בסלובקיה", ילקוט מורשת, א', תשכ"ד, 47-67.

הערות לפרק עשרים וארבעה

- 1 דליה אמוץ, ירושלים בשחר לבן – קרע זכרון, תל אביב: ידיעות אחרונות, 1997; דליה אמוץ – ידיעת הארץ השחורה, בדרך אל שדות האור, תל אביב:

- מוזאון תל אביב לאמנות, 2000; שרה ברייטברג-סמל, קשה שפה: דליה אמוץ, תל אביב: מוזאון תל אביב לאמנות, 2000.
- 2 יצחק גלייכר, נזכור את כולם.
- 3 יונתן רטוש, דבר אל הנוער העברי, 1943, 44.
- 4 צרור מכתבים, 134 (199), 30 במרס 1943, 209-210, מצוטט אצל יחיעם ויץ, מודעות וחסר אונים, ירושלים: יד בן-צבי, 1994, 78; ספר הפלמ"ח, זרובבל גלעד (עורך), הקיבוץ המאוחד, תשי"ג, 521.
- 5 אבא אחימאיר, הציונות המהפכנית, נכתב ב-16.9.1945.
- 6 יצחק גרינבוים, בימי חורבן ושואה, הוצאת "חברים", תש"י.
- 7 הרכבת עברה במסעה דרך רומניה ובולגריה. רניה, 215-216.
- 8 בדר בחוברת זיכרון, 1958, 5; בדר, 1978, 90.
- 9 רניה, 217.
- 10 בדר מיהר לעשות מהיומנים העתק מצולם, "פוטוקופי" (צילום במצלמה רגילה) כפי שנקרא אז. לימים ישלח אותם כמתנת פרידה לאיירה הירשמן, נציגו המיוחד של רוזוולט הממונה על "הוועד לפליטי מלחמה", ראו: בדר להירשמן, אוקטובר 1944, ארכיון מורשת C36.24.
- 11 בדר בחוברת זיכרון, 7.
- 12 הורביץ, 192.
- 13 שם.
- 14 בדר, 91.
- 15 בדר, חוברת זיכרון, שם.
- 16 מיומן בגטו, 146.
- 17 שם, 147.
- 18 שם, שם.
- 19 שם, שם.
- 20 דפים, עלון פנימי, קיבוץ השומר הצעיר גל-און, שנה ג' מס' 2 (22), 10.3.1944, 1.
- 21 שם, שם.
- 22 "עד ראייה מספר על הגטו בבנדין", על המשמר, 8.3.1944.
- 23 עדות שמריהו מילינסקי.
- 24 "מבוא", הוועידה הי"ד של הקיבוץ המאוחד, 1944.
- 25 משמר, 10.3.1944.
- 26 משה גל, "על פני ארצות וימים", ילקוט מורשת, ל"ב, 1981, 71-100.

- 27 **חמש שנים לקיבוץ גל-און**, 48-52. מוזכרים שמותיהם של 73 חברים שנשארו בפולין ובברית המועצות.
- 28 דפים, שם.
- 29 דפים, שם; עדות אסתר שושן, 1985.
- 30 עדות אברשקה אייזנברג, 1985.
- 31 מכתב חייקה לחברים, 1944, אוסף אסתר שושן. ראו: פרק עשרים וחמישה.
- 32 עדות חנה ליברמן.
- 33 אסתר שושן בחוברת זיכרון, 5.
- 34 **מיומן בגטו**, 148.
- 35 **חמש שנים**, 4-5.
- 36 עדות אסתר שושן, 1985.
- 37 עדות יעקב רונן, 1985.
- 38 חיקה קלינגר, דברים בישיבה, ארכיון מורשת D.1.1051, 1 (עותק מודפס, כנראה לקראת פרסומו ב"משמר").
- 39 שם, שם.
- 40 שם, 1-7.
- 41 שם, 7-8.
- 42 שם, 2.
- 43 שם, 9.
- 44 שם, שם.
- 45 שם, שם.
- 46 דברי יערי, פרוטוקול בכתב יד של ישיבות מזכירות הקיבוץ הארצי. ה-54 (3) ארכיון השומר הצעיר, יד יערי. ייתכן שמדובר בישיבת מזכירות שנערכה ב-27.3.1944, בהשתתפותם של חייקה, יושקו באומר, שמסר דו"ח על הונגריה, ובניטו, שמסר דו"ח על סלובקיה.
- 47 חלמיש, 251-254.
- 48 מאיר יערי, "יוקם הגשר", **בדרך ארוכה**, 251-255.
- 49 חלמיש, 264-265.
- 50 יערי, "סיומו של בירור", **בדרך ארוכה**, 130; אסתר שושן סיפרה על הוויכוחים הקשים שהיו לראש קבוצה זו משה מרכוס (גל) עם מאיר יערי. ראו: עדות אסתר שושן.
- 51 יערי סיים את דבריו למשה גל וחבריו במילים הבאות: "אינני שוכח את הנאמנות והמסירות החלוצית, שעמדו להם בכל אשר דרכה כף רגלם, ואין ספק כי החיוב שבנדודיהם מכפר על שגיאותיהם". יערי, שם.

- 52 עדות יעקב רונן, שדה ניצן, 2009.
- 53 על הפרק עמדה אז שליחות הצנחנים.
- 54 דברי יערי, יומן המזכירות, מרס 1944.
- 55 ראו: פרק חמישה עשר.
- 56 דברי יערי, יומן המזכירות, מרס 1944.
- 57 מאיר יערי, "לא עייפי דרך: אלא מפלסי נתיב", דברים בפגישת עולם פרטיונים, עברון, נובמבר 1945; ספר השומר הצעיר, ב', 528.
- 58 ראו: תגובתו למרד גטו וארשה (פרק חמישה עשר), וכן תגובתו לאבא קובנר: נעימה ברזל, עד כלות ומנגד: המפגש בין מנהיגי המרד והחברה הארצישראלית, ירושלים: הספרייה הציונית ליד ההסתדרות הציונית העולמית, 1998, 91-93.
- 59 יערי, בדרך ארוכה, 126.
- 60 דברי חייקה, יומן המזכירות, שם.
- 61 דברי יערי, שם.
- 62 צביה לובטקין, בתוך יצחק טבנקין: פרקי חיים, האיש ופעלו, חברים ותלמידים מספרים, סוגיות במשנתו, אריה פאלקוב, יוסקה רבינוביץ (מכנסים ועורכים), אפעל: מכון טבנקין לחקר ולימוד הקיבוץ, 1982, 120-121.
- 63 יצחק טבנקין, "עד שבאה העדות הזאת", מבפנים, כרך י"ב, חוברת א' (נובמבר 1946), 1-8.
- 64 נעימה ברזל, 152.
- 65 צביה לובטקין, 1982, שם.
- 66 מיומן בגטו, 115. המקור לא נמצא. הפסקה שורבבה בעריכה לתוך טקסט העוסק בשהות בבונקר, ושולכה בפסקאות שונות המופיעות ביומני 1943.
- 67 אביבה חלמיש מדגישה את היחסים החמים שנוצרו בין יערי לבין רוז'קה קורצ'ק, אך גם היא מציינת שהיו אלה יחסים יוצאי דופן. ראו: חלמיש, 274-275.
- 68 תיק חיקה קלינגר, ארכיון מורשת, C.36.
- 69 משמר, 17.3.1944.
- 70 דברים בישיבה, 9. כפי שהתגלה לאחר מכן, קובילץ נתפס וגורש לאושוויץ, שם שהה באביב 1944, אך הוא לא הוצא להורג ושרד. ראו: פוראי, שם.
- 71 מרדכי בנטוב, משמר, 17.3.1944.
- 72 בנטוב, שם.
- 73 עדות יעקב רונן, 1985.

- 74 חיה קלינגר, דברים בוועד הפועל של ההסתדרות, 15.3.1944, מורשת
C.53.1.24, 7.
- 75 שם, 11.
- 76 עדות ישראל בלייכמן, העוגן, 1985.
- 77 חיים (מולצ'דסקי) אהרוני, נזכור את כולם, אתר הנצחה לחללי מערכות
ישראל, <http://www.izkor.gov.il>.
- 78 שיחה טלפונית עם גניה אהרוני (מולצ'דסקי), חיפה, 1985.
- 79 החלטת בית משפט לטיהור ולמשפט כבוד של יהודים משוחררים באזור
הכיבוש האמריקאי של גרמניה במינכן, 26.5.1949, ארכיון יד ושם - M-21/37-
20.
- 80 עדות יעקב רוזנברג במשפט ברנבלט.
- 81 יהודה, בנו של מיכאל שהגיע לארץ ישראל, נפל יותר מאוחר במלחמת
השחרור. ראו: יהודה לאסקר, נזכור את כולם.
- 82 שבע אינגסטר, דברים בוועד הפועל של ההסתדרות, 3.
- 83 פרידה, שם, 6. עדותה של פרדקה אוקסנהנדלר (מזיא), שהייתה מפורטת יותר
ביחס לזוגלמביה ואף עסקה בפעולות ההצלה, משכה את תשומת לבו של
אליהו גולומב שנכח בישיבה, והוא הזמין אותה לפגישה נוספת, שבה ניסה
ללמוד על האפשרויות להגיע לפולין באמצעות צנחנים. ראו: עדות פרדקה
מזיא, העוגן, 1986.
- 84 חיה קלינגר, דברים בוועד הפועל של ההסתדרות, 16.
- 85 שם, 15.
- 86 שם, 19.

הערות לפרק עשרים וחמישה

- 1 קורות חיים, 95.
- 2 משה בן דוד לאברהם ליפסקר [ההנהגה העליונה של השומר הצעיר], העוגן
16.1.1943, ארכיון קיבוץ העוגן, מיכל 231: "למכתב עם רשימת החברים
שמחנו מאוד. זהו סימן חיים וזה מזמן היינו מנותקים מהם כליל. כולנו חרדנו
לגורל כולם והנה בכל זאת מספר די הגון של חברים שלנו נמצאים בהונגריה.
אמסור לך כמה פרטים על החברים האלה... עתה כמה מסקנות עבורנו: הננו
רוצים לחדש את הקשר איתם. כיצד נוכל לעשות זאת? על זאת אבקשך
להודיע לנו. כיצד נוכל לעזור להם במשהו? ...אפילו אם יגיעו רק אחד או

- שנים. עלינו לעשות את כל שבידינו על מנת להציל מה שניתן להציל. סדקים קיימים ודרכם עלינו לעזור להם להגיע הנה. בין אלה הנמצאים בהונגריה, ישנה שורה של חברים זריזים ומוכשרים שיוכלו להגיע הנה אם נעזור להם. מתוך העליות הרבות והשונות של חברי קיבוצנו מסתכם שדרך העליה של חברינו נראתה תמיד כבלתי אפשרית לעין הבוחנת אותם במשקפי אדם ריאלי, ובכל זאת הגיעו רוב חברי הקיבוץ בדרך הבלתי אפשרית (ההדגשה במקור). עלינו לעזור להם. אנו רוצים גם לנצל את הנסיון שצברנו".
- 3 קורות חיים, 118.
- 4 מכתב לחברים, 1944. אוסף אסתר שושן.
- 5 עדות שייקה גורן.
- 6 שם.
- 7 קורות חיים, 116.
- 8 מכתב לחברים.
- 9 שם.
- 10 שם.
- 11 עדות שמואל קורן (ויצו), העוגן, 2009.
- 12 עדות לוי ארגוב, 1994, בידי המחבר. ראו גם: לוי ארגוב, **בנתיבי בריחה והצלה**, בכתב, 2007, 7-10.
- 13 שיחה טלפונית עם אהובה אלק (דווידוביץ), 1996.
- 14 ארגוב, שם.
- 15 אסתר קלינגר, נפטרה בשנת 1946.
- 16 עדות רות קלינגר, רמת אביב, 2008.
- 17 שיחה טלפונית עם פסיה נויהויס, חצור הגלילית, 2009.
- 18 ראו: דוד ליור, **עיר המתים**, תל אביב, תש"ו; רניה, **בנדודים ובמחותרת**, תל אביב, 1945; חוה לונצ'נר (רובינוביץ), "פרשת בנדין", **מבפנים**, יוני 1944, 123-134; אהרן בראנרס, **קץ היהודים בדרום מערב פולין**, מרחביה, 1945; אדם, **בגטאות וארשה וצ'נסטוכובה**, מרחביה, 1945.
- 19 רוז'קה (רייזל) קורצ'ק, **להבות באפר**, מרחביה: ספרית פועלים, 1946.
- 20 מכתב לחייקה גרוסמן, 4.1.1959, חייקה, חוברת זיכרון, קיבוץ העוגן 1958, 15 (להלן: חוברת זיכרון).
- 21 רוז'קה קורצ'ק, הערות בכתב יד ליומנים המקוריים.
- 22 חורחה סמפרון, **הכתיבה או החיים**, תל אביב: ספרית פועלים, 1997.
- 23 הספרות הענפה שהתפתחה בעקבות חקר העדויות של ניצולי השואה מדגישה את הקושי האדיר של בעלי עדויות אלה לספר את סיפורם. "כיצד יכולים

הנרטיב או העדות לגשר – לדבר מעבר להתמוטטות הגשרים וכו' בזמן לספר את האירוע, והתהליך של התמוטטות הגשרים?" שואלת שושנה פלמן בספרה (עם דורי לאוב) עדות, משבר העדות בספרות, בפסיכואנליזה ובספרות, תל אביב: רסלינג, 2008, 154. דורי לאוב קובע כי "מעשה הסיפור עצמו עלול להתגלות כטראומטי, כאשר מחירו של הדיבור הוא ההכרח לחיות מחדש את העבר – לא הקלה, אלא טראומטיזציה חוזרת", להלן מזכיר לאוב שורה של סופרים כפאול צ'לאן, ז'אן אמרי ותדיאוש בורובסקי, ששברו את השתיקה ושילמו בחייהם (שם, 76). אך דומה כי רק סמפרון, האינטלקטואל הצעיר שהיה כלוא בבוכנוואלד, היטיב להבהיר כי הבחירה שלא לכתוב את קורותיו כשחזר לפריז ב־1945, הבטיחה לו את החיים. הכרה זו באה לו בדיעבד, לאחר שמצא את עצמו מוטל ליד פסי הרכבת. סמפרון פרסם רק ב־1963 את ספרו הראשון בנושא זה: Jorge Semprun, *Le Grand Voyage*, Gallimard, Paris 1963.

- 24 חיה קלינגר, "החלוץ עם עמו: סיפור חברה שניצלה", *דבר הפועלת*, יולי 1944, 49-51.
- 25 חיה קלינגר, "לנקום ולחיות: פרקים מתוך יומן בגטו", *משמר*, 1944.9.1.
- 26 חייקה, "הרעיון שהסעיר את רוחנו", *משמר*, 1945.4.20.
- 27 חייקה קלינגר, "שני ביקורים: קטעי יומן", *משמר*, 1947.4.18.
- 28 חיה רוזנברג, "חברות בגטו", *הדים*, 1945, 40.
- 29 תיק חייקה קלינגר, ארכיון מורשת C.36.
- 30 שם, 40.
- 31 קורות חיים, 118.
- 32 גלויה, 23.2.1943, אוסף אסתר שושן.
- 33 הפרטים על גורלם של אנשי הס"ס: (דרייאר) חטיבה O4, ארכיון יד ושם; (לינדנר) ספר כוזאנאוו, 245-246; (קוצ'ינסקי) *War crime trials Poland 2*, <http://forum.axishistory.com>.
- 34 סוגיית הנקמה נידונה בהרחבה במספר ספרים, אך מן הדין להדגיש כי היא אפיינה רק ניצולים מעטים. מרביתם היו עסוקים בשיקום חייהם או בכניית חי משפחה חדשים. מיהודי זגלמביה עסקו אלכס גוטמן ומנוס דיאמנט בפעולות נקם בווינה שלאחר המלחמה. עדות לשוליות הנושא היה הקושי שהתגלה במחקר זה לברר מה עלה בגורלם של בכירי המנגנון הגרמני בזגלמביה, שכמעט לא אוזכרו בפנקסי הקהילות של זגלמביה ובמאות העדויות על תקופת השואה.
- 35 עדות שייקה גורן.

עדות שמואל קורן.	36
קורות חיים, 116.	37
שם, 136.	38
מכתב חייקה לאסתרקה, ינואר או פברואר 1946, אוסף אסתר שושן.	39
מכתב לאסתרקה, 1946.	40
שם.	41
שם.	42
שם.	43
מינה, חוברת זיכרון, 15; אבקה, שם, 15-16.	44
מכתב לאסתרקה.	45
מכתב חייקה לאסתרקה, 10.2.1946, אוסף אסתר שושן.	46
מכתב לאסתרקה, 10.2.1946.	47
מכתב לסוכנות היהודית, מרס 1943, ארכיון קיבוץ העוגן.	48
קורות חיים, 135.	49
מינה, שם.	50
אבקה, שם, 15.	51
מכתב לשרגא פרוכטצווייג, כפר סבא, 25.2.1947, אוסף שרגא פרוכטצווייג.	52
מכתב לחייקה גרוסמן.	53
שיחת קיבוץ, 16.10.1946, ארכיון קיבוץ העוגן I/284.	54
עדות שמריה מילינסקי.	55
קורות חיים, 136.	56
יעקב רונן, סיפורים לכרמל, כתב יד, 1979. בניטו גם מסר עדות מפורטת מאוד באשר לדרכי ההתקשרות לכוחות ההתנגדות בסלובקיה למשרד התחקירים בחיפה שפעל בחסות המודיעין הבריטי. אצ"מ S25/7839.	57
לוי ארגוב, בנתיבי בריחה והצלה, בכתב, 2007.	58
שיחת קיבוץ, 26.3.1947, ארכיון העוגן II/284.	59
שם.	60
שם.	61
פרוטוקול שיחת קיבוץ העוגן, 6.11.1948, ארכיון העוגן I/295.	62
יאיר גולדברגר היה מבני הקבוצה הראשונה של הקיבוץ, "נרקיס". מאוחר יותר יצא עם הוריו לשליחות באנגליה. הוא נפל במלחמת ששת הימים בקרבות על ירושלים.	63
אבקה, שם.	64
קורות חיים, 119.	65

- 66 עקיבא ניר, "תקומה והתחדשות התנועה לאחר השואה", בתוך יוסף רב (עורך), שומרים תמיד: השומר הצעיר בצ'כוסלובקיה, 1920-1950, התאגדות יוצאי "השומר הצעיר" בצ'כוסלובקיה, 1994, 213-241.
- 67 שמשון מרר, ספר השומר הצעיר, 557.
- 68 בפספורט של חייקה, מספר 246103, מופיע התאריך 26.8.1947 כתאריך הכניסה לצ'כוסלובקיה. ארכיון מורשת C36.4.
- 69 רחל ומונשל (זכאי), חוברת זיכרון, 16.
- 70 קורות חיים, 120.
- 71 עדות צבי רונן, 13.10.2008.
- 72 עדות מוריץ רוזנברג.
- 73 Robert Gero, *Jewish Roots – Memoirs*, Ashkelon, 2008, 231.
- 74 עדות יעקב רונן, 1986.
- 75 בשנים אלה שימשה צ'כוסלובקיה מרכז לפעילות "השומר הצעיר" באירופה. לשכת ההנהגה העליונה בפראג נוהלה על ידי יעקב מאיוס, איש קיבוץ גת.
- 76 קורות חיים, 121-122.
- 77 ספר השומר הצעיר, כרך ב', 425-426.
- 78 יעקב ואברהם למזכירות הקיבוץ הארצי במרחביה, 18.10.1947, ארכיון השומר הצעיר, 78.31 (ד3).
- 79 יעקב רוזנברג להנהגה העליונה, 15.1.1948, ארכיון השומר הצעיר, 6.33 (1).
- 80 לוי גרינבלט ליעקב רוזנברג, 23.1.1948, ארכיון השומר הצעיר 6.33 (1).
- 81 יהשע ביכלר, "ימי הכרעה", בתוך שומרים תמיד, 253.
- 82 צבי (רובי) בורנשטיין, "מסילת הנוער", בתוך שומרים תמיד, 290-299.
- 83 משה בלומנפלד, "עם הספר", דו קיום מאחורי הסורג, תל אביב: ספרית פועלים, 1970, 7-8.
- 84 יעקב רונן, "יולו הורוויט", "מאיר רוזנטל", רשימות, 2009. ארכיון יעקב רונן.
- 85 מאיר קוטיק, משפט פראג: משפט הראווה האנטי ציוני הראשון בגוש הקומוניסטי, מלאו בע"מ, 1985, 105.
- 86 Blumenthal, Helaine (2009), *Communism on Trial: The Slansky Affair and Anti-Semitism in Post-WWII Europe*. UC Berkeley: *Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies*, 12-13. <http://escholarship.org/uc/item/4wr2g4kf>. 104-102. קוטיק, קוטיק, 104-102.

- 87 לפי מכתבו של בניטו מ־17.11.1947 היא הייתה אמורה להשתלב בעבודות המשרד ובלימודי עברית.
- 88 ארכיון גבעת עוז. בתמונה זוהה מונשל (אריה זכאי) כנואם.
- 89 קורות חיים, 123.
- 90 רחל ומונשל, שם, 17.
- 91 עדות צפורה שפורן; על מותה של מניה, ראו גם באליצקי, 55.
- 92 ש' שברץ, ההנהגה העליונה להנהגה הראשית בברטיסלאבה, 15.10.1948. מתייחס למברק שיצא מברטיסלאבה בתאריך 23.9.1948, בנושא הגעתו של ארנסט. ארכיון השומר הצעיר 6.33 (1).
- 93 עדות צבי רונן, 2008.
- 94 פספורט חייקה.
- 95 פוטי: "התחייבנו לבניטו להחליפו במשך שנה". החלטה: לשחרר את דורית בעוד ארבעה חודשים (מתנה את יציאת יעקב בכך). הכוונה לדורית ארדן, לימים אשתו של יעקב. פרוטוקול שיחת קיבוץ העוגן, 6.11.1948, ארכיון העוגן I/295.
- 96 יעקב רוזנברג להנהגה העליונה מרחביה, ברטיסלאבה, 20.11.1948, ארכיון השומר הצעיר, יד יערי, 78.31 (ד3).
- 97 ש' שברץ ליעקב רוזנברג, 8.12.1948, ארכיון השומר הצעיר, 78.31 (ד3).
- 98 ש' שברץ להנהגה הראשית, ברטיסלאבה, 8.12.1948, ארכיון השומר הצעיר, 78.31 (ד3).
- 99 יעקב וצבי בורנשטיין להנהגה העליונה, מרחביה, 17.11.1948, ארכיון השומר הצעיר, 78.31 (ד3).
- 100 שברץ להנהגה הראשית בברטיסלאבה, 8.12.1948.
- 101 עדות רחל ספינקלשטיין.
- 102 אבקה, 16.
- 103 ש' שברץ להנהגה הראשית בברטיסלאבה, 9.3.1949, מדווח על שובו של בניטו. ארכיון השומר הצעיר 78.31 (ד3).
- 104 המברק לא נמצא. במכתבו של שברץ לאחר הגעתו של בניטו ב־9.3.1949, דווח כי "לא נפגשנו עם בניטו – לרגל מחלתה הקשה של חייקה".
- 105 קורות חיים, 124-125.
- 106 ביכלר, שם, 260-263. ההחלטות שללו בפומבי את רעיון חיסול התנועה, אך בפועל הפסיקה התנועה את פעילותה הסדירה במחצית יוני 1949. מספר נציגים של "השומר הצעיר" נשארו בסלובקיה עד אביב 1950. ראו: ביכלר, שם.

- 107 יעקב מאיוס אל לשכת הברית המאוחדת בתל אביב, 23.1.1949, ארכיון השומר הצעיר, 68.31 (1).
- 108 בתאריך 6.3.1949 נשלח לבניטו מברק לכפר סבא בעניינים סידוריים בנושא העלייה. מכאן התאריך המשוער של הגעתו. ארכיון יד יערי, (5) 33.4.
- 109 במקור נכתב: "שבוע", שם, 125. מוריץ רוזנברג נפטר ב־17.2.1949.
- 110 שם, 127.
- 111 שם, 125.
- 112 עדות צבי רונן.
- 113 שם, 140.
- 114 שם, שם.
- 115 עדות יעקב רונן. פרופ' היינריך צבי ויניק היה אחר כך מנהל בית החולים לחולי נפש בטלביה ונשיא החברה הפסיכואנליטית בישראל. ייתכן שחייקה טופלה גם בירושלים.
- 116 ה"צ ויניק, "חולי הנפש המאוחר (כתוצאה מפגיעת השואה)", הרפואה, חוברת ה' 1.3.1966; הורפס מחדש: הרפואה והשואה: מאמרים מתוך "הרפואה" (ליקט וערך: ד"ר טומי ספנסר), רמת גן: ההסתדרות הרפואית בישראל, 2007, 77.
- 117 ויניק מתייחס במאמרו לשני ספרי מחקר חלוציים שהופיעו בשנת 1964: W. Ritter Von Baeyer, H. Haefner, K. P. Kisker, *Psychiatrie der Vervolgen*, Springer Verlag, Berlin 1964; Leo Eitinger, *Concentration Camp Survivors (in Norway and Israel)*, Allen and Unwin, London 1964.

הערות לפרק עשרים ושישה

- 1 חוק מרשם האוכלוסין 1965, סעיף 20: רישום אימוץ – אומץ ילד, יירשמו במרשם ובכל תעודה לפי חוק זה, מאמציו כהוריו והאומץ כילדם של מאמציו, ובשם שנקבע לו בצו האימוץ.
- 2 חוק אימוץ ילדים, התשמ"א – 1981, סעיף 29.
- 3 המקרה של יונה יהב היה שונה במקצת: הוא התעקש כי בתעודת הלידה של בנו המאומץ יישמר שם אביו הביולוגי, וכדיעבד, עם הוצאת תעודת הזהות של בנו, ייכלל גם שם המשפחה שלו כאב מאמץ.
- 4 התפתחות המוגרפית של קיבוץ העוגן, ארכיון קיבוץ העוגן, ה'112.
- 5 ראו: חנה יבלונקה, אחים זרים, יד בן-צבי ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 1994, 189-175.

- 6 זיוה שלו, חייקה, מורשת, 2005, חלק ב', 29-35; נעימה ברזל, 231.
- 7 חייקה גרוסמן, אנשי המחתרת, מרחביה: הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, 1950.
- 8 עדות חייקה גרוסמן, חייקה גרוסמן בחוברת זיכרון.
- 9 נעימה ברזל, 76-84.
- 10 חנה (וירניק) ובנימין שלזינגר, ישראל אופנהיים, אינקה ויסבורט ועליזה רינגל.
- 11 ביניהם: יעקב (קובה) רוזנברג ואלכס גוטמן (גתמון), שביצעו את חטיפת הנשק, פרדקה אוקסנהנדלר (מזיא), רות באיוק, שבע אינגסטר, מנוס דיאמנט ואמיל בריג.
- 12 עדויות של יהודית (אידוזה) וצבי צור, קריית טבעון, 1987.
- 13 ראו: פרק שבעה עשר. כ-15,000 מיהודי זגלמביה ובהם 3,800 יהודים מבנדין היו במחנות עבודה ערב הגירושים האחרונים, יוני 1943.
- 14 עדות עדה הלפרין.
- 15 עדות עדה בלחש, 1979, תיק חייקה קלינגר, אוסף אליהו שטרן.
- 16 עדות חנה ובנימין שלזינגר.
- 17 אברהם איזביצקי במשפט ברנבלט.
- 18 מכתב בניטו למנחם בדר, 9.1.1959, תיק חייקה קלינגר, ארכיון מורשת C.36.
- 19 עדות שמואל קורן.
- 20 שם, שם.
- 21 מינה, שם.
- 22 חייקה, "בסמינריון המפלגה בגבעת חביבה", ביתנו (26), 24.6.1950; שיחת קיבוץ 3.3.1951, פרוטוקולים של שיחת קיבוץ; ארכיון העוגן, I/286.
- 23 שיחת קיבוץ, 22.11.1952, ארכיון העוגן, III/286.
- 24 עדות שמואל קורן.
- 25 שרה יונגרייס ושרה (טאוב) וייל.
- 26 עדות שמואל קורן.
- 27 שיחת קיבוץ, 22.11.1952, שיחת קיבוץ, 14.7.1952, ארכיון העוגן III/286.
- 28 חייקה, "מבעיות מחסן הבגדים", ביתנו, 11.8.1953, (82) 7, 5-6.
- 29 חייקה, "בסמינריון המפלגה", שם; עדות שמואל קורן.
- 30 חייקה לרות ורפי, 15.9.1953.
- 31 בניטו לרות ורפי, 15.9.1953.
- 32 מכתב בניטו, שם.

- 33 עדות יצחק קלינגר.
- 34 ישעיה ספינקלשטיין (שי, ספינקי) 1917-1948. שירת כמפקד צוות תותח נ"ט, נפל בקרב כרתיה בנגב (18.7.1948), נזכור את כולם, אתר ההנצחה לחללי מערכות ישראל, משרד הביטחון. <http://www.izkor.gov.il>
- 35 מכתב היינריך מגלה למדור לחיפוש קרובים, קריית גת, 28.9.1958, ארכיון מורשת C.36.19; מכתב המדור לחיפוש קרובים למזכירות קיבוץ העוגן, 5.11.1958, ארכיון מורשת, C.36.19. לדברי בניטו, מגלה הגיע לקיבוץ מלווה בקרובי משפחה חרדים (כנראה מבני ברק). הלום צער, ראה בהם בניטו תהודה אפלה לאסונו ולא אבה לדבר עמם. עדות יעקב רונן, 1985. מכתב המדור לחיפוש קרובים, 5.11.58 מורשת C.3.19.
- 36 עדות ניצה הרצוג, העוגן, 2009.
- 37 בניטו, דברים על הקבר.
- 38 צבי רונן, דברים ביום הולדת תשעים לאבא, שדה ניצן, 2007.
- 39 ככל הידוע מתו ארבעה מהם בנסיבות אחרות.
- 40 קורות חיים, 140-142.
- 41 מכתב לרות ורפי. ראו גם יעקב רונן, "הבניה בקיבוץ העוגן", בתוך העוגן שלנו, אתר קיבוץ העוגן, מדור "בחצר הקיבוץ", <http://www.myhaogen.org.il>
- 42 צבי רונן, 2007.
- 43 קורות חיים, 135.
- 44 על הפרשה במלואה יצאו מספר ספרים. האחרון שבהם: יחיעם ויץ, חיון, משפטו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר, ירושלים: כתר, 1995.
- 45 דבר, 29.6.1955.
- 46 דבר, 1.7.1943.
- 47 קול העם, 1.7.1955.
- 48 על המשמר, 3.7.1955.
- 49 קול העם, 4.7.1955.
- 50 על המשמר, 5.7.1955.
- 51 חייקה גרוסמן, "למען האמת לא אחשה, על המשמר, 8.7.1955.
- 52 על המשמר, 10.7.1955.
- 53 קול העם, 10.7.1955.
- 54 תפקידיה של מחלקה זו עלו בשיחה ארוכה שקיים איסר הראל עם ישראל בר, שבו חשד כבר ב־1955 בריגול למען ברית המועצות. המחלקה שהוקמה עוד בשנות החמישים המוקדמות עסקה בארגון תאים מפלגתיים בתוך הצבא, אך לאחר מכן עסקה בעיקר בריגול פוליטי שהופנה בין השאר כלפי אנשי

- סנה שחברו למפלגה הקומוניסטית (מק"י). ראו: איסר הראל, ריגול סובייטי: קומוניזם בארץ ישראל, תל אביב: עידנים, ספרי ידיעות אחרונות, 1987, 104-101; על מחלקת הביטחון ותפקידיה המחתרתיים עד 1952, ראו גם: צחור, 197-203. מסמכי המחלקה אינם פתוחים לעיון, ראו: צחור, הערה 27, 300.
- 55 צחור, 201.
- 56 עדות מלכה רונן (ליפנר), שדה ניצן, 2009.
- 57 עדות שמואל רון, 1985.
- 58 אדולף ברמן, 1978-1906, היה מראשי "פועלי ציון שמאל" בגטו וארשה ומילא מטעמה תפקידים מרכזיים בעזרה סוציאלית ובוועד היהודי הלאומי, הוועדה הפוליטית שפיקחה על פעולות הארגון היהודי הלוחם. הוא נבחר לכנסת השנייה כחבר מפ"ם, והיה למעשה חבר הכנסת הראשון מקרב ניצולי השואה. פרישתו בעקבות סנה, ולאחר מכן הצטרפותו למק"י, היו בבחינת מכה יוקרתית קשה למפ"ם, על שני אגפיה, זה של הקיבוץ הארצי וזה של הקיבוץ המאוחד, שטענו אז למונופול על זיכרון מרד הגטאות.
- 59 עדות יעקב רונן, 1986. ככל הזכור לו, איש הביטחון היה למוש (חיים גביש), חבר גן שמואל.
- 60 עדות שמואל רון, 1985; עדות יעקב רונן, 1985; מכתב בניטו למנחם בדר, 9.1.1959, תיק חייקה קלינגר, ארכיון מורשת C.36; כמו כן אוסף יעקב רונן.
- 61 במכתב כתב בניטו: "לפני מספר שנים השאילה חייקה את היומנים לאחד מחניכך לשעבר, אשר ניצל אותם לפרסומים כוזבים ב'קול העם' בזמן הבחירות הקודמות. כאשר באיומים ממש הצליחה לקבל בחזרה את היומנים, נדמה היה לה כי חסרים אי אלה דפים". מכתב בניטו למנחם בדר, שם.
- 62 עדות יעקב רונן, שדה ניצן, 2009.
- 63 עדות שמואל רון, 1985.
- 64 שמואל לבניטו, 2.6.1958, ארכיון מורשת C.36.11.
- 65 שמואל רון (רוזנצווייג), "עם הופעת יומן הגטו של חייקה קלינגר", ידיעות יד ושם (1959), 21-22, 21.
- 66 צבי רונן, 2008.
- 67 עדות רחל ספינקלשטיין.
- 68 קורות חיים, 131.
- 69 עדות דליה אמוץ, 1986.
- 70 עדות אסתר שושן.

- 71 נחשון לוסטג, **שיר הערש האילים**, תל אביב: ירון גולן, 1995, 52.
- 72 אורי יונגרייס, "רשיון לעלות למוסד", **העוגן שלנו**.
- 73 האירוע היה בשנת 1957, ובו נספתה הילדה מאיה בלייר.
- 74 קורות חיים, 143.
- 75 **ספר השומר הצעיר**, 691-706.
- 76 ספריהם של בראנדס, אדם ורניה הופיעו כבר בשנת 1945; ספרה של רוז'קה קורצ'ק, **להבות באפר**, פורסם בספרית פועלים ב-1945.
- 77 מכתב לחייקה גרוסמן, 19.1.1958, חוברת זיכרון, 40.
- 78 עדות שייקה גורן.
- 79 **ספר הפרטיזנים היהודים**, כרך א', 1959.
- 80 חייקה גרוסמן לחייקה קלינגר, 12.1.1958, ארכיון מורשת C36.18.
- 81 מכתב דוד ליור, 11.9.1957, מורשת C.36.
- 82 מכתב לחייקה גרוסמן.
- 83 חייקה גרוסמן אכן עמדה בדיבורה, וב-15.2.1958 העבירה את הפרק על זגלמביה לעיונה של חייקה קלינגר. ראו: ארכיון מורשת C38.18. הפרק הופיע תחת הכותרת "המעטים" בכרך השני של **ספר הפרטיזנים היהודים**, 111-131, והתבסס במידה רבה על יומניה של חייקה קלינגר.
- 84 הכוונה לספרה של רוז'קה קורצ'ק, **להבות באפר**. הופיע ב-1946.
- 85 התפתחות דמוגרפית של קיבוץ העוגן, שם.
- 86 חיה בן דוד, "ייצור הפלסטיקה בשנות החמישים והששים", **העוגן שלנו**.
- 87 נתן מילר, "ענף המלונים בקיבוץ העוגן", **העוגן שלנו**.
- 88 יהושע נהר, "מלוני העוגן בתפריט מלכת אנגליה", **העוגן שלנו**.
- 89 שיחת קיבוץ, 28.9.1952, ארכיון קיבוץ העוגן III/286; כן ראו: יעקב רונן, "הבנייה בקיבוץ העוגן".
- 90 בן עמי פינגולד, "להציל או לא להציל", **ידיעות אחרונות**, 2.5.1986. המחזה נכתב בשנים 1954-1955.
- 91 שם, שם.
- 92 דברי רפי בנשלוס בריאיון עם בן עמי פינגולד, שם.
- 93 זכורה לי תמונה של אמא בשעת ארוחת הערב בקבוצה, בכיתה ג'. לדברי ניצה הרצוג (פואה), בת הקבוצה, היא החליפה לתקופת מה את שרה המטפלת.
- 94 עדות שייקה גורן.
- 95 עדות רחל ספינקלשטיין.
- 96 קורות חיים, 131.
- 97 עדות רחל ספינקלשטיין.

ביבליוגרפיה

כתבי חייקה קלינגר

מקור

יומני 1943: מחברות כתובות בפולנית, שנכתבו במחבוא בפולין החל ב־26.8.1943 ועד 17.12.1943. ארכיון מורשת D.2.211.
יומני 1944: מחברות כתובות בפולנית, שנכתבו בקיבוץ העוגן, החל ב־22.5.1944. ארכיון מורשת D.2.211.
תרגום עברי של מחברות 1943 על ידי צבי ארד (כנראה ב־1955), כתב יד, עמודים 1-11, ארכיון מורשת C36.3.1; עמודים 11-110, ארכיון מורשת C36.3.2; עמודים 111-143, ארכיון מורשת C36.3.3; להלן: יומני 1943.
תדפיס התרגום העברי של מחברות 1943 לקראת הפרסום בספר השומר הצעיר ב־1955 או 1956. על התדפיס סימני עריכה רבים של העורכים (ישראל רוזנצווייג ולוי דרור). ארכיון מורשת C36.2.
תרגום עברי של מחברות 1944 על ידי צבי ארד (בתחילת 1959), כתב יד חלקי (עמודים 1-100, 201-225), ארכיון מורשת C36.2; להלן: יומני 1944.

פרסומים (לפי סדר כרונולוגי)

ח. ק., א. ר., "אלה דברי העדות", משמר 17.3.1944.
קלינגר, חיה, "החלוץ עם עמו: סיפור חברה שניצלה", דבר הפועלת, יולי 1944, 49-51.
קלינגר, חיה, "לנקום ולחיות: פרקים מתוך יומן בגיטו", משמר, 1.9.1944.
חייקה, "הרעיון שהסעיר את רוחנו", משמר, 20.4.1945.
רוזנברג, חיה, "חברות בגיטו", הדים, אפריל 1945, 40-42.
קלינגר, חייקה, "שני ביקורים: קטעי יומן", משמר, 18.4.1947.
קלינגר, חייקה, "השומרים בבנדין על משמר כבוד עמם", ספר השומר הצעיר, כרך א', ישראל רוזנצווייג ולוי דרור (עורכים), מרחביה: ספרית פועלים, 1956, 691-705.

חייקה, חוברת זיכרון, קיבוץ העוגן, 1958.
 קלינגר, חייקה, "השומר הצעיר על משמר כבוד העם", פנקס בנדין, א"ש שטיין
 (עורך), תל אביב: ארגון יוצאי בנדין בישראל, 1959, 360-362.
 קלינגר, חייקה, מיומן בגטו, ספרית פועלים וקיבוץ העוגן, 1959.

ארכיונים

ארכיון בית המשפט המחוזי בתל אביב.
 ארכיון בית לוחמי הגטאות, קיבוץ לוחמי הגטאות.
 ארכיון "גורדוניה", קיבוץ חולדה.
 ארכיון ה"הגנה", תל אביב.
 ארכיון המכון ההיסטורי היהודי בווארשה.
 ארכיון "השומר הצעיר", יד יערי, גבעת חביבה.
 ארכיון "יד ושם", ירושלים.
 ארכיון יעקב רונן.
 ארכיון "מורשת", גבעת חביבה.
 ארכיון "משואה", קיבוץ תל יצחק.
 ארכיון ציוני מרכזי, ירושלים.
 ארכיון קיבוץ גלאון.
 ארכיון קיבוץ העוגן.
 ארכיון תנועת העבודה, "מכון לבון", תל אביב.
 ספרית וינר, תל אביב.

תעודות וקבצי תעודות בדפוס

אלגזי, יוסף, "דו"ח קורהר", זמנים, מספר 8, תל אביב 1982.
 ארד, יצחק, גוטמן ישראל ומרגליות אברהם (עורכים), השואה בתיעוד, ירושלים:
 יד ושם, תשל"ח.
 בלומנטל, נחמן וקרמיש יוסף (עורכים), המרי והמרד בגטו וארשה, ירושלים:
 יד ושם, תשכ"ה.
 זית, דוד ושמיר יוסף (עורכים), דיוקנו של מנהיג כאדם צעיר: מאיר יערי,
 פרקי חיים 1897-1929, תל אביב: יד יערי, ספרית פועלים, 1992.
 זריז, רות (עורכת), מכתבי חלוצים מפולין הכבושה, רמת אפעל: יד טבנקין,
 1991.
 חבס, ברכה (עורכת), מכתבים מן הגטאות, תל אביב: עם עובד, תש"ג.
 מארק, אסתר, "דין וחשבון איש הס"ס פונקציונר (פקיד) מחנה הריכוז אושוויץ",

ילקוט מורשת, י"ז, ינואר 1977, 181-192.
ניישטט, מלך, חורבן ומרד של יהודי וארשה, תל אביב: הוועד הפועל של
ההסתדרות הכללית: ועדת הגולה, 1946.
ערעור פלילי 77/64 ברנבלט נגד היועץ המשפטי, פסקי בית דין של בית
המשפט העליון, ירושלים: נבו, 1989.
קהילתנו, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"ח.
"קורספונדנציה פנימית" מספר 4, דפים לחקר השואה והמרד, א', אפריל 1951,
148-156.
קרמיש, יוסף (עורך), עתונות המחתרת בוארשה, כרכים א'-ד', ירושלים: יד
ושם, תשמ"א.

Apenszlak J., *The Black Book of Polish Jewry: An Account of the Martyrdom of Polish Jewry under the Nazi Occupation*, New York: The American Federation for Polish Jews, 1943.

Berenstein Tatiana, Eisenbach Artur, *Faschismus – Ghetto – Massenmord: Dokumentation über die Ausrottung und Widerstand der Juden in Polen während des zweiten Weltkrieges*, Jüdisches Historisches Institut Warschau, Röderberg-Verlag Berlin: Rutten & Loening, 1961.

Blumental, Nachman, Kermish Joseph, Eisenbach Artur, *Dokumenty i materiały do dziejów okupacji niemieckiej w Polsce*, Łódź Centralna Żydowska Komisja Historyczna w Polsce, 1946.

Boda-Krezal, Z. and J. Osojca, "Dokumenty o eksterminacji Żydów Zagłębia Dąbrowskiego podczas okupacji hitlerowskiej", in *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce* 1962, nr. 3-4 (43-44).

Borsztein Szyja, *Ludność Żydowska w Polsce w Okresie Miedzywojennym*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1963.

Brandt Kersten, Loewy Hanno, Oleksy Krystyna (eds.), *Before They Perished... Photographs Found in Auschwitz*, Auschwitz-Birkenau State Museum, Oświęcim, München: Kehayoff Verlag (English edition), 2001-2002.

"Case VI: The I. G. Farben Case"; "Case X: The Krupp Case", *Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunal*, Washington 1952.

"Central Commission For Investigation of German Crimes In Poland, *German Crimes In Poland*, Warsaw: Central Commission, 1946-1947.

Dokumenty o Likwidacji Gett na Śląsku”, *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, Nr. 38, 114.

Wasiutyński B., *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX: Studium statystyczne*, Warszawa: Wyd. Kasy im Mianowskiego, Instytutu Popierania Nauki, 1930.

תיעוד באינטרנט

העוגן שלנו, אתר קיבוץ העוגן, <http://www.myhaogen.org.il>
 נזכור את כולם, אתר ההנצחה לחללי מערכות ישראל, משרד הביטחון,
<http://www.izkor.gov.il>

Będzin (Bendin) Census of 1939, Jewish Historical Institute (JHI) Archives
 – signature: 212/11, <http://www.jewishgen.org>

Holocaust Remembrance and Beyond, <http://isurvived.org>

Marxist internet Archives, <http://www.marxists.org>

Polishjews.org, <http://www.polishjews.org>

Poray, Anna, *Polish Righteous: Those Who Risked Their Life*, <http://www.savingjews.org/righteous/kv.htm>

יומנים, עדויות, ספרי זיכרונות

אגמון, אפרה, שומר אחי, דליה: מערכת, 2009.
 אדם, בגטאות וארשה וצ'נסטוכובה, מרחביה: ספרית פועלים, 1945.
 אורלוביץ-רזניק, נסיה, אמא, המותר כבר לבכות? מרחביה: מורשת וספרית פועלים, 1964.
 אורן, מרדכי, רשימות אסיר מפראג, מרחביה: ספרית פועלים, 1958.
 אלפן, משה, בעין הסערה, תל אביב: מורשת, 2001.
 אלתרמן, נתן, על שתי הדרכים – דפים מן הפנקס, דן לאור (ההדיר, ביאר והוסיף מבוא), תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תש"ן.
 ארגוב, לוי, בנתיבי הצלה והעפלה, הוצאת בכתב, 2006.
 ארליכמן-בנק, שרה, בידי טמאים, תל אביב: הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות, 1976.
 ברר, מנחם, שליחויות עצובות, מרחביה: ספרית פועלים, 1954 (מהדורה מתוקנת, תל אביב: ספרית פועלים 1978).

- בוז'יקובסקי, טוביה, בין קירות נופלים, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, בית לחמי הגטאות, 1972.
- בורנשטיין, הייני, האי שוויץ: פעולות עזרה והצלה בשנים 1939-1946, תל אביב: מורשת, 1996.
- בלומנפלד, משה, דו קיום מאחורי הסורג, תל אביב: ספרית פועלים, 1970.
- בן נון, חנה, בחזרה לשם, דליה: מערכת, 1997.
- בן-טוב, אריה, ובחלומי אני שומע את קולה של אימי, דליה: העמותה להנצחת זכרו של אריה בן-טוב (הסנברג), 1999.
- בנשלום, רפי, נאבקנו למען החיים, תל אביב: מורשת וספרית פועלים, 1977.
- בראנד, יואל, בשליחות נידונים למוות, תל אביב: עיינות, 1956.
- בראנדס, אהרון, קץ היהודים בדרום מערב פולין, מרחביה: ספרית פועלים, 1945.
- בראנדס, אהרון וחיים רשף, צבי בראנדס מראשי המחתרת החלוצית בזגלמביה, תל אביב: מורשת וספרית פועלים, 1978.
- ברלינסקי, הירש, "זכרונות", ילקוט מורשת, א' (נובמבר-דצמבר 1963), 5-24.
- ברמן, אדולף, אשר יעד לי הגורל, תל אביב: המנורה, 1971.
- גוטמן, אלכס ואסתר (תושיה), "בגטו בנדין: פרוטוקול", משואה א' (1973), 172-179.
- גולדפארב, צבי, עד קו הקץ, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשמ"א.
- גור, דוד, אחים להתנגדות ולהצלה: המחתרת של תנועות הנוער הציוניות בהונגריה בעת מלחמת העולם השנייה, תל אביב: העמותה לחקר תנועות הנוער הציוניות בהונגריה, 2004.
- גל, משה, "על פני ארצות וימים", ילקוט מורשת, ל"ב (1981), 71-100.
- גלברד, חנה והלפגוט ירחמיאל, מבין חומות וורשה: מיומני חלוצים במחתרת, עין חרוד: הקיבוץ המאוחד, תש"ד.
- גרויאנובסקי, יעקב, "יביצה-קולו-חלמנו", ילקוט מורשת, ל"ה (אפריל 1983), 101-122.
- גרוסמן, חייקה, אנשי המחתרת, מרחביה: הוצאת הקיבוץ הארצי והשומר הצעיר, 1950.
- גרינבוים, יצחק, בימי חורבן ושואה, הוצאת "חברים", תש"י.
- הדרי, זאב, צומת קושטא: שליחות כנגד כל הסיכויים, 1942-1945, תל אביב: משרד הביטחון, 1992.
- הוכרבאנד, שמעון, קידוש השם: כתבים מימי השואה, יוסף קרמיש ונחמן בלומנטל (עורכים), תל אביב: זכור, 1969.

- הס, רודולף, הקומנדנט מאושוויץ מעיד, צבי שנר (עורך), תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1964.
- הראל, איסר, ריגול סובייטי: קומוניזם בארץ ישראל, תל אביב: עידנים, ספרי ידיעות אחרונות, 1987.
- הרצברג, תושיה, החול הצוחק, רמת גן: אחיאסף, 1977.
- וייסמנדל, מ' דב, מן המצר: זכרונות תש"ב-תש"ה לפ"ק, ניו יורק: אמונה, 1960.
- ויסבורט, אינקה, יחד וברד מול האימה, תל אביב: מורשת, תשנ"ב.
- וירניק (שלינגר), חנה, "עדות אחת", ילקוט מורשת, א' (נובמבר-דצמבר 1963), 78-73.
- , הדפים שלי, רעננה: ח' שלזינגר-וירניק, 2004.
- וירצברג, בני, מגיא ההריגה לשער הגיא, רמת גן: מסדה, 1977 (הוצאה מחודשת: ירושלים: כרמל, 2008).
- חבס, ברכה (עורכת), ילדים מוצלים, תל אביב: עם עובד, תש"ה.
- חזן, יעקב, ראשית חדשה, תל אביב: ספרית פועלים, 1988.
- חרמש, חיים, מבצע אמסטרדם, תל אביב: מערכות, 1971.
- טבנקין, יצחק, "עד שבאה העדות הזאת", מבפנים, כרך י"ב, חוברת א' (נובמבר 1946), 8-1.
- , דברים, כרך 4, 1943-1949, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1976.
- טובין, יהודה, רב יוסף ודרור לוי (עורכים), רוז'קה: לחימתה, הגותה, דמותה, תל אביב: מורשת, 1988.
- טורקוב, יונס, סופן של אשלות, תל אביב: המנורה, 1973.
- טננבוים-תמרוף, מרדכי, דפים מן הדליקה: פרקי יומן, מכתבים ורשימות, עין חרוד: הקיבוץ המאוחד, 1947.
- , דפים מן הדליקה: פרקי יומן, מכתבים ורשימות, מהדורה חדשה, מותקנת ומורחבת, ירושלים: יד ושם, 1985.
- לובטסקין, צביה, אחרונים על החומה, עין חרוד: הקיבוץ המאוחד, 1946.
- , בימי כליון ומרד, עין חרוד: הקיבוץ המאוחד, תשי"ג.
- לונצ'נר (רובינוביץ), חוה, "פרשת בנדין", מבפנים (יוני 1944), 134-123.
- לוסטג, נחשון, שיר הערש האילם, תל אביב: ירון גולן, 1995.
- ליור, דוד, עיר המתים, תל אביב: טברסקי, תש"ו.
- לסקר, רותקה, דפי רותקה, ירושלים: יד ושם, תשכ"ז.
- מזיא, פרדקה, "פרקי בנדין", ידיעות בית לוחמי הגטאות, 21-22 (אפריל 1960), 130-124.

- , **רעים בסער**, ירושלים: יד ושם, תשכ"ד.
 מגלה, אברהם, הדרך אל הירח העולה, קיבוץ לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות, 1999.
- נוימן, ירמיהו, **בצל מוות: המערכה להצלת יהודי סלובקיה**, תל אביב: מ' נוימן, 1958.
- נר, עקיבא, **שבילים במעגל האש**, תל אביב: מורשת וספרית פועלים, 1967.
- עק, נתן, **התועים בדרכי המוות: הווי והגות בימי כליון**, ירושלים: יד ושם, תש"ד.
- פיאלקוב, אריה ורבינוביץ יוסקה (עורכים), **יצחק טבנקין: פרקי חיים, האיש ופעלו, חברים ותלמידים מספרים, סוגיות במשנתו**, אפעל: מכון טבנקין לחקר ולימוד הקיבוץ, תשמ"ב (1982).
- פלוטניצקי, חנה, **חנצ'ה ופרומקה**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תש"ה.
 פרידלנדר, שאול, **עם בוא הזכרון... ירושלים: דביר**, 1980.
- פריד, עמנואל א', **דרכו של רב צעיר בשנות השואה**, ירושלים: יד ושם, 1986.
- צוקרמן, יצחק (אנטק), **פרקים מן העזבון**, תל אביב: בית לוחמי הגטאות, תשמ"ד.
- , **בגטו ובמרד**, תל אביב: בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, 1985.
- , **שבע השנים ההן**, תל אביב: בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, 1990.
- קובנר, אבא, **על הגשר הצר: מסות בעל פה**, תל אביב: ספרית פועלים, 1981.
- קורנינסקי, יוסף, **בשליחות חלוצים**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, בית לוחמי הגטאות, 1979.
- קורץ, יעקב, **ספר עדות**, תל אביב: עם עובד, תש"ד.
- קורצ'ק, רוז'קה (רייזל), **להבות באפר**, מרחביה: ספרית פועלים, 1946.
- ראנד, אדם, **"הנהגת השוה"צ בפולין בראשית המלחמה"**, ילקוט מורשת, מ' (תשמ"ו), 140.
- רבס, פרץ, **מול נחשול הרוע**, קיבוץ דליה: מערכות, 2003.
- רוזנברג, יעקב (קובה), **"שדדנו נשק מגרמני"**, ידיעות יד ושם, מס' 19-20 (1959), 13-12.
- , **"פרקי בנדין"**, ידיעות בית לוחמי הגטאות, מס' 21-22 (אפריל 1960), 125.
- , **"בודדים במאבק"**, משואה ב', ספטמבר 1977, 84-73.
- רונן, יעקב, **סיפורים לכרמל**, כתב יד, 1985.

- , אי שם בסלובקיה הרחוקה, תל אביב: הוצאת המשפחה, 1987.
 רינגלבלום, עמנואל, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, כרך א', ירושלים: יד ושם ובית לוחמי הגטאות, 1992.
 –, "מרדכי אנילביץ'", כתבים אחרונים: יחסי יהודים-פולנים, ינואר 1943 – אפריל 1944, ירושלים: יד ושם, 1994, 45-51.
 רניה, בנדודים וכמחתרת, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1945.
 שוורצבוים, אלף, "פעולות עזרה משוויץ בשנים 1940-1945", משואה ב', ספטמבר 1974, 138-145.
 שפאר, אלברט, בתוככי הרייך השלישי, תרגום: עדנה קורנפלד, תל אביב: בוסתן, 1979.

- Gero, Robert, *Jewish Roots – Memoirs*, Ashkelon, 2008.
 Klaus, Udo, *Erlebt – Überlebt, Erster Teil*, 1916-1945 (manuscript).
 Lipski, Janet, *Memoirs*, Tuscon Arisona, 1990, Massuah Archive, testimonies (ed.) 19.24.
 Ranz, Jochanan, *In Nazi Claws: Bendzin 1939-1944*, New York: J. Ranz, 1956.
 Shapell, Nathan, *Witness to the Truth*, New York: David McKay Co., 1974.
 Speer, Albert, *The Slave State: Heinrich Himmler's Masterplan for SS Supremacy*, Translated By J. Neugroschel, London: Weidenfeld and Nicolson, 1981.
 Wiederman, Pawel, *Plowa bestia*, Monachium: Eucom, 1948.

ספרי קהילות

- אולקוש – ספר זכרון לקהילה שהושמדה, צבי ישיב (עורך), תל אביב: ארגון יוצאי אולקוש בישראל, תשל"ב.
 אין פינטשעו: טאגט שוין נישט (ספר זכרון לקהילת פינצ'וב), מרדכי שנער (עורך), תל אביב: ארגון יוצאי פינצ'וב בישראל ובתפוצות, תשל"ל.
 ביליץ-ביאלה, ביאלסקו-ביאלה: פרקי עבר, א' מירון (עורך), תל אביב, תשכ"ב.
 יזכור-בוך פון דער פארפייניקער קולובצקער קהילה, וולף יאסני (עורך), תל אביב: ארגון יוצאי קלובצק בישראל, תש"ך.

ספר אושפיצין (אשווינצים-אשוויץ), חיים וולנרמן, אביעזר בורשטין ומאיר שמעון גשורי (עורכים), ירושלים: ארגון יוצאי אושפיצין בישראל, תשל"ז.

ספר זכרון אנדענק-בוך ק"ק לזאויריטשע והסביבה, ש' ספיבק (עורך), תל אביב: ארגון יוצאי זאוירצ'ה והסביבה, תשי"ח.

ספר זכרון לקהילות ודוביצה, אנדריכוב, קלווריה, מישלניץ, לניץ, סוכא, דוד יעקובוביץ' (עורך), רמת גן: ארגון עולי ודוביצה, 1967.

ספר כזשאנאב: לעבן און אומקום פון א יידיש שטעטל; ספר כשאנוב: לזכרם של קדושי העיר שניספו בשואה, מרדכי באכנער (עורך), ראגענסבערג, 1949.

ספר סוסנוביץ והסביבה בזגלמביה (שני כרכים), שמעון גשורי (עורך), תל אביב: איגוד יוצאי סוסנוביץ והסביבה בישראל, 1973.

ספר קהילת יהודי דומברובה-גורניצה וחורבנה, מ' גלברט ואחרים (עורכים), תל אביב: ארגון יוצאי דומברובה גורניצה בישראל, 1974.

פנקס בנדין, א"ש שטיין (עורך), תל אביב: ארגון יוצאי בנדין בישראל, 1959.

פנקס זאגלעמביע, רעדאקטאר: י' ראפאפארט, תל אביב: המנורה, 1972.

קהילת ז'ארקי: עיירה בחייה ובכליונה, י' לדור (עורך), תל אביב: ארגון יוצאי ז'ארקי בישראל, 1959.

אנתולוגיות

בימי שואה, עין חרוד: ההסתדרות הכללית של העובדים בא"י, הקיבוץ המאוחד, ת"ש.

גושי הכשרה מספרים (הקיבוץ ע"ש ב. בורוכוב, גושי קילץ ובנדין), ש' אבן שושן, חיים דן וי' סתוי (עורכים), תל אביב: בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, תשמ"ג.

דורות בונדיסטן, ניו יורק: אונזער צייט, 1956.

חמש שנים לקיבוץ גל-און, קיבוץ גלאון, 1944.

מגן בסתר: מפעולות המחתרת הארץ ישראלית במלחמת העולם השנייה; עדויות, תעודות, עלילות, זרובבל גלעד (עורך), הוצאת הספרים של הסוכנות היהודית, ירושלים, תשי"ב.

ספר הפלמ"ח, זרובבל גלעד (עורך), הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשי"ג.

ספר הפרטיזנים היהודיים (שני כרכים), מרק גפן, חייקה גרוסמן, שלום חולבסקי, ישעיהו סגל, אבא קובנר ורוז'קה קורצ'אק (עורכים), מרחביה: ספרית פועלים, 1959.

- ספר השומר הצעיר, כרך א', לוי דרור וישראל רוזנצוויג (עורכים), מרחביה: ספרית פועלים, 1956.
- ספר השומרים: אנתולוגיה לרגל יובל השומר הצעיר, 1913-1933, יהודה גוטהלף ואברהם כהן (עורכים ומעבדים), ההנהגה העליונה להסתדרות השומר הצעיר, וארשה 1934.
- ספר מלחמת הגטאות: בין החומות, בגטאות, ביערות, יצחק צוקרמן ומשה בסוק (עורכים), בית לוחמי הגטאות, 1954.
- על משואות פולין, מרחביה: הקיבוץ הארצי והשומר הצעיר, 1940.
- שומרים תמיד: השומר הצעיר בצ'כוסלובקיה, 1920-1950, יוסף רב (עורך), התאגדות יוצאי "השומר הצעיר" בצ'כוסלובקיה, 1994.

עיתונות פריודית

- דבר – פברואר-יולי 1943.
- משמר – פברואר-מרס 1944.
- משמר – אפריל 1945, אפריל 1947.
- דבר – יוני 1955.
- למרחב – יוני-יולי 1955.
- קול העם – יולי 1955.
- על המשמר – יולי 1955.
- הארץ – 1994.

עדויות בעל פה

- אייזנברג, אברהם (אברשה), גלאון, 1985.
- אייזנברג (שפורן), צפורה, גלאון, 1985.
- אינגסטר, שבע, תל אביב, 1985.
- אפרון (קמינסקי), יהושע (פרופ'), אוניברסיטת תל אביב, 1985.
- בוים, קרולה, תל אביב, 1985.
- בלאט, ליאון, תל אביב, 1986.
- בלחש (חמילניצקה), עדה, קריית טבעון, 1987.
- בלייכמן, ישראל, העוגן, 1985.
- בראנדס, אהרון, נגבה, 1985.
- ברנבלט, מרים (קאסיה), תל אביב, 1985.
- גורן, שייקה, גלאון, 1985.
- גראנק, ולאדק, רמת גן, 1987.

- גרוסמן, חייקה (ח"כ), תל אביב, 1986.
- גריין, אברהם, תל אביב, 1987.
- דנציגר, צבי, תל אביב, 1985.
- דרקסלר, טוניה, תל אביב, 1986.
- דרקסלר, מיכאל ואורבך, משה, רמת גן, 1989.
- הלפרין (נויפלד), עדה, תל אביב, 1985.
- הרצברג (גוטמן), תושיה (טוסייה), תל אביב, 1985.
- הרצברג, שלום, רמת גן, 1987.
- הרצוג, ניצה, העוגן, 2009.
- ויגודסקי, סטאניסלאב, רמת גן, 1986.
- וינטראוב (כ"ץ), פלה, תל אביב, 1985.
- לוראנד, רות, פראג, 1990.
- ליברמן, חנה, גלאון, 1985.
- מזיא, פרדקה, העוגן, 1986, 1987.
- מילינסקי, שמריהו, גלאון, 1985.
- מנלה, אברהם, נתניה, 1987.
- נוימן, אייזיק, רמת השרון, 1985.
- ספינקלשטיין, יוסף, תל אביב, 1985.
- ספינקלשטיין, רחל, סביון, 1985.
- סיני, יהודית (גולדבלום הלינה), צהלה, 1986.
- פדר, נפתלי (ח"כ), תל אביב, 1986.
- פישל, אברהם, לוד, 1988.
- פלוטניק (חמילניצקה), ברכה, משמר השרון, 1985.
- פרוכטצווייג, שרגא, תל אביב, 1985.
- פרוסט, שמעון, ירושלים, 1985.
- צור, אידוזה, קריית טבעון, 1987.
- צור (צייטלזון), צבי, קריית טבעון, 1987.
- קורן, שמואל, העוגן, 2009.
- קלינגר, יצחק, רחובות, 2008.
- קלינגר (זלינגר), רות, תל אביב, 2008.
- קלינגר (לב), רינה, תל אביב, 2008.
- רובינוביץ (לונצ'נר), חוה (חווקה), יגור, 1985.
- רוזנברג, יעקב (קובה), תל אביב, 1986.
- רוזנברג, אליעזר, קריית טבעון, 1987.

- רוזנקר, רחל, חיפה, 1987.
- רון (רוזנצווייג), שמואל, ירושלים, 1985, 1986.
- רון (רוזנברג), יעקב, העוגן, 1986.
- רון, מלכה, שדה ניצן, 2009.
- רון, צבי, כרמיאל, 2008.
- שווינקלשטיין, שייע, קיראון, 1985.
- שווינקלשטיין, שלמה, רמת גן, 1985.
- שוורצבוים, אלפרד, רמת גן, 1986.
- שולמן, מאיר, תל אביב, 1986.
- שולמן, נחמה (נחה), תל אביב, 1986.
- שושן (זבורובסקה), אסתר, גלאון, 1985.
- שלינגר, בנימין, רעננה, 1985.
- שלינגר (וירניק), חנה, רעננה, 1985.

מחקר היסטורי

- אונגר, מיכל, לודז', אחרון הגטאות בפולין, ירושלים: יד ושם, 2005.
- אופז, אביבה, עולם הסמלים של "קהילתנו", קתדרה לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 59 (ניסן תשנ"א), מרס 1991, 126-143.
- אופנהיים, ישראל, תנועת החלוץ בפולין, 1929-1939, קרית שדה בוקר: מרכז למורשת בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 1972.
- ארנדט, חנה, איכמן בירושלים: דוח על הבנליות של הרוע, תל אביב: בבל, 2000.
- ארנס, משה, דגלים מעל הגטו: סיפורו של מרד גטו וארשה, תל אביב: ידיעות אחרונות וספרי חמד, 2009.
- אשכולי, חוה, אלם: מפא"י לנוכח השואה, 1939-1942, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1994.
- באואר, יהודה, "שליחותו של יואל בראנד", בתוך השואה - היבטים היסטוריים, תל אביב: ספרית פועלים, 1984, 148-191.
- , השואה - היבטים היסטוריים, תל אביב: מורשת, 1982.
- , תגובות בעת השואה: נסיונות עמידה, התנגדות, הצלה, תל אביב: משרד הבטחון, ההוצאה לאור, 1983.
- באליצקי, שמעון, עם ישראל חי!: צור די געשיכטע אין די שלעזישע לאגערן-1939-1945 (מחקר בכתובים), ארכיון יד ושם, 03/1246.

בית צבי, ש"ב, הציונות הפוסט אוגנרית במשבר השואה: מחקר על גורמי משגיה של התנועה הציונית בשנים 1938-1945, תל אביב: ברונפמן, תשל"ז.

בן אריה, כתריאל, ספטמבר 1939, תל אביב: לביא, 1987.
ברזל, נעימה, עד כלות ומנגד: המפגש בין מנהיגי המרד והחברה הארצישראלית, ירושלים: הספריה הציונית ליד ההסתדרות הציונית העולמית, 1998.

גבע, חוה, פעלו של הקיבוץ הארצי לעזרת התנועה בשטחי הכיבוש, עד 1942 (עבודת מחקר בכתובים).

גוטמן, ישראל (בהשתתפות קבוצת חברים-אסירים), אנשים ואפר, ספר אושוויץ בירקנאו, מרחביה: ספרית פועלים, 1957.

- מרד הנצורים: מרדכי אנילביץ ומלחמת גטו וארשה, מרחביה: ספרית פועלים, 1963.

- יהודי וארשה 1939-1945, תל אביב: ספרית פועלים, 1977.
- בעלטה ובמאבק, תל אביב: מורשת, ספרית פועלים, האוניברסיטה העברית, 1985.

גוטמן, ישראל (עורך), מחנות הריכוז הנאציים, הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי הרביעי של חוקרי השואה, ירושלים: יד ושם, ינואר 1980.
גורני, יוסף, קריאה באין אונים: העיתונות היהודית בארץ ישראל, בבריטניה, בארצות הברית ובכרית המועצות לנוכח השואה, 1939-1945, תל אביב: הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת תל אביב, 2009.

גושן, זאב, "מבצע ניסקו", דפים לחקר השואה והמרד, ב' (תשמ"ב), 177-197.
גילברט, מרטין, אטלס השואה, שלמה נצר (עורך המהדורה העברית), תל אביב: משרד הביטחון, 1986.

גלבר, יואב, "העתונות העברית בארץ ישראל על ההשמה, 1941-1942", דפים לחקר תקופת השואה, סדרה שנייה, מאסף א' (תשל"ט), 30-58.

גרינבוים, יצחק, בימי חורבן ושואה, תל אביב: חברים, 1946.
דווידוביץ, לוסי, המלחמה נגד היהודים, תל אביב: זמורה ביתן, 1982.

דווידזון, גוסטה, יומנה של יוסטינה, בית לוחמי הגטאות, 1978.
דויד, אפרים, "70 שנה לבריגדות הבינלאומיות שלחמו נגד הפאשיזם בספרד", הגדה השמאלית, במה חברתית לביקורת ולתרבות, 14.9.2006, <http://hagada.org.il/hagada>

הורביץ, אריאל, "שליחותו של מנחם באדר בקושטא ומגעי השוה"צ עם יהודי אירופה הכבושה", ילקוט מורשת, ל"ה (אפריל 1983), 153-202.

- הילברג, ראוּל, "הגטו כצורת ממשל", ילקוט מורשת, כ' (דצמבר 1975), 89-108.
 ואגו, בלה, "פעולות המודיעין בצד שליחותו של יואל בראנד", ירושלים: קובץ מחקרי יד ושם, י' (תשל"ה), 81-93.
 וייס, אהרון, "ההנהגה היהודית בפולין הכבושה", ירושלים: יד ושם, קובץ מחקרים (תשל"ח), 245-266.
 -, "דפוסי התגובה היהודית בזגלמביה בתקופת השואה", דפים לחקר תקופת השואה, סדרה שניה, מאסף א' (תשל"ט), 55-76.
 וייס, אהרון ויין א', פנקס הקהילות, פולין, כרך ג', ירושלים: יד ושם, תשמ"ד.
 ויין, יחיעם, מודעות וחוסר אונים, ירושלים: יד בן-צבי, 1994.
 -, האישי שנרצח פעמיים: חייו, משפטו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר, ירושלים: כתר, 1995.
 זית, דוד, האוטופיה השומרית: השומר הצעיר בפולין 1921-1931, באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2002.
 חלמיש, אביבה, מאיר יערי: ביוגרפיה קיבוצית, חמישים השנים הראשונות, 1897-1947, תל אביב: עם עובד, 2009.
 טרונק, ישעיהו, יודנראט, ירושלים: יד ושם, תשל"ט.
 יבלונקה, חנה, אחים זרים, יד בן-צבי, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 1994.
 יחיל, לני, השואה: גורל יהודי אירופה, 1932-1945, ירושלים: שוקן, 1987.
 ילינק, ישעיהו, "יחידות הלוחמים היהודיים ממחנה נובאקי בסלובקיה", ילקוט מורשת, א' (1963), 47-67.
 יסול, חנה, "תנועות נוער יהודיות בזגלמביה בתקופת השואה", משואה ט', אפריל 1981, 57-60.
 כהן, אשר, המחותרת החלוצית בהונגריה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשמ"ד.
 כהן, יוחנן, הנוער הציוני - צמיחתה של תנועה, תל אביב: יד לחברי תנועות הנוער הציוני, תשל"ז.
 כהן, רעיה, בין "שם" ל"כאן", עדים לחורבן: שוויץ 1939-1942, תל אביב: עם עובד, 1999.
 לארקין, מרגרט, השמש לא עמד דום, תל אביב: מערכות, 1966.
 לה קפרה, דומיניק, לכתוב היסטוריה, לכתוב טראומה, תל אביב: רסלינג ויד שם, 2006.

- מורגנשטרן, אריה, "ועד ההצלה המאוחד של הסוכנות היהודית 1943-1945",
ילקוט מורשת, י"ג (יוני 1971), 60-103.
- מזיא, פרדקה, "פרקי סוסנוביץ", **ידיעות בית לוחמי הגטאות**, גיליון 21, 1959,
 42-51.
- מירון, דן, "בין ספר לאפר", אלפיים (10), 1994, 196-221.
- מעין, שמואל, **יוסף קפלן: קורותיו של צעיר יהודי בשירות תנועתו – תנועת
 "השומר הצעיר" בפולין**, מענית: שמואל מעין, 1988-1993.
- מרגלית, אלקנה, **השומר הצעיר: מעדת נעורים למרכסיו מהפכני**, 1913-1936,
 תל אביב: אוניברסיטת תל אביב המכון לחקר הציונות ע"ש ויצמן,
 תשל"א.
- מרגלית, אלקנה (עורך), **השמאל המאוחד: דרכה החברתית של מפ"ם בראשית
 המדינה, 1948-1954**, קובץ מחקרים א', יד יערי, 1991.
- נוימן, בעז, **תשוקת החלוצים**, תל אביב: עם עובד, 2009.
- ניר, עקיבא, **יהודי סלובקיה במאבקם**, תל אביב: מורשת, 1984.
- עופר, דליה, "פעולות עזרה והצלה של המשלחת הא"י בקושטא, 1943", **ילקוט
 מורשת**, ט"ו (אוקטובר 1972), 33-58.
- , **דרך בים, עליה ב' בתקופת השואה, 1939-1944**, ירושלים: יד בן-צבי,
 1988.
- עופר, תהילה ועופר זאב, **חביבה: סיפור חייה, שליחותה ונפילתה של הצנחנית
 חביבה רייק**, בני ברק: ספרית פועלים ומורשת, 2004.
- עק, נתן, "נסיונות הצלה על ידי דרכונים ותעודות אזרחות של ארצות אמריקה
 הלטינית", **קובץ מחקרי יד ושם**, א' (תשי"ז), 93-111.
- פורת, דינה, **הנהגה במלכוד**, תל אביב: עם עובד, 1986.
- פורת, דינה ונאור מרדכי (עורכים), **העיתונות היהודית בא"י נוכח השואה**, תל
 אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2002.
- פורת, דינה וחלמיש אביבה (עורכות), **שואה ממרחק תבוא – אישים ביישוב
 הארץ-ישראלי ויחסם לנאצים ולשואה, 1933-1944**, ירושלים: יד בן-צבי,
 2009.
- פטרן, גילה, **האם מאבק על השרדות: הנהגת יהודי סלובקיה בשואה,
 1938-1940**, תל אביב: מורשת והמכון ליהדות זמננו האוניברסיטה העברית,
 1992, 35-36.
- פרידלנדר, שאול, "אי אלו מחשבות על התיאור ההסטורי של הנאציזם
 סוציאליזם", **ילקוט מורשת**, מ"ג-מ"ד (אוגוסט 1987), 129-143.

- , גרמניה הנאצית והיהודים: שנות הרדיפות (1933–1939), שנות ההשמדה (1939–1945), תל אביב: עם עובד, 1997–2009.
- פרידמן, פיליפ, "התסביך המשיחי של תקיף בגטו הנאצי. מאניק מרין מסוסנוביץ", ספר סוסנוביץ ב', 131–136.
- פרילינג, טוביה, חץ בערפל – בן-גוריון, הנהגת היישוב ונסיונות הצלה בשואה, באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון שבנגב, 1998.
- פרליס, רבקה, תנועות הנוער החלוציות בפולין הכבושה, בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, 1987.
- צור, אלי, "שמואל ברסלב", בתוך גוף שלישי יחיד, ביוגרפיות של חברי תנועות נוער בתקופת השואה, כרך א', אביהו רונן ויהויקים כוכבי (עורכים), חיפה: בית לוחמי הגטאות, מורשת, יד יערי, 1994, 35–116.
- , לפני בוא האפילה: השומר הצעיר בפולין ובגליציה, 1930–1940, קרית שדה בוקר: מכון בן גוריון, יד יערי, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2006.
- צחור, זאב, יעקב חזן – תנועת חיים: השומר הצעיר, הקיבוץ הארצי, מפ"ם, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1997.
- צחר, נפתלי, "דואר השואה כמקור לתיעוד אירועים", משואה ט' (אפריל 1981), 67–74.
- קוטיק, מאיר, משפט פראג: משפט הראווה האנטי ציוני הראשון בגוש הקומוניסטי, תל אביב: מלוא בע"מ, 1985.
- קולקא, אריך וקראוס אוטא, אושוויץ: בית חרושת למוות, ירושלים: יד ושם, 1960.
- רוטקירכן, ליוויה, חורבן יהודי סלובקיה, תיאור הסטורי בתעודות, ירושלים: יד ושם, 1961.
- רון, דוד, הם יורים: אליעזר גלר, מפקד איזור במרד גטו וארשה, תל אביב: תרבות וחינוך, 1960.
- רון (רוזנצווייג), שמואל, "עם הופעת יומן הגיטו של קלינגר, חייקה", ידיעות יד ושם, מס' 21–22 (1959), 21.
- רונן, אביהו, "שליחותה של הלינקה", ילקוט מורשת, מ"ב (דצמבר 1986), 55–80.
- , "מרדכי אנילביץ בזגלמביה", ילקוט מורשת, מ"ז (נובמבר 1989), 105–138.
- , "תרבות נעורים וצמיחת רעיון ההגנה בגטאות: תנועות הנוער בזגלמביה בתקופת הכיבוש הנאצי", הציונות, מאסף ט"ז (תשנ"ב, 1992), 141–166.

- , "חיי יום יום במחנות העבודה של ארגון שמלט בזגלמביה, 1943-1939",
 דפים לחקר תקופת השואה, מאסף י"א (תשנ"ד), 1993, 41-17.
- , הקרב על החיים, תל אביב: יד יערי, 1994.
- רונן, אביהו ויהויקם כוכבי (עורכים), גוף שלישי יחיד: ביוגרפיות של חברי
 תנועות נוער בתקופת השואה (שני כרכים), חיפה: בית לוחמי הגטאות,
 מורשת, יד יערי, 1994-1995.
- רונן, אביהו ויוסי הדר, "רעיון הלחימה בתפיסת תנועות הנוער בתקופת השואה
 – היבטים היסטוריים ופסיכולוגיים", דפים לחקר תקופת השואה, מאסף
 י"ב (תשנ"ה), 1995, 61-43.
- שגב, תום, המיליון השביעי – הישראלים והשואה, ירושלים: כתר, דומינו,
 1992.
- שטאובר, רוני, הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות
 החמישים, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2000.
- שטרן, אליהו, "המברק של טבנקין אל המחותרת החלוצית בבנדין: סוגיה
 בתקשורת שבין הישוב היהודי בארץ ישראל לבין יהודי פולין בימי השואה",
 מבפנים, כרך מ"א, עין חרוד: הקיבוץ המאוחד (1979), 325-323.
- , "הקשרים בין המשלחת בקושטא ליהדות פולין", ילקוט מורשת (מאי 1985),
 152-135.
- שינטוך, יחיאל, סלמנדרה: מיתוס והיסטוריה בכתבי ק. צטניק; יצירתו הדו-
 לשונית ביידיש ובעברית של ק. צטניק על רקע הביוגרפיה שלו, ירושלים:
 כרמל, 2009.
- שלו, זיוה, טוסייה: טוסייה אלטמן – מההנהגה הראשית של "השומר הצעיר"
 למיפקדת הארגון היהודי הלוחם, תל אביב: מורשת ואוניברסיטת תל אביב,
 1992.
- , חייקה, תל אביב: מורשת, 2005.
- שמיר, יוסף, שמואל ברסלב: המאבק והתקוה, גטו וארשה, 1943-1940, תל
 אביב: מורשת, 1994.
- שנר-נשמית, שרה, גם למתים לא הניחו: ייצור סבון משומן אדם בווארש'ן
 פרבר גרנסק, קיבוץ לוחמי הגטאות, 1998.
- שפירא, אניטה, ברל, חלק ב', תל אביב: עם עובד, 1980.
- שריד, אריה לוי, החלוץ ותנועות הנוער בפולין 1917-1939, תל אביב: עם
 עובד, תרבות וחינוך, 1979.
- , במבחן הענות והפרדות: התנועות החלוציות בפולין בשואה ולאחריה,
 1949-1939, תל אביב: מורשת, תשנ"ז.

- Bartoszewski, Wladyslaw, *Prawda o von dem Bachu*, Poznań: Wydawnictwo Zachodnie, 1961.
- Bartoszewski, Wladyslaw and Lewin Zofia (eds.), *How Poles Helped the Jews, 1939-1945*, London: Earls court Publications Ltd., 1969.
- Blumenthal, Helaine, Communism on Trial: The Slansky Affair and Anti-Semitism in Post-WWII Europe, UC Berkeley: *Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies*, 2009, 12-13. Retrieved from: <http://escholarship.org/uc/item/4wr2g4kf>
- Eisenbach, Artur, *Hitlerowska polityka eksterminacji Żydów w latach 1939-1945 jako jeden z przejawów imperializmu niemieckiego*, Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 1953.
- Field, Joyce and Ramaty Osnat, *Introduction to Bedzin Census of 1931*, <http://www.jewishgen.org>
- Friedman, Philip, "Two 'Saviors' who Failed", *Commentary*, 26 (1958), 479-491.
- Gumkowski, Janusz And Leszczynski Kazimierz, *Poland Under Nazi Occupation*, Warsaw: Polonia Pub. Co, 1961.
- Hilberg, Raul, *The Destruction of the European Jews*, vol. 3 New York: Holmes & Meier, 1961.
- Hobsbauom, Eric, "Socialism and the Avant-Garde, 1880-1914", *Mouvement Social*, III, April-June 1980.
- Jaros, Jerzy, "Grabież mienia Żydów przez władze hitlerowskie w swietle akt Urzędu Powierniczego w Katowicach", in *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, Warszawa, 38 (1961), 105-117.
- Kirschner, Ann, *Sala's Gift: My Mother's Holocaust Story*, New York: Free Press, 2006.
- Konieczny, Alfred, "Die Zwangsarbeit der Juden in Schlesien im Rahmen der 'Organisation Schmelt'", in Goetz Aly (et al.), *Sozialpolitik und Judenvernichtung: gibt es eine Ökonomie der Endlösung?* Autoren:, Berlin: Rotbuch, 1987, 91-110.
- Krausnick, Helmut, and Wilhelm Hans-Heinrich, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938-1942*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1981.
- Lenin, Vladimir Ilyich, "What Is to Be Done? Burning Questions of Our

- Movement”, *Lenin’s Collected Works*, Translated by Joe Fineberg and George Hanna, Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1961, vol. 5, 347-530. <http://www.marxists.org/archive/Lenin>
- Madajczyk, Czesław, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970.
- Namysło, Aleksandra (ed.), *Zagłada Żydów Zagłębiowskich*, Będzin: Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Oddział w Katowicach, 2004.
- Neugebauer, M. N., *The Defence of Poland*, London, 1942.
- Paldiel, Mordecai, “Alfred Rossner: The German Hemophiliac Who Died Attempting to Save Jewish Laborers”, in *Saving the Jews: Amazing Stories of Men and Women Who Defied the “Final Solution”*, Rockville, MD: Schreiber Publishing, 126-132.
- Piper, Franciszek, *Ilu ludzi zginęło w KL Auschwitz*, Oświęcim, 1992.
- Poliakov, Leon, *Harvest of Hate*, London: Alek Books, 1956.
- Reitlinger, Gerald, *The Final Solution*, London: Vallentine, Mitchell, 1953.
- Ronen, Avihu, “Institutionen, Politik und Identität der Jüdischen Selbstverwaltung im Getto von Zaglembie”, in D. Kiesel et. al. (ed.), *Wer zum Leben, Wer zum Tod...* Frankfurt/ New York: Campus Verlag, 1992, 97-114.
- , “The Jews of Bedzin”, Brandt Kersten, Loewy Hanno and Oleksy Krystyna (Eds.), *Before They Perished*, Auschwitz-Birkenau State Museum Oswiecim, Munchen: Kehayoff Verlag, 2001, 16-27.
- , “Women as Leaders”, *Jewish Women: A Comprehensive Historical Encyclopedia*, Paula E. Hyman and Dalia Ofer (eds.), Jerusalem: Shalvi Publishing Ltd, 2006.
- , “Moshe Merin”, *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe* (Editor in Chief: Gershon Hundert), New York & London: Yale University Press 2008, 1157–1158.
- (with Fredka Mazja-Oxenaendler), “Ostoberschlesien”, entry, in *Encyclopedia of the Holocaust*, Israel Gutman (Ed.), New York: Macmillan Publications, 1990.
- Rosenkranz, Herbert, *Verfolgung und Selbstbehauptung: die Juden in Österreich 1938-1945*, Wien; München: Herold, 1978.

- Szaniawski, Maciej, "Likwidacja Ludności Żydowskiej w Zagłębiu Dąbrowskim w Świetle Dokumentów Archiwum Akt Nowych w Warszawie" in *Zeszyty Zagłębiowskie* (2000), 101-110.
- Szternfinkiel, Natan Elias, *Zagłada Żydów Sosnowca*, Katowice: Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej w Polsce, 1946.
- Weiss, Ann, *The Last Album – Eyes from the Ashes of Auschwitz-Birkenau*, New York: W. W. Norton & Co., 2001.

עבודות מאסטר ודוקטורט

- גורודונצ'יק, רינת, **בריחת תנועות הנוער מזגלמביה, 1943-1944**, עבודה לתואר שני, אוניברסיטת תל אביב, 1986.
- וייס, אהרון, **המשטרה היהודית בגנרל גוברנמנט ובשלזיה עילית בתקופת השואה**, עבודת דוקטורט, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ג.
- יסול, חנה, **יהודים והנהגה יהודית בזגלמביה בתקופת השואה**, עבודה לתואר שני, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1979.
- מזיא, פרדקה, **היודנראטים באיזור שלזיה העילית**, עבודה לקראת תואר ראשון, אוניברסיטת תל אביב, 1964.
- רונן, אביהו, **יהודי זגלמביה (דרום מערב פולין) בתקופת השואה**, עבודת דוקטורט, בהנחיית פרופ' ישראל גוטמן ופרופ' שאול פרידלנדר, בית הספר להיסטוריה, אוניברסיטת תל אביב, 1989.

ספרי עיון והגות

- באראכאוו, ב', (1881-1917) **געקליבענע שריפטן**, ניו יארק: באראכאוו ברענטש 14, אידיש נאציאנאלער ארבעטער פארבאנד, 1920-1928.
- בורוכוב, דב בר, **כתבי ב. בורוכוב (בעריכת ז' אברמוביץ, י' יצחקי)**, **מלחמת המעמדות והשאלה הלאומית**, יסודות הציונות הפרולטרית, תל אביב: ספרים ע"ש מארכס אנגלס, 1934.
- בנימין, ולטר, **מבחר כתבים**, כרך ב', יורגן נירגאד, נסים קלדרון ורינה קלינוב (עורכים), תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1992-1996.
- ברנפלד, זיגפריד, **העם והנוער**, מרחביה: ספרית פועלים, 1948.
- גערשוני, גריגוערי, **מיין ענטרינונג פון קאטארגא**, נויארק: סאציאליסטישען רעוואלוציאנערען אין אמעריקא, 1907.
- הנגבי, דוד, **"בשאלות תרבות ומדיניות-תרבות"**, מחברות למרכסיזם: כתב עת

לעיון ולהשכלה פועלית, ספרית פועלים וסמינריון גבעת חביבה, חוברת 3 (מאי 1951), 50-53.

הס, משה, רומא וירושלים: שאלת הלאום האחרונה, ווארשא: תושה, 1899. ז'דאנוב, אנדר, על תרבות וחברה: מבחר נאומים, מרחביה: ספרית פועלים, 1949.

יערי, מאיר, בפתח תקופה: פרקים לדיון לקראת המועצה הששית של הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה: ספרית פועלים, 1942.

—, בדרך ארוכה, הנחות יסוד: חינוך, חברה, מרחביה: ספרית פועלים, 1947. לנדאואר, גוסטב, קריאה לסוציאליזם, תל אביב: עם עובד, תשי"א.

מארקס, קארל, דאס קאפיטאל: קריטיק פון דער פאליטישער עקאנאמיע, ניו יארק: קארפאטקין ליטעראטור געזעלשאפט, 1918. [עברית: הרכוש: בקורת הכלכלה המדינית, מסודר ומלוקט להבנת הרבים ע"י יוליאן בורכרדט, מתורגם מגרמנית — י' יברכיהו, תל-אביב: המתורגם, תר"ץ.]

מארקס, קארל און ענגעלס פרידריך, מיט צוויי פאררעדעס פון קארל קויטסקי; און מיט א נאכווארט פון ב' מיכאלעוויטש, דער קאמוניסטישער מאניפעסט, ווארשא: לעבענס-פראגען, 1919. [עברית: המניפסט הקומוניסטי, תרגם ד' קלעי. תל אביב: דפוס אחדות, תרפ"ו.]

פלכאנוב, ג', הפרובלימות היסודיות של המארכסיזם, תרגם ש' וויינשטיין; בצירוף מבוא והערות מאת מ' נאדל, הוצאת ספרים ע"ש מארכס-אנגלס, 1933 [תרצ"ג]. [אידיש: פלעכאנאו, געארגי וואלענאוויטש, פון אוטאפייע צו וויסנשאפט, יידיש — פ' היילפערין, וילנע: טאמאר, 1936.]

Hans, Blüher, *Die Deutsche Wandervogelbewegung als Erotisches Phänomen: Ein Beitrag zur Erkenntnis der Sexuellen Inversion*, Berlin-Tempelhof: B. Weise, 1912.

Trotsky, Leon, "The Transitional Program", *Bulletin of the Opposition*, May-June (1938), Re-edited and proofread by Scott Wilson, Leon Trotsky Internet Archive (2006), [Http://www.marxists.org/archive/trotsky](http://www.marxists.org/archive/trotsky).

פסיכולוגיה

ויינק, צבי, "חולי הנפש המאוחר (כתוצאה מפגיעת השואה)", הרפואה, חוברת ה', 1.3.1966. [הודפס מחדש: הרפואה והשואה: מאמרים מתוך "הרפואה" מכתב לחבר" (ליקט וערך: טומי ספנסר), רמת גן: הוצאת ההסתדרות הרפואית בישראל, 2007.]

פלמן, שושנה ודורי לאוב, עדות, משבר העדות בספרות, בפסיכואנליזה ובספרות, תל אביב: רסלינג, 2008.

Eitinger, Leo, *Concentration Camp Survivors (in Norway and Israel)*, London: Allen and Unwin, 1964.

Ritter Von Baeyer, W., Haefner H., and Kisker K. P., *Psychiatrie der Verfolgten*, Berlin: Springer Verlag, 1964.

ספרות יפה וספרי אמנות

אוסטרובסקי, ניקולאי אלכסייביץ, כיצד נתחשלה הפלדה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תש"ז.

אמוץ, דליה, ירושלים בשחר לבן – קרע זכרון, תל אביב: ידיעות אחרונות, 1997.

–, ידיעת הארץ השחורה: בדרך אל שדות האור, תל אביב: מוזאון תל אביב לאמנות, 2000.

אסטרואוסקי, ניקאליי, ווי שטאל האט זיכ פארהארטעוועט, מינסק: מעלכע-פארלאג פון ווייסרוסלאנד, 1937.

אש, שלום, קדוש השם און אנדערע ערצעהלונגען, ניו יארק: פארווערטס, 1919.

ברר, מנחם, פועלים במצור: נסיון דרמטי, תל אביב: השומר הצעיר, 1934;

הנשף: מחזה, השומר הצעיר: הקואופרטיב השומרי המרכזי, וארשה, 1936;

חיים: מחזה בארבע מערכות ושערים תמונות מחיי ההתישבות החקלאית

בעמק בית שאן, מרחביה: ספרית פועלים, 1942.

בז'וזובסקי, סטניסלב, להבות, מרחביה: הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, 1939.

ביאליק, חיים נחמן, כל שירי ח. נ. ביאליק, תל אביב: דביר, תשל"ג.

ברייטברג-סמל, שרה, קשה שפה: דליה אמוץ, תל אביב: מוזאון תל אביב לאמנות, 2000.

גרי, רומן, הבטחה עם שחר, מרחביה: ספרית פועלים, 1987.

דה גאר, מרטיין, בית טיבו, מרחביה: הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, 1952.

האשעק, יאראסלאוו, דער בראווער סאלדאט שווייק: אין דער וועלט-מלחמה,

אידיש – ז' קאלמאנאוויטש ריגע: ביכער פאר אלעמען, 1928. [עברית:

האשק ירוסלב, החייל האמיץ שווייק, תל אביב: זמורה ביתן, 1988.]

ואסיליבסקה, ונדה, קשת בענן, מרחביה: ספרית פועלים, 1943.

ויגודסקי, סטאניסלב, במחבוא: סיפורים, תל אביב: עם עובד, 1970.

- ורפל, פרנץ, ארבעים הימים של מוסא דאג, תל אביב: שטיבל, 1934. [תרגום נוסף: צבי ארד, תל אביב: עם עובד, 1979.]
- ז'רומסקי, סטפן, בני בלי בית (תורגם בהשמטות קלות על ידי ב' מרדכי), תל אביב: הוצאת י' שמעוני, 1946.
- , תולדות החטא, תל אביב: הוצאת מסדה, 1947.
- לוין, אמה, בין גבולות, תל אביב: הוצאת הקיבוץ הארצי, 1943.
- מאלדאווסקי, קאדיע, מארצעפאנעס: מעשהלעך און לידער פאר קינדער און יוגנט, ניו-יארק: בילדונגס-קאמיטעט פון ארבעטער-רינג און פארלאג ציקא, 1970. [עברית: מולודובסקי קדיה, פתחו את השער, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1979.]
- מלרו, אנדרה, חיי אנוש, תל אביב: הוצאת א"י שטיבל, 1935.
- נבוקוב, ולדימיר ולדימירוביץ, דבר, זכרון, תל אביב: ספרית פועלים, 1981.
- סמפרון, חורחה, הכתיבה או החיים, תל אביב: ספרית פועלים, 1997.
- פיכמן, יעקב (עורך), לשון וספר: ספר לימוד ומקרא עם מחלקה לעבודות בכתב, הוצאת צנטראל, וארשה תרפ"ג-תרפ"ד (1923-1924), 4 כרכים.
- פראנק, לינארד, דער מענטש איז גוט, יידיש — ח' בראקאזש, פאר די קומענדיגע דורות, ווארשע: כוחות, 1928. [עברית: פרנק לאונרד, טוב הוא האדם, וארשה: הצפירה, 1920.]
- פרץ, יצחק ליבוש, כל כתבי י. ל. פרץ, כרך ג': במשכנות עוני, תרגום: ש' מלצר, תל אביב: דביר, 1947-1953.
- ק' צטניק 135633, סלמנדרה, תל אביב: דביר, 1946; תל אביב: א' לויין אפשייין-מודן, 1975.
- קראל, חנה, להקדים את אלוהים, ירושלים: אדם, 1981.
- ראלאן, ראמען, צוויי שוועסטער: (אנעט און סילוויע): ראמאן, איבערזעצט פון י' בערגמאן, ניו יארק: מ' יאנקאוויץ [תר"ץ לערך]. [עברית: רומן רולאן, הנפש הקסומה, תרגם ישורון קשת (יעקב קופילביץ), תל אביב: שטיבל, 1934.]
- , זשאן קריסטאף, פון פראנצויזיש אהרן מארק, ווארשע: ביכער, 1929-1929. [עברית: רולן רומן, ין כריסטוף, תרגם י"ה ייבין, וארשה: א' שטיבל, 1921-1930.]
- רמארק, אריך מריה, במערב אין כל חדש, תרגום מגרמנית: יעקב הורוביץ, וארשה: שטיבל, תרפ"ט. [יידיש: רעמארק עריך מאריא, אויפן מערב ניטא קיין נייעס, יידיש: פועה ראקאווסקי, וורשע: י"א צוקער, 1929.]
- שפיגלמן, ארט, עכבר: סיפורו של ניצול, תל אביב: זמורה, מודן, 1990.

מפתח שמות

,318 ,305 ,299-298 ,290 ,121	אביגור, שאול 242
446 ,411-410 ,322-320	אבידן, שמעון 464
אייכמן, אדולף 76 ,93 ,401	אברמוביץ, אהוד 14-15
אילון, מעין 477	אגמון (טייכמן), אפרה 397
אילון, נרב 477	אגמון, יעל 146
אילון, רונן 477	אדלמן, מרק 209
אילן, אורי 257	אדלר 264
אילן, נתן 450	אדם, גילי 475 ,477
אינגסטר, שבע 359 ,400 ,421-420	אדר, דב (דובי) 277
איתן, יצחק (איצו) 469	אונגר, אליעזר 400 ,409
אלטמן, טוסיה 79 ,82 ,113-121 ,123 ,123	אופיר, גיורא 13
,253 ,248 ,243-242 ,205 ,193	אורבייטל, משה 192
,278-277 ,271 ,264-263 ,261	אורן (אורנשטיין), מרדכי 122-123 ,123
,413-412 ,394 ,309-308 ,286	125 ,237 ,244 ,416
432 ,426 ,419 ,417	אחד העם (אשר צבי גינצברג) 26
אלימלך מליז'נסק (רב) 83	אחימאיר, אבא 404
אלפן, אברי 10 ,468-469	איזביצקי, אברהם 320 ,348 ,363
אלפן (אלפנט), משה (פיל) 391 ,395 ,395	455 ,383 ,381 ,379
473 ,439 ,402 ,399-398	איזיקוביץ (הלמן), שרה 9 ,11
אלק (דוירוביץ), אהובה 430	איזלר (משפחה בקיבוץ העוגן) 462 ,462
אלק, גבריאל 425-424	474
אמוץ (ויסליב), דליה 403-404	אייזנברג, אברהם (אברשקה) 39-40 ,40
אמוץ, עינם 403	,298 ,121 ,55 ,53 ,49 ,45-43
אמיר, עמי 145	437 ,426 ,410
אמיתי, אהרוני 52	אייזנברג, דוד 169 ,280
אנגלס, פרידריך 77	אייזנברג (שפורן), צפורה 55 ,60

* במקרה של החלפת שמות (עקב נישואין או עברות השם), יש לחפש לפי השם המאוחר.

- באנסיקוביץ', מרדכי 11, 79, 82, 121,
 141-142, 144-161, 165-166,
 168, 180, 185, 187, 189,
 191-195, 197-198, 200-211,
 213, 215, 218, 221-222,
 225-226, 257, 259-263, 271,
 277-278, 285, 300, 307-309,
 343, 368, 394, 412-414, 416,
 432, 454, 465-466
 אסתרוקה (מקיבוץ "עתיד" בבנדין)
 354, 362-363
 אפרון (קמינסקי), יהושע 25-27, 87
 ארגוב (קופלוביץ), לוי 429-430,
 439-440
 ארד, צבי 54, 77
 ארדן (ארנסט), יעקב 446-447, 469
 ארטמן, זרח 459-460
 ארטמן, רחל 459-460
 ארליך (עורך דין, פעיל טרוצקיסטי
 בבנדין) 138
 ארליך (שוטר יהודי בבנדין) 382
 ארליך, ישעיהו 95, 192
 ארנס, משה 260
 באדן פאוול, רוברט ס' ס' 30
 באואר, יהודה 65
 באומר, יושקו 386, 389, 398-399,
 401, 405, 412, 415, 427, 445,
 462
 באומר, מרתה 462
 באוקה (קצין גסטאפו) 325-326
 באיק, זלמן 274
 באך, יהזן סבסטיאן 450
 באנסיק, קרול (Banasik) 388, 419
- באנסיקובה, קלרה (Banasikowa)
 363-364, 382, 389
 בארון, דבורה 26
 בארי, גלעד 144-147
 בארי, עידית 144, 146-147
 בארי, רחל (רחלי) 144
 בדר, מנחם (מנדל) 122, 241-243,
 271, 310, 376-377, 387,
 391-392, 395, 405-408, 416,
 467
 בובר, מרטין 31
 בודז'אי (משפחה פולנית בסוסנוביץ)
 359-360
 בוים, קרולה 26, 359-361, 455
 בוכבינדר, חייקה 105, 236-237, 243
 בונהרט, בונם (רב) 21, 225
 בווונטורה (קרדינל) (St. Bonaventure)
 53
 בוציאן, צפורה 326
 בורג, יוסף 123, 244
 בורוכוב, דב בר 41-42, 137, 140,
 397
 בורנשטיין (ד"ר, חבר היודנראט
 בסוסנוביץ) 238, 288
 בורנשטיין (חבר "התאחדות" בבנדין)
 196
 בורנשטיין, אריק 145
 בורנשטיין, הייני 123, 244-245, 247,
 251-255, 264, 271, 298
 בורנשטיין, הנקה 192, 224, 248, 252,
 275, 309, 319, 357
 בורנשטיין, שמואל 60-61
 בז'וזובסקי, סטניסלב (Brzozowski), 27,
 118-119, 264-265

- 470, 466, 431, 419, 411-409
 בראנדס, פולה (פסיה) 298, 317,
 338-337, 334-332, 324-323
 382, 347, 345
 בראנדס, צבי 45-43, 51-49, 62-60,
 81-80, 84, 116, 207-205, 214,
 239, 233, 243, 246, 248,
 251-250, 263, 266, 277, 283,
 288-285, 297-298, 301,
 305-303, 308-311, 316-317,
 322-324, 330-334, 336-339,
 343, 345, 348, 362, 364-365,
 370, 410, 413, 424, 426, 433
 ברגמן, שרה 174, 181
 ברון, משה 144, 146-147
 ברל (חבר אי"ל בווארשה) 260
 ברלינסקי, הירש 210, 248
 ברמן, אברהם (אדולף) 466
 ברנבלט, הירש 13, 78, 162-163,
 168, 171, 175-176, 221, 224,
 319-320, 349, 356, 380-382,
 388, 421
 ברנבלט (שאנצר), מרים (הלה, קאסיה)
 163, 227-229, 266, 317, 322,
 348, 362-363, 378-382, 388
 ברנדשטר, יהושע 122
 ברנר, יוסף-חיים 26, 119
 ברסלב, שמואל 84, 199-200, 211,
 262, 308, 394, 414
 ברץ, יוסף 422
 ברק (נער במחנה החיסול בבנדין) 345
 גאייר, זליג 85
 גארי, רומן 371
 בז'ובובסקי, רומן 388
 בז'סקי, מאכס 100, 132
 ביאליק, חיים נחמן 11, 25-26, 105,
 139, 150
 ביהם, אדולף (ולאדק) 284, 328,
 331-332, 338, 348
 בינדר (איש יודנראט בבנדין) 336
 בית צבי, שבתאי (ש"ב) 16-17, 53,
 78, 234-236, 242
 בלאט, ליאון 204, 207, 274-275,
 359-361, 378
 בלומנפלד, משה 444
 בלומנפרוכט, הארי 292-293, 297,
 307, 360, 422
 בליהר, הנס 31
 בן-גוריון, דוד 39, 234, 240, 420,
 433
 בן דוד, אברהם 122
 בן דוד, משה 439-440
 בן סירא (ביאטוס), הנקה (חנה) 239
 בנדורי, פייבוש 309
 בנטוב, מרדכי 419-420
 בנימין, ולטר 65, 209
 בנשלום, רפי 396, 398-399, 402,
 439, 445, 459, 464, 469, 473
 בסן, יאיר 9-10, 12, 256, 474
 בר-נר, אמנון (אמי) 277
 בראון (בעל "שופ" בבנדין) 182
 בראנד, חדוה 277
 בראנד, יואל 464
 בראנדס, אהרן (אונציה) 62, 205, 298,
 317, 332, 334, 338, 343, 345,
 348-349, 364-378
 382-383, 389-390, 398

266, 258, 232-231, 229-227	גבע, חוה 122
329, 311-310, 286, 277	גברי (רוזנברג), צפורה 459, 386
349-348	גגריץ, יורי 125
215, 132, 100, משה 403	גוטמן, ישראל 151, 209-208, 213
גלייכר, יצחק 403	259
גליצנשטיין, היפק 178, 181, 183,	גוטמן, נמרוד 208
359, 321, 274, 233	גוטמן, רלה 374
גלנץ, רבקה 258, 269, 299, 300	גולד, אברהם 254
גלנצמן, משה 472	גולדבלום, אלתר 192, 267, 301
גלר, אליעזר 114-113, 196, 236,	גולדבלום, נתן 25
394, 289, 261, 243	גולדברגר, אברי 440
גלר, ישראל 213, 215	גולדברגר, יאיר 441
גמינדר, בדז'יך (Geminder) 444	גולדברגר (שר), מרים 472, 457
גנר (איש גסטאפו בבנדיץ) 337	גולדברגר, רבקה 314, 440
גפטיק, ברוך 92-94, 131, 167, 192,	גולדמינץ, רומק 100, 222-221
195, 214, 218, 224, 267, 292,	230-228, 289-288, 349
308, 311, 316-317, 325-327	גולדשטיין, דוד (פוצו) 402
גפנר, אהרן 254	גולומב, אליהו 294
גראביצקי, אליעזר 309	גולומבק, מילקה 280
גראוברד, בובו 109, 142, 214, 225,	גולני, שלמה 145
231, 254	ג'ופלין, ג'ניס 145
גראוברד, בנימין 225, 231, 254	גורדון, אהרון דוד 31, 94
גראוברד, יששכר בר (רב) 225,	גורן, זכריה 450-452
372	גורן (גולדריץ), שייקה 39-40, 43-45,
גרו (רוזנברג), יוליאנה (יוליקה) 443	48-47, 50-51, 121, 209, 395,
גרובאס, מרדכי (מרדק) 119, 261	410-411, 426, 428, 434, 470,
גרויאנובסקי, יעקב 150	473
גרוסוואלד, ישראל 180	גורקי, מקסים 134, 277
גרוסמן, חייקה 16, 79, 186-187,	גיל-רונן, אילת 15, 17-18, 277, 358,
208-209, 357, 431, 454, 465,	371, 403, 477, 479
470-471	גינזצבורג, פנחס (פיניה) 244
גרוסמן, יצחק אייזיק (רב) 165, 177,	גל (מרכוס), משה 121
328, 354	גלבר, יואב 236-237
גרטלר, דוד 289	גלברד, אינה 116, 154, 215-216,

דירהלי, יוסי 277	גרייצר (ראש קן "השומר הצעיר"
דר, לינה 13	בזאוורצ'ה) 116
דרור, לוי 122	גרינבוים, יצחק 237, 240, 242, 394,
דרורי (שוואלכ), נתן 244-245,	420, 404
247-248, 250, 253-255, 273,	גרינבלט, לוי 125, 443
384, 375-377, 422, 470	גרינוואלד, אסתרקה 427
דרייאר, האנס (Dreier) 72, 75, 151,	גרינוואלד, מלכיאל 463
168, 170, 172, 174, 176,	גרשוני, גריגורי 368
182-183, 219, 291, 325-326,	גתה, יהאן וולפגנג 27
433	גתמון (גוטמן), אלכס (אולק) 285,
דרנגר, שמעון 358	292-293, 361, 372, 374
האגר, מנחם (רב) 72	דאקס, משה 376-377, 389, 414
האזור (אכהאזור), אלכס (יוסף) 374,	דב (חבר "גורדוניה" בבנדין) 311
383	דבורסקי, טוביה 326
האנסדורף, אילזה 349, 362	דה גאר, מרטין 27, 57
האנצ'קה (חברת "השומר הצעיר"	דובקין, אליהו 240
בבנדין) 139	דודק (חבר "גורדוניה" בבנדין) 249
האשק, ירוסלב 27, 57	דווידזון, גוסטה 357-358
הוכוואלד, ד"ר 26	דוידזון, דבורה 146
הוסאק, גוסטב 444	דוידזון, מאירקה 146
הופנברג, משה (מוניה, מוניוש) 362,	דונסקי (אמו של צבי) 226-227
382-383	דונסקי, גניה 226-227, 329
הורוט, יולו 444	דונסקי, פראניה 226-227
הורטי, מיקלוש 396, 401	דונסקי, צבי 116, 206-207, 225-233,
החיימי, עזריאל 105	248, 294, 308, 329, 368, 388,
היטלר, אדולף 56, 59, 83, 110, 112,	432
127, 206, 262, 396	דורון-רונון, רעיה 15, 17-18, 277,
היידן, פרנץ יוחף 144	358, 371, 479
היידריך, ריינהרט 262	דזרו'נסקי, פליקס 302
היימאן, היפק 232	דיאמנט, ישראל 99, 192, 195, 214, 279
הימלר, היינריך 213, 220, 262,	דינור (פיינר), יחיאל (ק' צטניק)
281-282, 315	66-65, 72-73, 163, 166, 253,
הלוי, בנימין 463-464	318, 322, 339

- ויטנברג, איציק 232
 וייל, רן 313
 וייל, שרגא 472, 453
 וייס, יהודה 341
 וייסמנדל, מיכאל חיים דב (רב) 372
 וילן, יעקב (קובה) 146
 וילן, מיכל 146
 וילנר, אריה 151, 193, 205, 213
 218, 260, 308
 וינדמילר, ירון 145
 וינטראוב (כ"ץ), פלה 116, 154
 226, 229-228, 266, 317, 329
 348, 357-358, 364-362, 371
 377-380, 389, 454
 וייניגר, יוז' 309-310
 וייניק, צבי 449
 וינקן, גוסטב 31
 ויסבורט (פוטרמן), אינקה 117, 119
 155
 ויסליצני, דיטר (Wisliceny) 373
 וירצברג, בני 175-176, 318, 320
 ולטפריד, אברהם משה (רב) 21
 וקסברג, חיים 168, 172, 176
 וקסלמן, ראובן 168, 175
 ורדי, דינה 477
 ורן, ז'ול 314
 ורפל, פרנץ 27, 119, 265
 ורשבסקי, ישראל (שרוליק) 324, 348
 זיטנפלד, עליזה 317, 329, 332-334
 336-338, 346-345, 348, 361
 381-382, 385, 389
 זילברברג, מרדכי (מויטק) 299-300
 זילברשטיין, אברהם (אברם) 151, 317
 462 הלמן, יעקב
 הלפרין (נויפלד), עדה 32, 86-87
 104-105, 109-111, 147, 168
 171, 184, 253, 308, 379, 438
 454-455
 הנגבי, דוד 54, 77-78
 הנדריקס, ג'יימס מרשל (ג'ימי) 145
 הניה (חברת "הנוער בציוני"
 בסוסנוביץ) 321
 הניק (חבר מחתרת בצ'נסטוכובה) 299
 הס, משה (Hess) 109
 הס, רוודולף (Höss) 282
 הראל, איסר 466
 הרבסט, יצחק (מימיש) 399
 הרצברג, דורה (דורקה) 44, 81, 116
 317, 323, 331, 348, 361, 363
 388, 410
 הרצברג, שלום 371-372
 הרצברג (גוטמן), תושיה (אסתר, טוסיה)
 25-27, 285, 361, 371-372, 374
 395-396, 399-400, 455
 הרצוג (פואה), ניצה 14, 145
 256-257, 472
 הרצוג, עופר 13, 15, 125, 145
 הרצל, בנימין זאב 31, 105
 הרצפלד, אברהם 472
 ואסיליבסקה, ונדה (Wasilewska) 27
 וודטקה (Woedtke) (מפקד המשטרה
 בסוסנוביץ) 183
 ויגורסקי, יצחק 100
 ויגורסקי, סטניסלב 25
 וידרמן, פאוול (Wiederman) 100, 190
 ויזל, עוזי 450

יחיאל, צבי 244	330, 333, 334, 343, 345, 347,
ילינק, ישעיהו 385	354, 364, 388, 431, 466-467,
יענקלה (חבר "השומר הצעיר" בבנדין)	470
370, 288, 286	זילברשיין, אברהם 244-245
יעקב (חבר "הפועל לכפר") 46	זכאי, חיים (מונשל) 445, 447
יעקב, אברי 314, 468	זכאי, רחל 442, 445-446
יעקב, אריה 314	זלינגר (קלינגר), רות 458-459,
יעקובוביץ', פנינה 326	זלינגר, רפי 458
יערי, מאיר 31, 33, 82-85, 101,	זלמן (בנאי בקיבוץ העוגן) 462
111, 123-122, 146, 187, 202,	זלצר, ישראל 198-199, 369, 413,
237, 239, 241-243, 247, 251,	419, 470
270-274, 309, 347, 377, 387,	ז'רומסקי, סטפן (Żeromski) 27
406, 410, 412, 414-418, 422,	
443, 444-448, 465-466	חדוה (חברת "השומר הצעיר" בז'ארקי)
יפה, רות 449	60
ירקוני (ז'לונקה), משה 174	חולבסקי, שלום 471
	חזן, יעקב 40, 77, 237, 243, 271,
כהן, אהרן 122	273, 442, 457
כהן, אשר 397	חיים (חבר קיבוץ גלאון) 426
כהן-בנדיט, דניאל ("דני האדום") 145	
כנעני, דוד 77	טבנקין, יצחק 77, 79, 270-275, 309,
כ"ץ, איציק 277	418, 420, 454, 464, 466, 470
כצנלסון, ברל 122	טבנקין, משה 404, 420
כרמל, משה 464	טננבוים (תמרוף), מרדכי 79, 394
כרמלי, אבנר 314	טנוורצל, חיים 361, 374, 377-378,
	טנצר, קלמן 94, 99, 116, 206, 225,
לאנדאוואר, גוסטב 31	308
לאסקר, מיכאל 100, 142-143, 153,	טרונק, ישעיהו 89
254, 421	טרלה (ספק נשק למחתרת בבנדין) 266
לאסקר, רותקה 167, 170-171, 173,	טשרניחובסקי, שאול 26, 119, 139
175-176	
לב (קלינגר), רינה 430, 458	יהב, יונה 451
לבון (לוביאנקר), פנחס 309	יונגרייס, נתן 313-314
לביא, זאב (זאביק) 15	יוסטמן, רגינה 200

ליור, מרים 334, 381, 388	לכני, אשר 146
ליזרוביץ (יו"ר ועד הקהילה	לובטקין, צביה 162-163, 250,
בסוסנוביץ) 73-74	260-261, 263, 268-269,
לייקין, יעקב 210-211, 213, 413	271-272, 274, 300, 311,
ליכט, בועז 9	357-358, 380-381, 400, 405,
לינדנר, היינריך 174, 290, 433	418, 454, 464
ליסט, זיגמונד וילהלם 62	לזין, ברוננו 123
ליפסקר, אברהם 83, 242, 406, 439,	לזין, מנדל (רב) 177, 188
441	לזין תלמי, אמה 187
ליפשיץ, ברונקה 86	לזינשטיין (ד"ר, מראשי היודנראט
לירון (לונדנר), זאב 319	בסוסנוביץ) 288
למדן, יצחק 119	לזנדר, נטה 21
לנדאו, יעקב 181	לזסטיגר, ארנו 25
לנדאו, מרגלית 112, 213	לוקסמבורג, רוזה 102
לנדאו, רות 359-360	לוראנד, רות 386, 389, 444
לנין, ולדימיר איליץ' 202	לוריא, יובל 52
לנצמן, קלוד 91-92	לוריא, צבי 409
לסר, ברוניה 362	ליבאי, דוד 162
לרנר, שלמה 214, 309, 319	ליברטי, דני 277
מאור (ליכט), דובי 313, 468	ליברמן, הירש (ד"ר) 100, 214, 349,
מאייר, סאלי 244	354, 381, 388
מאיר (מאירסון), גולדה 240, 296	ליברמן, חנה 25, 43-45, 411, 426
מאן, תומס 27	ליור, אריה 95, 98-102, 109, 192,
מאפן, אברהם 26	195, 214, 248, 253-254, 380
מגלה, היינריך (חיים) 298, 460	ליור, דוד 65-67, 72-74, 95, 131,
מגלה, יעקב 23, 63, 347, 460	163, 169-170, 178, 180,
מגלה, מלכה 23, 63, 148, 290, 298,	183-185, 192-193, 195, 214,
318, 320-322, 340, 365	217, 224-226, 232, 248, 252,
מגלה (קלינגר), שרה 22, 63, 148,	275, 279, 284, 287, 289, 293,
283, 290, 298, 318, 320-322,	309, 317-318, 322, 328, 334,
340, 460	346, 348, 352-354, 378,
מגלה, תמר (תמוסיה) 23, 63, 148,	380-382, 388, 396, 400, 431,
290, 298, 318, 320, 365	471
	ליור, מנחם 334, 381, 388

מנדובסקי, אברהם 180	מולדובסקי, קדיה 23
מנור, קרן 476	מולוטוב, ויאצ'סלב 140, 61, 54
מנלה, אברהם 169, 194-195, 224,	מולצ'דסקי, גניה 421
254, 252, 232	מולצ'דסקי (אהרוני), חיים 74, 98,
מנלה, משה 100, 170, 224, 252, 275	100, 103, 118, 130, 135, 158,
מנצ'ר, אריה 99, 102	160, 164, 167, 170, 180, 182,
מרגוליס, רודולף 444	182, 222, 224, 232, 315, 319,
מרון, גרשון 313-314	421
מרון, יעקב (יענקלה) 9	מוסינזון, יגאל 40
מרין, חיים (רומק) 93, 221, 228-229,	מורג, בארי 234
421	מורס, ישראלה 145
מרין, משה (מוניק) 72-76, 93-94,	מזיא (אוקסנהנדרל, קוז'וך), פרידה
98-101, 103, 118, 130-132,	(פרדקה) 174, 178, 181, 201,
135, 152, 157-161, 164-165,	238, 274-275, 283-284,
174, 177, 180, 182-183, 185,	287-288, 301, 318, 321, 355,
189-190, 208, 228-229,	359-361, 371, 379, 396,
230-232, 233, 238-239, 244,	400-401, 420-421
249, 252-254, 275, 278-281,	מיטלמאן, שמואל (ד"ר) 185
283-285, 287-290, 297, 301,	מייטליס, שמשון 60, 410
315, 369, 421, 432	מילינסקי, שמריהו 41-42, 43, 45,
מרין, סבק 138, 142, 214	47-48, 51, 53, 121, 395, 409,
מרכוס, משה 331, 348	426, 439
מרקוביץ, ליאון 382	מילר, זושיה (אסטריד) 217-218, 258,
מרקוזה, הרברט 145	277-278
מרקס, קרל 31, 35, 39, 45, 52,	מינץ, ליפק 116, 207, 225-228,
139-140	230-232, 294, 308, 368, 370,
מרר, שמשון (שניו) 462	432
משאש, אלי 277-278	מיצקביץ, אדם 155
מבוקוב, ולדימיר 146	מיקושינסקי, קורנל 314
נובאק (Nowak) (משפחה פולנית	מלרו, אנדרה 27, 36, 211, 264-265,
שהחביאה יהודים) 349, 356,	274
362-363, 381	מנדלבלט, שרקה 242
נוימן, אוסקר 373, 389	מנדק (חבר "הפועל לכפר") 60-61,
	310

- סלין, לואי-פרדינאנד 27, 35
 סלק (חבר "השומר הצעיר" בבנדין)
 108, 138
 סמפרון, חורחה 342
 סנה, משה 39, 464-466
 סנש, חנה 439
 ספינקלשטיין (שווינקלשטיין), יוסף
 15-17, 19-20, 22-23, 29, 64
 424, 430, 448, 460
 ספינקלשטיין, ישעיהו (שייע) 460
 ספינקלשטיין, צפורה 19-20, 430
 447-448, 460, 468, 473
 ספיר, דן 295
 סרט, ז'אן פול 52
 עמית, יוסף 146
 עמית, יעל 146
 עפרי (ספינקלשטיין), רחל 19, 430
 448, 468, 473-474
 עק, נתן 160-161, 196, 221
 248-249, 297
 פואה, יעקב 460
 פוגל (ראש היודנראט בפילין) 204
 פוהורילה, מרכוס 184, 292, 303
 פוזנר, חיים 244-245
 פוטאש, אברהם 325-327, 381-382
 388
 פוטוק, אליעזר 313
 פוכרר, מירה 263, 364
 פולטן (או פולטיץ, גרמני, מפקד מחנה
 החיסול בבנדין) 381
 פולמן, מרק 258, 299-301, 303
 305-307, 369
 נוימן, אייזיק 60, 249, 252, 298
 304-305, 307, 317, 324-325
 331, 347-348
 נוימן, סלה 318
 נוימן, שושנה 60-62, 410
 נויפלד (אמה של עדה נויפלד) 105,
 184
 נומיס, מירון 256, 313
 נומיס, צ'רלי 256, 313
 ניטשה, פרידריך וילהלם 31
 ניישולר, יוסף 146
 ניישטט, מלך 263
 ניסימוב (גלנצמן), חגית 257, 450
 ניצ'ייב, סרגיי 118-119, 149
 ניר (ניקולאי), יפתח 15
 ניר, עקיבא 390, 402
 נלקובסקה, זופיה 27
 נשרי, בלהה 426
 סאמק (חבר "הנוער הציוני"
 בסוסנוביץ) 201
 סובקובסקי, גדליה 214, 248, 316
 סוכא (משתף פעולה פולני בבנדין)
 301, 303, 305-306
 סומך (קורן, קליין), אסתר 11, 145
 סופר (פסט), רחל 469
 סוצקבר, אברהם 479
 סטאלין, יוסיף ויסריונוביץ' 61, 78
 125-126, 140, 390
 סטויאי, דמה (Sztójay) 401
 סטיינבק, ג'ון 314
 סיני (גולדבלום), יהודית (הלינה,
 הלינקה) 25, 195, 238-240
 סלאנסקי, רודולף 444

- פולנה-רוז'ה, פרומקה 317, 325-327
 פומרנץ (הדרי), וניה (זאב) 241-243,
 272-273, 376-377, 405, 464
 פומרנצבלום, לולקה 201, 359-361
 פון ווירש, אודו (von Woysch) 68
 פון קלייסט, היינריך 52
 פון ריכטרופ, יואכים 54, 61, 140
 פורטגאנג, ש' 167, 176, 185, 188
 פטרזיל, יעקב 146
 פיגנר, ורה 102
 פייקארט (Peikart) (איש גסטאפו
 בבנדין) 184
 פיקאסו, פאבלו 462
 פירסט, ישראל 211
 פירסטנברג, שמעון 24
 פישל, אברהם 162-163
 פישר, מכס 291, 317, 324-325, 331,
 348, 381, 383, 388
 פלגי, יואל 464
 פלגי (רוזנברג), יפה 9, 256, 386,
 403, 443, 449, 459
 פלגי (בכנר), צבי 403, 449
 פלדמן, פלו 401
 פלוטניצקה, חנה (חנצ'ה) 192, 309,
 364
 פלוטניצקה, פרומקה 92-93, 113,
 120, 196, 214, 224, 232-233,
 238, 240, 242-243, 248-250,
 263, 277-278, 290-291, 286-287,
 308-311, 316-317, 325-327,
 347, 357, 362, 364, 375-376,
 413, 418
 פלוטניק (חמילניצקה), ברכה 107,
 136, 455
- פלויס, לייב 183
 פליאך (יהודייה מבנדין) 184
 פליישמן, גיזי 373, 375, 389
 פלכאנוב, גאורגי ולנטינוביץ' 45
 פסחזון, אידו'ה 86-87, 101, 120,
 138-139, 141-142, 187, 192,
 195, 215-217, 266, 277, 308,
 319, 330
 פסחזון, אירקה 33, 74, 86-87, 110,
 116, 120, 138-139, 142, 179,
 192, 277-278, 290, 292-294,
 299, 308, 330, 368-370, 432
 פסחזון, בתיה 87
 פסחזון, יצחק 74, 86-87, 216, 255,
 290, 293, 369
 פסחזון, לאה 33, 74, 86-87, 101,
 105, 109, 114, 120, 133-135,
 138, 192, 277, 290, 294-292,
 299, 308, 330, 369-370, 432
 פראגר, הדסה 178
 פראנק, האנס 76
 פרדלסקי, מאיר 174
 פרוור, יהושע 25
 פרויד, זיגמונד 31, 44
 פרוכטצווייג, דב (ברק) 286-288,
 180, 35, 32-33, 182, 287, 318-319,
 438
 פרוסט, שמעון 224, 224, 254
 פרוצל (איש המשטרה היהודית
 בסוסנוביץ) 222, 226
 פרוק (איש המשטרה היהודית
 בסוסנוביץ) 222
 פרידמן, אלי 472
 פרידמן, יעקב 83

- קאנאל, ישראל 196
 קובילץ (משפחה) (Kobylec) 364-363,
 419, 388, 382-381, 379
 קובילץ, מיצ'סלאב (מיטק) 364-363,
 419, 388, 382, 380
 קובילץ, פיוטר 363
 קובנר, אבא 77, 79, 85, 187, 471
 קווי'וך, בולק (בן ציון) 174, 284,
 378, 362, 360-359
 קווי'וך, יוזק (עזריאל) 95, 99-100,
 214, 233, 239, 275-274, 284
 288, 309, 318, 321, 359, 361
 קוולובסקי, דוד 34-38, 40, 42-45,
 47-51, 55-62, 66, 71, 80-81,
 84, 86-87, 101-103, 109
 120-121, 133, 138, 140-141,
 147-149, 173, 179-181, 187
 192, 205, 207, 214, 216
 263-264, 267, 277, 283
 286-287, 295, 297-299
 301-303, 305-308, 324, 330
 343, 358, 362, 370, 388, 394
 410, 413-414, 426, 432, 441
 471
 קול (קולודני), משה 309
 קולב, אויגן 397
 קולבן, צבי 122
 קולודז'י, רומן 380, 388
 קולקא, אריך 340
 קוצ'ינסקי, אלפרד (Kuszinsky)
 169-172, 175, 177, 280, 290
 433
 קוקילקה, רניה 258, 263, 266
 291, 308, 311, 349, 362, 380
- פרידר (רב) 390-392
 פרייטאג (Freytag) (איש גסטאפו
 בבנדין) 184
 פריש, אילן 146
 פרליס, רבקה 50
 פרלשטיין, לאה 309
 פרנציסקוס מאזיסי 53-54
 פרנקל, שמואל 397
 פרץ, י"ל 27, 51
 פרקש, מורי 448
 פשדבוז'ר, ישעיל'ה (רב) 21
 פתר, דני 146
 פתר, סיני 145-146
- צווייג, סטפן 27
 צוקרמן, יצחק (אנטק) 16, 79, 191-192,
 198, 200, 210, 212-213, 260
 261, 268-269, 272, 274, 349
 358, 380, 418, 464
 צימרמן, יאנק 174, 195, 207, 226,
 239, 274, 321, 359
 צימרמן, לאלה 181
 צימרמן, שלמה 95, 180, 192, 214,
 275, 319
 צ'מברליין, ארתור נוויל 50
 צ'רנה, פאני 74, 152, 180, 190, 221,
 231, 280, 283, 288
 צ'רניאקוב, אדם 158
 צ'רנישבסקי, ניקולאי 119
 צ'שיה (חברת "הנוער הציוני"
 בסוסנוביץ) 359
- קאופמן (שוטר יהודי בבנדין) 175
 224

- קלינגר, אשר זליג 20 ,383-382, 395, 400-401, 405
- קלינגר, הדסה 430, 458 431, 470
- קלינגר, יוסף 21 ,317, 345, 348, 363
- קלינגר, יצחק 430, 458 382, 389-388
- קלינגר, לייבל (ליבוש-איציק) 20-25, 220 קוררה, ריכרד
- קלינגר, מנחם (מנדל) 22 374 קוריצה, תומאש
- קלינגר, מניה (מלכה) 23, 62, 148 ,290-291, 298, 314-315, 318 ,429 קורן (קליין), שמואל (ויצו)
- קלינגר, שווינקלשטיין, פרל (רבקה), 430, 346, 340, 330, 322, 320 457-455, 435
- קלינגר, פרלה) 21-23, 34, 36, 38, 62 ,390, 380, 377-375 יוסף
- קלינגר, רייזל) 77, 79, 472, 431, 420, 273-272 414, 409, 400, 395
- קלינגר, רייזל) 77, 79, 472, 431, 420, 273-272 430 קורניק, יידל
- קלינגר, רייזל) 77, 79, 472, 431, 420, 273-272 430 קורניק, מינדל
- קלינגר, רייזל) 77, 79, 472, 431, 420, 273-272 430 קורניק, פסיה
- קלינגר, רייזל) 77, 79, 472, 431, 420, 273-272 430 קורצ'ק (מרלא), רוז'קה (רייזל)
- קלינגר, רייזל) 77, 79, 472, 431, 420, 273-272 13 קישון, אפרים
- קלינגר, רייזל) 77, 79, 472, 431, 420, 273-272 183 (Klause) קלאוסה, אודו
- קלינגר, רייזל) 77, 79, 472, 431, 420, 273-272 397 (Kállay) קלאי, מיקלוש
- קלינגר, רייזל) 77, 79, 472, 431, 420, 273-272 103, 101, 87-86 קלוגמן, נאטיה
- קלינגר, רייזל) 77, 79, 472, 431, 420, 273-272 109, 107, 139-138 קלוגמן, נאטיה
- קלינגר, רייזל) 77, 79, 472, 431, 420, 273-272 370, 308, 288, 286, 277, 141 קליגר, משה
- קלינגר, רייזל) 77, 79, 472, 431, 420, 273-272 272 קליחה, מריה
- קלינגר, רייזל) 77, 79, 472, 431, 420, 273-272 175, 171, 167 קליימן, ליפא
- קלינגר, רייזל) 77, 79, 472, 431, 420, 273-272 349 קליינברג, אשר
- קלינגר, רייזל) 77, 79, 472, 431, 420, 273-272 175, 167 קליינמן, בנימין
- קלינגר, רייזל) 77, 79, 472, 431, 420, 273-272 סגן מפקד המשטרה קליינר (סגן מפקד המשטרה)
- קלינגר, רייזל) 77, 79, 472, 431, 420, 273-272 228, 100, 100 קליינר (בסוסנוביץ)
- קלינגר, רייזל) 77, 79, 472, 431, 420, 273-272 169, 167, 163 קליינר, רבקה
- קלינגר, רייזל) 77, 79, 472, 431, 420, 273-272 185, 177, 174-173 קליינר, שרה
- קלינגר, רייזל) 77, 79, 472, 431, 420, 273-272 22 קלינגר, אברהם
- קלינגר, רייזל) 77, 79, 472, 431, 420, 273-272 22 קלינגר, אהרן (שמיל)
- קלינגר, רייזל) 77, 79, 472, 431, 420, 273-272 430, 20, 20 קלינגר, אסתר
- קלינגר, רייזל) 77, 79, 472, 431, 420, 273-272 170 קלינגר, אסתר

- רוזנקר, משה 87
 רוזנקר (שוורץ), רחל (רחלקה) 86-87,
 104, 308, 454
 רוזנר, אלפרד 129, 133, 182, 281,
 290-291, 315, 328, 331-333,
 349-350, 361, 379
 רוט, אגון 390, 402
 רולן, רומן 27
 רומל, ארווין 237
 רון (רונצווייג), שמואל (אדק) 78,
 116, 160, 192-193, 195, 207,
 230, 246, 251, 266, 286-287,
 302, 311, 329, 348, 362-364,
 369, 378, 388-389, 454-455,
 463, 465-467
 רוני (רוזנברג), ארנון 12, 52, 258,
 426, 452, 467-469, 475-476,
 478-479
 רוני, בן 476, 479
 רוני, ג'ודי 475, 478
 רוני, דניאל 476, 479
 רוני, יותם 476, 479
 רוני (רוזנברג), יעקב (טיבור, בניטור)
 9-16, 18, 52, 125, 163, 187,
 256, 314, 383-392, 394-395,
 398-399, 401-403, 405-406,
 411-412, 414-416, 418,
 424-428, 430, 433-437,
 439-449, 455-456, 459-463,
 466-470, 472-478, 481
 רוני (ליפנר), מלכה 13, 18, 39, 384,
 425-426, 452, 466, 473, 475,
 477-478
 רוני, נמרוד 476, 479
- קרן צור-רוני, נרי 477
 קרני, מינה 436, 438-439, 456
 קרסניאנסקי, אוסקר 377-378
 קששיבו (קשב), הדסה 254
 קששיבו (קשב), מוטק 248, 254
 ראט, ארתור 123
 ראנד, אדם 85, 439, 441
 ראניץ, יוחנן 67, 107, 169-170, 172,
 184
 רבס, פריץ 389
 רבקה'ה (חברת "הפועל לכפר") 47
 רובינביץ (לונצ'נר), חוה (חווקה)
 91-93, 131, 317, 320, 328-329,
 332-334, 345-346, 348,
 361-363, 365, 375, 381-382,
 388, 431
 רובנבליכט, אליעזר 291
 רובשוב, זלמן 237
 רודק (רוזנברג), אלכסנדר (שאנדור),
 שאני 386, 402, 434, 443
 רודק (רוזנברג), שטפניה (שטפי) 443
 רוז'אנסקי, אלק 210, 213
 רוזנברג, אדית 386
 רוזנברג, בלה 10, 313-315, 389, 402,
 442-443, 449, 459
 רוזנברג, יעקב (קובה) 292, 297,
 360-361, 374
 רוזנברג, מוריץ 314, 385-386, 389,
 402, 442-443, 448-449, 459
 רוזנברג, אליעזר 171
 רוזנווין, צבי 254
 רוזנטל, מאירקה 444
 רוזנצווייג, ישראל 83

- 389, 381, 379, 363-361, 356
 שולמן, נחמה (נחה) 333-332, 349,
 389, 363-362, 356
 שושן (זבורובסקה), אסתר (אסתרקה)
 82, 55, 49, 47, 43, 35-32, 29
 411-410, 395, 371, 341, 121
 468, 436-435, 433, 426
 שושן, זליג 82, 55, 433, 426
 שחם, נתן 473
 שטיינר, ארווין 361, 374
 שטרוכליץ, הרמן 98
 שטרוכליץ, זיגמונד 25
 שטרופ, יורגן 259
 שטרן, אליהו 79, 273
 שטרנבוך 245
 שייביץ, שרגא 428
 שייקספיר, ויליאם 35
 שילר, יוהאן כריסטוף פרידריך 27
 שינדלר, אוסקר 281
 שיף, בתיה 90
 שיקורסקי, ולאדיסלאב (Sikorsky)
 395, 261, 205
 שלום עליכם (שלום רבינוביץ') 51
 שלונסקי, אברהם 445
 שלזינגר, בנימין (יומק) 103, 109,
 455, 299, 111
 שלזינגר (וירניק), חנה 103, 116, 185,
 232-226, 222, 206, 198-197
 455, 379-378, 305, 299, 266
 שלזינגר, רומק 226, 228
 שלינג, אוטו 444
 שמיד, אנדז'י (קארטין, פינקוס) 151,
 413
 שמיטאנה, ולאדק (וובק) 100, 301
 479, 477, 277, 18-17, עופר
 רונן (רוזנברג), צבי 9-10, 12-13,
 438-432, 426-424, 341, 296
 449, 447-445, 442, 440
 470-467, 462-460, 452-451
 479, 477-475
 רונן-אילון, כרמל 477
 רופין, ארתור 200
 רחל (חברת "השומר הצעיר" בווארשה)
 364, 199
 רחמן, זאב (זאביק) 295
 רחמן, מיכה 145
 רטוש, יונתן 404, 420
 רידו'-שמיגלי, אדוארד 61
 רייצ'ין, ברז'יך (Reicin) 444
 רייק, חביבה 256-257, 425, 439,
 473, 454, 444
 רינגלבלום, עמנואל 64, 72, 127, 150,
 213, 209, 203
 רכטמן, ראובן 254, 281
 רכניץ, שרה 105, 237-236, 243
 רמארק, אריך מריה 57-58, 27
 רמז, דוד 423
 רפפורט, נתן 454
 שדה, ציפי 457
 שווינקלשטיין, שייע (ישעיה) 20, 22,
 215
 שווינקלשטיין, שלמה 20-22
 שוורצבארד, יצחק 246
 שוורצבוים, אלפרד (אלף) 74,
 284, 254-253, 246-244
 שוחט, מניה 102
 שולמן, מאיר 266, 333-332, 349,

- שפרינגר, יואל 291, 224
 שץ (ניישולר), מירב 145
 שרהלה (גננת) 15
 שרון, אבקה 436, 438-439, 441, 448
 שרון, אריאל (אריק) 145, 187
 שרטור (איש גסטאפו בכנרין) 351
 שריד, אריה לוי 50, 92
 שריד, יוסי 187
 שרינסקי, יוסף 196
 שרת (שרתוק), משה 234, 464
 ששון, רן 257
- תלמי, מאיר (יודקס) 440
 תמיר, שמואל 463-464
 תרצה (טירסה) (חברת "השומר הצעיר"
 בגטו וארשה) 119
- שמיר, יוסף 84, 200
 שמלט, אלברכט 130, 372, 433
 שמעוני (שמעונוביץ), דוד 33
 שנפלד, יעקב 461-462
 שנפלד, עדנה 462
 שנקר, אליעזר 93-94
 שפאר, אלברט 219, 281
 שפיגלמן, ארט 65-66
 שפיגלמן, ולאדק 65, 174
 שפיגלמן, יאדז'יה 292, 360-361
 שפיר (בסן), ירדנה 256
 שפרה (חברת אי"ל בווארשה) 261
 שפרינגר, הרשל 92-93, 95, 99, 101,
 131, 167, 192, 214, 224, 242,
 273, 287, 290-291, 308-309,
 316-317, 329, 331-334, 338,
 343-348, 352, 362, 375-376,
 413

מפתח מקומות

26 (Bucovina) בוקובינה	314 (Odessa) אודסה
401 (Bucharest) בוקרשט	אושווינצים (עיירה) (Oświęcim) 93,
ביאליסטוק (Białystok) 192, 186, 79,	188, 167, 128
454, 423, 394, 358, 305, 297	אושוויץ (Auschwitz) 105, 65,
ביאלסקו (ביאלסקו-ביאלה)	157, 143-142, 129-128
388, 382 (Bielsko-Biała)	185-184, 169, 167, 164-163
ביירות (Beirut) 239	188, 190, 220, 225, 227, 231,
בית אורן 418	238, 236, 282-280, 284,
בית אלפא 146	290-288, 297-296, 311, 316,
בית הלל 277	325, 327, 337, 321-319
בית ליד 463	341-339, 344-343, 350-346,
ביתניה עילית 106, 104, 82, 33, 31,	355, 353-352, 359-358, 371,
112, 110	373, 389-388, 397-396, 401,
בלאשקי (Błaszki) 51	421, 410, 438, 444
בלז'ץ (Belzec) 373, 157	אל חיאם 277
בלטון (Balaton) 400	אנדריכוב (Andrychów) 279
בני ברק 430	
ברגן בלזן (Bergen-Belsen) 436, 411,	באנסקה ביסטריצה (Banská Bystrica)
460	402
ברטיסלאבה (Bratislava) 389, 380,	בודפשט (Budapest) 341, 239, 122,
447-446, 444-442, 424	374, 372, 389, 391, 377-376,
ברלין (Berlin) 281, 278, 172, 31,	405, 401-394, 408-407, 416,
ברנו (Brno) 444	421, 446-445, 451
גבעת ברנר 409	בומביי (מומביי) (Bombay, Mumbai)
456, 384, 52, גבעת חביבה	410
	בוספורוס (Bosphorus) 405

* בנדין (Będzin), סוסנוביץ (Sosnowiec) וזגלמביה (Zagłębie), שבהן התרחשו עיקר האירועים המתוארים בספר, לא נכללו במפתח.

הר תבור 437	גבעת חיים 439
ואדי קובני (עמק חפר) 437, 440,	גבעת מיכאל 410
442, 447	גלאון 29, 39-41, 48, 84, 121-120,
וארבקוביץ (Werbkowice) 199-198	341, 408-412, 415, 417,
וארשה (Warszawa) 9, 16, 20, 23, 43,	426-428, 433-434, 436-437,
55, 58, 64, 66, 74-75, 83-85,	446, 473
92-94, 101, 104, 111-115,	גלייביץ (Gleiwitz) 231
117, 119, 126-128, 141-143,	גן שמואל 257, 403, 443, 448
146-147, 149-151, 154-156,	גנרל גוברנמנט (General Government)
158-159, 191-199, 201-205,	69, 76, 92, 114, 128, 142,
208-218, 222-223, 236, 238,	151-152, 168, 204, 220, 222,
240, 242, 247-248, 255-258,	227, 229, 236, 254, 268, 278,
261-262, 264-275, 278, 282,	280, 309, 311, 315
285-286, 289, 297, 299-300,	גרוס־רוזן (Gross Rosen) 282
305, 308-311, 316-317, 329,	דגניה א' 106
347, 349, 357-358, 362, 364,	דגניה ב' 236-237, 422
375-376, 380-381, 394, 398,	דומברובה גורניצה (Dąbrowa)
400, 404-405, 413-414, 417,	32 (Górnicza), 111-117,
422-423, 432, 439, 464-466,	164-170, 172, 174-175,
473	177-178, 184-185, 188,
ודוביצה (Wadowice) 279	279-280, 316
ווהלין (Wołyń) 42, 43, 47	דומברובקה (Dąbrowka) 363-364,
ושינגטון (Washington) 241	378, 382, 435
וילנה (Wilno, Vilnius) 32, 80-85,	דזיאלושיצה (Działoszyce) 60
92, 94, 111, 114, 117, 121-123,	דייפ (Dieppe) 193
142, 144, 150, 154, 157, 192-193,	המעפיל 415
232, 296, 410, 420, 431, 441,	העוגן 9-16, 18-19, 40, 52, 54, 125,
486-487, 31, 99, 175, 239, 361,	256-257, 313, 341-342, 371,
372, 375, 399, 462	384-385, 402, 418, 424-430,
זאוורצ'ה (Zawiercie) 32, 116, 155,	433-434, 442, 445-449, 451-453,
317, 322, 329, 348-349, 358,	455-457, 459-469, 471-473,
362-363	475-476, 478

יפו 451	ז'ארקי (Żarki) 43, 49, 55, 60-62,
יקום 415	69, 121, 199, 205, 249, 298,
ירושלים 17, 24, 145, 271, 403,	304, 410
466-467, 476	זבונשין 50
	ד'ילינה (Žilina) 361, 374-375
כפר חיים 425	ד'נבה 78, 94, 99-100, 121-123,
כפר יונה 463	237-238, 242, 244, 246-247,
כפר סבא 434, 447	253, 273, 282, 303, 373,
כרכור 53, 119	376-375, 399
כרם שלום 15, 17, 40, 52, 144-146,	
187	חאלב 407
כרמים 52	חררה 443, 449
	חיפה 408, 421, 427, 448, 450-452,
לכוב (Lwów) 25, 55, 154	459, 476
להבות חביבה 443	חלמנו (Chełmno) 142-143, 150,
לובלין (Lublin) 198-199	153-154, 157
לודוויגסדורף (Ludwigsdorf) 299	חמוטל (גבעה) 295-296
לודז' (Łódź) 92, 128, 278, 289,	חשאנוב (Chrzanów) 164, 189, 220,
373, 380, 388	266, 361
לוחמי הגטאות (קיבוץ) 454	
לונדון (London) 241, 246, 270-273,	טהרן (Teheran) 410
472	טיטמונינג (Tittmoning) 248, 254,
מגן 145	טרבלינקה (Treblinka) 91, 154,
מודז'יוב (Modrzejów) 166	157-158, 195, 339, 373, 397,
מוסקבה (Moscow) 410	404
מורנוב (כיכר) (Muranów) 271	טרבניקי (Trawniki) 157
מזריץ' (מינדז'יז'יץ) (Międzyrzec)	טרזיינשטט (Theresienstadt, Terezin)
197 (Korecki, Mezeritz)	152
מייכוב (Miechów) 204	יאלסניה (Jeleśnia) 382
מיכלקוביצקה (Michalkowicka) 363,	יגור 91
378, 381-382, 414	יד מרדכי 144, 146-147, 186, 257,
מינכן (München) 50, 145	454

- עין שמר 409
 עמק חפר 437, 440
- פונאר (Ponary) 150, 154
 פיוטרקוב (Piotrków Trybunalski) 21
 פיליץ (Pilica) 204, 266
 פינצ'וב (Pińczów) 34, 56, 58-59, 62
 פלוצק (Płock) 142
 פראג (Praha) 443-445, 386, 50
 448, 459
 פרשוב (Prešov) 375, 385, 389
 פשדבורז' (Przedbórz) 21
 פשיסחה (Przysucha) 21
 פתחת רפיח 40, 145
- צ'ילארז' (Czeladź) 166
 צ'נסטוכובה (Częstochowa) 49, 69, 142, 207, 217, 232, 258
 268-269, 278, 296, 299-300, 305, 317, 320, 393
- קאטוביץ (Katowice) 72, 116, 288
 293, 297, 360, 363, 382, 433
 קאליש (Kalisz) 39, 41-42, 44, 48
 50-51, 60, 331, 410, 428-429
 קושטא (איסטנבול) (Kushta, Istanbul) 237, 241-242, 246-247, 272-273
 309-311, 375-377, 379, 387
 391, 400-402, 405-408, 416
 464, 467
 קושיצה (קאשה) (Košice, Kassa) 395, 442
 קילץ (Kielce) 58
- מיסלוביץ (Mysłowice) 225
 מיקולאש (Liptovský Svätý Mikuláš) 381, 383, 386, 388-389, 392
 מלבורן (Melbourne) 125
 מעברות 9, 13, 15, 145, 467
 מענית 425, 444
 מצדה 265, 271
 מרחביה 84, 111, 121-122, 418
 443, 446-447
 משמר העמק 144, 440, 442
 משמר השרון 455
- נגבה 146, 465-466
 נובה מסטו נאד ואהום (Nové Mesto nad Váhom) 389-392, 398, 402
 נובוגורודק (Nowogródek) 155-156
 נווה שלום 146
 ניר עוז 145
 ניר עם 147
 נס ציונה 121, 395, 409
 נתניה 12, 313, 315, 455, 459, 463
- סאנדומייז' (Sandomierz) 55
 סואץ (Suez) 410
 סוביבור (Sobibor) 373
 סודטים (Sudeten) 130
 סטלינגרד (Stalingrad) 183
 סטשמישץ (Strzemieszyce) 100
 סיביר (Siberia) 368
 סרביה (Serbia) 154, 400
 סרד (Sered') 390
- עין החורש 241, 439, 454

שדה נחמיה 277	קשינב (Kishinev) 368
שדה ניצן 475, 478-479	קלעת נמרוד 277
שלזיה עילית מזרחית (Ostoberschlesien) 71, 75, 130,	קמיונקה (Kamionka) 219-220, 279,
164, 220, 282, 378, 413	298, 315-317, 320, 355, 372,
שער העמקים 9	428
שרודולה (Środula) 95, 219-220,	קמניץ פודולסק (Kamenetz Podolsk)
279, 281, 315-316, 320, 328,	397
355, 372, 379	קקון 9, 313, 475
שריד 14, 52	קראקוב (Kraków) 25, 264, 274, 278,
שרשים 239	296, 357-358, 360-361, 401
	קרמניצ'קה (Kremnicka) 425
תל אביב 9, 12, 15, 17, 29, 53, 145,	רובנה (Rovno, Równe) 80
147, 163, 167, 235, 314, 424,	רומא 125
430, 445, 447-448, 450, 460,	רוספשה (Rozprza) 21
470, 476-477	ריו דה ז'ניירו (Rio de Janiero) 476
תל חי 265	רישא (Rzeszów) 241
תל יצחק 239, 372	רמת הכובש 436